

હિઝ હાઇનેસ નજમુદ્દૌલા, મુમતાઝ-ઉલ-મુલ્ક, મોમીનખાન બહાદુર
દિલાવરજંગ નવાબ મિરઝાં હુસેનયાવરખાન બહાદુર
ખંભાત

ખંભાતનો ઇતિહાસ

નેકનામદાર હિઝ હાઇનેસ
નજમુદ્દૌલા મુમતાઝ-ઉલ-મુલ્ક મોમીનખાન બહાદુર
દિલાવરજંગ નવાબ મિરઝાં હુસેનયાવરખાન બહાદુર
ખંભાતના નામદાર નવાબ સાહેબ બહાદુરના હુકમથી

પ્રસિદ્ધકર્તા
રાવસાહેબ પુરુષોત્તમ જોગીભાઈ ભટ્ટ બી.એ., એલએલ.બી.
ઑફિશીએટિંગ દીવાન • ખંભાત સ્ટેટ

લેખક
રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે બી.એ.
'ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ' વગેરેના કર્તા

હીજરી વર્ષ ૧૩૫૪ સંવત ૧૯૯૧ ઈસ્વી સન ૧૯૩૫

પહેલી આવૃત્તિ
૧૦૦૦

મુદ્રક • બચુભાઇ પોપટભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી, ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ.

આભારદર્શન

ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ગૂજરાતનાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શહેરોનો ઇતિહાસ લખાવવાની યોજના નક્કી કરી અને તે દિશા તરફની સભાની પ્રગતિના પ્રથમ પગલા તરીકે 'ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ' બહાર પડ્યું. આ પછી જ્યારે અમને ખબર મળ્યા કે 'ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ'ના વિદ્વાન લેખક શ્રી રત્નમણિરાવને ખંભાતના નામદાર નવાબ સાહેબ તરફથી 'ખંભાતનો ઇતિહાસ' તૈયાર કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે ત્યારે અમને લાગ્યું કે સભાએ નક્કી કરેલી યોજનાને પાર પાડવાનું બીજું પગલું લેવાય છે. અમે તરત જ નામદાર નવાબ સાહેબને, તે વખતના દીવાન સાહેબ દી.બ. નર્મદાશંકરભાઇ મારફતે વિનતિ કરી કે આ ઇતિહાસ તૈયાર થાય ત્યારે તેની પાંચસો નકલ અમારી સભાને તેઓશ્રી તરફથી મળે તો એથી સભાની યોજનાને કિંમતી સહાય અને ઘણો વેગ મળશે. તેઓશ્રીએ પોતાના સ્વાભાવિક સૌજન્યથી અમારી એ વિનતિનો સ્વીકાર કર્યો. એ બદલ અમે સભા તરફથી તેમના અત્યંત ઋણી છીએ.

આ બાબતમાં દી.બ. નર્મદાશંકરભાઇ તરફથી જે સહાનુભૂતિ અને સહાય સભાને મળ્યાં છે તે માટે અમે તેમનો પણ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ ઉપરાંત હાલના ઑફિશીએટિંગ દીવાન સાહેબ શ્રી પુરુષોત્તમ જોગીભાઇ ભટ્ટ સાહેબનો પણ, તેમણે જે રીતે તેમની સહાનુભૂતિ સભા તરફ ચાલુ રાખી છે તે માટે, આભાર માનીએ છીએ.

અમદાવાદ તા. ૩૧-૫-૩૫

પ્રાણલાલ કિરપારામ દેસાઈ
ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુવ
ચૈતન્યપ્રસાદ મોતીલાલ દીવાનજી
માનદ મંત્રીઓ • ગૂજરાત સાહિત્ય સભા

પુરોવચન

આ ગ્રંથનો પ્રસ્તાવ આજથી બે વર્ષ પહેલાં ખંભાતના નામદાર નવાબ સાહેબની ઇચ્છાથી, ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન દી. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ખંભાતના દીવાનપદે હતા ત્યારે, એક ખાસ કમિટી દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. તેઓએ શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે, બી.એ. ને, પ્રાચીન સાહિત્યના તેમના અભ્યાસ અને અનુભવને આધારે, આ ગ્રંથના લેખન-કાર્ય માટે પસંદ કર્યા હતા. આ યુવાન વિદ્વાનને હાથે અમદાવાદ શહેરનો એક વિસ્તૃત અને આધારભૂત ગ્રંથ લખાઇને 'ગૂજરાત સાહિત્ય સભા' તરફથી બહાર પડ્યો છે. તે પછી એમનો એવો જ મહત્ત્વનો ગ્રંથ આ 'ખંભાતનો ઇતિહાસ' ગણાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

ગ્રંથને માટે ઘટતી ચિત્રયોજના તથા ફોટોગ્રાફી વગેરેનું કામ પણ દીવાન બહાદુરે જ ગૂજરાતના જાણીતા કલાકાર શ્રી રવિશંકર મહાશંકર રાવળને સોંપી તેની સાર્થકતામાં વધારો કર્યો છે. એમણે ખંભાતનાં જૂનાં તેમજ નવાં સ્થળો અને સંગ્રહિત સાહિત્યો જોઇને ઘણા પરિશ્રમથી એમનું કાર્ય યથેચ્છ પાર ઉતાર્યું છે; અને ગ્રંથપ્રકાશનનું સર્વાંગ કાર્ય પણ એમના જ સુપ્રસિદ્ધ કુમાર કાર્યાલયમાં પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે.

નામદાર નવાબ સાહેબ આ ગ્રંથની બાબતમાં પ્રથમથી જ જાતે રસ લઇને કાર્યકર્તાઓને પ્રોત્સાહન આપતા રહ્યા છે. ગ્રંથના મૂળ ઉત્પાદક દી. બ. નર્મદાશંકરભાઈ જોકે, દૈવયોગે, પક્ષાઘાતની બીમારીને લઇ સક્રિય ભાગ લઈ શક્યા નહિ, અને પાછળથી તેમની સમર્થ વિચારસરણી તથા આર્ષદષ્ટિનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ શકાયો નહિ, તથાપિ તેમણે આ ગ્રંથ માટે સતત કાળજી અને આકાંક્ષા ધરાવી તેના કાર્યમાં સત્ત્વપ્રેરણા આપ્યા કરી છે તેનું ઋણ આ ગ્રંથ ઉપર અને ગૂજરાતની પ્રજા ઉપર હમેશાં રહેશે.

ખંભાતનો આવો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ પોતાના રાજ્ય તરફથી બહાર પાડી નામદાર નવાબ સાહેબે ખંભાતની પ્રજા માટે એક ગૌરવભર્યું સ્મારક કરી આપીને પરમ ઉપકાર કર્યો છે.

પુરુષોત્તમ જોગીભાઈ ભટ્ટ
ઑફિશીએટિંગ દીવાન

ખંભાત તા. ૨૨-૪-૧૯૩૫

પ્રસ્તાવના

પૈસાની પારાશીશી (thermometer)થી જીવનના સૌથી ઉત્તમ ભાવોને માપવાની ટેવવાળા, વણિક વૃત્તિમાં ગળા સુધી ડૂબી ગએલા ગૂજરાતી સમાજને સાહિત્ય માત્રની પરવા જ નહિ જેવી છે, તો સાહિત્યની રસહીન, સૂકી મનાતી ઇતિહાસની શાખાની પરવા તો ક્યાંથી જ હોય? અમુક સદીમાં અમુક લોક આવા હતા એવીએવી વાતો પાછળ મગજમારી કરવાથી આપણી કોઠીમાં કેટલી બાજરી ભરાઈ એવું બોલનારા મળે છે. આ તીક્ષ્ણ જીવનકલહના જમાનામાં એવું બોલનારાને શો જવાબ દેવો એ વિચારવા જેવું છે. આપણે નામ સાથે બાપનું નામ શા માટે મૂકીએ છીએ ત્યાંથી શરૂ કરીને મોટા મોટા વિદ્વાનોએ કરેલી ઇતિહાસની મહત્તા માટેની દલીલો જવાબમાં કહી શકાય. પણ પોતાને સુધરેલો કહેવડાવવા ઇચ્છતો દરેક દેશ આજે પૈસો કમાવા ઉપરાંત વિદ્યાસંસ્કાર માટે પણ એટલી જ અભિરુચિ બતાવે છે, પૈસા અને વિદ્યાની લગભગ સરખી ઉપાસના કરે છે, એવી ભોળા બાળક જેવી દલીલ કરવી એ શું વધારે સારૂં નથી? માત્ર પૈસાની જ પારાશીશીથી મપાતા ભાવો કે કોઈપણ બીજી વસ્તુ પૈસા જેટલી જ ચંચલ અને નાશવંત નથી લાગતી?

લોકજીવનના વિદ્યાસંસ્કારને પોષે એવું સંભારણું કરવાની અભિલાષા જન્મે—સાહિત્યવૃદ્ધિની અભિલાષા જન્મે—ત્યારે એ લોકસમૂહના જ ઉન્નત જીવનનો એક શુભ પ્રસંગ ગણાય. નામદાર ખંભાત નરેશને ખંભાતનો ઐતિહાસિક પ્રબંધ તૈયાર કરાવવાની અભિલાષા થઈ એ ખંભાતનું ગૂજરાતમાં જે સ્થાન છે તે જોતાં આખા ગૂજરાતના વિદ્યાસંસ્કારને માટે એક શુભ પ્રસંગ ગણાય. એ અભિલાષાથી એ નામદારની ઊંચા પ્રકારની માનસિક અભિરુચી અને સંસ્કારપ્રેમ તો આપોઆપ વ્યક્ત થાય છે. કદાચ આ જાતનો ગ્રંથ તૈયાર કરાવવામાં ગૂજરાતના રાજવંશીઓમાં એ નામદારે પહેલ કરી એમ પણ કહેવાય.

ખંભાત રાજ્ય તરફથી ઇ.સ. ૧૯૩૩ના ઉત્તરાર્ધમાં આ કાર્ય મને સોંપાયું. એ સંપૂર્ણ કરવામાં સૌથી પહેલો આભાર તો મારે ખંભાતના માજી પ્રધાન દીવાન બહાદુર નર્મદાશંકરભાઇનો માનવાનો. એમના જેવા ગૂજરાતના એક મહાવિદ્વાનની સૂચનાઓ અને માર્ગદર્શનને, આ ગ્રંથમાં જે કાંઈ સારું ગણાય તેનો યશ છે. ગ્રંથ લખવાનું કાર્ય સરળ થઈ પડે એવું માર્ગદર્શન કરવામાં એમણે ઘણો શ્રમ લીધો છે અને શિષ્ય પ્રત્યે ગુરુ રાખે એવો સદ્‌ભાવ મારા પ્રત્યે એઓશ્રીએ રાખ્યો છે. મુંબાઈ સરકારનાં ખંભાતને લગતાં દફતરો તપાસવાની સગવડ પણ ડાયરેક્ટર ઑફ ઇન્ફરમેશનને લખીને એઓશ્રીએ કરાવી આપેલી. અહીં હું એઓશ્રીનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

બીજા જે જે સદ્‌ગૃહસ્થોએ આ કાર્યમાં સહાય કરી તેમાં પહેલો આભાર દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલભાઇનો માનવાનો. એઓશ્રીએ મીરાતે અહમદીના પાછલા ભાગનો તરજૂમો છપાતાં પહેલાં મને જોવા આપેલો. ફારસી ગ્રંથની બાબતમાં એમનું લખાણ એટલે પ્રમાણ જ ગણાય. એમનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

ગૂજરાતનું એકનું એક પુરાતત્ત્વમંદિર તો હવે બંધ પડ્યું છે; પરંતુ એના આદ્ય સંચાલકોનાં લાગણી-ભીનાં હૃદયો અને જ્ઞાનરૂપે તો એ હજી ખુલ્લું જ છે. પંડિતજી શ્રી સુખલાલજી, મુનિશ્રી જિનવિજયજી આદિ વિદ્વાનોનું તો કાંઈ પણ શંકા પડતાં મારે શરણુ લેવું પડે. એટલે એમનો આભાર કોઈપણ પ્રસંગે ભૂલાય નહિ. ખંભાતની હાઇસ્કૂલના મુખ્ય અધ્યાપક શ્રી ભોગીલાલ શાહે ખંભાતનાં સ્થળોની માહીતી આપી અને પોતાના વખતનો ભોગ આપી ખંભાત બતાવ્યું એમનો, અને ખંભાતમાં બીજી સગવડ કરવા માટે અધિકારીવર્ગનો આભાર પણ અહીં માનું છું.

આ ગ્રંથની ગોઠવણ તથા લખાણની પદ્ધતિ તથા આધારો વગેરે માટે ભૂમિકામાં ટૂંકું વિવેચન કર્યું છે. પૌરાણિક વિભાગને લગતા સંદિગ્ધ વિષયોની ચર્ચા છેવટે આપેલાં પરિશિષ્ટોમાં કરી છે. એમાં અસુરોને લગતા પરિશિષ્ટમાં અસુરો સંબંધી કેટલીક બાબતમાં પ્રો. અનંતપ્રસાદ બૅનરજી શાસ્ત્રીનું મંતવ્ય ગ્રહણ કર્યું છે. એ બાબત વધુ સમજૂતી ભૂમિકામાં આપી છે. એ પરિશિષ્ટમાંના સ્કંદપૂજા સંબંધેના મતની તથા બીજાં ત્રણ પરિશિષ્ટોમાં જે મતદર્શન છે તેની, તેમજ પૌરાણિક ભારતવર્ષના નકશાની જોખમદારી મારે માથે છે. તે માટેના આધાર યથાસ્થાને આપેલા છે, અને આધારગ્રંથોની સમગ્ર યાદી પણ આપેલી છે.

એક વખતે ઊંચે શિખરે પહોંચેલી પણ જમાનાઓથી શિથિલ થએલી ગૂજરાતની કલાભાવનાને રીતસરનો જીવનરસ શ્રી રવિશંકર રાવળે પાયો. કુમાર કાર્યાલય દ્વારા ગૂજરાતની કલાની એમણે કરેલી સેવા ગૂજરાત ભવિષ્યમાં પણ હજી વધારે જોશે. એમના જેવાએ આ ગ્રંથનો કલા અને શણગારનો ભાગ યોજ્યો તે માટે તેમનો અને કુમાર કાર્યાલયના શ્રી બચુભાઈ રાવતનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. કલાની બાબતમાં મારી સાથે એ હમેશાં સહકાર કરતા આવ્યા છે. એમનો હાથ વાંચનારને દેખાયા વગર નહિ રહે.

આ ગ્રંથમાં ખામીઓ પણ ઘણી હશે; તેની જોખમદારી મારે માથે છે. ખામીઓની માફી તો ઘટે નહિ; પરંતુ ગૂજરાતથી અગિયારસો માઇલ દૂર રહી કેટલીક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે કરેલા કાર્યમાં રહેલી ખામીઓ માટે વાંચનાર પાસે માફીની યાચના તો કરી શકું.

રત્નમણિરાવ ભીમરાવ

મદ્રાસ

અનુક્રમણિકા

ચિત્રોનો ક્રમ

શુદ્ધિપત્રક

(નોંધ–ફુટનોટ–ની ભૂલ હોય તો 'નોં' એમ લખ્યું છે).

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫ (નોં)	૨	વસંતના	વસંત
૨૪ (નોં)	૧૨	કાતકેય	કાર્તિકેય
૨૭ (નોં)	૩	स्तंभास्यं	स्तंभाख्यं
,, ,,	૯	મકે છે	મૂકે છે
૩૪	૨	જન	જૈન
૧૦૮	૫	વેપરીઓ	વેપારીઓ
૧૦૯	૧૯	રાખાવામાં	રાખવામાં
૧૧૦	૧૮	અવવાથી	આવવાથી
૧૨૧ (નોં)	૩	દેખવો	દેખાવો
૧૩૮	૨૧	માવજીભાઈ	ભાઉજીભાઈ
૧૬૧	૧૦	બ્રક્ષ	બ્રહ્મ
૧૬૨ (નોં)	૨	સક્ત	સૂક્ત
૧૭૦ (નોં)	૭	અથ	અર્થ
૧૭૦ (નોં)	૭	સ્તભ	સ્તંભ
૧૭૨ (નોં)	૯	Me Crdudls	Mc Crindles
૧૭૬	૯	પવનત્વ	પાવનત્વ
૧૭૮ (નોં)	૫	જાની	જૂની
૧૮૧	૫	સોમ થએલા	સોમને થએલા
૧૮૨	૬	પારાણિક	પૌરાણિક
,,	૧૫	ગોળર્ધ	ગોળાર્ધ
૧૮૨ (નોં)	૧૫	વ્હાઇહેડે	વ્હાઈટહેડે
૧૯૧ (નોં)	૮	પારિમાત્ર	પારિયાત્ર
૧૯૩	૧૦	પાશ્ચમ	પશ્ચિમ
૨૦૪ (નોં)	૨૩	વૈડર્ય	વૈડૂર્ય
૨૦૬ (નોં)	૧૮	પ્રયત્ન કરે છે	પ્રયત્ન કર્યો છે
૨૦૯ (નોં)	૬	સુ. સે.	સુ. સં.
,, ,,	૧૩	કૅમ્પોડીઆ	કૅમ્બોડીઆ
,, ,,	૧૯	ધુ. કે. શાસનકૃત	દુ. કે. શાસ્ત્રીકૃત
૨૧૧ ,,	૨૦	નાદેલા	નિદેલા
૨૧૩ ,,	૬	દાનેવા ધિપ	દાનવાધિપ
,, ,,	૧૭	આભાર	આભીર
,, ,,	૧૮	चात्यन्तवसिनः	चात्यन्तवासिनः
૨૧૪	૬ ને ૭	આવેલી પૂજાનું	આવેલી દેવીપૂજાનું

ભૂમિકા

પ્રસ્તાવના કરતાં કાંઈ વિશેષ કહેવાનું હોય ત્યારે ભૂમિકા વગેરેની જરૂર પડે. ખંભાતનો આ ઐતિહાસિક પ્રબંધ લખવામાં જે કેટલીક ખાસ ચર્ચાઓ કરી છે તેને માટે અને એમાં લીધેલી આધારસામગ્રી માટે થોડું લખવાની જરૂર છે.

ખંભાતનું સ્થાન ગૂજરાતમાં, ભારતવર્ષમાં અને દક્ષિણ એશિયાના આખા સમુદ્રકિનારા ઉપર, ક્યાં—કેવી મધ્યસ્થ જગ્યાએ આવેલું છે તે અન્યત્ર આપેલા નકશા ઉપરથી જણાશે. આવું સ્થળ ગમે તે નામે, ગમે તે સમયમાં પણ સમૃદ્ધ હોય એમાં નવાઇ નથી. 'ખંભાત' નામમાં જે પ્રાચીનતાના ભણકારા વાગે છે એવા બીજા કોઈ પણ પ્રાચીન શહેરના નામમાં ભાગ્યે જ વાગતા જણાશે. આપણા સમર્થ ગૂજરાતી વિદ્વાનો શ્રી નરસિંહરાવભાઇ, સ્વ. શ્રી તનસુખરામભાઈ અને સ્વ. શ્રી સી. ડી. દલાલે આ શહેરના નામ માટે એવી વિસ્તૃત ચર્ચા આજથી વીસ વરસ પહેલાં કરેલી છે કે એવી ચર્ચા ગૂજરાતના કોઈ પણ ગામના નામ માટે થઈ જાણેલી નથી. મને લાગે છે કે આખા હિંદુસ્તાનમાંના કોઇ શહેરના સ્થળ કે અન્ય ઇતિહાસ માટે કદાચ થઈ હોય; પરંતુ કેવળ નામ–અભિધાન–માટે આટલી ચર્ચા થઇ જાણ્યામાં નથી. 'ખંભાત' નામ માટેની આ ચર્ચાથી, એની આસપાસ ગૂંથાએલી પૌરાણિક પરંપરાઓ વગેરેથી ખંભાતનું સ્થળ, સામાન્ય રીતે પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખો મળે છે તેનાથી ઘણું પ્રાચીન હોય એમ સહજ સમજાય છે.

ખંભાતના નામ અને સ્થળની પ્રાચીનતાની ચર્ચામાં આપણા પ્રાંતના ઘણા પ્રાચીન ઇતિહાસ –સામાજિક, ધાર્મિક, ભૌગોલિક ઇતિહાસ--ની ચર્ચાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ-માંથી હાલની વિશિષ્ઠમિશ્રણ વાળી (composite)હિંદુ સંસ્કૃતિ જન્મી એ સંસ્કૃતિઓના ઇતિહાસનાં ઊંડાં ભોંયરાંમાં આજે મળી આવતા છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો અને અવશેષોનાં સામાન્ય દીવડાં લઈ પેસવું પડે છે. વળી આ દીવડાંને કોઇપણ બાજુથી પવન લાગતાં હોલવાઇ જવાનો સંભવ પણ ખરો. કોઇ દિશાએ પવનનો સંભવ જણાતાં હાથની આડ કરી સંભાળીને ચાલતાં પણ વખતે હોલવાવાનો ડર તો રહે જ. પવનથી ન હોલવાય એવા વીજળીના દીવા આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં ભોંયરાંમાં જવા માટે હજી મળતા નથી. પ્રકાશની આવી અપૂર્ણતામાં મોહેન–જો–ડેરોની શોધોને આપણે વીજળીના એક દીવા સાથે સરખાવી શકીએ. પરંતુ એ દીવાની વીજળીનો પ્રવાહ અસ્ખલિત છે કે નાની 'બૅટરી'ની પેઠે ખૂટી પડે એવો છે એ હજી કુશળ ઇજનેરો નક્કી કરી શક્યા નથી; તેમજ ઘણા મોટા અંધકારમાં એક એવો દીવો આપણાં દેશી દીવડાંઓ કરતાં સહેજ જ વધુ પ્રકાશ આપી શકે. ગમે તેમ પણ એ દીવાએ એમ બતાવી આપ્યું છે કે આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં ભોંયરાંમાં પહેલાંનાં દીવડાંએ ઝાંખી જોએલી કેટલીક વસ્તુઓ ખરી ને કેટલીક ખોટી છે, અને જૂની માન્યતાઓ એક વાર દૂર કરી નવેસરથી આખું ભોંયરૂં તપાસવાની જરૂર છે.

સાહિત્યના આધાર—દીવા—માં ઋગ્વેદસંહિતાના મંત્રોમાં જે ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો છે તે ગણી શકાય. વેદ ધાર્મિક ગ્રંથ છે, એટલે એમાં ઇતિહાસની ખાતર એ ઉલ્લેખો આપેલા નથી.

પરંતુ એમાં ઇતિહાસ સમૂળગો નથી એમ ન જ કહેવાય. જેટલા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો વેદમાં છે એટલા તો ઊલટા સાદા સીધા અને સરળ છે. પરંતુ વેદમંત્રોનો કેટલોક ભાગ એટલો બધો પ્રાચીન છે કે એ વખતની પરંપરા લુપ્ત થવાથી પાછળના વિવેચકોએ એના અર્થો કરવામાં ઘણી છૂટ લીધી છે. વેદાર્થમાં કોના અર્થને માનવો અને કોના અર્થને ન માનવો એ મોટી ગૂંચવણ છે. વેદાર્થમાં યાસ્કથી સાયણ સુધીના આપણા વૈદિકો આપણી પરંપરાને વધારે સમજે એ સત્ય છે. યુરોપીય વિદ્વાનો કેટકેટલીક વાર એથી વિરૂદ્ધ પડીને તરેહવાર અર્થ કરે તેને કેટલું વજન આપવું તે સવાલ છે. પરંતુ જ્યાં સાદા લખાણમાં અનેક અર્થને અવકાશ રહે ત્યાં જરા વિચાર તો કરવો જ પડે. યુરોપીય વિદ્વાન કોઇ મંત્રનો કલ્પનામય અર્થ આપે ત્યાં તેને વજન ન ઘટે; પરંતુ જ્યાં આપણા વૈદિકોનો અર્થ એમને પૂર્વાપર સંબંધનો વિરોધી લાગતો હોય ત્યાં એમના મતને આપણે ભલે વજન ન આપીએ તો ધ્યાનમાં તો લેવો પડે. રૉથ ને મેક્સમુલર વગેરે કરતાં સાયણ ને યાસ્ક વેદસમયની વધારે પાસે હતા એમાં શંકા નથી; પરંતુ ઋગ્વેદના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોવાળા પ્રાચીનતમ સાદા મંત્રો અને પાછળના કર્મકાંડ તથા તત્ત્વજ્ઞાનની વિપુલતા થયા પછીના મંત્રો વચ્ચે એટલો બધો સમય ગએલો છે કે અર્થ કરવામાં ઘણા અંતરાય નડે. આપણા વૈદિકો ઉપર પાછળના આ પ્રવાહોની અસર થાય એ સંભવિત છે. યાસ્ક આદિ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વેદાર્થવિવેચકોને પણ વેદના અર્થ કરવામાં મુશ્કેલી જણાઈ હતી. યાસ્ક પોતે પોતાની પહેલાં ૩૧ વેદાર્થ કરનારા થઇ ગયા એમ જણાવે છે. ખુદ ઋગ્વેદના મંત્રોમાં પણ કેટલાક મંત્રો ઘણા પ્રાચીન સમયની વાતો કરે છે. ભૃગુ આદિ કેટલાક ઋષિઓ ઋગ્વેદના કેટલાક મંત્રોથી યે જાણે ઘણા પ્રાચીન હોય એમ જણાઇ આવે છે. પરોક્ષ, પ્રત્યક્ષ અને આધ્યાત્મિક એમ મંત્રોના પાડેલા ભાગ જ એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે વેદના કેટલાક મંત્રો પોતાના સમયથી ઘણા પ્રાચીન સમયની વાત વ્યક્ત કરે છે. આવાં કારણોથી કેટલાક મંત્રોના અર્થ બંધબેસતા નથી, લુપ્ત થયા જેવા લાગે છે અને ભાષ્યકારના અર્થ ખેંચી કાઢેલા જેવા જણાય છે. આવા મંત્રોના અર્થમાં યુરોપીય વિદ્વાનો obscure કહે છે તે ખરૂં જ છે.

આટલા માટે જ આપણા શાસ્ત્રકારોએ વેદાર્થનું ઇતિહાસપુરાણથી સમુપ બૃંહણ કરવાનું કહેલું છે. એમ કર્યા વગર વેદાર્થનું ખૂન થાય છે. પુરાણો સંબંધી ઘણા મત ઘણો વખત ચાલ્યા; પરંતુ પાર્જીટરે યથાર્થ વિવેચનથી એમનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કર્યું. હાલનાં સ્વરૂપનાં પુરાણો પહેલાં, સૂત-સાહિત્ય–પુરાણો—મૂળ સ્વરૂપમાં હતાં અને એમાં પાછળથી બ્રાહ્મણોએ ચમત્કારિક વાતો ઉમેરી હાલનાં પુરાણો કર્યાં. પાર્જીટર તો પુરાણોને વેદ જેટલાં જ જૂનાં માને છે. પુરાણ પોતે પોતાને વેદથી પહેલાં થએલાં કહે છે. અગ્નિપુરાણ કહે છે કે બ્રહ્માએ પહેલાં પુરાણો કર્યાં અને પછી વેદ કર્યા. આ બધાનો અર્થ એટલો જ છે કે હિંદુસ્તાનની અતિ પ્રાચીન પરંપરાઓ વેદમંત્રો જેટલી કે તેથી પણ જૂની છે; અને તે પરંપરાઓ વેદમંત્રો 'વેદ'નું પદ પામ્યા નહિ હોય–કેવળ પ્રાર્થનાઓ હશે–તેથી પણ પહેલાંની ચાલી આવતી હશે; અને એ પરંપરાપ્રાપ્ત વાતો સૂતોએ સંગ્રહી છે. આમ પુરાણોની કેટલીક પરંપરાઓ વેદ જેટલી કે વેદથી પણ જૂની ઠરે છે. જે સ્વરૂપમાં સૂતોએ એમને સંગ્રહી તેમાં ફેરફાર થયા હશે કે નહિ તે જાણવાનું સાધન નથી; પરંતુ સૂતોનું સાહિત્ય લુપ્ત થઇ તે

ઉપરથી હાલના સ્વરૂપનાં પુરાણો થયાં તેમાં તો ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા તે સ્પષ્ટ છે. આમ છતાં પણ ઘણી ઝીણવટથી તપાસતાં હાલનાં પુરાણોમાંથી પણ એવી પ્રાચીન બાબતો તારવી શકાય છે કે જે વેદાર્થનું સમુપ બૃંહણ કરવામાં કાંઈક મદદ પણ કરે છે. પાર્જીટરે આ દૃષ્ટિથી પુરાણોને જોયાં તે વખતે મોહેન–જો–ડેરોની શોધ બહાર નહોતી આવી. વેડેલનો હિંદ અને સુમેરિયનોની મહોરછાપો ઉકેલવાનો પ્રયત્ન એ પછીનો ગણી શકાય. એના તર્ક ખરા હોય તો તો વેદ અને પુરાણોની ઐતિહાસિકતા ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે. પરંતુ એ તર્કોને હજી વિદ્વાનો માન્ય કરતા નથી. વેડેલે એ તર્કો એવી રીતે કરેલા છે કે હજી બીજા ઘણા સબળ આધારો મળે તો જ એ માન્ય રાખી શકાય. પરંતુ એમાંથી એટલું તો માનવું પડે તેમ છે કે ઍસીરિયા વગેરે પશ્ચિમ એશિયાના દેશોને હિંદના પશ્ચિમ કિનારા અને પંજાબ સાથે સંબંધ હતો. આ વસ્તુ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યને આધારે વધારે ચોક્કસરીતે સિદ્ધ કરવા પ્રો. અનંતપ્રસાદ બૅનરજી શાસ્ત્રીએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એ વખતે મોહેન–જો–ડેરોની શોધો થએલી અને એના છુટક અહેવાલ પ્રકટ થએલા. પરંતુ એ શોધો ઉપર આધારભૂત સવિસ્તર ગ્રંથ બહાર પડ્યો નહોતો. પ્રો. બૅનરજી શાસ્ત્રીના 'હિંદુસ્તાનમાં અસુરો' (Asura in India) એ નામના એક લાંબા નિબંધમાં એમણે અસુર જાતિ અને એમના હિંદુસ્તાન સાથેના સંબંધ—ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદ સાથેના સંબંધ—ની ઘણા આધાર અને વિવેચન સાથે ચર્ચા કરી છે. આમાં પોતાના વિષયના સમર્થનના ઉત્સાહના પૂરમાં તણાઇ કોઇ વાર કાંઇક વાતો વિવાદાત્મક પણ મૂકેલી છે; પરંતુ એમણે આપેલા મૂળ આધારો તે તે મૂળ ગ્રંથોમાં તપાસી જોઇ જતાં એમનું મંતવ્ય આપણને યથાર્થ લાગે ત્યાં ગ્રહણ કરવામાં વાંધો નથી.

અસુરો આપણા જેવી માણસની એક જાતિ હતી એ તો હવે ઘણા વિદ્વાનોએ માન્ય રાખેલું છે. પાર્જીટરથી એસ. વી. વિશ્વનાથ સુધીના આ વિષયના વિદ્વાન લેખકોએ એ વાત માન્ય રાખ્યા છતાં વૈદિક સમયમાં હિંદમાં અસુરો, દાસો અને આર્યો એમ ત્રણ ભિન્ન જાતિ હતી એમ સ્પષ્ટ કર્યું નથી. પ્રો. બૅનરજી શાસ્ત્રીએ અસુરોને દાસ અને આર્યોથી ભિન્ન જાતિના સિદ્ધ કરી એમની ખાસિયતો, એમની સંસ્કૃતિ અને એ ત્રણે જાતિઓનું હાલના હિંદુઓમાં થએલું મિશ્રણ, એટલું ઊંડી ચર્ચા કરી સિદ્ધ કર્યું છે. આવી ચર્ચામાં વાદગ્રસ્ત વાત પણ હોઇ શકે. આપણી ચર્ચામાં અસુરો અને પશ્ચિમ હિંદના કિનારાને લગતા વિષયમાં પ્રો. બૅનરજી શાસ્ત્રીનું મંતવ્ય ગ્રહણ કર્યું છે, છતાં વાદગ્રસ્ત વિષય તરફ પણ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. મૂળ આધાર બની શકે તેટલા જોઈ જેને વજન આપવા લાયક હોય તે જ ગ્રહણ કર્યાં છે. ત્રિચીનાપલ્લીની કૉલેજવાળા પ્રો. વિશ્વનાથે એમના Racial Synthesis in Indian Culture (Trubner's Oriental Series 1928) ગ્રંથમાં આ વિષયો ઉત્તમ રીતે ચર્ચેલા છતાં અસુરોની વિગત આટલી સ્પષ્ટ કરી નથી. મૃધ્રવાચઃ—ન સમજી શકાય એવી ભાષા બોલનાર—અસુરો, દેવો એટલે નવા આવનાર આર્યો અને મૂળ વતની દાસોથી જાતિએ જુદા હતા એ વાત સ્પષ્ટ તો પ્રો. બૅનરજીએ જ કરી છે. શ્રી જ્યો. મો. ચૅટરજીએ એમના Ethical Conception of the Gathas એ નામના ગ્રંથમાં પારસીઓની ગાથાના આધારે આ વાતનું વધારે સમર્થન કરેલું છે. અહીં એક વાત એ વિચારવાની છે કે 'અદેવ' શબ્દનો અર્થ દેવને—

આર્યોના દેવને—ન માનનાર એવો કરવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં અસુરો અને દાસો આર્યોના પૂજ્ય દેવોને નહિ માનતા હોય એ ખરૂં છે; પરંતુ પ્રાચીન ઇરાનીઓમાં 'દએવ' (દેવ) શબ્દનો જે અર્થ કર્યો છે તે જોતાં દેવો એટલે આર્યો એ અર્થ લઇએ તો 'અદેવ'નો અર્થ આર્ય નહિ તે, આર્યેતર જાતિઓ એમ કેમ ન લેવાય? વેદમાં આર્ય, દાસ અને અદેવ એમ ત્રણ જાતિઓ કહે છે તે આ વાતને ટેકો આપે છે. પ્રો. ઍનરજી શાસ્ત્રીએ આટલી વાત સ્પષ્ટ કરી નથી. એમણે અસુરોના જુદા દેવોનું વિવેચન કર્યું છે. એમાં દેવીઓ મૂળ અસુર જાતિની એટલું ખાસ માનવા જેવું છે અને દેવોનો વિષય વાદગ્રસ્ત છે. આ ઉપરાંત આર્યેતર વર્ણોના દેવો વિષે જે જે ચર્ચાઓ થઇ છે તેમાં શિવપુત્ર સ્કંદની પૂજા એ એક મોટો કોયડો છે. એ ઉકેલવાનો ખાસ પ્રયત્ન થએલો જણાયો નથી. એ પ્રયત્ન અહીં સહેજ કરવામાં આવ્યો છે. દક્ષિણ હિંદના દ્રાવિડોના મોટા સમૂહમાં આ સ્કંદપૂજાનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે ઉત્તરના લોકને ભાગ્યે જ ખ્યાલમાં આવે. અસુર સંસ્કૃતિનું જુદું વર્ણન કર્યા વગર હવે ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો કોઇ ઇતિહાસ સંપૂર્ણ ગણાય નહિ.

અગ્રગણ્ય અસુરોને મારવા માટે પુરાણોએ વિષ્ણુના અવતારોની કલ્પના કરેલી છે. એની ઐતિહાસિકતામાં ઊતરવાનું આ સ્થળ નથી; પરંતુ એ અસુરો પોતે કલ્પનાથી ઊભી કરેલી વ્યક્તિઓ નહોતી એમ તો હવે મનાતું આવ્યું છે. એ બધી પરંપરામાં ખંભાત આગળ તારકાસુર મરાયો એ વાત જરા જુદી પડે છે. મોટા પ્રસિદ્ધ અસુરોને મારવાને જેમ વિષ્ણુના અવતાર થયા તેમ આને મારવા માટે શિવપુત્ર કાર્તિકેયનો અવતાર થયો. આપણી ધાર્મિક સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં આ બીના ઘણી અગત્યની છે. મોટી વ્યક્તિઓને મારવા માટે આપણામાં ઇશ્વરી અવતાર થવાની જે વાતો યોજાએલી છે તે પરસ્પર વિરોધી સંસ્કૃતિની જાતિઓનાં, ધર્મ કે બીજા વિરોધનાં કારણોને લઇને થએલાં ચિરસ્મરણીય યુદ્ધોનું પૌરાણિક સ્વરૂપ માત્ર છે. સ્કંદ–કાર્તિકેયનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ ગમે તે હોય, પરંતુ એ આખી યે બીનાને શૈવ સંપ્રદાયના કોઈ પ્રાચીન સ્વરૂપ સાથે ઘણો સંબંધ હોય એમ જણાય છે. શૈવ મતની ઉત્પત્તિને હિંદના પશ્ચિમ કિનારા સાથે ખાસ સંબંધ છે. મોહેન–જો–ડેરોની શોધોએ શૈવ મતના પ્રાચીન સ્વરૂપની વ્યાપકતા અને પ્રાચીનતા બતાવી છે. ગૂજરાતના કિનારા આર્યેતર શૈવો અને દેવીભક્તોનાં સૌથી જૂનાં થાણાં હોય, અને ઉત્તરમાં બ્રહ્માવર્તમાં રહેનારા વૈદિક આર્યો સાથે તેમને હમેશની અથડામણ થયા કરતી હોય, એમ પૌરાણિક પરંપરાઓ વ્યક્ત કરે છે. આર્ય અને આર્યેતર—અસુર–દાસ—સંસ્કૃતિઓનું છેવટનું મિશ્રણ થયું, એમાંથી હાલની હિંદુ સંસ્કૃતિનું મૂળ સ્વરૂપ જન્મ્યું, એ નિમિત્તે અનેક અથડામણો અને જાતિઓનાં ભ્રમણો થયાં, એ બધામાં સિંધુ અને સરસ્વતીના કિનારા અને મુખપ્રદેશોએ–એટલે કે ગૂજરાત અને કચ્છના કિનારાઓએ, અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. આ બધું સાથે વિચારતાં, મોહેન–જો–ડેરોની શોધ અને વેદપુરાણોની વાતોનો ફરી નવી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં શૈવ સંપ્રદાય અને દેવી સંપ્રદાયના ઇતિહાસ તથા એમની પ્રાચીનતાનો પણ ફરી વિચાર કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય તો નવાઈ નથી. આ દિશામાં હજી જે પ્રયત્નો થયા છે તે શરૂઆત માત્ર છે. ખરૂં શું હશે એ તો ઘણા લાંબા સમયની શોધખોળ પછી નક્કી થઈ શકે. હવેના શોધકને એમાં ઇજિપ્તથી હિંદ સુધીની સંસ્કૃતિની

સામગ્રી ભેગી કરવી પડે. પરંતુ આ દિશાએ નજર કરવાની હવે જરૂર છે એટલું કહેવાનો અહીં માત્ર ઉદ્દેશ છે. આ ગ્રંથમાં જે પરિશિષ્ટો આપેલાં છે તેમાં એ દિશાએ સામાન્ય દૃષ્ટિ માત્ર કરેલી છે; કોઈ છેવટનું સત્ય કહેવાનો દાવો કરેલો નથી. કોઇને કાંઈ નવું કહેવાનું મળે અને એ નિમિત્તે કાંઈ જાણવાનું પણ મળે એ ઇરાદાથી પૌરાણિક અને બીજી સામગ્રી વાંચનારની આગળ નજર કરેલી છે.

અહીં એટલું પણ કહેવું જોઇએ કે ઋગ્વેદની પ્રાચીનતાની સાથે અથર્વવેદની પ્રાચીનતા અને એના ઐતિહાસિક તત્ત્વ ઉપર દૃષ્ટિ કરવાની જરૂર છે. આર્યેતર વર્ણોનો–ખાસ કરીને અસુર જાતિની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ઋગ્વેદ કરતાં પણ કદાચ અથર્વવેદમાંથી વધારે મળે. અથર્વવેદની વ્યાપકતા ભરતખંડ કરતાં કદાચ ઘણા વિશાળ ક્ષેત્રમાં હોય એમ હવે વિદ્વાનોને જણાયું છે. અથર્વવેદની સંસ્કૃતિને છેક ઍસિરિયા સુધી પણ સંબંધ હોય એમ લોકમાન્ય તિલક જેવા વિદ્વાનને લાગ્યું છે અને એ મત સબળ થતો આવ્યો છે. અથર્વવેદનું સ્કંભસૂક્ત એ વેદને સર્વથી પહેલો વેદ ગણે છે. સ્કંભનું જે પૌરાણિક રૂપ થયું છે તે જોતાં, સ્કંભ, અથર્વવેદ, શૈવ મત એ બધાની ભૌગોલિક વ્યાપકતા વગેરે સવાલો ઘણા વિચાર કરવા જેવા છે. આર્યોના વિજય પહેલાં આ બધી સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર સિંધુ અને સરસ્વતીના નીચલા તટ તથા મુખપ્રદેશ હતા. સિંધુ હાલ છે ત્યાં નહિ પણ કચ્છના રણની જગ્યાએ મળતી; અને સરસ્વતી તેની પૂર્વે થઈ દક્ષિણ–પશ્ચિમ સમુદ્રને મળતી; એટલે આ કેન્દ્ર આપણા પ્રાંતનું પ્રાચીન નામ ગમે તે હોય, પણ હાલ એની જે હદ મનાય છે તે હદમાં હતું. એટલે એનાં પ્રાચીન સ્થળોની મહત્તા એ દૃષ્ટિએ વિચારવાની છે.

પુરાણો હાલ જે સ્વરૂપમાં છે તે મૂળ પુરાણો ઉપરથી થએલાં છે. એમાં ઘણા સુધારાવધારા થએલા છે, છતાં એમાં પ્રાચીન પરંપરાઓ તરી આવે છે એ આગળ જોયું. આવાં પુરાણોમાં આપણા પ્રાંતને લગતો મોટો ભાગ સ્કંદપુરાણમાં આવે છે;–જો કે બીજાં પુરાણો અને મહાભારતમાં પણ ઉલ્લેખો મળી આવે છે. પુરાણોના આ બધા ભાગની પ્રાચીનતા માટે પુરાણનિષ્ણાતોએ ચર્ચા કરેલી છે. સ્કંદાદિ પુરાણોમાં તેરમી–ચૌદમી સદીઓના બનાવોના ઇસારા પણ જણાઈ આવે છે તે ખરૂં છે. પરંતુ એ પુરાણોનો ઇ.સ. ૧૦૩૦માં અલ્બરૂનીએ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે એટલે એવા કોઈ પ્રક્ષિપ્ત ભાગો બાદ કરતાં હાલના રૂપમાં પણ પુરાણોની પ્રાચીનતા સ્પષ્ટ થાય છે, અને વધારે પ્રાચીન ભાગ એકબીજાની સરખામણીથી નીકળી આવે છે. વરાહમિહિર જેવા ખગોળશાસ્ત્રીના તેમજ રાજશેખર જેવા સાહિત્યના બીજા આધારો આ બધાના સમર્થનમાં કામ લાગે તેવા છે.

આ ગ્રંથમાં જે પૌરાણિક ભૂગોળ–ઇતિહાસને લગતો ભાગ અને પરિશિષ્ટો લખ્યાં છે તે વાંચતાં પહેલાં આટલી ચર્ચા ધ્યાનમાં લેવા વિનંતિ છે. વેદના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો અને પુરાણોના ઉલ્લેખોને સહેજ નવી દૃષ્ટિથી જોવાનું મોહેન–જો–ડેરોએ બતાવ્યું છે. પરિશિષ્ટોમાં જે વિષય ચર્ચ્યા છે તે આ દૃષ્ટિએ મળી તેટલી હકીકત ભેગી કરીને ચચલા છે. એ વિષયો સંદિગ્ધ હોવાથી એમને પરિશિષ્ટમાં મૂક્યા છે. એમાં કરેલાં અનુમાનો અને નિર્ણયો ખરાં હોય કે ખોટાં હોય; પણ સત્ય હકીકત ઉપરથી છેવટે અનુમાન કરવાનું અને ભવિષ્યમાં કોઇને કાંઈ નવી વિગત મળે તો

તે માટે અંગુલિનિર્દેશ કરવાનું કાંઇ ખોટું ગણાય નહિ. અને કદાચ એ અનુમાનો યથાર્થ ન હોય કે નિર્ણય ખોટા હોય તોપણ તેને માટે ભેગી કરેલી વિગતો તો સત્ય જ છે.

અહીં બીજી બે વાતો કહી દેવાની જરૂર છે. એક તો એ કે કેટલાક વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે દેવાસુર સંગ્રામ એ માત્ર મનુષ્યજાતિની દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ વચ્ચેનું યુદ્ધ છે. તત્ત્વ-દૃષ્ટિના પ્રાધાન્યવાળા આપણા દેશમાં આ બાબતે લોકોનું મન એટલું બધું કબજે કર્યું હતું કે દેવો અને અસુરોના યુદ્ધોનાં રૂપકો યોજાયાં. આ મંતવ્ય હાલની દૃષ્ટિએ વેદની ઐતિહાસિકતાની અવગણના કરવા બરોબર છે. તત્ત્વજ્ઞાન આપણા દેશના જ્ઞાન-પ્રવાહોમાં એક મુખ્ય પ્રવાહ છે તેની ના નથી; પરંતુ તેથી એ મંતવ્ય સિદ્ધ થતું નથી. આપણા પૂર્વજોમાં તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ વધવા માંડી એ કરતાં પણ ઘણી પ્રાચીન આ દેવાસુર સંગ્રામની વાતો છે. એટલે ઊલટું એ ઐતિહાસિક વાતોમાંથી આ તત્ત્વદૃષ્ટિની સંપત્તિઓનો ઉદ્ભવ થએલો છે. અસુરોના વિધ્વંસ પછી જાતિઓનું જે અપૂર્વ મિશ્રણ થઈ ગયું તેમાં વિજેતા દેવો—આર્યો હોવાથી મનુષ્યના હલકા ભાવોને એમણે તત્ત્વ-દૃષ્ટિએ આસુરી સંપત્તિ નામ આપ્યું અને સારા ભાવોને પોતાનું નામ આપ્યું. આજે પણ વિજેતા પ્રજાઓમાં એવું કયાં નથી બનતું? ઉપરનું મંતવ્ય કહેનારા વિદ્વાનો आसुरी गायत्री, पंक्ति आसुरी, असुर व्यूह, असुराग्नारणि વગેરે શબ્દોનો ખુલાસો કરે તો આપણને વધારે જાણવાનું મળે. महद्देवानामसुरत्वमेकम् વગેરે असुर શબ્દનો માનવાચક અર્થ તો એટલો પ્રસિદ્ધ છે કે એ વાત જવા દઇએ.

બીજું, પ્રાચીન કાળમાં ભૂગોળ અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કેટલાક ગૂજરાતને શૂન્ય માને છે. ગૂજરાત નામ પ્રાચીન નથી એ ઉપરથી એની ભૂમિ પ્રાચીન નથી અને તેથી એને લગતું બધું મધ્યકાલિન જ ગણાય એમ તો મનાય જ નહિ, અને ગૂજરાતને હિંદમાં કનિષ્ટ પણ કહેવાય નહિ. ભૂમિવિભાગોનાં નામ કાળે કરીને ફરે એથી કાંઈ ભૂમિના ઇતિહાસની પ્રાચીનતા મટતી નથી. કોઈ કહે છે કે બૌદ્ધો વગેરેના પ્રાચીન સાહિત્યમાં ગૂજરાતના કિનારાના થોડા ઉલ્લેખ સિવાય આપણા પ્રાંતનું નામનિશાન જડતું નથી, એટલે કિનારો સિવાય બાકીનું બધું વેરાન હશે. સેંટપિટર્સબર્ગનું નામ છેલ્લી લડાઇ વખતે પેટ્રોગ્રેડ પડયું તેથી પેટ્રોગ્રેડ નામ પછી જ એનો ઇતિહાસ શરૂ થયો અને યુરોપનાં શહેરોમાં એ કનિષ્ટ, એમ કેમ કહેવાય? માણસનો દાખલો લ્યો. કોઇને નાન-પણમાં બબલો કહેતા હોય અને મોટપણમાં બીજું નામ કલાણપ્રસાદ ઢીકણલાલ પડયું એટલે એ નામથી જ એનું ચરિત્ર શરૂ થયું એમ કહી શકાય ખરૂં? બંગાળના ગવર્નરનું નામ લૉર્ડ રોનાલ્ડશે હતું, હાલ લૉર્ડ ઝેટલૅન્ડ છે, નાનપણમાં વળી બીજું ખ્રિસ્તી નામ હશે. હવે ભવિષ્યના એનું ચરિત્ર લખનાર શું છેવટનું ઝેટલૅન્ડ નામ લઇને જ વિચાર કરશે? ઍસ્કિવથ છેવટમાં લૉર્ડ ઑક્સફર્ડ કહેવાયો, એટલે ઍસ્કિવથ નામથી એના જીવનનો ખરો ભાગ ગયો એની ગણના નહિ કરવાની? આ દાખલા હમણાંના છે. આ દાખલાની પહેલાંના નામોના ઇતિહાસ પણ મળે છે. આપણા દેશમાં સ્પષ્ટ સાધનોની ઊણપથી પૂર્વ નામોની વિગત જોઇએ તેવી નથી મળતી, એટલો માત્ર ફેર છે. પરંતુ તેથી પૂર્વે દેશનો ઇતિહાસ ન હતો કે પ્રાંત કનિષ્ટ હતો એમ ન કહેવાય. આવી નકારાત્મક દલીલને વધારે આધાર જોઇએ.

આથી ઊલટું અનૂપદેશ, ભૃગુકચ્છ, પ્રભાસ, સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત વગેરે નામો ઘણાં પ્રાચીન છે. આ નામ કિનારાને લગતાં છે એમ કહીને અંદરનો ભાગ વેરાન હતો કે અપ્રસિદ્ધ હતો એમ પણ કેટલાક કહે છે તે શી રીતે મનાય? કોઇ દૈવી યોગથી સિંધુથી મગધ સુધીનો પ્રદેશ ખાસ કરીને આપણી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ અને સંસ્કૃતિના કેન્દ્રરૂપ થઇ પડચો,—વેદકાળ પછી પણ તેમ જ ચાલુ રહ્યો. આપણો પ્રદેશ અને કિનારો તે વખતે એટલો જ પ્રસિદ્ધ, છતાં વેપાર જેવા તે વખતે હલકા ગણાતા અસુરોના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે મનાવા લાગ્યો. કમનસીબે હાલ જે જે અધુરી નોંધ મળી આવે છે તેના લખનાર પણ ગંગાયમુનાના મધ્યપ્રદેશને ધ્યાનમાં લઇ લખતા અને ઘણા લખનાર ત્યાંના રહેવાસી પણ હતા. આપણા પ્રાંત બાજુ જનારને પણ પ્રાયશ્ચિત્ત આપી ફરી સંસ્કાર આપવાનું શાસ્ત્રકારોએ યોજ્યું હતું; એટલે સ્વાભાવિકરીતે જ આપણી બાજુના ભાગના ઉલ્લેખો ઓછા આવે. કિનારાનાં નામો તો પ્રાચીન છે એમ બધા કબૂલ કરે છે. તો કહેવાનું એટલું જ છે કે આપણા પ્રાંતના મુખ્ય વ્યવસાયનું કેન્દ્ર કિનારો જ હતો, એટલે એની જ નોંધ વધારે હોય. માણસના શરીરનું પગથી માથા સુધીનું ઝીણું વર્ણન એની પાસે જ રહેનારો સારી રીતે કરી શકે; પણ ઊડતાં વર્ણન અગર દૂર રહેનારાએ કહેલાં વર્ણન, મુખ અથવા ચહેરાનાં વર્ણન હોય. પરંતુ એકલા મુખનું વર્ણન હોય તો બીજા અવયવોના વર્ણનના અભાવથી એ અવયવોનો અભાવ સિદ્ધ કરાય નહિ. એટલે કિનારાના પ્રાચીન ઉલ્લેખો મળે તો અંદરના પ્રદેશના ઉલ્લેખના અભાવથી એ પ્રદેશ વેરાન હતો એમ કહેવાય નહિ. મોહેન-જો-ડેરોના શોધકોએ એટલું તો સિદ્ધ કર્યું છે કે ત્યાંના ખોદકામમાંથી છેક છેલ્લા પડમાંથી જે વસ્તુઓ મળી તે ઇ.સ. પૂર્વે ૩૧૫૦ પહેલાં-ની હતી; અને એવી એક સમાન સંસ્કૃતિનું ક્ષેત્ર સિંધુથી ખંભાતના અખાતની પૂર્વે નર્મદાના મુખ-પ્રદેશ સુધી ગણાય એવાં ચિહ્નો મળેલાં છે. આ બધી ચર્ચા અને વેદ-પુરાણોનું હાલનું નવું દૃષ્ટિબિંદુ એ બધું ધ્યાનમાં લઇ ગૂજરાતના કિનારાની પ્રાચીનતા, અસુરોનું સ્થાન, સરસ્વતીનો પ્રવાહ એ બધાની ચર્ચા ઉપર નજર કરવાની જરૂર છે. તે સાથે ખંભાતના સ્થળની પ્રાચીનતા અને આ ભૂમિવિભાગમાં રહેલી એની કેન્દ્રસ્થ મહત્તાનો વિચાર પણ કરવાની જરૂર છે. ખંભાતનું નામ અમુક સદીના ઉલ્લેખોથી પૂર્વે મળતું નથી માટે બીજે કોઈ નામે એને ઇતિહાસ હશે જ નહિ એમ ધારવું તે યોગ્ય નથી.

આ પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ પ્રાચીન સાહિત્યના ઉલ્લેખોથી ઉપજાવવાનો છે. કોઇ નવું સબળ પ્રમાણ મળે તો એમાં ફેરફાર પણ કરવો પડે. વચ્ચે એવા મોટા સમયના ગાળા આવી જાય છે કે એવા સમય માટે કાંઇ કહેવાનું મળતું પણ નથી. ગૂજરાતના ઇતિહાસના ક્ષત્રપોના સમયમાં ખંભાતના સ્થળ માટે કાંઈ કહી શકાય તેવું મળ્યું નથી. મધ્યકાલિન રજપૂત સમયનાં સાધનો તો પ્રસિદ્ધ છે અને તે આપણા પ્રાંતમાં જેવાં અને જેટલાં મળે છે તેવાં બીજા કોઈ પ્રાંતના ઇતિહાસને માટે ભાગ્યે જ મળે; જોકે હાલની ઇતિહાસલેખનની વિદ્યા તો એ સાધનોને અપૂર્ણ જ ગણે.

મુસલમાન સમયથી તવારીખોમાં સાલવારીની સચોટતા ઠીક જળવાઈ છે. એ સમયની હિંદુસ્તાનને લગતી તવારીખોમાં પણ આપણા પ્રાંતને લગતું ઘણું મળે છે. પરંતુ આપણા પ્રાંત માટે

જે ખાસ જુદી તવારીખો લખાઈ છે એટલી જુદી બીજા પ્રાંતો માટે ખાસ લખાઇ હોય એમ જાણ્યામાં નથી. એ તવારીખોના ગુણદોષમાં ઊતરવાનું આ સ્થળ નથી. ગૂજરાતને લગતી કેટલીક તવારીખોનો પત્તો લાગતો નથી. જે મળે છે તેમાં તેના લેખકોના અધિકાર પ્રમાણે તેના ઉપર વજન મૂકી શકાય. હાજી અદ્દબીરનો અરબ્બીમાં લખેલો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, મીર અબુ તુરાબનો લખેલો ઇતિહાસ વગેરેના તરજૂમા હજી થયા નથી. એ થયા પછી ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયના વધારે વિગતવાળા અહેવાલ મળી શકે. મોગલાઈના પાછલા ભાગથી ખંભાતના રાજ્યની સ્થાપના સુધીના ઇતિહાસ માટે મિરાતે અહમદીની વિગત ઉત્તમ કહી શકાય. એ બધા બનાવોમાં કર્તાએ પોતે સક્રિય ભાગ લીધેલો. એ ગ્રંથની કઈ નકલ કામમાં લેવી અગર કઈ નકલ ઉપરથી થએલો તરજૂમો ઉપયોગમાં લેવો એ સવાલ ખાસ વિચારવાનો છે. એના થોડા ભાગના તરજૂમા સર ક્લાઇવ બેઇલી અને ડૉ. બર્ડે કરેલાં છે તે વિશ્વસનીય નકલો ઉપરથી કરેલા છે. હાલ સુભાગ્યે દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરી એ ગ્રંથના ઉત્તમ તરજૂમાની ખોટ પૂરી પાડે છે તે આનંદની વાત છે.

ખંભાતને લગતી કેટલીક વિગતો મુંબાઈ સરકારનાં દફતરોમાં છે. એ બધી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતની છે. એમાંથી અંગ્રેજી કોઠીને લગતી વિગત સિવાય ખંભાતના ઇતિહાસને લગતી બીજી વિગત ભાગ્યે જ મળે તેમ છે. અંગ્રેજોએ મરાઠા સમયમાં રાજકીય પ્રકરણમાં જે ભાગ લીધો તે તો ઇતિહાસની જાહેર વાત છે, એટલે એ સંબંધીનાં સરકારી દફતરો વિશેષ પ્રકાશ પાડતાં નથી.

ખંભાત રાજ્ય નાનું છે, પરંતુ એનું મહત્ત્વ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણું છે. ઘણા પ્રાચીન કાળમાં ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર તરીકે ખંભાતના સ્થળે અગત્યના ભાગ ભજવેલા એ વાત સંદિગ્ધ અને વાદગ્રસ્ત જાણી બાજુએ મૂકીએ તોપણ આર્થિક પ્રવૃત્તિની દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનના એક વખતના મોટામાં મોટા બંદર તરીકે એનું સ્થાન આખા હિંદના આર્થિક ઇતિહાસમાં મોટું છે. સ્વતંત્ર સંસ્થાન થયા પછી રાજકીય દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ ઓછું નહોતું. ઐતિહાસિક મહત્ત્વ હમેશાં કદ કે ધનસંપત્તિ ઉપરથી મપાતું નથી, પરંતુ દેશકાલ અને સંજોગોની પરિસ્થિતિની સરખામણી ઉપરથી મપાય છે. નિઝામનું રાજ્ય કદમાં અને સંપત્તિમાં હાલ આખા હિંદમાં સૌથી મોટું છે, પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જે સંજોગોમાં અને સમયમાં એ રાજ્ય ઊભું થયું તે જ સમય અને સંજોગોમાં હિંદમાં બીજાં ઘણાં રાજ્યોની સાથે ખંભાતનું રાજ્ય પણ ઊભું થયું. નિઝામની ગાદીના સ્થાપકનો દાદો અબ્દુલ્લાખાન ફિરોઝ જંગબહાદુર ગૂજરાતનો સૂબો હતો અને એની કબર હાલ અમદાવાદમાં છે તે થોડા જ જાણે છે. મૂળ નિઝામે પોતે પણ થોડો વખત અમદાવાદની નામની સૂબેદારી કરેલી. ખંભાતની ગાદીના સ્થાપક મોમીનખાન બહાદુરની કબર પણ અમદાવાદમાં છે. એ પણ ગૂજરાતના સૂબા હતા અને એમના પુત્ર મોમીનખાન બીજા પણ ગૂજરાતના સૂબા હતા. મોગલ સમ્રાટ તરફથી એકને (નિઝામને) નિઝામ-ઉલ્મુલ્ક ફતેહજંગ બહાદુર આસફજહાનો ઇલ્કાબ હતો; બીજાને (ખંભાતના નવાબને) નઝમુદ્દૌલા મુમતાઝુલમુલ્ક મોમીનખાન બહાદુર દિલાવર-જંગનો ઇલ્કાબ હતો. મોગલ સામ્રાજ્યના સૂબા (પ્રાંત) માં ગૂજરાતની કિંમત દક્ષિણ કરતાં વધારે હતી. નિઝામ આસફજહાએ ઉમરમાં મોટા હોવાથી મોમીનખાન કરતાં થોડાં વર્ષ

પહેલાં માથું ઊંચું કરી સ્વતંત્રતા મેળવી હતી એટલો સહેજ ફેર છે. મોમીનખાન પહેલા અને મોમીનખાન બીજાએ અમદાવાદની ગાદી હાથ કરી ગૂજરાતનું આધિપત્ય, અસ્ત થતી મોગલાઈ વખતે મેળવવામાં ઓછું શૂરત્વ બતાવ્યું નથી. પરંતુ દેશ અને કાળમાં, હિંદુસ્તાનમાં બધે કાળ એક હતો, દેશ પ્રાંતે પ્રાંતે જુદો હતો. જે સંજોગોએ નિઝામને દક્ષિણમાં મોટું રાજ્ય હાથ કરવામાં સહાય કરી તે સંજોગોએ મોમીનખાનને ગૂજરાતમાં મોટું રાજ્ય સ્થાપવામાં સહાય ન કરી. ઈ. સ. ૧૭૬૧ની પાણીપતની નાશકારક છેલ્લી લડાઈ પછી હિંદભરમાં સત્તાવાળા રાજાઓ અને સરદારોની જે સાતતાલીની રમત ચાલી તેમાં, જે જ્યાં દાવ આવતાં બેઠો હતો તે ત્યાંનો માલિક થઇ પડ્યો. એ પછી પણ પ્રાંતપ્રાંતની રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિએ ઘણો ભાગ ભજવ્યો. ગૂજરાતમાં એક રીતે રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિ દક્ષિણ કરતાં જુદી હતી. મરાઠા સત્તાનું ઓછું વધતું જોર તો બંને જગ્યાએ હતું; પરંતુ નાના નાના સ્વતંત્ર રાજાઓ અને ઠાકોરો, કે જેમને તે વખત સુધીની દરેક સાર્વભૌમ રાજસત્તાઓએ પ્રતિવર્ષ પેશકશી લેવા જઈ તલવારની અણીથી વશ રાખેલા અને સત્તાઓ નરમ પડતાં જે પુનઃ સ્વતંત્ર થઇ લડવા તૈયાર થતા, એવા રાજા-ઠાકોરો, દક્ષિણમાં થોડા હતા. આ વાત મોટા પણ સામાન્ય જમીનદારોને લાગુ પાડવાની નથી; સત્તાવાળા રાજાઓને લાગુ પાડવાની છે. ગૂજરાતમાં એવા રાજાઓ કેટલા હતા એ તો આજે પણ દેખાય છે. અહીં સામાજિક પરિસ્થિતિ પણ દક્ષિણથી જુદી હતી. જેમની આગળ મધ્યકાલિન રજપૂત સમયથી આજ લગી અનેક રાજસત્તાઓ નમેલી એવી મહાજનોથી સુબદ્ધ વેપારી મધ્યમ વર્ગની આલમ (middle class) ગૂજરાતમાં જેટલી વ્યવસ્થિત અને સુગઠિત હતી તેટલી દક્ષિણમાં નહોતી. આ કારણોથી જેટલી સહેલાઇથી મોગલાઇના અસ્ત પછી દક્ષિણમાં મોટું રાજ્ય સ્થપાયું તેટલી સહેલાઇથી ગૂજરાતમાં સ્થપાવું શકય નહોતું. આ જ કારણોને લીધે અનેક રાજસત્તાઓ બદલાયા છતાં ગૂજરાતમાં પ્રાચીન રાજવંશો જેટલા પ્રમાણમાં છે તેટલા બીજા પ્રાંતોમાં નથી, અને કોઈ સાર્વભૌમ સત્તાએ ગૂજરાતને આખું તદ્દન ખાલસા કર્યું નથી. આ દષ્ટિએ જોતાં નિઝામ અને ખંભાતના રાજ્યના સ્થાપકોનાં મહત્ત્વ સરખાં છતાં કાર્યક્ષેત્ર જુદાં એટલે દેખીતો ભેદ રહ્યો. ઐતિહાસિક સંજોગોની સરખામણીની દૃષ્ટિએ તો ખંભાતનું રાજ્ય નાનું છતાં એનું મહત્ત્વ નિઝામના રાજ્ય કરતાં કાંઇક વધારે દેખાય; અને ધાર્મિક, આર્થિક, સામાજિક તથા રાજકીય એ બધી દૃષ્ટિએ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીનો ખંભાતનો ઇતિહાસ રસમય અને મહત્ત્વપૂર્ણ ગણી શકાય.

પ્રકરણ પહેલું

સામાન્ય વર્ણન

લક્ષ્મીના પિતા સમુદ્રની છોળોથી ધોવાતો ગૂજરાતનો કિનારો જુઓ. ગૂજરાતના એક નકશા ઉપર દૃષ્ટિ નાંખો. અરબી સમુદ્રની શાખા જેવા ખંભાતના ઉપસમુદ્રને મહી અને સાબરમતી–તેની બે પત્નીઓ–એક સાથે જાણે હાથમાં સુવર્ણ કલશ લઇને મળવા જતી હોય એવું ખંભાતનું સંસ્થાન દેખાય છે.

આ સંસ્થાનની પ્રાચીન સ્વરૂપની ઐતિહાસિક હદ નક્કી કરવી બહુ મુશ્કેલ છે. હાલ તો તેની ઉત્તરે ખેડા જીલ્લાનો માતર તાલુકો, પૂર્વે બોરસદ અને પેટલાદ તાલુકા, દક્ષિણે મહીસાગર અને ખંભાતનો અખાત, પશ્ચિમે સાબરમતી નદી, એ પ્રમાણે આવેલું છે. એની રાજકીય સરહદ એકસરખી નથી. ખંભાત રાજ્યનાં ગામડાં બાજુના તાલુકામાં અને તે તાલુકાનાં ગામડાં ખંભાતની હદમાં છુટાં વેરાએલાં છે. સરહદ પશ્ચિમે પંદર માઇલ, વાયવ્યમાં અઢાર માઇલ, ઉત્તરે દસ માઇલ અને પૂર્વે બાર માઇલ સુધી જાય છે.

ખંભાતનું સ્થળ ગૂજરાતની ભૂમિમાં એવી જગ્યાએ છે કે એને સૌરાષ્ટ્રમાં ગણવું, કે આનર્ત–ગૂજરાતમાં ગણવું, કે લાટમાં ગણવું એ નક્કી કરવું પણ મુશ્કેલ જ છે. આ ત્રણે દેશની સામાન્ય-રીતે મનાતી હદને અડીને એ સ્થળ એવી રીતે આવી રહેલું છે કે એને ત્રણેમાં ગણી શકાય. એનો વિચાર આગળ કરીશું.

હિંદુસ્તાનમાં એના પશ્ચિમ ભાગની અને પશ્ચિમ ભાગમાં ખંભાતના અખાતથી સીધા ઉત્તરમાં જતા મારવાડના રણ સુધીના પટાની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં કુદરતે એટલા અને એવા મોટા ફેરફારો કરેલા છે કે એ વિભાગની ખરેખરી પ્રાચીન સ્થિતિ જાણવી એ સમુદ્રમંથન કરવા જેવું છે. એ જાણવા માટેનાં સાધનોનો એવો તો લોપ થઇ ગયો છે કે ચોક્કસ આધાર અને સાવચેતીથી કરેલા નિર્ણય પણ અનુમાનમાત્ર જ રહેવાના. પરંતુ ખંભાતનું સ્થળ આ બધા વિભાગનું એક વખત કેન્દ્રસ્થાન હતું એમ જણાય છે તેથી એનો વિચાર પણ આગળ કરીશું. એ માટે ખંભાતની દક્ષિણે આવેલો તે જ નામનો અખાત અને ઉત્તર–પશ્ચિમે આવેલી કચ્છના રણ બાજુ વધતી ખંભાતના રણને નામે જાણીતી મરુભૂમિ, તથા સાબરમતી ને મહી એ બે નદીઓ, એટલાંનું સ્થૂળ વર્ણન કરવું જરૂરનું છે.

મહી નદી

માળવામાંથી નીકળી મહી નદી[1] ૩૫૦ માઇલ વહીને ખંભાતના અખાતને મળે છે. ખંભાત શહેર મહી નદીના મુખની પાસે જ આવેલું છે. ચોમાસામાં આ નદીનું જોર ઘણું રહે છે, પણ વહાણ

---

૧ વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ, ખેડા ગેઝેટીઅર, પ્ર. ૧લું.

ચલાવવા માટે એ નકામી છે. ખંભાત આગળ મહીનો પટ પાંચ માઇલ પહોળો છે.[૨] મહીના મુખ સુધીના એટલા પહોળા ભાગને મહીસાગર કહે છે. મહી નદીની આસપાસની જમીન શ્વભ્ર અથવા વાંધાંથી ભરેલી છે એથી એના તટ ઘણા ઊંચા છે અને એનું પાણી ખેતી વગેરેમાં કામ લાગવાને બદલે ઉલટું રેતી, માટી વગેરે તાણી જાય છે.

મહી નદીનો ઉલ્લેખ ઘણાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં આવે છે. એની પ્રાચીનતાનો વિચાર ખંભાતના નામની ચર્ચામાં આગળ કરીશું. એનું મહી નામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જાણીતું છે. મુસલમાન તવારીખોમાં એનું નામ મહેન્દ્રી[૩] આપેલું છે. પુરાણ એનાં અઢાર નામ ગણાવે છે, તેમાં મહી અને તામ્રા[૪] એ નામ ખાસ ગણી શકાય.

સાબરમતી

ખંભાતના રાજ્યની પશ્ચિમ સીમા બનેલી સાબરમતી નદી એ ખંભાતની હદની બીજી નદી છે. એ મેવાડના ડુંગરોમાંથી નીકળી ખંભાતની હદમાં વડગામ પાસે સમુદ્રને મળે છે. આ નદીનો ઉપરનો ભાગ મહીની પેઠે વાંધાં—શ્વભ્રથી ભરેલો છે; પરંતુ ખંભાતની હદમાં વાંધાં નથી. બહુ વાંધાં હોવાથી એનું ખરૂં સંસ્કૃત નામ શ્વભ્રવતી છે.[૫] સાભ્રમતી નામ સાબરમતી ઉપરથી પુરાણકારોએ બનાવી કાઢેલું છે. પ્રાચીન પૌરાણિક સાહિત્યમાં સાબરમતીનું નામ ચંદના જોવામાં આવે છે; પરંતુ મહી જેટલા એના ઉલ્લેખો મળતા નથી. મહી અને સાબરમતીના ખંભાતની હદમાં વહેતા પ્રવાહો સિવાય ખંભાત રાજ્યમાં બીજી એકે નોંધવાલાયક નદી નથી. કેટલાક ન્હાના વહેળાઓ છે.

અલંગની નહેર

નદીઓનું વર્ણન કરતાં અલંગની નહેરને ભૂલી શકાય નહિ. ખંભાત રાજ્યના નકશામાં એને નદી કહી છે; પણ તે ખરી રીતે નહેર છે. આ નહેર સાબરમતી નદી રાજ્યની હદમાં પેસે છે તેની સ્હેજ ઉત્તરેથી કાઢીને સીધી દક્ષિણમાં સ્હેજ પૂર્વ તરફ વળાંક વાળીને બનાવવામાં આવી છે, અને ખંભાત શહેરની નજીકમાં અટકે છે. આ નહેર ખંભાત પાસે આવેલા નારેસર નામના તળાવમાં સાબરમતીનું પાણી લાવવા માટે બનાવી છે.[૬] પરંતુ તેમાં ખેડા જીલ્લાના કેટલાક ભાગનું અને ખાસ

---

૨ આ પટ ખંભાતની પૂર્વે પદર માઇલે આવેલા દહેવાણ ગામ સુધી એકસરખો પહોળો છે. ભરતીની અસર દહેવાણથી પણ ઉપર છેટે સુધી થાય છે. પાંચ માઇલનું માપ રેવન્યુ સર્વેનું છે. થૉરટન ૪½ માઇલ અને ઇ. સ. ૧૭૮૭માં હૉવ (Hove) નવ માઇલ કહે છે. ખેડા ગેઝે. પૃ. ૩ નોં. ૧.

૩ અલ્બરૂનીથી માંડી બધા મુસલમાન લેખકો મહેન્દ્રી કહે છે.

૪ સ્કંદ પુરાણ કૌમારિકા ખંડ ૧૩–૧૨૫ ताम्रा रस्या पयोवाहा पितृप्रीतिप्रदा शुभा ॥ सस्यमाला महासिंधुर्दातुर्दात्री पृथुस्तुता ॥ इंद्रद्युम्नस्य कन्या च क्षितिजन्मा इरावती ॥ महीपर्णा महीशृंगा गंगा पश्चिमवाहिनी ॥ नदी राजनदीचैति नामाष्टादशमालिकम् ॥

૫ રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાંસા, ૯૯. અને હેમચંદ્રકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય. વધુ ચર્ચા માટે જુઓ "ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ" પ્ર.૧લું. ચંદના નામ પુરાણોમાં આવે છે, જુઓ Wilson's Vishnu Puran II, P.155.ને પદ્મપુરાણ સાભ્રમતી માહાત્મ્ય.

૬ ખેડા ગેઝે. પૃ. ૬ અને નોં. ૨. નારેસર ને નારાયણસર લખેલું છે.

કરીને માતર તાલુકાનું વરસાદનું પાણી આવે છે, અને ખેડા જીલ્લાના વરસાદનાં પાણીનાં નિકાલનાં સાધનોમાં અલંગની નહેરને ખાસ ગણવામાં આવે છે.[૭] ખેડા અને અમદાવાદ જીલ્લાના ઢાળ દક્ષિણ તરફ નથી પણ પશ્ચિમ તરફ છે, એટલે ખેડા જીલ્લામાંથી આવતું પાણીનું પૂર ખંભાત રાજ્યનાં દક્ષિણ-પશ્ચિમનાં ગામને હરકત ન કરે તે માટે પણ અલંગની નહેરનું મહત્ત્વ મોટું છે. અલંગની[૮] નહેર સાબરમતીનું પાણી નારેસર તળાવમાં અને ખેતીના કામમાં લેવા માટે બનાવેલી છે. અલંગ નામ શાથી પડ્યું તેનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી.[૯]

ભૂમિવિભાગ

ખંભાતની ભૂમિના ત્રણ વિભાગ પડે છે. પૂર્વ તરફનો મહીના તટપ્રદેશનો ભાગ ચરોતરમાં ગણાય છે. તે ફલદ્રુપ અને ઝાડપાનથી સમૃદ્ધ છે. ગામ સારાં અને વસ્તીવાળાં છે અને મુલક બગીચા જેવો લાગે છે. બીજો વિભાગ અલંગ કહેવાય છે. તે અલંગની નહેરની આસપાસનો મુલક છે. ત્રીજા વિભાગને 'બહારા' કહે છે. તે રાજ્યની પશ્ચિમ તરફ સાબરમતીના કિનારા તરફ આવેલો છે. તેના ઉત્તર ભાગમાં ઘઉં થાય એવી સારી જમીન છે. દક્ષિણ તરફ વસ્તી આછી છે. આ વિભાગ ચોમાસામાં ઓછોવધતો પાણીથી ભરેલો રહે છે અને આવજા કરવા માટે ઘણી મુસ્કેલી પડે છે.

ખંભાતનું રણ

ખંભાત સંસ્થાન અને કાઠીઆવાડની વચ્ચે સાબરમતીના મુખથી શરૂ થઈ ૩૫ માઈલ ઉત્તરમાં વધતી મરુભૂમિને ખંભાતનું રણ કહે છે.[૧૦] ચોમાસામાં મોટા જુવાળ વખતે અને દક્ષિણનો પવન સખત વાતો હોય ત્યારે રણના મોટા ભાગ ઉપર પાણી ફરી વળે છે. રણનો નીચલો ભાગ દરિયાનો

---

૭ વધુ વિગત માટે જુઓ ખેડા ગેઝે. પૃ. ૬થી ૧૧ અને ખેડા જીલ્લાના વરસાદના પાણીના નિકાલનો નકશો (Drainage Map) પૃ. ૧૪.

૮ અલંગ અથવા અલિંગની નહેરને માટે એક દંતકથા ચાલે છે. એમ કહે છે કે બે વહેવાઇ વચ્ચે વાદ થતાં સાબરમતીમાંથી સોપારીનાં વહાણ ભરી ખંભાત લાવવાની વાત મમત ઉપર ચઢી અને અલંગની નહેર ખોદીને વહાણ ખંભાત આવ્યાં. વહાણ લાવવા માટે નહેર ખોદાય એ બનવાજોગ નથી. વહાણ સાબરમતીમાંથી અખાતમાં થઇ આવી શકે. નહેર હોય અને તેમાં નાનાં હોડકાં મારફત રસ્તો ટૂંકો પડે તેથી માલ આવ્યો હોય તો તે બનવાજોગ છે. ખરી વાત તો સાબરમતીનું પાણી ઉપયોગમાં લેવા માટે એ નહેર છે.

૯ અલંગ અગર અલિંગ નામ વિદેશી હશે એમ મનાય છે. ખંભાતમાં એક મહોલ્લાનું નામ અલિંગ છે. ખંભાતના અખાતને કિનારે ભાવનગરની હદમાં અલંગ નામનું ગામ છે. કદાચ અલંગની નહેરને કિનારે પૂર્વે એવું કોઇ ગામ હોય કે એવા ગામ આગળથી નહેર નીકળતી હોય ને એ નામ પડ્યું હોય તે બનવાજોગ છે.

૧૦ વધુ વિગત માટે જુઓ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૭-૭૮; કાઠીઆવાડ સર્વસંગ્રહ પૃ. ૩૪; ઇ.સ. ૧૮૫૫માં એક Dr. Buist આ રણના ઉપલા ભાગમાંથી પસાર થએલો તેણે તેનું સારૂં વર્ણન કરેલું છે. 'ગાડાની ઘરડ સિવાય તેમાંથી જવાના બીજા રસ્તા નથી. પાણી સુકાયા પછી એ ઘરડો એવી થઇ જતી કે સો વાર છેટે ચાલતાં ગાડાં એકબીજાને દેખી શકતાં નહિ. કોરી રૂતુમાં પણ ઘાસનાં સુકાયલાં મૂળીઆંને લીધે ઘરડનો રસ્તો સખત રહેતો. વર્ષમાં ૭ મહીના રણ દુર્ગમ અને કાદવથી ભરેલું (impassable swamp) થઇ રહેતું. ત્યાં પવન બીલકુલ નહિ અને તાપ અસહ્ય હતો.' વીરમગામ વઢવાણની રેલવેની સડક આ રણના મથાળે થઇ જાય છે. જ્યારે ૧૮૫૫માં રણની આ સ્થિતિ હતી તો આગળ કેમ હશે તેની કલ્પના થઇ શકે.

કચરો અને જળમળ (silt)થી જામેલો છે. રણનો ઉપલો ભાગ નળકંઠાને અડકે છે. ચોમાસામાં તેમાંનાં ગામડાં બેટ થઈ જાય છે અને અમદાવાદ સાથેનો પગરસ્તાનો વ્યવહાર બંધ થઈ જાય છે. આ રણ પૂર્વે દરિયાની એક ખાડી ભૂમિની અંદર પેઠેલી અને તે દરિયાઈ કચરાથી પુરાઈ ગઈ છે એમ ભૂસ્તરવેત્તાઓનું માનવું છે. એ ખાડીનું તળિયું એના અસલ તળિયાથી આઠથી દસ ફીટ ઉંચું આવી ગયું છે. ચોમાસું ગયા પછી મીઠું અહીંતહીં બાઝી રહેલું દેખાય છે. ભારે ચોમાસામાં નળ સરોવર સાથે રણનું પાણી એક થઈ જઈ સળંગ થઈ જાય છે. ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે નળ સરોવરની ઉત્તરે કચ્છના રણને અગ્નિ ખૂણે આવેલો ભાગ નીચો હતો અને કચ્છના રણનો ભાગ દરિયો હતો ત્યારે કચ્છનું રણ, નળ સરોવર અને ખંભાતનું રણ મળીને ખાડી સંપૂર્ણ થઈ રહેતી, અને ખંભાત તથા કચ્છના અખાતને સાંધી દેતી. કાઠીઆવાડ બેટ હતો. આજે પણ ભારે વરસાદ પડે તે વર્ષે કાઠીઆવાડ બેટ થઈ જાય છે. ખંભાતની પ્રાચીન ભૌગોલિક સ્થિતિ માટે આ રણનું વર્ણન ઉપયોગી છે. એની વિસ્તૃત ચર્ચા 'સરસ્વતીનો પ્રવાહ' એ નામના જુદા પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

ખંભાતનો અખાત

હાલ અરબી સમુદ્રનો એક ફાંટો ગણાતો દરિયાનો એક સાંકડો નાનો ભાગ ખંભાતના અખાતને નામે ઓળખાય છે. ઈસ્વી સનની શરૂઆતમાં જ્યારે ભરૂચની પ્રસિદ્ધિ વધારે હતી ત્યારે ગ્રીક લેખકો એને ભરૂચના અખાત તરીકે ઓળખતા.[૧૧] આ અખાતને મથાળે ખંભાતનું રાજ્ય, પૂર્વે ગૂજરાતનો કિનારો, પશ્ચિમે કાઠીઆવાડનો કિનારો અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વ તરફ અખાતની હદ સુરતની લગભગથી મહીના મુખ સુધી અને પશ્ચિમ તરફ ગોપનાથથી સાબરમતીના મુખ સુધી છે. એના મુખ આગળ સુરતથી ગોપનાથ સુધીની પહોળાઈ ૩૦ માઇલ છે અને અંદર ઓછામાં ઓછી પહોળાઈ ૧૨ માઇલ છે. લંબાઈ કુલ ૮૦ માઇલ છે. આ અખાતનું આખું વર્ણન કરવાનું અહીં સ્થાન નથી એટલે ખંભાતની ભૌતિક ચઢતીપડતીમાં અખાતે ભજવેલા ભાગ પૂરતું એનું વર્ણન માત્ર કરીશું.[૧૨]

ગોપનાથ આગળ અખાતનું મુખ છે. તે પછી ગૂજરાતનો કિનારો સીધો દક્ષિણ તરફ અને કાઠીઆવાડનો કિનારો વળાંક લઇને દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફ જાય છે. આ જગ્યાએ દમણ અને જાફ્રા-બાદની વચ્ચેના ભાગમાં પાણીથી ઢંકાએલા રેતીના મોટા ઢગલા છે. એ ભાગમાંથી વહાણોને લાવવામાં ઘણું જોખમ રહેલું છે અને ભોમીઆ વગર અવાતું નથી.

અખાતની ભરતી

ખંભાતનો અખાત પ્રાચીન કાળથી ભરતીના જોરને માટે જાણીતો છે. પીરમ બેટની ઉત્તરથી તો ભરતી ઘણા જ જોરમાં અને ઝડપમાં ધસે છે. મોજાંની છોળ સાત ફીટ ઊંચી હોય છે અને દૂરથી પહાડ ધસી આવતો હોય એવું લાગે છે. ભરતી એક કલાકમાં ૧૦ માઇલની ઝડપથી ચઢે છે. પાણીનો વેગ એટલો

૧૧ જુઓ ટૉલેમી પેરિપ્લસ વગેરેએ કરેલાં હિંદના કિનારાનાં વર્ણનો.

૧૨ ખંભાતના અખાતના સંપૂર્ણ વિગતવાર વર્ણન માટે જુઓ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૫થી ૬૦. મુંબાઇ સરકારી ગેઝેટીઅરોમાં ખંભાતના ઇતિહાસવાળા ભાગમાં આ અખાત અને રણ વિષે સહેજ પણ ઉલ્લેખ નથી એ જરા નવાઇ લાગે તેવું છે. ખંભાતના ઇતિહાસમાં આ બન્નેનાં વર્ણનની આવશ્યકતા કેટલી છે તે આગળ જોઇશું.

જોરવાળો હોય છે કે જ્યાં કોરી જમીન હોય ત્યાં ક્ષણમાં પાણીપાણી થઈ રહે છે અને વહાણ ચાલે તેવું પાણી હોય ત્યાં ક્ષણમાં કોરી જમીન થઈ જાય છે. આવી ભરતી અમાસ, પૂનમ અને બીજત્રીજના જુવાળ વખતે આવે છે; આઠમનાં જુવાળ વખતે નથી આવતી. મહી અને સાબરમતીમાં પણ આ ભરતીની અસર ભારે થાય છે. અખાતના મથાળા પાસે થોડા માઈલમાં ભરતીનાં મોજાં મોટા ઘુઘવાટ સાથે મોટી ભીંત ધસી આવતી હોય તેવાં, અસાધારણ ઝડપથી આવે છે, અને તેને લીધે રેતીના મોટા ઢગ (bore rocks) થઈ ગએલા છે. આ ભરતીથી પુરપાટ દોડતો ઘોડો પણ બચી શકતો નથી એવું એનું જોર છે. એક મુસાફરે જીવ લઈ નાસતો કુતરો તણાઈ ગયાનું વર્ણન કરેલું છે.

અખાતનું પુરાવું

ખંભાતનો અખાત એમાં મળતી નદીઓના જળમળથી કેવી રીતે પુરાય છે એનો ઇતિહાસ રસમય છે. ખંભાત બંદરની ચઢતીપડતી ઉપર એ બીનાએ ઘણી અસર કરેલી છે. હિંદુસ્તાનની ભૌગોલિક રચનામાં આ અખાત એ એક વિચિત્રતા છે. ખરી રીતે એ એક મોટી નદીનું પહોળું થઈ ગએલું મુખ છે, જેની ચર્ચા પરિશિષ્ટમાં કરીશું. એના વિસ્તારના પ્રમાણમાં એમાં જેટલી અને જેવડી નદીઓ મળે છે તેટલી અને તેવડી નદીઓ એટલા વિસ્તારમાં બીજે ક્યાંય ભાગ્યે જ પડતી હશે. આ ઘટના અખાતનું સ્વરૂપ ફેરવવામાં મુખ્ય કારણભૂત બનેલી છે.[૧૩]

અખાતના આટલા નાના વિસ્તારમાં ગૂજરાતમાંથી સાબરમતી, મહી, ઢાઢર, નર્મદા અને તાપી પોતપોતાની સહચરી નદીઓ સાથે આવીને મળે છે. કાઠીઆવાડમાંથી સુખાભાદર, કાલુભાર, ઉતાવળી અને શેત્રુંજી પોતાનાં પાણીનો જથ્થો લઈ મળે છે. આ નદીઓ જે પ્રદેશોમાં થઇને આવે છે તેનો કુલ વિસ્તાર ૮૩,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે અને એમાં સરેરાશ વરસાદ ૩૬ ઈંચ પડે છે. એક ઈંચ વરસાદે એમાંથી ૭૧,૦૬,૮૮,૨૨,૩૩૧ ટન પાણી ભેગું થાય છે. એટલે ૩૬ ઈંચ મોસમનો પૂરો વરસાદ પડે તો ૨,૫૫,૮૪,૭૬,૦૩,૯૨૦ ટન પાણી અખાતમાં આવે. અતિવૃષ્ટિના વરસમાં શું થાય તેની કલ્પના કરી લેવાની. એમ કહેવાય છે કે પૃથ્વી ઉપર વરસતા પાણીમાંથી $\frac{1}{3}$ નદીઓ મારફતે દરિયામાં જાય છે અને બાકીનું શોષાઈ જાય છે. જો આ બધા આંકડા અને હિંસાબ ખરા હોય તો ઉપરની નદીઓના પ્રદેશમાં મોસમનો સામાન્ય વરસાદ પડે તોપણ ૮૩૦ ચોરસ માઈલ વિસ્તારનું અને ૧૦૦ ફીટ ઊંડું એટલે ખંભાતના અખાતના ત્રીજા ભાગ જેવડું સરોવર ભરાઇ રહે.

ઇજનેરોએ કરેલા અખતરાથી સમજાય છે કે એક શેર પાણીમાં ૦.૪૫ જેટલો કાદવનો કચરો (silt) આવે છે. એ રીતે ખંભાતના અખાતમાં દર ચોમાસે ૮૫,૨૮,૨૫,૩૪,૬૪૦ ટન પાણી આવે અને સાથે તે ૩૮,૩૭,૭૧,૪૦૫ ટન કાદવ લાવે. એટલે વધુ ગણત્રી કરતાં જણાય છે કે આ કચરાનો ૧૦ ફીટ ઊંચો ૩૬ ચોરસ માઇલ જેવડો ટાપુ બની રહે. ખંભાતના અખાતનું ક્ષેત્રફળ ૨૪૫૦ ચોરસ માઇલ છે, અને ઓટ વખતે તે ૨૦ વામ ઊંડો છે. એટલે જેટલો કાદવ આવે

---

૧૩ ભરતીનું આ મોટું મોજું bore અખાતમાં સાંકડી જગ્યામાંથી એકાએક ચઢે છે. ખંભાતથી ૧૧ માઇલ bore rocks આગળથી આ ભરતી શરૂ થાય છે. પૂર્વે ગંગવા અને પશ્ચિમે ધોલેરાની નીચે bore નથી. વરસાદની મોસમમાં દિવસે આવે છે અને બીજી મોસમમાં રાત્રે આવે છે.

છે. તે બધો જો ત્યાં જ ઠરે તો એક હજાર વર્ષમાં આખો યે અખાત પુરાઈ જાય. પરંતુ હિંદી મહાસાગરનાં મોજાંના જોરને લીધે ફક્ત સેંકડે એક ભાગ જેટલો કચરો રહી બાકીનો તણાઈ જાય છે. એટલો કચરો રહેતાં પણ એક લાખ વર્ષમાં અખાત પુરાઈ જાય એવી ગણત્રી છે. આ કચરાને લીધે અખાતમાં કેટલાક ટાપુઓ એવા મોટા બંધાયા છે કે બહુ મોટી ભરતીમાં જ પાણીથી ઢંકાય.

આ જળમળના ભરાવાથી અખાતનો મથાળાનો ભાગ ધીમેધીમે પુરાયો છે અને નદીઓના પટ ઊંચા આવતા ગયા છે. અખાતના બીજા કિનારાઓને શી અસર થઈ છે તે આ લેખનો વિષય નથી; પરંતુ એમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. ભરતીનું જોર અને નદીઓના સખત પ્રવાહ આ જળમળને ખેંચી જવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કહેવાય છે કે આ કાદવ છેક લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ સુધી જઇ ઠરે છે અને સિંધુ, ગંગા વગેરે નદીઓના મુખ પાસે નહેરોવાળી ભૂમિ (delta) થઈ છે તેવી ભૂમિ અહીં બંધાતી નથી. પૂર્વકિનારે જમીન બંધાય છે તો પશ્ચિમ કિનારે ધોવાય છે. આ કારણથી છેલ્લાં ૧૬૦૦ વર્ષથી અખાત સંબંધી જે હેવાલ મળે છે તે જોતાં તેમાં બહુ મોટા ફેરફાર થયા નથી એમ મનાય છે. પરંતુ નાના ફેરફારો અવશ્ય થયા છે. કિનારા આગળ અને નદીઓનાં મુખ આગળ નવી જમીન બધાય છે અને જૂની ધોવાઈ જાય છે.

અખાતનો ઇતિહાસ

૧૬૦૦ વર્ષથી આ અખાતના હેવાલ વિદેશી મુસાફરોએ કરેલા જોવામાં આવે છે. ગ્રીક લેખક ટૉલેમીના વર્ણન ઉપરથી ખરો ખ્યાલ આવતો નથી. ઉલટું એના ઉપરથી અખાત હતો જ નહિ એમ એક બંગીય વિદ્વાન પ્રતિપાદન કરે છે. તેની વિગત પરિશિષ્ટમાં તપાસીશું. તે પછી પેરિપ્લસનો લેખક અખાતનું સારૂં વર્ણન કરે છે. એમાં ખંભાતને લગતું ખાસ ન હોવાથી અહીં વિગત ઉપયોગની નથી. પરંતુ એ સમયે પણ અખાતમાં વહાણ સહેલાઇથી લાવી શકાતાં નહિ, અને અખાતના મુખ આગળ સરકારી ભોમીઆ હોડીઓ લઈ વેપારી વગેરેનાં વહાણોને દોરીને લાવતા. પેરિપ્લસમાં અખાતને મથાળે મહી નદીનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ ખંભાત માટે એનું વર્ણન ગોટાળાભરેલું છે. દસમી સદીમાં અરબી મુસાફર માસુદી અખાતના કિનારા શહેરો અને ગામોથી ભરચક, અને લીલાં ઝાડ તથા ખેતરોમાં મોર પોપટ કલ્લોલ કરી રહેતા એવું વર્ણન કરે છે. પંદરમી સદીમાં આવેલો બારબોસા નામનો મુસાફર પણ અખાતના કિનારાનું સારૂં વર્ણન કરે છે. પરંતુ એણે લખેલાં ગામોનાં નામનો આજે પત્તો લાગતો નથી. ભરતીનું વર્ણન તો બધા એકસરખું જ કરે છે. ઑજીલ્વી નામનો મુસાફર લખે છે કે મહી નદીના મુખ આગળ પણ ભય ઘણો છે. ભરતી નરમ હોય કે ઓટ હોય તો ઘોડા ઉપર નદી તરી શકાય. મોટી ભરતી (bore) આવે તો બચી શકાય નહિ. હાથી પણ એમાં તણાઇ જાય છે. કપડાં પહેરીને જાય તો કપડાં નીકળી જાય છે. ઘોડે બેસીને પણ કપડાં માથે મૂકીને કેટલાક જાય છે. ઇ.સ. ૧૮૧૦ સુધી ભરતી વખતે મોટાં વહાણો છેક સુધી આવી શકતાં. ઓટ વખતે વચ્ચે થોડી નહેરો સિવાય જમીન કોરી થઇ જતી. આ વખતે ધોલેરા બંદર વધ્યું, પણ ભાદરનો પ્રવાહ બદલાયાથી જળમળ ભરાયો. ઈ.સ. ૧૮૨૦માં હૅમિલ્ટન લખે છે કે અખાત પુરાતો જાય છે એમ લોક માનતા, પણ ભરતીનો વેગ તેવો ને તેવો હતો. ગંગવા ઉપર થઇને વહાણ જાય તો ઊંધું જ પડતું.

ખંભાતની પૂર્વે ૭ માઇલ જમીન કોરી પડતી, પણ પગરસ્તે ભોમીઆ વગર જઇ શકાતું નહિ. તેનું કારણ ભરતી–bore–ની બીક અને વીથરૂ (quick–sand)ની બીક હતું. ખંભાતની નજીક ઘણાં વહાણુ ભાંગી જતાં. આ વખતે ભેગા થએલા કચરાને સારી ઋતુમાં ભરતીમાં તણાવી દેવા માટે નહેરો કરી નિકાલની વ્યવસ્થા દરબાર તરફથી થતી. ઇ.સ.૧૮૨૦થી એ વ્યવસ્થા બંધ પડી અને રેતી ભેગી થવાથી ભરતીનો મારો કિનારા પાસે સ્હેજ ઓછો થયો. ભરતી (bore)નું જોર પણ કોઈવાર મહી બાજુ અને કોઈવાર સાબરમતી બાજુ રહેતું. ઈ.સ. ૧૮૨૨માં કર્નલ ટૉડને ધોઘાથી ખંભાત આવવું હતું તે જળમાર્ગે ન આવી શકાયું અને થોડા દિવસ રાહ જોઈ રણરસ્તે આવવું પડ્યું એવી એ બાજુ અખાતની સ્થિતિ હતી. ઈ.સ. ૧૮૫૪માં ખંભાત આગળ પાણીના પટ મહી અને સાબરમતીના પ્રવાહના જોરથી વારંવાર બદલાતા તેથી વહાણોને લંગર કરવા માટે મુશ્કેલી રહેતી. ઈ.સ. ૧૮૫૮માં અખાતમાં રેતીના પટ જામી ગએલા હતા અને ભરતી વખતે વહાણોને નુકસાન થતું. ૧૮૬૭માં બંદરની દશા બહુ ખરાબ હતી. હોડી બે માઇલિ છેટે ઊભી રહી શકતી અને માલ કાદવમાં ત્યાં સુધી લઈ જવો પડતો. આ કારણથી ઈ.સ. ૧૮૬૮માં ખેડાના કલેક્ટરે ખંભાતથી પૂર્વે ત્રણ માઇલિ છેટે રાલજ ગામ આગળ બીજું બંદર ખોલવા સરકારની પરવાનગી માગેલી, પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. ૧૮૭૦માં કસ્ટમ્સ કમિશ્નર અને કલેક્ટરે સૂચવ્યું કે ખંભાત દરબાર જે આવકજાવક જકાત (transit duties) લે છે તે બંધ કરીને કાદવમાં ગાડાં જાય એવો કકડો બે માઇલ સુધી બંધાવવો. પરંતુ પાછળથી દરબારના કહેવાથી એ હુકમ પાછો ખેંચી લેવાયો. ઇ. સ. ૧૮૮૧માં ખંભાત બંદર એ ખરી રીતે બંદર નહોતું. વહાણ કાદવને છેડે બે માઇલ છેટે ઊભાં રહેતાં. એ કાદવમાં ગાડાં દિવસમાં એક કે બહુ તો બે વાર જઈ શકતાં. કાદવના એટલા પટને પણ જ્યારે મોટો જુવાળ ધૂવે છે ત્યારે ગાડાં જઇ શકતાં નથી.

આ રીતે ખંભાતના અખાતનો અને મુખ્યત્વે કરીને ખંભાત શહેર પાસેના તેના મથાળાનો ઇતિહાસ છે, બંદરની ભૌતિક પ્રગતિ ઉપર આ અખાતની વખતોવખતની સ્થિતિએ ઘણી અસર કરી છે અને ખંભાતની ચડતીપડતી એના ઉપર હમેશાં અવલંબી રહેલી છે. ચાલુ સદીમાં એમાં થએલા ફેરફારનો વિચાર આગળ કરીશું, તેમજ અખાતની પ્રાચીનતાનો વિચાર પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

પ્રકરણ બીજું

કુમારિકાક્ષેત્ર અને પૌરાણિક ભૂગોળ

કુમારિકાક્ષેત્ર

ખંભાત અને એની આસપાસના, એકમત પ્રમાણે સાત અને બીજા મત પ્રમાણે ચૌદ, કોશના સ્થળને કુમારિકાક્ષેત્ર કહે છે. સ્કંદપુરાણના કૌમારિકા અથવા કુમારિકા ખંડમાં એ પ્રમાણે લખ્યું છે, અને મહાસ્કંદ પુરાણના માહેશ્વર ખંડના અવાંતરખંડનું નામ કુમારિકાખંડ એ ઉપરથી પડ્યું છે. પરંતુ એ પુરાણમાં કુમારિકાખંડ અને ક્ષેત્રનો વિસ્તાર સ્પષ્ટ નથી. ખરી રીતે વર્ણનની વિગત ક્ષેત્ર હોવાનું વ્યક્ત કરે છે, જ્યારે પૌરાણિક પ્રણાલિકા પ્રમાણે આપેલી ભૂગોળની વિગતમાં ખંડ લખે છે. એટલે આ બાબત સ્પષ્ટ કરવાનું ઉપસ્થિત થાય છે.

ભારતવર્ષના નવ દ્વીપો

પુરાણો સામાન્ય રીતે પૃથ્વીના ભાગ દ્વીપો અને વર્ષોમાં પાડે છે. તેમાં આપણને ફક્ત ભારતવર્ષ સાથે જ સંબંધ છે. આ ભારતવર્ષના નવ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.[1] બીજાં કેટલાંક પુરાણોની પેઠે સ્કંદપુરાણનો આ કુમારિકાખંડ પણ નવ ભાગ પાડે છે;[2] અને એ નવ ખંડમાં એક ખંડ અગર દ્વીપનું નામ કુમારિકા અગર કુમારી ખંડ અગર દ્વીપ લખે છે. આ પૌરાણિક વર્ણનની વિગતમાં ઊતરતાં પહેલાં એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ભારતવર્ષ એ હાલનો ત્રિકોણાકૃતિ હિંદુસ્તાન માત્ર નથી. હાલનો હિંદુસ્તાન તો માત્ર એ ભારતવર્ષના નવ ખંડમાંનો એક ભરતખંડ છે. એટલે ભારતવર્ષની મર્યાદા હાલ ધારીએ તે કરતાં ઘણી વિશાળ છે. ભારતવર્ષના નવ ખંડ અગર દ્વીપોનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ ઇંદ્રદ્વીપ, કશેરૂમાન્, તામ્રપર્ણી, ગભસ્તિમાન, નાગદ્વીપ, સૌમ્ય, ગાંધર્વ, વારુણ એ આઠ દ્વીપ અને નવમો રહ્યો તેનું નામ ન લખતાં સાગરસંવૃત્ત એટલે સમુદ્રથી વીંટાએલો દ્વીપ એમ ઘણાંખરાં પુરાણો લખે છે. એટલે કે નવમો દ્વીપ એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે એનું નામ લખવું પુરાણકારોએ ઉચિત નથી ધાર્યું. પરંતુ એ જ સમયના વધારે ચોક્કસ ભૌગોલિક વિગત લખનારા

---

૧ જુઓ વિષ્ણુપુરાણઃ भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपः कशेरुमान् ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ॥१॥ नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्व स्त्वथ वारुणः । अयंतु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥२॥ योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् । पूर्वेकिराता यस्मिन्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥३॥ ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ॥ આ પ્રમાણે નામ વગરના સાગરસંવૃત્ત દ્વીપનું વર્ણન અને એમાંની ચાતુર્વર્ણની વ્યવસ્થા એને ભરતખંડ વ્યક્ત કરે છે.

૨ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અધ્યાય ૩૯. શ્લો. ૬૯. એમાં નવમો દ્વીપ 'કુમારિકા' એમ લખ્યું છે. એની મર્યાદા આપતાં શ્લો. ૧૧૩માં લખે છે કે पारियात्रस्य चैवार्वाक् खंडं कौमारिकं स्मृतम् ॥ આમ એ ખંડની મર્યાદા બીજાં પુરાણોથી જુદી લખે છે.

એ ખંડનું નામ આપે છે, અને તે કુમારી દ્વીપ અગર કુમારી ખંડ. આ નામ કવિ રાજશેખર[3] અને ભાસ્કરાચાર્ય[4] આપે છે. બાકીનાં નામોમાં કાંઈ ફેર નથી. એટલે બધાં પુરાણોમાં ફક્ત સ્કંદપુરાણ એને કુમારિકા ખંડ જૂદો લખવાનો હોવાથી કે ગમે તે કારણથી કુમારિકા ખંડ કે દ્વીપ નામ આપે છે અને ઉપરના બે લેખકો પણ એ નામ આપે છે. એટલે સાગરસંવૃત ખંડ તે કુમારિકા ખંડ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

કુમારી દ્વીપ

હિંદુસ્તાનની પૌરાણિક ભૂગોળ લખનારાઓ આ કુમારિકા ખંડ અગર સાગરસંવૃત દ્વીપ એ ભારતવર્ષીય હાલનો ભરતખંડ એમ સપ્રમાણ માને છે.[5] દરેક પુરાણ આ નવે ખંડનાં નામ માત્ર આપી અંતર્ગત વિગત તો માત્ર નવમા કુમારી દ્વીપની જ આપે છે. રાજશેખરે આપેલી એ ખંડની વિગત એને હાલનો ભરતખંડ સિદ્ધ કરવામાં ટેકો આપે છે.[6] આ બાબતમાં ફક્ત સ્કંદપુરાણાંતર્ગત કુમારિકા ખંડ જૂદો પડે છે; અને કૌમારિકા ખંડ આખો કુમારિકાક્ષેત્ર અથવા ખંભાતના સ્થળના વર્ણનમાં લખવાનો હોવાથી બીજા પુરાણોથી એને જૂદું પડવું પડે છે. એટલે સ્કંદપુરાણ પારિયાત્ર પર્વતની પશ્ચિમના ભાગને જ કુમારિકા દ્વીપ ગણે છે. પરંતુ ખંભાતનું સ્થળ એ કુમારીકા ક્ષેત્ર છે એ માન્ય રાખીએ તો પણ પુરાણોનો કુમારિકા ખંડ એ તો ભારતવર્ષીય ભરતખંડ આખો જ છે એ સિદ્ધ થએલી વાત છે. એટલે કુમારિકા ક્ષેત્રના સ્થળની પરંપરાને અવળી સમજી પુરાણોના કુમારી દ્વીપને તેની જગ્યાએ એટલે પશ્ચિમ હિંદ તરીકે મનાવવાનો સ્કંદપુરાણના લેખકનો પ્રયત્ન છે.[7] એટલે એ આખી યે પરંપરાનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે કુમારી દ્વીપ એટલે ભરતખંડમાં ખંભાતનું સ્થળ કુમારિકા ક્ષેત્ર કહેવાયું અને મુખ્ય દેશના નામનું ક્ષેત્ર કહેવડાવવા પૂરતું તે સમયના હિંદુસ્તાનની

---

૩ રાજશેખરકૃત काव्यमीमांसा પૃ. ૯૨. तत्रेदं भारतं वर्षसस्यच नवभेदाः। તે પછી ઇન્દ્રાદિ ક્રમથી આઠ દ્વીપો ગણાવી कुमारीद्वीपश्चायं नवमः એમ સ્પષ્ટ લખે છે. અને વધારામાં ઉમેરે છે કે अत्र च कुमारी द्वीपे–विंध्यश्च पारियात्रश्च शुक्तिमानृक्षपर्वतः। महेन्द्रसह्यमलयाः सप्तैते कुलपर्वताः॥ કુમારી દ્વીપનો આ ઉલ્લેખ અને એમાંના સાત કુલ પર્વતો જે હિંદુસ્તાનના પર્વતો છે તે, કુમારી દ્વીપ એટલે એકલો ગૂજરાત રાજપુતાના નહિ પણ આખો ભરતખંડ વ્યક્ત કરે છે.

૪ Wilson's Vishnu Purana II p. 110-112 Note. એ નોંધમાં પૌરાણિક ભૂગોળ માટે ભાસ્કરાચાર્યનો મત આપેલો છે.

૫ વધુ વિગત માટે કનિંગહામકૃત પ્રાચીન હિંદની ભૂગોળની પાછળ સુરેન્દ્રનાથ મઝમુદારે આપેલું પરિશિષ્ટ ૧.

૬ જુઓ ઉપરની નોંધ ૩.

૭ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અધ્યાય ૩૯. સિંહલદ્વીપના રાજા ઋષભદેવના પુત્ર ભરતના પુત્ર શતશૃંગને આઠ પુત્ર અને એક કુમારિકા પુત્રી એમ નવ સંતાનો હતાં. કુમારિકાનું મુખ બકરીનું હતું. પૂર્વાવતારમાં એક બકરીનું શરીર મહીસાગર સંગમમાં પડેલું પણ મુખ જાળામાં ભરાઇ રહેલું તેથી બકરી પોતાનું મુખ રહેવા દઇ કુમારિકા થઇ. આ વાતનું જ્ઞાન થતાં બકરીનું મુખ જાળામાંથી કાઢી મહીનાં જલમાં નાંખતાં કુમારિકા સર્વાંગસુંદર થઇ અને મહી સંગમતીર્થમાં શિવના આરાધનમાં સમય વ્યતીત કરવા આવીને રહી. વખત જતાં રાજાએ ભારતના નવ ખંડ પાડી આઠ પુત્રોને નામ પ્રમાણે અને કુમારિકાને કુમારી દ્વીપ આપ્યો. એ આઠ પુત્રોને નવનવ પુત્રો થતાં તેમની કોઇ કુમારિકાએ નવે ખંડના ૭૨ ભાગ પાડી સર્વેને વહેંચ્યા. એ જાતની કથા એ અધ્યાયમાં છે.

ભૂગોળમાં એનું મહત્ત્વ અને કેન્દ્રસ્થપણું હતું.[૮]

કુમારિકા ક્ષેત્રની છેક પાસેના દ્વીપો–કુમારિકા ક્ષેત્ર ભારતવર્ષનું કેન્દ્ર

આ કુમારીદ્વીપ અગર ભરતખંડની આસપાસ ઉપર ગણાવેલા આઠ ખંડ આવેલા છે. પૂર્વથી એનો અનુક્રમ ઐન્દ્રદ્વીપથી શરૂ થાય છે. આમાં તામપર્ણદ્વીપ એ સિંહલદ્વીપ છે એ સ્પષ્ટ છે. ઐન્દ્રદ્વીપ એ બ્રહ્મદેશ અને ગાંધર્વ એ ગાંધાર અને કાબુલ નદીનો પ્રદેશ છે એમ સુરેન્દ્રનાથ મજમુદાર શાસ્ત્રીએ સપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યું છે.[૯] એટલે ક્રમથી કશેરૂમાન એ મલાયાના દ્વીપો આવે છે. ગાંધર્વને પૌરાણિક ભૂગોલ લેખકો ઉત્તરમાં મૂકે છે. એટલે દક્ષિણના તામ્રપર્ણ સિંહલદ્વીપ અને ગાંધર્વની વચ્ચે અનુક્રમે નૈર્ઋત્યમાં ગભસ્તિમાન્, પશ્ચિમમાં નાગદ્વીપ અને વાયવ્યમાં સૌમ્યદ્વીપ આવે છે. આપણો ગૂજરાત પ્રાંત એક મત[૧૦] પ્રમાણે હિંદની પશ્ચિમમાં અને બીજા મત પ્રમાણે નૈઋત્યમાં હોવાથી એની ભૂગોળ સાથે ગભસ્તિમાન્ અને નાગદ્વીપને નિકટનોસંબંધ છે; અને ખંભાતનું સ્થળ ગૂજરાતમાં એવી જગ્યાએ આવેલું છે કે એક વખત આ બધા ભાગનું કેન્દ્ર થઇ શકે. ગભસ્તિમાન્ અને નાગદ્વીપને શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ મઝમુદાર હિંદી મહાસાગરમાં આવેલા લક્ષદ્વીપ–માલદ્વીપ અને કચ્છ કાઠીઆવાડ ધારે છે.[૧૧] પરંતુ પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે આ બે દ્વીપોનો ગૂજરાતનો કિનારો અને સપ્ત પાતાલની કલ્પનાને પણ સંબંધ છે, અને એ વિષય જરા લાંબો હોવાથી પરિશિષ્ટમાં ચર્ચીશું. અહીં તો એટલું જ જોવાનું છે કે ભારતવર્ષીય ભરતખંડનું જ નામ પુરાણ સમયમાં કુમારીદ્વીપ હતું, અને દ્વીપના એક સૌથી ઉપયોગી કેન્દ્રસ્થ વિભાગને એવું જ નાનું નામ કુમારિકા ક્ષેત્ર એવું મળ્યું છે. સ્કંદપુરાણ આખા કુમારીદ્વીપ અગર ખંડને પારિયાત્ર પર્વતની પશ્ચિમે એટલે હાલના ગૂજરાત-રજપુતાનાની સરહદમાં લાવી મૂકે છે તે જો કે ખરૂં નથી, છતાં આખા કુમારી દ્વીપનું આ કુમારિકા ક્ષેત્ર–સ્તંભતીર્થનું સ્થળ ઉપયોગી કેન્દ્ર હતું એ વાતને ટેકો આપે છે. ભરતખંડનો બહારની દુનિયા સાથે, અને આખા ભારતવર્ષનો અને બીજા દ્વીપોનો ભરતખંડ સાથે, દરિયાઈ વ્યવહાર એના આ કેન્દ્રસ્થ બંદર મારફતે જ હતો.[૧૨] આ સ્થળનું આવું મધ્યસ્થપણું જોડેના નકશા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે, અને કોઈ પણ સ્થળની ભૌગોલિક યોગ્યાયોગ્યતા એનાં વ્યાવહારિક વિકાસમાં કેટલી સહાયભૂત થાય છે તે પણ સમજાશે.

---

૮ સ્કંદપુરાણની કુમારિકાની ઉપર જણાવેલી હકીકતને બીજા કોઇ પુરાણનો ટેકો નથી. ખંભાતના સ્થળનું ઉપયોગીપણું અને કૌમારિકા ક્ષેત્રનું દ્વીપ સાથે નામનું મળતાપણું સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન છે. ઋષભદેવ રાજાને સ્કંદપુરાણ જૈન ધારે છે તેને પણ આધાર નથી. જુઓ પૌરાણિક કથાકોષ ૩–૩૬૧.

૯ એમણે સંશોધેલી કનિંગહામકૃત પ્રાચીન ભૂગોળનું પારશિષ્ટ ૧.

૧૦ પુરાણોમાં આપેલી દિશાઓ બહુ ચોકસ નથી તથા પુરાણના લેખકના રહેઠાણ પરત્વે દિશાના ભેદ પડે છે.

૧૧ જુઓ. સુ. મજમુદારે સંશોધેલી કનીંગહામની પ્રાચીન ભૂગોળનું પરિશિષ્ટ ૧ આમાં ઐન્દ્ર અને ગાંધર્વનો નિર્ણય સ્પષ્ટ કરેલો છે. નાગ અને ગભસ્તિમાન માટે સંદિગ્ધ લખેલું છે. એ વિશે પાતાલ અને ભોગવતીના પરિશિષ્ટમાં ચર્ચા કરીશું.

૧૨ આ ઉપયોગિતાના સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો નવમી સદીના અંતથી મળે છે. તે પૂર્વે પરંપરા પ્રાપ્ત કથાઓ અને અનુમાન ઉપર આધાર રાખવો પડે. એનું કારણ એ સમય પૂર્વે ખંભાતનું બ્રાહ્મણ સંસ્થાન તરીકેનું મહત્વ અને એનું ઓછામાં ઓછું એક વખત થઇ ગયેલું દટંતર છે. ઇતિહાસના પ્રકરણમાં એની ચર્ચા કરીશું.

ખંભાતનો અખાત એ નદીનું મુખ

આ સાથે એક બીજી મહત્વની વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. વહાણ ચાલી શકે એવી મોટી નદીઓના કિનારાઓ ઉપર અને એમના મુખપ્રદેશ ઉપર હમેશાં મહાન સંસ્કૃતિઓ વિકસી છે. જગતના ઇતિહાસમાં એવા ઘણા દાખલા બનેલા છે.[૧૩] નાઈલ, યુફ્રેટીસ તીગ્રીસ, સિંધુ આદિ નદીઓનાં મુખ અને તટ પ્રદેશે મોટી સંસ્કૃતિઓને જન્મ આપ્યા છે. ભૂસ્તર અને ભૂગોળવેતાઓ એકમત છે કે આ નદીઓના પ્રવાહ તેમના હાલના સ્વરૂપમાં છે તેવા પ્રાચીનકાલમાં નહોતા. હિંદુસ્તાનમાં તો નદીઓએ પ્રવાહ ખાસ બદલેલા છે.[૧૪] સિંધુ પહેલાં કચ્છના રણમાં (સમુદ્રમાં) મળતી હતી.[૧૫] સરસ્વતીના ટુકડા થઇને આખો પ્રવાહ જ ઊડી ગયો છે. ભૂસ્તરવેત્તાનું એમ પણ માનવું છે કે કચ્છ અને ખંભાતના અખાતો એ માત્ર એવી કોઈ વિશાલ નદીનાં માત્ર પહોળાં થઇ ગએલાં મુખ છે. અને સિંધુનાં મુખ કચ્છના રણની જગ્યાએ આવેલા સમુદ્રમાં હતાં તો ખંભાતનો અખાત એ સરસ્વતીનું એક મુખ હોય એમ માનવાને કારણ છે. આ આખો વિષય રસમય હોવાથી એક જુદા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચીશું.

નદીના આવા પહોળા થઇ ગયેલા મુખથી બનેલા અખાતને આજે મહી નર્મદા આદિ નદીઓ મળે છે. પૌરાણિક સમયમાં એનો મોટો પહોળો ફાંટો ઉત્તરમાં સાબરમતી નદીની બાજુમાં થઈ કચ્છના રણ તરફ જતો હતો. બે હજાર વર્ષ પૂર્વે એ ફાંટો ખંભાત અને કચ્છના અખાતને નળ સરોવર મારફત જોડી દેતો હતો અને કાઠીઆવાડ બેટ હતો.[૧૬] પરંતુ તેથી પણ પહેલાંના સમયમાં એ બાજુની ભૂગોળમાં એથી પણ જરા ફેર હતો. દરિયાના આ ફાંટા અને એના સરસ્વતી અને સિંધુનાં મુખ સાથેના સંબંધથી ગૂજરાતના આ બધા કિનારાનો વહાણ દ્વારા સંબંધ હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગ સાથે છેક કુરૂક્ષેત્ર સુધી અને પંજાબના ઉત્તર ભાગ સુધી હતો.[૧૭] બીજું પૌરાણિક ભૂગોળ પ્રમાણે પશ્ચિમ–દક્ષિણ સમુદ્રને ખરેખરો મહાર્ણવ કહેતા.[૧૮] એટલે તે સમયના હિંદુસ્તાનનો બહારની દુનિયા સાથે સંબંધ અરબી સમુદ્રનાં બારાં મારફતે હતો; અને ઉપર જોયું તેમ સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખ કચ્છના રણના પુરોગામી સમુદ્રથી શરૂ થઇ ખંભાતના અખાત

૧૩ Sir John Marshall: Mohenjo-Daro and the Indus Civilization. P. 93-94. ખાસ કરીને ઇ.સ. પૂર્વે બે હજાર વર્ષ જેટલા પ્રાચીન સમયમાં તો લોકના ઇતિહાસમાં અને સંસ્કૃતિઓના વિકાસમાં નદીઓએ જ મુખ્ય ભાગ ભજવેલો છે. સિંધુ અને એની સહચરીઓને દક્ષિણ એશિયામાં સૌથી પહોળા પ્રવાહ ગણવામાં આવે છે. નષ્ટ થએલી સરસ્વતીની ગણના આ લેખકો કરતા નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે.

૧૪ જુઓ એ જ પ્રકરણ ૧લું અને અમરનાથ દાસકૃત India & Jambu Island.

૧૫ Imperial Gazetteer I; Gates of India By Sir Thomas Holdich પૃ. ૨૭ અને ૧૪૪. કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૮ વગેરે ગ્રંથો ટેકો આપે છે.

૧૬ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૮ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૬-૧૭ છેક ૧૮૨૭માં એક લેખક લખે છે કે વરસાદ વધારે પડે ત્યારે કચ્છના અખાતનું પાણી નળ સરોવરમાં થઇ ખંભાતના અખાતમાં આવતું.

૧૭ એની ચર્ચા સરસ્વતીના પ્રવાહના પરિશિષ્ટમાં થશે. નકશામાં આ બતાવવા યત્ન કર્યો છે.

૧૮ બૃહત્ સંહિતા કૂર્મવિભાગ અ. ૧૪.

સુધી હતાં તેથી ખંભાતનું સ્થળ હમેશાં તે સમયની જનસંસ્કૃતિ અને વેપારનું કેન્દ્ર રહે તેમાં નવાઈ નથી.

આ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, ગયા પ્રકરણમાં ખંભાતની અને મહી નદીની જે પ્રાચીનતા વિચારી, તેનાથી પણ ખંભાતને વધારે પ્રાચીન સમયમાં મૂકી શકે. પરંતુ એટલી બધી પ્રાચીનતાની બાબત કાંઈક સંદિગ્ધ હોવાથી એનો વિચાર પરિશિષ્ટમાં જ કરીશું. એટલે ખંભાતની આસપાસના સ્થળની પ્રાચીનતાના બીજા પૌરાણિક ઉલ્લેખ હોય તે તપાસી આ પ્રકરણ પૂરૂં કરીએ.

મહી નદીની પ્રાચીનતા

મહી નદીનું નામ ટોલેમી આદિ ગ્રીક લેખકો લખે છે. ખંભાતના અખાતને મથાળે મહી નદીનું મુખ છે એમ પણ લખે છે.[૧૯] માર્કંડેય પુરાણમાં પણ એનું નામ છે.[૨૦] શિવપુરાણ કહે છે કે મહીના મુખ આગળ એક કોતરમાં શિવે અંધકાસુરને માર્યો હતો.[૨૧] મહાભારતમાં માહેય[૨૨] નામનો જનપદ લખેલો છે. એને મહીના દક્ષિણ કાંઠાના દેશ તરીકે વાયુપુરાણ ગણાવે છે.[૨૩] મહાભારતમાં મહીના ઉત્તર તટને મહ્યુત્તર નામનો જનપદ કહ્યો છે.[૨૪] વરાહમિહિરે (છઠ્ઠી સદી) પણ મહી તટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.[૨૫] આ ઉપરથી સમજાશે કે મહી નદીના બન્ને કિનારા ઘણા પ્રાચીનકાળથી વસ્તીવાળા હતા. સ્કંદપુરાણે તો આખો એક અંતર્ગત ખંડ મહીસાગરના માહાત્મ્ય તરીકે લખ્યો છે. વાયુપુરાણ સર્વથી જૂનું પુરાણ મનાય છે.[૨૬] એટલે આ બધા ઉલ્લેખો સાથે વાયુપુરાણની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં મહીનો તટપ્રદેશ અને ખંભાતનું સ્થળ ઈસ્વીસનની શરૂઆત પહેલાં સમૃદ્ધ હતું એમ નક્કી થઇ શકે છે. સ્કંદ તથા શિવપુરાણ પ્રમાણે મહીના મુખ આગળ તારક કે અંધક નામના અસુરો મરાયા હતા એ સ્વીકારીએ તો, અને એ બીના, અને દેવાસુર સંગ્રામની વાતો પુરાણોના કેવળ ગપાટા નથી પરંતુ ઘણા જ પ્રાચીન સમયની બહુ દંતકથાઓથી મિશ્રિત થએલી ઐતિહાસિક પરંપરા છે એ હાલની શોધોથી લગભગ સિદ્ધ થએલી વાત[૨૭] સ્વીકારીએ તો, ખંભાતનું સ્થળ અને ગૂજરાતનો કિનારો કહેવાતા પ્રાગૈતિહાસિક સમયની લગભગ સમીપ જ પહોંચે. પરંતુ આ ઘણી વાદગ્રસ્ત હકીકતને અહીં ન ચર્ચતાં પૌરાણિક ઇતિહાસના પ્રકરણને લગતા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચીશું.

---

૧૯ Mc Crindles' Ptolemy, સુરેન્દ્રનાથ મઝમુદાર સંપાદિત. પૃ. ૩૮ River Mophis એટલે મહી. Periples એને Mais લખે છે.

૨૦ માર્કંડેય પુરાણ ૧ અ. ૫૭. De's Geo. Dic. of Ancient India.

૨૧ શિવપુરાણ ૧. અ. ૩૮-૪૩. De's Geo. Dic. of Ancient India.

૨૨ Wilson's Vishnu Purana II. 169. Topographical lists from Mahabharata.

૨૩ વાયુપુરાણ–II. ૪૫. De's Geo. Dic. of ancient India. અને ઉપરના વિષ્ણુપુરાણની પૃ. ૧૬૯ની નોંધ.

૨૪ ઉપરના વિષ્ણુપુરાણનું પૃ. ૧૭૦. (Topographical lists from the Mahabharata).

૨૫ બૃહત્સંહિતા, ૧૬–૩૨. ગ્રહભક્તિ અધ્યાય. કેટલાક જ્યોતિષીઓની ગણત્રી મુજબ વરાહમિહિરનો સમય ઇ.સ.ની શરૂઆતમાં થાય છે.

૨૬ જુઓ દ. કે. શાસ્ત્રીકૃત પુરાણવિવેચન. (ગુ. વ. સો.).

૨૭ પુરાણની વાતો કેવળ ગપાટા નથી એ વાત સપ્રમાણ કલકત્તા હાઇકોર્ટના જજ અને પુરાણોના એક સમર્થ અભ્યાસી મિ. પાર્જીટરે પોતાના Ancient Indian Historical Tradition નામના ગ્રંથમાં વિસ્તૃત ચર્ચા સાથે સિદ્ધ કરી છે.

ખંભાતના અખાતના કિનારાના લાટ દેશનું વર્ણન કરતાં નર્મદાના મુખની દક્ષિણે કમેની (Kamane) નામનું સ્થળ ટોલેમી લખે છે,[૨૮] (ઇ. સ. બીજી સદી) પેરીપ્લસમાં કમોની (Kammoni) નામનું ગામ આપેલું છે.[૨૯] કેટલાક એ બેને એક જ સ્થળ ગણે છે અને કેટલાક જુદાં ગણે છે.[૩૦] બન્ને ઉલ્લેખોનાં વર્ણન ઉપરથી તેમનાં સ્થળ હાલનાં ખંભાતની જગ્યાએ આવતાં નથી. પરંતુ આ ગ્રીક લેખકોના સ્થળનિર્ણય તદ્દન ચોક્કસ માનવા જેવા નથી.[૩૧] એન્સાઇકલોપીડિયા બ્રિટાનિકામાં ખંભાત વિશે લખનાર ટોલેમીના કમેની (Kamane)ને ખંભાત જ માને છે.[૩૨] એ અનુમાન ખરૂં લાગે છે. છતાં એ લેખકે એમ માનવા માટે કાંઈ પણ પુરાવો કે આધાર આપ્યો નથી.

---

૨૮ Mc. Crindles Ptolemy–P. 38-39.

૨૯ Periplus of the Erythrean Sea (Oxford) P. 99 અને નોંધ ૨.

૩૦ જુઓ બૉમ્બે ગેઝેટીઅર વો. ૧. ભા. ૧. પૃ. ૫૩૯. આમાં એકને કીમ ગણે છે અને બીજાને કામલેજ અથવા કામરેજ કહે છે. મેકક્રીન્ડલ પેરિપ્લસના આધારે લખે છે કે કમેનીને નર્મદાની ઉત્તરે મકવામાં ટોલેમીની ભૂલ છે, અને કદાચ ટોલેમી અને પેરપ્લસનાં ગામો જુદાં હોય. પેરિપ્લસના કમોનીનું સ્થળ સુરત જેટલે દક્ષિણે છેટે આવે છે. ખરી રીતે આ બન્નેનાં વર્ણન ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવાં છે. મેકક્રીન્ડલની શંકા ખરી લાગે છે. કીમ અને કામરેજ કિનારાથી છેટાં અંદર આવેલાં છે, અને નામના પહેલા અક્ષરના મળતાપણાથી એ નામ બેસાડવા માટે વધારે આધાર જોઇએ. ટોલેમી પેરિપ્લસ કરતાં સ્થળનિર્ણયમાં અચોક્કસ છતાં કમેનીને નર્મદાના મુખની ઉત્તરે મૂકવામાં એ સાચો હોય એમ એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાના લેખથી સમજાય છે; અને એમ હોય તો ટોલેમીના કમેનીથી ખંભાત ઉદ્દિષ્ટ થાય.

૩૧ ટોલેમીએ જાતે આ કિનારો જોયેલો નથી એવો મત છે. જુઓ સુરેન્દ્રનાથ મઝુમદાર શાસ્ત્રીની ટોલેમી ઉપર પ્રસ્તાવના.

૩૨ એ લેખક Kamaneને બદલે Kamenes લખે છે. એટલે એણે મૂળ ગ્રીક નકલ ઉપરથી જોઇ ખાત્રી કરી હોય એમ સંભવે છે. Enc. Bri. 13th. Ed, Vol. V.

પ્રકરણ ત્રીજું

અભિધાન

ખંભાતનાં નામ

કોઈ સ્થળના નામ ઉપરથી જ જોતાં તે નામ પડવાના કારણ માટે ચર્ચાને સ્થાન રહેતું નથી. કોઇ સ્થળને માટે ટૂંકી ચર્ચાથી ખુલાસો થઈ જાય છે. ખંભાતને માટે એવું નથી એ એના ઇતિહાસની એક વિચિત્રતા છે; એટલે ખંભાત નામ પડવાનું કારણ અને ખંભાત શહેરનાં બીજાં નામ વગેરે મળી ખાસ નામ–અભિધાન માટે જ એક આખું પ્રકરણ અને એક પરિશિષ્ટ લખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ખંભાત નામ વિશે ગૂજરાતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોમાં[1] એક વખત એટલી લાંબી ચર્ચા થએલી છે કે એવી ચર્ચા બીજા કોઈ ભૌગોલિક સ્થળના નામ માત્ર ઉપર ભાગ્યે જ થએલી જોવામાં આવે. આપણી ઐતિહાસિક પરંપરાની એવી રીત છે કે કોઈપણ સ્થળની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવા માટે એનાં ચાર યુગનાં ચાર જુદાં નામ આપી એને પૌરાણિક ઓપ ચઢાવે. પરંતુ ખંભાતે એવો યુગાંતરની પ્રાચીનતાનો બાહ્ય આડંબર કર્યા વગર ચાર કરતાં વધારે નામ ધારણ કરેલાં છે. એનાં ખંભાત–ખંભાયત, સ્તંભતીર્થ, ત્રંબાવતી–તામ્રલિપ્ત, મહીનગર, ભોગવતી, પાપવતી, કર્ણાવતી એ પ્રમાણે સાત નામ છે. એટલે મુખ્ય નામ ખંભાત અને બીજાં નામોનો સવિસ્તર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે.

ખંભાતનાં આ નામોમાં સ્તંભતીર્થ એ સપ્રમાણ ગ્રંથો અને લેખોમાં વપરાતું નામ છે; તામ્રલિપ્ત અને મહીનગર એ પૌરાણિક જણાય છે; અને બાકીના લોકની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલાં છે. એનો વિચાર કરતાં પહેલાં હાલના ઇતિહાસલેખકોએ કેટલાંક નામ ભ્રમથી દાખલ કરેલાં છે તેને માટે ટૂંકામાં વિવેચન કરવું પડે તેમ છે.

ગજની ખંભાતની જગ્યાએ નહોતું

રાસમાળાને આધારે ખંભાત ગેઝેટીઅરના લેખક[2] કહે છે કે વલભીના સમયમાં મહી નદીના મુખ ઉપર ગજની નામનું નગર હતું અને વલભી રાજ્યનું એ સારૂં બંદર ગણાતું. કર્નલ ટૉડ લખે છે કે ગજની કે ગયની ખંભાતથી ત્રણ માઇલ છેટે હતું અને ખંભાતનાં જૂનાં નામોમાં એ નામ પણ કહેવાતું. વલભીપુર સાથે એ પણ લૂંટાયું ત્યારે ત્યાંનું રાજકુટુંબ ગજનીમાં આવી રહેલું હતું. બાપા રાવળે મુસલમાનો પાસેથી એ જીતી લીધું. ઈ. સ. ૮૧૦ સુધી ખંભાતનું નામ ગજની હતું. બાપા

---

૧ વસંત સં. ૧૯૬૯-૭૦ અને બુદ્ધિપ્રકાશ ઇ.સ. ૧૯૧૫ના અંકોમાં સાક્ષર શ્રી નરસિહરાવભાઇ, સ્વ. શ્રી તનસુખરામભાઇ અને શ્રી સી.ડી. દલાલ વચ્ચે લાંબી ચર્ચા ચાલી હતી.

૨ મુંબાઇ ગેઝેટીઅર વો. ૬, પૃ. ૨૧૩, નો. ૨.

રાવળે પોતાના ભત્રીજાને એનો અધિકારી નીમ્યો હતો.[૩]

આ કથન નિરાધાર અને ભ્રમમૂલક છે. મહીના મુખ આગળ ત્રણ માઇલને છેટે તો જાણીતું નગર ફક્ત નગરા છે એમ સિદ્ધ થએલું છે. ગજની નામનું નગર એટલામાં હતું અને ખંભાતનું જ એ પ્રાચીન નામ હતું એમ કોઇ સપ્રમાણ લેખ કે ગ્રંથમાં જડતું નથી. ખંભાતનાં જે જે નામ લેખ અને ગ્રંથોમાં તથા લોકકથાઓમાં જડે છે તેમાં પણ ગજની નામ નથી. કર્નલ ટૉડે આધાર સાથે લખ્યું નથી. વલભીના લેખમાં ગજની નામ આવે તે ઉપરથી તે ખંભાતની જગ્યાએ હતું અને ખંભાતનું જ જૂનું નામ હતું એમ સિદ્ધ થતું નથી. વલભીના જ લેખમાં ખંભાતને સ્થળે પ્રસિદ્ધ નગરક—નગરા હતું એની ચર્ચા આગળ કરીશું. એટલે ગજની કે ગયની એ હાલનું ગાજના ગામ હોય એમ સુપ્રયુક્ત લાગે છે. એ ગામ મહીના મુખ ઉપર જ છે. મહી નદીનો પ્રવાહ મહીસાગરને નામે પહોળો થાય છે તે જગ્યા ઉપર દહેવાણથી થોડે છેટે એ ગામ આવેલું છે, અને ખંભાતથી પૂર્વે આશરે વીસ માઇલ છેટે છે.

ગંભૂતા ખંભાતનું નામ નથી

બીજો એવો જ ભ્રમ ગંભૂતા નામ માટે ચાલે છે. ગંભૂતા[૪] એ ખંભાતનું પ્રાચીન નામ નથી એ નિર્વિવાદ છે. વનરાજના સમયના શીલગુણસૂરિના આચારાંગ સૂત્રની ટીકામાં गम्भूतायां આવવાથી ઉચ્ચાર સાદૃશ્યથી આ ભૂલ ડૉ. બ્યૂલર આદિએ કરેલી જણાય છે. गंभूताના ઉલ્લેખ પ્રાચીન સાહિત્યમાં બેત્રણ વખત આવે છે. એમાં गंभूता पथक એ વાર્ધિક પથકની સાન્નિધ્યમાં છે, અને એની પાસે કલ્હરી ગામનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ વાર્ધિક પથક તે હાલનું વઢીઆર એટલે બહુચરાજી પાસેનો ભાગ; અને કાલ્હરી ગામને હાલ કાલડી કહે છે તે પણ ત્યાં જ આવેલું છે. એટલે ગંભૂતા પાટણ જિલ્લામાં હોવાનું સિદ્ધ થાય છે અને તે હાલનું મોઢેરાની પાસે આવેલું ગાંભૂ ગામ છે. હાલ પણ એને કસ્બો કહી શકાય એવડું મોટું એ છે. એટલે પૂર્વે પથક એટલે તાલુકો અને તેનું તે મુખ્ય નગર હશે એ સિદ્ધ વાત છે. ખંભાત સાથે એને કાંઇ સંબંધ નથી.

ખંભાત પ્રાચીન જૈન તીર્થ નથી

હવે ખંભાતના સ્થંભતીર્થ એ સંસ્કૃત નામ ઉપરથી એને સ્તંભનકપુર અથવા સ્તંભનપુર નામનું પ્રાચીન જૈન તીર્થ કહેવામાં આવે છે એ ભ્રમનો ખુલાસો થવાની પણ જરૂર છે. ખંભાતમાં હાલ

---

૩ ટૉડ રાજસ્થાન, એસ.કે. લાહીરી સંપાદિત આવૃત્તિ, વો. ૧, પૃ. ૨૦૨-૩ અને પ્ર. ૪, પૃ. ૩૨૧. વિ. સં. ૧૯૭૦ના ચૈત્રના વસંતના માસિકના અંકમાં ખંભાત વિશેની ચર્ચામાં નોંધમાં આ ઉતારો આપેલો છે. તેમજ તેમાં વધુ જણાવ્યું છે કે શ્રી દેવદત્ત ભાંડારકર ઇ.સ. ૮૧૦માં ખંભાતનું નામ ગજની હતું એમ લખે છે. શ્રી દેવદત્તની આ માન્યતા માટે કાંઇ પ્રમાણ આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી. ખંભાતના હાલના સ્થળથી ત્રણ માઇલ છેટે ગજની હતું એમ લખવામાં તો ગજની અને નગરા વચ્ચે ગોટાળો ઊભો કરેલો જણાય છે.

૪ બૉમ્બે ગેઝેટીઅર, વો. ૧, ભા. ૧, ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૨૩. અહીં ગંભૂતા એ ખંભાતનું જૂનું નામ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક લખ્યું છે છતાં કારણ કે આધાર આપ્યો નથી. એટલે પાછળના લેખકોએ એને પ્રમાણ માનેલું છે. વસંત પત્રની ચર્ચામાં શ્રી તનસુખરામભાઇએ ગંભૂતા નામ ખંભાતનું હોય નહિ એમ લખ્યું છે; પરંતુ ગંભૂતા કયું ગામ તેનો નિર્ણય કરેલો નથી.

તેજપાલના સમય (તેરમી સદી) સુધી આ સ્તંભનપુર શેઢી નદીને કિનારે જુદું નગર હતું અને એને ખંભાત સાથે સંબંધ નહોતો.[૭] વસ્તુપાલના ગિરનારના લેખમાં સ્થંભતીર્થ વેલાકુલ અને સ્તંભનપુર એ જુદાં સ્પષ્ટ રીતે આપેલાં છે. શેઢી નદીના ઉપરના સ્તંભનપુર અને સ્તંભતીર્થનાં પ્રાકૃત નામો જુદાં આપેલાં છે. સ્તંભનપુરને 'થંભણપુર' અને સ્તંભતીર્થને 'ખંભનયરી' કહે છે.[૮] સ્તંભનપાર્શ્વનાથને પણ 'થાભણા પારસનાથ' કહે છે. આ સ્તંભનપુર અથવા થંભણપુર તે શેઢી નદીને કિનારે હાલ ભગ્નાવશેષ દશામાં ઠાસરાથી થોડે દૂર આવેલું છે, અને આજે પણ તેને થામણા કહે છે. અઢારમી સદીના મધ્ય ભાગ સુધી એ ઠીક દશામાં હતું.[૯]

સ્તંભનપુરથી શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ખંભાત આવી

આ સ્તંભનપુરમાંથી શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ક્યારે સ્તંભતીર્થમાં આવી તે વિચારવાની ખાસ જરૂર છે. વિક્રમની પંદરમી સદીની શરૂઆત પહેલાંના ગ્રંથમાં આ સ્થંભનપુરને ખંભાતથી ભિન્ન ગણવામાં આવતું. તે પછીના ગ્રંથોમાં ખંભાત માટે સ્તંભતીર્થ અને સ્તંભનપુર એમ બે નામ વપરાવા માંડ્યાં. પ્રબંધચિંતામણિના કર્તા મેરુતુંગાચાર્યે શ્રી स्तंभनाथचरित्र નામનો ગ્રંથ રચેલો છે. એ ગ્રંથ હાલ અપ્રસિદ્ધ અને અપૂર્ણ સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ છે. એમાં આચાર્ય લખે છે કે સં. ૧૩૬૮ वर्षे इदं च बिंबं श्री स्तंभतीर्थे समायात् ॥ વિ. સં. ૧૩૬૮ (ઈ. સ. ૧૩૧૨–૧૩) આ બિંબસ્તંભન પાર્શ્વનાથના બિંબને–સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) લાવ્યા.[૧૦] એ જ આચાર્યે પોતાના પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથમાં સ્તભંન પાર્શ્વનાથનું ધામ શેઢી નદીને કિનારે સ્તંભનપુરમાં છે એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. એટલે સ્તંભનપુર

---

૭ જુઓ પ્રબંધચિંતામણિ; રામચંદ્ર દીનાનાથ સંપાદિત પૃ. ૩૧૦-૧૧ – 'सेडीतटिन्यास्तटे' વગેરે. તીર્થકલ્પ, બંગાળ આવૃત્તિ: પૃ. ૪૪. પાર્શ્વનાથ કલ્પ: શ્રી પાર્શ્વનાથની ત્રણ પ્રતિમાઓ હતી તેમાંની ત્રીજી સ્તંભનપુરમાં: तृतीया थंमणपुरंमि पत्ता सेढीतट जरपलासवणे ॥ એ રીતે શેઢીને તટે પલાશના વન પાસેનો ઉલ્લેખ છે. प्रभावकचरित्रમાં–અભયદેવપ્રબંધમાં શ્લો. ૧૪૨, ૧૪૪ અને ૧૫૦ જુઓ: . . . स्तंभन ग्रामे सेटिका तटिनी तटे ॥ વગેરે. પ્રભા. ચરિત્ર ચૌદમી સદીનું છે. ગ્રામ શબ્દ ઉપરથી સ્તંભનપુર તે સમયે બહુ મોટું નગર જેવું નહિ હોય. प्रबंध चतुर्विंशति सेडी नदीतीरे पार्श्वदष्टौ रसः स्तंभितः । स्तंभनकं नाम तत्तीर्थं प्रपथे । स्तंभनपुरं नाम पुरं च ॥ એમ સ્તંભનક અને સ્તંભનપુર બે ઉલ્લેખ તીર્થ અને પુરને ઉદ્દેશીને છે. તે સ્તંભતીર્થ–ખંભાતને ભિન્ન સિદ્ધ કરે છે.

૮ થંભણપુર એ પ્રાકૃત નામનો આધાર પાછળ આપ્યો. ખંભનયરી એ ખંભાતને માટે પ્રાકૃત પ્રયોગ છે તે માટે જુઓ समरारासु, प्राचीन गुर्जर काव्य, વડોદરા ઓરીએન્ટલ સીરીઝ.

૯ ઠાસરા તાલુકામાં આવેલું થામણા ગામ એ જ સ્તંભનપુર છે. એ શેઢીને કિનારે છે અને ઘણું પ્રાચીન છે. ત્યાં પલાશ-ખાખરાનું વન પણ હતું. આ વાતનું જૈનાચાર્ય ઇતિહાસ તત્ત્વજ્ઞ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પણ પત્રદ્વારા સમર્થન કરેલું છે. થામણા ગામનો ઉલ્લેખ મીરાતે અહમદીમાં આવે છે. અઢારમી સદીના અંત સુધી ત્યાં બાદશાહી થાણું હતું.

૧૦ જુઓ प्राचीन जैन लेख संग्रह ભા. ૨; મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત–ગિરનારલેખ નં. ૩૮એ ને તે ઉપરની નોંધ. શ્રી જિનવિજયજીએ પાટણ ભંડારમાં ઉપરોક્ત ગ્રન્થ જોઈ આ ખાત્રી કરેલી છે. થામણા–થાંભણા. એ થંભણયનું હાલનું ગુજરાતી રૂપ છે; અને એ સ્તંભનકનું પ્રાકૃત રૂપ છે. અભયદેવ સૂરિએ 'જયતિહુઅણ' આદિ શબ્દોથી જે સ્તવન રચેલું છે તેમાં પાર્શ્વનાથને 'થંભણ પુરટ્ઠિઅ' એટલે स्तंभनपुरस्थित એમ લખેલું છે.

અને સ્તંભતીર્થ એ ઉચ્ચારસાદશ્યથી બન્ને ભિન્ન નગરોને એક ધારવાની પાછળના ઇતિહાસલેખકોએ ભૂલ કરી હશે.[૧૧] આ ઉપરથી ખંભાત ઈ.સ.૧૩૧૨–૧૩ એટલે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના લશ્કરે ગૂજરાત સર કર્યું તે અરસામાં શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથનું ધામ બન્યું. તે પૂર્વે નહોતું.

તામ્રલિપ્ત ત્રંબાવટી

ખંભાતને બીજાં નગરોનાં નામો સાથે મેળવી દેવાના જે જે પ્રયત્નો થયા છે તેની ચર્ચા કરી. હવે ખંભાતનાં બીજાં ઐતિહાસિક અને પરંપરાગત નામ છે અને તે ખરેખરાં ખંભાતનાં જ નામ છે તેનો વિચાર કરીએ. વિદ્વાનોએ જેમ ઉપરનાં નામો ખંભાતનાં ન હોવા છતાં તેને ખંભાતનાં ગણવા પ્રયત્ન કર્યો તેમ કેટલાંક નામ ખરેખર ખંભાતનાં હોવા છતાં તેને માટે શકા ઉઠાવી છે, અને તેમને દંતકથા કહી હસી કાઢ્યાં છે. તેવું એક નામ તે ત્રંબાવટી અગર ત્રંબાવતી.

ખંભાત ગેઝેટીઅરમાં ત્રંબાવતી નામ તાંબાના કોટની દંતકથાને બંધ બેસાડવા માટે યોજ્યું હશે એમ કહી ડૉ. બ્યુલરનો મત ટાંકે છે.[૧૨] એ નામ જૈન કે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં લખેલું નથી એમ લખે છે. શ્રી તનસુખરામભાઇ એ નામ વિશ્વસનીય નથી એમ લખે છે. એક લેખક સ્તંભાવતી અને ત્રંબાવતી સરખું માની તેના ઉપરથી તામ્રનું તમ્બ અને તેનું અશુદ્ધ ત્રંબ કરી ત્રંબાવતી કે તામ્રવતી કર્યું હશે એમ માને છે.

ખંભાતનું ત્રંબાવતી નામ ખરૂં જ છે. એ સંસ્કૃત તામ્રલિપ્તનું ભ્રષ્ટ રૂપ થએલું છે. સિંહાસનબત્રીસી અને પંચદંડ છત્રપ્રબંધ પ્રમાણે એ નામ વિક્રમ રાજાના વખતનું છે એમ મનાય. એ પ્રબંધોની રચના ગમે ત્યારે થઈ હોય, પણ એમાં વાતોના રૂપમાં નોંધાએલી પરંપરા અર્વાચીન નથી. ગર્દભસેનની વાતને વિક્રમાદિત્યની ઐતિહાસિક વ્યક્તિ સાથે સંબંધ હોય કે ન હોય, પણ વિક્રમના નામનું સાહચર્ય એ પરંપરાને ઈ.સ.ની છઠ્ઠી સદીની પૂર્વે તો મૂકે જ.[૧૩] આ બે ઉલ્લેખો ઉપરાંત પ્રો. અનંતપ્રસાદ બૅનરજી શાસ્ત્રી પૂર્વના તામલુક બંદરની પેઠે પશ્ચિમમાં ખંભાતના અખાત ઉપરના તામલુક બંદરનો ઉલ્લેખ કરે છે.[૧૪] આપણે એની ચર્ચા પૌરાણિક પ્રકરણના પરિશિષ્ટમાં કરીશું. ગૂજરાતી જૈન વાતો અને પ્રાચીન રાસાઓમાં 'તામલિતિ' તામ્રલિપ્તિ બંદર દક્ષિણ દિશામાં[૧૫] હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે. એ ગૂજરાતના જૈન લેખકો પૂર્વમાં રહેલા તામ્રલિપ્તનો ઉલ્લેખ નહિ પણ તે વખતના ગૂજરાતની

---

૧૧ જિનહર્ષગણિકૃત વસ્તુપાલ ચરિત્રમાં વસ્તુપાલ સ્તંભતીર્થના સંઘને લઇ સ્તંભનકમાં પાર્શ્વનાથને નમવા જાય છે એથી પણ એ ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે.

૧૨ ખંભાત ગેઝેટીઅર, મુંબઈ–પૃ. ૨૧૨ અને નોંધ.

૧૩ જુઓ veber સંપાદિત Indishe Studien vol. XV p. 252. એમાં सिंहासनद्वात्रिंशिका વિશે લખતાં સાબરમતી અને મહી નદીઓની વચ્ચે તામ્રલિપ્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૪ અનંતપ્રસાદ બૅનરજી શાસ્ત્રીનું Asur in India. આ નિબંધમાં શાસ્ત્રીજીએ સંસ્કૃતિની પેઠે ભૌગોલિક નામો પણ હિંદના પશ્ચિમોત્તર ભાગમાંથી પૂર્વ અને દક્ષિણમાં ગયાં છે એવા અર્થનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. પૌરાણિક ઇતિહાસના પરિશિષ્ટમાં એની ટૂંકી ચર્ચા ખંભાતના સ્થળને અને ગૂજરાતના કિનારાને લગતી હશે તેટલી કરીશું.

૧૫ આ ઉલ્લેખ રા. ભીમજી માણેક છપાવેલા પ્રાચીન જૈન રાસાઓની વાતોમાં આવે છે.

દક્ષિણે આવેલા આપણા તામ્રલિપ્ત ખંભાતના જ ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રાચીન પ્રાકૃત ચૂર્ણી ગ્રંથોમાં 'भरुअछ दीव पहास' વગેરે ગૂજરાતનાં બંદરો ભેગું તામલિત્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે અને જૈન સૂત્રોમાં 'जलपट्टणं भरुअछ तामलित्ति माइ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી ભરૂચના સાન્નિધ્યથી ખંભાત વ્યક્ત થાય છે. ભરૂચ દીવ અને પહાસ–પ્રભાસના સહચર્યથી પણ ખંભાત જ ઉદ્દિષ્ટ છે.[૧૬]

હવે એથી વધારે સપ્રમાણ પુરાવો જોઇએ. શ્રી જિનપ્રભસૂરિના प्रभावकचरित्र (સં. ૧૩૩૪)ના શ્રી હેમચંદ્રસૂરિપ્રબંધમાં આ બાબત સ્પષ્ટ પુરાવો મળે છે. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ स्तंभतीर्थ—ખંભાતમાં દીક્ષા લીધી હતી એ તો જાણીતું છે. કેટલીક વિદ્યા ભણ્યા છતાં એમને વધુ જ્ઞાનની ઇચ્છા થવાથી કાશ્મીરવાસિની દેવીની (સરસ્વતીની) આરાધના કરવા ધાર્યું. એ વખતે પોતે ખંભાતમાં હતા. પ્રબંધકાર લખે છે કે એ માટે શ્રી સૂરિએ ताम्रलिप्तिમાંથી પ્રસ્થાન કરી બહાર આવેલા રૈવતાવતાર—નેમિનાથના સ્થળમાં ઉતારો કર્યો. ત્યાં રાત્રે જ દેવી પ્રસન્ન થઇ અને સૂરિને કાશ્મીર ન જવું પડ્યું. તેમજ સૂરિના ચરિત્રમાં પૂર્વના તામ્રલિપ્ત કે પૂર્વમાં કોઈ સ્થળે જવા માટે કે બંગાળ જવા માટે ઉલ્લેખ નથી. આ પ્રસંગમાં એ પ્રબંધમાં શ્લોક ૩૨મામાં સૂરિ ખંભાતમાં હતા તે માટે स्तंभतीर्थ શબ્દ વાપર્યો છે. અને તુરત શ્લોક ૪૧મામાં ત્યાંથી પ્રસ્થાન કરવા માટે ताम्रलिप्ति શબ્દ વાપર્યો છે.[૧૭] એટલે ખંભાતનું તામ્રલિપ્ત નામ તે સમયે જાણીતું હતું એ સિદ્ધ થાય છે. સ્કંદપુરાણ કૌમારિકાખંડ ઉપરાંત નાગરખંડમાં તારકાસુરના ઉલ્લેખો છે. તેમાં ૨૬૪મા અધ્યાયમાં તેનું નિવાસસ્થાન તામ્રવતીમાં છે એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. કૌમારિકાખંડમાં તો સ્તંભતીર્થ નામ જ છે. આ તામ્રલિપ્ત નામ કેટલું પ્રાચીન છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. એ વિષય સંદિગ્ધ હોવાથી સમયનિર્ણયની ચર્ચા પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

બીજાં નામ

ખંભાતનાં બીજાં નામોમાં જૈન લેખકો ભોગવતી, લીલાવતી અને કર્ણાવતી લખે છે. એમાં ભોગવતી અથવા ભોગાવતી નામ જૈન અને બીજા લેખકો પણ જણાવે છે. કર્નલ ટૉડ કર્ણાવતીને બદલે અમરાવતી લખે છે; અને બાઘવતી (વાઘવતી), પાપવતી એ બે નામ નવાં ઉમેરે છે. આ બાઘવતી કદાચ ભોગવતીનું ભ્રષ્ટ રૂપ કર્યું હોય. ભોગવતી સિવાય આ નામો માટે પરંપરાનો કાંઈ પણ આધાર

---

૧૬ આ ચૂર્ણી ગ્રંથો ઘણા પ્રાચીન છે. કેટલાક તો નવમી સદીના કહેવાય છે અને ઘણા અપ્રસિદ્ધ છે. આ ચૂર્ણી ગ્રંથોના ઉલ્લેખો મને 'વીર નિર્વાણ સંવત ઔર જૈન કાલગણના'—નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા—ના લેખક મુનિમહારાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ લખી જણાવ્યા છે.

૧૭ प्रभावकचरित्र : (નિર્ણયસાગર) પૃ. ૨૯૮. આમાં ચાંગદેવ (હેમચંદ્રનું બાલ્યાવસ્થાનું નામ) ને શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ માગી લે છે અને દીક્ષા માટે ખંભાત લાવે છે: तमादाय स्तंभतीर्थे जग्मुः श्री पार्श्व मंदिरे ॥ ३२ ॥ આ પાર્શ્વ મંદિર બીજું છે. સ્તંભન પાર્શ્વનાથનું નહિ. પછી ચાંગદેવને દીક્ષા આપી સોમચંદ્ર નામ આપ્યાની વાત લખે છે. પછી ખંભાતથી ઉપડી કાશ્મીર ભણવા જવાની વાત આવે છે:—प्रस्थानं ताम्रलिप्त्याः स ब्राह्मीदेशो परिव्रधात् ॥ ४१ ॥ તે પછી વાચાદેવી પ્રસન્ન થઈ અને સૂરિ સિદ્ધસારસ્વત થયા એવું વર્ણન છે. ખંભાતની સામી બાજુએ આવેલા કાવી તીર્થના લેખમાં એક જ શ્લોકમાં ખંભાતનાં સ્તંભતીર્થ અને તામ્રવતી નામ આપેલાં છે. એ શ્લોક લેખોના પરિશિષ્ટમાં પાછળ આપેલો છે.

મળતો નથી. કર્ણાવતી નામ કર્ણદેવ રાજાના ટૂંકા નિવાસને લીધે પડયું હોય કે અમરાવતીને બદલે ભૂલથી ઉમેરાયું હોય એનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી. પરંતુ કર્ણાવતી એ અમદાવાદ પાસેના આશાવળનું કર્ણદેવે ફેરવેલું નામ છે એ વાત સિદ્ધ થએલી છે, એટલે કર્ણાવતી ખંભાતનું નામ ભૂલથી જ મનાએલું છે અને તે અમરાવતી[૧૮]ને બદલે લખાયું લાગે છે. અમરાવતી નામ ખંભાતની તે સમયની શોભાને લઇને હોવું જોઇએ. પાપવતી નામ માટે કાંઇ ખુલાસો મળતો નથી. બહોળા વેપારને લીધે વેપારીઓ અસત્યાદિ પાપ સામાન્યરીતે કરે એવી માન્યતાને લીધે વેપારથી વિમુખ રહેલા લોકોએ એ નામ આપ્યું હોય એમ સંભવે. ખંભાતના અખાતમાં પાપિકે[૧૯] (Papike) નામનું સ્થળ ગ્રીક લેખકો ઈ.સ.ની બીજી સદીમાં લખે છે. એના વર્ણન ઉપરથી ટીકાકારો એને ગોપનાથ કહે છે. આ સિવાય 'પાપ' શબ્દનો સમાવેશ કરનારૂં કોઈ નામ ગૂજરાતની ભૂગોળમાં જડતું નથી: આ 'પાપિકે' ગોપનાથ જ હોય એવું જોકે ચોક્કસ સિદ્ધ થયું નથી, પરંતુ વર્ણન ઉપરથી તેને ખંભાતને સ્થળે લવાય એમ નથી. કદાચ અખાતને કિનારે ખંભાત સાથે ઘોઘાની પેઠે નિકટનો વ્યાવહારિક સંબંધ ધરાવતું કોઇ બંદર હોય. લીલાવતી નામ માટે પણ જૈન કવિના લખાણ સિવાય બીજી હકીકત મળતી નથી. ટૂંકામાં આ બધાં નામો માટે નિર્ણય થઇ શકે એવા આધાર મળતા નથી. અને એ નામોવાળાં ગામ ખંભાતની આસપાસ ખંભાત સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ ધરાવતાં ગામો હોઇ પાછળથી તેમનાં નામો ખંભાતને લગાડાયાં હોય એમ પણ મનાય. આમાં એક ભોગવતી નામ એવું છે કે જેને માટે પરંપરાનું અન્વેષણ કરવામાં અનુમાનને અવકાશ છે.[૨૦] પરંતુ એ સંદિગ્ધ વિષય હોવાથી પૌરાણિક ભૂગોળના પ્રકરણના પરિશિષ્ટમાં એની ચર્ચા કરીશું.

મહીનગર નગરા

હવે મહીનગર અને સ્તંભતીર્થ એ બે નામનો વિચાર કરવાનો રહ્યો. મહીનગર નામ સ્કંદપુરાણના કુમારિકાખંડમાં[૨૧] ઘણીવાર આવે છે. એ નગર નારદમુનિએ વસાવ્યું એમ લખે છે. અંતે નગર શબ્દ લગાડેલાં શહેરો પ્રસિદ્ધ હોય તો તેમને એકલું 'નગર' કહેવાના દાખલા ઘણા મળે છે એટલે મહીનગર લોકોમાં એકલું 'નગર' કે 'નગરક' એ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું એમ જણાય છે. એ શહેર

---

૧૮ અમરાવતી પાપવતી, અને બાધવતી નામ કર્નલ ટૉડ પોતાના Western India નામના પુસ્તકમાં આપેલાં છે. દંતકથા સિવાય તે માટે કાંઈ આધાર નથી. વાઘવતી નામ મનાય નહિ એવું લાગે છે; એટલે ટૉડે ભોગવતીનું બાધવતી સમજી લખ્યું હોય.

૧૯ The Periplus of the Erythrean Sea (Oxford) p. 98 અને મુંબઈ ગેઝેટીઅર I ભા. ૧, પૃ.૫૪૪.

૨૦ જુઓ ઋષભદાસકૃત ભરતબાહુબલિ રાસ: 'ઈસુ અનુપમ ગામ, જેહનાં બહુ છે નામ; ત્રંબાવતી પિણ કહિયેં, ખંભનગર પિણ લહિયેં. ભોગાવતી પિણ હોય, નગર લીલાવતી જોય; કર્ણાવતી પિણ જાણું, ગઢમઢ મંદિર વખાણું.' આનંદ કાવ્યમહોદધિમાંથી.

૨૧ ઘણા અધ્યાયોમાં છે. ૪૮ અને ૪૯માં ખાસ છે. ૪૯માં નારદજીએ વસાવ્યું એવું લખ્યું છે. તીર્થ તરીકે મહીસાગર સંગમતીર્થ અને ગુપ્તતીર્થ અને નગર તરીકે મહીનગર અને સ્તંભતીર્થ વારંવાર આવે છે. કૌ. ખંડમાં તામ્રલિપ્ત કે તામ્રવતી નામ નથી, પણ નાગરખંડમાં છે.

હાલના નગરા ગામની જગ્યાએ હતું. નગરા ગામમાંથી જયાદિત્યના મંદિરમાંથી વસ્તુપાલના સમયના બે લેખ એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાના મળ્યા છે. એમાં श्री नारदमुनि विनिवासित श्री नगरक महास्थाने। એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. એટલે સ્કંદપુરાણનાં નારદમુનિએ વસાવેલા મહીનગર સાથે એ મળી રહે છે. આ નગરકનો ઉલ્લેખ વલભીના તામ્રપત્ર[22]માં મળે છે અને વસ્તુપાલના સમયમાં તો તે ઘણું પ્રાચીન મનાતું તે ઉપરથી ઈ.સ.ની સાતમી સદીમાં સારી સ્થિતિમાં હતું એમ માનવાને કારણ છે. આ સમયમાં ગૂજરાતના કાંઠા ઉપર બૌદ્ધ મતનું કાંઈક જોર દાખલ થયું હોય એમ લાગે છે. નગરા ગામમાંથી જડેલી બુદ્ધનાથની[23] મૂર્તિ ઉપરથી તથા એ કિનારા ઉપર ૭ થી આઠમી સદી સુધી બૌદ્ધ સંપ્રદાયના માણસોની મોટી વસ્તી હતી એવા ચીની[24] અને આરબ[25] મુસાફરોનાં વર્ણનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે નગરાને સ્થળે મહીનગર—તામ્રલિપ્ત—સ્તંભતીર્થ જે કહો તે—નામનું નગર ઇ.સ.ની છઠ્ઠી સદી પહેલાં પ્રસિદ્ધ હતું. હવે પાણિનિના વ્યાકરણમાં આપેલા ગણપાઠમાં મહીનગર નામનું એક શહેર શ્રી વૈદ્ય ગણાવે છે[26] અને હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન કે અર્વાચીન ભૂગોળમાં શોધ કરતાં તે નામનું બીજું કોઈ સ્થળ જડતું નથી.[27] તો પછી સ્કંદપુરાણે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલું નારદમુનિનું વસાવેલું મહીનગર એ જ હોય એમાં શંકા કરવા જેવું નથી. આ ઉલ્લેખોને સત્ય માની આગળ ચાલીએ તો ખંભાતનું સ્થળ અને નગરક મહાસ્થાન છેક પાણિનિના સમય જેટલું પ્રાચીન (ઇ.સ. પૂર્વે આઠમી સદીનું) ન માનીએ તોપણ પાતંજલ મહાભાષ્યના સમય જેટલું પ્રાચીન (ઈ.સ. પૂર્વે બીજી સદીનું) માનવામાં વાંધો નથી. પરિશિષ્ટોમાં આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા કરીશું.

---

૨૨ જુઓ Epi. Indica vol. XVII p. 109. ધ્રુવસેન પહેલાના સમયનું તામ્રપત્ર એમાં નગરકના રહેવાસી બ્રાહ્મણને જમીન આપ્યાની વાત છે. સંપાદક આ નગરક નાગરોનું મૂળ સ્થાન વડનગર હશે એવી કલ્પના કરે છે. પત્રમાં જે ગામની જમીન આપી તેની વિગત છે, પણ નગરક સંબંધી માત્ર નામ જ છે અને સંપાદકને વડનગર હોવાની ખાત્રી નથી; માત્ર તર્ક કર્યો છે. વલભીના બીજા પત્રોમાં વડનગર માટે આનંદપુરનો જુદો ઉલ્લેખ છે. એટલે નારદે વસાવેલા બ્રાહ્મણોના મહાસ્થાન આ ખંભાતના નગરકમાંથી જ બ્રાહ્મણ બોલાવી જમીન આપેલી. વડનગર વલભીને આઘું પડે. વધુ ચર્ચા આગળ.

૨૩ નગરા ગામમાં એક ટેકરા ઉપરથી આ મૂર્તિ જડી છે. મૂર્તિ સેંકડો વરસથી સંભાળ વગર પડેલી હોવાથી ઘસારો વધારે લાગેલો છે, એટલે એના ઘડતરનો ચોક્કસ સમય નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે. છતાં એ ચર્ચા અને બીજું વર્ણન જોવાલાયક સ્થળોના પ્રકરણમાં કરીશું.

૨૪ Watters Yuan Chwang II. p. 241, 245 થી 248.

૨૫ બૉમ્બે ગેઝેટીઅર વો. ૧, ભા. ૧, પૃ. ૫૩૧. અલ ઈદ્રીસીનું વર્ણન. ઘોઘાના કિનારા આગળ પણ એવી મૂર્તિ જડેલી. વલભીપુરમાં બૌદ્ધ મતાનુયાયીઓ હતા. આ અને બીજી કેટલીક ચર્ચા માટે જુઓ આ લેખકનો પ્રસ્થાન ૧૯૮૮ આષાઢ-શ્રાવણના અંકમાં આવેલો 'પુરાતન ખંભાત'નો લેખ.

૨૬ C. V. Vaidya:—History of Sanskrit Literature: Vedic Period, Sec. IV, p. 93-94. એમાં પાણિનિનાં સૂત્રો ઉપરથી નગરોની યાદી આપેલી છે તેમાં પાણિનિ IV 2-97 મુજબ.

૨૭ નંદલાલ દે, કનિંગહામ તથા બીજા જે જે ગ્રંથો પ્રાચીન ભૂગોળ માટે લખાયા છે, અગર તો પ્રાચીન ભૂગોળના ટૉલેમી જેવા ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ થઈ છે તે જોતાં તેવું નગર બીજું મળતું નથી. તેમજ હાલનાં ગામોની તપાસ કરતાં પણ તેવું સ્થળ નથી. મહીના કાંઠા અને મહી મુખપ્રદેશનો ભાગ ઘણો પ્રાચીન છે અને વાયુપુરાણમાં માહેય દેશથી જાણીતો છે. એટલે સ્કંદપુરાણના મહીનગરને પ્રાચીન માનવાનું કારણ છે.

સ્તંભતીર્થ

હવે સ્તંભતીર્થ નામનો વિચાર કરીએ. સ્તંભતીર્થ એ ખંભાતનું સપ્રમાણ સંસ્કૃત ગ્રંથો અને લેખોમાં આવતું નામ છે. હેમચદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં स्त નો थ અને ख વિકલ્પે થાય છે એમ આદેશ કરેલો છે. એટલે સ્તંભતીર્થનું ખંભઈત્થિ થયું; તેનું ખંભાયત થયું. ખંભાયત કે ખંભાઈત નામ મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ વાપરેલું છે. એનું ટૂંકું ગૂજરાતી રૂપ ખંભાત થયું.[૨૮] બીજો મત એવો છે કે સ્કંભતીર્થ ઉપરથી ખંભઇત્થ થઇ ખંભાત થયું છે. સ્કંભ અને સ્તંભ એ પર્યાય શબ્દો છે.[૨૯] કુમાર કાર્તિકેયે ખંભાતના સ્થળમાં તારકાસુર દૈત્યને મારી ત્યાં વિજયસ્તંભ રોપ્યો અને સ્તંભેશ્વર શિવલિંગનું સ્થાપન કર્યું એટલે એ સ્થળનું નામ સ્તંભતીર્થ થયું એમ પુરાણકાર કહે છે.[૩૦] સ્કંભનો અર્થ સ્તંભ છે ખરો. સ્કંભ એ નામનો અથર્વવેદનો એક દેવ પણ છે. સ્કંભના स्क ઉપરથી પ્રાકૃતમાં ख થાય એ વધારે સ્વાભાવિક હોવા છતાં એ વૈદિક શબ્દ અપ્રયુક્ત થવાથી, અને શિવના પર્યાય તરીકે એ શબ્દ ન વપરાવાથી, અને વધારામાં હેમચંદ્રે વિકલ્પ યોજી વ્યાકરણની છાપ મારી स्त ના ख નો પ્રયોગ બતાવી એક ઘાએ બે કકડા કરી स्तंभ નો સાક્ષાત જ खंभ થયો એમ વિદ્વાનો માટે સુલભ કરી આપવાથી, સ્તંભતીર્થ નામ જ સપ્રમાણ મનાય છે. પરંતુ સ્તંભતીર્થ એ સંસ્કૃત નામ સપ્રમાણ ગ્રંથોમાં જડે છે તેથી પૂર્વે ખંભાયત એ પ્રાકૃત નામ લગભગ બે સદીઓ જૂનું વપરાશમાં હતું.[૩૧] તો ખંભાતના સ્થળની અને નામની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં સ્કંભ ઉપરથી જ સાક્ષાત ખંભ શબ્દ નીકળ્યો હોય અને હેમચંદ્રના સમયમાં એ પ્રયોગ લુપ્ત થઇ તેના પર્યાય સ્તંભ ઉપરથી વિકલ્પ યોજી ખુલાસો કરવો પડ્યો હોય; પરંતુ સ્તંભ શબ્દ ઉપરથી જ સ્તંભતીર્થ નામ પડ્યુ હોય એમ માનવાને બીજો વાંધો આવે છે એ સંક્ષિપ્તમાં જોઈ એની વિસ્તૃત ચર્ચા પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

સ્તંભતીર્થ અને પુરાણ

ખંભાયત નામ સ્તંભતીર્થ શબ્દ પહેલાં ઘણા કાળથી વપરાતું હતું. પુરાણકાર સ્તંભતીર્થનું એક જે કારણ આપે છે તે ઉપર જોયું. પરંતુ એ જ પુરાણકાર કુમારના વિજયસ્તંભનું કારણ આપી તે પછીના એક અધ્યાયમાં લખે છે કે બ્રહ્માના દરબારમાં બધાં તીર્થ ભેગાં થયાં હતાં ત્યાં મહીસાગર સંગમતીર્થે ગર્વ કર્યો. તેથી એને શાપ મળ્યો કે એ તીર્થ ગુપ્ત થશે. પરંતુ કાર્તિકેયની વકીલાતથી શાપનું નિવારણ થયું અને એણે स्तंभ એટલે ગર્વ કર્યો તેથી એ સ્તંભતીર્થ નામથી વિખ્યાત થશે.[૩૨]

---

૨૮ જુઓ સં. ૧૯૬૯-૭૦માં થએલી શ્રી નરસિંહરાવભાઈ અને શ્રી તનસુખરામભાઈ વચ્ચેની ચર્ચા, અને મુંબાઈ ગેઝેટીઅર વો. ૧. ભા. ૧માં પરિશિષ્ટમાં આરબ મુસાફરોનું વૃત્તાંત.

૨૯ જુઓ ખંભાત ગેઝેટીઅર ડૉ. બ્યુલરનો મત. મોનિયર વિલિયમ્સ પોતાના કોષમાં સ્કંભ અને સ્તંભમાં માત્ર સ્વરભેદ Phonetic difference ગણે છે.

૩૦ સ્કંદપુરાણ, કૈમારિકા ખંડ, અધ્યાય ૩૫.

૩૧ સ્તંભતીર્થ નામ ઈ.સ. ૧૧૦૭થી જડે છે. જ્યારે ખંભાયત નામ ઈ.સ. ૯૧૫માં વપરાતું જડે છે.

૩૨ સ્કંદપુરાણ, કૈમારિકાખંડ, અ. ૫૮મો અધ્યાય ૩૫મામાં વિજયસ્તંભની વાત છે, જ્યારે ૫૮મામાં ગર્વની વાત છે. બંને સ્તંભ શબ્દ ઉપરથી છે.

આમ સ્કંદપુરાણના કૌમારિકા ખંડના લેખકે સ્તંભતીર્થ નામ પડવાનાં બે કારણો એકબીજા સાથે સંબંધ વગરનાં આપ્યાં છે. એ સિદ્ધ કરે છે કે પુરાણના એ ભાગના લેખકને, ખંભાયત નામ એ સમયે વપરાતું હતું તેથી તેનું કારણ યોજવા પ્રાચીન પરંપરાઓનો આધાર લેવા છતાં ખરૂં કારણ જડયું નથી, અને તેથી બે કારણ આપવાં પડયાં છે.

સ્કંભતીર્થ

આ બધો વિચાર કરતાં, ખંભાત–ખંભાયત એ નામ ખંભાત શહેરનાં મહીનગર અને તામ્રલિપ્ત નામની સાથે પ્રાચીનકાળથી ચાલતું હતું, અને એ નામ સાક્ષાત સ્કંભતીર્થ ઉપરથી જ નીકળ્યું છે. આ શહેર અને તીર્થ એ બે એક જ મોટા નગરના અડોઅડ વિભાગ હોઇ જુદાંજુદાં સ્થળ હતાં– એક સમુદ્રની છેક તીરે અને બીજું તેને અડીને પાસે. સ્કંભ[૩૩] એ વૈદિક દેવ છે અને એનો અર્થ શિવનું જ્યોતિર્મય લિંગ એવો થાય છે. ઘણા જ પ્રાચીનકાળથી ગૂજરાતનો આ કિનારો શૈવ મતોનું ખાસ સ્થાન હતું અને લિંગપૂજાનો આ કિનારા ઉપર આરંભ થયો એમ માનવાને કારણ છે.[૩૪] સ્કંભનો સ્તંભાકાર શિવલિંગમાં અધ્યારોપ થયો છે અને એને પુરાણો અને શૈવાગમો લિંગોદ્ભવ મૂર્તિને નામે પાછળથી જાણવા લાગ્યા.[૩૫] અને આવા પ્રકારના લિંગના માહાત્મ્યને લીધે સ્કંભ-તીર્થ ઉપરથી ખંભાયત નામ પડયું છે, જેને આપણે ખંભાત એવા ટૂંકા નામથી આજે બોલીએ છીએ. આ પ્રકરણને લગતા પરિશિષ્ટમાં સ્કંભના શિવલિંગમાં થએલા અધ્યારોપ બાબત અને બીજી અભિધાનને લગતી કેટલીક ચર્ચા કરીશું.

---

૩૩ સ્કંભ શબ્દ ઋગ્વેદમાં સ્તંભના પર્યાય તરીકે આવે છે. અથર્વવેદ કાંડ ૧૦-૭માં સર્વથી મોટા દેવ તરીકે આવે છે. એ વિશે વધુ ચર્ચા પછી થશે.

૩૪ પાશુપત મતની ઉત્પત્તિ નર્મદાકિનારે કાયાવરોહણ–કારાવણ–માં થઈ એમ સિદ્ધ થયું છે. લિંગપૂજા અને એ મત ગૂજરાતના આખા કિનારા ઉપર અને અંદર ઘણી યે સદીઓથી જોરમાં હતો, લિંગપૂજાની પ્રથમ ઉત્પત્તિ ગમે ત્યાં થઈ હોય પણ એની હાલના સ્વરૂપમાં જે પૂજા થાય છે તેની શરૂઆત હિંદુસ્તાનમાં ગૂજરાતના કિનારે થઈ. તેની ચર્ચા પરિશિષ્ટમાં થશે.

૩૫ જુઓ દુ. કે. શાસ્ત્રીનો શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ અને ગોપીનાથ રાવની Elements of Hindu Iconography. આ બાબતની વિગતવાર ચર્ચા પણ આગળ કરીશું.

પ્રકરણ ચોથું

પૌરાણિક સમય

પૌરાણિક કથાઓ ગપાટા નથી

ગુજરાતનાં પાટનગર અણહિલવાડ પાટણ અને અમદાવાદ અને જૂનાગઢ, વલભી કે વડોદરા જેવાં શહેરોને પૌરાણિક પરંપરા નથી. પરંતુ ગૂજરાતનાં બંદર ભરૂચ, ખંભાત અને પ્રભાસને પૌરાણિક પરંપરા છે, એ આપણા પ્રાંતના ઇતિહાસની એક રસમય વિચિત્રતા છે. ભૌતિક સમૃદ્ધિ ઉપરાંત કાંઇક તીર્થના કારણથી, કાંઇક પ્રાચીનતાથી અને કાંઇક બ્રાહ્મણ વર્ગના માનીતા સ્થાનના કારણથી મોટે ભાગે પરંપરા બંધાઇને ચાલી આવે છે. આ પરંપરાઓ કેવળ ગપગોળા નથી. એ પરંપરાગત કથાઓમાંથી બ્રાહ્મણોએ અંગત લાભને માટે દાખલ કરેલાં માહાત્મ્યો અને ચમત્કારિક વર્ણનો બાળવીને તારવી કાઢીએ તો એના ઊંડાણમાંથી ઐતિહાસિક સત્યો નીકળે છે એમ હવે સપ્રમાણ સિદ્ધ થયું છે.[1] આવી પરંપરાઓ છેક વેદસમયથી પુરાણોએ જાળવી રાખી છે અને કેટલાંક લુપ્ત થએલાં મૂળ પુરાણોમાંથી કાંઇક વધઘટ સાથે હાલનાં પુરાણોમાં ઊતરી આવી છે.

ખંભાત અને દેવાસુર સંગ્રામ

ખંભાતના સ્થળની પૌરાણિક કથાઓને માટે મહાસ્કંદ પુરાણનો એક આખો અવાંતરખંડ ભરેલો છે. એમાં કાર્તિકેયે કરેલા તારકાસુરના વધથી[2] માંડીને મહીસાગર સંગમ ઉપર બ્રાહ્મણોનું સંસ્થાન કેવી રીતે થયું એની કથાઓ તીર્થોનાં માહાત્મ્યો સાથે આપેલી છે. એમાંની અનેક વાતોમાંથી સત્ય બીના નક્કી કરવી અને કાલનિર્ણય કરવા એ સમુદ્રમંથન કરવા જેવું છે. જુદેજુદે વખતે બનેલી અનેક બીનાઓ અને કેટલીક સંબંધ વગરની બીનાઓ પણ અંદર ભેગી થએલી છે. એ બધી હકીકતોમાં તારકાસુરનો વધ એ સૌથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક બીના ગણી શકાય.[3] અસુરો

---

૧ આ બાબત પાર્જીટરની Ancient Indian Historical Tradition, Dynasties of Kali Age, અને પ્રો. અનંતપ્રસાદ બૅનરજીની Asura In Indiaમાં ઘણી વિસ્તૃત ચર્ચા કરેલી છે. વેડેલના 'Indo Sumerian Seals Deciphered' એ ગ્રંથમાં સિંધમાંથી જડેલી મહોરો ઉકેલવા યત્ન કર્યો છે. પરંતુ હજી એ વાત આપણા વિદ્વાનોએ સ્વીકારી નથી. પાર્જીટરની શોધો હિંદી વિદ્વાનોએ સ્વીકારી છે.

૨ સ્કંદ મહાપુરાણ, કૌમારિકા ખંડ, અ. ૩૨ અને ૩૫.

૩ તારકાસુરની કથા પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિખંડ અ. ૩૯, મહાભારત શલ્યપર્વ અધ્યાય ૪૬માં પણ આપેલી છે. રા.દેરાસરી કૃત પૌરાણિક કથાકોષમાં ત્રણ તારકાસુર આપેલા છે, એમાં એક તો નકામો છે. એક ત્રિપુરના દૈત્યોમાંનો એક એમ કહે છે અને વજ્રાંગના પુત્ર આ તારકાસુરને મત્સ્ય પુરાણને આધારે ત્રીજો તારક કહે છે. પરંતુ આ ત્રણે તારકો એક કે જુદાજુદા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આપણા તારક અને ત્રિપુરના તારકની કથાઓમાં ફેર હોવાથી જુદા ગણેલા છે, પણ ત્રિપુરના તારકને શલ્ય પર્વમાં કહેલો તારક ગણ્યો છે તો શલ્ય પર્વમાં તો સરસ્વતીને તીરે થએલો તારક કાર્તિકેયે મારેલો એ જ કહેલો છે. એટલે એ બંને તારકો એક કે જુદા એ ખરેખરૂં સિદ્ધ કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. છતાં એક છે એમ સિદ્ધ કરવાને સાધન નથી મળ્યું ત્યાંસુધી જુદા માનીએ તોપણ જેને માટે કાર્તિકેયનો અવતાર થયો એ ખરેખરો ઐતિહાસિક તારક મનાય. તારક—મયનાં

નામદાર મર્હુમ નવાબ સાહેબ
હિઝ હાઇનેસ નજમુદ્દૌલા, મુમતાઝ–ઉલ–મુલ્ક, મોમીનખાન બહાદુર
દિલાવરજંગ નવાબ મિરઝાં જાફરઅલીખાન સાહેબ બહાદુર

અને તેમની સાથે થએલાં દેવોનાં યુદ્ધો એ અસુર અને આર્યજાતિઓ વચ્ચે થએલાં યુદ્ધો છે. આજસુધી અસુરોને વિકરાળ અને ક્રૂર પ્રાણીઓ ગણવામાં આવતા અને મનુષ્યો કરતાં વિચિત્ર શક્તિવાળા ગણવામાં આવતા એ માન્યતા હવે વધુ શોધને લીધે ઓછી થઈ છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતાં અસુરો કલ્પનામાત્ર ગણાતા તેમ હવે ગણાતું નથી. અસુરો એ આપણા જેવી મનુષ્યની એક જાતિ હતી એ સિદ્ધ થયું છે.[૪] દેવોને નામે આર્યજાતિઓ એમની સાથે લઢી છે. એ બધી ચર્ચા અને અસુરોનો ગૂજરાતના કિનારા સાથે સંબંધ જુદા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચીશું. અહીં એટલું જ કહેવાનું કે અસુર જાતિની લડાઈઓ ઐતિહાસિક સત્ય છે અને તારકાસુરની લડાઈ પણ એવી અનેક લડાઈઓનો એક ભાગ છે. પુરાણોએ સાચવેલી પરંપરા એમ કહે છે કે એ લડાઈ અને તારકાસુરનો વધ ખંભાતની ભૂમિ ઉપર થયો છે.[૫]

તારકાસુરને મારવા માટે કાર્તિકેયનો અવતાર થયો એમ ઘણાં પુરાણો કહે છે.[૬] એ બનાવ મહીસાગર સંગમ આગળ ખંભાતની જગ્યાએ બન્યો એમ સ્કંદપુરાણનો કૌમારિકા ખંડ કહે છે. બીજાં પુરાણોથી પણ એ બનાવ સરસ્વતી નદીના તટપ્રદેશમાં બન્યો છે એટલું તો સમજાય છે; અને સરસ્વતીના પ્રવાહને ખંભાતના અખાત સાથે સંબંધ છે[૭] એ સ્વીકારીએ તો ખંભાતને સ્થળે કે આસપાસ એ યુદ્ધ થયું હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી.

તારકાસુર

કેટલાંક દૈત્યકુલોનો દેવોને હાથે સંહાર થઈ ગયા પછી કશ્યપ પ્રજાપતિને ત્યાં દિતિએ વેર લેવા માટે ખાસ માગણી કરવાથી વજ્રાંગ નામના દૈત્યનો જન્મ થયો. વજ્રાંગને વરાંગી નામની સ્ત્રી હતી. વજ્રાંગ બીજા દૈત્યો જેવો લડાયક પ્રકૃતિનો નહોતો. છતાં દેવો તરફથી ઇંદ્રે એની સામે ઘણી હરકતો ઊભી કરી હતી. વજ્રાંગ અને વરાંગીનો પુત્ર તારક.[૮] એણે પારિયાત્ર પર્વત ઉપર તપ કરી બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરી એવું વરદાન મેળવ્યું હતું કે નાના બાળક[૯] સિવાય કોઈ એને

યુદ્ધ ઐતિહાસિક ગણાય છે. એમાં પણ મય સાથેના તારક માટે મતભેદ છે. પરંતુ દૈત્યો એ આર્યોની વિરુદ્ધના માણસો જ છે તે નક્કી થયા પછી આ તારકાસુર એ જાતિનો મોટો ઐતિહાસિક પુરુષ થઈ ગયો એમ માનવાને હરકત નથી. શ્રીયુત અમરનાથ દાસ એમના India & Jambu Island નામના પુસ્તકમાં પૃ. ૨૮૨માં તારકને ચીનો ગણ્યો છે. પારિયાત્ર પર્વતના શતપુરમાં તેને ગણ્યો છે, છતાં એમને આર્યાવર્ત બ્રહ્મદેશમાં લાગવાથી (!) તારકને ચીનો માન્યો છે.

૪ જુઓ પાર્જીટર, અનંતપ્રસાદ બેનરજીનાં ઉપર લખેલાં પુસ્તકો. વિશ્વનાથ આયરનું Racial Synthesis in India; ગોપીનાથરાવ Ele. of Hindu Iconography. આ બધાના મતમાં જે થોડા ફેર છે તેની ચર્ચા આગળ કરીશું.

૫ સ્કંદપુરાણ કૌ. ખંડ, અ. ૩૨ અને ૩૫.

૬ જુઓ ઉપર નોંધ ૩.

૭ આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવા માટે જુદું પરિશિષ્ટ જોવું.

૮ મત્સ્યપુરાણ (પૌ.ક.કો.); પદ્મપુરાણ સ. ખંડ, અ. ૩૯; સ્કંદપુરાણ કૌ. ખંડ, અ. ૧૪-૧૫. પદ્મપુરાણ કહે છે કે વજ્રાંગ ધર્માત્મા હતો. માતાના કહેવાથી ઇંદ્રને બાંધી લાવ્યો. બ્રહ્માએ છોડાવી એને તપથી ચિત્ત શુદ્ધ કરવા કહ્યું. તે વખતે એની સ્ત્રી વરાંગીને ઇન્દ્રે નડવાથી એણે વજ્રાંગ પાસે તારક પુત્રને માગ્યો.

૯ સ્કંદપુરાણ સાત દિવસની ઉમર કહે છે એ અશક્ય લાગે છે. બીજા આધારોથી નાની ઉમર એટલું જ ખરું લાગે છે.

મારી શકે નહિ. આવું બળ સંપાદન કર્યા પછી દૈત્યોએ એને પોતાનો રાજા બનાવ્યો. એની રાજધાની મહીસાગર સંગમ ઉપર હતી. એક વખતના યુદ્ધમાં તો એણે ઈંદ્રાદિ દેવોને હરાવ્યા તથા કેદ કર્યા અને એમના અધિકાર દૈત્યોને સોંપ્યા.[૧૦] એને નર્મદા કિનારાના માહિષ દેશના અધિપતિ મહિષાસુરની, કાલનેમિ, નિમિ, જંભ, કુજંભ, કુંજર, મથન, શુંભ વગેરે અસુર નેતાઓની સહાય હતી.[૧૧] એક વખત તો વિષ્ણુએ યુક્તિ કરી પકડાએલા દેવોને છોડાવ્યા. કથા કહે છે કે દેવો એને ન જીતી શક્યા ત્યારે ફરી બ્રહ્મા પાસે ગયા અને એમની પાસેથી જાણ્યું કે શંકરનો પુત્ર કાર્તિકેય એને મારશે. શંકરની અને કાર્તિકેયની પ્રાર્થના દેવોએ કરી અને દેવોની સેનાનું આધિપત્ય સ્કંદે લીધું. એ વખતે સ્કંદની ઉમર ઘણી નાની હતી. દેવો અને દાનવો વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. શિવભક્તને મારવાનું સ્કંદને ઠીક લાગ્યું નહિ, પરંતુ દેવકાર્ય કરવાનું હતું એટલે પોતાની શક્તિથી છેવટે તારકને માર્યો. જે જગ્યાએ દેવોનો વિજય થયો તે જગ્યાએ વિજયસ્તંભ રોપી ત્યાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી એનું નામ કુમારેશ આપ્યું.[૧૨] એ સ્તંભ રોપ્યો તે સ્તંભતીર્થ એમ પુરાણ કથાનો એક મત છે તે તો આગળ જોઈ ગયા.

આ કથામાં ઐતિહાસિક સત્ય છે. વૈદિક સમયનાં મોટાં અસુર કુલોનો નાશ થયા છતાં, અસુરોનો જથ્થો તૂટી ગયો છતાં છૂટાછવાયા અસુરનેતાઓનાં મોટાં થાણાં ભારતવર્ષમાં હતાં અને અને ગૂજરાતનો કિનારો અસુર કુલોથી ભરેલો હતો.[૧૩] આ કારણને લીધે જ સૌરાષ્ટ્રાદિ દેશોમાં જવાની ધર્મશાસ્ત્રની મનાઈ હતી, અને સરસ્વતી વિનશન તીર્થ મૂક્યા પછી અદૃશ્ય થઈ ગઈ એ કથનનું કારણ પણ નિશાદ રાષ્ટ્રોમાંથી વહેવાનું હતું[૧૪] તેથી એવું પુરાણોએ મનાવ્યું હતું. બ્રહ્માવર્તનો ભાગ આર્યોની સત્તામાં આવી ગયો હતો. તારકાસુરની સત્તા એ સમયે પારિયાત્ર પર્વતની લગોલગથી ગૂજરાતના કિનારા સુધી હતી એમ માની શકાય. મહિપાસુર આદિ એના મિત્રો અગર ખંડિયા હતા. એમનો વસવાટ પણ ગૂજરાત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ખંભાતનું તારાપુર એના નામ ઉપરથી છે

---

૧૦ સ્કંદપુરાણમાં યુદ્ધનું વર્ણન અને આ કથા આખી. અ. ૧૫ થી ૩૫ સુધી છે તેમાં કુમારોત્પત્તિ આવી જાય છે. તારકનું ને ઈન્દ્રનું, ગ્રસનનું ને યમનું, કુબેરનું ને જંભાસુરનું, વિષ્ણુ ને કાલનેમિનું યુદ્ધ તેમાં કાલનેમિનું મરણ, જંભાસુરથી હારી વિષ્ણુનું નાસવું, ઇન્દ્રે જંભાસુરને તે પછી મારવો અને તારકને હાથે ઈન્દ્રનું હારવું વગેરે કથા છે. તારકે અમરત્વ માગ્યું હતું પણ તે જન્મધારીને અશક્ય હોવાથી સાત વર્ષનો છોકરો મારે એવું વરદાન માગ્યાથી બ્રહ્મદેવે આપ્યું હતું. દેવો કેદ પકડાયા પછી પદ્મપુરાણ કહે છે કે બીજા દેવોને રાખી ઈન્દ્રને માથું મુંડાવી કુતરા ગધેડાનાં ચિહ્ન કરી છોડી મૂક્યો.

૧૧ પૌરાણિક કથાકોષ. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી.

૧૨ સ્કંદપુરાણ, કૌ. ખંડ, અ. ૩૪. સ્તંભેશ્વર અને કુમારનાથ જુદા લાગે છે. અ. ૩૫માં સ્તંભેશ્વર વિજયસ્તંભ ઉપર લિંગ બનાવીને સ્થાપ્યા. અ. ૩૩માં પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ માટે પ્રતિજ્ઞેશ્વર સ્થાપ્યાનું પણ લખે છે. એ પતંગેશ્વર પતંગશીની પોળવાળા જણાય છે. સ્તંભેશ્વર બોરીઆ પાડા આગળ છે. સ્તંભેશ્વરને લીધે સ્તંભતીર્થ–ખંભાત કહેવાયું. સ્તંભને માટે અ. ૩૫, શ્લો. ૬-૧૦. સ્તંભ સુવર્ણનો હતો. સ્કંદપુરાણ કેદારખંડમાં અ. ૨૦માં તારકને નમુચીનો પુત્ર કહ્યો છે તે ભૂલ છે. અ. ૨૮માં યુદ્ધ ગંગાયમુના વચ્ચે થયું અને દેવો અંતર્વેદીમાં હતા, નારદાદિ પાતાલથી આવ્યા એમ કહે છે. શ્લો. ૫૪.

૧૩ એની ચર્ચા પરિશિષ્ટમાં આગળ કરીશું. અસુરોનાં છુટાં કુટુંબો Individual Asura Chiefs હિંદમાં ઘણાં હતાં.

૧૪ મહાભારત, શલ્યપર્વ, સારસ્વતોપાખ્યાન.

એમ દંતકથા છે. ત્યાં દૈત્યનો ટેકરો બતાવવામાં આવે છે.

કાર્તિકેય

દેવોએ એટલે આર્યોએ સ્કંદને સેનાપતિ બનાવી તારકની સામે લશ્કર મોકલ્યું. સ્કંદના કુલ વિષે ચર્ચા આગળ કરીશું. સ્કંદના સેનાધિપતિપણાનો અને એની છેક નાની ઉમરનો અર્થ એટલો જ છે કે અજ્ઞાત કુલના અને આર્યેતર જાતિના કોઈ બાલકને આગળ કરી યુક્તિથી આર્યોએ તારકાસુરને જીત્યો.[૧૫]

સ્કંદપુરાણ, ભૃગુએ નારદને પવિત્ર ભૂમિ બતાવતાં મહીસાગર સંગમ ઉપર સ્તંભ નામનું તીર્થ છે તે પવિત્ર ભૂમિ છે એમ કહી ખંભાતના સ્થળને ભૃગુ અને નારદ જેટલું પ્રાચીન મૂકવા પ્રયત્ન કરે છે.[૧૬] ભૃગુ અને નારદને નામે પુરાણકારોએ એવું ઘણું પ્રાચીન ઠરાવેલું છે. પરંતુ ખંભાતનું સ્થળ તારકાસુરની હકીકતથી પ્રાચીન તો ઠરે છે જ અને વેદકાળના છેવટના ભાગમાં તારકાસુરનું યુદ્ધ થયું હોય એમ માની શકાય.

ખંભાત પાશુપતોનું એક મુખ્ય સ્થળ

તારકાસુરની વાત પછી ખંભાતનો પૌરાણિક ઇતિહાસ ઘણા સૈકાઓ સુધી અંધકારમાં જ છે. પરંતુ પુરાણની કથાઓનું તારતમ્ય જોવા જતાં એ ભૂમિ પાશુપત શૈવોનું ધામ થયું હોય એમ જણાય છે, અને એ અરસામાં ઉત્તરમાંથી વૈદિક બ્રાહ્મણોને ત્યાં લાવી વસાવવાના પ્રયત્નો થયા હોય એમ લાગે છે. સ્કંદપુરાણ કૌમારિકા ખંડમાં આપેલી, ઈંદ્રદ્યુમ્ન રાજાની પોતાની કીર્તિ ચિરંજીવ મુનિ અને પ્રાણીઓ પાસે જઈ સાંભળવાની ઇચ્છા[૧૭] અને એમાં થએલી નિરાશા એ જ પુરાણના નાગર ખંડમાં જુદી રીતે આપેલી છે. નાગર ખંડમાં ઈંદ્રદ્યુમ્નાદિ ભર્તૃયજ્ઞ પાસે આવે છે.[૧૮] એ જ ભર્તૃયજ્ઞ પૂર્વાવતારમાં યાજ્ઞવલ્કય મુનિ હતા અને તે પાશુપત દીક્ષા લઈ ભર્તૃયજ્ઞ થયા એમ કૌમારિકા ખંડ કહે છે.[૧૯] બંનેમાં લિંગપૂજા અને પાશુપત ધર્મની મહત્તા વધારનાર

---

૧૫ જુઓ સ્કં. પુ. કેદારખંડ–અ. ૨૯, શ્લો. ૭૬ 'कुमारो मेऽग्रतश्चाद्य भवद्भिश्च कथं कृतः ॥ એમ કહી ઈન્દ્રે કરેલાં દુષ્ટ કર્મો અને વજ્રાંગ સાથે કરેલું કપટ વગેરે ગણાવે છે. નાના બાળકને આગળ ધરી જીતવાની આ યુક્તિ હે ય ?

૧૬ સ્કં. પુ. કૌ. ખંડ, અ. ૩–શ્લો. ૨૨ થી ૨૭. संजातस्तत्र देवर्षेमहीसागरसंगमः ॥ स्तंभास्यं तत्रतीर्थंतु त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥

૧૭ સ્કં. પુ.–કૌ. ખંડ, અ. ૭ થી ૧૩. આમાં ખંભાતના ક્ષેત્રમાં આવેલા ઇંદ્રદ્યુમ્નેશ્વરનો મહિમા કહેતાં લંબાણથી આ વર્ણન કરેલું છે ઇંદ્રદ્યુમ્નેશ્વરનો હાલ પત્તો નથી.

૧૮ સ્કં પુ.–નાગર ખંડ, અ. ૨૭૧. આમાં ઇંદ્રદ્યુમ્નને ભર્તૃયજ્ઞ જે ચમત્કારપુરમાં હતો તેની પાસે મોકલે છે. એ હાટકેશ્વર માહાત્મ્યને લગતું છે. જ્યારે કૌ. ખંડ એને મહીસાગર ઉપર મોકલે છે અને ઇંદ્રદ્યુમ્નેશ્વર મહી નદીને કિનારે છે એમ કહે છે. નાગર ખંડ કાંપિલ્યપુરનું નામ પણ લખે છે. વિદ્વાનો એને બીજે મૂકે છે. એ કાવી કેમ ન હોય ? એ જ અધ્યાયમાં નાગર ખંડમાં ઇંદ્રદ્યુમ્નેશ્વર માહાત્મ્ય કહેતાં કાંપિલ્યપુર શ્લો. ૩૬માં એ પુરને આનર્ત દેશમાં કહ્યું છે. તો પછી તેને ફરૂકાબાદ જીલ્લાનું કે દક્ષિણનું કેમ કહેવું ? આનર્ત દેશ તો એક જ છે. ઇંદ્રદ્યુમ્નેશ્વરને ખંભાતમાં કહ્યા છે તો વડનગરમાં કયા ? આથી ચમત્કારપુર અને હાટકેશ્વરક્ષેત્ર હાલના વડનગર આસપાસ નહિ એમ જણાય છે. આ ચર્ચા પાતાલ ને ભોગવતીના પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

૧૯ સ્કં. પુ.–કૌ. ખંડ, અ. ૧૩. આમાં નોળીઆનું અપમાન યાજ્ઞવલ્કયે કર્યું તેથી શાપથી ભર્તૃયજ્ઞ નામ ધારણ કરી બીજા

ભર્તૃયજ્ઞ નામના કોઈ ઐતિહાસિક મહાપુરુષનું વર્ણન છે અને ઘણા વૈદિક બ્રાહ્મણોને શૈવ મતના કરવામાં એણે ભાગ લીધો હોય એમ જણાય છે.[૨૦] નારદને હાથે ઉત્તરના કલાપ ગ્રામના બ્રાહ્મણો મહીસાગર સંગમ ઉપર આવી વસે છે અને મહીનગર એક મોટું બ્રાહ્મણ સંસ્થાન બને છે. આ સંસ્થાનને સૌરાષ્ટ્રના ધર્મવર્મા નામના રાજાએ જમીન આપી એમ પુરાણ કહે છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ વસવાટને મૂળરાજ સોલંકીએ ઉત્તરમાંથી ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણો લાવીને વસાવ્યા તેની સાથે મેળવે છે.[૨૧] પરંતુ મહીનગરનું બ્રાહ્મણ સંસ્થાન મૂળરાજ સોલંકી કરતાં પ્રાચીન જણાય છે. વલભીના શીલાદિત્ય પહેલાનું બિરૂદ ધર્માદિત્ય હતું.[૨૨] એ સિવાય સૌરાષ્ટ્રમાં ધર્માદિત્ય કે ધર્મવર્મા નામનો કોઈ રાજા થયો નથી અને વલભીના તામ્રપત્રમાં નગરકના બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાનું લખ્યું છે તે આ નારદનું વસાવેલું નગરક મહાસ્થાન અથવા મહીનગર છે એ આગળ જોઈ ગયા, એટલે બ્રાહ્મણ સંસ્થાન વલભીના સમયમાં સ્થપાયું હોય એમ જણાય છે.

ઐતરેય બ્રાહ્મણ અને ખંભાત

તારકાસુર અને આ બ્રાહ્મણ સંસ્થાનની વચ્ચેના લાંબા અંધકારમય સમયના ગાળામાં એક વિચિત્ર વાત પુરાણકાર મહીસાગરસંગમ સાથે જોડે છે. ઈતરાના પુત્ર ઐતરેય બ્રાહ્મણ ઉપર વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાય છે એ કથા સ્કંદપુરાણે લંબાણથી આપી છે.[૨૩] ઐતરેય બ્રાહ્મણની કથા લિંગપુરાણમાં ટુંકાણમાં છે, પરંતુ આ બનાવ મહીસાગર સંગમ ઉપર બન્યો એ સ્કંદપુરાણના લખાણનું તાત્પર્ય છે. આ કથા આ સ્થળમાં કેવી રીતે જોડે છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. ઐતરેય બ્રાહ્મણ એ ઐતરેય આરણ્યક અને બ્રાહ્મણ જેના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એ જ વ્યક્તિ છે કે કેમ તે પણ સ્પષ્ટ નથી. પણ એક રીતે જોતાં પુરાણકારનો પ્રયત્ન એક વ્યક્તિ ગણવાનો જણાય છે. કદાચ ઐતરેય બ્રાહ્મણનું નામ મહીદાસ[૨૪] હતું એટલે એના જેવા પરમજ્ઞાની મહાપુરુષને મહી નદીના નામસાદશ્યથી એ સ્થળે લાવવાનું પુરાણકારે સયુક્તિક ધાર્યું હોય. પરંતુ જો એ વાત ખરી હોય તો મહીસાગરનું સ્થળ ઐતરેય બ્રાહ્મણ જેટલું પ્રાચીન સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય, પરંતુ એ બાબત સબળ આધાર મળતા નથી.

બ્રાહ્મણ મહાસંસ્થાન

ઉપર કહ્યું તેવું બ્રાહ્મણ સંસ્થાન ખંભાતના સ્થળ ઉપર વસાવવામાં નારદ અને કપિલ એ બે

અવતારમાં મહીસાગર તીર્થ ઉપર આવી પાશુપત દીક્ષા લીધી એમ લખ્યું છે. શ્લો. ૬૮ થી ૧૦૩માં વિગતવાર સંવાદ આપેલો છે. આ લકુલીશાચાર્યનો મત એમ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

૨૦ રા. માનશંકર એમના નાગરોત્પત્તિના લેખમાં આ ભર્તૃયજ્ઞને નાગર જ્ઞાતિની સુવ્યવસ્થા પ્રથમ કરનાર કહ્યો છે. એ ક્ષત્રપના સમયમાં થયાનું માને છે. એનું બીજું નામ પ્રભાવત્ત કહે છે. પૃ. ૧૩૪ અને ૧૪૫.

૨૧ Bom. Gaz. VI Cambay, P. 214.

૨૨ Bom. Gaz. I. Part I. P. 90.

૨૩ સ્કં. પુ.–કૌ. ખંડ, અ. ૪૨. મંડુકી નામના બ્રાહ્મણને ઈતરાથી થએલો પુત્ર. વાસુદેવ એના ઉપર પ્રસન્ન થયા. તે વૃદ્ધ વાસુદેવ કહેવાય છે તેને લીધે ખંભાતમાં વડા વાસુદેવની પોળ છે. એમાં એ મૂર્તિ છે.

૨૪ Vedic Index: Macdonell II.

મુનિઓએ અગ્ર ભાગ લીધો હતો એમ સમજાય છે.[૨૫] 'કપિલ' અને 'નારદી' બ્રાહ્મણો એ ભાગમાં છે એમ કહેવાય છે. આ નામ એ બ્રાહ્મણો મૂળરાજે ઉત્તરમાંથી બ્રાહ્મણો બોલાવીને વસાવ્યા તે કરતાં વધારે જૂના વખતમાં આવીને વસેલા એમ બતાવી આપે છે. નારદ અને કપિલ એ અસલ ઋષિઓનાં જ નામ ગણવાં કે એ નામના બીજા પુરુષો તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પુરાણકાર તો અસલ ઋષિઓ જ કહે છે. ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો અસલ ભૃગુકુલમાંથી ઊતરેલા હોય તો આ બે બ્રાહ્મણ કુલો પ્રાચીન ઋષિઓ ઉપરથી ઊતરેલાં ન હોય એમ માનવાને કારણ નથી. ધર્મવર્મા રાજા જો વલભી કુલનો માનીએ તો એ કુલના બ્રાહ્મણોને એણે વસવા માટે મુલક આપ્યો એમ મનાય. કલાપગ્રામથી જે બ્રાહ્મણો નારદ લાવ્યા તે ઉત્તરમાંથી આવેલા છે. આ કલાપગ્રામના બ્રાહ્મણો ઔદિચ્ય ટોળકિયા હોય એમ લાગે છે.[૨૫] વલભીના સમયમાં મહીસાગર સંગમ ઉપર એ બધા બ્રાહ્મણોએ પોતાના કુલના સ્થાપકો ઉપરથી નામ રાખી વસવાટ કર્યો એમ સમજાય છે.

ગુપ્ત તીર્થ

આ પૌરાણિક સમયમાં ખંભાતના સ્થળ ઉપર આવેલા નગરનું એક વખત દટંતર થયું હોય એમ લોકકથા ઉપરથી સમજાય છે. એ દટંતર વલભીના સમયની લગભગમાં અગર તેથી પહેલાં થયું હોય એમ લાગે છે. સ્કંદપુરાણ સ્તંભતીર્થને ગુપ્ત તીર્થ કહે છે અને બ્રહ્મદેવની સભામાં એ તીર્થે સ્તભ એટલે ગર્વ કર્યો તેથી ગુપ્ત થઈ જવાનો શાપ એને મળ્યો એમ કથા છે. આ કથા એમ બતાવે છે કે એ તીર્થની પ્રાચીન પરંપરા ગુપ્ત થઈ ગઈ છે અને પુરાણ છેવટના રૂપમાં લખાયું ત્યારે તીર્થનું માહાત્મ્ય બહુ હતું નહિ. કલિયુગમાં અમુક તીર્થ ગુપ્ત થશે એવા ભવિષ્યવાળા બીજા દાખલા પણ છે. એક દંતકથા ઉપરથી દટંતર પહેલું થયું હોય એમ સમજાય છે[૨૬] અને વલભીના સમયમાં ફરી વસેલું શહેર માત્ર વલભીપુર લૂંટનારાઓએ લૂંટેલું.

શૈવોના ઝગડા

આગળ જોયું તેમ ખંભાતનું સ્થળ પ્રાચીન કાળથી બ્રાહ્મણ સંસ્થાન અને પાશુપત સંપ્રદાયના મુખ્ય કેન્દ્ર જેવું હતું. સ્કંદપુરાણનો માહેશ્વર ખંડ એના અવાંતર ખંડો સાથે શૈવ મતોનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે લખાએલો છે. એના અવંતિ અને રેવાખંડ, કૌમારિકાખંડ, પ્રભાસખંડ અને નાગરખંડ એટલા તો મુખ્યત્વે કરીને શૈવ મતોના પ્રચાર માટે જ છે. આ ખંડો ખંભાતના અખાતની આસપાસના મુલકમાં શૈવ મતોનું જોર વ્યક્ત કરે છે. એ મતોનું સ્થાપન ઘણું પ્રાચીન હોવા છતાં સર્વમાન્ય મત પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સદીથી એની શરૂઆત કહી શકાય. એટલે ગૂજરાતમાં ક્ષત્રપ અને વલભીના સમયમાં ખંભાત બ્રાહ્મણ સંસ્થાન અને પાશુપતોનું કેન્દ્ર હશે એમ માનવાને વાંધો નથી.[૨૭]

---

૨૫ સ્કં. પુ.–કૌ ખંડ, અ. ૬ કપિલના બ્રાહ્મણો કપિલ બ્રાહ્મણો કહેવાય છે અને તે કાવી (ખંભાતની સામી બાજુ)માં છે. નારદી બ્રાહ્મણો પણ છે.

૨૬ કવિ સામળ ભટ સિંહાસન બત્રીસીમાં વિક્રમ રાજાના વખતમાં ત્રંબાવટીનું દટંતર થયું અને ખંભાત વસ્યું એમ લખે છે. પદ્મપુરાણ સાભ્રમતી માહાત્મ્યમાં બેત્રણ તીર્થો ગુપ્ત થયાનું લખે છે.

૨૭ સ્કં. પુ.–કૌ. ખંડ, અ. ૧૩મો. પ્રભાસ ક્ષેત્ર, આનર્તનું હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર અને ખંભાત ગુપ્ત કે કુમારિકા ક્ષેત્ર અને નર્મદા

બંદર તરીકે ખંભાતના ઉલ્લેખો વલભીના અંત પછી જોવામાં આવે છે એટલે એ પહેલાંના સૈકાઓમાં ભરૂચ અને પ્રભાસનો વેપાર વધારે પ્રકાશમાં હોવાથી ખંભાતનો વેપાર ઓછો હશે. પરંતુ એ સમયમાં એ બ્રાહ્મણ સંસ્થાન હતું, શૈવોનું બહુ જોર હતું અને જૈન વગેરે મત સાથે એ સમયમાં બહુ ઝગડા પણ થતા હશે એ બધું પુરાણમાં આપેલા જૈનના રૂપમાં આવેલા દૈત્યોના વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.[૨૮]

બર્બરો

આ પૌરાણિક સમયમાં ખંભાતના સ્થળમાં બર્બર જાતિના લોક આવ્યા અને ક્રમે કરીને એમણે કાઠિયાવાડમાં જઈ બાબરીઆવાડનો મુલક હાથ કરી એને પોતાનું નામ આપ્યું. આ જાતિના એક નેતા બર્બરિકને ભીમના પુત્ર ઘટોત્કચનો પુત્ર ઠરાવી ખંભાતના સ્થળ ઉપર એની પ્રવૃત્તિનું પુરાણકાર વર્ણન કરે છે.[૨૯] આ બર્બરિકને પાંડવો સાથે સંબંધ હશે કે કેમ એ તો કહી શકાતું નથી. એ જાતિને પ્રાચીનતાનું રૂપ આપવા માટે એ પ્રસંગ યોજ્યો હોય.[૩૦] એ જાતિના લોકનું એક વખતે ગૂજરાતમાં ઘણું જોર હતું અને સિદ્ધરાજના વખતમાં એ જાત નરમ પડી.[૩૧]

ખંભાતે કોઈ જ્ઞાતિને નામ આપ્યું નથી

પુરાણમાં ખંભાતના સ્થળને જે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને પુરાણની હકીકતોને હાલ જે નવી દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે, એ બધું સાથે વિચારતાં ખંભાતનું સ્થળ ઘણું પ્રાચીન છે એટલું તો સિદ્ધ થાય છે. એ સ્થળ એક પ્રાચીન બ્રાહ્મણ સંસ્થાન છે એટલું પણ સિદ્ધ થાય છે. એમ છતાં પણ ખંભાતે ગૂજરાતની એકે જ્ઞાતિને પોતાનું નામ આપ્યું નથી એ એક વિચિત્ર ઘટના છે. ગૂજ-રાતની ઘણીખરી જ્ઞાતિઓનાં નામો પ્રાચીન સ્થળો ઉપરથી પડેલાં છે. કેટલીક વિશિષ્ટ જ્ઞાતિઓનાં

કિનારે પાશુપતાચાર્યની ભૂમિ, એટલે લગભગ આખો ગૂજરાત પાશુપત મતના જોરવાળો હશે.

૨૮ સ્કં. પુ.–કૌ. ખંડ, અ. ૬૩. 'બર્બરિકની સાથે યજ્ઞવિરુદ્ધ દલીલ કરે છે.' ततश्चतुर्थे यामे च प्राप्तो क्षपणकोऽद्भुतः ॥ मुंडी नग्नो मयूराणां पिच्छधारी महाव्रतः ॥ प्रोवाचेदं वचनं हाहा कष्टमतीव भोः ॥ अहिंसा परमो धर्मस्त्वग्निर्ज्वा-लयते कुतः ॥ हूयमाने यतो वह्नौ सूक्ष्म जीववधो महान् ॥ વગેરે. શ્લો. ૩૪ થી ૩૮. આ ક્ષપણકના રૂપમાં પલાશી દૈત્ય આવે છે એમ લખે છે. જુઓ પાર્જીટર Ancient Indian His. Traditions. P. 68. આમાં જૈન અને બૌદ્ધોને અસુરો કહી દેવાસુર સંગ્રામ કલ્પી ઇતિહાસને પૌરાણિક રૂપ આપ્યું છે. આ પ્રસંગ નર્મદા પાસે કહ્યો છે.

૨૯ સ્કં. પુ.–કૌ. ખંડ, અ. ૬૦ થી ૬૩. એની ચર્ચા આગળ કરીશું.

૩૦ Enc. of R. & E. Vol. VI. Hinduism: W. Crooke લખે છે કે આસામમાં હિરંબ કચારી રાજાઓ (Kachari Kings of Hiramba)ને ઈ.સ. ૧૭૯૦માં હિંદુ ધર્મમાં લીધા અને એમનું પેઢીનામું મહાભારતના ભીમને લગાડાયું. આ હિરંબ કે હિડિંબ એ શું ? એને હિંડિંબ વન જે ગૂજરાતમાં ગણાય છે તે સાથે સંબંધ છે? બર્બરિકને પણ ભીમ અને હિડિંબાના પુત્ર ઘટોત્કચનો પુત્ર કહ્યો છે. ઘટોત્કચ પ્રાગ્જ્યોતિષપુરથી કન્યા લાવ્યો હતો; એટલે આસામથી. તો આ પરંપરા આસામ પણ ગઈ હશે ? અહીંઆં બર્બરિકની કથા બળીઆકાકાની સાથે જોડે છે એ આગળ જોઇશું.

૩૧ આ બર્બર જાતિના લોકનો મુખ્ય પુરુષ હોય. એ કાઠિયાવાડમાં બાબરિયા કહેવાય છે તે હશે એની ચર્ચા પણ આગળ કરીશું. સિદ્ધરાજે બર્બર–બાબરો જીત્યો હતો.

સ્થળ જેવાં કે મોઢેરા, વડનગર, શ્રીમાળ વગેરેનાં તો ચાર યુગના ચાર જુદાં નામ કથાઓમાં આપેલાં છે. ખંભાતનાં ઘણાં નામ છે છતાં તે ચાર યુગનાં ચાર જુદાં એમ કોઈ કહેતું નથી. ગૂજરાતની ઘણીખરી જ્ઞાતિઓનાં નામ ઉત્તર ગૂજરાત અને દક્ષિણ રાજપૂતાનામાં આવેલાં સ્થળો ઉપરથી પડેલાં છે. ભરૂચ, સોમનાથ પાટણ અને ખંભાત એ ગૂજરાતનાં પ્રાચીન બંદરો છતાં ફક્ત સોમનાથના સોમપુરા બ્રાહ્મણો સિવાય કાંઠાનાં સ્થળોએ જ્ઞાતિઓને નામ આપ્યાં નથી.

આ ઉપરથી કોઈ કહેશે કે કાંઠાનાં સ્થળો ઉપરનાં દેશસ્થ સ્થળો કરતાં જૂનાં ન હોય. પરંતુ એમ ધારવાને કાંઈ કારણ નથી. ગૂજરાત કાઠિયાવાડના અંદરના ભાગ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં પ્રસિદ્ધ જાતિઓથી વસેલા ન હોય એમ માનવાને કારણ છે. પરંતુ સમુદ્રકિનારાના ભાગ પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી સુધરેલી જાતિઓથી વસેલા હતા અને પશ્ચિમના દરિયાપારના દેશો સાથે તેમનો સંબંધ હતો. જેમજેમ કિનારાનાં સ્થળોમાં દેશી પરદેશીઓ વેપારને માટે વધતા ગયા તેમતેમ તીર્થ માહાત્મ્યો અને બ્રાહ્મણ સંસ્થાનો ગૌણ થતાં ગયાં. હિંદુ સંસ્કૃતિ ધાર્મિક બાબતોમાં સંકુચિત અને શૃંખલાબદ્ધ થતી ગઈ અને એનાં કેન્દ્ર ઉત્તરમાં થતાં ગયાં. સરસ્વતી નદી જે પ્રાચીન મોટામાં મોટા ઋષિઓનું રહેઠાણ હતી તે આખી યે નષ્ટ થઈ; એટલે એના પ્રવાહનો નીચલો ભાગ જે ગૂજરાતમાં થઇને સમુદ્રમાં પડતો હતો તેની ઉપરનાં પવિત્ર સ્થળો છિન્નભિન્ન થઇ લુપ્ત થયાં અને કેટલાંક બીજાં સ્થળોમાં મળી ગયાં. ગૂજરાતનો કિનારો ધાર્મિક આર્યો માટે પાપરૂપ મનાવા માંડ્યો. આવાં અનેક કારણોને લીધે, પ્રાચીન ઋષિઓ અને વૈદિક સમયના બીજા ઐતિહાસિક પુરુષો તથા શ્રીકૃષ્ણ જેવાથી પાવન થએલા ગૂજરાતના કિનારાએ સોમનાથના અપવાદ સિવાય એકે જ્ઞાતિને—ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિને નામ આપ્યું નથી. ઉત્તર ગૂજરાતનાં સ્થળોએ જે નામ આપેલાં છે તે ઘણાં પ્રચીન કહી શકાય તેમ નથી. કદાચ મુસલમાનોના આવ્યા પહેલાંના શક હૂણાદિના વિગ્રહોને લીધે થએલાં જાતિઓનાં ભ્રમણ પછી એ નામો ઉત્પન્ન થયાં હોય. ખંભાતનું બ્રાહ્મણ સંસ્થાન હાલની સ્થળ ઉપરથી થએલી જ્ઞાતિઓ કરતાં વધારે પ્રાચીન હોય એમ સમજાય છે. એ સંસ્થાન નાશ પામ્યું એટલે બ્રાહ્મણોને મન ગુપ્ત ક્ષેત્ર થઈ ગયું. નગરાના લેખોમાં એને નગરક મહાસ્થાન કહ્યું છે એ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. એ મહાસ્થાન તે વલભીના લેખવાળું નગરક એમ કબૂલ કરીએ તો વલભીના નાશ પછી ખંભાતનો પૌરાણિક ઇતિહાસ બંધ થાય છે એમ માની શકાય.

પ્રકરણ પાંચમું

મધ્યકાલીન હિંદુ સમય

ગૂજરાતનું બંદર

વલભીનો સમય

વલભીના સમયમાં ખંભાતનું નામ આવતું નથી, પણ એ સ્થળે નગરક મહાસ્થાન હતું એ જોઇ ગયા. ખંભાતની પૂર્વે આવેલો ભાગ વલભીને તાબે હતો.[1] એટલે એ સમયમાં ખંભાતની ભૂમિ ઉપર વલભીપુરના રાજાઓની સત્તા હતી. વલભીના સમયથી ખંભાતનો ઇતિહાસ પૌરાણિક અંધકારમાંથી નીકળે છે અને મધ્યકાલીન હિંદુ સમય શરૂ થાય છે. વલભી રાજ્યના નાશ પછી સોલંકી રાજ્ય આવતાં સુધી ગૂજરાતમાં એક મોટી સત્તા રહેતી નથી. ઠેરઠેર નાનાં રાજ્યોમાં દેશ વહેંચાઈ ગયેલો હતો. એ ગાળામાં ગૂજરાતના ઈતિહાસમાં ગૂજરાતના રાજા ગણાતા ચાવડાઓની સત્તા ફક્ત ઉત્તર ગૂજરાતમાં જ હતી.[2]

દસમી સદીમાં આરબ મુસાફરોનું વર્ણન

એ અરસામાં ખંભાતના નામનો પહેલો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. દસમી સદીની શરૂઆતમાં આરબ મુસાફરો ખંભાતને સારા બદર તરીકે વર્ણવે છે.[3] એટલે તે અગાઉ એ બંદરને આબાદ થતાં ઘણો વખત લાગ્યો હશે એ નિર્વિવાદ છે. આરબ મુસાફરો કહે છે કે એ વખતે ખંભાત ઉપર માનકીરના બલહાર રાજાઓનો અમલ હતો અને રાજા તરફથી એક બ્રાહ્મણ વહીવટ કરતો. યુફ્રેટીસ, તીગ્રીસ અને નાઇલ કરતાં પણ પહોળા અખાત ઉપર આધે ખંભાત વસેલું હતું. એ અખાતમાં ભરતીનું જોર એટલું હતું કે ઓટ વખતે જમીન દેખાતી, અને પડેલી નહેરોમાં પણ પાણી ઓછું રહેતું. અખાતને અંતે કિનારે લીલાં ખેતરો, બગીચા, શહેરો, ગામડાં, તાડ વગેરેનાં ઝાડ વગેરેથી બધું ભરેલું દેખાતું, અને મોર પોપટ વગેરે પક્ષીઓ એની રમણીયતામાં ઉમેરો કરતાં. ખંભાતના જોડા વખણાતા; અને અમલદારો મુસલમાનો તથા બીજા પરદેશીઓ સાથે સારી રીતે વર્તતા.[4]

---

૧ વલભીને તાબે હાલના ખેડા જીલ્લાનો ભાગ હશે એમ જણાય છે. ભરૂચમાં એ વખતે ગૂર્જર રાજ્ય હતું અને ઉત્તર ગૂજરાત તથા કાઠિયાવાડનો કેટલોક ભાગ બીજાને તાબે હતો. આ ઉપરથી ખંભાતનો મુલક વલભીમાં હતો એ ચોક્કસ થઈ શકે. જુઓ બૉમ્બે ગેઝે. ૧–ભાગ ૧–પૃ. ૮૨.

૨ ચાવડાઓનું રાજ્ય વડીઆરની બહાર ભાગ્યે જ વધ્યું છે. એમનું ગૂજરાતના રાજાઓ તરીકેનું મહત્ત્વ પાટણ વસાવ્યું તેથી વધ્યું. પાટણના રાજાઓ તરીકે સોલંકીઓ જ ગૂજરાતના ખરા રાજાઓ હતા.

૩ અલ માસુદી બૉમ્બે ગેઝે. ૧–ભા.૧–પૃ. ૫૧૪. એ મુસાફર ખંભાત હી.સં. ૩૦૩, ઈ.સ. ૯૧૩-૧૪માં આવેલો.

૪ એ જ. પૃ. ૫૧૪. જુઓ અલ ઇસ્તિખરીનું વર્ણન. Illiot I. P. 27 & 30. એમાં કામહાલથી ખંભાત ચાર દિવસનો રસ્તો કહે છે અને ખંભાતથી સુરાબારા (સોપારા ?) ચાર દિવસનો રસ્તો કહે છે. ગેઝેટીઅરનો લેખક કામહાલને અણહિલવાડ

આરબ મુસાફરો આ બલહાર રાજાઓને હિંદના સૌથી મોટા રાજાઓ કહેતા. એ વલ્લભ બિરુદ વાળા માલ્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ હતા.[5] એમની એક શાખા ગૂજરાતમાં સત્તા જમાવી લાટ દેશ અને તેની ઉપરના થોડા ભાગ સુધીનો મુલક તાબે કરી બેઠી હતી. ખંભાત એના રાજ્યની ઉત્તર હદ ઉપર ગણાતું.[6]

આ મધ્યકાલીન હિંદુ સમયનો ઇતિહાસ એટલે મુખ્યત્વે કરીને ખંભાતની બંદર અને વેપારી પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ કહી શકાય.

સોલંકીઓનો સમય

ઈ.સ. ૯૪૨થી અણહિલ્લવાડનું નાનું રાજ્ય ચાવડાઓના હાથમાંથી જાય છે અને સોલંકીની સત્તા જામે છે. સોલંકીની સત્તામાં પાટણની સાથેસાથે ખંભાતની પણ ચઢતી થાય છે. એ અરસામાં ખંભાત હિંદુસ્તાનનાં સૌથી મોટાં બંદરોમાં ગણાતું. અસલથી એ શૈવ તીર્થ તો હતું જ. વલભી અને રાષ્ટ્રકૂટના સમયમાં ત્યાં બૌદ્ધોનું જોર હોય એમ પણ ત્યાંથી નીકળેલી બુદ્ધદેવની મૂર્તિ અને બીજા આરબોના ઉલ્લેખોથી સ્પષ્ટ થાય છે.[7] આ બે ધર્મોની જમાવટ અને વેપારનું કેન્દ્ર એથી

કહે છે, પણ એમ માનવાને આધાર નથી. ઈબ્ન હોકલ પણ કામહાલ લખે છે પણ તે ૧૬ માઈલ દૂર લખે છે તે ભૂલ જણાય છે. કામહાલ સિંધમાં કોઈ સ્થળ હોય એમ સમજાય છે, પણ તે કયું તે નક્કી થતું નથી.

૫ બલહાર રાજાઓને સર હેનરી ઇલીઅટ વગેરે જૂના લેખકો વલભીના રાજાઓ માને છે અને માનકીરને માલખેટ નહિ પણ ટોલેમીનું મીનગર (મીનનગર) માને છે. આ ખરૂં નથી. બધાં વર્ણન માનકીર દક્ષિણ હૈદરાબાદના મુલકમાં આવેલું માલખેટ નગર છે એમ સિદ્ધ કરે છે. એ નગરમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ એક સમયે ઘણા બળવાન હતા. એમને 'વલ્લભ' અગર શ્રી વલ્લભ એવું બિરુદ હતું. શાર્વ અમોઘવર્ષ ખાસ શ્રીવલ્લભ કહેવાતો હતો. માલખેટના રાજા ધ્રુવ પહેલાએ (ઈસ. ૭૯૫) ગોવિંદ ત્રીજાને ગૂજરાતનો સ્વતંત્ર રાજા બનાવ્યો. જોકે રાષ્ટ્રકૂટોની મૂળ ગાદીની આણ બધે હતી. ગોવિંદ ત્રીજાનું શાસનપત્ર ખંભાતની સામી બાજુએ કાવીમાં મળેલું છે. આ રાજાની સામે સ્તંભ વગેરે રાજાઓ થએલા. એણે લાટ દેશ પોતાને કબજે કરેલો. આ રાષ્ટ્રકૂટો એટલા માટે લાટેશ્વર કહેવાતા. આમાં કહેલો સ્તંભ રાજા કયો તે જણાતું નથી. ગેઝેટીઅરના લેખક એના નામને સ્તંભતીર્થ ખંભાત સાથે જોડે છે અને ખંભાત નામ પડવામાં એ રાજા કારણભૂત હોય એમ અનુમાન કરે છે. પરંતુ એ વાતને બીજો કોઈ આધાર નથી. કદાચ સ્તંભતીર્થ વલભીના નાશ પછી કોઈ સ્વતંત્ર નાનકડા ઠાકોરના હાથમાં આવ્યું હોય અને સ્તંભતીર્થનો રાજા માટે સ્તંભ નામ એને અપાયું હોય, અગર સ્તંભ એ સ્વતંત્ર નામ હોય. આવો દાખલો બીજો છે. આશા ભીલ ઉપરથી આશાવલ નામ નથી પડ્યું, પણ આશાપલ્લીના ભીલ રાજાઓ આશા ભીલ કહેવાતા. એથી જ કર્ણદેવ અને અહમદશાહ વચ્ચે ત્રણ સદીઓથી વધારે અંતર છતાં બંને વખતે આશાભીલનાં નામ આવે છે. રાષ્ટ્રકૂટોની ગૂજરાતની શાખાના તાબામાં ખંભાત હતું એટલે આરબો મૂળ ગાદીના માલખેટના વલ્લભો—બલહારોને તાબે હતું એમ લખે છે. ગૂજરાતના રાષ્ટ્રકૂટો માટે જુઓ બૉમ્બે ગેઝે. ૧–ભા.૧–પૃ. ૧૨૩.

૬ અલ ઈસ્તખરી. ઈલીઅટ ૧–૨૭. વધારામાં જુઓ ઈબ્ન હોકલ. Illiot I. 383-9. કામહાલ અગર કામહાલને હિંદની સરહદ ઉપર એટલે સિંધ અને ગૂજરાતની હદ ઉપર કહે છે. ખંભાત અને કામહાલ વચ્ચે રણ કહે છે એટલે અણહિલ્લવાડ સાથે બરોબર બંધ ન બેસે. ખંભાતનું રણ ગણીએ તોપણ પાટણથી ખંભાત આવનારો એ રસ્તો નહોતો. એટલે કામહાલ સિંધમાં કે કચ્છમાં હોય. એ વર્ણનમાં ખંભાતથી સૈમુર (ચેવલ બંદર) સુધી બહારનો કિનારાનો મુલક છે અને ગામથી ભરચક છે. આ વર્ણન ઉપરથી એ વખતે સિંધના કિનારા અને મુંબાઈ—ચેવલ સુધીમાં વચ્ચે ખંભાત બહુ મહત્વનું મનાય.

૭ બુદ્ધદેવની મૂર્તિનું વર્ણન આગળ આવશે. ખંભાતમાં બૌદ્ધો હતા તે માટેના આરબ ઉલ્લેખ માટે જુઓ બૉમ્બે ગેઝે. ૧. ભા.૧–પૃ. ૫૩૧.

આકર્ષાઈ જૈન વાણિયા જેવી જન્મસિદ્ધ વેપારી કોમ ત્યાં આવી વસે એમાં નવાઇ નથી. ચાલુક્યોના સમયમાં જૈન ધર્મને સારામાં સારું ઉત્તેજન મળ્યું, એટલે જૈન વેપારી કોમે એ સમયમાં ખંભાતને બહુ સમૃદ્ધ બનાવ્યું. મોટા મોટા જૈન પ્રાસાદો ત્યાં બંધાયા. મહાન જૈનાચાર્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિએ દીક્ષા ખંભાતમાં લીધી[૮] અને ખંભાતની બહાર આવેલા રૈવતાવતાર નેમીનાથના મંદિરમાં એમને સરસ્વતી પ્રસન્ન થઇ.[૯] સોલંકીઓની સત્તાના મોટા ભાગમાં મહી સુધીનો તળ ગૂજરાતનો ભાગ પાટણની સત્તા નીચે હતો. લાટમાં પાટણના રાજાઓના સામંતો મંડળેશ્વરો તરીકે અમલ કરતા.[૧૦] એટલે એ બંનેની સરહદ ઉપર આવેલું અને દરિયાકિનારા તથા સમુદ્રના વેપાર ઉપર સત્તાવાળું ખંભાત બંદર પાટણના રાજાઓના એક મુખ્ય અધિકારી કે દંડનાયકનું મુખ્ય સ્થાન ગણાતું; અને ખંભાતના અધિકારીના હાથમાં અનર્ગળ ધન ઉપરાંત લાટ અને સૌરાષ્ટ્રનાં લશ્કરી નાકાંઓની ખરેખરી ચાવી રહેતી. સૌરાષ્ટ્રમાં જવાનો ખરો રસ્તો પેટલાદ પાસે થઇને જતો અને ખંભાતની હદ ઉપર આવેલું બાહુલોદ–ભોળાદ–કાઠીઆવાડનું નાકું હતું.[૧૧] આ બધાના સાન્નિધ્યથી ખંભાતનું રાજકીય મહત્ત્વ એ સમયના ગૂજરાતમાં ઘણું જ હતું. વધારામાં ગૂજરાતના રાજાઓનું નૌકાસૈન્ય ખંભાત અને ઘોઘામાં રહેતું. કાઠીઆવાડનો કિનારો સોમનાથની પશ્ચિમ હદ સુધી ગૂજરાતને તાબે હોવા છતાં અંદરનો ભાગ પાટણની સત્તાને પૂરેપૂરો નમ્યો નહોતો,[૧૨] એટલે ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય થાણું દીવ કે પ્રભાસ થઈ શકે તેમ હતું નહિ; ખંભાત જ એને માટે યોગ્ય હતું.[૧૩]

પારસીઓ અને હિંદુઓનું મુસલમાનો સામે હુલ્લડ

વેપારને લીધે ખંભાતમાં અનેક દેશના અને અનેક ધર્મોના લોક વસતા હતા. સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં ત્યાં એક ધાર્મિક હુલ્લડ થયું. કેટલાક મુસલમાનો ત્યાં મસ્જિદ બાંધીને રહેતા હતા. પારસીઓ પણ ત્યાં સારી સંખ્યામાં હતા. આ બે કોમને કોઈ કારણથી ઝગડો થયો. પારસીઓએ હિંદુઓને ચઢાવ્યા અને મુસલમાનો સાથે લઢાઈ થઇ. એમાં એંશી મુસલમાનો માર્યા ગયા,

---

૮ પ્રભાવક ચરિત્ર—હેમચંદ્ર પ્રબંધ.

૯ એ જ.

૧૦ પાટણના રાજ્યના દંડનાયકો અને મંડળેશ્વરો કુમારપાળના અમલ સુધી વશ રહ્યા. પાટણની સત્તા નબળી પડતાં લાટનો મંડળેશ્વર સ્વતંત્ર થવા મથતો. વસ્તુપાળના અમલમાં એનું વર્ણન કરીશું.

૧૧ કાઠિયાવાડમાં જવાનો વઢવાણ–વીરમગામવાળો રસ્તો પહેલાં બહુ વપરાતો નહિ. છેક મુસલમાન સમયના અંત સુધી પેટલાદ કાઠિયાવાડનું નાકું ગણાતું. સોમનાથની યાત્રાએ જતા લોકો ઉપર મુડકા વેરો બાહુલોદ—હાલનું ભોળાદ—આગળ લેવાતો. એ ગામ હાલ સાબરમતી ખંભાતની સરહદ પાસે દરિયાને મળે છે ત્યાંથી થોડા માઇલ છેટે છે. ત્યાં દાણનો આરો આજે પણ બતાવવામાં આવે છે.

૧૨ સોલંકીથી મહમ્મદ બેગડાના સમય સુધી કાઠિયાવાડ પૂરેપૂરો ગૂજરાતના રાજાઓની સત્તા નીચે આવ્યો નથી. જૂનાગઢના રાજા છતાયા છતાં સ્વતંત્ર થઈ જતા. પરંતુ કિનારો હમેશાં ગૂજરાતના રાજાને તાબે રહ્યો છે. એ માટે કર્નલ વૉટસનનો ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરીમાં કાઠિયાવાડના કિનારાને લગતો લેખ જુઓ.

૧૩ આ બાબત આગળ ચર્ચીશું. વસ્તુપાળે નૌકાસૈન્ય ખંભાતમાં રહી વાપર્યાની વાત પણ આગળ આવશે.

મસ્જિદને નુકસાન થયું અને એનો મિનારો તૂટી ગયો. ખતીબઅલી નામનો એક માણસ આ સમાચાર કહેવા પાટણ ગયો, પણ અમલદારોએ કાંઈ દાદ આપી નહિ. એક વખત રાજા બહાર જતો હતો ત્યારે ઝાડ પાછળ ભરાઇ રહી ખતીબઅલીએ રાજાનો હાથી જોયો અને બહાર આવી વિનંતિ કરી ફરીઆદ કરી તથા હિંદી ભાષામાં કવિતામાં (ગૂજરાતી ?) એક અરજી આપી. રાજાએ ખતીબઅલીને શહેરમાં રહેવા બંદોબસ્ત કર્યો, અને પોતે ત્રણ દિવસ જનાનામાંથી બહાર નહિ આવે માટે મંત્રીએ વહીવટ કરવો એમ કહી સાંઢણી પર બેસી એક રાત અને એક દિવસમાં ખંભાત પહોંચ્યો અને વેપારીનો પહેરવેશ પહેરી શહેરમાં પેઠો. ત્યાં તપાસ કરતાં એને ખતીબઅલીનું કહેવું સાચું લાગ્યું, એટલે નિશાની ખાતર દરિયાના પાણીનો ઘડો ભરી પાટણ આવ્યો અને દરબાર ભરી ન્યાય આપવા બેઠો. ખતીબઅલીએ દરબારમાં ફરીઆદ કરી અને અમલદારોએ બચાવ કર્યો. રાજાએ પોતાની જાતે ખાત્રી કરી ખતીબઅલીની ફરીઆદ ખરી છે એમ કહ્યું અને ખંભાત જઈ આવ્યાની નિશાનીમાં દરિયાનું પાણી બતાવ્યું. એ પછી એણે મુસલમાનોને મસ્જિદ ફરી બાંધવા માટે પૈસા આપ્યા અને બીજી કોમોના બબ્બે આગેવાનોને બોલાવી સજા કરી. ધર્મના કારણ માટે પ્રજામાં લઢાઈ ન થાય અને પ્રજા સુખશાંતિમાં રહે એ જોવાની રાજાની ફરજ છે એમ સિદ્ધરાજે જાહેર કર્યું. એ મસ્જિદ અને મિનારો માળવાના રાજાની ચઢાઈ વખતે પાછાં નાશ પામ્યાં તે સૈયદ શરફ તમીને ફરી બંધાવ્યાં.[૧૪]

કુમારપાળ અને હેમચંદ્રસૂરિ ખંભાતમાં ઉદયનમંત્રી ખંભાતનો અધિકારી

સિદ્ધરાજના વખતમાં પાછલા ભાગમાં ખંભાતમાં ઉદયન મંત્રી અધિકાર ઉપર હતો. કુમારપાળને પકડવા જ્યારે સિદ્ધરાજનું સૈન્ય ફરતું હતું ત્યારે નાસતો નાસતો એ ખંભાતમાં આવી હેમચંદ્રાચાર્યને શરણે ગયો અને સૂરિએ એ રાજા થશે એવું ભવિષ્ય કહ્યું. હેમચંદ્રસૂરિ તે વખતે ખંભાતમાં સાગલ વસહિકામાં રહેતા હતા. સિદ્ધરાજનું સૈન્ય આવ્યું ત્યારે સૂરિએ કુમારપાળને ભોંયરામાં સંતાડી ઉપર હસ્તલિખિત ગ્રંથો ભરી બચાવ્યો હતો. સૂરિના કહેવાથી ઉદયન મંત્રીએ પણ કુમારપાળને આશ્રય આપ્યો. ખંભાતથી મધ્ય રાત્રીએ નીકળી કુમારપાળ વટપદ્રપુર–વડોદરે ગયો.[૧૫] આ બનાવના સંભારણા તરીકે કુમારપાળે રાજા થયા પછી સાગલ વસહિકાનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.[૧૬]

અગીઆરમી સદીના આરબ મુસાફરો

અગીઆરમી સદીના આરબ મુસાફરોમાં અલબરૂનીનું નામ ખાસ ચોક્કસ લેખક તરીકે ગણી શકાય. એ ખંભાતને કાંઠા ઉપરના એક મુખ્ય શહેર તરીકે ગણે છે.[૧૭] અલ ઈદ્રીસી (ઈ.સ.૧૧૦૦)

---

૧૪ જામી ઉલ હિકાયત;–મુહમ્મદ ઉફી;–Illiot II. 162;–મહમ્મદ ઉફી શમ્સુદ્દીન અલ્તમશના વખતમાં થઈ ગયો. એ જાતે ખંભાત ગયો હતો ત્યારે આ વાત તેણે સાંભળેલી. એ લેખકે સિદ્ધરાજનાં મોટા રાજા તરીકે અને ન્યાયી તરીકે ઘણાં વખાણ કરેલાં છે. તૂટેલી મસ્જિદ ફરી બાંધવા માટે એક લાખ બાલોત્રા આપ્યા એમ લખે છે. એ કયા સિક્કા તે સમજાતું નથી. સર હેન્રી ઈલીઅટ 'બાલા' કહે છે તે સમજાય તેવું નથી.

૧૫ બૉમ્બે ગૅઝ. ૧–ભા. ૧–પૃ. ૧૮૩. ૧૬ એ જ. પૃ. ૧૯૦.

૧૭ Sachan's Al Baruni. I. 208.

ખંભાતને ગૂજરાતનું સારૂં શહેર કહે છે અને નૌકાસૈન્યનું જાણીતું થાણું હતું એમ વર્ણન કરે છે. એના સમયમાં ખંભાત દરિયાથી ત્રણ માઈલ દૂર હતું, હવાપાણી સારાં હતાં અને કિલ્લો સારી રીતે બાંધેલો હતો અને તેથી ચાંચીઆથી રક્ષણ થતું.[૧૮] ખંભાતના અધિકારી કીશ (મકરાણ)ના દ્વીપ પાસેથી ખંડણી લેતા.[૧૯] ખંભાતમાં ઘઉં અને ચોખા સારા થતા અને એના વતનીઓ મૂર્તિ-પૂજક હતા.[૨૦]

વસ્તુપાલ ખંભાતનો દંડનાયક

ઈ. સ. ૧૨૪૧માં ભીમદેવ બીજાના રાજ્ય વખતે લવણપ્રસાદ અને એના પુત્ર વીરધવલના મંત્રીઓ તરીકે વસ્તુપાલ અને તેજપાલ—જેમનાં નામ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં જાણીતાં છે તેમની નીમણુક ખંભાત બંદરના અધિકારી તરીકે થઈ.[૨૧] આ અમલ ખંભાતની ખરેખરી જાહોજલાલીનો હતો ભીમદેવ બીજાના સમયમાં પાટણની રાજ્યસત્તા નબળી પડવાથી મંડલેશ્વરો સ્વતંત્ર થયા હતા.[૨૨] એ વખતે લવણપ્રસાદ અને વીરધવલનો પાટણની ગાદીને ખરેખરો ટેકો હતો. લાટના સ્વતંત્ર થએલા મંડલેશ્વરે ખંભાત લઈ લીધેલું તે વીરધવલે પાછું લીધું[૨૩] અને વસ્તુપાલને ત્યાંનો અધિકારી નીમી લોકની પ્રીતિ સંપાદન કરી. ખંભાતની પ્રજાએ વસ્તુપાલને ઘણું માન આપ્યું અને પોતાની જગ્યા સંભાળી લેવા એ ખંભાત શહેરમાં પેઠો ત્યારે લોકમાં ઉત્સવ જેવું થઈ રહ્યું. એ વખતે ખંભાત હિંદુસ્તાનમાં એક મોટું બંદર ગણાતું અને દ્વીપાન્તરનાં વહાણો ત્યાં આવતાં. વસ્તુપાલે ખંભાતની સમૃદ્ધિ વધારવા ઘણી ચીવટ રાખી. એણે દરેક ધર્મ પાળતા વેપારીઓને કોઇ જાતના ભેદભાવ વગર રક્ષણ આપ્યું. દરેક કોમનો માણસ મંત્રીને પોતાના ધર્મનો અને કોમનો માનતો એવી રીતે એણે પ્રજારંજન કર્યું હતું.[૨૪] જૈન ધર્મ તો એનો કુલધર્મ હતો, પરંતુ એણે હિંદુ ધર્મનાં

---

૧૮ Illiot I. 84-85.

૧૯ એ જ. પૃ. ૬૭. Rashiud-din from Al Baruni. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે મકરાણના ચાંચિયા ખંભાત સુધી આવતા, અને ખંભાતનું નૌકાસૈન્ય મકરાણ સુધી જઈ ખંડણી વસુલ કરતું.

૨૦ Illiot I. 85. સર હેન્રી ઈલીઅટ મૂર્તિપૂજક એટલે બૌદ્ધ એવો અર્થ કરે છે. અલ ઈદ્રીસીના વખતમાં ખંભાત બલહાર (માન્યખેટ)ના હાથમાં નહોતું એમ એ સ્પષ્ટ લખે છે.

૨૧. બૉમ્બે ગેઝે. ૬. Cambay પૃ. ૨૧૫.

૨૨ જુઓ બૉમ્બે ગેઝે. ૧–ભા. ૧–પૃ. ૧૯૬. વધુમાં સોમેશ્વરદેવની કીર્તિકૌમુદી અને બાલચંદ્રસૂરિકૃત વસંતવિલાસની પ્રસ્તાવના.

૨૩ વસંતવિલાસ; ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝ, પૃ. ૫.

૨૪ વસંતવિલાસ, સર્ગ ૪થો. વસંતવિલાસ કાવ્ય વસ્તુપાલનું સમકાલીન છે, એટલે એમાં લખેલી વાતો વિશ્વસનીય કહી શકાય. વસંતવિલાસ, હમ્મીરમદમર્દન નાટક, વસ્તુપાલચરિત્ર અને રાસો, કીર્તિકૌમુદી આદિ ગ્રંથો વસ્તુપાલ વિશે લખે છે. તેમાં વસ્તુપાલ-ચરિત્ર અને રાસા સિવાય બીજા સમકાલીન છે. વસ્તુપાલનાં હદપારનાં વખાણ બાજુએ રાખતાં એ ગ્રંથો જ્યાં એકમત થાય ત્યાં ઐતિહાસિક સત્ય રહેલું છે. ખંભાતનો વહીવટ વસ્તુપાલે સારી રીતે કરેલો હોવાથી દરેકમાં એ વિષે વિસ્તૃત વર્ણન છે. પ્રબંધ-ચિંતામણિ વગેરે પાછળના ગ્રંથો કરતાં ઉપરના ગ્રંથો વસ્તુપાલ તેજપાલ માટે વધારે કામના છે. બૉમ્બે ગેઝેટીઅરના લેખક એમાંથી એકલી કીર્તિકૌમુદીનો જ આધાર લે છે. જ્યારે વસતવિલાસ કેટલીક બાબતોમાં વધારે ચોક્કસ છે. કેટલાક શ્લોક ટાંકવા જેવા છેઃ—इतश्च लाटभूपाल भुक्तौ भूमिविभूपणम् । स्तम्भतीर्थमितिख्यातमास्तेऽतीन्द्र पुरंपुरम् ॥ × × ×

સ્થાન પાછળ પૈસો ખર્ચ્યાના દાખલા પણ છે.[૨૫] પહેલાંના અધિકારીઓએ કરેલી અવ્યવસ્થા તેણે દૂર કરી.[૨૬]

શંખ રાજાની ખંભાત ઉપર ચઢાઇ

ખંભાતના ઇતિહાસનો આવો સુવર્ણ સમય પણ છેક હરકત વગરનો ન ગયો. લાટાધિપતિને પાટણની સત્તા નીચે પાછું ગયેલું ખંભાત સાલતું હતું. એ પાછું જીતી લેવા ભરૂચનો રાજા સંગ્રામ-સિંહ અથવા શંખ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો.[૨૭] એ જ વખતે ખંભાતના એક સાદીક નામના વેપારીને કોઈ કારણથી વસ્તુપાલ સાથે અણબનાવ હતો. એ વેપારી કોઇ અધિકારીને માન આપતો નહિ અને વસ્તુપાલનું પણ એણે અપમાન કર્યું હતું તેથી વસ્તુપાલે એને સીધો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સાદીકને શંખ રાજા સાથે મૈત્રી હતી, એટલે શંખને ખંભાત ઉપર ચઢી આવવામાં એ કાર્ય થતાં હતાં.[૨૮] જે વખતે રાણો વીરધવલ દક્ષિણના સિંહણ રાજા સાથે યુદ્ધમાં રોકાયો હતો તે વખતે

नानाद्वीपान्तरायात सांयात्रिकविनिर्मितैः । भाण्डकूटैर्यदाकिर्णं क्रीडाशैलैरिवश्रियः ॥ × × × श्री वीरधवलस्योर्वी धवलस्य निदेशतः । तत्पुरं वस्तुपालस्तु चिरकाल मपालयत् ॥ આ કાવ્ય વસ્તુપાલના મરણ પછી થોડા જ વખતમાં લખાએલું છે.

૨૫ વસ્તુપાલે જમાદિત્યનું મંદિર (સૂર્યનું) સમરાવ્યું તેનો લેખ હાલ ખંભાતમાં છે. વધુ માટે આચાર્ય વલ્લભજીકૃત કીર્તિ-કૌમુદીની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૦–૩૧.

૨૬ વસંતવિલાસ, પ્રસ્તાવના સી.ડી. દલાલે લખેલી, પૃ. ૬.

૨૭ શંખની ખંભાત ઉપરની ચઢાઈનું વર્ણન કીર્તિકૌમુદી સર્ગ ૫, વસંતવિલાસ સર્ગ ૫, હમ્મીરમદમર્દન નાટક, વસ્તુપાલ ચરિત્ર પ્રસ્તાવ ૪માં વિસ્તારથી છે. શંખ રાજા ભરૂચનો હતો એમ આગળના ત્રણ ગ્રંથ કહે છે. વસ્તુપાલચરિત્ર તેને વટ્કૂય બંદરનો કહે છે જે ખરૂં નથી. આચાર્ય વલ્લભજી પોતાની કીર્તિકૌમુદીના ભાષાંતરમાં એને ભાવનગર પાસેના વડવાનો રાજા કહે છે. આગળના સમકાલીન ગ્રંથો સિવાયના બીજા ગ્રંથો ખંભાતના સદીક કે સાદીકની સાથે વસ્તુપાલને કજીઓ થયો અને ભરૂચના શંખ રાજાને એણે બોલાવ્યો એમ કહે છે. શંખના બાપનું નામ સિંધુરાજ છે તેથી કેટલાક કહે છે તેમ તેને સિંધ સાથે સંબંધ નથી; તેમજ ભાવનગરના વડવા સાથે પણ સંબંધ નથી. વસંતવિલાસ આદિ ભરૂચનો જ રાજા કહે છે તે ખરૂં છે. સાદીકની વાત વસંતવિલાસ કે હમ્મીરમદમર્દનમાં નથી. એ સમકાલીન ગ્રંથોમાં ન હોવાથી સાદીકની વાત ખરી માનવી કે નહિ તે શંકા છે. પણ બીજા ગ્રંથો એ વાત સાથે શંખની વાતને મેળવે છે; એટલે સાદીક એક સામાન્ય વેપારી અને શંખ રાજા, એટલે સમકાલીન લેખકોએ સાદીકને મહત્ત્વ ન આપતાં શંખની જ વાત લખી હોય એમ સંભવે છે; અને વડવાનો રાજા એટલે ભાવનગરનો નહિ પણ વડવો એટલે વટકૂપ એટલે બંદરનો વાવટો ધારણ કરતો ડક્કાનો ભાગ. સાદીકની લાગવગ બંદર ઉપર બહુ હશે એમ એ ઉપરથી સમજાય છે અને ખંભાત પાસે વડવાની વાવ છે તે આ વડવો કે વટ્કૂય બંદર છે. એ જગ્યાએ પ્રાચીન ખંભાતનો ડક્કો હોવો જોઇએ. શંખને માટે હમ્મીરમદમર્દનમાં શ્રી સી.ડી. દલાલની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫ જુઓ. નવાઈ એ લાગે છે કે શ્રી દલાલ પણ પ્રબંધકોષ અને વસ્તુપાલ ચરિત્રમાં સાદીક અને શંખની બાબતમાં વડવાનું નામ છે તેને ભાવનગરનો વડવો કહે છે! અને તેને માટે આધાર નથી. તેજપાલનો પુત્ર લાવણ્યસિંહ વિ. સં. ૧૨૯૬માં ભરૂચનો દંડનાયક હતો, એટલે શંખનું યુદ્ધ તે પહેલાં થયું હોવું જોઇએ અને તે પછી ભરૂચ તેજપાલના પુત્રના હાથમાં આવેલું હશે.

૨૮ ઉપર જણાવ્યા મુજબ શંખ અને સાદીકની બાબતમાં ઉપર જણાવેલા ગ્રંથોમાં વિરોધ હોવાથી કોઈ સાદીકની વાત ખોટી ગણે છે અને કેટલાક બે શંખ અગર શંખ અને સાદીકને સંબંધ નહિ એમ મત આપે છે. બધું સરખાવતાં ઉપરનો મત લખ્યો છે, અને સાદીક વેપારી હોવાથી સમકાલીન ગ્રંથકારોએ એનું નામ ન લખ્યું એ અનુમાન ઠીક લાગે છે.

મારવાડ તરફથી પણ ચઢાઇ આવ્યાનું સાંભળી તકનો લાભ લઈ શંખ ખંભાત ઉપર ચઢ્યો[૨૯] અને વસ્તુપાલને સંદેશો કહાવ્યો કે જો એ ખંભાતનો કબજો સોંપી દેશે તો વીરધવલે તો એને સામાન્ય મંત્રીપદ આપ્યું છે, પણ શંખ તો આખો મુલક આપશે, અને ખંભાતનો સુબો વસ્તુપાલને બનાવશે. એણે વધારામાં કહાવ્યું કે જો લડવું જ હોય તો પહેલેથી નાસી જા, કારણ કે ક્ષત્રી આગળ વાણિયો નાસી જાય એમાં જરા પણ શરમ નથી.[૩૦] વસ્તુપાલે આ સંદેશાનો ઘટતો ઉત્તર વાળ્યો. એણે વાણિયાએ લડાઈમાં ક્ષત્રી રાજાને માર્યાનો દાખલો આપી કહ્યું કે હું પણ યુદ્ધના વેપારમાં કુશળ વાણિયો છું. હું શત્રુનાં માથાં રૂપી માલ તલવાર રૂપી ત્રાજવાંથી તોળી લઉં છું અને શત્રુઓને સ્વર્ગરૂપી કિંમત આપું છું.[૩૧] આ જવાબથી બંને વચ્ચે ખંભાતની નજીકમાં લડાઈ થઈ એમાં પરિણામે વસ્તુપાલનો વિજય થયો. સાદીક વેપારીને પણ વસ્તુપાલે હરાવ્યો અને ખંભાત-બંદરના[૩૨] એ બળવાન વેપારીનો મદ ઉતરી ગયો.

એમ કહેવાય છે કે દિલ્હીના મોજદીન સુલતાનની મા ખંભાત થઇને મક્કે હજ કરવા જતી હતી ત્યારે વસ્તુપાલે યુક્તિ કરી એનું વહાણ ચાંચિયા પાસે લૂંટાવ્યું. જ્યારે એ ફરિયાદ વસ્તુપાલ પાસે આવી ત્યારે એણે કાંઇ જાણતો ન હોય એમ અમલદારોને ધમકાવી બધી માલમતા પાછી અપાવી, અને સુલતાનની માનો સારો આદરસત્કાર કરી મક્કેથી પાછાં આવતાં પોતાની મહે-માનગીરી કબૂલ રાખવા વિનંતિ કરી. સુલતાનની મા પાછાં વળતાં ખંભાત ઊતર્યાં અને વસ્તુપાલે એવી ઉત્તમ મહેમાનગીરી કરી કે સુલતાનની મા આગ્રહપૂર્વક એને દિલ્હી લઈ ગઈ અને બધી વાત સુલતાનને જાહેર કરી વસ્તુપાલને મોટું માન અપાવ્યું. આ તકનો લાભ લઈ વસ્તુપાલે દિલ્હી-ના સુલતાન સાથે ગૂજરાતના રાજાને લાભદાયક સલાહ કરાવી.[૩૩]

ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય થાણું

ખંભાતના વહીવટદારોમાં વસ્તુપાલનું નામ અગ્રસ્થાને આવે છે. એના વખતમાં ખંભાતની સમૃદ્ધિ સંપૂર્ણ કલામાં હતી. સુરતની ચડતી થતાં પહેલાં મક્કાનું એ દ્વાર હતું. અખાતનો મથાળા-નો ભાગ પુરાવાની શરૂઆત તે વખતે થઈ હોય એમ જણાતું નથી; એટલે ચાલુક્ય સમયમાં, વાઘેલા સમયમાં અને એ પછીના મુસલમાન અમલનાં બસ્સો વરસમાં ખંભાત હિંદુસ્તાનમાં સર્વથી

---

૨૯ વસંતવિલાસ ૫.

૩૦ આ વર્ણન રસિક રીતે વસંતવિલાસ સર્ગ ૫ મામાં આપ્યું છે.

૩૧ વસંતવિલાસ સર્ગ ૫.

૩૨ દરેક ગ્રંથમાં શેખ મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે, પણ સાદીક માટે તેની સમૃદ્ધિ વસ્તુપાલના હાથમાં આવી એમ વર્ણન છે. વીરધવલનું સિંહણ સાથેનું યુદ્ધ વિ.સં ૧૨૮૮માં થયું એમ લેખપદ્ધતિ નામના લેખો કેમ લખવા એ બાબતના ગ્રંથમાં એ સુલેહ-ના લેખના ઉદાહરણ ઉપરથી જણાય છે. તે પછી શંખ ભરૂચથી ખંભાત ઉપર ચઢ્યો અને ૧૨૯૬માં ભરૂચ વસ્તુપાલના પુત્રના હાથ નીચે હતું, એટલે ૧૨૮૮ અને ૧૨૯૬ની વચ્ચે શંખે ખંભાત ઉપર ચઢાઈ કરી.

૩૩ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ. આ વાત વજનદાર નથી. સુલતાન કુતુબુદ્દીનના વખતની વાત હશે. વસ્તુપાલે સલાહ કરવા યત્ન કર્યો હશે. મોજદીન તે શાહબુદ્દીન ઘોરીનું નામ છેઃ મુઈઝુદ્દીન.

શ્રેષ્ઠ બંદર ગણાતું હતું. હમ્મીરમદમર્દનમાં એક વાત એવી આવે છે કે રદી અને કાદી નામના માણસો બગદાદના ખલીફ પાસેથી વજદીન નામના માણસની સરદારી નીચે વહાણો લઇ આવે છે. આ સમાચાર સાંભળી વસ્તુપાલ ગૂજરાતનું નૌકાસૈન્ય એની સામે મોકલે છે અને એ સૈન્ય વજદીન વગેરેને કેદ કરી ખંભાત લઈ આવે છે. ગૂજરાતનો એક ગુપ્તચર બગદાદ જઇ આવ્યાની વાત પણ આવે છે. આ વાત એટલું ખાસ સૂચન કરે છે કે ખંભાત ગૂજરાતના મહારાજ્યનું મુખ્ય નૌકાસૈન્યનું થાણું હતું અને વસ્તુપાલ તેજપાલના વહીવટ દરમ્યાન દરિયાપારના પરદેશો સાથે પાટણના રાજ્યતંત્રનો સંબંધ હતો અને એનું મુખ્ય કેન્દ્ર ખંભાત હતું.[૩૪]

આ હિંદુ સમયના અંતમાં મુસાફર માર્કોપોલો ખંભાતને હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમનું મોટું રાજ્ય કહે છે. ગૂજરાત અને ખંભાતનાં રાજ્યો જુદાં લખે છે. ખંભાતના મોટા વેપારનું વર્ણન કરે છે.[૩૫] આ અરસામાં ગૂજરાતને 'ખંભાતનું રાજ્ય' એ નામ મળ્યું હોય એમ જણાય છે. અને એ નામ પરદેશીઓમાં ઘણી સદીઓ સુધી ચાલુ રહે છે. માર્કોપોલોનો સમકાલીન મેરીનો સેનુટો લખે છે કે હિંદનાં બે મોટાં બંદરોમાંનું એક ખંભાત હતું.[૩૬]

૩૪ હમ્મીરમદમર્દન: જયસિંહસૂરિ.—અંક ૪ અને ૫.

૩૫ Travels of Marco Polo: Marsden's Translation. P. 307-8. માર્કોપોલો ખંભાત અને ગુજરાતનાં રાજ્ય જુદાં ગણે છે એના વર્ણન ઉપરથી એ કાઠિયાવાડના દ્વીપકલ્પને ગૂજરાત કહેતો જણાય છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના સમયમાં કાંઇક વશ થએલું કાઠિયાવાડ આ વખને એટલે વાઘેલાની સત્તા વખતે પાટણથી સ્વતંત્ર થએલું, એટલે પરદેશી મુસાફર એને જુદું રાજ્ય માને. ખંભાત અને ગૂજરાતના રાજ્યની ભાષામાં પણ કાંઇક ફેર હોય એમ એના લખાણ ઉપરથી સમજાય છે. કદાચ કાઠિયાવાડના હાલાર અને કચ્છ બાજુના લોકના સંસર્ગમાં એ આવ્યો હશે. ગૂજરાતના ચાંચિયા જબરા હતા એમ એ કહે છે એ ઉપરથી કચ્છ-કાઠિયાવાડ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. ખંભાતના રાજ્યના ચાંચિયાનો ઉલ્લેખ નથી.

૩૬ Yules Marco Polo. II. 332. quoted in 'Cambay'. Bom. Gaz. VI. P. 216. N. 2.

પ્રકરણ છઠ્ઠું

મુસલમાન સમય

હિંદુસ્તાનનું મહાન બંદર — ચઢતી અને પડતી

મુસલમાન સત્તાની શરૂઆત

ઈ. સ. ૧૨૯૭થી ગૂજરાતમાં હિંદુ સત્તાનો અંત આવે છે. દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીનનો સેનાપતિ ઉલુઘખાન ગૂજરાત સર કરી લે છે અને પાટણનો છેલ્લો હિંદુ રાજા દક્ષિણમાં નાસી જાય છે. અણહિલવાડ પાટણ લઇને ઉલુઘખાન ખંભાત આવે છે. એ વખતથી ચારસો ને ત્રીસ વરસનો મુસલમાન બાદશાહોનો સમય શરૂ થાય છે. આ લાંબા સમયના ખંભાતના ઇતિહાસના ત્રણ મુખ્ય ભાગ પાડે છે. પહેલો દિલ્હીના સુલતાનોના સુબાઓનો અમલ; પછી અમદાવાદના સ્વતંત્ર બાદશાહોનો સમય; અને છેલ્લો મોગલ સામ્રાજ્યનો સમય. ખંભાતનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન થતાં પહેલાં મુસલમાન સમયના આ પ્રમાણે ત્રણ ભાગ પડેલા છે. 'એમાં પહેલો ભાગ સમૃદ્ધિનો પણ શાંતિ વગરનો, બીજો સમૃદ્ધિ, શાંતિ અને જાહોજલાલીનો અને ત્રીજો સુરત બંદરની ચઢતીને લીધે ખંભાતની પડતીનો.

દિલ્હીના સુલતાનોના સુબાઓનો સમય, ઉલુઘખાનની ચઢાઈ

સુલતાન અલાઉદ્દીનના સેનાપતિ ઉલુઘખાને ખંભાત તાબે કરીને ત્યાં વહીવટદાર નીમ્યો, અને ત્યાંથી સોમનાથના મંદિરનો નાશ કરવા ગયો.[1] એની સાથે આવેલા નસરતખાને ખંભાતના વેપારીઓ કે જે એ વખતે ઘણા ધનવાન હતા તેમની પાસેથી જવાહીર અને બીજી કિંમતી વસ્તુઓ દંડ તરીકે લીધી. પાછળથી સુલતાન અલાઉદ્દીનના માનીતા થઇ પડનાર મલીક કાફુર હજાર દીનારીનો ભેટો નસરતખાનને ખંભાતમાં થયો. એ ઘણો સ્વરૂપવાન હતો અને અલાઉદ્દીને એને મલીક નાયબ બનાવ્યો.[2] આ પછી ઇ.સ. ૧૩૨૫ સુધી મુહમ્મદ તઘલકની બાદશાહી સુધી કોઇ ખાસ બનાવ બનેલો નથી. મુહમ્મદ તઘલકના વખતમાં ગૂજરાતમાં બળવો થયો. એમાં હિંદુ અને મુસલમાન અમીરો તથા જમીનદારોએ ભાગ લીધો.[3] આ બળવો શમાવવા બાદશાહ પોતે ઇ.સ.

---

૧ Taziat-ul-Amsar, of Wassaf, Illiot. III. 43. આમાં લેખક કહે છે કે: Kambayat was the most celebrated of the cities of Hind in population and wealth. ખંભાતનાં મકાનો સુંદર, સૃષ્ટિસૌંદર્યે મનોહર અને હવા સારી હતી. આ લશ્કરે ખંભાતને સવારે એકાએક ઘેરો ઘાલ્યો અને બંદરના લોક આશ્ચર્યથી ગભરાટમાં પડયા. રેશમી કાપડ, સોનુંરૂપું, જવાહીર વગેરે ઘણી લૂંટ મળી. અમીર ખુશરૂની તારીખે અલાઈમાં લખ્યું છે કે પાટણ છત્યા પછી ઉલુઘખાને ખંભાત જીતી લીધું. જુઓ Illiot III. 74.

૨ તારીખે ફીરોઝશાહી, ઝીઆઉદ્દીન બરની કૃત–Illiot III. 163.

૩ બૉમ્બે ગેઝે. ૧ – ભા.૧ – પૃ.૨૩૦.

૧૩૪૭માં પાટણ આવ્યો, અને ત્યાંથી ભરૂચ પાસે નર્મદાકિનારે પડાવ નાખ્યો. આ વખતે ખંભાત અને ભરૂચની મહેસુલ ઘણાં વરસથી ચઢી ગએલી હતી તે બાદશાહનાં માણસોએ સખ્ત રીતે વસુલ કરી[૪] અને ખંભાતના અખાતમાં આવેલા પીરમ બેટના મોખડાજી ગોહેલને હરાવ્યો. આટલી વ્યવસ્થા કરીને બાદશાહ દક્ષિણમાં દેવગઢ ગયો. પણ એટલામાં મલીક તુઘાન જેને તાઘી નામથી ઓળખવામાં આવે છે એણે બળવો કર્યો, પાટણના બાદશાહી સુબા મુઈઝુદ્દીનને કેદ કર્યો, ખંભાત લૂંટયું, અને ભરૂચને ઘેરો ઘાલ્યો. બાદશાહને આ સમાચાર મળતાં દેવગઢથી લશ્કર મોકલ્યું અને પોતે પણ ભરૂચ તરફ ધસ્યો. સુલતાનના આવવાની ખબર સાંભળી તાઘી ખંભાત આવ્યો. મુહમ્મદ તઘલકે આ ઉપરથી બે હજાર ઘોડેસવારના લશ્કરને મલીક યુસુફ બઘડાની સરદારી નીચે ખંભાત ઉપર મોકલ્યું. ખંભાત પાસે ભારે લઢાઈ થઈ એમાં બાદશાહી લશ્કર હાર્યું અને ભરૂચ બાજુ નાઠું. એ ખબર સાંભળી સુલતાન પોતે ખંભાત તરફ આવ્યો અને તાઘીને એ સમાચાર મળતાં ખંભાત છોડી આશાવળ (અમદાવાદ) ગયો.[૫]

ઝફરખાન અને ખંભાત

આ બનાવ પછી સુલતાન મુહમ્મદ તઘલક બીજાના સમયમાં ઝફરખાન સુબાના અમલ સુધીમાં ખંભાતના ઇતિહાસને લગતો કાંઇ બનાવ બન્યો નથી. એ વખતે (ઇ.સ. ૧૩૯૧) ફરહત ઉલ મુલ્ક રાસ્તીખાન ગૂજરાતનો સુબો હતો. એના અમલથી લોક ઘણું કંટાળી ગયા હતા. જ્યારે ઝફરખાનની ગૂજરાતની સુબેદારી ઉપર નીમણુક થઈ ત્યારે રાસ્તીખાન પાસેથી હોદ્દો સંભાળી લેવા એ આવતો હતો, ત્યાં નાગોર મુકામે ખંભાતના અગ્રેસર વેપારીઓનું મંડળ એને રાસ્તીખાનના જુલમો બાબત ફરિયાદ કરવા આવ્યું. ઝફરખાને વેપારીઓની ફરિયાદ ધ્યાનમાં લેવા વચન આપ્યું. રાસ્તીખાનના લશ્કરને પાટણ પાસે કંબોઈ ગામ પાસે હરાવી ઝફરખાન બીન વજીઉલમુલ્ક ખંભાત આવ્યો અને વેપારીઓને સંતોષ આપ્યો.[૬] હોદ્દા ઉપર રહેલા સુબાની વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરવા ખંભાતના વેપારીઓ નવા નીમાએલા સુબા પાસે જાય એ ખંભાતના વેપારી મહાજનનું એ સમયમાં મોટું મહત્ત્વ બતાવે છે અને ગૂજરાતનાં બધાં શહેરોમાં ખંભાતની મહત્તા પણ વ્યક્ત કરે છે.

ગૂજરાત આખું ખંભાતને નામે ઓળખાય છે

તઝીયતુલ અમસારનો લેખક ઇ.સ. (૧૩૦૦–૧૩૨૮) એ સમયમાં લખે છે કે 'ગૂજરાત કે જે ખંભાતનું રાજ્ય કહેવાય છે તેમાં સિત્તેર હજાર ગામ છે. ગામડાં અને શહેરો બધું સમૃદ્ધ અને મોજમજાહના સ્થાન રૂપ છે.' એણે ગૂજરાતનું લાંબું અને ઉત્તમ વર્ણન કર્યું છે અને તે ખંભાતને

---

૪ તારીખે ફીરોઝશાહી:–Illiot III. 256-57.

૫ તારીખે ફીરોઝશાહી: Illiot III. 258-260. ઈ.સ. ૧૩૮૭માં સુલતાન ફીરોઝશાહે શાહજાદા નસીરૂદ્દીન મુહમ્મદશાહને ગાદી આપી ત્યારે ગૂજરાતના સુબા સિકંદરખાનને ખંભાતના અમીર મુફારી–Mufarrih–એ બીજા અમીરો સાથે મળી બળવો કરી મારી નાખ્યો એવા સમાચાર બાદશાહને મળ્યા હતા. જુઓ તારીખે મુબારકશાહી Illiot IV. 16. **યહયા બીન** અહેમદ ની.

૬ Mirat-i-Sikandari: –Bayley's Tr. P. 74.

નામે કર્યું છે.[૭] એ અને બીજા ઉલ્લેખોથી ખંભાત એ સમયે ગૂજરાતમાં પહેલું અને આખા હિંદમાં થોડાં મોટાંમાં મોટાં શહેરોમાં ગણાતું એમ સમજાય છે. આ સમયમાં ખંભાતની મોટી જુમા-મસ્જિદ બંધાઈ.[૮] એનું વિગતવાર વર્ણન આગળ કરીશું. ઈ.સ. ૧૩૪૫માં ઇબ્ન બટુટા નામનો મુસાફર ચીન જતાં ખંભાત આવ્યો હતો. એ કહે છે કે ખંભાતમાં સુંદર મસ્જિદો હતી અને પરદેશી વેપારીઓનો મોટો ભાગ મુસલમાન હતો એમણે તે બાંધી હતી. શહેર પણ ઘણું સુંદર હતું.[૯]

અમદાવાદના સુલતાનોનો સમય

ઝફરખાન બીન વજીઉલમુલ્ક પાછળથી મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી પાટણમાં ગૂજરાતની ગાદીએ બેસે છે અને ત્યારથી ગૂજરાત સ્વતંત્ર મુસલમાન બાદશાહોની સત્તા નીચે આવે છે. એનો પૌત્ર અહમદશાહ પાટણથી ખંભાતના રસ્તા ઉપર આવેલા આશાવલની અડોઅડ અમદાવાદ શહેર વસાવે છે. એ વખતથી ખંભાત અમદાવાદની સલ્તનતનું મોટું બંદર થાય છે. મુઝફ્ફરશાહ અને અહમદશાહથી માંડીને બહાદુરશાહ સુધીના ગૂજરાતના સુલતાનોએ દેશને સમૃદ્ધ બનાવવા અને વેપાર વધારવા ઘણું કર્યું છે. અહમદશાહ, મહમદશાહ બેગડો, અને બહાદુરશાહે દરિયાઈ વેપાર તથા નૌકાસૈન્ય ઉપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું. આમ એકંદરે અમદાવાદની સલ્તનતના વખતમાં ગૂજરાત આખા પૂર્વના દેશોમાં દરિયાઈ વેપારમાં પણ અગ્રેસર હતું. ખંભાતના અખાતનો મથાળાનો ભાગ પુરાવા માંડ્યો હતો અને મોટાં વહાણોને માટે ખંભાત નકામું થતાં ઘોઘા ખરૂં બંદર હતું, છતાં પણ એ સમયની સઘળી નૌકાપ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કેન્દ્ર ખંભાત જ હતું. ગૂજરાત ચોરાસી બંદરનો વાવટો કહેવાતું અને એ વાવટો ખંભાતમાં ફરકતો.

અહમદશાહ સામે બળવો અને ખંભાત કબજે કર્યું

મુઝફ્ફરશાહનો પુત્ર અને અહમદીય વંશનો સ્થાપક અહમદશાહ નાની વયે ગાદીએ આવ્યો કે તરતજ એના પીતરાઈ ફીરોઝખાનના પુત્ર મોદુદે બળવો કર્યો. જીવણદાસ, પ્રયાગદાસ અને કેટલાક મુસલમાન અમીરોને સાથે લઇ એણે ખંભાત કબજે કર્યું. સુલતાન અહમદશાહ પાટણથી ખંભાત આવવા નીકળ્યો અને એ ખબર સાંભળી બળવાખોરો ભરૂચ જતા રહ્યા.[૧૦] આ અરસામાં અમદાવાદ પાસેના સરખેજના પ્રસિદ્ધ સંત પુરુષ શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ યાત્રાએ જવા નીકળ્યા હતા તે ખંભાત આવેલા.[૧૧]

ખંભાતનું નૌકાસૈન્ય દક્ષિણ ઉપર ચડાઇ કરે છે

ઇ.સ. ૧૪૩૧માં એવા સમાચાર આવ્યા કે દક્ષિણના સુલતાન અહમશાહ બ્રાહ્મણીના એક અમીર

---

૭ Tazjiyat-ul-Amsar of Wassaf. P. 43. (Illiot III.)

૮ Bom. Gaz. VI. Cambay. P. 216. N. 3. એ મસ્જીદ ઈ.સ. ૧૩૦૮માં બંધાઈ.

૯ એ જ પૃ. ૨૧૬. ગેઝેટીઅરનો લેખક જણાવે છે કે એ વખતે ખંભાતમાં શેખ અલી હૈદરી નામનો મુસલમાન હતો. એ વેપારીઓ અને દરિયાઈ મુસાફરોનાં ભવિષ્ય જોતો અને લોકોનો એના ઉપર બહુ વિશ્વાસ હતો. લોકો પણ એનો સારો બદલો વાળતા. જુઓ ગેઝેટીઅરની નોંધ ૫.

૧૦ Mirat-i-Sikandari: Bayley. P. 89.

૧૧ એ જ. પૃ. ૯૧. નોં. ૧.

મલીક ઉત્તુજારે માહીમ અને મુંબાઈ જે ગૂજરાતને તાબે હતાં તે લઇ લીધાં. આ સાંભળી સુલતાને દીવ, ઘોઘા અને ખંભાતથી લગભગ સાતસો વહાણનો કાફલો તૈયાર કરી મુખલીસ ઉલ્મુલ્કની સરદારી નીચે માહીમ મોકલ્યો. આ કાફલો વિજય કરી ઘણી માલમતા લૂંટી પાછો આવ્યો અને માલ સુલતાનને નજર કર્યો.[૧૨] એક વખત સુલતાન મહમુદશાહ બેગડાના સમયમાં મલબારના ચાંચિયા ગૂજરાતનાં બંદરોને હરકત કરતા. એ સમાચાર સુલતાનને મુસ્તફાબાદ (જૂનાગઢ)થી અમદાવાદ આવતાં મળ્યા. આ સાંભળી સુલતાન ઘોઘા થઈ ખંભાત આવ્યો અને નૌકાસૈન્ય તૈયાર કરી પોતે તેમાં જઇ ચાંચિયાઓને મારી હઠાવ્યા.[૧૩] ફરીથી જ્યારે સુલતાન જૂનાગઢ હતો તેનો લાભ લઇ અમદાવાદમાં શાહજાદા અહમદખાંને ગાદીએ બેસાડવાનું કાવત્રું થાય છે ત્યારે પણ સુલતાન ઘોઘે થઇ ખંભાત આવે છે અને એ સમાચાર અમદાવાદ જતાં બળવો શમી જાય છે.

આ અરસામાં દક્ષિણનો બહાદુર ગીલાણી ડાભોલ બંદરે બળવો કરે છે. એણે ગૂજરાતના બંદરો આગળ ચાંચિયાવૃત્તિ શરૂ કરી. ગૂજરાતનાં બંદરને નડવાનું કારણ એ હતું કે મલીક ઉત્તુજાર દક્ષિણથી નાસી ખંભાત આવ્યો હતો એની પુત્રીનું બહાદુર ગીલાણીએ માગું કર્યું હતું અને મલીકે તેની ના પાડી હતી. આમાં મલીકના વકીલને ગીલાણીએ મારી નંખાવ્યો. પરંતુ મલીકની પુત્રીને ગીલાણીના હાથમાંથી ખંભાતના લોકોએ મદદ કરી છોડાવી. આનું વેર વાળવા ગીલાણીએ ગૂજરાતનાં બંદરો આગળ ચાંચિયાવૃત્તિ શરૂ કરી જતાં આવતાં વહાણોને ત્રાસ આપવા માંડ્યો. કેટલાક વખત સુધી આ ત્રાસ એવો ચાલ્યો કે કોઈ વહાણ ગૂજરાતનાં બંદરે ભાગ્યે જ આવી શકતું અને પરિણામે સોપારી ન આવવાથી ગૂજરાતીઓને પાનમાં ધાણા ખાવા પડેલા.[૧૪]

બારબોસાએ કરેલું વર્ણન

જેમ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો સમય ગૂજરાતના ઇતિહાસના હિંદુ સમયમાં સુવર્ણનો સમય ગણાય છે તેમ મુસલમાન અમલમાં સુલતાન મહમુદ બેગડાનો રાજ્યકાળ સુવર્ણનો સમય ગણાય છે. પંદરમી સદીના અંતમાં અને સોળમી સદીની શરૂઆતમાં આવેલા પરદેશી મુસાફરો ખંભાતનાં વખાણ હિંદુસ્તાનના પહેલી પંક્તિના શહેર તરીકે મુક્ત કંઠે કરે છે. એ બધું ખંભાતના વેપારને લગતું છે અને તેનું વર્ણન યોગ્ય સ્થળે થશે. સોળમી સદીની શરૂઆતમાં આવેલો મુસાફર બારબોસા લખે છે કે[૧૫] ખંભાતના અખાતમાં 'ગંદારી' (Guendari) નદીમાં પેસતાં ખંભાતનું મહાન શહેર આવેલું છે.[૧૬] એ શહેર ઘણું સુંદર છે અને એમાં હિંદુ (Gentiles) અને મુસલમાન

---

૧૨ એ જ પૃ. ૧૧૬–૧૭.

૧૩ એ જ પૃ. ૧૯૯. આમાં મીરાતે સિકંદરી સુલતાને ચાંચિયા સામે કાફલો મોકલ્યો એમ લખે છે. જ્યારે તબકાતે અકબરી સુલતાન પોતે નૌકાસૈન્ય સાથે ગયો એમ લખે છે. સિકંદરી કરતાં તબકાતે અકબરી વધારે વિશ્વસનીય હોવાથી એનો મત લીધો છે. તારીખે ફિરિશ્તા ચાંચિયા વલસાડ તરફના હતા એમ લખે છે. પણ તબકાત અને સિકંદરી બન્ને મલબારના લખે છે.

૧૪ એ જ પૃ. ૨૧૮–૧૯.

૧૫ Stanley's *Barbosa* P. 64-66

૧૬ બારબોસાએ ખંભાતના અખાતનાં કેટલાંક સ્થળોનું કરેલું વર્ણન. એનાં લખેલાં નામ હાલ બંધ બેસતાં નથી. મહી નદીને

(Moors) બંનેની સારી વસ્તી છે. ઘર પથ્થરનાં અને ઇંટચુનાનાં ધોળેલાં છે. ઘણાં ઉંચાં, મોટાં, બારીઓવાળાં અને સ્પેઈનની માફક નળીઆંનાં છાપરાંવાળાં છે. એ શહેર ફળદ્રુપ અને સમૃદ્ધ મુલકમાં આવેલું છે. એમાં રસ્તા અને ચોગાન ઘણાં સારાં છે. એના હિંદુ અને મુસલમાન વેપારીઓ ઘણા ધનવાન છે. લોકો કપડાં અને ઘરેણાંના શોખીન છે. આ શહેરના વતનીઓ વર્ણે ગોરા છે. જે લોકો બહારના દેશાવરોના વતની છે તે તો ઘણા જ ગોરા અને ઉત્તમ કપડાં પહેરનારા છે. લોકોમાં સુગંધી વસ્તુઓ વાપરવાનો શોખ ઘણો છે. પુરુષ અને સ્ત્રીઓ માથામાં મોગરા વગેરેનાં ફુલ સારી રીતે વાપરે છે.[૧૭] ત્યાં ગવેયા ઘણા છે અને ઘણી જાતનાં વાદ્યો મળે છે. બળદ અને ઘોડાની ગાડીઓ બારીઓવાળી તથા રેશમી તકીઆ તથા ગોદડાં મૂકી 'કેબિન'ની પેઠે શણગારેલી જોવામાં આવે છે.[૧૮] એમાં બેઠેલાં માણસો પોતે દેખાયા વગર બહારનું બધું જોઈ શકે છે. હિંદુઓ માંસાહાર કરતા નથી. બાગબગીચામાં જઇ આનંદ કરે છે. વરથેમા નામનો મુસાફર ખંભાતને ઘણું જ ઉત્તમ શહેર કહે છે અને એને કોટ છે એમ લખે છે.[૧૯] નિકોલો ડી કોન્ટી નામનો મુસાફર બાર માઇલના ઘેરાવાવાળું મોટું શહેર એમ લખે છે.[૨૦]

મહમુદ બેગડાના મરણ પછી હિંદી મહાસાગરમાં ફિરંગીઓની સત્તા વધે છે. ગૂજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહને હુમાયૂં સાથે અણબનાવ થયો અને પરિણામે જે યુદ્ધ થયું તેમાં એની હાર થઇ. એ વખતે ગૂજરાત પાછું લેવા ફિરંગીઓએ એને મદદ કરી અને બદલામાં ગૂજરાતનાં કેટલાંક બંદરોમાં એમની સત્તા જામી. દમણ, દીવ, વસાઈ વગેરે એમના તાબામાં આવવાથી કાંઠાનો વેપાર સહીસલામત રહ્યો નહિ. આથી કરીને ખંભાતના વેપારને ઘણું નુકાસન થવા માંડ્યું. બહાદુરશાહને પાછળથી પોતાની ભૂલ જણાઇ.

બહાદુરશાહ અને ખંભાત

બહાદુરશાહના અમલ દરમ્યાન એણે ખાને આઝમ તાજખાનને ખંભાતનો મુખ્ય અમલદાર નીમ્યો હતો. એણે બધી ફરિયાદો દૂર કરી વ્યવસ્થા કરી.[૨૧] સુલતાન બહાદુરશાહ પોતે રાજગાદી ચાંપાનેરમાં હોવા છતાં વારંવાર ખંભાત આવતો. અને ચાંપાનેર તથા અમદાવાદથી કાઠીઆવાડમાં

બદલે ગંદારી નદી લખે છે તેનું કારણ પણ સમજાતું નથી.

૧૭ આ વર્ણન ગુજરાતમાં માથામાં વેણી વપરાતી હશે એમ સૂચવે છે?

૧૮ આ વર્ણન હાલ વપરાય છે તેવાં 'શિઘ્રયાન'—શીઘરામ—ને માટે હોય એમ સમજાય છે.

૧૯ Travels of Ludovica De Verthema: P. 105-107. આ મુસાફર ખંભાત ને સિંધુ નદીના મુખ પાસે આવેલું છે એમ કહે છે. ખંભાતના અખાતની ભરતી માટે પણ લખે છે. શહેરને માટે 'Most excellent city' એમ લખે છે.

૨૦ Bom. Gaz. VI Cambay P. 217.

૨૧ Mirat-i-Sikandari, Bayley: P. 336. આ તાજખાન તે મહમુદ બેગડાનો અમીર નહિ. સિકંદરી એને તાજખાન વજીર કહે છે. તારીખે અલફી આઝીમખાન કહે છે (ઇલ્કાબ તરીકે). સીકંદરી ખંભાતનો સુબો બન્યો એમ કહે છે. જ્યારે તબકાતે અકબરી લખે છે કે ખંભાતમાં અવ્યવસ્થાની ફરિયાદો આવવાથી બહાદુરશાહે એને નીમ્યો. આ ગ્રંથોમાં તબકાત જ વધારે વિશ્વસનીય છે. સર કલાઈવ બેલી આ તાજખાનને તાજખાન નરપાલી કહે છે કે જેણે અમદાવાદમાં તાજપુર આબાદ કર્યું. આ બાબત શંકા છે, પરંતુ આ તાજખાનનો હોદ્દો પણ મોટો હતો.

દીવ બંદર[૨૨] જવા માટે તે ખંભાત તથા ઘોઘા થઈને જ જતો. દીવ અને ખંભાત વચ્ચે વધારેમાં વધારે વહાણમાં મુસાફરી કરનાર ગૂજરાતના બાદશાહોમાં એ એક જ હતો.[૨૩] તાજખાન પછી તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા ખંભાત બદરનો દરોગો નીમાયો હતો.[૨૪] જ્યારે બહાદુરશાહ હુમાયૂંના લશ્કરથી હારીને નાસતો ખંભાત આવી ત્યાંથી દીવ ગયો હતો ત્યારે હુમાયૂં પોતે પણ એની પૂંઠ પકડી ખંભાત આવ્યો અને શહેરની બહાર પડાવ નાખ્યો.[૨૫]

હુમાયૂંએ ખંભાત લૂંટવા અને બાળવાનો આપેલો હુકમ

આ વખતે હુમાયૂં પાસે લશ્કર થોડું હતું. મલીક અહમદ લાડ અને રૂકન દાઉદ નામના બહાદુરશાહના અમીરોએ, કોળી લોકો ઉપર પોતાની લાગવગ હોવાથી, હુમાયૂંના થોડા લશ્કર ઉપર રાત્રે એકાએક હુમલો કરી મારી હઠાવવાના ઈરાદાથી કોળી અને ગવાર લોકોની એક ટોળી ઊભી કરી. આ વાતની એક ડોશીને ખબર હતી. અને એનો છોકરો હુમાયૂંના લશ્કરમાં પકડાએલો હોવાથી તેને છોડવાની શરતે આ હકીકત ડોશીએ બાદશાહને ખાસ મળીને કહી. જો એ બાતમી ખોટી ઠરે તો બંનેને મારી નાખવાં એમ ઠર્યું. ડોશીએ કહેલી રાત્રે પરોઢીએ પાંચ વાગ્યે ૬૦૦૦ કોળી અને ગવારો લશ્કર ઉપર તુટી પડ્યા. ગવારો લૂંટવામાં પડ્યા. એમાં શાહી ગ્રંથસંચય (લાયબ્રેરી)નાં કેટલાંક ઉત્તમ અને અલભ્ય પુસ્તક પણ લૂંટાઇ ગયાં. બાતમી પહેલેથી મળેલી હોવાથી મોગલ સીપાઇઓ પણ ગાફેલ નહોતા. તેથી આખરે ભીલો હાર્યા અને નાઠા. આ બનાવથી હુમાયૂંને એટલો ક્રોધ ચઢ્યો કે એણે ખંભાત લૂંટવાનો અને બાળવાનો હુકમ આપ્યો.[૨૬]

ખંભાત અને ફિરંગીઓ

આ બનાવ પછી બહાદુરશાહ ગૂજરાત પાછું જીતી લે છે, પણ પોર્ટુગીઝ–ફિરંગીઓનું જોર વધવાથી કિનારાનાં બંદરોનો વેપાર એમના હાથમાં જતો રહે છે. ધીમેધીમે ખંભાતનો આફ્રિકાનાં બંદરો, ઇરાનનાં બંદરો અને દક્ષિણ હિંદનાં બંદરો સાથેનો વેપાર ઓછો થતો ચાલ્યો.[૨૭] ઈ.સ. ૧૫૧૨ની લગભગમાં ખંભાતના રાજાનો એલચી ફિરંગી સરકાર આગળ ગોવા ગએલો તેને પાછો વાળી ભેટ

---

૨૨ મહમુદ બેગડાના વખતથી નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય થાણું દીવ બન્યું હતું. ખંભાત એની નીચે ગણાતું. નૌકાસેનાધિપતિ First Lord of Admiralty મલીક અયાઝ સુલતાની દીવમાં રહેતો.

૨૩ Mirati Sikandar-i-Bayley, P. 338-9; 347

૨૪ Mirat-i-Sikandari, Bayley, P. 341. આ માણસનું નામ મળતું નથી. તારીખે બહાદુરશાહીનો પત્તો નથી. એ અમદાવાદની ધીકાંટે આવેલી મુહાફિઝખાંની મસ્જિદના સ્થાપક અમીર મુહાફિઝખાંનો પૌત્ર થતો હતો, એમ સિકંદરી આગળ કહે છે. એ પોતે જ ખંભાતનો દરોગો હતો એમ લખે છે. તેનો ઉતારો સિકંદરીના લેખકે લીધો છે.

૨૫ Mirati-i-Sikandari. Bayley, P. 392.

૨૬ અબુલફઝલ: અકબરનામા I (Tr. by Beveridge) પૃ. ૩૦૯–૧૦. આ લઢાઈ ખંભાત શહેરની બહાર થઇ તેથી બાદશાહનો ક્રોધ ખંભાત ઉપર ઉતર્યો. હુમાયૂં વિદ્યાકલાનો શોખીન હતો. લાયબ્રેરી ઊંટ ઉપર સાથે ફેરવતો. આ લૂંટમાં તૈમુરનામાની ચરિત્રપ્રત પણ લૂંટાઈ ગઇ હતી. પણ તે પાછળથી જડી હતી એમ કેટલાકનું માનવું છે. આમાં જે ગવાર નામની જાત છે તેને ખંભાત શહેરની બહારના ગવારાના ભાગના નામ સાથે કાંઈ સંબંધ હશે?

૨૭ Bom. Gaz. VI. Cambay, P. 217.

સાથે ગોવાના ગવર્નરે ટ્રીસ્ટાઓ ડી ગા (Tristao De Ga)નામના પોતાના એલચીને ખંભાત મોકલ્યો.[૨૮] આ માણસ છેક ઈ.સ. ૧૫૩૩-૩૪ સુધી પણ ખંભાતમાં જ રહેલો અને દીવમાં કિલ્લો બાંધવા બહાદુરશાહની પરવાનગી માગેલી. નુનો ડી કુના ગવર્નર હતો ત્યારે ખંભાતમાં રહી બહાદુરશાહને દીવ બંદરે એને મળવા માટે જવા ટ્રીસ્ટાઓ ડી ગાએ ખટપટમાં ભાગ લીધો હતો એમ જણાય છે.[૨૯] ઈ.સ. ૧૫૩૧માં ફિરંગીઓએ ખંભાત સર કરવા ઇરાદો કરેલો. દીવ બંદરમાં કિલ્લો બાંધવાની તેમની ઇચ્છા પ્રબળ બની હતી. ઇ.સ. ૧૫૩૪માં પોર્ટુગલથી બે કાફલા આવ્યા અને દમણના કિનારે ઊતર્યા. બહાદુરશાહ પણ સલાહ કરવા તૈયાર હતો. ખંભાતથી જતું અને ખંભાત આવતું દરેક વહાણ વસાઇ બંદરે ફિરંગીઓને જકાત આપ્યા વગર ન જાય એવી શરત ફિરંગીઓએ કરાવી લીધી. ખભાતમાં અગર એના તાબાનાં બંદરોમાં લડાઈ માટેનું વહાણ ન બાંધી શકાય એવી કલમ પણ એ સલાહમાં દાખલ થઈ. એ રીતે ફિરંગીઓનો પગ ગૂજરાતમાં મજબૂત થયો.[૩૦] બહાદુરશાહના મરણ પછી મુહમ્મદ ઝમાન મીરઝાં જે હુમાયૂં પાસેથી નાસીને આવ્યો હતો તેના હાથમાં ખંભાત થોડો વખત રહ્યું અને નુનો ડી કુના ફિરંગી ગવર્નરે એને મદદ કરી હતી.[૩૧] ઈ.સ. ૧૫૩૮ની લગભગમાં ફિરંગી કેપ્ટન ડૉમ જ્હોઆઓ ડી કેસ્ટ્રો (Dom Joao De Castro)એ ખંભાત લૂંટ્યું અને બાળ્યું. એ હુમલામાં એનાં ફક્ત બાવીસ માણસ ઘાયલ થયાં હતાં.[૩૨] ખંભાત બંદરમાંથી કોઇએ કાંઇ વિરોધ કર્યો હોય એમ જણાતું નહોતું. કહે છે કે ખંભાત એ વખતે હિંદમાં સર્વથી ધનવાન શહેર હોવાથી લૂંટ એટલી બધી ભેગી થઇ હતી કે ફિરંગી-ઓનાં વહાણોને તે લઇ જવી મુશ્કેલ થઈ પડી. ખંભાતના ઘણા લોકો પણ માર્યા ગયા હતા. ઈ.સ. ૧૫૪૬માં ગોવાથી ત્રીસ વહાણનો કાફલો ખંભાતનાં અખાતનાં બંદરો લૂંટવા આવેલો પરંતુ ગંધાર અને ઘોઘા સુધી લૂંટ કરી શક્યો. ખંભાત બચી જવા પામ્યું.[૩૩]

સુલતાન બહાદુરશાહના રાજ્ય સુધી ખંભાતની જાહોજલાલી સંપૂર્ણ રહી. લગભગ દરેક પરદેશી ગૂજરાતને ખંભાત અગર ખભાતનું રાજ્ય કહીને ઉદ્દેશતો એ તો અગળ જોયું. ગૂજરાતના બાદશાહ તરીકે સુલતાન મહમુદ બેગડો ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો. એને લીધે ખંભાત અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પણ અમર થએલું છે:

---

૨૮ Portuguese in India: Danvers: I. 255.

૨૯ એ જ પૃ. ૪૦૫.

૩૦ એ જ પૃ. ૪૦૬. બહાદુરશાહનું ઉતાવળીઆપણું અને બાદશાહ હુમાયૂં સાથે કરેલું નકામું વેર એ આ પડતીનાં કારણો હતાં. સોળમી સદીના બીજા પાદમાં ફિરંગીઓના આખા કાફલાનો ત્રીજો ભાગ ખંભાત તાબાનાં બંદરોની સાથે લડવામાં વપરાતો. (એ જ પૃ. ૪૧૦)

૩૧ એ જ પૃ. ૪૨૧.

૩૨ Bom. Gaz. VI P. 217 આ હકીકત ગેઝેટીઅરના લેખકે આપી છે અને તેને માટે આધાર Prim Rot des-jndes; Vita de Joao Castro વગેરેના આપેલા છે. બીજા ગ્રંથોમાં આ હકીકત નથી.

૩૩ Portuguese in India I 476.

'The Prince of Cambay's daily food
Is asp, and basilisk and toad.'

એ લીટીઓ કવિ સેમ્યુઅલ બટલરના Hudibras નામના કાવ્યમાં ગૂજરાતને ખંભાત નામથી ઉદ્દેશીને લખાએલી છે.[૩૪] બહાદુરશાહના મરણ પછી ગૂજરાતમાં ત્રણ નામના બાદશાહો થયા. એમના અમલમાં ગૂજરાત સાથે ખંભાતની પણ પડતી થઇ. ખંભાતના અખાતનો ઉપરનો ભાગ હવે પુરાવા માંડયો હતો અને મોટાં વહાણો ઘોઘા સુધી આવી શકતાં હતાં. અકબર બાદશાહે ગૂજરાત જીત્યું ત્યાં સુધી ગૂજરાત દેશ અમીરોએ વહેંચી લીધો અને બાદશાહી નામની રહી. ખંભાત એ વખતે સૈયદ મુબારક બુખારીના ભાગમાં આવ્યું.[૩૫] આ ચાલીસ વર્ષના ગાળામાં ગૂજરાતમાં એટલી અવ્યવસ્થા હતી કે એના જિલ્લાઓ જે જે અમીરો સત્તામાં આવતા તે પોતાની જાગીર

ગૂજરાત સલ્તનતના અંત સમયની સ્થિતિ

તરીકે વહેંચી લેતા. ઈ.સ. ૧૫૬૦માં હઝરત સૈયદ મુબારક બુખારી લઢાઈમાં દેવલોક પામ્યા એટલે ખંભાતનો મુલક ગૂજરાતના મુખ્ય અમીર ઇતમાદખાન ગૂજરાતીના હાથમાં આવ્યો.[૩૬] ઇતિમાદખાનને ચંગીઝખાન અને બીજા હબસી અમીરો સાથે લઢાઈ ચાલ્યા કરતી હતી. એના પરિણામે ઇતમાદખાન સુલતાન મુઝફ્ફરને લઇને મોડાસે નાસી ગયો; અને સાબરમતીનો ઉત્તરનો ભાગ શેરખાન ફુલાદીએ અને દક્ષિણનો ભાગ ચંગીઝખાને વહેંચી લીધો. આ વહેંચણીમાં ખંભાતનો મુલક ચંગીઝખાનના હાથમાં આવ્યો.[૩૭] આ વિજયની ખુશાલીમાં ચંગીઝખાને ખંભાત બીજલીખાન હબસીને આપ્યું. પરંતુ થોડા સમય પછી ભરૂચથી પોતાની મા વિજયની મુબારકબાદી આપવા આવી એટલે બીજલીખાન પાસેથી લઇ લઇને પોતાની માતાને જાગીરમાં આપ્યું.[૩૮] આનું વેર બીજલીખાને સખ્ત રીતે વાળ્યું. ચંગીઝખાનને કપટથી કતલ કર્યો.[૩૯] આ વખતે ગૂજરાતમાં હબસીઓની સત્તા વધી ગઇ. હબસીઓએ ખંભાત વગેરે ઇતિમાદખાનને પાછાં આપ્યાં પણ ખરી સત્તા એમની જ હતી.[૪૦]

અકબર ખંભાતમાં

ઇ.સ. ૧૫૭૩થી ખંભાત મહાન અકબર બાદશાહની સત્તામાં આવ્યું. પરંતુ એ સત્તા થોડાં વરસ

---

૩૪ Butler's Hudibras Part II Canto I

૩૫ મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૬૮.

૩૬ Bom. Gaz. VI P. 218.

૩૭ મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૩૧ અને ૪૩૭

૩૮ એ જ પૃ. ૪૩૮.

૩૯ એ જ પૃ. ૪૩૯. બીજલીખાને ચંગીઝખાનને અમદાવાદમાં ભદ્રના કિલ્લાની આગળના મેદાનમાં 'ચોગાન' (પોલો)ની રમત રમવા બોલાવ્યો, અને જુઝારખાન હબસીને સાધીને મેદાનમાં ફરહત ઉલ્મુલકની મસ્જિદ આગળ કતલ કર્યો. આ બનાવ ઈ.સ. ૧૫૭૨માં બન્યો.

૪૦ મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૦.

નામની જ રહી. એ વર્ષના શાબાન માસની તા. ૨ જી ને સોમવારે બાદશાહી સ્વારી ખંભાતમાં આવી. અકબરશાહે અહીં સમુદ્ર પહેલવહેલો જોયો અને વહાણમાં બેસી સ્હેલ કરી. ખંભાતના મુખ્ય લોકો અને વેપારીઓએ બાદશાહને સામા જઈ વધાવી ઘણું માન આપ્યું. બાદશાહે મુલકની વ્યવસ્થા અને ખંભાત શહેરનો વહીવટ ખજાનચી હસનખાનને સોંપી વડોદરા તરફ કૂચ કરી.[૪૧] અકબરશાહે ખંભાતમાં એક પરૂં પોતાને નામે વસાવ્યું અને બીજા પરાનું નામ સિકંદર અગર સક્કરપુરા રાખ્યું.[૪૨]

ખંભાત મીરઝાંના હાથમાં અને બાદશાહી લશ્કરનો ઘેરો

બાદશાહના ગયા પછી મીરઝાંઓએ ફરી બળવો ઉઠાવ્યો. એ વખતે ગૂજરાતનો સુબો ખાને આઝમ મીરઝાં અઝીઝ કોકલતાશ હતો. ગૂજરાતનો સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ પણ બાદશાહી અમલદારો સાથે બાથ ભીડી રહ્યો હતો.[૪૩] એટલે ઘણા ગૂજરાતી અમીરો અને મીરઝાંઓ મુઝફ્ફરની સાથે રહી મોગલોની સામા થયા હતા. આ અરસામાં મુહમ્મદહુસેન મીરઝાંએ ભરૂચ આવી ત્યાંથી ખંભાત આવીને એ શહેર લઇ લીધું. એ વખતે એની પાસે ફક્ત ત્રણસો સવાર હતા. મીરઝાં અઝીઝ કોકાએ કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન અને સૈયદ હામીદને તેની સામે મોકલ્યા. સૈયદ હામીદની સાથે મિરાતે સિકંદરીનો લેખક સિકંદર પણ સૈયદની ખિદમતમાં હાજર હતો. માળવાનો પ્રસિદ્ધ અમીર બાઝબહાદુર પણ હતો. કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદે ભરૂચ તરફના દરવાજામાંથી ખંભાત પેસવાનું હતું. નૌરંગખાન, બાઝબહાદુર વગેરેએ અમદાવાદી દરવાજામાંથી પેસવાનું હતું. સૈયદ હામીદ દરિયા તરફના ફુરજાના દરવાજામાંથી પેસવાના હતા. અંદર મીરઝાં પણ દરેક દરવાજે માણસો ગોઠવીને ફુરજાને દરવાજે પોતે જાતે રહ્યો હતો. મીરઝાં દરવાજામાંથી બહાર નીકળી સૈયદ સાથે લઢ્યો, પણ પાછો હઠ્યો. આમ એ ત્રણ વખત શહેરમાંથી નીકળીને લઢ્યો. આમ સહવારથી સાંજ સુધી લઢાઈ ચાલી અને કાંઇ પરિણામ આવ્યું નહિ. રાત્રે ખંભાતના કોટની બહાર લશ્કર પડ્યું હતું, એવામાં મીરઝાં ઉતાવળી કૂચે બહાર આવી ઈખ્તીઆર ઉલ મુલ્ક જે ઇડરથી આવ્યો હતો તેને મળી ગયો અને અમદાવાદ બાજુ ચાલ્યો ગયો. ખાને આઝમ મીરઝાં કોકાએ આ સમાચાર બાદશાહને મોકલતાં બાદશાહ નવ દિવસમાં આગ્રાથી અમદાવાદ આવ્યા અને લઢાઈ થઈ, તેમાં બળવાખોરોનો

---

૪૧ મિરાતે અહમદી, સૈયદ નિઝામુદ્દીન ચિશ્તી સાહેબનું ભાષાંતર, ભા ૧ પૃ. ૧૦૫–૧૦૬. મનતુખેબુત્તવારીખ બદૌની II 145-146 લખે છે કે ઇબ્રાહિમહુસેન અને મુહમ્મદહુસેન મીરઝાંની પાછળ ભરૂચ જતાં બાદશાહ અમદાવાદથી તા ૨ જીએ નીકળી તા ૬ ઠ્ઠીએ ખંભાત પહોંચે છે.

૪૨ Bom. Gaz. VI 218

૪૩ મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે ચંગીઝખાનનો બધો મુલક ઇબ્રાહિમહુસેન અને મહમદહુસેન મીરઝાંના હાથમાં આવ્યો હતો. જ્યારે બદૌની મનતુખેબુત્તવારીખમાં લખે છે કે અકબરશાહના તાબામાં એ મુલક એક વખત આવ્યા પછી મીરઝાંઓએ બળવો કરી લઇ લીધો. જુઓ સિકંદરી પૃ. ૪૪૧; મનતુખેબુત્તવારીખ II P. 167. મિરાતે અહમદી પૃ. ૧૧૫માં લખે છે કે અકબરે નીમેલા હુસેનખાનની અલ્પ બુદ્ધિને લીધે ખંભાત મુહમ્મદહુસેન મીરઝાંએ લઈ લીધું. આ જોતાં બદૌનીનો મત ખરો લાગે છે. સિકંદરીનો કર્તા અને એનો બાપ આ બધા બનાવો નજરે જોનાર હતા છતાં, સિકંદરીમાં આવી અચોક્કસતા ઘણી છે.

નવાબ સાહેબ મોમીનખાન ત્રીજા

(એક પ્રાચીન ચિત્ર ઉપરથી)

છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર અને ખંભાત

આ વખતે અમદાવાદમાં બાદશાહી સુબો સુપ્રસિદ્ધ કવિવર અબ્દુર્રહિમ ખાનખાનાન (તે બહેરામખાનખાનાનનો પુત્ર) હતો. એણે સુલતાનને અમદાવાદથી હરાવી નસાડ્યો. સુલતાન નાસતો નાસતો ખંભાત આવ્યો. ત્યાં એની આસપાસ ૧૧૦૦થી ૧૨૦૦ સવાર ભેગા થઈ ગયા. આ સમાચાર સાંભળી ખાનખાનાન ખંભાત તરફ આવવા ઉપડ્યો. એણે ભરૂચ આગળ પડાવ નાખી રહેલા નૌરંગખાનને પણ બારેજા ગામ આગળ પોતાને આવી મળવા લખ્યું. સિકંદરીનો લેખક નૌરંગખાનના લશ્કર સાથે હતો. આ બે લશ્કર ભેગાં થઈ ખંભાત ઉપર ચઢી આવે છે. એવી ખબર જ્યારે મુઝફ્ફરને પડી ત્યારે તે એકાએક વડોદરે જઈ ત્યાંથી રાજપીપળાના જંગલ તરફ નાસી ગયો.[૪૮] આ સમય દરમ્યાન એક વખત ઇબ્રાહિમહુસેન મિરઝાંનો પુત્ર મુઝફ્ફરહુસેન મીરઝાં જે પોતાની મા ગુલરૂખ બેગમ સાથે દક્ષિણમાં નાસી ગયો હતો તે બળવો ઉઠાવી પેટલાદ સુધી આવ્યો હતો અને એની પાછળ બાદશાહી લશ્કર પડતાં ખંભાત આવવા નીકળ્યો, અને બાદશાહના અમલદાર સૈયદ હાસમે તેની સામે ન ટકવાથી ખંભાત શહેરમાં ભરાઇ કિલ્લેબંધી કરી. આ ખબર પાટણમાં રાજા ટોડરમલ જે ગૂજરાતની જમેબંધી નક્કી કરવા આવ્યો હતો તેને મળતાં તે તાબડતોબ લશ્કર લઇ આવ્યો. આ સમાચાર સાંભળી મુઝફ્ફરહુસેન મીરઝાં કાઠીઆવાડ નાસી ગયો.[૪૯]

સુલતાન મુઝફ્ફર રાજપીપળાથી પાછો ભરૂચ આવ્યો અને ત્યાંથી ખંભાત આવ્યો. ખંભાતમાં એણે લોકો પાસેથી ઘણું નાણું ભેગું કર્યું અને લગભગ દસથી બાર હજાર માણસનું લશ્કર ઊભું કર્યું.[૫૦] આ સમાચાર મીરઝાંખાનને મળતાં તે અમદાવાદથી નીકળ્યો, અને માળવાના સરદારો જે વડોદરે અને ભરૂચ હતા તેમને પણ બોલાવ્યા. આ સાંભળી સુલતાન પાછો નાસી વડોદરે ગયો. મીરઝાંખાન તેની પાછળ પડ્યો અને સુલતાનનો નોકર જે ખંભાત સાચવી રહ્યો હતો તેની સામે ટુકડી મોકલી.[૫૧] સુલતાન રખડતો રખડતો કાઠીઆવાડમાં ગયો અને આખરે આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. એણે પોતે જીવ્યો ત્યાં સુધી અકબરના અમલદારોને શાંતિમાં રહેવા દીધા નહિ. ખંભાત ઘણી વાર એની નાસભાગનું મધ્ય કેન્દ્ર બન્યું.

એ ઈ.સ. ૧૫૮૨–૮૩માં થયો. આ બાબતની તમામ શંકા જહાંગીર પોતાના આત્મચરિત્રમાં દૂર કરી દે છે. એ સ્પષ્ટ લખે છે કે અકબરના વખતમાં કલ્યાણરાય ખંભાતનો મુત્સદ્દી હતો. એણે સારી વ્યવસ્થા કરી અને ઘણા લોકો ને વેપારીઓ બહારથી આવી ખંભાતમાં વસ્યા. આ ઉલ્લેખ આવતા પ્રકરણમાં કરીશું.

૪૮ મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૭.

૪૯ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. ૧ પૃ. ૧૩૩; મનતુખેબુત્તવારીખ, બદૌની II 256.

૫૦ અહમદી. ગુ. ભા. ૧ ૧૫૩. મનતુખેબુત્તવારીખ II ૩૪૧ લખે છે કે ચૌદ લાખ રૂપીઆ ખંભાતની તીજોરીમાંથી લીધા!

૫૧ મનતુખેબુત્તવારીખ II ૩૪૪. સુલતાન મુઝફ્ફર ત્યાંથી ઈડર વગેરે બાજુ થઈ રખડતો કાઠીઆવાડ ગયો. સુલતાને એક એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે એવી રખડપટ્ટી કરી છે કે તવારીખોનાં વર્ણનમાં ઘણી ગુંચવણ ઉભી થએલી છે અને સ્થળોનો ક્રમ નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે.

પ્રકરણ સાતમું

મોગલ સમય

મોગલ શહેનશાહતમાં ગૂજરાત અને ખંભાત અકબરના રાજ્ય વખતે આવ્યાં એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય પરંતુ અકબરના આખા યે અમલમાં એ પ્રતિભાસંપન્ન મહાપુરુષની ડાહી રાજનીતિનો લાભ ગૂજરાતે અને ખંભાતે લીધો નથી. છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહે અને એના પુત્ર બહાદુરે છેક જહાંગીરના સમયની શરૂઆત સુધી બળવો ઉઠાવ્યા કર્યો હતો. મુઝફ્ફરના હલ્લાઓને લીધે ભરૂચથી અમદાવાદ સુધીના મુલકે તો અકબરના અમલની શાંતિ દીઠી જ નથી. એમાં મીરઝાંઓએ પણ ઉમેરો કર્યો હતો. આ આખા પ્રદેશની વચ્ચે ખંભાત આવેલું હોવાથી અને એ સમયનું નાણાં તથા વેપારનું કેન્દ્ર હોવાથી ખંભાતે સૌથી વધારે અશાંતિ અનુભવી હતી. અકબરે ખંભાત બંદરની મહેસુલમાંથી શાહજાદા સલીમ (જહાંગીર)ને દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા આપવાનો હુકમ કર્યો હતો.[૧] એ ઉપરથી સમજાશે કે આટલી લઢાઇઓ અને લૂંટો થવા છતાં ખંભાત એ વખતે સમૃદ્ધ હતું. એની વાર્ષિક આવક એ વખતે પાંચ લાખ રૂપિયા ગણાતી હતી.[૨]

મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરનો બળવો

સત્તરમી સદીની શરૂઆતથી—જહાંગીરના સમયથી ગૂજરાતમાં શાંતિ અને મોગલાઈના કાંઈક ન્યાયી અમલના લાભ દેખાવા માંડે છે. થોડો વખત તો સુલતાન મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરે બળવો કરી ખંભાત કબજે કરી ચૌદ દિવસ સુધી પોતાના હાથમાં રાખ્યું[૩] અને ખંભાતથી અમદાવાદ વચ્ચેનો રસ્તો વેપારીઓની આવજા માટે ભયભરેલો કરી મૂક્યો.[૪] આખરે મોગલાઈના ચઢતા સૂર્ય સામે ગૂજરાત સલ્તનતનો આ છેલ્લો તારો અસ્ત પામ્યો.

હિંદુસ્તાનનો શહેનશાહ ખંભાતના રાજાના નામથી ઓળખાય છે

આ વખતે અંગ્રેજોએ વેપાર માટે ગૂજરાતમાં આવવા પ્રયત્ન કરવા માંડેલો. શરૂઆતમાં અંગ્રેજો ખંભાત આવવા નીકળેલા તેમને ફિરંગીઓએ પકડ્યા અને ગોવા લઈ ગયા. તે વખતે ઇંગ્લંડમાં ઈલીઝાબેથ રાણી રાજ્ય કરતી હતી. એણે એ વેપારીઓને અકબર બાદશાહ ઉપર કાગળ લખી આપેલો તેમાં અકબરને ખંભાતના રાજા તરીકે સંબોધ્યો હતો. પશ્ચિમના મુલકોમાં આખા હિંદુ-

---

૧ મિરાતે અહમદી, ગુ. ભા. ૧. ૧૮૭.

૨ Ain-i-Akbari, Gladvin: 516. (1898 Calcutta Ed.) અકબરી ૨૦૧૪૭૯૬ દામની ઉપજ ખંભાત બંદરની લખે છે. તેને ગેઝેટીઅરનો લેખક ૫૦૦૦૦૦ રૂપિયા કહે છે. મિરાતે અહમદી ચાર લાખ કહે છે.

૩ William Finch: in Early Travels in India, P. 173. Foster. Oxford. ફિંચ લખે છે કે બહાદુરે ભાઈચારો અને કાયદાનું છુટાપણું (Proclaiming liberty and laws of good fellowship) જાહેર કર્યું.

૪ એ જ પૃ. ૧૭૩ અને પૃ. ૧૩૩. ફિંચ આગળ લખતાં ખંભાતનું વર્ણન કરે છે. જુઓ એ જ પૃ. ૧૭૪.

સ્તાનને આમ ખંભાતને નામે ઓળખે એ વેપાર અને સમૃદ્ધિમાં ખંભાતની અસાધારણ સમૃદ્ધિ સિદ્ધ કરે છે અને તે સમયના હિંદુસ્તાનમાં એનું અગ્રસ્થાન બતાવી આપે છે.[૫] હાલ મુંબાઈ છે તેમ એ સમયે હિંદુસ્તાનનું એ દ્વાર હતું. ખંભાતની આ જાતની પ્રસિદ્ધિનો વિધાતા અમદાવાદનો સુલતાન મહમુદ બેગડો હતો. એ સમયે અમદાવાદ રૂપી લંડન અગર બર્લિનનું ખંભાત લિવરપુલ અગર હૅમ્બર્ગ હતું. મોગલાઈનાં વર્ષો જેમજેમ વધતાં ગયાં તેમતેમ એ સ્થાન સુરત લેતું ગયું.

જહાંગીર પહેલાંનું ખંભાતનું વર્ણન

મુસાફર ફિન્ચ (Finch) લખે છે કે ખંભાત જવાનો રસ્તો (અમદાવાદથી) રેતીથી ભરેલો, ઝાડીવાળો અને ચોર તથા લૂંટારૂના ઉપદ્રવ વાળો છે. ખંભાત દરિયાકિનારે છે અને એની આસપાસ ઈંટોની મોટી દીવાલ-કોટ છે. ઘર ઊંચાં અને સુંદર છે. એક દરવાજાથી બીજા દરવાજા સુધી રસ્તા સીધા અને પથ્થર જડેલા છે. બજાર વિશાળ છે. શહેરમાં વાંદરાં એટલાં બધાં છે કે છાપરાં ઉપર કૂદીકૂદીને નળીઆં ભાગી ઘણું તોફાન કરે છે અને લોકોને વગાડે છે. શહેરની દક્ષિણે એક સુંદર બાગ છે અને એમાં ચોકીને માટે મોટો મિનારો છે. શહેરની ઉત્તરે કેટલાંક તળાવો છે. આ શહેર ગૂજરાતનું બજાર છે અને તેમાં ફિરંગીઓનું જોર બહુ છે. અખાતમાં ભરતીનું જોર ભયંકર છે તે સાથે ચાંચિયા પણ ઘણા છે.[૬] એ જ અરસામાં અબુલફઝલ લખે છે કે ખંભાત અને ઘોઘા મોટાં બંદર હતાં. ખંભાતથી નાના મછવાઓમાં ઘોઘા લાવી માલ મોટાં વહાણોમાં ચઢાવવામાં આવતો.[૭] ઈ.સ. ૧૫૮૩ની લગભગમાં વેનીસના મુસાફર સીઝર ફ્રેડ્રિકે લખ્યું છે કે ખંભાત સુંદર શહેર હતું. એનો વેપાર એટલો મોટો હતો કે જો એણે તે નજરે ન જોયો હોત તો માનવામાં ન આવત. એ મુસાફર ખંભાત આવ્યો તે દરમ્યાન એક મોટો દુકાળ પડ્યો હતો એમ એ લખે છે. લોકો પોતાનાં છોકરાં ફિરંગી લોકોને છસાત રૂપિયામાં વેચી દેતા.[૮]

ઈ.સ. ૧૬૧૮ના ડિસેંબર મહીનામાં જ્યારે મુકર્રબખાન ગૂજરાતનો સુબો હતો ત્યારે આગ્રાથી માળવામાં થઈને અમદાવાદ જતાં બાદશાહ જહાંગીરની સવારી ખંભાત આવી. પેટલાદ થઈને આવતાં બાદશાહને ગાડામાં બેસવાનું મન થયું, પણ ધૂળ બહુ ઊડવાથી એ ગાઉ બેસી ખંભાત સુધી ઘોડે બેસવાનું પસંદ કર્યું.[૯] અહીં જહાંગીરે પોતાના આત્મચરિત્રમાં ખંભાત સંબંધી જૂની

---

૫ Bom. Gaz. VI. 218. જુઓ વસંત રજત મહોત્સવ અંકમાં 'ગૂજરાતનું વહાણવટું' એ નામનો લેખ.

૬ જુઓ પાછળ નોંધ ૪.

૭ *Gladvin's Ain-i-Akbari: p.* 352. આઈને અકબરીનું ખંભાતનું વર્ણન ટૂંકું જ છે. એના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે ખંભાત મોટું શહેર અને બંદર હોવા છતાં વહાણોની વધારે અવરજવર ઘોઘા બંદરે હતી અને ખંભાતનું ખરૂં બંદર ઘોઘા જ હતું.

૮ Bom. Gaz. VI 218 & Note 7. ગેઝેટીઅરનો લેખક લખે છે કે આ દુકાળનો ઉલ્લેખ બીજા કોઈ ગ્રંથમાં મળતો નથી, પણ જુનાગઢના એક ઉલ્લેખથી આ દુકાળ ઇ.સ. ૧૫૯૦માં પડ્યો હશે એમ ધારે છે.

૯ તુઝુકે જહાંગીરી I 415. Tr. by Rogers & Beveridge.

દંતકથાઓ લખેલી છે.[૧૦] એ પછી જહાંગીર લખે છે કે ખંભાત જૂનું બંદર છે અને હિંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટું બંદર ગણાય છે. એ પછી ખંભાતના અખાતનું વર્ણન આવે છે.

જહાંગીરે ખંભાતમાં કરેલો આનંદ

જહાંગીરે ખંભાતમાં દસ દિવસ આનંદમાં ગાળ્યા. એ વખતે ફિરંગીઓનાં ઘણાં વહાણ માલ ઉતારવા તથા નવો માલ ચઢાવવા આવેલાં હતાં. એ લોકે બાદશાહને પોતાનો માલ ગોઠવીને બતાવ્યો. બીજે દિવસે બાદશાહ જાતે 'ઘરાબ'માં બેસી[૧૧] દરિયાની સફરે એકાદ ગાઉ સુધી ગયા. ત્યાંથી પાછા વળી ચિત્તાઓ લઇને હરણના શિકારે ગયા. નારંગસર તળાવની સફર પણ કરી.[૧૨] ત્યાંથી પાછા વળતાં શહેરની વચ્ચે થઈ સવારી પસાર થઈ ત્યારે રસ્તામાં પાંચ હઝાર રૂપિયા વેર્યા. ગૂજરાતના સુલતાનોના વખતમાં બંદરની જકાત ભારે હતી તે જહાંગીરે ઘટાડીને ચાલીસે એક ભાગ જેટલી કરી.[૧૩]

ખંભાતમાં પાડેલા જહાંગીરશાહી સિક્કા

આ વખતે જહાંગીરે હુકમ આપ્યો કે સામાન્ય મહોર કરતાં બેવડા વજનના સોનાના સિક્કા પાડવા. આ સોનાના સિક્કા ઉપર એક બાજુ 'જહાંગીરશાહી ૧૦૨૭' (૧૬૧૮), અને બીજી બાજુ 'રાજ્યારોહણના બારમા વર્ષમાં ખંભાયતમાં પાડ્યો' એ પ્રમાણેની છાપ પાડી. ચાંદીના સિક્કા ઉપર એક બાજુ 'સિક્કા જહાંગીરશાહી ૧૦૨૭' અને એની આસપાસ ગોળાકારમાં 'વિજયી જહાંગીર બાદશાહે પાડ્યો', અને બીજી બાજુ 'રાજ્યારોહણના બારમા વર્ષમાં ખંભાયતમાં પાડ્યો' એમ છાપી, એની આસપાસ ગોળાકારમાં 'જ્યારે દક્ષિણનો વિજય મેળવી માંડુથી ગૂજરાત આવ્યા ત્યારે' એવી છાપ પાડી. જહાંગીર કહે છે કે પહેલાં ટૂંકા ત્રાંબાના પડતા હતા તે પોતે સોનાના પાડ્યા.[૧૪]

જહાંગીરને ખંભાતમાં મળવા આવેલા પ્રસિદ્ધ પુરુષો

એ વખતે ખંભાત બંદરનો મુત્સદ્દી અમાનતખાન હતો.[૧૫] એણે બાદશાહને નજરાણું ધર્યું અને

---

૧૦ આ દંતકથાઓ ત્રંબાવતી અને ખંભાવતી નગરી તથા ખંભાતનું દટંતર થએલું તેને લગતી છે, જે અગાઉ લખી ગયા છીએ. એ જ પૃ. ૪૧૫–૧૬.

૧૧ ઘરાબ એ દેશી વહાણની એક જાત છે જેને અંગ્રેજીમાં grab કહે છે. અંગ્રેજી શબ્દ દેશી ઘરાબ ઉપરથી નીકળેલો છે. આ વહાણ મલબાર બાજુનું માનવામાં આવે છે. જુઓ વસંત રજત મહોત્સવ અંકમાં ગૂજરાતના વહાણવટાનો આ લેખકનો લેખ.

૧૨ તુઝુકે જહાંગીરી. I. P. 417. આમાં મૂળમાં 'તાલ તારંગ' એવા શબ્દો છે. એને ભાષાંતરકાર તારંગસર લખે છે અને એ નારંગસર તળાવ હશે એમ ધારે છે, અને નીચે નોંધમાં વળી કલ્પના કરે છે કે જહાંગીરને દરિયાના તરંગ એટલે મોજાં જોવાની ઇચ્છા હતી તેથી એમ લખ્યું હશે. ભાષાંતરકારની આ કલ્પના અર્થહીન છે. તાલનો સ્પષ્ટ અર્થ તળાવ છે. દરિયો જોવાનો ઉલ્લેખ જુદો કરેલો છે.

૧૩ એ જ પૃ. ૪૧૭. અહીં જહાંગીર બીજાં બંદરોની જકાતોનું વર્ણન કરે છે અને ગૂજરાતના સુલતાનોના વખતમાં બંદરની આવક કેટલી વધી હશે તે જણાવે છે.

૧૪ એ જ પૃ. ૪૧૮.

૧૫ એ જ પૃ. ૪૧૮. જહાંગીરના સમયમાં આવેલા અંગ્રેજ મુસાફરો એ વખતે ખંભાતનો સુબો મુકર્રબખાન હતો એમ લખે છે. (જુઓ British Beginnings in Western India, Rawlinson, Oxford: p. 42 અને Early Tra-

એની મનસબ જાતીફી ૩૦૦૦ અને ૬૦૦ ઘોડેસવારની થઈ. એક દિવસે બાદશાહે નુરબખ્ત નામના હાથી ઉપર બેસી એને ઘોડાની પાછળ દોડાવ્યો. આ દસ દિવસ દરમ્યાન એક દિવસ જહાંગીર બાદશાહે ખંભાતના વેપારીઓ અને કારીગરોને બોલાવી દરબાર ભરી દરેકને તેના દરજ્જા પ્રમાણે પોશાક અને ઇનામ વહેંચ્યાં. આ દિવસોમાં અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ સંત શાહઆલમ સાહેબના વંશજ સૈયદ મુહમ્મદ સાહેબ સજ્જાદ (Sahib Sajjada), ગ્વાલીઅરના પ્રસિદ્ધ સંત મુહમ્મદ ઘૌસ સાહેબના પુત્ર અને અમદાવાદમાં ખાનપુરમાં જેમનો સુપ્રસિદ્ધ રોજો છે તે વજીઉદ્દીન અલવી સાહેબના પુત્ર શેખ હૈદર અને અમદાવાદના બીજા નામાંકિત પુરુષો અમદાવાદથી ખંભાત બાદશાહનો આદરસત્કાર કરવા આવ્યા. તા. ૩૦મી ડિસેમ્બર ૧૬૧૮ને રોજ બાદશાહી સવારી ખંભાતથી અમદાવાદ જવા ઊપડી. જહાંગીર લખે છે કે ખંભાતનો કોટ અકબરના વખતમાં ઈંટચુનાનો મુત્સદ્દી કલ્યાણરાયે[૧૬] બાંધ્યો હતો અને એણે વ્યવસ્થા કર્યાથી ઘણા વેપારીઓ ખંભાતમાં આવી વસ્યા હતા.[૧૭] એમ કહેવાય છે કે જહાંગીરે ખંભાતમાં સમુદ્રતીરે આવેલા સુલતાન અહમદના બાગમાં ઉતારો કર્યો હતો.[૧૮]

અંગ્રેજો અને ખંભાત

અંગ્રેજો ગૂજરાતમાં વેપાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તે આગળ જોયું. ફિરંગીઓની દુશ્મનાવટને લીધે ઘણાં વર્ષ એ ફાવ્યા નહિ. જહાંગીરના સમયમાં સર ટૉમસ રો ઈંગ્લંડના રાજા જેમ્સના એલચી તરીકે આવ્યો. ઘણો પ્રયત્ન કર્યા પછી બાદશાહી સવારી અમદાવાદમાં હતી ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં છૂટથી વેપાર કરવા અંગ્રેજોને પરવાનગી મળી. સર ટૉમસ રોએ કામ માટે ખંભાત જવાનું નક્કી કરેલું, પણ તે કામ પતી જવાથી ખંભાત આવી શક્યો નહિ.[૧૯] આ વખતે સુબેદારી મુકર્રબખાનની નહોતી, પણ શાહજહાં–શાહજાદા ખુર્રમની હતી અને વહીવટ નૂરજહાંના ભાઈ અસફખાંનો હતો. ખંભાત અમાનતખાંના તાબામાં જ હતું અને અસફખાંનો એ સગો થતો હતો[૨૦]

---

vels in India, William Hawkins in 1608-13. (Oxford P. 63.) આ મુકર્રબખાન આખા ગૂજરાતનો ચૌદમો સુબો હતો એટલે ખંભાતનો એમ પરદેશીઓએ માની લીધું હશે.

૧૬ તુઝુકે જહાંગીરી ભા. ૧. પૃ. ૪૧૭. આ જહાંગીરનો પોતાનો ઉલ્લેખ કલ્યાણરાયને અકબરના સમયમાં થયાનું પુરવાર કરે છે. મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૭માં આ કલ્યાણરાયને સુલતાન મુઝફ્ફર કાઠીઆવાડમાં નાસે છે ત્યારે જે લડાઇઓ થાય છે તેમાં એક વખત વચ્ચે પડયાનું લખે છે. અકબરનો એ મોટો અમલદાર જણાય છે.

૧૭ જહાંગીરની સવારી ખંભાતમાં દસ દિવસ રહી એ મોટો ઐતિહાસિક બનાવ હોવા છતાં મુંબાઈ ગેઝેટીઅરના લેખકે એના ઉપર ધ્યાન નથી આપ્યું એ નવાઈ જેવું છે.

૧૮ આ હકીકત ફક્ત મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. ૧. પૃ. ૧૯૭માં જણાવેલી છે. સુલતાન અહમદનો બાગ સમુદ્રને કાંઠે આવેલો હતો એમ અહમદી લખે છે. હાલ એ બાગનું નામનિશાન નથી.

૧૯ જુઓ સર ટૉમસ રોનો સુરત ટૉમસ કૅરિજ ઉપર લખેલો પત્ર. Journal: Embassy of Sir Tomas Roe: Sir William Foster, Oxford, P. 418.

૨૦ એ જ પૃ. ૧૨૮ અને નોંધ. સર ટૉમસ રોની નોંધોમાં ખંભાતના ઘણા ઉલ્લેખો છે જે વેપાર અને ફિરંગીઓ સંબંધીના હોઇ અત્રે કામના નથી.

એમ ટૉમસ રોનાં લખાણો ઉપરથી સમજાય છે. મુકર્રબખાન અંગ્રેજો તરફ સદ્‌ભાવ રાખતો નહોતો. સર ટૉમસ રોના આવ્યા પછી રાજ્ય સાથે સારો સંબંધ થયો અને સુરતમાં વડી કોઠી કરી ખંભાત અમદાવાદ વગેરે જગ્યાએ શાખાઓ કરવાનું નક્કી થયું. એક વખત સ્પેઈનનો એલચી જહાંગીરની સવારી અમદાવાદ હતી ત્યારે ખંભાત આવ્યાનું, અને સર ટૉમસ રોની ખટપટને લીધે એને બાદશાહની મુલાકાત ન મળ્યાનું સર ટૉમસ લખે છે.[૨૧] અંગ્રેજી કોઠીની હકીકત વધારે જુદા પ્રકરણમાં કહીશું.

મોગલાઈમાં ખંભાત

જહાંગીરના રાજ્યનાં શરૂઆતનાં વર્ષમાં જે થોડી મુશ્કેલી ખંભાતે અનુભવી તે પછી એક આખી સદી સુધી ખંભાતમાં કોઈ ખાસ દુઃખનો પ્રસંગ બન્યો નથી. એનો વેપાર શાંતિથી ચાલ્યા કર્યો છે. દરિયાઈ વેપાર દિવસેદિવસે ઓછો થયો તેનાં કારણો કુદરતી હતાં. અખાતનો ઉપરનો ભાગ વધારે પુરાતો ગયો. રાજપુતાનામાં અશાંતિને લીધે ઉત્તર હિંદ સાથેનો ખંભાતથી અમદાવાદ થઈ જતો રસ્તો નકામો થયો. દક્ષિણમાં સતત ચાલ્યા કરતી લડાઇઓને લીધે બાદશાહી મુકામ દક્ષિણ અને ખાનદેશમાં વધારે થવા લાગ્યો. આ બધાં કારણોથી સુરત ધીમેધીમે વધતું ગયું. આમ છતાં પણ ઈ.સ. ૧૬૦૮માં ખંભાતનો વેપાર હિંદમાં સૌથી વધારે હતો. ફિરંગી લોકોનાં બસો વહાણ બારામાં પડી રહેતાં. વલંદા (ડચ) લોકોએ ઈ.સ. ૧૬૧૭માં કોઠી કરી.[૨૨] ઈ.સ. ૧૬૧૩માં અંગ્રેજોને હિંદ સાથે વેપાર કરવાની છૂટ મળી. ઈ.સ. ૧૬૧૬ સુધીમાં એમણે સારી જમાવટ કરી[૨૩] ખંભાતમાંથી ફિરંગીઓ (પોર્ટુગીઝ)નું જોર ઓછું કર્યું.[૨૪] મોગલાઇનો આ શાંતિનો સમય એકંદરે ખંભાતમાં પણ સારો પસાર થયો. આ સમયમાં પરદેશી મુસાફરોનાં ખંભાતનાં વર્ણન મળી આવે છે.

શાહજહાંનો સમય

શાહજહાંના સમયમાં છવ્વીસમા સુબા શૈયસ્તખાનના અમલમાં ખંભાતમાં અલી અકબર નામનો મોટો વેપારી હતો. એનો બગદાદ–બસરા સાથે મોટો વેપાર હતો. એણે કેટલાક ઉત્તમ અરબી ઘોડા ખંભાત લાવી બાદશાહને મોકલાવ્યા. એક લાલે વેબહા (અમૂલ્ય મણિ) નામનો રૂપિયા પંદર હજારની કિંમતનો ઘોડો ઘણો પસંદ આવ્યો. આથી પ્રસન્ન થઈ બાદશાહે અલી અકબરને મનસબ બાંધી આપી ખંભાતનો મુખ્ય અમલદાર નીમ્યો.[૨૫] આ અલી અકબરને પાછળથી કોઇએ મારી નાખ્યો તેથી ખંભાતના મુત્સદ્દી તરીકે મુઇઝ ઉલ્મુલ્કની બીજીવાર નીમણુક થઈ.[૨૬] એ લગભગ નવ

---

૨૧ એ જ પૃ. ૪૫૪. કહે છે કે એલચી સ્પેઈનથી સીધો નહિ પણ દમણથી આવ્યો હતો.

૨૨ ડી લા વાલે લખે છે કે ડચ લોકોએ ખંભાતમાં ૧૬૦૪માં કોઠી કરેલી અને ૧૬૭૦માં બંધ થઈ. Bom. Gaz. VI Cambay, P. 219, N. 3.

૨૩ Bom. Gaz. VI Cambay, P. 219.

૨૪ Embassy of Sir Tomas Roe, P. 290. પોર્ટુગીઝોએ લડાઈ કરેલી અને એક અંગ્રેજ છોકરાને મારેલો. આ બાબત ફરિયાદ અમદાવાદથી મિ. બ્રાઉને સર ટૉમસ રોને કરી હતી અને સુબાએ કોટવાલ મોકલી ફિરંગીઓને શહેર બહાર કાઢ્યા હતા. ગેઝેટીઅરનો લેખક આ બનાવને અંગ્રેજોએ પોર્ટુગીઝોને કઢાવી મુકાવ્યા એવા સામાન્ય અર્થનો ગણે છે.

૨૫ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. ૧. પૃ. ૨૨૮-૨૯.

૨૬ એ જ પૃ. ૨૩૦. બીજી વાર નીમણુક થઈ એ બતાવે છે કે અલી અકબર પહેલાં મુઇઝ ઉલ્મુલ્ક મુત્સદ્દી હશે.

વર્ષ સત્તા ઉપર રહ્યો અને તે પછી એનો ભાઈ અબ્દુલ લતીફ એ જગ્યા ઉપર આવ્યો.[૨૭] જ્યારે શાહજહાં સામે એના પુત્રોએ બળવો કર્યો ત્યારે શાહજાદો મુરાદબક્ષ અમદાવાદમાં હતો. એણે શરાફો પાસેથી પૈસા ભેગા કર્યા તે પાછા આપવાનું કરારનામું કરી આપ્યું તેમાં ખંભાતની ઉપજમાંથી દોઢ લાખ રૂપિયા આપવાનું ઠરાવ્યું હતું.[૨૮]

ઔરંગઝેબનો સમય

ઔરંગઝેબ ગૂજરાતનો સુબો હતો ત્યારે એને ખંભાત આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થએલો કે નહિ તેનો ઉલ્લેખ મળ્યો નથી. ઔરંગઝેબ બાદશાહ થયો ત્યારે એનું ચિત્ત દક્ષિણનાં રાજ્યો જીતી લેવામાં હોવાથી ગૂજરાત કે ખંભાતને લગતા મોટા બનાવો બન્યા નથી. એક વખત કોટવાળોનો જુલમ વધી પડ્યો અને ખંભાત બંદરની એવી દશા થઈ કે ત્યાંના ઘણા વેપારીઓ પોતાનાં રહેઠાણ છોડી બીજે જવા લાગ્યા અને ખરીદી તથા વેચાણ દૂરનાં શહેરો કે જ્યાં ઓછી અવ્યવસ્થા અને ઓછો ત્રાસ હતો ત્યાં જઈ કરવા લાગ્યા. આ સમાચાર ઉપરથી બાદશાહે ગૂજરાતની વ્યવસ્થા માટે એક લાંબુ ફરમાન બહાર પાડી ઉપરની બીના માટે ખાસ કલમ તેમાં નાખી.[૨૯] હી. સં. ૧૦૮૩ પછી પાંત્રીસમા સુબા મુહમ્મદ અમીનખાનના અમલમાં નડિયાદ તાબાના ઘોડવાલનો વહીવટ ખંભાતના મુત્સદ્દીને પાંચસોની મનસબથી સોંપવામાં આવ્યો. બીજે વર્ષે મુત્સદ્દી લતીફની બદલી કરી ખંભાતની મુત્સદ્દીગીરી અને ખંભાત ચોરાશીની ફોજદારી મુહમ્મદ હાશમ નામના માણસને આપવા બાદશાહી ફરમાન આવ્યું.[૩૦] આ બનાવ પછી સાડત્રીસમા સુબા કારતબખાન સુજ-અતખાનના અમલમાં ખંભાતના મુત્સદ્દી મુહમ્મદ કાજિમબેગનું નામ આવે છે. ખંભાતના મુત્સદ્દીઓનાં નામનો અનુક્રમ મળી શકતો નથી. ખરીદીની જગ્યાએ મહેસુલ લેવાનું બાદશાહી ફરમાન આવવાથી ખંભાત બંદરની આવકમાં ઘટાડો થયો અને મુત્સદ્દી મુહમ્મદ કાજિમબેગે બાદશાહને અરજ કરી કે ખાસ કરીને મોખા બંદરે જતા માલનું મહેસુલ બંદરમાં લેવાનો રિવાજ ખંભાત બંદર આબાદ થયું ત્યારનો ચાલ્યો આવે છે જ્યારે હાલમાં જ્યાંજ્યાં ખરીદી થાય ત્યાં મહેસુલ લેવાનું કરવાથી મહેસુલમાં ઘણો ગોટાળો થાય છે. માટે અસલનો રિવાજ ચાલુ કરવા માટે વિનતિ કરી હતી.[૩૧]

---

૨૭ એ જ પૃ. ૨૪૨. મુઇઝ ઉલ્મુલ્ક હી.સં. ૧૦૫૭માં નીમાયો અને અબ્દુલ લતીફ ૧૦૬૬માં નીમાયો.

૨૮ એ જ પૃ. ૨૪૬. ખાફીખાન મનતુખબુલ્લુબાબમાં (Illiot VII. 238) લખે છે કે ઔરંગઝેબની સામે થવા માટે દારા શિકોહે લશ્કર, પૈસા વગેરે ગૂજરાતમાંથી ભેગું કર્યું તે વખતે તેના નીમેલા માણસોએ સુરત, ભરૂચ અને ખંભાત તાબે કર્યાં હતાં.

૨૯ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. ભા. ૧. પૃ. ૨૭૨. બત્રીસમા સુબા મહોબતખાન ઉપર આ ફરમાન આવેલું છે અને બાદશાહી ફરમાનોમાં લાંબા ફરમાન તરીકે ગણાય છે.

૩૦ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. ૧. પૃ. ૨૯૯-૩૦૦. ઘોડવાલનો મુત્સદ્દી લતીફનો દીકરો હતો અને તે બદલાયાથી લતીફ ખંભાતમાં હતો તેને તેની જગ્યા મળી એમ આ લખાણ ઉપરથી સમજાય છે (!). લતીફની બદલી બાદશાહે ખંભાત બંદરની હકીકત જાણીને કરી એમ લખે છે. શી હકીકત ઉપરથી બદલી કરી તે લખ્યું નથી. મુહમ્મદ હાશમને ૧૦૮૪-૮૫માં ખંભાતની મુત્સદ્દીગીરી મળી.

૩૧ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. ૧. ૩૫૩-૫૪. આ બાબત શો નિર્ણય હજુરમાંથી આવ્યો તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

અમદાવાદના સુબાના દીવાન ઉપર એક હુકમ એવો પણ આવ્યો હતો કે સમુદ્રકાંઠે રહેલા લશ્કરને માટે ખંભાત બંદરે એક લાખ મણ અનાજ મોકલવું. પરંતુ આ લશ્કર કેટલું અને થાણું ક્યાં, તથા લશ્કર દરિયાઈ કે ખુશ્કીનું તે સ્પષ્ટ થતું નથી.[૩૨] આ વખતે ખંભાતના મુત્સદ્દીના જુલમની ફરિયાદો સુબા મુહમ્મદ આજમશાહ ઉપર જવાથી એણે અરજીઓ બાદશાહને મોકલી આપી. એ ઉપરથી હુકમ આવ્યો કે બીજાપુરની ફોજદારી ઉપરથી ઉતારી નાખેલા ખાજા અબદુલ હમીદખાનને ખંભાત બંદરની મુત્સદ્દીગીરી આપવી. આ હુકમ આવતાં પહેલાં સુબા શાહજાદા આજમખાને એતમાદખાંને મુત્સદ્દીની જગ્યા આપી હતી અને એ નિમણૂક બાદશાહે કાયમ રાખી.[૩૩]

મૅન્ડેલ્સ્લોએ કરેલું વર્ણન

મોગલ રાજ્યના અરસામાં મૅન્ડેલ્સ્લો નામનો જર્મન મુસાફર ગૂજરાતમાં આવેલો. એણે ગૂજરાતનાં શહેરોનું સારૂં વર્ણન કર્યું છે. ઈ.સ. ૧૬૩૮ના ઑક્ટોબર મહિનાની તા. ૨૧મીએ અમદાવાદથી એ થોડો વખત ખંભાત આવ્યો હતો.[૩૪] આ વખતે મોગલ સત્તા જામેલી હોવા છતાં અમદાવાદથી ખંભાત સુધીનો રસ્તો ચોર તથા લૂંટારૂના ભય વાળો હતો અને મૅન્ડેલ્સ્લો આઠ હથીઆરબંધ ચોકીઆતની સાથે આવ્યો હતો. આવા ચોકીઆત આઠ રૂપિયામાં અમદાવાદથી ખંભાત સુધી મૂકી જતા. ખંભાતમાં એને વલંદા અને અંગ્રેજોનો એક વાણિયો દલાલ મળ્યો. એ એને શહેરમાં લઈ ગયો. એ દલાલને પોર્ટુગીઝ ભાષા આવડતી હતી. મૅન્ડેલ્સ્લો ખંભાતના રસ્તા અને ઘરનું ઉપર આવી ગએલા મુસાફરોની પેઠે વર્ણન કરે છે. શહેર સુરત કરતાં ઘણું મોટું હતું.[૩૫] અહીંના વેપારીઓ મોટે ભાગે હિંદુ હતા અને અચીન (સુમાત્રા), દીવ, ગોવા, મક્કા, ઈરાન વગેરે દેશો સાથે મોટો વેપાર કરતા. દલાલ મૅન્ડેલ્સ્લોને શહેરની બહાર લઈ ગયો ત્યાં લગભગ પંદર બગીચા જોયા. આ બધા બગીચા લોકોપયોગી હતા. એમાં દરિયાકિનારે આવેલા એક બાગનાં તો એ હદપાર વખાણ કરે છે.[૩૬] એ વખતે ખંભાતમાં એક સતી થએલી એનું વર્ણન પણ એણે કરેલું છે.[૩૭] એ વખતે મીરઝાંબેગ નામના એક મોટા વેપારીને મૅન્ડેલ્સ્લો મળવા જાય છે અને સામસામી ભેટો આપે છે. આ પ્રસંગ ઉપર પોતાની નિત્યનોંધમાં એ મુસાફર હિંદી લોકોના વિવેકનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે.[૩૮] ઈ.સ. ૧૬૬૬માં આવેલો થેવેનો નામનો મુસાફર ખંભાતના કોટનું

---

૩૨ એ જ પૃ. ૩૭૦. ખંભાત આગળ મોગલ લશ્કરનો ઉલ્લેખ આ સમયમાં આ પહેલો છે. એનું કારણ તવારીખકારે સ્પષ્ટ લખ્યું નથી. આ બનાવ આડત્રીસમા સુબા શાહજાદા મુહમ્મદ આજમશાહના વખતનો છે.

૩૩ એ જ પૃ. ૩૭૨.

૩૪ Mandelslo's Travels in Western India: Commissariat, Chap. V P. 41.

૩૫ એ જ પૃ. ૪૧. Baldaeus નામનો મુસાફર ૧૬૮૦માં આવેલો તે પણ ખંભાત સુરત કરતાં મોટું એમ લખે છે. (Bom. Gaz. VI. 219. N. 5.) ઓજીલ્બી સુરતથી ખંભાતને બમણું કહે છે.

૩૬ એ જ પૃ. ૪૨. લંબાણની ખાતર એ વર્ણન છોડી દીધું છે; ઉપયોગી નથી.

૩૭ એ જ પૃ. ૪૩-૪૪. મૅન્ડેલ્સ્લો સતી જોવા ગએલો અને સતીએ અલંકાર કાઢી વહેંચતી વખતે એક અલંકાર એના ઉપર નાખેલો તે એ જર્મન મુસાફરે સાચવી રાખેલો હતો.

૩૮ એ જ પૃ. ૪૫. મુસાફર મૅન્ડેલ્સ્લો આટલું વર્ણન કરે છે, પણ ખંભાતનો કોટ પથ્થરનો હતો એમ લખે છે એ ભૂલ છે.

વર્ણન કરે છે. કોટ ચાર વામ ઊંચો હતો, શહેરની બહાર ઘણા સુંદર બગીચા હતા, એમ આ મુસાફર પણ સાક્ષી પૂરે છે.

ટૅવર્નીઅરે કરેલું વર્ણન

ટૅવર્નીઅર નામના મુસાફરે પણ એ જ અરસામાં હિંદુસ્તાનનું સારું વર્ણન કરેલું છે. એ લખે છે કે અમદાવાદ જવા માટે ભરૂચથી ખંભાત આવીને જવાનો રસ્તો સહેલો છે, છતાં તે સહી-સલામત ન હોવાથી વડોદરા થઇને જવું ઠીક પડે છે. ખંભાતના કોટથી દરિયો દોઢ માઇલ જેટલે દૂર જતો રહ્યો હતો અને મોટાં વહાણો નવ માઇલથી નજીક આવી શકતાં નહિ. ખંભાતની નજીક સરખેજના જેવી સારી ગળી પાકતી. પોર્ટુગીઝ લોકો ખંભાતમાં વધારે પ્રમાણમાં હતા ત્યારે વેપાર અને વહાણો તથા મુસાફરોની અવરજવર હતી. એ લોકે દરિયાકાંઠે મોટાં મકાનો બાંધ્યાં હતાં અને ટૅવર્નીઅર આવ્યો ત્યારે બધું પડતર રહી પડી ગયું હતું (૧૬૬૨–૬૬).[૩૯] ખંભાતથી ત્રણ કોસ દૂર એક દેવળમાં નગ્ન મૂર્તિઓ હતી એનું વર્ણન ટૅવર્નીઅર લંબાણથી કરે છે.[૪૦] એ પછી તુરત આવેલો મુસાફર (૧૬૭૦) ઑગિલ્બી ખંભાતના કોટ અને બાર દરવાજાનું વર્ણન કરે છે અને શહેર સુરત કરતાં બેવડું હતું એમ લખે છે. દરવાજા રોજ રાત્રે બંધ થતા. રસ્તા ઘણા સારા હતા. વચમાં ત્રણ મોટાં બજારો હતાં. પંદર મોટા બગીચા અને ચાર તળાવો હતાં, તેમાં આખું વર્ષ પાણી રહેતું. ઘર કાંઈક ઈંટો અને કાંઈક પથ્થરનાં બાંધેલાં હતાં. આ ઘર ઇંગ્લંડમાં નજીવાં ગણાય પણ હિંદમાં સારામાં સારાં ગણાય તેવાં હતાં.[૪૧] સત્તરમી સદીના અંતમાં આવેલો ઇટાલીઅન મુસાફર જેમેલી કેરેરી (Jemelli Careri) લખે છે કે ખંભાતની પુરાણી જાહોજલાલી ઓછી થઈ ગઈ હતી છતાં એ મોટું અને ધનવાન શહેર હતું.[૪૨]

ઔરંગઝેબ બાદશાહના મરણ પછી અઢારમી સદીની શરૂઆતથી દેશમાંની અવ્યવસ્થા, દિલ્હી-ની સત્તાની નિર્બળતા અને મરાઠાઓની ચઢાઇઓથી થતી પાયમાલીને લીધે ગૂજરાતનાં શહેરોની પડતી થવા માંડે છે. એની અસર ખંભાતને પણ થાય છે. અંગ્રેજો સિવાય બીજા પરદેશીઓ પોતાની કોઠીઓ કાઢી નાખે છે. દરિયાઈ વેપારનું કેન્દ્ર ખંભાતમાંથી ઓછું થઈ સુરતમાં થયું હતું તે બંને હવે પડતી અનુભવે છે અને એમને ભોગે મુંબાઈ વધે છે.

એની પહેલાં અને પછી આવેલા મુસાફરો કોટ ઈંટચુનાનો હતો એમ સ્પષ્ટ લખે છે અને તે ખરૂં છે.

૩૯ Tavernier's Travels P. 54.

૪૦ એ જ પૃ. ૫૪. આ મંદિર કોનું અને કયાં તે સમજી શકાતું નથી. મૂર્તિ Apollo જેવી હતી એમ લખે છે. આ મંદિરમાં ઘરડી વેશ્યાઓ પૈસા કમાઇ નાની છોકરીઓ ખરીદી તેમને નાચગાન શીખવી અગીઆર બાર વરસની થાય ત્યારે લાવતી, અને મંદિરને અર્પણ કરતી જેથી તેમનું નસીબ સુધારે ! આ વિચિત્ર વાત શાને લાગુ પડે છે અને ગૂજરાતમાં આવું મંદિર ક્યાં હતું તે કાંઇ સમજી શકાતું નથી. શું દેવદાસી જેવું ગૂજરાતમાં કાંઈ હશે ?

૪૧ Bom. Gaz. VI. P. 219-20.

૪૨ એ જ પૃ. ૨૨૦. આ મુસાફર ખંભાતની પડતીનું કારણ અખાત પુરાયો તે અને પોર્ટુગીઝનો અમલ ગયો તે એમ માને છે. આમાં પહેલું કારણ ખરૂં પણ બીજું ખોટું છે. પોર્ટુગીઝોએ કદી ખંભાત કબજે કરેલું નથી.

મોગલાઇની પડતી દશામાં ખંભાતની સ્થિતિ

ઔરંગઝેબના મરણ બાદ એકાદ દસકા પછી ખંભાતના ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે એટલે એ બાબત નવા પ્રકરણમાં જ જોઇશું. અહીં તો અઢારમી સદીની શરૂઆતના પહેલા બે દસકા વિષે ટૂંકામાં જોઈ આ પ્રકરણ બંધ કરીએ. ઔરંગઝેબના મરણ પછી શાહજાદો શાહઆલમ બહાદુર-શાહ દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો. એના અમલમાં ગૂજરાતના ચાલીસમા સુબા ગાઝીઉદ્દીન બહાદુર ફિરોઝજંગની સુબાગીરીમાં ખંભાતના મુત્સદ્દી અમાનતખાનની બદલી થઈ અને એતમાદખાનને એ જગ્યા મળી.[૪૩] એ એક વરસ રહ્યા પછી સૈયદ હસનઉલ્લાખાનને એ જગ્યા મળી.[૪૪] આ અમલ-દારે શહેરમાં એક મહેલ બંધાવ્યો હતો અને એના કાટમાળનાં નાણાં વેપારીઓને ઓછાં આપી કેટલોક લાકડસામાન બંદરની કચેરીમાં સરકારી હતો તે ઉઠાવ્યો હતો. આ બધું તથા આરસની શિલાઓ અમદાવાદ મોકલી હતી તે શેખઅબ્દુલ વહાબે રોકી હતી એવા સમાચાર ખંભાતના હલકારાએ બાદશાહને લખ્યા તેથી સૈયદ હસનઉલ્લાખાનને બાદશાહની હજુરમાં પકડી લાવવાનો હુકમ થયો.[૪૫] તે પછી ફરૂખશીઅર બાદશાહના રાજ્યમાં તેંતાલીસમા સુબા દાઉદખાન પનીના અમલમાં આ હસનુલ્લાખાનને બદલવામાં આવ્યો એમ સમજાય છે; અને એની જગ્યા સૈયદ અકીલખાનને આપવામાં આવી.[૪૬] આ સૈયદ અકીલખાનનો કારભાર મિરાતે અહમદીના કર્તાના પિતા કરતા હતા, એટલે અહમદીકાર અને એના પિતાએ ખંભાતનો કારભાર કરેલો છે. એમને એક વખત ખંભાત છોડવું પડેલું ત્યારે પ્રજા તરફથી એમને બહુ માન મળેલું એવા તે લોકપ્રિય હતા.

આ સમય દરમ્યાન ખંભાત ઉપર રજપુતો અને કોળી લોકોની લૂંટ પડતી. વેપારરોજ-ગાર પડી ભાંગવા આવ્યા હતા. સોમનાથ પાટણના ચાંચિયા પણ બહુ નુકસાન કરતા. શહેરના કોટ સુધી ધાડ પડતી. કોઈવાર શહેરની અંદર પણ લૂંટ થતી. ઈ.સ. ૧૭૧૬માં ખંભાત અમદા-વાદ વચ્ચેનો વહેપાર એ કારણથી બંધ થઈ ગયો હતો. તે વખતે ખંભાત અને સુરતનો મુત્સદ્દી હૈદર કુલીખાન જે ખંભાતનો વહીવટ પોતાનો માણસ રાખીને કરતો તેણે વીસ હજારનું લશ્કર મોકલેલું પણ તે લશ્કર કાંઈ કરી શકયું નહિ. બે મહિના રહી થાકેલું લશ્કર સુરત પાછું ગયું.[૪૭] અઢારમી સદીની પહેલી વીશી બેસતાં ખંભાત સંસ્થાનના સ્વતંત્ર નવાબના કુલનો ઉદય આદ્યે ક્ષિતિજમાં દેખાવા માંડે છે અને ખંભાતનો ઇતિહાસ નવું સ્વરૂપ લે છે.

---

૪૩ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. ૧. પૃ. ૪૦૫. આ એતમાદખાન ઔરંગઝેબ બાદશાહના છેલ્લા વખતમાં આવી ગએલો તે જ કે બીજો તે અહમદીકારે સ્પષ્ટ કર્યું નથી.

૪૪ એ જ પૃ. ૪૦૮. આ ફેરફારીનું કારણ આપ્યું નથી.

૪૫ એ જ પૃ. ૪૧૦. આ મહેલ ખંભાતમાં બાંધ્યો કે અમદાવાદમાં એ સ્પષ્ટ નથી. છતાં સામાન અમદાવાદ મોકલ્યાનું લખ્યું છે અને અહમદીકાર 'શહેર' શબ્દ એકલો ફક્ત અમદાવાદને માટે જ વાપરે છે, તે ઉપરથી હસનુલ્લાખાન અમદાવાદનો હશે એમ સમજાય છે. એ ખંભાતનો મુત્સદ્દી તો ફક્ત નીમાએલો.

૪૬ મિરાતે અહમદી પૃ. ૪૨૭. હસનુલ્લાખાનને બાદશાહની હજૂરમાં બોલાવ્યાનું આગળ આવ્યા છતાં એનો અમલ લંબાયો જણાય છે, એનું કારણ ખુદ દિલ્હીમાં ઘણી ખટપટ હતી. અને નવા બાદશાહનો અમલ થયો હતો તે હોવું જોઇએ.

૪૭ Bom. Gaz. VI. P. 220.

પ્રકરણ આઠમું

સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

રાજકુટુંબ

ખંભાતના સ્વતંત્ર રાજવંશના વંશકર્તા મિરઝાં જાફર નજમુદ્દૌલાના વડવાઓ મૂળ ઈરાનના વતની, શિયા સંપ્રદાયના અને ત્યાંના નજમ-ઈ-સાનીના કુટુંબના હતા. ઈરાનના શાહ ઈસ્માઈલ સફવીના સાત પ્રધાનોમાંના એકને (ઈ.સ. ૧૫૦૦) એમનું પેઢીનામું જઈ મળે છે. ઈ.સ. ૧૭૨૩થી ૧૭૩૦માં મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્ક સરબુલંદખાનની સુબાગીરીમાં ગરીબ સ્થિતિમાં એ ગૂજરાત આવ્યા અને સુબાએ એમને પેટલાદનો વહીવટ સોંપ્યો.[1] એ અરસામાં મિરઝાં જાફરનું લગ્ન (ઈ.સ. ૧૭૨૫) ઈરાનના દહેલમી રાજાઓના વંશજ મોમીનખાન દહેલમીની પુત્રી સાથે થયું; એટલે માતા અને પિતા બંને બાજુથી ખંભાતનું રાજકુટુંબ ઈરાનના પ્રસિદ્ધ ખાનદાનમાંથી ઊતરી આવેલું છે.

વંશકર્તા નજમુદ્દૌલાના સસરા મોમીનખાન દહેલમી

સુબા મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્કની લાગવગથી મિરઝાં જાફરને ગૂજરાતની બક્ષીગીરી મળી હતી. એમના સસરા મોમીનખાન દહેલમીને એ જ અમીરની લાગવગથી ઈ.સ. ૧૭૧૪માં સુરત અને ખંભાતની મુત્સદ્દીગીરી અને વડોદરા, ભરૂચ, ધોળકા, પેટલાદ અને નડિયાદનો વહીવટ મળ્યાં હતાં. આ બધી જગ્યાએ મોમીનખાન દહેલમી પ્રતિનિધિઓ મૂકી પોતે સુરત રહેતા. ઈ.સ. ૧૭૧૫-૧૬માં ગૂજરાતની સુબેદારી મહારાજા અજિતસિંહને મળવાથી મોમીનખાનની જગ્યા ગઈ હતી, પણ ત્રણ જ વરસમાં એમણે એ પાછી મેળવેલી અને તે વખતે મરાઠાઓના હુમલાઓએ કરેલી અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈ એક વખત સ્વતંત્ર થવાનું પણ ધારેલું. અજિતસિંહના બદલાયા પછી ફરી એકવાર મોમીનખાને સત્તા ગુમાવી હતી; પણ ઈ.સ. ૧૭૨૨માં આસફ જહા નિઝામુલમુલ્કની સુબાગીરી વખતે સુરતના મુત્સદ્દીની જગ્યા ફરી હાથ કરી. આ વખતે મોમીનખાને પીલાજી ગાયકવાડનો સુરત ઉપરનો હલ્લો પાછો કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં ફતેહ ન મળી. એટલામાં મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્ક ફરી સત્તામાં આવતાં મોમીનખાનને દીવાનગીરી મળી. એ વખતે ગૂજરાતની દીવાનગીરી ઉપરાંત ખંભાતનો વહીવટ મોમીનખાને બે વરસ પોતાને હાથ રાખ્યો, અને એ જ અરસામાં (૧૭૨૫) મિરઝાં જાફર સાથે પોતાની પુત્રીનો લગ્નસંબંધ કર્યો.[2]

---

૧ Bom. Gaz. VI Cambay P. 221-222.

૨ એ જ પૃ. ૨૨૨, નોટ ૧. મીરાતે અહમદી પણ લખે છે કે મોમીનખાને સુરતના અમલ દરમ્યાન પીલાજી સાથે લડાઈ કરી તેમાં પીલાજીનો વિજય થયો. જ્યારે એમને સુબાના દીવાનની જગ્યા મળી ત્યારે સુરતની જગ્યા રૂસ્તમઅલીખાનને સોંપી. આ વખતે મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્કની સુબાગીરીમાં રુસ્તમઅલીખાનનો ભાઈ સુજાઅતખાન નાયબ સુબો હતો; ત્યારે પણ દીવાની મોમીનખાનની હતી. અહમદીના લખાણ ઉપરથી સમજાય છે કે મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્ક સાથે સંબંધ ઠીક હોવા છતાં મોમીનખાને તેના પ્રતિસ્પર્ધી મહારાજા અજિતસિંહ સાથે પણ સંબંધ રાખ્યો હતો. (ગુ. ભા. ફ્રે. મો. ઝ. કૃત)

સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

મોગલાઈના છેલ્લા દિવસોમાં દિલ્હીની સત્તાની ગૂજરાતમાં ધીમેધીમે એવી પડતી થતી ગઈ કે ખંભાત સ્વતંત્ર સંસ્થાન કયા વર્ષમાં થયું તે નક્કી થતું નથી. પરંતુ ઈ.સ. ૧૭૨૫માં મોમીનખાન દહેલમીનો સંબંધ મિરઝાં જાફર નજમુદ્દૌલા સાથે થયો, અને એમને ગૂજરાતની દીવાની તથા ખંભાત અને સુરતની મુત્સદ્દીગીરી મળી તે વખતે ખંભાત ઉપર તેમણે ખાસ નજર રાખી હતી એમ જણાય છે. મોમીનખાનનું મરણ ખંભાતમાં ઈ.સ. ૧૭૨૮માં થયું[3] અને એ વખતે મિરઝાં જાફર બક્ષીગીરી ઉપર હોવાથી ખંભાતનો વહીવટ પણ એમના હાથમાં આવ્યો. એટલે ૧૭૨૦થી ૧૭૩૦ સુધીમાં ખંભાતના સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપનાનો પાયો નંખાવા પ્રયત્ન ચાલુ હતા અને ૧૭૩૦ લગભગમાં એ પાયો નંખાઈ ગયો એમ માની શકાય.

મરાઠાઓના હલ્લા

મોમીનખાન દહેલમીના સ્વર્ગવાસ પછી બે વરસ સુધી પેટલાદ નજમુદ્દૌલાના તાબામાં રહ્યું. એ અરસામાં (૧૭૩૦) પેશ્વા બાજીરાવ પહેલાના ભાઈ ચીમનાજી આપાએ ખંભાતની ત્રણ લાખ રૂપિયાની ચોથની માગણી કરી. ત્રણ વર્ષ પછી મરાઠાઓએ ફરીથી પણ માગણી કરેલી. આ માગણીઓને લીધે પ્રજાને એટલો ત્રાસ વેઠવો પડેલો કે ખંભાતમાંથી ઘણા શરાફો અને વેપારીઓ દુકાનો બંધ કરીને જતા રહ્યા અને વેપારને ઘણું નુકસાન થયું.[4] અહમદીનો લેખક લખે છે કે ખંડેરાવનો પુત્ર ત્રંબકરાવ જે સાબરમતીને કાંઠે લશ્કર લઈ પડ્યો હતો તેને મરાઠાઓ અને રૂસ્તમઅલીખાન (સુરતવાળો) વચ્ચેની લડાઈમાં રૂસ્તમઅલી મરાયાની ખબર પડી, એટલે સાબરમતી આગળથી ઊપડી તેણે ખંભાતને ઘેરો ઘાલ્યો. એવામાં મરાઠાઓમાં માંહોમાંહે કજીઓ થયો તેમાં ત્રંબકરાવ મરાયો અને લશ્કર વીખરાઈ ગયું. આ બનાવથી ખંભાત બચી ગયું.[5]

મિરઝાં જાફર નજમુદ્દૌલા સુરત અને ખંભાતના મુત્સદ્દી

ઇ.સ. ૧૭૩૦માં મિરઝાં જાફર નજમુદ્દૌલાને સુબા સાથે કાંઈ ગેરસમજ થવાથી દિલ્હી જવું પડ્યું. ત્યાં તેમનો સારો આદરસત્કાર થયો અને નવા સુબા મહારાજા અભેસિંગ સાથે ગૂજરાત પાછા આવી મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્ક સાથે સમાધાન કરાવવામાં એમણે સુબાને સારી મદદ કરી. ગૂજરાતની બક્ષીગીરી અને ખંભાતનો વહીવટ એ કારણથી એમને મળ્યો હતો, અને ખંભાતની દેખરેખ એમણે પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ ફિદાઉદ્દીનખાનને સોંપી અને પેટલાદ પોતે કબજે રાખ્યું. એટલામાં સુબા સાથે વાંધો પડવાથી પેટલાદ છોડવું પડ્યું. ઈ.સ. ૧૭૩૩માં મુલ્લાં મુહમ્મદઅલીના બખેડાને લીધે મિરઝાં જાફરને સુરત જવાનો હુકમ આવ્યો[6] અને ખંભાતનો વહીવટ તેગબેગખાનને સોંપવામાં

---

૩ Bom. Gaz. VI P. 222. નોંધમાં લખે છે કે 'સિલેક્શન'નો લેખક રૉબર્ટસન ઈ.સ. ૧૭૨૬માં મરણ લખે છે. કહે છે કે ૧૮૧૨ સુધી કબરનો લેખ જોવામાં આવતો હતો.

૪ Bom. Gaz. VI P. 222.

૫ અહમદી. ગુ. ભા. (કૃ. મો. ઝ.)

૬ Bom. Gaz. VI P. 222.

આવ્યો. એ વખતે મિરઝાં જાફરને કિંમતી પોશાક અને એક હાથણી ભેટ મળી.[૭] આ વખતે મિરઝાં જાફરના હાથમાં ખંભાત સ્વતંત્ર જેવું હતું એમ ગણાય.[૮]

ભંડારી અને મોમીનખાન વચ્ચે અણબનાવ

મહારાજા અભેસિંહે ગૂજરાતની સુબેદારી પોતાના પ્રતિનિધિ રતનસિંહ ભંડારીની મારફતે ચલાવી. ભંડારીને અને મોમીનખાનને બનાવ રહ્યો નહિ. ભંડારીનો કારભાર પ્રજામાં પણ અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો. મોમીનખાને ભંડારીના હુકમોનો અનાદર કરવા માંડ્યો.[૯] વડોદરે જઈ મરાઠાઓને હાંકી કાઢવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે મોમીનખાને એ શહેર મરાઠાઓના હાથમાં જવા દીધું. ઈ.સ. ૧૭૩૫માં સુબાને વહેમ પડ્યો કે મોમીનખાન વીરમગામનો કબજો અપાવવા માટે સોરાબખાનને મદદ કરે છે. એથી ભંડારીએ એને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભંડારી અને મોમીનખાન વચ્ચે સંબંધ એટલો બગડી ગયો કે મોમીનખાનને પોતાને ભંડારી મારી નંખાવશે એવો વહેમ પડવાથી ખંભાત ચાલ્યા જવું પડ્યું.[૧૦] આ વખતે અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ શેઠ ખુશાલચંદને ભંડારી સાથે અણબનાવ થવાથી તે પણ ખંભાત આવીને રહ્યા, અને ત્યાંથી જુનાગઢ ગયા.[૧૧] ઈ. સ. ૧૭૩૪માં વડોદરા ઉપર પીલાજીના ભાઇ મહાદજી ગાયકવાડે ત્યાંના ફોજદાર શેરખાન બાબીની ગેરહાજરીમાં ચડાઈ કરી. એ વખતે શેરખાનને મદદ કરવા મોમીનખાન ઉપર હુકમ આવ્યો. મોમીનખાનના આવતા પહેલાં શેરખાનનું લશ્કર હાર્યું અને મોમીનખાનને લડવું ડહાપણભરેલું ન લાગવાથી તેણે ખંભાત પાછા જવાનું નક્કી કર્યું.[૧૨] ભંડારી સાથેના અણબનાવમાં આ એક વધારે કારણ ઉમેરાયું. બીજે વર્ષે દામાજી ગાયકવાડના પ્રતિનિધિ રંગોજીને કંતાજી જે ગૂજરાતમાં હતો તેની સાથે લડાઈ થઈ. એમાં કંતાજી આણંદ પાસે માર્યો ગયો. મોમીનખાન રંગોજીની સામે થવા પેટલાદ સુધી આવેલા તેમને ખંભાત પાછા જવું પડ્યું અને રંગોજી સાથે સલાહ થઈ તેમાં મહી નદીની ઉત્તરના પ્રદેશની ચોથ આપવાનું કબુલાયું.[૧૩] એ પછી બીજે વર્ષે (ઈ.સ. ૧૭૨૬) રંગોજી ધોળકા વગેરે લૂંટી આગળ વધતો હતો તેને વીરમગામ પાસે ભંડારીએ હરાવ્યો અને ત્યાંથી એ કપડવણજ તરફ નાઠો. આ વખતે રતનસિંહ ભંડારીએ મોમીનખાનની મદદ માટે કહેવડાવ્યું, પણ તેણે વિલંબ કર્યો.[૧૪] આ કારણોથી મોમીનખાનનો ભંડારી

---

૭ અહમદી. ગુ. ભા. (ફૂ. મો.) અહમદીકાર સુરતની મુત્સદ્દીગીરી મળી એમ લખે છે. ગેઝેટીઅરનો લેખક ખંભાત તેગબખ્તખાનને સોંપાયું એમ લખે છે. પણ અહમદી તેગબેગખાન લખે છે અને એ ખ ં લાગે છે.

૮ Bom. Gaz. VI P. 222.

૯ એ જ પૃ. ૨૨૩

૧૦ Bom. Gaz. VI P. 223 & Bom. Gaz. I. Part I P. 316 His. of Guj. આમાં ભંડારીએ મોમીનખાનને પકડવાનો વિચાર કર્યો હતો એમ લખ્યું છે.

૧૧ મિરાતે અહમદી. ગુ. ભા. (ફૂ. મો.) અને Bom. Gaz. I. I. P. 313. His. Guj. આ અમદાવાદના નગરશેઠ હતા.

૧૨ Bom. Gaz. I. I. 315.

૧૩ એ જ પૃ. ૩૧૬.

૧૪ એ જ પૃ. ૩૧૭. Bom. Gaz. VI P. 223. મિરાતે અહમદી, ગુ. ભા. (ફૂ. મો.) અહીં આ ત્રણે આધારગ્રંથોમાં સહેજ ફેર છે. ખંભાત આગળ લડાઈ થએલી અને મોમીનખાનને શહેરમાં ચાલ્યા જવું પડેલું તે ખરૂં જણાય છે.

સાથેનો સંબંધ તો વધારે બગડ્યો, પણ શેરખાન બાબી સાથેનો પણ થોડો બગડ્યો ખરો. રતનસિંહ ભંડારીએ પેટલાદ, નડિયાદ અને અરહર માતર પરગણાંનો વહીવટ મોમીનખાન પાસેથી લઇ લઇને શેરખાન બાબીને આપવા ઠરાવ્યું. આ વાતની મોમીનખાનને ખબર પડવાથી સામા થવા માટે પેટલાદનો બચાવ કરવા તેણે તૈયારી કરી અને ખંભાતમાં રહી રાહ જોવા માંડી. રતનસિંહે લશ્કર લઇ શેરખાનને મદદ કરવા માટે ખંભાત જવાનું નક્કી કર્યું.[૧૫]

મોમીનખાનને ગૂજરાતની સુબાગીરી મળે છે

એ વખતે (ઈ.સ. ૧૭૩૭માં) મહારાજા અભેસિંગ સુબાનું માન દિલ્હીમાં બાદશાહી દરબારમાં ઓછું થયું.[૧૬] ભંડારીથી અમદાવાદના વેપારીઓ ત્રાસી ગયા હતા. વેપારરોજગાર અટકી ગયા હતા અને બાદશાહની હજૂરમાં ફરીઆદો ગઇ હતી. મોમીનખાને પણ ભંડારી વિરૂદ્ધ ફરીઆદો લખી. એમાં ભંડારી પોતાને પાયમાલ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો અને એમ કરવામાં શેરખાન બાબીને હોળીનું નાળિયેર બનાવતો હતો એમ લખ્યું હતું. અમીરૂલ–ઉમરા જે મહારાજા ઉપર વિશ્વાસ રાખતો હતો તેને હવે મહારાજા અભેસિંગ સાથે અણબનાવ થયો હતો. એણે મોમીનખાનને ગૂજરાતની સુબાગીરી લેવા જણાવ્યું અને મોમીનખાને હા પાડી. એ ઉપરથી બાદશાહી ફરમાનથી મોમીનખાન 'નજમુદ્દૌલા મોમીનખાન બહાદુર ફિરોઝજંગ' એ ખિતાબથી ગૂજરાતના ૫૪મા સુબા નિમાયા. (ઈ.સ. ૧૭૩૭) અને ભંડારીને કાઢી સુબેદારીનો હોદ્દો સંભાળી લેવાની યુક્તિઓમાં ગૂંથાયા.[૧૭]

મોમીનખાન અમદાવાદ કબજે કરવા તૈયારી કરે છે

ખરી રીતે અહીંથી મોમીનખાનની કારકીર્દિ એકલા ખંભાતને લગતી જ નહિ પણ આખા ગૂજરાતના ઇતિહાસને લગતી થાય છે.[૧૮] બાદશાહી ફરમાન જે આવ્યું હતું તે મોમીનખાને એકદમ બહાર પાડ્યું નહિ. એમનો વિચાર મારવાડીઓને ગુજરાતમાં નાખવાનો હતો. પહેલાં વડનગરના

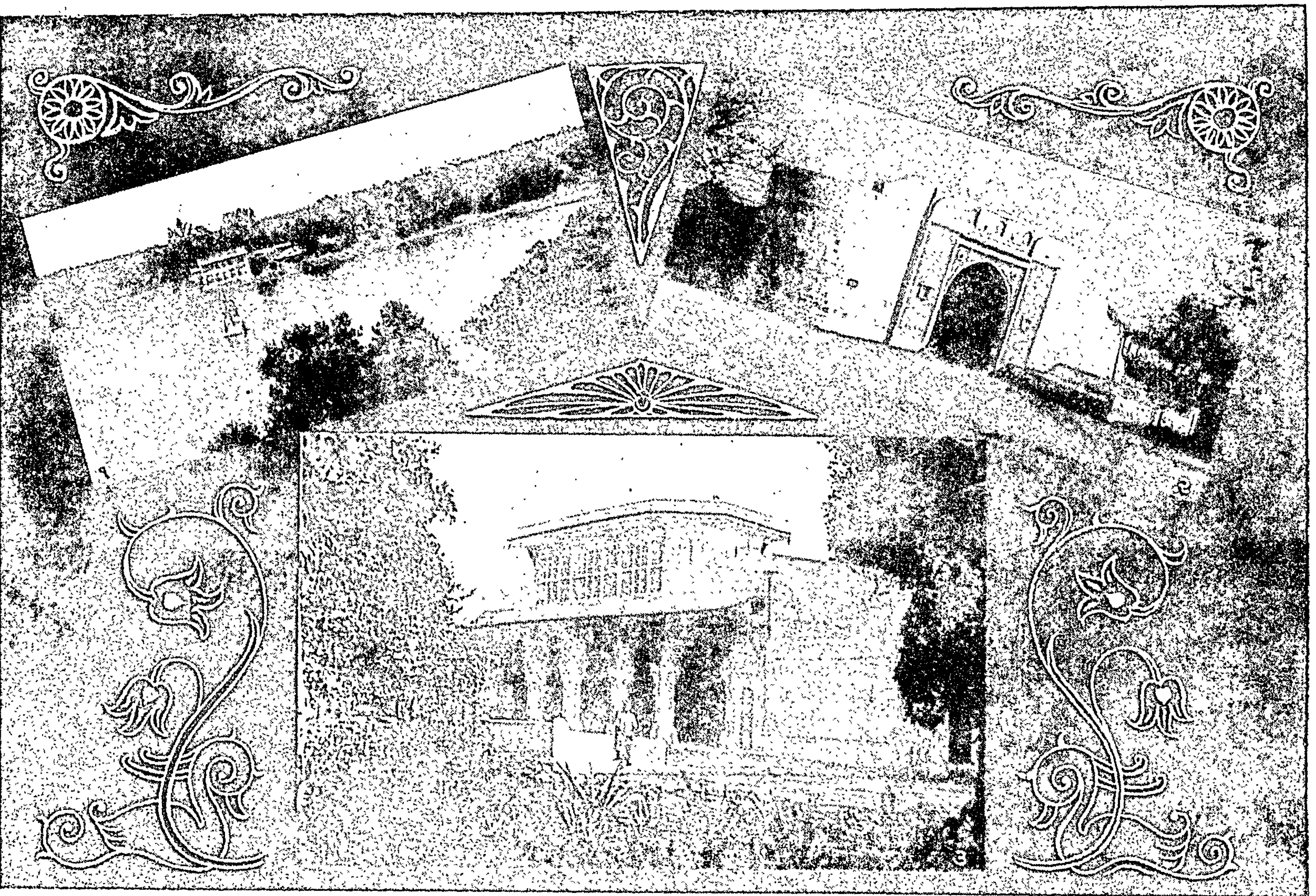
ગેઝેટીઅરના ગુજરાતના ઈતિહાસમાં લડાઈ માટે સ્પષ્ટ ન લખતાં ખંભાત જવાની ફરજ પડી એમ લખ્યું છે. અહમદી લખે છે કે મોમીનખાનની તોપોથી રંગોજીના લશ્કરમાં ભંગાણ પડ્યું, પણ આખરે સલાહ થઈ. કહે છે કે આ વખતે રંગોજીની મહેમાનગીરી કરવાનો મોમીનખાને ડોળ કર્યો, પણ લડાઈ અટકી નહિ. ગેઝેટીઅરનો ગુ. ઈતિહાસનો લેખક આ વખતે મોમીનખાને સ્વતંત્ર થવા યત્ન કર્યો એમ લખે છે. એ ઉપરથી ઈ.સ. ૧૭૩૬ સુધી પણ પૂર્ણ સ્વતંત્રતા નહિ હોય.

૧૫ મિરાતે અહમદી. ગુ. ભા. (કૃ. મો.) Bom. Gaz. VI. 223. 8 I. I. 318.

૧૬ Bom. Gaz. I. I. P. 318.

૧૭ Bom. Gaz. I. Part I. P. 318. ગેઝેટીઅરમાં આ હકીકત ટૂંકામાં આપી છે. ઉપરનું વર્ણન અહમદીમાંથી લીધું છે. અહીં ગુ. ના ઈતિહાસનું ગેઝેટીઅર અને ભાગ ૬માં આપેલું ખંભાતનું ગેઝેટીઅર 'ફિરોઝ જંગ'નો ઈલકાબ લખે છે અહમદીમાં 'દિલાવર જંગ' લખ્યું છે. દિલાવર જંગનો ઈલકાબ પાછળથી મળે છે, તેથી પહેલાં ફિરોઝ જંગનો મળ્યો હશે એમ જણાય છે.

૧૮ મોમીનખાનની અને એ પછી મોમીનખાન બીજાની ઘણી વિગતો આખા ગૂજરાતને લગતી છે. પરંતુ આ ઇતિહાસ ખંભાત સંસ્થાન સાથે ખંભાતના રાજકુટુંબનો પણ છે, એટલે મોમીનખાનની ખંભાત બહારની પ્રવૃત્તિનું વર્ણન અસ્થાને નથી. જોકે ખંભાતને લગતું વિસ્તારથી અને બીજું બહુ ટૂંકામાં આપ્યું છે.

(૧) નારેશ્વર તળાવ (૨) લાલ દરવાજા (૩) લાલ બાગ

દરમ્યાન બાદશાહ પાસે ખંભાત પાછા જવા માટે મોમીનખાન ઉપર ખાસ હુકમ કઢાવ્યો. પણ ફરી અમીર-ઉલ-ઉમરાની સલાહને માન આપી મોમીનખાને નિશ્ચય કાયમ રાખ્યો અને ખેડેથી કૂચ કરી અમદાવાદ બહાર કાંકરિયા તળાવ ઉપર જઈ પડાવ નાખ્યો. ભંડારીના ત્રાસથી અમદાવાદ કંટાળી ગયું હતું. આ ચડાઈના સમાચાર સાંભળી જે વેપારીઓ માલ લઈ શહેરમાંથી નીકળ્યા. તેમને મોમીનખાને દશાંશ જકાત લઈ સહીસલામત જ્યાં જવું હતું ત્યાં પહોંચાડ્યા, અને મારવાડીઓનું ઘેરાએલું લશ્કર બહાર નીકળી ખેતરોના પાક લૂંટતું હતું તેનો બંદોબસ્ત કરી લૂંટનારાઓને પકડ્યા. એવામાં બાદશાહ તરફથી બીજું ફરમાન આવ્યું અને એમાં મહારાજાને સુબાના પદ ઉપર કાયમ કર્યાનું તથા ભંડારીને બદલે કામચલાઉ અભયકરણ પટાવતને નીમ્યાનું લખ્યું હતું. બાદશાહી હુકમ જોઈ મોમીનખાને કહેવડાવ્યું કે પોતે હુકમને તાબે થશે, પણ હુકમ મુજબ ભંડારી પણ શહેર છોડે ત્યારે પોતે જશે. એ અરસામાં મોમીનખાનને સુરત અને જુનાગઢથી મદદ આવી પહોંચી.[૨૦] આ વખતે શહેરમાં તંગી પડવાથી ભંડારીના કેટલાક મારવાડી લશ્કરીઓ શહેર બહાર નીકળી મોમીનખાનને મળ્યા. ફરીથી બાદશાહી ફરમાનનો અમલ કરવાનું મોમીનખાનને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે ભંડારી કિલ્લો છોડે તથા શહેરમાંથી નાસેલા માણસો પાછા આવી વસે અને શાંતિ થાય કે તુરત પોતે ખંભાત જશે.

અમદાવાદ લીધું

આ વખતે દામાજી લશ્કર લઇને મોમીનખાનને આવી મળ્યો. આ ખબર ભંડારીને મળતાં એણે દામાજીને કહેવડાવ્યું કે મોમીનખાનનો પક્ષ છોડો તો ખંભાત–અમદાવાદ સુદ્ધાં આખા ગૂજરાતમાં અરધો ભાગ આપું. આ હકીકત દામાજીએ મોમીનખાનને કહી ત્યારે વખત વિચારી મોમીનખાને અમદાવાદના હવેલી પરગણાનાં કેટલાંક ગામ અને વીરમગામ પરગણું સ્વતંત્ર દામાજીને આપવા કહ્યું અને દામાજીનું સમાધાન કર્યું.[૨૧] હવે બહારના લશ્કરે ઘેરો મજબૂત કર્યો. મોમીનખાને ભંડારીને, સમજાવી શહેર સોંપી દેવા અહમદીના કર્તાને એકવાર મોકલ્યો, પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. મરાઠાઓને લીધે અમદાવાદ શહેરને એટલું નુકસાન પહોંચ્યું કે તેમની મદદ લીધા માટે મોમીનખાનને પોતાને પસ્તાવો થયો,[૨૨] અને અંદરથી પોતાનાં માણસોને કહ્યું કે મરાઠાઓને બનતાં સુધી શહેરમાં ન પેસવા દેવા. ભંડારીને જ્યારે લાગ્યું કે હવે વધુ વખત ટકાશે નહિ ત્યારે થાકીને વાહનની સગવડ અને એક લાખ રૂપિયા સાથે આબરૂભેર નીકળી જવાની શરતે શહેરનો કબજો સોંપ્યો. મોમીન-ખાને ગૂજરાતના પાટનગરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ સમાચાર બાદશાહને પહોંચ્યા ત્યારે મોમીનખાનની

---

૨૦ મિરાતે અહમદી. ગુ. ભા. (કૃ. મો. ઝ.) આ હકીકત ટૂંકામાં ગેઝેટીઅરના ગૂજરાતના ઈતિહાસમાં (Vol. I. Part I.)માં આપેલી છે. અમદાવાદ પાસેની લડાઈ અને બીજી ઘણી વાતો જેમાં ખંભાતને કાંઈ સંબંધ નથી તેમજ મોમીન-ખાનના ચરિત્રને ખાસ કામની નથી તેવી છોડી દીધી છે.

૨૧ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (કૃ. મો. ઝ.)

૨૨ Bom. Gaz. I. Prt I. P. 320. અહમદીકાર લખે છે કે દામાજીએ પોતે પોતાના લશ્કરીઓને તોફાન કરતાં વાર્યા હતા.

મનસબમાં વધારો કરી ઘણાં વખાણ કર્યાં અને આ કામ તો એ જ કરે એમ જાહેર કર્યું.[૨૩]

ખંભાતનો બંદોબસ્ત

આ લડાઈ દરમ્યાન ખંભાતનો વહીવટ નજમખાન જે પોતાનો જમાઈ થતો હતો તેને સોંપ્યો હતો.[૨૪] અમદાવાદ કબજે કર્યા પછી પોતે સુબાનું કામકાજ ચલાવવા માંડ્યું. શાંતિ અને સહી-સલામતીની ખાત્રી પડવાથી નાસી ગએલા લોકો શહેરમાં આવી વસવા લાગ્યા.[૨૫] મોમીનખાને હવે બહાર નીકળી પેશકશી ઊઘરાવવા નક્કી કર્યું. બાદશાહે મોમીનખાનના ભત્રીજા હિંમતઅલીખાનને સોરઠની ફોજદારી આપી. મોમીનખાને અમદાવાદનો અરધો ભાગ મરાઠાઓને આપેલો હતો એટલે ઘણી બાબતોમાં રંગોજી સાથે અથડામણ થયા કરતી (ઈ.સ. ૧૭૩૮). આ અરસામાં મોમીનખાનના બીજા ભત્રીજા મુહમ્મદ મોમીનખાન બક્ષીને નઝરઅલીખાનનો ઇલ્કાબ મળ્યો.[૨૬] સુબાગીરીની જંજાળને લીધે મોમીનખાનનું મુખ્ય રહેઠાણ અમદાવાદમાં હતું, પણ ઈ.સ. ૧૭૪૧માં ખંભાત બંદરની આવકમાં ઘટાડો થયાના સમાચાર આવ્યા. એટલે મોમીનખાને બે મહિના ખંભાત જઈ બંદરના દરોગાની બદલી કરી એ જગ્યા ઉપર ઇસ્માઇલિ મહમ્મદને મૂક્યો અને વેપારીઓ સાથે સલુકાઈથી વર્તન કરવા તાકીદ આપી.[૨૭]

મોમીનખાનને નવો ઇલ્કાબ અને અવસાન

આ બધા વહીવટ અને હોશિયારીથી પ્રસન્ન થઈ બાદશાહે મોમીનખાનની મનસબમાં વધારો કરી તે ૬૦૦૦ જાતીકી અને ૬૦૦૦ સવારોની કરી. એક શિરપેચ, કલગી, કેટલુંક કાપડ, એક હાથી અને 'માહી મરાતીબ'નું નિશાન,[૨૮] તથા નજમુદ્દૌલા મોમીનખાન દિલાવર જંગબહાદુરનો ઇલ્કાબ આપ્યો.[૨૯] આ વખતે ખંભાતથી નજરઅલીખાન અને વજેરામ પેશકારે સખ્ત લડાઇઓ કરી આસપાસના કોળી ઠાકોરો પાસેથી પેશકશી વસૂલ કરી.[૩૦] હવે મોમીનખાનની તબિયત બગડી હતી. ઈ.સ. ૧૭૪૩માં અમદાવાદમાં મોમીનખાનનો સ્વર્ગવાસ થયો.[૩૧] રૂસ્તમઅલીખાનના મકબરામાં

---

૨૩ અહમદી. ગુ. ભા. (કૃ. મો. ઝ.)

૨૪ Bom. Gaz. VI. 223.

૨૫ Bom. Gaz. I. Part I. P. 320.

૨૬ એ જ પૃ. ૩૨૨.

૨૭ એ જ પૃ. ૩૨૩ અને મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (કૃ. મો. ઝ.) અહમદી લખે છે કે ખંભાતમાં બે મહિના થયા હતા. ગેઝેટીઅરે માત્ર ખંભાત જવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મરાઠા સાથેની રોજની અથડામણ અને પેશકશી તથા સુબાગીરીના કામને લીધે મોમીનખાનથી ખંભાત વધારે રહેવાતું નહિ.

૨૮ Bom. Gaz. I. Part I. P. 325 'Order of Mahi-Maratib' 'માહી મરાતીબ' એ ટોચ ઉપર માછલીના આકારના નિશાનવાળો વાવટો છે.

૨૯ એ જ પૃ. ૩૨૫.

૩૦ એ જ પૃ. ૩૨૫.

૩૧ Bom. Gaz. I. Part I. P. 526. મિરાતે અહમદી લખે છે કે હી. સં. ૧૧૫૬માં મોહરમ માસની તા. ૭મીએ દિવસ ઉગ્યા પછી દોઢ પહોરે મરણ થયું. રૂસ્તમઅલીખાનના રોજામાં દફનક્રિયા થઈ એ પણ એ જ લખે છે. આ રૂસ્તમ-

એમની કબર કરવામાં આવી, જે હાલ અમદાવાદમાં મિરઝાપુરમાં રસ્તા ઉપર છે.

મોમીનખાનનું ચારિત્ર્ય

ઇતિહાસના વાંચનારાઓએ કોઈ જાતના કોમી કે બીજા પૂર્વગ્રહ (prejudice)ના પૂરમાં તણાતાં પહેલાં એટલું સમજવું જોઇએ કે દરેક રાજ વંશમાં સારા ખોટા વખત આવે છે. પરંતુ તે દરેક રાજવંશનો મૂળ વંશકર્તા અસાધારણ બુદ્ધિ અને કાર્યશક્તિ તથા રાજા તરીકે પોતાની સંપૂર્ણ જોખમદારીની સમજણ સિવાય થતો નથી. જગતના ઇતિહાસના દરેક રાજવંશની હકીકત જોઈશું તો તેના મૂળ પુરુષ અથવા સ્થાપકમાં આ ગુણો હશે. મોમીનખાનની કારકિર્દી ઉપર સામાન્ય રીતે વિસ્તારથી જોતાં તે એક સામાન્ય માણસમાંથી ધીમેધામે છેક ગૂજરાતના સુબા (Mogul Viceroy)ના પદ સુધી ચડે છે. આ વખતે દિલ્હીની સત્તા નબળી પડેલી હોવાથી સુબાના પદની મુશ્કેલીઓનો પાર નથી અને દરેક સુબાને પોતાનો રસ્તો પોતાની મેળે બાદશાહી મદદની આશા વગર કરી લેવો પડે છે. મોમીનખાન એ બધી મુશ્કેલીઓમાંથી કેવી કુનેહથી પાર ઊતરે છે તે જોયું. અસાધારણ હિંમત અને કાર્યકુશળતા વગર એ બને નહિ. તે સાથે અમદાવાદના ઘેરા વખતના અને ખંભાતના વહીવટના જે ઉલ્લેખો આવે છે તે જોતાં પ્રજા ઉપર મોમીનખાનને કેટલી પ્રીતિ હતી તે સ્પષ્ટ થાય છે. બંદોબસ્ત અને વેપારવૃદ્ધિની તેની કાળજી પણ સ્પષ્ટ છે. અમદાવાદની ખરાબી થતી જોઈ મોમીનખાનને ઘણું લાગી આવે છે. અમદાવાદમાં એક વખત હલકા સિક્કા પડવા લાગ્યા હતા તે કાળજીથી સુધરાવ્યા અહમદીકાર મોમીનખાન ગરીબોની વારે ચઢ્યાનું પણ લખે છે. ગૂજરાતની આવકનો અરધો ભાગ મરાઠાઓને આપ્યો એ ભૂલ માટે મોમીનખાનને લાગતું હતું. એ ખરેખર ભૂલ હતી કે સંજોગોને વશ થઈ મરાઠાઓ સાથે કામ લેવાનું દિલ્હીનું ફરમાન હતું કે સંજોગો જોતાં દિલ્હી તરફની મદદનો અસંભવ દેખી એ સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો એ બધું આજે પોણા બસો વર્ષ પછી આજની દૃષ્ટિએ તપાસવું તે ઠીક નથી. તે વખતે આપણે હોઇએ તો શું કરીએ તે જોવાનું છે. ટૂંકામાં મોમીનખાનમાં વંશકર્તાના બધા ગુણ હતા અને તેથી જ ખંભાતનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન સ્થપાયું.

અલીખાન તે સુરતવાળો કે બીજો તે સ્પષ્ટ થતું નથી. હાલ મોમીનખાનની દરગાહ મિરઝાપુરમાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈના બંગલાની હદમાં રસ્તા ઉપર છે.

પ્રકરણ નવમું

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

મુફતાખીરખાન–મોમીનખાન બીજા–નું રાજ્ય

નજમુદ્દૌલા મોમીનખાનના મરણ પછી એમની બેગમને વહેમ પડ્યો કે ફિદાઉદ્દીનખાન અને મુફતાખીરખાન મળીને એની જાગીર પડાવી લેશે. આ કારણથી એણે રંગોજીનું રક્ષણ માગ્યું.[1] એ દરમ્યાન ફિદાઉદ્દીનખાન અને મુફતાખીરખાનને કામચલાઉ ગૂજરાતની સુબાગીરીનો હોદ્દો સંભાળી લેવા બાદશાહી ફરમાન આવ્યું. બંને જણા તે વખતે અમદાવાદમાં હતા. વાજાં વગાડતા બંને જણ એક હાથી ઉપર બેસી ફરમાન લઈ શહેરમાં પેઠા.[2] એવામાં આણંદરામ નામનો માણસ જેનું મોમીનખાને અપમાન કર્યું હતું તે રંગોજી પાસે ગયો અને ફિદાઉદ્દીનખાન અને મોમીનખાનને મારી નાખવા માટે એને ચઢાવ્યો.[3] રંગોજીએ આ કાર્ય સાધવા માટે એ બંનેને જમવા બોલાવ્યા; પણ મારવાની હિંમત ચાલી નહિ. એ પછી ફિદાઉદ્દીનખાનને ખંભાત જવું પડ્યું. હવે રંગોજીએ મુફતાખીરખાનને મારી નાખવા નિશ્ચય કર્યો. એ કારણથી એણે વજેરામ અને કાયમકુલીખાનને મેળવી લીધા. મુફતાખીરખાનને આ વાતની ખબર પડી તેથી દરેક રીતની સાવચેતી રાખવા માંડી. રંગોજીએ બે વખત એ પ્રમાણે પ્રયત્ન કર્યા પણ ફાવ્યો નહિ. આ વખતે શેરખાન બાબીએ ખંભાતનાં કેટલાંક ગામડાં લૂંટવા માંડ્યાં. રંગોજી પોતાના માણસ રામજીને બોલાવી લડાઈ માટે તૈયાર થયો. મુફતાખીરખાને ખંભાતથી ફિદાઉદ્દીનખાનને બોલાવ્યો. શેરખાને રંગોજીને મદદ કરવાનું છોડી દીધું. રંગોજી હવે ગભરાયો અને રસ્તો રહ્યો નહિ, એટલે આણંદ-રામને સોંપી દીધો અને બોરસદ તથા વિરમગામ પણ સોંપ્યું. આ રીતે ફિદાઉદ્દીનખાન અને મુફતાખીરખાનની સત્તા ગૂજરાતમાં થોડો વખત નિષ્કંટક થઈ.[4] આ વખતે ખંભાત બંદરનો દરોગો ઈસ્માઈલ મુહમ્મદખાન જે નજમુદ્દૌલા મોમીનખાનના વખતથી વહીવટ કરતો હતો તે ગુજરી ગયો.[5] એ ઘણો લોકપ્રિય હતો. એના મરણથી ઘણા વેપારીઓ દિલગીર થયા.[6]

---

૧ Bom. Gaz. Vol. I. Part I. P. 326.

૨ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફૃ. મો. ઝ.)

૩ Bom. Gaz. Vol. I. P. I. P. 326.

૪ એ જ પૃ. ૩૨૬. મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફૃ. મો. ઝ.) Bom. Gaz. ના ખંભાતના ભાગમાં (Vol VI) આ બીના આપી નથી. ઉપર જે આણંદરામ આવે છે તેને પાછળથી ફિદાઉદ્દીનખાન મારી નાખે છે.

૫ મિરાતે અહમદી. ગુ. ભા. (ફૃ. મો. ઝ.) ઈસ્માઈલ મુહમ્મદખાન મિરાતે અહમદીના લેખકનો ભાઈ થતો હતો. એની લોકપ્રિયતાનું વર્ણન અહમદીમાં કર્યું છે.

૬ ઇસ્માઈલ મહમ્મદ બંદરનો દરોગો હતો. બંદરનો દરોગો એટલે collector of customs મુત્સદ્દીથી એ જુદો. મુત્સદ્દીના હાથમાં રાજસત્તા હોય છે; દરોગાના હાથમાં બંદરની આવકજાવકની માત્ર સત્તા.

મુફ્તાખીરખાનની સુબાગીરી અને અમદાવાદ છોડી ખંભાત આવવું

એ જ વર્ષ (૧૭૪૩)ના પાછલા ભાગમાં બાદશાહને ખબર પડી કે જુન્નારનો અબદુલ અઝીઝખાન[૭] નામનો માણસ ખોટી રીતે સુબો થઇને બેઠો છે. તેથી બાદશાહે મુફ્તાખીરખાન ઉપર ફરમાન મોકલ્યું અને એને ગૂજરાતનો સત્તાવનમો સુબો નીમ્યો. એ પહેલાં મુફ્તાખીરખાન અને ફિદા-ઉદ્દીનખાનને પોતાના લશ્કરીઓના પગાર ચઢી ગયેલા હતા તેથી તેમની સ્થિતિ કફોડી થતાં જવાંમર્દખાન બાબીએ શહેર (અમદાવાદ)નો કબજો લીધેલો તેથી તે બંને વચ્ચે અણબનાવ થએલો. જ્યારે બાદશાહી ફરમાન મુફ્તાખીરખાનને સુબાગીરી માટેનું આવ્યું ત્યારે એણે જવાંમર્દખાનને નાયબ સુબો બનાવવા કહ્યું. આ વખતે જવાંમર્દખાન એટલો સત્તાવાળો હતો કે મુફ્તાખીરખાનથી એની સામે લડી શકાય તેમ હતું નહિ. આ ખટપટમાં છેવટે જવાંમર્દખાને મુફ્તાખીરખાનના ઘરને ઘેરો ઘાલ્યો અને મુફ્તાખીરખાનને નીકળીને ખંભાત નાસી જઈ રંગોજીને મળવું પડ્યું.[૮]

રંગોજીએ ખંભાતમાંથી લીધેલી રકમ

ઇ.સ. ૧૭૪૪માં મરાઠાઓએ અમદાવાદમાં પોતાની ગએલી સત્તા પાછી લેવા નિશ્ચય કર્યો અને લશ્કર મોકલ્યું. એ વખતે રંગોજી પેટલાદ હતો. ફિદાઉદ્દીનખાને રંગોજીને મુફ્તાખીરખાનને મદદ કરવા કહ્યું. રંગોજી પાસે પૈસા નહોતા. તેથી બંને જણ મુફ્તાખીરખાન પાસે ખંભાત ગયા. રંગોજીને એક લાખ રૂપિયાની જરૂર હતી. મુફ્તાખીરખાને બહુ મહેનતે ૮૦,૦૦૦ રૂપિયા ઉભા કર્યા, અને રંગોજીના નાયબને ભાગનો વહીવટ કરવા રજા આપી. રંગોજીએ બાકીના વીસ હજાર મળ્યા પછી મદદ કરવા જણાવ્યું તેથી ફિદાઉદ્દીનખાન નિરાશ થઇને દહેવાણ જઇને રહ્યો.[૯] મુફ્તાખીરખાનને આ રીતે પાંચ વર્ષ ખંભાતમાં રહેવું પડ્યું. તે દરમ્યાન વારંવાર અમદાવાદ લઈ સુબાગીરીનો હોદ્દો સંભાળવા વિચાર કર્યા પણ તેમાં સફળતા મળી નહિ.[૧૦]

નજમખાનનો વહીવટ અને ખંભાતની સ્થિતિ

આ બધા વખત દરમ્યાન (ઈ.સ. ૧૭૩૭થી ૧૭૪૮) અગિયાર વર્ષ સુધી નજમખાને ખંભાતનો રાજવહીવટ સંભાળ્યો હતો. સમયની સામાન્ય અશાંતિને લીધે જોકે વેપાર ઓછો થતો હતો છતાં પણ નજમખાનના વહીવટમાં ખંભાતની સ્થિતિ સારી થઈ હતી. મોમીનખાન પહેલાનાં છેવટનાં વર્ષોમાં બંદર અને શહેરને કાંઈ હરકત આવી નહોતી. તે પછી ખંભાત ઉપર મરાઠાઓની માગણી-

---

૭ Bom. Gaz. I. I. P. 327.

૮ Bom. Gaz. I. I. P. 327.

૯ એ જ પૃ. ૩૨૭ Bom. Gaz. VI. ખંભાતના વૃત્તાંતનો લેખક સુરતની અંગ્રેજોની ડાયરીના આધારે લખે છે કે રંગોજીએ આ મસલત ઉપરાંત ખંભાતના ગાયકવાડના ભાગના અરધા રૂપિયા માગ્યા. (રૂા. ૮૦,૦૦૦) અને મુફ્તાખીરખાને ના પાડી તેથી ૨૦,૦૦૦નું લશ્કર લઈ ખંભાત ઉપર ચઢી આવ્યો. તેથી તેની માગણી મુજબ રૂપિયા આપવા પડ્યા. આ વખતે અંગ્રેજી કોઠીનાં માણસોએ નવાબને મદદ કરી. આના વેરમાં મરાઠાઓએ નવાબનાં જે માણસ બહાર આવ્યાં તેમનાં નાક કાપી લીધાં. Bom. Gaz. VI. 223. Note 3.

૧૦ Bom. Gaz. VI. P. 224.

ઓનો બોજો ભારે પડવા છતાં શહેર ઉપર હુમલો થયો નહોતો અને આસપાસનો મુલક મરાઠાઓની રીત પ્રમાણે તારાજ પણ થયો નહોતો. અકબર બાદશાહના વખતનાં પરાં આબાદ હતાં અને બીજાં ગામોમાં પણ કારીગરો સારી સ્થિતિમાં હતા. છતાં આખા દેશના સંજોગોને લીધે આવક ઘટીને રૂ. ૪૦૦૦૦૦ની થઈ હતી.[૧૧] હવે અમદાવાદ લેવામાં સફળતા ન મળવાથી મુફ્તાખીરખાને ખંભાતમાં સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા કરી અને તે પાર પાડવા માટે નજમખાનને મારી નંખાવ્યો; અને બાદશાહને એ બાબત ખબર આપી મોમીનખાનનો ઇલ્કાબ જે બાદશાહ તરફથી મળ્યો હતો તે ધારણ કરી ખંભાતની મુત્સદ્દીગીરી લીધી અને બાદશાહે એ વાતને મંજૂરી આપી[૧૨] અને નુરૂદ્દીન મુહમ્મદખાન મોમીનખાન બહાદુરનો ઇલ્કાબ આપ્યો.[૧૩] નજમખાનના મરણના સમાચાર સાંભળી ફિદાઉદ્દીનખાન તેના કુટુંબને આશ્વાસન આપવાના બહાને ખંભાત આવ્યો; પણ એને અંદર આવવાની પરવાનગી મળી નહિ તેથી એને પાછા જવું પડ્યું.[૧૪]

ખંભાત ઉપર પેશ્વાની લડાઇ અને ચોથ

આ વખતે મોમીનખાનની[૧૫] સત્તા માત્ર ખંભાત ઉપર જ હતી અને બહાર એમનું પદ ખંભાતના મુત્સદ્દી તરીકે ગણાતું. ગાયકવાડના પ્રતિનિધિ સાથે મોમીનખાનને હવે અણબનાવ થયો હતો. પેશ્વા અને ગાયકવાડે ગૂજરાતની વહેંચણી કરી લીધી હતી તેમાં ખંભાત પેશ્વાના હિસ્સામાં હતું. રઘુનાથરાવે પોતાના નાયબ તરીકે શ્રીપતરાવને નીમ્યો હતો. ચોથ ઊઘરાવતો રઘુનાથરાવ ધોળકેથી તારાપુર અને ત્યાંથી ખંભાત આવ્યો, અને વાર્ષિક દસ હજાર રૂપિયા આપવા મોમીનખાનને ફરજ પાડી.[૧૬] આ વખતે પેશ્વાનો સરદાર પાંડુરંગ પંડિત ચોથ ઊઘરાવવા આવેલો તે ખંભાત આવ્યો

---

૧૧ એ જ પૃ. ૨૨૪–૨૨૫. રૉબર્ટસનને આધારે લેખક લખે છે કે દાણા ઉપર કર નાખનાર નજમખાન ખંભાતનો પહેલો જ સુબો હતો. એક ગાડે ચાર આના કર હતો. વેપારીઓ યુક્તિથી તે કર ઉડાવવા લાગ્યા, તેથી વજન ઉપર કર નાખી પાંચ મણે ત્રણ પાઈ કર નાખ્યો.

૧૨ Bom. Gaz. I. I. P. 330-31. નજમખાન મોમીનખાન પહેલાનો જમાઈ થતો હતો અને ખંભાતનો વહીવટ સંમતિથી કરતો હતો. છતાં એને મારી નાખવાનો અર્થ સમજાય તેવો નથી. ગેઝેટીઅરના ઉપરના ઉલ્લેખમાં 'મરી ગયો' એમ લખ્યું છે. પણ ખંભાત ગેઝેટીઅરમાં ઝેર દઈ મારી નાખવામાં આવ્યો એમ લખ્યું છે. બાદશાહને ખબર આપવી પડી એ સૂચવે છે કે ખંભાત સ્વતંત્ર થયા છતાં બાદશાહની પરવાનગી જરૂરની ગણાતી. નજમખાનને બાદશાહે નીમ્યો હોય તો તેને પોતે ન ઉઠાડી શકે તેથી મારી નંખાવ્યો કે બીજા કારણથી તે સ્પષ્ટ નથી.

૧૩ Bom. Gaz. VI. P. 225.

૧૪ એ જ, પૃ. ૨૨૫ અને Bom. Gaz. I. I. P. 331. આ ઉપરથી ફિદાઉદ્દીનખાન સાથે પણ મુફ્તાખીરખાનને અણબનાવ થયો સમજાય છે. ફિદાઉદ્દીન ખંભાત ઉપર ચઢી આવ્યો એમ સમજાય છે. આ બધું જોતાં નજમખાન અને ફિદાઉદ્દીનખાન બંનેની ખંભાત લઇને સ્વતંત્ર થવાની દાનત હશે એમ પણ વ્યક્ત થાય છે.

૧૫ મુફ્તાખીરખાન નામના પણ ગૂજરાતના સુબા હોવાથી અને મોમીનખાનનો ઇલ્કાબ ધારણ કર્યાથી હવે પછી તેમને મોમીનખાન (બીજા) કહીશું.

૧૬ Bom. Gaz. I. I. 337. અને મિરાતે અહમદી. ગુ. ભા. (કૃ. મો. ઝ.) અહીં અહમદીમાં લખ્યું છે કે ખંભાતના હિંદુ અને મુસલમાન વેપારીઓએ રઘુનાથરાવને મળી મોમીનખાન વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરી અને રઘુનાથરાવે મોમીનખાનને

(૧૭૫૨). મોમીનખાને બચાવનાં સાધન તૈયાર કર્યાં, પણ લડાઈ થતાં પહેલાં સલાહ થઈ. મોમીનખાને ઘાસદાણાના રૂપિયા સાત હજાર તથા ચાર તોપો તેને આપી, અને ફકરૂદ્દૌલા સુબાના નેક બેગખાન નામના માણસને નાની ટુકડી આપી એની સાથે જવા નીમ્યો.[૧૭]

ખંભાતનો ઘેરો

ઇ.સ. ૧૭૫૩માં ચોમાસું આવતાં ખંભાતના કોટના કેટલાક ભાગ પડી ગયા. આ વાતની ખબર અમદાવાદમાં પેશ્વાના સુબા શ્રીપતરાવને પડી એટલે એણે સારાઈ લેવા ખંભાત ઉપર હલ્લો લઈ જવા નક્કી કર્યું. તેથી પોતાના વકીલને ખંભાતની સ્થિતિ અને લશ્કરના સિપાઇઓની સંખ્યા વગેરેની તપાસ કરવા મોકલ્યો. એ વકીલ સર્વોહરરાવ જોગીનો વેશ લઈ ખંભાત આવ્યો અને બધી તપાસ કરી શ્રીપતરાવને ખબર આપી. શ્રીપતરાવે હવે મોમીનખાનને વહેમ ન પડે તેમ તૈયારી કરી. એક મોટો રથ જરકશી અને બીજાં મૂલ્યવાન અલંકારો જડીને તૈયાર કર્યો અને તે રથને રઘુનાથરાવ માટે પેટલાદ સુધી પહોંચાડવાને બહાને માવલાઓની[૧૮] ટુકડી લઈ સાથે આવ્યો. પેટલાદમાં તે આવીને ઊતર્યો તે વખતે મોમીનખાનનો પેશકાર વજેરામ પૂનેથી ખંભાત આવતાં ઊતરેલો તે શ્રીપતરાવને મળવા ગયો. વાતચીત ઉપરથી શ્રીપતરાવનો ઈરાદો ખબર પડતાં ખાનગી રીતે એણે બધી વાત મોમીનખાનને લખી મોકલી અને કાસદ રાતોરાત ખંભાત પહોંચ્યો. મોમીનખાન પાસે માણસ થોડાં હતાં છતાં, તાબડતોબ કિલ્લો સમરાવી બચાવની તૈયારી કરવા માંડી. બાદશાહી જમાદાર મુહમ્મદ રશીદબેગ જેને થોડા વખત ઉપર બરતરફ કર્યો હતો તેને પાછો બોલાવ્યો. શ્રીપતરાવે હવે રાત્રે એકાએક જઇને ખંભાત ઉપર હલ્લો કરવા ધાર્યું. પણ રાતના વખતે એનો ભોમિયો જગ્યા ભૂલ્યો. એનું કારણ એ હતું કે વકીલના કહેવા મુજબ જ્યાં જ્યાં કોટનાં બાકાંમાંથી શહેરમાં પેસવાની જગ્યા ભોમિયાએ જોએલી તે બધી મોમીનખાને ઝપાટાબંધ પુરાવી નાખી હતી. એટલે જ્યાં પોલાણ ધારેલું ત્યાં સખ્ત બચાવ અને બંદોબસ્ત દેખ્યો. છેવટે ગવારાને દરવાજે[૧૯] બરોબર બંદોબસ્ત ન દેખતાં ત્યાં માવલાઓને ચડાવ્યા. દરવાજાના છાપરા ઉપર ત્રણચાર માણસોને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે બંદૂક ફોડી. ઝપાઝપી શરૂ થઇ. આ સાંભળી મોમીનખાન પોતે ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને ઉપર ચડેલા માવલાઓને મારીને નીચે પાડ્યા. બીજે દિવસ પણ આ લડાઇ ચાલુ રહી.[૨૦] એમાં મરાઠાઓએ હાર ખાઈ ઘણું સહન કર્યું. મરાઠાઓ આ રાતના હલ્લા માટે આખી રાત ચાલીને આવ્યા હતા તે હવે થાકી ગયા

વેપારીઓને ન સતાવવા માટે કહ્યું. પેશ્વા અને ગાયકવાડની વહેંચણીની સલાહ માટે જુઓ બરોડા ગેઝેટ I. ૪૫૪. મોમીનખાને પેશ્વા સાથે સંબંધ પસંદ કર્યો એમ અહમદી લખે છે.

૧૭ એ જ પૃ. ૩૩૫ અને મિ. અહમદી એ જ.

૧૮ દક્ષિણમાં માવલ ગામ છે ત્યાંના લોક મરાઠા લશ્કરમાં લડવાનો ધંધો કરતા અને તે માવલા કહેવાતા.

૧૯ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (કૃ. મો. ઝ.) આ ગવારાને દરવાજે હાલમાં ખંભાતનાં કેટલાંક સારામાં સારાં મકાનો છે અહમદીકાર લખે છે તે ઉપરની લડાઇ વખતે ત્યાં તદ્દન મુફલિસ દેખાવનાં ઘર હતાં અને તે તદ્દન ખાલી હતાં.

૨૦ અહમદીનો લેખક કહે છે કે આ લડાઈ એણે પોતે નજરોનજર જોએલી. જુઓ અહમદી ગુ. ભા. (કૃ. મો. ઝ.)

હતા, તેથી આરામ અને શૌચાદિમાં રોકાયા. આ દરમ્યાન મોમીનખાને અહમદીના લેખક અલી-મુહમ્મદખાનને શ્રીપતરાવને એક કાગળ લખી જાતે મળવા કહ્યું, એટલે અલીમુહમ્મદખાન શ્રીપતરાવને જઈ મળ્યા. શ્રીપતરાવે કહ્યું કે રઘુનાથરાવનો કાગળ એવો આવ્યો છે કે મોમીન-ખાન ખંભાત છોડી દે અને તેને એને બદલે બીજી જગ્યા મળશે. એ વાત કબૂલ હોય તો ઘેરો ઉઠાવી લઇએ.[૨૧] મોમીનખાને આ વાત કબૂલ ન કરી, એટલે લડાઈ પાછી ચાલુ થઇ. રાત્રે મરાઠાઓએ તોપો માટે લાકડાના માંચડા ખંભાતની દીવાલ સામે કરવા માંડયા. આમ આ લડાઈ અઠવાડીઆ સુધી વધારે ચાલી. હવે શ્રીપતરાવને લાગ્યું કે આમ લડાઇનો અંત નહિ આવે. તેથી એણે બીજો હલકો રસ્તો લીધો. એણે પોતાનાં માણસો છુટાં મૂકીને ખંભાત ચોર્યાશીનાં ગામ લૂંટાવવા માંડયાં.[૨૨] આમ કરવામાં શ્રીપતરાવે મોમીનખાન ઉપર ધારી અસર કરી. ગામ લૂંટાતાં મોમીનખાનથી જોઈ શકાયાં નહિ, અને એમ થવાથી ખંભાત શહેર સિવાય પોતાની કાંઇ સત્તા પણ રહી જોઇ નહિ. તેથી છેવટે અહમદીના કર્તા અલીમુહમ્મદખાન, પોતાના પેશકાર વજેરામ અને ઉઝમતુલ્લાને શ્રીપતરાવ પાસે વાટાઘાટ કરવા મોકલ્યા. (તા. ૧લી મોહરમ, હી. સં. ૧૧૬૭) છેવટે ગયે વર્ષે રઘુનાથરાવે લીધેલા તે કરતાં રૂ. ૭૦૦૦) વધારે તેણે ઘાસદાણાના લીધા. ગંગાધર પંડિતને મોમીનખાન પાસે લઈ ગયા. બધી વાત સમાધાની ઉપર આવી અને મરાઠા લશ્કર પાછું વળ્યું.[૨૩]

લડાઈને અંતે ખંભાતની સ્થિતિ

મરાઠાઓના લોભ અને જુલમને લીધે ખંભાત અને એની આસપાસના મુલકની બહુ ખરાબી થઈ. ખંભાતનાં અગિયાર પરાં લગભગ નાશ પામ્યાં. મોમીનખાનને આ વખતે ઘણી તાણ પડી. સાઠ હજાર રૂપિયા શ્રીપતરાવ લઈ ગયો. બાકી રહેલું થોડું પેશ્વાના સામાન્ય ભાગ તરીકે ગયું અને થોડું, કોઈ મરાઠાએ હવે ખંભાતમાંથી કે આસપાસથી મહેસુલ ઊઘરાવવી નહિ એવી શરતે પેશ્વાને ભેટ તરીકે આપવામાં પૂરૂં થયું. સાથેસાથે મોમીનખાનને લાગ્યું કે મરાઠાઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો કામનો નથી, એટલે ખંભાતના બચાવની અને લડાઈ થાય તો ટક્કર ઝીલવાની તૈયારી ચાલુ રાખી. તીજોરી ખાલી થઈ ગએલી હોવાથી આ હેતુ પાર પાડવા માટે પૈસા ભેગા કરવા મોમીનખાનને બહુ મહેનત અને ત્રાસ પડયાં. આથી જોકે નાણુંની રકમ ઊભી તો થઈ પણ

૨૧ આ વિગત ખંભાત ગેઝેટીઅર કે બીજે જણાવી નથી. ફક્ત લડાઈ અઠવાડિયું ચાલી એટલું જ ગેઝેટીઅર લખે છે. અહમદી આ વર્ણનમાં વધારે વિશ્વસનીય છે.

૨૨ Bom. Gaz. VI. Cambay P. 226. આમાં ગામ લૂંટાવ્યાનું લખે છે. જ્યારે અહમદી લખે છે કે ખંભાત ચોર્યાશીનાં ગામોમાં જમાબંધી અને મહેસુલ વસૂલ કરવા પોતાનાં માણસો મોકલ્યાં. આ બંને હકીકત ભેગી ખરી લાગે છે. મહેસુલ લેવા માણસો મોકલ્યાં હશે, પણ તેમણે ભેગી લુંટ પણ ચલાવી હશે.

૨૩ Bom. Gaz. VI. 226 આ હકીકત અહમદીમાં વિસ્તારથી છે. મિરાતે અહમદી આ અરસામાં મોમીનખાનના પેશકાર ધરમચંદનું નામ આપે છે. વજેરામને બહાર ફરવું પડતું તેથી આ બીજો પેશકાર હોવો જોઇએ. ધરમચંદનો કાંઈ કારણસર દંડ થતાં એણે આપઘાત કરેલો એમ વર્ણન છે.

દેશને અને વેપારને પણ પ્રમાણમાં ખમવું પડ્યું.[૨૪]

પેશ્વાનો માણસ ભગવંતરાવ ખંભાતમાં કેદ

બીજે વર્ષે (૧૭૫૪) ખંભાતનો પેશકાર (દીવાન) વજેરામ શ્રીપતરાવના જુલમની ફરિયાદ કરવા પૂને પેશ્વાના દરબારમાં ગયો હતો. તેવામાં પેશ્વાએ બંદરોની જકાતનો ભાગ લેવા પોતાના નાયબ તરીકે ભગવંતરાવને નીમ્યો. મોમીનખાને ઓછી આવક અને વધારે ખર્ચ બતાવ્યું હતું, તેથી ભગવંતરાવે ખંભાત લઈ લેવા પેશ્વાને ઠસાવ્યું અને પેશ્વાએ એને ખંભાત જવા પરવાનગી આપી. આ વાતની ખબર ખાનગી રીતે વજેરામને મળી અને એણે મોમીનખાનને સમાચાર કહેવડાવ્યા. હવે જ્યારે ભગવંતરાવ ખંભાત નજીક આવ્યો ત્યારે મોમીનખાને એને માન આપી પાલખી, ઘોડો વગેરે આપી અકબરપુરામાં ઉતારો આપ્યો. ભગવંતરાવનો ઇરાદો ખાનગી રીતે પોતાનો હેતુ પાર પાડવાનો હતો. તેથી એણે અમદાવાદથી જવાંમર્દખાન બાબીના નવરા પડેલા આરબોને ખંભાત બોલાવ્યા. એ બાબતનો કાગળ નસીબ સંજોગે મોમીનખાનના હાથમાં આવ્યો, એટલે મોમીનખાને પોતાના કારભારીની સલાહ લઈ ભગવંતરાયના ઘરને ઘેરો ઘાલ્યો, એને પકડ્યો અને કેદ કર્યો; બંદરની જકાતમાં હવે કોઇનો ભાગ રહ્યો નથી એમ કહ્યું અને ખંભાતનો કોટ મજબૂત કર્યો. બાલાજીરાવ પેશ્વાને આ ખબર પડતાં એણે જંબુસરના ફોજદારને તથા વીરમગામ, મહમૂદાબાદ, ડભોઈ અને ધંધુકાના ફોજદારોને ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરી ભગવંતરાવને છોડાવવાના તાકીદના હુકમો મોકલ્યા. બાર હજારના લશ્કરે ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરી અને યુદ્ધ શરૂ થયું.[૨૫] આ બંને વચ્ચે સલાહ કરાવવા કેટલાક વચ્ચે પડ્યા, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. હવે ઘોંડુ હરિ સાથે બીજું લશ્કર આવ્યું અને સલાહની જરૂર પડે તો કામ લાગે એમ ધારીને અહમદીના કર્તા અલીમુહમ્મદખાનને પણ સાથે લીધો.[૨૬] છેવટે અલીમુહમ્મદખાનની મસલતથી સલાહ થઈ અને મોમીનખાનને કાંઈ નુકસાન ન થાય એવી ગોઠવણ થઈ.[૨૭]

ભગવંતરાવના છૂટ્યા પછી એને માટે જામીન થએલા પૂને ચાલ્યા ગયા, એટલે ખંભાત તાબાનો એક કિલ્લો નાપાડ ગામમાં હતો ત્યાં રહી પેશ્વાનો ચડી ગએલો ભાગ વસૂલ કરવા માટે ભગવંતરાવે ખંભાત તાબાનાં ગામ ઉપર હલ્લા કરવા માંડ્યા, અને એમ કરીને પોતાને કેદ કરેલો તેનું વેર વાળવા માંડ્યું.[૨૮] સદાશિવ દામોદર અમદાવાદમાં લશ્કર લઇને આવ્યો હતો. તેણે શ્રીપતરાવને

---

૨૪ Bom. Gaz. VI. 226.

૨૫ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (કૃ. મો. ઝ.) મુંબાઈ ગેઝેટીઅરનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૩૮ અને ખંભાત ગેઝેટીઅર (Bom. Gaz, VI.) પૃ. ૨૨૬–૨૭માં ભગવંતરાવે અમદાવાદ સલીમ જમાદારને ખંભાત લશ્કર મોકલવા લખ્યું અને એ કાગળ પકડાયો એમ લખ્યું છે. અહમદી ચાર મહિના લડાઈ ચાલી એમ લખે છે. ગેઝેટીઅર ત્રણ મહિના લખે છે.

૨૬ અલીમુહમ્મદખાનની લાગવગ મોગલ દરબાર, મરાઠા અને મોમીનખાન પાસે ઘણી હતી. એ એક બુદ્ધિમાન અને ન્યાયી પુરુષ ગણાતો. લેખક પોતે ઘોંડુ હરિની સાથે આવ્યો હતો એમ એ પોતે જ લખે છે.

૨૭ Bom. Gaz. I. I. P. 338.

૨૮ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (કૃ. મો. ઝ.) Bom. Gaz. I. I. P. 339 અહમદી આ બનાવને હી. સં. ૧૧૬૯ આપે છે.

ભગવંતરાવને મદદ કરવા કહ્યું. એણે તુકોજીને નાની ટુકડી સાથે મોકલ્યો. સાથે શંભુરામ વગેરે પણ હતા. મોમીનખાનને આ વાતની ખબર પડી હતી તેથી લશ્કર તૈયાર કરેલું હતું. આ લડાઈ કેટલોક વખત ચાલ્યા કરી. બંને બાજુની વખતોવખત નાનીનાની જીતો થતી. એવામાં રઘુનાથ-રાવનો કાગળ શ્રીપતરાવને પાછા આવવા માટેનો આવ્યો એટલે એ પૂને ગયો. અહમદીના કર્તાનો ભાઈ કાસમઅલી ખંભાતથી અમદાવાદ આવી ગુજરી ગયો, એટલે અહમદીકાર સલાહમાં ભાગ લઈ શક્યો નહિ. શંભુરામ અને મુહમ્મદ લાલે વચ્ચે પડી પ્રયત્ન કર્યો. શ્રીપતના ગયા પછી ભગવંતરાવે બે માસ તો લડાઈ ચાલુ રાખી હતી. બંને પક્ષ થાકી સુલેહ માટે ઇંતેજાર હતા. છેવટે સલાહ થઈ. તેમાં લડાઈ દરમ્યાન જે કુરજા તથા ભાગની રકમ મોમીનખાને લીધી હોય તે આપવી ઠરી. એ રીતે રૂપિયા દસ હજાર મોમીનખાને આપવાના ઠરાવ્યા. મોમીનખાન પાસે એ વખતે રોકડ ન હોવાથી તુકોજી ટંટો પતાવવાની ઇચ્છાથી જામીન થયો. ભગવંતરાવ ખંભાત પોતાના પ્રતિનિધિ મૂકી નાપાડ ગયો.[૨૯]

૧૭૫૦માં ખંભાતની સ્થિતિ

આ અરસામાં ટીફેન્થલેર નામનો પાદરી (૧૭૫૦માં) ખંભાત આવેલો તેણે શહેરનું વર્ણન કરેલું છે. એ લખે છે કે એ વખતે ખંભાતમાં દામાજી નામના મરાઠાનું અને મોગલનું ભેગું રાજ્ય હતું. મોગલ (મોમીનખાન) દિલ્હીના બાદશાહને કાંઇ પણ ખંડણી આપતો નહિ, કારણ કે મરાઠાઓની ચોથ અને કોળીઓની લૂંટમાંથી ભાગ્યે જ કાંઈ પોતાને માટે અને લશ્કરને માટે બચતું. શહેર પહેલાંની સ્થિતિ કરતાં ઘણું ખરાબ હાલતમાં હતું, છતાં પણ ઘણું મોટું જણાતું હતું અને એની આસપાસનો કોટ ઘેરાવામાં જરમન માઈલ કરતાં વધારે લાંબો હતો. રસ્તા સાંકડા અને ગંદા હતા તથા બજાર નાનું અને સામાન્ય હતું. ઘણાં ઊંચા પણ જૂનાં ઘર હવડ દશામાં હતાં અને પડવાની તૈયારીમાં હોય એવાં લાગતાં. ખંભાતમાં જોવા જેવી ત્રણ જ જગ્યા હતી. એક નવાબનો મહેલ, બીજી સુંદર જુમા મસ્જિદ, અને ત્રીજી અંગ્રેજી કોઠી. ઉત્તરમાં શહેરકોટથી અડોઅડ પરૂં હતું અને એની આસપાસ પણ કોટ તથા દરવાજો હતો; પણ તે હવડ દશામાં હતું અને અંદર વસ્તી નહોતી. ઘણીખરી વસ્તી હિંદુઓની હતી. બસો પારસી હતા અને બાકીના મુસલમાન હતા.[૩૦]

પૈસા ઊભા કરવા માટે આસપાસના મુલક ઉપર મોમીનખાનની ચઢાઇઓ

ભગવંતરાવ સાથેની લડાઈ પછી મોમીનખાનને પૈસાની ઘણી તાણ પડી. લશ્કરનો પગાર ચડી ગયો હતો અને તેને લીધે લશ્કરમાં અશાંતિ ફેલાવાનો સંભવ હતો, એટલે આસપાસના મુલકમાં ફરીને પેશકશી ઊઘરાવી રકમ ઊભી કર્યા સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો. મોમીનખાને એક ટુકડી મોકલી લીંબડી તાબેનાં ગામો ઉપર છાપો મારી લૂંટ મેળવીને લશ્કરને વહેંચણી કરી આપી. તે પછી ઈ.સ. ૧૭૫૫માં ઘોઘા ઉપર સવારી કરી. એ બંદર પહેલાં ખંભાતના તાબાનું ગણાતું,

---

૨૯ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (કૃ. મો ઝ.)

૩૦ Bom. Gaz. VI. P. 225.

તે શેરખાન બાબીના હાથમાં હતું અને વહીવટ પેશ્વા તરફથી થતો. મોમીનખાને ઘોઘા ઉપર છાપો મારી ઘોઘા હાથ કર્યું, અને ત્યાં ઇબ્રાહિમ કુલીખાનના હાથ નીચે ૧૦૦ આરબોની ટુકડી મૂકી ખંભાત તરફ કૂચ કરી. રસ્તામાં આવતી જગ્યાઓમાંથી પેશકશી ઊઘરાવી ખંભાત પાછા આવ્યા. ખંભાત આવીને ફિદાઉદ્દીનખાનના પુત્ર મુહમ્મદઝમાનખાન અને વ્રજલાલને ગોહીલવાડ તથા કાઠીઆવાડ બાજુ પેશકશી માટે મોકલ્યા. ત્યાં લૂંટફાટ ચલાવી ને જમીનદારો પાસેથી પેશ-કશી લઈ લશ્કરના પગાર ચૂકતે થયા ત્યાં સુધી રહ્યા તે મોમીનખાને ખંભાત પાછા બોલાવ્યા ત્યારે જ આવ્યા. તે પછી પેટલાદના ફોજદાર પાસે લશ્કર બહુ નથી એમ જણાતાં પેટલાદ ઉપર પણ છાપો માર્યો અને દૂર સુધીનાં ગામો પાસેથી જમાબંધી વગેરે રકમો ઊઘરાવી. ગામના પટેલો તથા મુખ્ય માણસોએ રકમો આપી ગામ બચાવ્યાં. આણંદમોગરી સુધી જઈ રકમ વસૂલ કરી.[૩૧] હવે નાના રતન નામના વેપારીના ચડાવવાથી ખંભાતના વેપારીઓ દશાંશ જકાતમાંથી બચવા[૩૨] જંબુસર માલ ઉતારતા. એ વખતે ભગવંતરાવનો જામીન બનેલો જંબુસરનો ફોજદાર ગણેશઆપા પૂને ગયો હતો. એ બે કારણથી પ્રેરાઈ મોમીનખાને દેહવાણના કોળીઓને લૂંટનો ભાગ આપવાની લાલચ આપી સાથે લઇ જંબુસર ઉપર હલ્લો કર્યો. નાના રતન ખબર મળતાં પૂને નાસી ગયો. કોળીઓએ ગાડાં ભરીને લૂંટ લીધી તેમાં બહુ જુલમ થયો. મોમીનખાનને પણ લૂંટ મળી. એટલામાં અંકલેશ્વર સુધી મરાઠા લશ્કર આવેલું છે એવા સમાચાર મિયાગામના ફોજદાર તરફથી મળતાં મોમીનખાને સહીસલામતરીતે ખંભાતનો રસ્તો લીધો. આ પ્રમાણે મોમીનખાને નાણાંની ભીડ દૂર કરી. નાણાં ઊભાં કરવા માટે કરેલી આ કૂચોને લીધે આસપાસના મુલકમાં મોમીનખાનનો ડર અને રૉફ બહુ વધી ગયાં અને પેટલાદ પરગણાના ગામોના મુખીઓએ મરાઠા અમલદારોને રાજી રાખી ચોથો ભાગ મોમીનખાનને આપવા કબૂલ્યું. મોમીનખાને બોરસદને પણ ઘેરો ઘાલ્યો હતો, પણ વડોદરેથી લશ્કર આવતાં ખંભાતનું લશ્કર પાછું આવ્યું અને બોરસદ લૂંટાતું બચી ગયું.[૩૩]

મોમીનખાન અમદાવાદ સર કરે છે.

હવે મોમીનખાનની મહત્ત્વાકાંક્ષા આટલેથી અટકતી નથી. પૈસા હાથમાં આવતાં ખંભાત છોડી ગૂજરાતના રાજ્યપ્રકરણમાં ભાગ લેવાની તેની ઇચ્છા પ્રબળ થાય છે. ઈ.સ. ૧૭૫૬માં વરસાદ બહુ પડવાને લીધે અમદાવાદના કોટમાં ઘણાં ગાબડાં પડચાં. આ સમાચાર મળતાં મોમીનખાને ખંભાતથી ગુપ્તચરો મોકલીને અમદાવાદની સ્થિતિની તપાસ કરાવી. એ વખતે શ્રીપતરાવે મૂકેલા રાઘોજીને કોઈ રોહીલાએ મારી નાખ્યાના સમાચાર પણ આવ્યા. તેનો લાભ લઈ મોમીનખાને મુહમ્મદ ઝમાનખાનને એક ટુકડી આપી અમદાવાદ મોકલ્યો અને પોતે ખંભાતથી નીકળી વાત્રક ઉપર ખેડે પડાવ નાખી અમદાવાદ પહોંચ્યો. વ્રજલાલ પેશકારને આગળની ટુકડી સાથે મોકલ્યો હતો

---

૩૧ Bom. Gaz. I. I. 339 અને મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફૂ. મો. ઝ.)

૩૨ આ કારણ અહમદીમાં આપેલું છે; ગૅઝેટીઅર તો ફક્ત જંબુસર લૂંટાયાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૩૩ Bom. Gaz. I. I P. 339 મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફૂ. મો. ઝ.)

અને શંભુરામને પોતાની સાથે રાખ્યો. શંભુરામ ડભોડે જઈ કોળીઓની મદદ લઈ આવ્યો.[૩૪] એ બધા લશ્કરે કોટનાં ગાબડાંમાંથી શહેરમાં પેસી દરવાજા ઉઘાડી નાખ્યા. કોળીઓએ રિવાજ મુજબ લૂંટ ચલાવી. મોમીનખાને શહેરમાં પ્રવેશ કરી કબજો લીધો. હાથોહાથની લડાઈ થઈ તેમાં મરાઠાઓ હાર્યા ને નાસી ગયા. આ લડાઇમાં મોમીનખાનને ઇડરના રાજાની મદદ પણ મળી હતી. બાદશાહને દિલ્હી જ્યારે મોમીનખાને ઘોઘા લીધાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેણે મોમીનખાનને એક તલવાર ભેટ મોકલેલી અને અમદાવાદ સર કર્યાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે ઘણાં વખાણ કર્યાં. ઈ.સ. ૧૭૫૬ના ઑક્ટોબરની ૧૭મી તારીખે અમદાવાદનો કબજો લઇ[૩૫] શંભુરામને પોતાનો નાયબ નીમ્યો. આ બનાવ પછી જવાંમર્દખાન બાબી અને મરાઠાઓ તરફથી સદાશિવ દામોદર મળી ગયા. એમણે પેશ્વાને મદદ માટે લખ્યું અને બંને જણા ખંભાત તરફ ગયા. એમનો વિચાર ખંભાતના ચોર્યાશી પરગણા ઉપર હલ્લો કરવાનો હતો. મોમીનખાનને આ વાતની ખબર પડતાં શંભુરામ, મુહમ્મદ લાલ રોહીલા અને રશીદબેગને ટુકડી આપી મોકલ્યા. એમની સાથે પાછા વળતાં ખંભાતથી દારૂગોળો પણ મંગાવ્યો. શંભુરામે જવાંમર્દખાન અને મરાઠાઓની પહેલાં ખંભાત પહોંચી ત્યાંના બે હજારના લશ્કરને સાથે લઇ બહાર આવી જવાંમર્દખાન સાથે લડાઈ કરી; એમાં એ લોકો હાર્યા અને શંભુરામ દારૂગોળો લઇ અમદાવાદ ગયો.[૩૬]

અમદાવાદનો ઘેરો અને મોમીનખાનને બાદશાહી માન

મોમીનખાને અમદાવાદ કબજે કર્યાના સમાચાર પૂને પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં ઘણો ક્રોધ વ્યાપ્યો. પેશ્વાનો સરદાર સદાશિવ રામચંદ્ર લશ્કર લઇને આવ્યો. તેની સાથે દામાજી અને ખંડેરાવ ગાયકવાડ પણ આવ્યા. મોમીનખાને શંભુરામની મદદથી ભારે બચાવ શરૂ કર્યો, પણ પૈસાની તંગી પડવાથી લશ્કરનો પગાર ચડ્યો અને અશાંતિ થઇ. આ મોટી લડાઇનું વર્ણન કરવાનું અહીં સ્થાન નથી ઘેરો ચાલુ હતો તે દરમ્યાન મોમીનખાન ઉપર મનસબનો વધારો કરી 'બહાદુર'નો ઇલ્કાબ આપતું બાદશાહી ફરમાન આવ્યું અને ચાલતે ઘેરે મોમીનખાને ખાનપુર દરવાજા બહાર નીકળી હાથથી ફરમાન લીધું.[૩૭]

પેશ્વા સાથે સલાહ અને ખંભાત રહ્યું; અમદાવાદ અને ઘોઘા છોડવું પડયું

મોમીનખાન અને પેશ્વા વચ્ચે સમાધાન કરાવવા લકનૌના નવાબ સુજાઉદ્દૌલાના કહેવાથી અયોધ્યાના

---

૩૪ અહમદી લખે છે કે શંભુરામે દારૂગોળો અને બાણ ઉપરાંત એ લોકનો ઘોડેસવારનો આઠ આના અને પ્યાદાનો બે આના રોજ ઠરાવ્યો હતો. એ લોક હી. ૧૧૭૦ના મોહરમની ૧૨મી તારીખે આવ્યા.

૩૫ Bom. Gaz. I. I. P. 340મિરાતે અહમદી લખે છે કે શંભુરામે આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર આવેલા નયનપુરમાંથી હાથીએ બેસાડી મોમીનખાનનો અમદાવાદમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. અમદાવાદમાં રાજદ્વારી ફેરફાર ઘણી વાર થઈ ગયા તેથી લોકે ડરતેડરતે ઘોળ કર્યાં (રાજા આસપાસ રૂપિયા ઉતારી આપી દેવા તે) બાદશાહે અહમદીકારના કાગળમાં લખ્યું હતું કે બાદશાહી મદદ હાલ થઈ શકે તેમ નથી માટે પોતાના જોર ઉપર કરવું. ભેટો અને ખિતાબોથી સારું જો કાંઇ થતું હશે તો તે મળશે.

૩૬ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફૂ. મો. ઝ.) Bom. Gaz. I. I. 340. Baroda Gaz. 459-60.

૩૭ એ જ. ; એ જ પૃ. ૩૪૧. અહમદી લખે છે કે આ ફરમાન લાવનાર ગોવિંદદાસ ગાંધીને મરાઠાઓએ પકડ્યો. મોમીનખાનની અંગત વાત સિવાય આ લડાઈની ,વગત ખંભાતને લગતી ન હોવાથી છોડી દીધી છે.

સુબા હસનકુલી ખાનબહાદુર જે મક્કે જતા હતા તે શાહનૂર નામ ધારણ કરી ફકીરનો વેશ લઈ વચ્ચે પડયા. શાહનૂરે, મોમીનખાન અમદાવાદ સોંપે તો ખંભાત અને ઘોઘા મરાઠાના ભાગ વગર સ્વતંત્ર મોમીનખાનને રાખવા દેવાં અને લશ્કરના ખર્ચ માટે લાખ રૂપિયા રોકડા આપવા એવી શરતે સલાહ કરવાનું પેશ્વા પાસે કબૂલ કરાવ્યું, અને સદાશિવ રામચંદ્ર ઉપર કાગળ લખાવ્યો. સદાશિવને આ શરતો પસંદ ન પડી પણ શાહનૂરે મોમીનખાન તુરત અમદાવાદ સોંપે એ શરતે બધું કબૂલ કરાવ્યું અને મોમીનખાનને સમજાવવા શહેરમાં ગયા. મોમીનખાને આ શરતોમાં પેટલાદનાં કેટલાંક ગામો વધારામાં માગ્યાં અને મરાઠાઓએ એ વાતની ના પાડી.[૩૮] એથી કંટાળી શાહનૂર ચાલ્યા ગયા. હવે ઘેરાએલાં માણસોની દશા પણ ખરાબ હતી. મોમીનખાને મીરઝાં મુહમ્મદઝમાન શાહજાદો જે ખંભાત હતો તેને લખી નાણાં ગમે તેમ કરીને મોકલવા જણાવ્યું. શાહજાદાએ પોતાના વહીવટથી પ્રજાને સુખી કરી હતી તેથી જુલમથી પૈસા ભેગા કરી નામ બગાડવા ના પાડી અને એ કામ બીજાને સોંપવા કહ્યું. એથી એ કામ મુહમ્મદ ઝમાનખાનને સોંપાયું અને એણે પાર ઉતાર્યું. અમદાવાદના ઘેરા દરમ્યાન અનાજ દાણા વગેરે વારંવાર ખંભાતથી આવતાં.[૩૯] આમ કરવાથી પણ બહુ નભ્યું નહિ અને મોમીનખાનને સલાહ કરવી પડી. મોમીનખાને લાખ રૂપિયા લઇ ખંભાત હતું તેમ રહેવા દઈ, એટલે પેશ્વાનો ભાગ કબૂલ રાખી, વધારામાં વાર્ષિક દસ હજાર રૂપિયા ખંડણીના કબૂલી સલાહ કરી. ઘોઘા ઉપરનો હક છોડી દઈ શંભુરામને મરાઠાઓને સોંપી દેવાનું પણ કબૂલ કર્યું. વળી સલીમ જમાદાર પાસેથી લીધેલા રૂપિયા ૩૫૦૦૦ની અશરફીઓના રૂપિયા પેલા એક લાખમાંથી કાપી લેવા એમ પણ કબૂલ્યું. આવી ખરાબ સલાહ કરી ઈ. સ. ૧૭૫૮ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૨૭મી તારીખે અમદાવાદ મરાઠાઓને સોંપી મોમીનખાન ખંભાત ગયા.[૪૦] લશ્કરના પગાર હજી ચડેલા રહ્યા હતા. કુલ પાંચ લાખ રૂપિયાની જરૂર હતી. આથી મોમીનખાને ખંભાતની બહાર પડાવ નાંખી સામાન શહેરમાં મોકલ્યો, અને કેટલાક સરદારોને પક્ષમાં લઇ રાત્રે લશ્કરને ઊંઘતું મૂકી શહેરમાં ગવારાના દરવાજેથી પેઠા. આમ ન કરે તો બહારનું અને અંદરનું લશ્કર મળી જવાનો ભય હતો. છેવટ ઘણી મહેનતે મોમીનખાને પગાર પતાવ્યા. હવે પેશકાર વ્રજલાલ પૂને ભાગની વાટાઘાટ કરી આવ્યો અને ગંગાસ્નાન કરવા નિવૃત્ત થઇને રજા માગી તે મોમીનખાને ન આપી. આથી તે અમદાવાદ ગયો. પરંતુ ત્યાંથી તેને ખંભાત બોલાવવામાં આવ્યો, અને સાંજે ઘેર જતાં કોઈ દુશ્મનની ટોળીએ તેને મારી નાંખ્યો.[૪૧] ઝાહેદ-

---

૩૮ Bom. Gaz. I. I. 341 મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફ઼. મો.)

૩૯ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફ઼. મો.)

૪૦ Bom. Gaz. I. I. 342. મિરાતે અહમદી. ગુ. ભા. (ફ઼. મો.) અહમદી લખેછે કે આ સલાહ કરાવવા માટે નજમુદ્દૌલા મોમીનખાનના (મોમીનખાનના પિતા)નો સંબંધ વિચારી દામાજી ગાયકવાડ વચ્ચે પડયા હતા. એમ ન થયું હોત તો કદાચ એથી પણ સખત શરતો થાત.

૪૧ ગેઝેટીઅર લખે છે કે મોમીનખાને મારી નંખાવ્યો. અહમદી ઉપર મુજબ કારણ આપે છે, પણ મોમીનખાનનો હાથ હતો એમ કહેવાય છે એવું લખાણ કરે છે. ખંભાત ગેઝેટીઅર (Bom. VI.)નો લેખક ખંભાતમાં પેશ્વાના ભાગનું લખતો નથી, અને શરતોને સારી ગણે છે તેનું કારણ સમજાતું નથી.

અલી નામનો ખંભાતનો મોટો વેપારી જે મોમીનખાન પહેલાને અને નજમખાનને વગર વ્યાજે પૈસા ધીરતો તથા બંદરની જકાતમાંથી વસૂલ કરતો તે પણ મોમીનખાનનો ડર લાગવાથી ખંભાત છોડી નાસી ગયો અને બોલાવવા છતાં આવ્યો નહિ. મુહમ્મદ હાશમ પણ એ જ પ્રમાણે બહાર જતો રહ્યો.[૪૨] એ પછી એકવાર મોમીનખાને પેશ્વાને ખંડણી ન આપવાથી સદાશિવ રામચંદ્ર દામાજી સાથે ખંભાતની બહાર દરિયા બાજુ આવી પડાવ નાંખ્યો અને મોમીનખાને બચાવ કર્યો. છેવટે સદાશિવે વીસ હજાર રૂપિયા પેશકશીના લીધા અને ઘેરો ઉઠાવ્યો.[૪૩]

મોમીનખાન પેશ્વાને મળવા પૂને જાય છે

હવે પેશ્વાના માણસ સૈયદ હસનની સલાહથી મોમીનખાને સુરતના અંગ્રેજી કોઠીના કૅપ્ટન સાથે મૈત્રી કરી. એ મૈત્રી ખંભાતની ફૅક્ટરીના કૅપ્ટન મિ. અર્સ્કીન મારફતે થઇ.[૪૪] મોમીનખાનને પેશ્વાને મળવા પૂને જવાની ઇચ્છા હતી. પણ જમીનમાર્ગ સહીસલામત ન લાગવાથી દરિયા રસ્તે મુંબાઈ થઇને જવાની સગવડ કરી આપવા માટે મુંબાઇની કોઠીના ગવર્નરની રજા મંગાવી હતી તે આવી. ઇ. સ. ૧૭૫૯માં વહાણુ મારફતે સવારી ખંભાતથી ઊપડી સુરત આવી. સુરતના કૅપ્ટન સ્પેન્સરે મોમીનખાનનો સારો સત્કાર કર્યો અને બગીચામાં ઉતારો આપ્યો. ત્યાંથી ડ્રેઇક (Drake) નામના વહાણમાં તા. ૧૭મી એપ્રિલ ૧૭૫૯ને રોજ મોમીનખાનની સવારી મુંબાઇ ઊતરી અને ત્યાં ઊતરતાં કિનારા ઉપર તોપોનું માન મળ્યું.[૪૫] ગવર્નર મિ. બોરશીઅરે (Bourchier) પણ સારો સત્કાર કર્યો. મુંબાઈમાં મોમીનખાને ચારેક મહિના ગાળ્યા હોય એમ સમજાય છે. આ વખતે ખંભાતનો વહીવટ ફિદાઉદ્દીનખાનના પુત્ર મુહમ્મદઝમાન અને ગુલાબરાય પેશકારને સોંપ્યો હતો.[૪૬]

મોમીનખાનને પેશ્વાએ આપેલું માન અને ઈંગ્લંડ ડાયરેક્ટરોને લખેલો કાગળ

મુંબાઈથી તા. ૪થી સપ્ટેમ્બર ૧૭૫૯ને રોજ મોમીનખાને પૂને જવા પ્રયાણ કર્યું.[૪૭] પેશ્વાએ પૂનામાં મોમીનખાનનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો. એક ટુકડી પાંડુરંગ વગેરેની સાથે સામે લેવા મોકલી. દરવાજે પેશ્વાના કાકાનો દીકરો સદાશિવરાવ લેવા આવ્યો. પેશ્વાએ ઘણું માન આપી મોમીનખાનને ઉતારે મોકલી એક હજાર રૂપિયા મહેમાનગીરી ખાતર આપ્યા. તે પછી મોમીનખાનને ઉતારે સામા મળવા (Return visit) માટે બાલાજીરાવ પેશ્વા, રઘુનાથરાવ અને વિશ્વાસરાવ વગેરેને લઇને ગયા. મોમીનખાને પણ ઘણો સત્કાર કર્યો અને કિંમતી કાપડના તાકા, રૂપેરી સાજ સાથે બે ઝડપી ઘોડા, રત્નજડિત કંઠી વગેરે પેશ્વાને ભેટ આપ્યું. બીજા સાથે આવેલાઓને પણ

---

૪૨ મિરાતે અહમદી (ફ઼ુ. મો. ઝ.)

૪૩ એ જ.

૪૪ એ જ અને Bom. Gaz. I. I. 343.

૪૫ Bom. Govt. Records. P. D. D. 32. P. 274. તોપોના માનનું અહમદી પણ લખે છે. ખંભાત ગેઝેટીઅરમાં આ વર્ણન નહિ જેવું આપ્યું છે. મુંબાઈમાં ચાર મહિના રહ્યાનું પણ સરકારી રેકર્ડ ઉપરથી સમજાય છે.

૪૬ મિરાતે અહમદી. ગુ. ભા. (ફ઼ુ. મો. ઝ.)

૪૭ Bom. Govt. Records. P.D.D. 33 P. 530.

સૌ સૌના દરજ્જા પ્રમાણે આપ્યું. રઘુનાથરાવને ઘોડો, કંઠી ને કાપડ આપ્યું અને બે માસ પૂનામાં ગાળ્યા. નીકળતી વખતે પેશ્વાએ મોમીનખાનને વિદાયગીરી તરીકે એક હાથી, પોશાક અને બીજાઓને પાઘડી દુપટ્ટા આપ્યા.[૪૮] તા. ૧૪મી ડિસેમ્બર ૧૭૫૯ને રોજ મોમીનખાનની સવારી પાછી મુંબાઇ આવી અને તે વખતે પણ તોપોનું માન મળ્યું.[૪૯] મોમીનખાને ગમે તે ઇચ્છાથી પૂને જઇ આવવા ધાર્યું હશે પરંતુ પેશ્વાની મુલાકાતથી બંનેના સંબંધમાં ખાસ ફેર ન પડ્યો અને નવું કરારનામું થયું તેમાં જૂની શરતો જ કાયમ રહી.[૫૦] મુંબાઇમાં પાછા વળતાં મોમીનખાને ઇંગ્લંડમાં 'કોર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટર્સ'ને એક કાગળ લખ્યો. એનો જવાબ ડાયરેક્ટરો તરફથી ઘણો સારો આવ્યો. આ કાગળ મોમીનખાને દરેક અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ કે દેશી રાજાને બતાવવા માટે સંઘરી મૂક્યો હતો.[૫૧] ઇ.સ. ૧૭૬૦ના જાન્યુઆરીની ૭મી તારીખે સક્સેસ (Success) નામના વહાણમાં બેસી મોમીનખાનની સવારી સુરત આવી.[૫૨] સુરતમાં ફરીથી અંગ્રેજો તરફથી આદરસત્કાર થયો, અને કૅપ્ટને એક ઘોડો અને શિરપાવ મોમીનખાનને ભેટ આપ્યાં.[૫૩] સુરતથી હાથી ઉપર સવારી ખંભાત આવી.

ખંભાત આગળ લડાઇ

હવે મોમીનખાને પેશ્વાના માણસ ગણેશ આપાજી સાથે ઘણી મહેનતે મૈત્રી કરી એવી કુનેહથી કામ પાર પાડ્યું કે ખંભાતમાંથી પેશ્વાનો માણસ નીકળી જાય અને બીજા હક્ક પણ ન રહે. ફક્ત વાર્ષિક રૂ. ૮૪,૦૦૦ પેશ્વાને મોમીનખાન આપે. આ વખતે (ઇ.સ. ૧૭૬૧) મરાઠાઓએ અહમદશાહ અબદલીને હાથે સખત હાર ખાધાથી દિલ્હીની ગાદીમાં જોર આવ્યું અને સુજાઉદ્દૌલાની મહોરનું ફરમાન મરાઠાઓને ગૂજરાતમાંથી હાંકી કાઢવા માટેનું મોમીનખાન ઉપર આવ્યું. બાદશાહી લશ્કર મોમીનખાનની મદદે માળવાને રસ્તે આવે છે અને મોમીનખાન અમદાવાદ સર કરવા નીકળે છે એવી વાત ચાલી. મોમીનખાન અને ભરૂચના નવાબો સાથે મળી ગયા અને બંનેએ થઇ જંબુસર જીતી લીધું. આથી પેશ્વાના ત્યાંના અમલદાર આપાજી ગણેશે ખંભાત ઉપર ચડાઇ કરવા તૈયારી કરી. અહમદશાહ અબદલી હિંદુસ્તાન છોડી ગયાના સમાચારથી મરાઠાઓમાં પાછું જોર આવ્યું હતું. ગૂજરાતના સમાચાર સાંભળી પેશ્વાએ સદાશિવ રામચંદ્રને મોકલ્યો હતો.

---

૪૮ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ક. મો. ઝ.)

૪૯ Bom. Govt. Records P.D.D. 33. P. 783.

૫૦ Bom. Gaz. VI. Cambay P. 227.

૫૧ એ જ પૃ. ૨૨૭-૮. આ કાગળ અને ડાયરેક્ટરોના જવાબની અસલ પ્રત કે નકલ માટે મુંબાઈ ગવર્ન્મેન્ટ રેકર્ડ ઑફિસમાં ઘણી તપાસ કરી, પણ પત્તો લાગ્યો નથી.

૫૨ Bom. Govt. Records. P. D. D. 34. P. 16. ખંભાત ગેઝેટીઅર (પૃ. ૨૨૮) લખે છે કે મુંબાઇથી મોમીનખાને જમીનમાર્ગે મુસાફરી કરી અને ૧૭૫૯ના વર્ષના અંત પહેલાં ખંભાત પહોંચ્યા. આ ભૂલ છે. સરકારી ડાયરીઓ પ્રમાણે ૧૭૬૦ના જાનેવારીમાં મુંબાઇથી નીકળ્યા અને સુરત સુધી વહાણમાં આવી ત્યાંથી જમીનમાર્ગ લીધો. મિરાતે અહમદી પણ ગરત સુધી વહાણમાં આવ્યાનું લખે છે.

૫૩ Bom. Govt. Re. 5 I. B. P. 14 P. 59 સુરતના કૅપ્ટને મુંબાઇ લખેલું. (ડાયરી ૫-૩-૧૭૬૦) કે ખંભાતનાં નવાબ કંપનીના કામમાં સારો રસ લે છે માટે આ ભેટ મંજૂર કરવી.

દામાજી ગાયકવાડે પણ એને મદદ મોકલી. આ લોકોએ ભેગા થઈ ખંભાત ચોર્યાશી પરગણાનાં ગામ લૂંટી મુલક તારાજ કર્યો. લડાઈ થઈ તેમાં મોમીનખાનની હાર થઈ. બાદશાહી લશ્કર આવવાની આશામાં મોમીનખાનને ઠગાવું પડ્યું. આખરે સલાહ કરવી પડી. ઠરાવેલી રૂા. ૮૪,૦૦૦ની ખંડણીમાં બે વર્ષથી જે રકમ બાકી હતી તે મોમીનખાને ભરી આપી.[૫૪]

નાણાંભીડ અને સખ્ત કરવેરા

આ બધાં કારણોથી મોમીનખાનને પાછી નાણાંની સખત ભીડ પડી. બે વરસ સુધી મરાઠાઓ સાથેનો સંબંધ સારો રહ્યો. નાણાંની તંગી દૂર કરવા દીવાન આગા રશીદબેગની અવળી સલાહથી મોમીનખાને ખંભાતની પ્રજા ઉપર ઘર દીઠ કર નાખ્યો. આ નાણાં ઊભાં કરવામાં પ્રજાને ઘણો ત્રાસ પડ્યો અને અરધું ખંભાત ખાલી થઇ ગયું, તથા ઘણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો સુરત બાજુ અંગ્રેજોના રક્ષણમાં ચાલ્યા ગયા. આટલી મુશ્કેલીથી ફક્ત બે લાખ રૂપિયા મળી શક્યા. એવામાં આગા રશીદ બેગ ઉપર પૈસા ખાધાનો મોમીનખાનને વહેમ પડ્યો તેથી એને કેદ કર્યો. કેદમાંથી છૂટતાં સુરત નાસી જવાની કોશિશ કરતાં પકડાવાથી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો.[૫૫] ઈ.સ. ૧૭૬૬માં કોળી અને કાઠીઓનો ત્રાસ ખંભાતને અને ગામડાંઓને બહુ નડ્યો. એથી ખંભાત તાબાનાં ગામ ન લૂંટે તો રાજ્યની હદમાં થઈ તેમને જવા દેવા અને દર વરસે ચાર હજાર રૂપિયા કોળીઓને આપવા એમ મોમીનખાને કબૂલ કર્યું. દામાજીરાવના મરણ પછી પેશ્વાનો ભાગ અરધો હતો તે કમી થઇ ચોથો થયો.

તળાજા ખંભાતને તાબે

આ વખતે (ઈ.સ. ૧૭૭૧) અંગ્રેજોએ કોળી ચાંચિયાઓ પાસેથી તળાજાનો કિલ્લો અને બંદર જીતી લીધાં હતાં તે મોમીનખાને રૂા. ૭૫,૦૦૦માં વેચાતાં લીધાં એમાં એવી શરત હતી કે કંપની સરકાર તરફથી મોમીનખાન રાખે અને કંપનીની રજા વગર કોઇને આપે નહિ. કંપનીની મરજી હોય ત્યારે લશ્કર માટે વાપરી શકે. મોમીનખાને બે વર્ષ સુધી તળાજા ખંભાત તાબે રાખ્યું અને કંપનીના કહેવાથી ભાવનગરના રાજાને આપી દીધું.[૫૬]

શાંતિનો દસકો

ઇ.સ. ૧૭૭૨થી દસ વર્ષ મોમીનખાનના નાયબ તરીકે ખંભાતનો વહીવટ મિરઝાં તેમનના હાથમાં રહ્યો. ખંભાતની પડતી જતી હાલત અને અનેક લડાઇઓને લીધે પડેલી અસાધારણ નાણાંભીડ પછી આ વહીવટ કાંઇક વ્યવસ્થા અને શાંતિનો હતો. એ અરસામાં શાહજાદા ખાનજહાનનું મરણ નીપજ્યું. ઈ.સ. ૧૭૮૨માં મિરઝાં તેમનને કેદ કર્યો હતો પણ પાછળથી છોડી મૂક્યો.[૫૭] આ શાંતિના દસકામાં મોમીનખાને ગૂજરાતને લગતી મરાઠાઓની રાજખટપટમાં ભાગ લીધો. દામાજી ગાયકવાડને

---

૫૪ Bom. Gaz. VI. 228 મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફૂ. મો.)

૫૫ એ જ પૃ. ૨૨૮. ગેઝેટીઅર ઘણા ભારે જુલમ થયાનું લખે છે. મિરાતે અહમદી માત્ર ઘર દીઠ વેરો નાખ્યાનું લખે છે.

૫૬ એ જ પૃ. ૨૨૮–૯ અને નોટ ૧.

૫૭ એ જ પૃ. ૨૨૯.

ચાર છોકરા હતા. મોટા સયાજીરાવમાં બહુ સામર્થ્ય ન હોવાથી પેશ્વાએ બીજા ગોવિંદરાવનો પક્ષ ખેંચ્યો. છેક નાના ફતેહસિંહરાવે પોતે સયાજીરાવના નાયબ તરીકે રહી મોટાભાઇનો પક્ષ તાણ્યો. મોમીનખાને પણ ફતેહસિંહના પક્ષમાં રહેવાનું ઠીક ધાર્યું તેથી પેશ્વા સાથે સંબંધ બગડ્યો. આ બાબતમાં પેશ્વાની હાર થઇ અને જ્યારે રઘુનાથરાવ પેશ્વા હાર ખાઇને ખંભાત બાજુ આવ્યો ત્યારે મોમીનખાને એને ખંભાતમાં ન પેસવા દીધો તેથી એ ભાવનગર થઇને મુંબાઇ ગયો.[૫૮] ઈ.સ. ૧૭૭૪માં અંગ્રેજોની મદદથી મોમીનખાને પોતાનું અપમાન કરેલું તેનું વેર વાળવા તે ખંભાત આવ્યો. એણે અંગ્રેજ સેનાપતિને કહ્યું કે મોમીનખાનનું શહેર પડાવી લ્યો. અંગ્રેજોને એટલું બધું કરવાનું કાંઈ ખાસ કારણ દેખાયું નહિ, અને મરાઠાઓની સામે ગૂજરાતમાં બીજી સત્તા હોય તો સારૂં એમ પણ ધાર્યું. ખંભાતના રેસિડેન્ટ સર ચાર્લ્સ મૅલેટે રઘુનાથરાવને મોમીનખાન ઉપરનું વેર ભૂલી જવા અને એને ભેટ વગેરેથી સંતોષવા સલાહ આપી. થોડા વખત પછી અંગ્રેજની રાજનીતિ બદલાઇ અને ફતેહસિંહ સાથેનો વિરોધ છોડી દીધો. અંગ્રેજોની લાગવગ ઊતરી ગયા પછી મોમીનખાને ફતેહસિંહ સાથે ફરી સલાહ કરીને ગોવિંદરાવ સામેની એની લડતમાં મદદ કરી (ઇ.સ. ૧૭૭૭). એ અરસામાં ફતેહસિંહે મોમીનખાનને કાઠીઓના હુમલા અટકાવવા કહ્યું અને મોમીનખાને કાઠીઓને સાબરમતીથી પૂર્વે આવતા અટકાવ્યા, જેના બદલામાં મોમીનખાનને ૯,૦૦૦ની આવકનાં ૭ ગામ મળ્યાં. આ કરાર છતાં મોમીનખાને કાઠીઓ સાથે પણ સંબંધ રાખ્યો હતો. પણ મરાઠાઓ સાથેનો મોમીનખાનનો સંબંધ ખબર પડતાં કાઠીઓએ ખંભાતનાં ગામડાં લૂટ્યાં. એટલે મોમીનખાનને એમની સાથેનો સંબંધ છોડી દઇ સાબરમતીના પૂર્વ કિનારે ૧૫૦૦ પાયદળ અને ૫૦૦ સવાર રાખવા પડ્યા. આ લશ્કરનો ખર્ચ પહેલાં મળેલી ગામડાંની આવક કરતાં વધારે થવાથી ફતેહસિંહ પાસેથી બીજા ૨૦,૦૦૦રૂપિયા લીધા. એમાં ૯,૦૦૦ ફતેહસિંહ પાસેથી, ૧૦,૦૦૦ પેશ્વા પાસેથી અને ૨૫,૦૦ માતર તાલુકાની આવકમાંથી લેવાના હતા. ઈ.સ. ૧૭૮૦માં અંગ્રેજોએ અમદાવાદ જીત્યા પછી ફતેહસિંહને પેશ્વાનો મહી નદીની ઉત્તરનો ભાગ મળ્યો એટલે એણે ખંભાતની ખંડણી છોડી દીધી. આમાં અંગ્રેજોનો હાથ હોવાથી બદલામાં મોમીનખાને અંગ્રેજોને ખંભાતના બંદરજકાતના દરવાજાનો હક્ક સોંપ્યો. આ દરવાજાનો હક્ક ઈ.સ. ૧૭૮૩માં પાછો મળ્યો. એ પછી સાલબાઈના કરારનામામાં પેશ્વાનો ભાગ ફરી નંખાયો. ઈસ. ૧૭૮૨માં મિરઝાં તેમન દીવાનના ગયા પછી કુતબી ખાતુમ નામની એક સુંદર સ્ત્રીની લાગવગ મોમીનખાન ઉપર ઘણી હતી.[૫૯] એની સલાહથી પણ કરવેરાનો ત્રાસ વધેલો. પણ એની સત્તા બહુ રહી નહિ. ઇ.સ. ૧૭૮૩માં પાંત્રીસ વર્ષનું લાંબું રાજ્ય કરી મોમીનખાન અવસાન પામ્યા.[૬૦] આ વખતે ખંભાત શહેરની સ્થિતિ સારી નહોતી. લોક પાસે કરવેરાના પૈસા પણ નહોતા. અંગ્રેજી કોઠીના દલાલ સિવાય કોઇનું મોટું ઘર નહોતું.

---

૫૮ Bom. Gaz. VI. P. ૨૩૦.

૫૯ એ જ પૃ. ૨૩૦–૩૧ કુતબી ખાતુમ મોમીનખાન દેહલમીના કુટુંબની હતી. એની વિગત માટે જુઓ એ જ પૃ. ૨૩૦ નોટ ૩.

૬૦ એ જ પૃ. ૨૩૧ અને નોટ ૧.

મોમીનખાન બીજાનું ચારિત્ર્ય

મોમીનખાન બીજાએ ખંભાતનું રાજ્ય લાંબી મુદત સુધી કર્યું. એ વખતે પણ દેશના સંજોગો એમના પિતાના સમય કરતાં સારા નહોતા. કદાચ વધારે ખરાબ સંજોગો હશે. દિલ્હીની નામની અને આશ્વાસન આપવા જેટલી સત્તા પણ રહી નહોતી. પાણીપતની છેલ્લી લડાઈ પહેલાં મરાઠાઓનું મહારાજ્ય હિંદમાં સર્વોપરિ હતું. અટકથી કટક સુધીના વિશાળ મહારાજ્યના માલિકો સાથે ખંભાત સંસ્થાનના નવાબને વારંવાર અથડામણમાં આવવું પડતું. એવા કસોટીના સમયમાં મોમીનખાને જે ટક્કર ઝીલી છે, અમદાવાદ શહેર મરાઠાઓના હાથમાંથી એક વાર પડાવી લીધું છે અને બીજાં જે જે પરાક્રમોનાં વર્ણન અગાઉ જોઇ ગયા તે બધાં કર્યાં છે, એ બધું સાથે જોતાં મોમીનખાનની હિંમત, બહાદુરી અને રાજદ્વારી કુનેહ માટે માન ઉપજ્યા વગર રહે નહિ. કરવેરા નાખી નાણાં ઊભાં કરવા માટે એક કરતાં વધારે વાર જુલ્મ થયા હશે એની ના કહેવાય તેમ નથી; પરંતુ જે સંજોગોમાં એવા ઉપાય લેવા પડેલા તે જોતાં એવે વખતે કોઇપણ રાજસત્તા શું કરે તે હાલની વીસમી સદીની સમાનતાવાદની દષ્ટિથી ન જોતાં બસો વર્ષ પહેલાંની દષ્ટિથી જોવાની જરૂર છે. મરાઠાઓએ પોતે પણ લડાઇઓના ખર્ચના બોજાને પહોંચી વળવા પૈસા કેવી રીતે ઊભા કર્યા છે તે ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં અજાણ્યું નથી. છતાં પણ આગા રશીદબેગ જેવાની સલાહ ન લેવાઇ હોત તો પ્રજા પર કરવેરા માટે જુલમ ન થાત એમ મોમીનખાનનું આખું ચરિત્ર જોતાં સમજાય છે. ગૂજરાતના એક બાજુના એક નાના સંસ્થાનના રાજા હોવા છતાં આખા દેશના તે સમયના રાજપ્રકરણમાં ભાગ લેવો તે કાંઇ પણ સત્ત્વ અને પ્રતિભા વગર તો ન જ બને. મોમીનખાન બીજામાં એમના પિતા જેટલા ઉત્તમ ગુણ નહોતા, પણ હિંમત અને કુનેહ તો એટલાં જ હતાં એટલું કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી.

જેમ્સ ફૉર્બ્સ લખે છે કે એ પોતે ખંભાત આવ્યો ત્યારે નવાબ સાહેબની ઉંમર આશરે પચાસ વર્ષની હશે. ચહેરો સારો હતો ને બાંધો મધ્યમ કદનો હતો. ફૉર્બ્સ કહે છે કે મોમીનખાનમાં કાર્યશક્તિ એટલી બધી હતી કે જો એટલા જ પ્રમાણમાં હૃદયના બીજા ઉદાર ગુણો હોય તો એ સામ્રાજ્યની ગાદીને શોભાવી શકે.[૬૧] નવાબ સાહેબનો વિવેક આખા હિંદુસ્તાનમાં જાણીતો હતો એમ ફૉર્બ્સનું વર્ણન વાંચતાં જણાય છે.[૬૨] એણે નવાબ સાહેબનું ચિત્ર પણ દોરેલું છે.[૬૩]

---

૬૧ Forbes Oriental Memoirs I. 324-25 માં આ વર્ણન વિસ્તારથી કર્યું છે.

૬૨ એ જ. વૉ. II. 172.

૬૩ આ ચિત્ર ઓરીએન્ટ મેમોઇર્સની અસલ આવૃત્તિમાં ખંભાતનાં બીજાં દશ્યો સાથે મળી આવે છે.

પ્રકરણ દસમું

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

જેમ્સ ફૉર્બ્સે કરેલું ખંભાતનું અને નવાબ સાહેબનું વર્ણન. ૧૭૭૫ થી ૧૭૮૦

મોમીનખાન બીજાના રાજ્યના અંતભાગમાં સુરતથી વહાણને રસ્તે જેમ્સ ફૉર્બ્સ નામનો અંગ્રેજ ખંભાત આવેલો. એણે ખંભાતનું સારૂં વર્ણન કર્યું છે અને રસમય ચિત્રો દોરેલાં છે. એ વખતે ખંભાતમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ સર ચાર્લ્સ મૅલેટ હતો. રઘુનાથરાવ (રાઘોબા) હાર ખાઇને ખંભાત આવેલો તથા નવાબે એને ન આવવા દીધો, અને થોડા વખત પછી ફરી આવ્યો ત્યારે નવાબે કરેલું અપમાન એ ભૂલી ગયો નહોતો, એ ઉલ્લેખ અગાઉ આવી ગયો. રાઘોબા ખંભાતમાં બીજી વાર આવ્યો ત્યારે ફૉર્બ્સ પણ તેની સાથે હતો. એણે રાઘોબા અને મોમીનખાનની રીતભાતનું સારૂં વર્ણન કરેલું છે. તે રસમય છે[1]

ખંભાતના અખાતમાં આવતાં ખંભાત પાસે વીથરૂ (Quick-sands) છે અને તેનું જોખમ કેવું છે તેનું તથા મોટા વહાણમાંથી નાનામાં બેસી ખંભાત નજીક આવવું પડે છે તેનું વર્ણન તેણે કરેલું છે. ફૉર્બ્સ કહે છે કે પાણી ઊતરી જતાં કાદવમાં અસંખ્ય રંગબેરંગી નાની માછલીઓ માલૂમ પડે છે. ખંભાતથી દોઢ માઇલ છેટે રાઘોબા અને અંગ્રેજો હોડીમાંથી ઊતર્યા અને તંબૂઓમાં રહ્યા. નવાબે રાઘોબાને સારૂં માન આપ્યું અને ચાંદી સોનાના સિક્કાની રોકડ ભેટ આપી, તથા બે અરબી ઘોડા, એક હાથી, કિનખાબ, શાલ, મલમલ વગેરે ઘણું આપ્યું. નવાબે રાઘોબા તરફ ઘણો ભાવ બતાવી વિવેક એવો બતાવ્યો કે પહેલાં કરેલું અપમાન જાણે ભૂલાવવા યત્ન કર્યો હોય. એથી ઊલટું રાઘોબાની વર્તણૂક પહેલાંનું અપમાન ભૂલી ન ગયો હોય એવી હતી. રાઘોબાએ આવેલા દરેકને પાનબીડું અને અત્તરગુલાબ આપ્યાં. એ પછી બધી છાવણી નારંગસર તળાવ ઉપર આવી પડી. નવાબ તરફથી વખતોવખત મોગલ રીતનાં ખાણાના પચાસ થાળ આવતા. ફૉર્બ્સના વર્ણન ઉપરથી રાઘોબા દિલખુશ બાગના મકાનમાં ઊતર્યો હોય એમ જણાય છે. ફૉર્બ્સ લખે છે કે ઊંચા મોગલ ખાનદાનને લાયક જે સભ્યતા મોમીનખાને બતાવી તેને હિસાબે રાઘોબાની વર્તણૂક જંગલી જેવી હતી અને જે અંગ્રેજ ગૃહસ્થ સાથે હતા તેઓ એ બ્રાહ્મણ મહારાજાધિરાજથી ઘણા કંટાળી ગયા. સુરત અને ખંભાતના નવાબે એ વિચિત્ર રીતભાત સામે જાહેરમાં ટીકા કરી.[2]

ફૉર્બ્સ લખે છે કે પૂર્વના દેશોના ઇતિહાસમાં એક વખત પ્રસિદ્ધ, અને ટૉલેમીના 'કૅમેનીસ' (camanes)ના સ્થળ ઉપર વસેલું ખંભાત તે હાલ તદ્દન બદલાઇ ગયું છે. એની સુંદરતા ગરીબાઇ સાથે મળી ગઇ છે અને ઘણા ભાગ હવડ થઇ ગયા છે. રસ્તા ઉજ્જડ દેખાય છે. મસ્જિદો અને

---

[1] James Forbes: Oriental Memoirs Vol. I Chap. XVI (Richard Bontley-1834 Edition).
[2] એ જ પૃ. ૩૧૮.

મહેલો પડી જાય તેવા દેખાય છે, છતાં ભૂતકાળની જાહોજલાલી અને મનુષ્યનાં બનાવેલાં સ્થળોની ક્ષણભંગુરતા તે વ્યક્ત કરે છે. પોળો પણ ઘણીખરી ઉજ્જડ જેવી લાગે છે. જુમામસ્જિદ અને રાજમહેલ સિવાય જોવાલાયક મકાન બીજું દેખાતું નથી.[3] ફૉર્બ્સનો ઉતારો નારંગસર પાસેના બગીચાના મહેલમાં હતો એમ લાગે છે.[4]

વળી ફૉર્બ્સ લખે છે કે લડાઇઓ અને નાણાંની સખત ભીડને લીધે પડેલા કરવેરાથી રાજ્યની વસ્તીને નુકસાન પહોંચ્યું હતું અને ઘણા બીજે રહેવા ચાલ્યા ગયા હતા, છતાં પણ વિવેકમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં મોમીનખાનનો જોટો નહોતો. તે વખતના નાયબ (વઝીર) મિરઝા મુહમ્મદઝમાને પોતાના મહેલની અગાસી ઉપર અંગ્રેજોને ખાણું આપેલું અને નાચગાન કરાવેલાં તથા ખારાં બદામપિસ્તાં વહેંચેલાં વગેરે વર્ણન તે સમયની રાજવંશી રીતભાત ઉપર ઠીક પ્રકાશ નાખે છે. ફૉર્બ્સ લખે છે કે ખંભાતની નજીકમાં એ વખતે રાની જનાવરો સારા પ્રમાણમાં હતાં. નવાબને શિકારનો શોખ પણ સારો હતો. ખંભાતથી બારેક માઇલ છેટે સાબરમતીને કિનારે એક વખત એક અંગ્રેજ ટોળીએ સિંહનો શિકાર કર્યાનું પણ તે લખે છે. એટલે ત્યાં સુધી કાઠીઆવાડનાં જંગલોના સિંહ આવતા હશે એમ સમજાય છે.[5]

મુહમ્મદ કુલીખાન નવાબ. ૧૭૮૩થી ૧૭૮૯

પોતાના મરણ અગાઉ ચાર મહિના પહેલાં મોમીનખાને નજુમખાનના પુત્ર મુહમ્મદ કુલીખાનને પોતાનો વારસ ઠરાવ્યો હતો.[6] મુહમ્મદ કુલીખાન મોમીનખાનનો જમાઇ પણ થતો હતો. મોમીનખાનની પુત્રી જોગની ખાનુમ સાથે એનું લગ્ન થયું હતું.[7] ગયા પ્રકરણમાં જોયું તેમ મોમીનખાનના અમલમાં કુતબી ખાનુમની લાગવગ વધારે હતી. એનો અને મોમીનખાનનો મિરઝાં જાની નામનો એક પુત્ર હતો. કુતબી ખાનુમે દરબારનાં લાગવગવાળાં માણસોને પોતાના પક્ષમાં લઇ જાની મિરઝાંને નવાબ તરીકે જાહેર કર્યો. આમાં જે ટંટો થયો તેમાં મુહમ્મદ કુલીખાનની જીત થઇ અને કુતબી ખાનુમ, એની બહેન જલીમ બેગમ તથા એના પક્ષકારોને ખંભાત છોડી જવું પડ્યું.[8]

મુહમ્મદ કુલીખાનના રાજ્યમાં કોઇ ખાસ બનાવ બન્યો નથી. ફક્ત એક વખત વડોદરાની હદમાંથી તાપીદાસ નામનો ગુનેહગાર નાસી આવી ખંભાતમાં રહ્યો હતો, તેની ગાયકવાડના અમલદારે માગણી કરતાં નવાબે ના પાડેલી; તેથી ફતેહસિંહરાવ ગાયકવાડ ખંભાત ઉપર ચડી આવેલા. તાપી-

---

૩ એ જ પૃ. ૩૧૯.

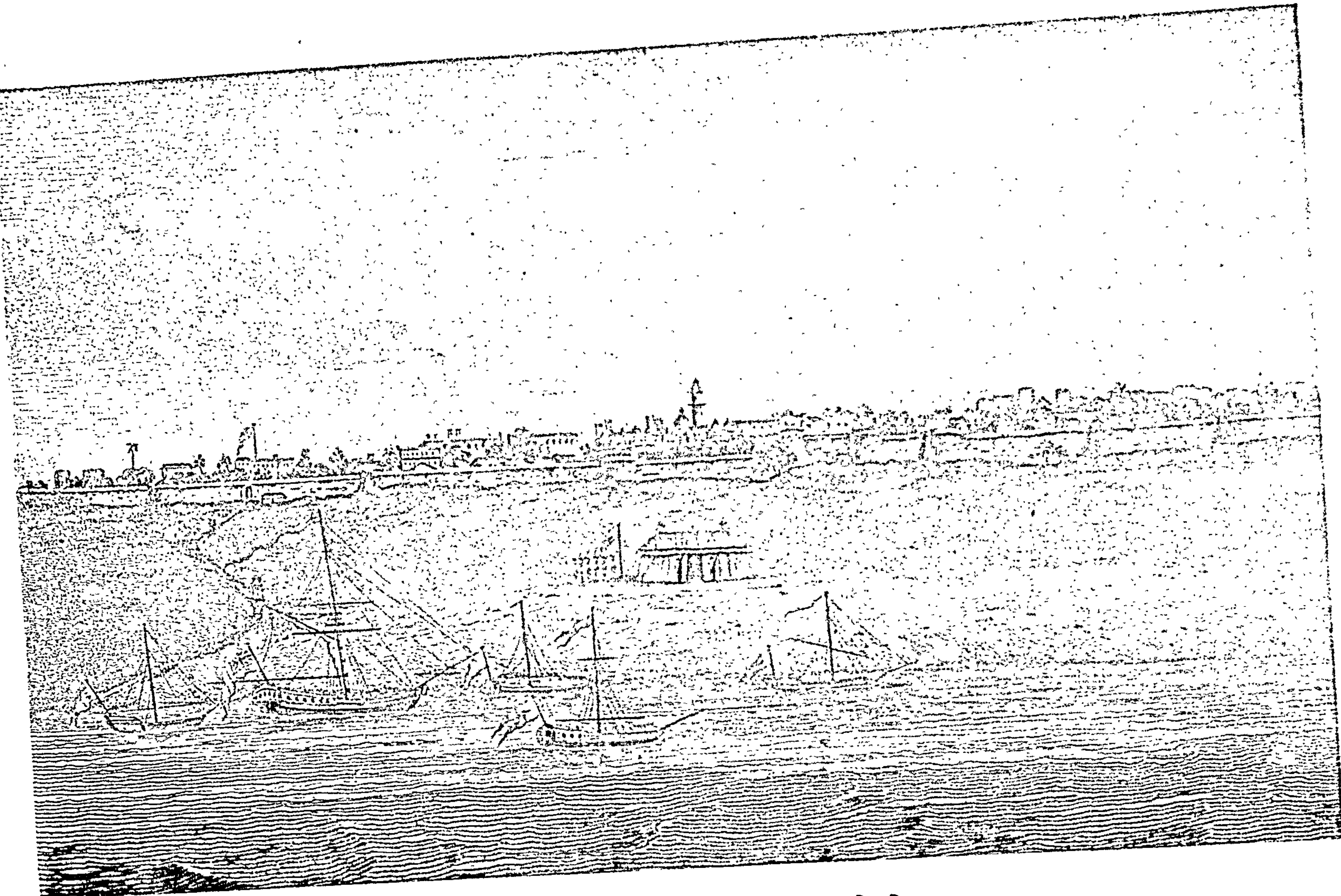
૪ ફૉર્બ્સનું વર્ણન ગોટાળાભરેલું છે: એક વાર ફૉર્બ્સ પોતે અને બીજી વાર રાઘોબા નારંગસર પાસેના બાગમાં રહેતો હતો એમ લખે છે.

૫ એ જ પૃ. ૧૭૭–૧૮૨.

૬ મુહમ્મદ કુલીની મા સાથે નજમખાને નીકા પઢેલા નહોતા. નજમખાન તો મોમીનખાનની સાવકી બહેન ખાનુમ બેગમ સાથે પરણ્યો હતો, પણ તેને સંતાન નહોતું. મુહમ્મદ કુલી જેનું પહેલાંનું નામ મિયાં મજુ હતું તેને ખાનુમ બેગમે ઉછેરી મોટો કર્યો હતો. જુઓ Bom. Gaz. VI Cambay P. 231.

૭ Bom. Gaz. VI. P. 231. જોગની ખાનુમની મા સાથે મોમીનખાને નીકા પઢેલા નહોતા.

૮ એ જ પૃ. ૨૩૧.

ઈ.સ. ૧૭૭૨માં ખંભાત શહેરનો દક્ષિણ બાજુનો દેખાવ
(ફૉર્બસ ઓરીએન્ટલ મેમૉઇર્સ ગ્રંથ ૨ પાનું ૧૭)

દાસ એ સાંભળી નાસી ગયો અને નવાબને રૂ. ૧૫,૦૦૦ ફતેહસિંહરાવને આપવાની ફરજ પડી. આ સિવાય મુહમ્મદ કુલીખાનના રાજ્યનો સમય શાંતિનો હતો અને વહીવટ સારો હતો. ૭ વર્ષના રાજ્ય પછી ઇ.સ. ૧૭૮૯માં મુહમ્મદ કુલીખાનનું અવસાન થયું.[૯]

ફતેહઅલીખાન નવાબ. ૧૭૮૯

મુહમ્મદ કુલીખાનને ત્રણ પુત્ર હતા: ફતેહઅલીખાન બંદેઅલીખાન અને યાવરઅલીખાન. પિતાના અવસાન પછી જ્યેષ્ઠ પુત્ર ફતેહઅલીખાનને ગાદી મળી. વડોદરામાં ફતેસિંહરાવ ગાયકવાડને અને મોમીનખાનને સંબંધ હતો તે અગાઉ જોઇ ગયા. ફતેહસિંહરાવના મરણ પછી એના ભાઇ માનાજીરાવ ગાદીએ આવ્યા. એ માનાજીરાવે ગાદીએ આવ્યા પછી તરત જ, ફતેહસિંહરાવે કાઠીઓના હુમલા સામે રક્ષણ માટે રાખેલા ખંભાતના લશ્કરના ખર્ચ પેટે ૭ ગામ આપેલાં તે પાછાં માગ્યાં. ફતેહઅલીખાને એ વાતની ના પાડી. છેવટે સમાધાન એવી રીતે થયું કે વડોદરા દરબાર કાઠીઓ સામેના રક્ષણના ખર્ચના જે વધારાના દસ હજાર રૂપિયા આપે છે તે બંધ કરવા અને ૭ ગામ ખંભાત દરબારને તાબે રહે. આ વખતે નવાબ સાહેબે દિલ્હીના બાદશાહને મોટી ભેટો મોકલી આપી. તેના બદલામાં દિલ્હીથી ખંભાતના નવાબને વંશપરંપરાનો 'નજમુદ્દૌલા, મુમતાઝ-ઉલ-મુલ્ક, મોમીનખાન બહાદુર દિલાવરજંગ'નો માનવંતો ઇલ્કાબ આપ્યો અને છહજારી મનસબ આપી ખંભાતના નવાબ તરીકેનું પદ જાહેર કર્યું.[૧૦]

મરાઠાઓનું નડતર

ફતેહઅલીખાન નવાબ સાહેબના રાજ્યનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં મરાઠાઓ સાથે વાંધા પડચા કર્યા. ઇ.સ. ૧૭૯૨માં ૭ ગામ માટેનો ઝઘડો ફરી ઊઠચો અને વડોદરા દરબારે એ ગામ ખાલસા કર્યાં; પણ થોડા વખત પછી પાછાં આપ્યાં. ઇ.સ. ૧૭૯૯ના અરસામાં પેશ્વાનો સરદાર આત્મારામ ભાઉ ખંભાત રાજ્યની હદમાં પેઠો, પણ એને ૩૦,૦૦૦ રૂપિયા મળવાથી પાછો ગયો. ઈ.સ. ૧૮૦૦માં આણંદરાવ ગાયકવાડના સરદાર બાલાજી આપાજીએ કાઠિયાવાડની ચડેલી પેશકશી ઊઘરાવવાને બહાને ખંભાત આગળથી પસાર થતાં ખંભાતના નવાબ પાસેથી રૂપિયા ૫૦,૦૦૦ લીધા.[૧૧]

વસાઇના કરાર

આ વખતે ખંભાતનો વેપાર સારો નહોતો. અંગ્રેજોને ખંભાતમાં કોઠી રાખવામાં પોસાણ નહોતું એ વાત આગળ ચર્ચી છે.[૧૨] એ અરસામાં કડીમાં રહેલા મલ્હારરાવે પોતાના કાકાના છોકરા આણંદરાવ પાસેથી વડોદરા લઈ લેવા ધાર્યું. વડોદરા દરબારે મુંબાઈ સરકારની મદદ માગ્યાથી મુંબાઇથી ઈ.સ. ૧૮૦૨માં મેજર વૉકરની સરદારી નીચે લશ્કર આવ્યું અને ખંભાત ઊતર્યું. એ

---

૯ એ જ પૃ. ૨૩૧.

૧૦ Bom. Gaz. VI. P. 231.

૧૧ એ જ પૃ. ૨૩૨.

૧૨ અંગ્રેજી કોઠીના જુદા પ્રકરણમાં.

લશ્કર સાથે મુંબાઇનો એ વખતનો ગવર્નર મિ. ડંકન પણ હતો. એણે ગાયકવાડના પ્રધાન રાવજી આપાજી સાથે ખંભાતમાં મસલત કરી. એ વખતે જે કરાર થયા તેમાં ખંભાતના હક્કમાં કાંઈ ફેરફાર થયા નહિ; પરંતુ એ જ વર્ષના આખર મહિનાની આખર તારીખે જે વસાઈની સુલેહ થઈ તેમાં પેશ્વાના ખંભાતને લગતા બધા હક્ક બ્રિટિશ સરકારને મળ્યા.[૧૩]

વડોદરા સાથે છ ગામ બાબત ઝઘડો

ઇ. સ. ૧૮૦૬માં બાલાજી આપાજીએ કાઠીઓને વશ કર્યા, એટલે કાઠીઓને માટે ખંભાત દરબારે સાબરમતીને કાંઠે જે કિલ્લા વગેરે બચાવનાં સાધનો ઊભાં કરેલાં તે નકામાં ગયાં. આથી ગાયકવાડના મહીકાંઠાના સરદાર બાપુ કાશીને હુકમ આવ્યો કે ખંભાતને આપેલાં છ ગામ હવે ખાલસા કરી લેવાં. એ જ વખતે બાપુ કાશીએ ખંભાત તાબાનાં બીજાં ઘણાં ગામમાંથી પણ પૈસા ઊઘરાવવાના મુચરકા લખાવી લેવા માંડયા. આથી ખંભાત દરબારે મુંબાઇ સરકારને લખાણ કર્યું અને વડોદરાના રેસિડેન્ટ મેજર વૉકરે એવું સમાધાન કર્યું કે ખંભાત દરબાર વડોદરા દરબારનું વ્યાજબી લેણું આપી દે[૧૪] અને વડોદરા દરબારે એમણે લીધેલાં ખંભાતનાં ગામોના મુચરકા પાછા આપી દેવા. એ પછી અંગ્રેજની સત્તા ગૂજરાતમાં વધતી જવાથી ટંટા બખેડા ઓછા થવા લાગ્યા અને કોઈપણ ઝઘડાની બાબતમાં મુંબાઈ સરકાર વચ્ચે પડવાથી તેનો તુરત નિકાલ થઈ જવા લાગ્યો. એટલે ઇ. સ. ૧૮૧૮માં બ્રિટિશોએ ગૂજરાતનો સંપૂર્ણ કબજો લીધો ત્યાંસુધી કોઇ જાણવા જેવો રાજદ્વારી બનાવ ખંભાતને લગતો બન્યો નથી. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં બ્રિટિશ સત્તા ગૂજરાતમાં વ્યવસ્થિત રીતે જામી ગઇ, એટલે ખંભાતમાં જુદો રેસિડેન્ટ રાખવો બંધ કર્યો અને ખેડાના કલેક્ટરને ખંભાત રાજ્યનો પોલિટિકલ એજન્ટ ઠરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૨૩માં નવાબ ફતેહઅલીખાનનું અવસાન થયું.[૧૫]

નવાબ સાહેબ બંદેઅલીખાન ૧૮૨૩–૧૮૪૧ તથા નવાબ સાહેબ હુસેનયાવરખાન ૧૮૪૧–૧૮૮૦

નવાબ ફતેહઅલીખાનને પુત્ર નહોતો, એટલે એમના ભાઇ બંદેઅલીખાન ગાદીએ આવ્યા. એમના અઢાર વર્ષના અમલ દરમ્યાન કોઇ ખાસ જાણવા જેવો બનાવ બન્યો નથી. ખંભાતમાં શાંતિ રહી હતી. ઇ.સ. ૧૮૪૧ના માર્ચની ૧૫મી તારીખે નવાબ બંદેઅલીખાન બેહસ્તનશીન થયા. એમને પણ પુત્ર નહોતો એટલે ગાદી એમના ભાઈ યાવરઅલીખાનને મળી. પરંતુ એમણે ગાદીનો હક્ક પોતાના શાહજાદા હુસેનયાવરખાનને આપી દીધો.[૧૬]

---

૧૩ Aitchison's Treaties VII. 58-59 પહેલાં ચોથ અમદાવાદ લેવાની મદદ બદલ ગાયકવાડને અપાતી તે પેશ્વાને અપાવા લાગેલી તે ૧૮૦૨માં બ્રિટિશને મળી. ૧૮૦૭ સુધી દરબારે એનો ઇજારો રાખેલો તે પૂરો થયો અને ચોથ ખંડણીના રૂપમાં ફરી ગઈ!

૧૪ Bom. Gaz. VI. P. 232 ઈ.સ. ૧૮૦૩–૪માં નાપાડ ટપ્પા માટે બ્રિટિશ સાથે કરારનામું થયું તેમાં ખંભાતના વહીવટદાર તરીકે જવાલાનાથ રૉય નામના માણસનું નામ આવે છે. કરાર દરબાર તરફથી જવાલાનાથે કરેલા.

૧૫ Bom. Gaz. VI. P. 232.

૧૬ એ જ.

બંદર માટે થએલા કરાર ૧૮૫૩–૧૮૫૬

વસાઇના કરારમાં પેશ્વાના હક્ક બ્રિટિશ સરકારને મળ્યા. તેમાં સામાન્ય ચોથ ઉપરાંત બંદરની અને જમીનમાર્ગની જકાતનું ખર્ચ બાદ જતાં દરબાર સાહેબ અને બ્રિટિશનો અરધો ભાગ હતો.[૧૭] ઇ.સ. ૧૮૫૩માં ખંભાત દરબારે બ્રિટિશની માફક મીઠાની જકાત નાખવાનું અને રાજ્યની હદમાં રહેલા મીઠાના અગર બંધ કરવાનું કબૂલ કર્યું. આ કરારથી બ્રિટિશ સરકારે જમીનમાર્ગની જકાતનો પોતાનો ભાગ છોડી દીધો. મીઠાની જકાતમાં દરબારનો અરધો ભાગ દાખલ કરવામાં આવ્યો.[૧૮] દરિયાઇ જકાતમાં પણ સુધારો કરવાનું દરબાર સાહેબને સૂચવવામાં આવ્યું. એ વખતે દરેક વસ્તુ ઉપર જકાત જુદાંજુદાં નામથી લેવામાં આવતી અને જુદીજુદી વસ્તુઓ ઉપર જે જે બંદરેથી તે આવતી તે તે બંદરની જુદાજુદા દરથી લેવાતી. કોઇવાર વેપારીની નાતજાત ઉપરથી પણ જકાત નક્કી થતી. આ સુધારો નક્કી કરવા માટે બ્રિટિશ સરકારના બે અમલદારો અને થોડા ખંભાત દરબારના અમલદારોની કમિટી નીમવામાં આવી. દરેક વસ્તુ માટે અમુક ટકા જકાતનો દર નક્કી કરવો એ તે કમિટીનું મુખ્ય કામ હતું.[૧૯] ખંભાત થઇને જતાઆવતા માલની રાહદારીના નિયમો નક્કી થયા અને બ્રિટિશ બંદરોએ જતો માલ કે ત્યાંથી આવતો માલ તેમજ રાજ્યની વપરાશનો માલ એટલા માટે ફેર કરવામાં આવ્યો.

નવાબ સાહેબ હુસેનયાવરખાનનું અવસાન

ઇ. સ. ૧૮૬૨માં મહારાણી વિક્ટોરિયાની ઇચ્છાથી વાઇસરૉય લૉર્ડ કૅનિંગે ખંભાતના નવાબ સાહેબને સરકારી સનદ મોકલી. એ સનંદથી ખંભાત રાજ્યનું સંપૂર્ણ માન કાયમ રાખી મુસલમાન શરેહ પ્રમાણે વારસ ન હોય ત્યારે દત્તક લેવાનો હક્ક કબૂલ રાખ્યો.[૨૦] ઈ.સ. ૧૮૮૦ના એપ્રિલમાં લાંબું રાજ્ય કરી નવાબ સાહેબ હુસેનયાવરખાન જિન્નતનશીન થયા. એમને સાત શાહજાદા હતા. (૧) જનાબે જાફરઅલીખાન સાહેબ, (૨) નજુમખાન સાહેબ, (૩) નુરૂદ્દીન મુહમ્મદ સાહેબ, (૪) બાકરઅલીખાન સાહેબ, (૫) બંદેઅલીખાન સાહેબ, (૬) અલીયાવરખાન સાહેબ અને (૭) ફતેહઅલીખાન સાહેબ. એમાં પહેલા ત્રણ સગા ભાઇઓ હતા, બાકીના ઓરમાન હતા. ફતેહઅલીખાન સાહેબ એમના પિતાની હયાતીમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા. વડા શાહજાદા જાફરઅલીખાન સાહેબને ગાદી મળી. નવાબ હુસેનયાવરખાન સાહેબ ઘણા માયાળુ, પરોપકારી અને ઉદાર હતા. દરેક ધર્મ પાળનારાઓને સમાન દૃષ્ટિથી જોતા અને ન્યાયી હતા.[૨૧]

---

૧૭ Aitchison's Treaties VII. 59. આઠ આના ખર્ચના દરબાર કાપી લે; પછી અરધો ભાગ એટલે ખરી રીતે ચોથો ભાગ. જુઓ પૃ. ૬૭.

૧૮ એ જ પૃ. ૫૯.

૧૯ એ જ પૃ. ૫૯ અને ૬૬–૭૭

૨૦ એ જ પૃ. ૭૭–૭૮

૨૧ ખંભાતનો ઇતિહાસ—જુગલભાઈ મંગળરામ પંડ્યા કૃત. એમાં ચારે ભાઇઓનાં નામ આપ્યાં છે. લેખક લખે છે કે નવાબ સાહેબ હુસેનયાવરખાનની કબર ઉપર માનતાઓ ચાલે છે અને નારિયેળ તથા ઘોડા ચડે છે. પૃ. ૫૫. નુરૂદ્દીન મુહમ્મદખાન તા. ૨૫મી એપ્રિલ ૧૮૯૫ના રોજ અને નજુમખાન સાહેબ તા. ૨૦મી એપ્રિલ ૧૮૯૮ના રોજ એ બેહસ્તનશીન થયા.

નવાબ સાહેબ જાફરઅલીખાન સાહેબ ૧૮૮૦–૧૯૧૫

નવાબ સાહેબ જાફરઅલીખાન સાહેબનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૪૮માં ૨૬મી ઑગસ્ટને રોજ થયો હતો. એમના લાંબા અને યશસ્વી રાજ્યવહીવટમાં ખંભાત રાજ્યમાં ઘણા સારા સુધારા અને ફેરફાર થયા. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હિંદુસ્તાનમાં એવી શાંતિ ફેલાઈ હતી કે પહેલાંનાં યુદ્ધો અને એક રાજ્યની બીજા રાજ્ય સાથેની ખટપટો તથા અથડામણો સદાને માટે બંધ પડી હતી. એટલે એ સમય પછીનો ઇતિહાસ તે લશ્કરની અવરજવરો કે યુદ્ધોનો નહિ પણ લોકોની પ્રગતિ અને પ્રજામતની ખીલવણીનો ઇતિહાસ છે. ખરી રીતે એ યુગ આાથક યુગ છે, એટલે આખા હિંદુસ્તાનની પેઠે ખંભાતનો ઇતિહાસ પણ ત્યારથી આર્થિક સ્વરૂપમાં શરૂ થાય છે.

જકાતનાં કરારનામાં

ઇ. સ. ૧૮૮૧માં ખંભાત દરબારને હિંદી સરકાર સાથે એક કરારનામું થયું. તેમાં નક્કી થયું કે ખંભાતમાં હમેશને માટે તમામ અગર બંધ કરવા તેમજ ખંભાતમાં મીઠું બહારથી લાવવું નહિ કે બનાવીને બહાર મોકલવું નહિ. આના બદલામાં ખંભાત દરબારને દર વર્ષે ૪૦,૦૦૦ રૂપિયા અને ૫૦૦ મણ મીઠું ઉપયોગ માટે મળે.[૨૨] એ જ સાલમાં એક કરારનામું રાજ્યની હદમાં અફીણ વાવવું નહિ તથા બનાવવું નહિ એ બાબતનું થયું, તેમજ પછી આગળ ઉપર ઇ. સ. ૧૮૯૭માં અફીણના વેચાણ વગેરે માટે પણ કરાર થયા. ઇ. સ. ૧૮૮૪–૮૫માં ૧૮૫૬ના જકાતને લગતા કરાર રદ થયા અને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનની માફકના જકાતના દર ખંભાત રાજ્યમાં નક્કી કરવામાં આવ્યા. હિંદી સરકારે ચોથ વગેરેના હક્ક કાઢી નાખ્યા અને કોઈ જાતની જકાત, મહેસુલ વગેરેમાં વચ્ચે પડવાનું બંધ કર્યું. પરંતુ જો અવ્યવસ્થા જેવું લાગે તો હિંદી સરકાર વચ્ચે પડે એમ ઠરાવ્યું.[૨૩] ઈ. સ. ૧૮૮૮માં હિંદી સરકારની સૂચનાથી ખંભાત રાજ્યમાં વેપારરોજગારની છૂટ (free trade) થઈ અને દરેક ઉદ્યોગ વગેરે ઉપર લેવાતું મહેસુલ નીકળી ગયું.[૨૪] એ જ વર્ષની શરૂઆતથી ખંભાતની આબકારી ઉપજનો પટો દસ વર્ષ માટે હિંદી સરકારે રાખ્યો અને મહિનાના હપ્તાથી દર વર્ષે ૩૫,૦૦૦ રૂપિયા દરબારને આપવાનું નક્કી થયું. આ કરાર ગવર્નર જનરલે કબૂલ રાખ્યા. ઈ. સ. ૧૮૯૭માં પાંચ વર્ષ માટે પટો લંબાવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૦૪માં બ્રિટિશ જિલ્લાઓ સાથે આબકારી ખાતું મેળવી દેવાનું ઠરાવ્યું અને બંને પક્ષ કબૂલ થાય તો દસ વર્ષે કરાર ફરી કરવા એમ ઠર્યું.[૨૫]

હુલ્લડ ૧૮૯૦

ઇ. સ. ૧૮૯૦માં ખંભાતમાં એક હુલ્લડ થયું હતું. અને તે શાંત કરવા બ્રિટિશ સરકારને લખ્યું હતું. ખંભાતની પોલીસે ઘણું કરવા છતાં હુલ્લડખોરો વેરાયા નહોતા. લશ્કરનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. કેટલાકની ખુવારી પણ થઈ. આ હુલ્લડની તપાસ કરતાં તે વખતના દીવાન શામરાવ

---

૨૨ Aitchison's Treaties. VII. P. 81-82. રૂપિયા બે હપ્તે આપવાના તથા મીઠું આણંદ સ્ટેશને પહોંચતું કરવાનું.

૨૩ એ જ પૃ. ૭૩–૭૫.

૨૪ એ જ પૃ. ૮૫–૮૬.

૨૫ એ જ પૃ. ૮૬–૯૧.

ઇ.સ. ૧૭૮૨માં દિલખુશ બગીચાનો દેખાવ
(ફૉર્બ્સ ઓરીએન્ટલ મેમૉઇર્સ)

લાડના વહીવટમાં બહુ અવ્યવસ્થા જણાઇ, તેથી શામરાવને નાલાયક ઠરાવી હિંદી સરકારે ખાસ અમલદાર વહીવટ કરવા માટે નીમ્યા અને એ અમલદારની સહાય તથા નવાબ સાહેબની સંમતિથી રાજતંત્રમાં કેટલાક સુધારા કર્યા. ઇ. સ. ૧૮૯૪માં એ અમલદારને પાછા બોલાવી લઇને વહીવટ પાછો દરબારને સોંપ્યો;[૨૬] અને મુંબાઈના ગવર્નર લોર્ડ હૅરિસનો ખરીતો આવેલો તે મુજબ વ્યવસ્થા કરવા કબૂલાત અપાઇ.[૨૭]

ટંકશાળ બંધ

ઈ.સ. ૧૯૦૧માં ખંભાતમાં રાજ્યનું પોતાનું રૂપાનાણું ચાલતું હતું તે બંધ થયું. રાજ્યની ટંકશાળ ૫૦ વર્ષ સુધી બંધ કરવી અને હિંદી સરકારની મંજૂરી વગર ઉઘાડવી નહિ એમ ઠર્યું. ખંભાતના રૂપિયા બ્રિટિશ સરકારે ૧૨૯ રૂપિયાના ૧૦૦ મુંબાઇગરા એ દરથી બદલી આપ્યા.[૨૮] ઈ. સ. ૧૯૦૨માં તા. ૨૦મી જૂને ખંભાત દરબારે બૉમ્બે બરોડા ઍન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલવે સાથે કરાર કર્યા[૨૯] અને રૂ. ૧૨,૦૦,૦૦૦ના ખર્ચે તારાપુરથી ખંભાત સુધી રેલવે નાખી આણંદથી પેટલાદની રેલવેને જોડી દીધી. એ અરસામાં પ્રખ્યાત છપનો દુકાળ પડવાથી ખંભાતની વસ્તી ૧૬ ટકા ઘટી ગઇ.[૩૦]

વહીવટી સુધારા

નવાબ સાહેબ જાફરઅલીખાન સાહેબના રાજ્યમાં વહીવટમાં અગત્યના સુધારા થયા. ઘણાંખરાં ખાતાંઓમાં બ્રિટિશ જિલ્લાઓ જેવો વહીવટ દાખલ થયો. પ્રાથમિક કેળવણી મફત કરી નિશાળો કાઢી અને અંગ્રેજી કેળવણી માટે ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર નિશાળ પણ કાઢી. ખંભાતમાં પાણી ખારૂં હોવાથી મીઠા પાણીની મોટી ટાંકી યંત્રબળથી ચાલતી કરાવીને પ્રજાને સુખ આપ્યું. પુરુષો અને સ્ત્રીઓને માટે દવાખાનાં પણ બંધાવ્યાં.

નવાબ જાફરઅલીખાન સાહેબ ઘણા દયાળુ રાજ્યકર્તા હતા. હિંદુ મુસલમાન પ્રત્યે એમને સરખી લાગણી હતી. એ હિંદુના અને એ મુસલમાનના તહેવારોએ સવારી ચડતી. હિંદુના તહેવાર-ની સવારી વખતે નવાબ સાહેબને પ્રજા તરફથી બહુ માન મળતું અને આખા શહેરમાં રસ્તાઓ-માં લોકો તોરણ બાંધતા તથા ફૂલહારથી નવાબ સાહેબને વધાવતા. નવાબ સાહેબ પ્રજાનાં સુખ-દુ:ખથી જાતે માહિતગાર થવા માટે સાદા પોષાકમાં નગરચર્યા કરવા પણ જતા અને કોઈ વાર છૂપે વેશે ગામડાંમાં જઇને પણ ગરીબ પ્રજાનાં દુઃખ જાણી તે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા. એમ કહેવાય છે કે નવાબ જાફરઅલીખાન સાહેબને નાનાં બાળકો ઉપર ઘણો ભાવ હતો. બગીચામાં કે બહાર ફરવા જાય ત્યારે નાનાં છોકરાંને બોલાવીને રમતો રમાડતા. કોઇકોઈ વાર નિશાળોમાં

---

૨૬ એ જ પૃ. ૬૦–૬૧. આ અમલદારો મિ. કેનેડી અને રા. કેશવલાલ હીરાલાલ (અમદાવાદવાળા) હતા.

૨૭ એ જ પૃ. ૬૨.

૨૮ એ જ પૃ. ૬૧.

૨૯ એ જ પૃ. ૬૧.

૩૦ Enc. Britanica. Vol. V. Cambay.

જઇ બાળકોને મીઠાઈ વહેંચતા. ૧૯૧૧ના દિલ્હી દરબારમાંથી આવ્યા બાદ એઓ સાહેબે એક વખત બધી શાળાઓનાં બાળકોને જમાડયાં હતાં. બાળકો એમની પાસે વિના સંકોચે આવી શકતાં અને કોઇ એમને રોકે તો તે માણસ ઉપર નવાબ સાહેબ નારાજ થતા. પ્રજાનો એમના ઉપર ઘણો જ પ્રેમ હતો અને પ્રજા એમને રાજા હોવા છતાં એક પવિત્ર સાધુ પુરુષ જેવા ગણતી. એમનો સ્વભાવ ઘણો શાંત અને રહેણીકરણી ઘણી જ સાદી હતી. ઇ.સ. ૧૯૧૫માં ૨૧મી જાન્યુઆરીને રોજ ૬૭ વર્ષની ઉમરે એ બેહસ્તનશીન થયા. એમના રાજ્યના પાછલા સમયમાં ખંભાત શહેર પણ સુધરતું ગયું અને સારાં શોભાયમાન શહેરોની પંક્તિમાં આવ્યું.

પ્રકરણ અગિયારમું

અંગ્રેજી કોઠી

પ્રથમ આગમન

હિંદુસ્તાનમાં મોગલ મહારાજ્યના નાશ પછી એથી પણ મોટું અને બળવાન સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર હિંદુસ્તાનથી પાંચ હજાર માઇલ છેટે રહેનાર વેપારી પ્રજાને શરૂઆતમાં ખબર પણ નહોતી કે મરી, કરિયાણું અને કાપડના વેપારમાંથી મોટું મહારાજ્ય મળશે. ઇ.સ. ૧૫૮૩માં અંગ્રેજોને, ડચ વગેરે લોકોને હિંદુસ્તાનના વેપારમાંથી ઘણું કમાતા જોઇને હિંદ સાથે વેપાર કરવાની ઇચ્છા તીવ્ર થઇ. એ વખતની ઈંગ્લંડની રાણી ઇલિઝાબેથ પાસેથી હિંદના સમ્રાટ અકબર ઉપર એક પત્ર મેળવી એક સાહસિક ટુકડી પૂર્વ તરફ નીકળી પડી. પોર્ટુગીઝોની પેઠે એ લોકો પૂર્વના મૂર્તિપૂજકોને ઇશુ ખ્રિસ્તનો ધર્મ સમજાવવા તરવાર લઇને નહોતા આવ્યા. ડચ લોકોની પેઠે એમને પોતાની સરકારનો પૂરો ટેકો પણ નહોતો. અંગ્રેજો કેવળ સાહસથી પ્રેરાઈ વેપાર અર્થે જ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા. 'ખંભાત'ના શહેનશાહ[1] ઉપર પોતાના રાજ્યકર્તાનો કાગળ લઈ 'ખંભાત'ના મહારાજ્ય સાથે વેપાર કરી કમાવાના શુદ્ધ ઉદ્દેશ સિવાય એમને બીજી કાંઈ ઇચ્છા નહોતી. એમાંથી એમને મહારાજ્ય સાંપડયું. એ તો ખેતર ખેડવા જતાં મોટો ધનભંડાર હાથ લાગે એના જેવું નથી? અંગ્રેજોનું હિંદનું સામ્રાજ્ય એ જગતના ઇતિહાસની એક નવાઇ; નસીબમાં ન માનનારાને નસીબની વિચિત્રતાનો એક અદ્દ્ભુત દાખલો.

સોળમી સદીના અંત ભાગમાં આવેલી પહેલી ટુકડી 'ખંભાત'ના રાજ્ય સાથે વેપાર સંબંધ કરવામાં સફળ ન થઈ. એ પછી હિંદ આવવાના પ્રયત્નો ચાલુ જ રહ્યા. અકબરના દરબારમાં રહેલા જેસુઈટ પાદરીઓએ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ દરબારમાં ખટપટ કરવામાં કાંઈ બાકી ન રાખ્યું. સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં (૧૬૦૭)માં હૉકીન્સને એક કાફલો સુરત બંદર જવાના સ્પષ્ટ આદેશથી મોકલ્યો. લાંબી અને કંટાળાભરેલી સફર કરી કેપ ઑફ ગુડ હોપને રસ્તે થઇને એક વરસે કાફલો એડન પાસેના સોકોટ્રા બેટમાં આવ્યો. ત્યાં કેટલાક હિંદુ ગૂજરાતી વેપારીઓની સલાહથી[2] ચોમાસું વિતાવ્યા પછી હિંદ તરફ જવાનું નક્કી કર્યું અને કેટલેક મહિને સુરત આવ્યા. એ વખતે જહાંગીરના રાજ્યમાં મુકર્રબખાન અમદાવાદનો સુબો હતો. અંગ્રેજો એને સુરત અને ખંભાતનો સુબો કહે છે. અંગ્રેજોને

---

૧ British Beginnings in India:–Rowlinson: P. 28. 'Elizabeth-by grace of god etc. To the most invinsible and most mightie Prince lord Zelabdim Echebar king of Cambay. Invinsible Emperor etc.' એ પ્રમાણે કાગળની શરૂઆત છે.

૨ એ જ પૃ. ૪૦. ગૂજરાતી હિંદુઓ હોરમઝ સોકોટ્રા વગેરે જગ્યાઓએ સ્થાયી થઇ રહેલા હતા એના બીજા પુરાવા પણ મળે છે. સોકોટ્રાના ગૂજરાતીઓએ ખાસ કરીને વહાણવટીઓએ ચોમાસામાં હિંદ ન જવા સલાહ આપી.

એની સાથે બનાવ નહોતો.[૩] ખંભાતમાં રહેલા પોર્ટુગીઝોએ પણ અંગ્રેજોને નડવામાં બાકી ન રાખ્યું. ઇ. સ. ૧૬૧૩ની લગભગમાં અંગ્રેજોએ સુરતમાં કોઠી સ્થાપી, અને ઇ. સ. ૧૬૧૫થી ૧૮ સુધીમાં ખંભાત, ભરૂચ, વડોદરા, અમદાવાદ, અને આગ્રામાં પણ શાખાઓ કાઢી.[૪] આ ખંભાતની કોઠી છેવટ સુધી, સુરતની કોઠી મુંબાઈની શાખા બન્યા પછી પણ, સુરતની શાખા જ રહી.

સત્તરમી સદી

ઇ. સ. ૧૬૧૭–૧૮માં ઇંગ્લંડના રાજાના એલચી તરીકે સર ટૉમસ રૉ સુરત આવ્યો. એણે અંગ્રેજ વેપારીઓના વેપારના હક માટે જહાંગીરના દરબારમાં સારો પ્રયત્ન કર્યો. સુરત, ખંભાત ઘોઘા, સિંધ અને બંગાળામાં વગર હરકતે વેપાર કરવા માટે અંગ્રેજોએ માગણી કરી. સત્તરમી સદીમાં આ રીતે સુરતની શાખા તરીકે ખંભાતમાં અંગ્રેજી કોઠી થયા છતાં છેક ઇ. સ. ૧૭૨૦માં, ખંભાત સંસ્થાન સ્વતંત્ર થવાની શરૂઆત કરે છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજી કોઠીને લગતી હકીકતમાં કાંઇ ખાસ નવાજૂની નોંધાયેલી નથી. લગભગ આ એક સદી અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં કાંઇ ભાગ લીધેલો ન હોવાથી અને કેવળ વેપાર ઉપર જ ધ્યાન આપવાથી વેપારીઓના કાગળોમાં વેપાર-ધંધો અને માલ તથા વહાણની આવકજાવકના ખંભાતને લગતા ઉલ્લેખો માત્ર મળે છે. આવા ઉલ્લેખો આ એક સદીના સમય દરમ્યાન ઘણા છે. પરંતુ કોઠીના ઇતિહાસ માટે એથી કાંઇ ખાસ જાણવાનું મળતું નથી. શિવાજી વગેરેની લૂંટ વખતે અંગ્રેજી કોઠીના માણસોએ જે ભાગ સત્તરમી સદીમાં લીધેલો તે પણ સુરતના ઇતિહાસને લગતો હોઈ ખંભાત માટે કાંઇ ખાસ જાણવા જેવું બન્યું નથી. કોઠીના વેપારની હકીકત પણ સુરતની શાખા હોવાને લીધે સુરતની હકીકતમાં સમાઈ જાય છે. ઇ. સ. ૧૬૩૩માં સુરતની કોઠીનો પ્રમુખ હોપકીન્સન ગયો અને એની જગ્યાએ મેથોલ્ડ (Methwold) આવ્યો. આ માણસ ડાહ્યો અને હોશિયાર હતો. ફેક્ટરી શાંતિથી વેપાર કરી શકે તેથી એણે પોર્ટુગીઝો સાથે સલાહ કરી અને પોર્ટુગીઝના સુબાને મળવા ગોવા પણ જઈ આવ્યો. મિ. મેથોલ્ડને સુરત બંદર ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીના મથક તરીકે ઠીક ન લાગ્યું હોય એમ લાગે છે. એણે કંપનીને સુરતનું મુખ્ય મથક બદલીને અમદાવાદ લાવવા લખ્યું હતું અને અમદાવાદનાં બંદર તરીકે ખંભાત અને ઘોઘા રાખવા સૂચવ્યું હતું.[૫] પરંતુ એ વખતે ઇંગ્લંડમાં ચાર્લ્સ પહેલાને

---

૩ એ જ પૃ. ૪૨. વિલિયમ હૉકીન્સ લખે છે કે ખંભાત બંદર એના હાથ નીચે હતું. Early Travels. P. 63.

૪ એ જ પૃ. ૭૩.

૫ British Beginnigs in W. India Rawlinson P. 101. જુઓ Embasay of Sir Thomas Roe.: Foster: Oxford P. 320. આમાં સર ટૉમસ રૉ પણ કંપનીને લખે છે કે બંગાળામાં ફેક્ટરી કાઢવાની રજા લેવાને બદલે અમદાવાદ એકલું જ એક વહાણ ભરી કાઢે એટલો માલ આપી શકે અને એની પાસે આવેલું ખંભાત તથા ભરૂચ કાપડ કામળા વગેરે ઘણો માલ આપી શકે તેમ છે. પૃ. ૪૮૦માં પણ જોવું. ખંભાતમાં ફેક્ટરી માટે ઈ. સ. ૧૬૧૬ સુધી પ્રયત્ન ચાલુ હતો એટલે તે પહેલાં ફેક્ટરી નહોતી. P. 29-30. ખંભાતની અંગ્રેજી કોઠીને લગતા સામાન્ય ઉલ્લેખો માટે જુઓ The English Factories 1616-1623 William Foster: Oxford. એમાં ઘણા ઉલ્લેખો છે. પૃ. ૩૦૯માં સુરત, ખંભાત, ઘોઘા, સિંધ અને બંગાળમાં વેપારની છૂટને લગતા જહાંગીરના હુકમનો ઉલ્લેખ છે.

કંપની સાથે ખટપટ થવાથી એ હેતુ પાર પડયો નહિ. અને ખંભાત સુરતના હાથ નીચે રહ્યું. ઇ. સ. ૧૬૬૦થી ૧૭૦૦ની વચમાં તો ફેક્ટરી હતી કે નહિ તે શંકા છે.[૬]

ઈન્સ અને બીડવેલ રેસિડેન્ટ

અઢારમી સદીનાં પહેલાં વીસ વર્ષોમાં પણ ખાસ નોંધવા લાયક કાંઇ બન્યું નથી. આ વખતે બીજા યુરોપીય હરીફોની કોઠીઓ ખંભાતમાં રહી નહોતી. એટલે પરદેશીઓમાં અંગ્રેજો એકલા જ હતા એમ કહીએ તો ચાલે. આ સદીમાં પણ એકંદરે ખંભાતની અંગ્રેજી કોઠીનો ઇતિહાસ સુરતની કોઠીના ઇતિહાસમાં જ સમાયલો છે. અને જે ઉલ્લેખો મળે છે, તે સુરતની રોજનીશીઓમાંથી અને સુરતે મુંબાઇના ગવર્નરને લખેલા કાગળો, ખરીતાઓ અને મુસદ્દાઓમાંથી તારવી કાઢવા પડે છે. સુરત અને ખંભાત બંને કોઠીઓને નબળી પડતી મોગલાઈના સુબાઓ કનડતા. જમીન માર્ગે મરાઠાઓ લૂંટતા કે ચોથ ઊઘરાવતા, અને દરિયા માર્ગે રજપુત અને કોળી ચાંચિયાઓ લૂંટ કરતા. ઇ. સ. ૧૭૨૭માં રેસિડેન્ટ મિ. વેયાર્ડ (Wyard) પાસેથી મુસલમાન સુબાએ પૈસા કઢાવેલા તેથી ઘણું ખમવું પડેલું. ઇ. સ. ૧૭૨૫માં એકબીજા સાથે લડતા મરાઠા લશ્કરથી આખું ખંભાત શહેર ડરી ઊઠયું હતું.[૭] પીલાજીએ ખંભાત ઉપર ચડાઇ કરી ત્યારે ગામડાંના લોક ખંભાત શહેરમાં આવીને ભરાયા. એણે એમની પાસેથી રૂ. પાંચ લાખ માગ્યા અને ન આપ્યા ત્યારે ગામ બાળ્યાં. તે પછી કંતાજી આવ્યો. એણે કર ઊઘરાવવાનો હક માગી પીલાજી છોડી દે તો વીસ હજાર રૂપિયા આપવા કહ્યું, અને પીલાજીએ ન માનવાથી લડાઇ થઈ. એમાં પીલાજીની હાર થઇ. પછી કંતાજીએ ખંભાત પાસેથી ૧૧૦૦૦૦) રૂપિયા માગ્યા. એમાં અંગ્રેજી કોઠીને ભાગે રૂ. ૫૦૦૦)નો ફાળો આવ્યો. એ વખતના રેસિડેન્ટ મિ. ડેનીઅલ ઇન્સે મરાઠાઓને ઘણું સમજાવ્યા કે છૂટથી વેપાર કરવા માટે અને કાંઇ મહેસુલ ન આપવા માટે શાહુ રાજાએ અંગ્રેજોને પરવાનો આપેલો છે. આ સાંભળી મરાઠાઓ હસ્યા. છેવટે પહેલા હપ્તા દરીકે અંગ્રેજોએ રૂ. ૫૦૦) આપ્યા. એ પછી મરાઠાને જવું પડયું એટલે બાકીના દંડમાંથી બચી ગયા. એ પછી અમદાવાદના સુબા હામીદખાનના માણસો ખંભાત પાસે મહેસુલ ઊઘરાવવા આવ્યા, અને શહેર ઉપર ૩૫૦૦૦) રૂપિયાનો કર નાખ્યો, જેમાં રૂ. ૧૦૦૦) રેસિડેન્ટે આપવાના હતા. આ લોકો એક વખત પાછા ગયા અને બીજી વખતે એમને અંગ્રેજોને ન સતાવવા માટે કહેવામાં આવ્યું. રેસિડેન્ટ મિ. ઇન્સ લખે છે કે એ લોકો ફક્ત બસો માણસ લઈ આવેલા હતા અને મને એની કાંઈ બીક હતી નહિ. રેસિડેન્ટે ન માનવાથી સુબાએ અંગ્રેજોની વખારો ઉપર તાળાં મારી દીધાં. મિ. ઇન્સ લખે છે કે આ લોકોને માત્ર દારૂની બે પેટીઓ આપીને એણે વશ કર્યાં. આ બાબત માટે સુરતના રેસિડેન્ટ સાથે મિ. ઇન્સને રમૂજી પત્રવ્યવહાર થયેલો.[૮] આ મિ. ઇન્સને ઇ. સ. ૧૭૩૪–૩૫માં બદલવામાં આવ્યો અને મિ. એચ. બીડવેલ[૯]

---

૬ Bom. Gaz. VI. Cambay P. 220 Note 7. ગેઝેટીઅરનો લેખક મેકફરસનના 'Commerce'ના આધારે આ શંકા કરે છે. કાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી એ આ વાતને ટેકો આપે છે.

૭ પીલાજી ગાયકવાડ અને કંતાજી કદમ. Bom. Gaz. VI. 221.

૮ એ જ. પૃ. ૨૨૧.

૯ Bom. Govt. Records P. D. D. 8.

(Bidwell) નામના માણસને ખંભાતના રેસિડેન્ટ તરીકે મોકલ્યો. એણે આવીને મીઠા નામના એક માણસને કંપનીનો દલાલ નીમ્યો. મિ. ઇન્સે છેક ઈ. સ. ૧૭૩૫ના એપ્રિલમાં હોદ્દો છોડ્યો. મિ. ઇન્સનો સ્વભાવ જરા ઠેકાણે નહોતો એમ સમજાય છે.[૧૦] ઈ. સ. ૧૭૩૫ના ઑક્ટોબરમાં મિ. બીડવેલ લખે છે કે ગનીમની[૧૧] અંદર અંદર લડાઇ થવાથી અમદાવાદ અને ખંભાત વચ્ચેનો વેપાર બંધ થઈ ગયો હતો. પરન્તુ નવેમ્બરની આખરે મરાઠાઓ પાછા જવાથી વેપાર પાછો શરૂ થયો હતો. મિ. બીડવેલ રેસિડેન્ટના વખતમાં વેપાર અને માલની આવક જાવક, ખરીદ વગેરેના ઉલ્લેખો ખાસ આવે છે. ખંભાતનો રેસિડેન્ટ માલ ખરીદી એનાં નાણાં આપવા માટે સુરતની કોઠી ઉપર હુંડી લખી તે હુંડી ખંભાતમાં વેચી નાણાં ઊભાં કરતો. એક વખત તકરારને લીધે સુરત-વાળાએ એની હુંડી સ્વીકારી નહિ એટલે બીજી વખતે ખરીદ માટે મિ. બીડવેલે લખી દીધું કે હુંડી ન સ્વીકારાવાથી ખરાબ લાગે છે. અને હુંડી મળતી નથી તેથી નાણાં મળતાં નથી. દલાલને પણ ઘણી વાર માલનાં નાણાં પહેલેથી થોડાં આપવા પડતાં. ઘણી વાર નમૂના પ્રમાણે માલ ન નીકળવાનાં લખાણો પણ આપેલાં છે. મિ. બીડવેલને મિ. ઇન્સ સાથે તકરાર ચાલેલી અને મિ. ઈન્સે ટોળું ભેગું કરી મિ. બીડવેલને કોઠીમાંથી બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કરેલો. આખરે ૧૭૩૬માં મિ. બીડવેલથી કંટાળી મુંબાઈમાં વણકરોને લાવીને વસાવવા માટે સુરતની કોઠી વાળાઓએ મુંબાઈ લખ્યું. અને બમન પટેલ નામના પારસીએ એ કામ માથે લીધું.

મિ. મનરો રેસિડેન્ટ ૧૭૩૬–૩૭થી ૧૭૪૨

આખરે ઇ. સ. ૧૭૩૭માં મિ. બીડવેલને છૂટા થવાનો હુકમ મળ્યો અને તેમનો હોદ્દો સંભાળી લેવા મિ. જૉન મનરોને મોકલ્યો.[૧૨] એમ કહેવામાંછે કે મિ. બીડવેલને કઢાવવા માટે મિ. ઇન્સે જે પ્રયત્નો કરેલા તેમાં એક પ્રયત્ન ખંભાતના નવાબને સમજાવી મુંબાઇ મિ. બીડવેલ વિરુદ્ધ લખાવેલું અને તેને પરિણામે મિ. બીડવેલને પાછો બોલવી લીધેલો.[૧૩] ઈ. સ. ૧૭૩૭માં મરાઠાના દબાણને લીધે મોમીનખાનને નાણાંની જરૂર પડવાથી કુલ રકમનો થોડો ભાગ રેસિડેન્ટ મિ. હૉજિસ(Hodges) પાસે માગેલો ને રેસિડેન્ટે તેને ભેટ આપી ઉડાવેલો. એક વખત નવાબે ત્રીસથી ચાલીસ હજાર રૂપિયાનો રેશમી માલ વગેરે ખરીદ કરવાની ઇચ્છા નાણાં વસૂલ કરવાના ઇરાદાથી બતાવેલી. પરન્તુ રેસિડેન્ટે એ પણ ઉડાવ્યું હતું. પરંતુ નાણાં આપવામાંથી હમેશાં બચાતું નહિ અને વખતે કાંઇ આપવું પણ પડતું.[૧૪] ઈ. સ. ૧૭૪૧ ખંભાતના નવાબે ગળીની નિકાશ બંધ કરી અને સુરતના રેસિડેન્ટ

---

૧૦ Bom. Gaz. VI. P. 221. 'eccentric resident.'

૧૧ મરાઠાઓ માટે તિરસ્કારનો શબ્દ. અંગ્રેજી કાગળોમાં મરાઠાઓને માટે આ શબ્દ ઘણી વાર વાપરેલો છે.

૧૨ Bom. Govt. Records P. D. D. 9 અને P. D. D. 10. ગેઝેટીઅરનો લેખક લખે છે કે મિ. ઈન્સ અને મિ. બીડવેલની તાણાતાણમાં કંપનીને નુકસાન ગયું હતું. (P. 224).

૧૩ Bom. Gaz. VI. P. 224.

૧૪ એ જ. પૃ. ૨૨૪. મિ. બીડવેલ પછી મિ. મનરો નિમાયા હતા એમ સરકારી દફતરોમાં છે. ગેઝેટીઅર પણ એ કબૂલ કરે છે છતાં ૧૭૩૭માં આ હૉજિસ રેસિડેન્ટ ક્યાંથી આવ્યા તે સમજાતું નથી. રેકોર્ડમાં ટૉમસ હૉજિસનું નામ આવે છે. કદાચ તે મિ. મનરોના આવતાં સુધી કામચલાઉ હશે.

મિ. લેમ્બટનનો કેટલોક માલ પોતાના હુકમનો રેસિડેન્ટે અનાદર કરવાના કારણથી જપ્ત કર્યો હતો. આ બનાવનો અર્થ એમ લેવાયો કે અંગ્રેજોના વેપારના છુટાપણાનો ખંભાત સરકારે ભંગ કર્યો. આથી ખંભાતનાં વહાણ પકડવા માટે કેટલાંક અંગ્રેજી વહાણ (ઘરાબ grabs) મોકલવામાં આવ્યાં. આથી તુરત સમાધાન થયું. ઇ. સ. ૧૭૪૩માં પણ એક વખત એવું બન્યું હતું ત્યારે વહાણ પકડવાની યુક્તિ સફળ નીવડી હતી.[૧૫]

ઈ.સ. ૧૭૩૭ના ફેબ્રુઆરીની ૭મી તારીખે મિ. મનરોનું વહાણ ખંભાત નજીક આવ્યું પણ ભરતીના કારણસર પૂનમ આવતાં સુધી વહાણ બારામાં ન આવી શકવાથી એને દરિયામાં રહેવું પડ્યું. એણે આવીને મિ. બીડવેલ અને દલાલની તકરારની ખરી વાત લખી, અને સુરતવાળાએ મિ. બીડવેલની હુંડી ન સ્વીકારી તેથી ખંભાતમાં કંપનીની આબરૂ કેવી બગડી હતી તે વાત પણ મુંબાઇ લખી. આ વખતે મોમીનખાનને પૈસાની ઘણી તાણ હતી. કારણકે અમદાવાદ જીતી લેવા મોમીનખાનને તૈયારી કરવાની હતી. કંપની દલાલ પાસે અને દલાલ નવાબ પાસે લેણી નીકળતી રકમ એ કારણસર માગી શકતા નહોતા.[૧૬] આ અરસામાં કંપનીએ ખંભાતમાંથી ખરીદેલો માલ નમૂના પ્રમાણે નહોતો એવી તકરાર ઊઠી. એથી એ બાબત અંગ્રેજ અને દેશી કાપડના વેપારીઓની એક કમિટી તપાસ માટે નીમાઈ હતી.[૧૭]

મિ. સ્ટ્રીટ અને મિ. અરર્કીન અને બીજા

મિ. મનરો પછી મિ. સીલ (Seale) અને મિ. ચાર્લ્સ ક્રોમેલીન (Crommelin)નાં નામ રેસિડેન્ટ તરીકે આવે છે અને તે પછી મિ. સ્ટ્રીટ (Street)નું નામ રેસિડેન્ટ તરીકે માલૂમ પડે છે. એ વખતે મુંબાઇથી સુરત અને ખંભાત માલ ચડાવનારાઓને મુંબાઇના ગવર્નરે કહ્યું કે નવાબના જકાતખાતામાં જકાત આપી માલ ન ઊતરાવવો પણ કંપનીની વખારોમાં સીધો લઇ જવો. ખંભાતના રેસિડેન્ટોમાં એ પછી આવેલા મિ. અરર્કીનનું નામ જાણીતું છે. એના વખતમાં મોમીનખાન સુરતથી મુંબાઇ થઈ પૂને ગયા એ વર્ણન આગળ આવી ગયું છે. ઇ.સ. ૧૭૫૪માં સુરતની કોઠી-વાળાઓ તરફથી ખંભાતમાં ફેક્ટરી માટે મકાનની ખરીદી અને તે મકાનની મરામત માટે મુંબાઈ લખાણ આવ્યું. કોઠીના મકાનની કિંમત રૂપિયા એક હજાર હતી અને એની મરામતમાં પણ રૂપિયા એક હજાર થયા. એથી મુંબાઇ સરકારને ઘણી નવાઇ લાગી.[૧૮] એ પછી વિલિયમ બોઇ અને વિલિયમ રેઇક્સ (Raykes); જૉન ટોરલીઝી (Torleesse) એટલા રેસિડેન્ટ આવી ગયા. એમના વખતમાં ખાસ નોંધવા લાયક બનાવ બન્યો નથી.

---

૧૫ Bom. Gaz. VI. P. 224.

૧૬ Bom. Govt. Rec. P. D. D. 10.

૧૭ એ જ. પૃ. ૨૮૮. આમાં કાપડની ઘણી જાતોનાં નામ આપેલાં છે જેમાનાં કેટલાંકને હાલ શું કહે છે તે સમજાતું નથી. સરકારી દફતરમાં આ બાબત લાંબું વર્ણન કરેલું છે જે તે વખતની વાંધા પતવવાની રીત ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. કાપડની જાતોની યાદી ઉદ્યાગના પ્રકરણમાં આપીશું.

૧૮ Bom. Govt. Rec. P. D. D. 13.

સર ચાર્લ્સ મેલેટ ૧૭૭૪–૮૩.

ઇ. સ. ૧૭૭૪માં સર ચાર્લ્સ મેલેટની રેસિડેન્ટ તરીકે નિમણૂક થઇ. એ લાંબા વખતના ગાળામાં મરાઠાઓ સાથે નવાબને ટંટાબખેડા થયા કરતા અને કંપનીએ એમાં સારો ભાગ ભજવેલો એ આગળ જોઇ ગયા છીએ.[૧૯] કંપની નવાબને જૂના મિત્ર તરીકે ગણતી અને દરેક વખત બનતી મદદ કરેલી છે.[૨૦] સર ચાર્લ્સ મેલેટના વખતમાં ખંભાતની આવક ઘણી ઓછી થઈ હતી અને સારી વ્યવસ્થા થાય તો બે લાખને બદલે પાંચ લાખની આવક થાય એવું લખાણ સર ચાર્લ્સે કર્યું હતું. સર ચાર્લ્સ ખંભાતને ગૂજરાત પ્રાંતની ચાવી (Key) ગણતા,[૨૧] અને ત્યાં ત્રણ તોપો અને ૫૦ યુરોપિયન સિપાઇઓ રાખવા લખેલું. પરંતુ મુંબાઇ સરકારને એ પસંદ ન પડ્યું અને એટલું લશ્કર રાખ્યાનો અર્થ નથી, તેમજ નવાબને આપેલાં વચન પાળી ફતેહસિંહ સામે મદદ કરવી જોઇએ એવું લખાણ આવ્યું. રેસિડેન્ટે સુરત અને ભરૂચ સાથે ખંભાતને સરખાવી ખંભાતની ગૂજરાતમાં આવી રહેલી મધ્યસ્થ પરિસ્થિતનાં વખાણ કરી કંપનીના માનની ખાતર પણ ખંભાતમાં સારી રીતે રહેવા લખાણ કર્યું. આ વખતે મિરઝાં મુહમ્મદ ઝમાન સાથે નવાબને પડેલા ઝઘડામાં પણ કંપનીએ ભાગ લીધો જણાય છે; અને નવાબે રેસિડેન્ટ આવી બાબતોમાં ભાગ લે છે તે માટે મુંબાઇ લખેલું એટલે રેસિડેન્ટ ઉપર લખાણ આવેલું કે નવાબની અંદરની વ્યવસ્થામાં કંપનીએ વચ્ચે પડવું નહિ.[૨૨]

રૉબર્ટ હૉલફૉર્ડ

સર ચાર્લ્સ મેલેટ પછી મિ. રૉબર્ટ હૉલફૉર્ડ (Holford) રેસિડેન્ટ થયો. ખંભાતનો ફુરજા દરવાજો જે મરાઠાઓના કરારને લીધે અંગ્રેજોના વહીવટમાં આવેલો તે નવાબને પાછો આપવા મુંબાઇથી મિ. હૉલફૉર્ડ ઉપર હુકમ આવ્યો.[૨૩] (૧૭૮૪) એ વખતે ખંભાતનું સ્થળ ગૂજરાતમાં લશ્કરી ઉપયોગ માટે કેટલું મહત્ત્વનું છે એ દર્શાવતો પૂનાના અંગ્રેજ રેસિડેન્ટે લખેલો કાગળ મુંબાઈ સરકારને મળ્યો. મિ. હૉલફૉર્ડ રેસિડેન્ટની જગ્યા ઉપર ઈ.સ. ૧૮૦૩ સુધી રહ્યા. એ અરસામાં

---

૧૯ આ અરસામાં સરકારી દફતરોમાં જનરલ ગોડાર્ડ, રેસિડેન્ટ, અને નવાબને લગતા ઘણા લાંબા કાગળો છે અને એમાં એકબીજા ઉપર આરોપો મૂકેલા છે, જેને અહીં સ્થાન નથી.

૨૦ આ બાબત આગળ જોઈ ગયા છીએ. તળાજાના કિલ્લાને લગતા અને ઘોઘાને લગતા ભાવનગરના રાજાની સાથેના ખંભાતના સંબંધ બાબત પણ જોઈ ગયા છીએ. મુંબાઈનાં દફતરમાં બોર્ડ ઑફ ડાયરેકટરનો એ બાબત એક કાગળ છે તેમાં જણાવ્યું છે કે નવાબ અને ભાવનગરના રાજાને સારો સંબંધ રહે તો સારું. પણ જો ઘોઘા નવાબના હાથમાં આવે તો નવાબે ત્યાં કોઠી કરવા દેવી અને બીજા યુરોપિયનોને ન પેસવા દેવા.

૨૧ Bom. Govt. Rec. P. D. D. 13. સર ચાર્લ્સે આ બાબત પણ લાંબું લખાણ કરેલું જણાય છે. નવાબે મહાદજી સિંધિયાને કાગળ લખેલો હાથ આવ્યાનું પણ લખેલું છે. ત્રણ તોપો અને પચાસ યુરોપિયન સિપાઇઓથી ખંભાત લઈ શકાય એમ એમનો મત હતો.

૨૨ એ જ. મિરઝાં મુહમ્મદઝમાન નવાબ સાહેબનો નાયબ (વઝીર) હતો.

૨૩ ચોથના કારણથી એ દરવાજો મરાઠાના હાથમાં આવ્યો હતો. અમદાવાદમાં પણ એ મુજબ એક દરવાજો એમણે કબજે રાખેલો. (ભેગા વહીવટ વખતે).

ખંભાતમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની જૂની કોઠી
(૧) કોઠીનો બહારનો દેખાવ; (૨) કોઠીના ચોક-માંથી ઉપર જવાની સીડી; (૩) કોઠીનો દરવાજો.

વસાઈના કરારથી ખંભાતના પેશ્વાના હક અંગ્રેજોને મળ્યા. મિ. હૉલર્ફૉર્ડના લાંબા નિવાસ દરમ્યાન નવાબ અને કંપની વચ્ચે નાનીનાની તકરારો ચાલ્યા કરી. એક વખત કંપનીના રક્ષણ નીચે રહેતા વણકરોને આપવાની જકાત માટે તકરાર ઊઠી.[૨૪] બીજી વખત મિ. હૉલર્ફૉર્ડનો બાગ નવાબને હરકતકર્તા લાગ્યો તેની તકરાર ઊઠી અને મુંબાઇના ગવર્નરે મિ. હૉલર્ફૉર્ડના કૃત્યને વખોડયું હતું. આ બધી તકરારો જાતે સમજાવી સમાધાન કરવા માટે નવાબે આગા મુહમ્મદને મુંબાઇ મોકલ્યો. મુંબાઇના ગવર્નરને રેસિડેન્ટે મૂકેલા આરોપો ખોટા છે એમ લાગ્યું અને રેસિડેન્ટ ઉપર હુકમ આવ્યો કે દરબાર સાથે સમાધાનીથી વર્તવું અને શાંતિ રાખવી. વધારામાં એમ પણ જણાયું કે મિ. હૉલર્ફૉર્ડના કાગળો ઉદ્ધત હતા જ્યારે નવાબ સાહેબના કાગળો વિવેકસર હતા.[૨૫] વણકરોની બાબતમાં નવાબ સાહેબ અને મિ. હૉલર્ફૉર્ડને જે ઝઘડો થયો હતો તે માટે પણ લાંબો પત્રવ્યવહાર મુંબાઇ સાથે ચાલેલો હતો, અને ગવર્નરે નવાબ સાહેબને શાંતિનો કાગળ લખીને જણાવ્યું કે કાપડ, દાણા વગેરેની ખરીદમાં કંપનીને નવાબ સાહેબ તરફથી સહાય મળશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. નવાબ સાહેબે તો ગવર્નરને લખી દીધું હતું કે કંપની સાથે સારો સંબંધ હોવાના કારણે મિ. હૉલર્ફૉર્ડ સાથે એ સારી રીતે વર્તે છે, માટે મિ. હૉલર્ફૉર્ડે દરબારની પ્રજાને લગતા કામમાં વચ્ચે પડવું નહિ.[૨૬] આ બધી તકરારોની તપાસ કરવા મુંબાઈ સરકારે મિ. પ્રેન્ડરગેસ્ટ (Prendergast) અને મિ. ફ્રીન્સ (Frinch) એ બે જણની કમિટી નીમી હતી.

છેવટનો વખત

મિ. હૉલર્ફૉર્ડ પછી (૧૮૦૩) જૉન સ્મિથ, જ્યૉર્જ કારસેલીસ (Carsselis) (૧૮૦૫)નાં નામ રેસિડેન્ટ તરીકે મળે છે. અઢારમી સદીના અંતમાં અને ઓગણીસમીની શરૂઆતમાં ખંભાતની કોઠીની સ્થિતિ છેક ખરાબ થઇ હતી. ૧૭૯૭ના ઑગસ્ટમાં લખાણ આવેલું કે ખંભાતની કોઠીમાં કમાણી નથી અને ખરચ ભારે પડે છે. મુંબાઈ સરકાર દલાલ મારફતે કામ થઇ શકે એવા મતની હતી.[૨૭] પરંતુ એ અરસામાં એવા બનાવ બન્યા કે કંપનીને બીજાં મોટાં કાર્યોમાં ધ્યાન આપવું પડયું. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં ગૂજરાતનો આખો કબજો મળવાથી રેસિડેન્ટની જગ્યા કાઢી નાખીને ખેડાના કલેક્ટરને રાજદ્વારી કામ માટે એ જગ્યા સોંપવામાં આવી. કોઠી તો સુરતની બંધ થઇ એટલે ખંભાતની પણ બંધ થઇ.

ખંભાતની અંગ્રેજી કોઠીનું મકાન આજે સારી હાલતમાં છે. એનું વર્ણન જોવાલાયક સ્થળોના વર્ણનમાં કરીશું.

---

૨૪ Bom. Govt. Record આ દફતરોમાં કંપનીના રક્ષણ નીચેના વણકરોની લાંબી નામાવળીઓ આપેલી છે.

૨૫ એ જ તા. ૩૦–૭–૧૮૦૧નો મુંબાઇનો કાગળ. આ કાગળ મુંબાઈના ગવર્નર મિ. ડંકને સહી કરેલો છે. મિ. હૉલર્ફૉર્ડે ખુલ્લા દરબાર વચ્ચે અવિવેક વાપરી ન બોલાય તેવી ભાષા વાપરેલી.

૨૬ એ જ મિ. હૉલર્ફૉર્ડ અને નવાબ સાહેબનો મુંબાઈ સાથેનો પત્રવ્યવહાર ઘણો લાંબો છે. હૉલર્ફૉર્ડ વણકરોને દરબાર કેદ કરે છે એ વાત વારંવાર જણાવે છે.

૨૭ Bom. Gaz. VI. P. 232.

પ્રકરણ બારમું

સ્થાપત્ય

ગૂજરાતનું હિંદુ સ્થાપત્ય અને કલા

ખંભાતનો રાજકીય અને સામાજિક ઇતિહાસ જેમ ગૂજરાતના સમગ્ર ઇતિહાસથી જુદો પાડી શકાય તેવો નથી છતાં એની સ્થાનિક વિશેષતાઓ છે, તેમ ખંભાતના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ પણ ગૂજરાતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસનું અંગ હોવા છતાં એની સ્થાનિક વિશેષતા છે. હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્યના ઇતિહાસના દરેક અભ્યાસીને એટલી વાત તો ખાસ વિદિત છે કે મધ્યકાલીન્ હિંદુ સમયમાં બાંધકામ અને કારીગીરીની બાબતમાં ગૂજરાતે પોતાનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ બતાવ્યું હતું. કુદરતની અપરિમિત સમૃદ્ધિને ગૂજરાતના કારીગરોએ પથ્થરમાં ચિરંજીવ કરી હતી. રાજા અને પ્રજા બંનેએ ગૂજરાતમાં સ્થાપત્યનાં એવાં તો મનોહર સંભારણાં મૂકેલાં છે કે યુરોપીય કલાવિવેચકો ગૂજરાતીઓને સ્વભાવસિદ્ધ બાંધકામના શૉખીનો કહી ગયા છે.[૧] અનેક અસ્માની-સુલતાની અને અનેક કુદરતી કોપમાંથી બચેલાં ગૂજરાતી સ્થાપત્યનાં અને કલાનાં ભગ્નાવશેષ ખંડેરો આજે પણ પ્રાચીન સમૃદ્ધિ અને બાંધકામનો કુદરતી રસ સાબિત કરવા માટે ઊભાં છે. મોઢેરા અને સોમનાથનાં ખંડેરો અને રુદ્રમાળના ઊભેલા થોડા થાંભલા એ મકાનોની ભવ્યતા આજે પણ સિદ્ધ કરે છે. પાલિતાણા જેવું મંદિરોનું નગર આજે પણ જોનારને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે છે. દેલવાડાનાં જૈન દેવાલયો આજે પણ પરદેશી મુસાફરોની રોજનીશીમાં પહેલું સ્થાન મેળવે છે. કાળની ગતિથી આવાં અસંખ્ય મકાનો આજે નાશ પામ્યા છતાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં જેના અનેક ઉલ્લેખો આવે છે તે ઉપરથી અને હાલના અવશેષો ઉપરથી તેમની કલ્પના કરતાં દેશની સમૃદ્ધિની કલ્પના આપોઆપ આવી જાય છે.

ગૂજરાતનું મુસલમાન સ્થાપત્ય

હિંદુ સમય પૂરો થતાં મુસલમાન સમય શરૂ થાય છે. મુસલમાન ધર્મની કડક સાદાઈમાં સ્થાપત્ય ઉપર અસર થયા વગર રહે નહિ. સજીવ વસ્તુઓની આકૃતિ કરવી એ ઇસ્લામમાં પાપ ગણાતું હોવાથી મનોહર પ્રતિમાઓની વિપુલતાવાળું હિંદુ મંદિર સલામત રહી શકે નહિ. તેમજ નવા રાજ-કર્તાઓનો ધર્મ જુદો હોવાથી એવી વિપુલતાથી ટેવાએલા કારીગરો ધાર્મિક મકાનોમાં કડક સાદાઈ પણ કેવી રીતે લાવી શકે. મુસલમાનોએ દેશ જીતી લીધો હતો પણ મકાનો બાંધનારા કારીગરો બધા હિંદુ હતા, અને વંશપરંપરાથી અલંકારની વિપુલતાવાળું સ્થાપત્ય તૈયાર કરવામાં ટેવાએલા હતા. કઠણ હૃદયની કડકાઇને સૌંદર્ય જીતી શકે છે એ વાત ગૂજરાતના કારીગરોએ મુસલમાન

---

૧ Fergusson: Gujaraties are essentially a building race.

રાજ્યસત્તાની નીચે કામ કરી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. હિંદુ મંદિરોની અલંકારોથી ભરચક મકાન બાંધવાની રીતમાં મુસલમાનોએ કાંઈક સાદાઈ આણી. સાથે મુસલમાનોની તદ્દન સાદી બાંધકામની રીતમાં હિંદુ કારીગરોએ અલંકાર ઉમેર્યા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે અલંકાર માપસર નાખવાનું કારીગરો શીખ્યા. સાદાઈની સાથે મળી ગએલા અલંકારો ઊલટા વધારે શોભવા લાગ્યા. મૂર્તિઓને બદલે કુદરતની વનસ્પતિની સંપત્તિના અલંકારો વાપરીને કારીગરોએ નવા રાજકર્તાઓનાં મન જીતી લીધાં.

મુસલમાન મકાનોની બાંધણી

નકશા-planingમાં પણ પ્રાચીન પરંપરાગત હિંદુ રીત ખાસ બદલાઈ નહિ. હિંદુ મંદિર છૂટક વ્યક્તિઓ દેવદર્શન કરી શકે એ ભાવના ઉપર બંધાએલાં હોય છે. એટલે એ મંદિરો બહુ મોટાં હોતાં નથી. જે મંદિરો વિશાળ બાંધવામાં આવે છે ત્યાં પણ દેવના ગર્ભગૃહની પાસે તો થોડાં ગણ્યાંગાંઠ્યાં માણસો જ જઈ શકે એવી વ્યવસ્થા હોય છે. ગર્ભગૃહ એવું ઊંડાણમાં અને અંધારામાં હોય છે કે દીવા વગર દેવદર્શન થઈ શકે નહિ. મુસલમાન ધર્મ વ્યક્તિ કરતાં સમૂહની પ્રાર્થનાની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. આખો સમૂહ ઈશ્વરપ્રાર્થના એકીસાથે કરી શકે એવી બાંધણીને જ એમાં સ્થાન છે. ગૂજરાતના હિંદુ કારીગરો આ અગત્યની વાત સમજી ગયા અને પ્રાચીન હિંદુ મંદિરોની બાંધણીને મુસલમાન મસ્જિદોને ફાવે એવી રીતે બદલી નાખી. સોળ થાંભલાના અષ્ટકોણ મંડપને મસ્જિદમાં કાયમ રાખ્યા. પરંતુ મસ્જિદનું કદ વધારવા માટે એની અનેક હારમાલા બનાવી. આમ બાંધણીને એના મૌલિક તત્ત્વોમાં કાયમ રાખવાથી મકાનની વિશાળતાને અનુરૂપ બનાવવા માટે થોડા ફેરફાર કરવા પડ્યા. થાંભલાને વધારે ઊંચા સળંગ બનાવવાને બદલે એક મોટા થાંભલાના એવા ભાગ કર્યા કે બાંધણી મનોહર લાગે અને કુશળ આંખ જ તે પારખી શકે. તોરણો શોભા માટે કાયમ રાખ્યાં. બીજા અનેક અલંકારો ભીંતની આંતરી, ગોખ, મહેરાબ, મીંબર વગેરે જગ્યાઓમાં છૂટથી વપરાયા. હિંદુ બાંધણીમાં કમાન નહોતી તે ઉમેરી એ મોટામાં મોટો ફેરફાર થયો. શરૂઆતની મસ્જિદોમાં મીનારા દેખાવ પૂરતા નામના કરતા તે ધીમેધીમે શિલ્પીની કારીગરી બતાવવાનું મુખ્ય સાધન બની ગયા. આ રીતે ગૂજરાતનું મુસલમાન સ્થાપત્ય થોડા ફેરફાર સાથે એના મૌલિક તત્ત્વોમાં હિંદુ રહ્યું એ એની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.[૨]

ખંભાતનું સ્થાપત્ય

સ્થાપત્ય કલાના આવા શોખીન દેશનું ખંભાત એ સૌથી માનીતું બંદર હતું. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં હિંદુ સમયમાં સોલંકી-ચાલુક્ય સમય સ્થાપત્યને માટે સૌથી સમૃદ્ધ ગણાય છે, અને

---

૨ ગૂજરાતના સ્થાપત્ય માટે જુઓ: Hope and Fergusson: Ahmedabad Architecture. P. 21-69-77. E.B. Havell. A Hand Book of Indian Art. P. 70, 150; Indian Architecture P. 69. Fergusson: His. of Indian & Eastern Architecture, 229. વધુ મત અને ચર્ચા માટે જુઓ આ લેખકના 'ગૂજરાતનું પાટનગર'ના સ્થાપત્યનાં પ્રકરણો. અમદાવાદની ચર્ચા ખંભાતને લાગુ પડે છે.

મુસલમાન સમયમાં અમદાવાદના સુલતાનોનો સમય સૌથી વધારે સમૃદ્ધ ગણાય છે. આ બંને સમયમાં ગૂજરાતનું અને હિંદુસ્તાનનું મુખ્ય બંદર ખંભાત હતું. એ વખતના એશિયાના વેપારનું એ કેન્દ્ર હતું. એના હિંદુ અને મુસલમાન રાજકર્તાઓ બાંધકામના ખાસ શૉખીન હતા. એના શ્રીમંતો પણ એ બાબતમાં રાજકર્તાઓથી કોઈ રીતે ઊતરે તેમ નહોતા. દેલવાડાનાં મંદિરો રાજાએ બંધાવેલાં નથી છતાં રાજાઓએ બંધાવેલાં મંદિરોથી વધારે સુંદર અને મનોહર છે. અમદાવાદની સુંદરમાં સુંદર મસ્જિદો રાજ્યાશ્રયથી બંધાઈ નથી. ખંભાતની મુખ્ય મસ્જિદ–ખંભાતના સ્થાપત્યનો અલંકાર–પણ ખંભાતના એક શ્રીમંતે બંધાવી છે. એ ગૂજરાતની સમૃદ્ધિ, ગૌરવ અને સ્થાપત્ય તથા કલાના શૉખનો મૂર્તિમંત દાખલો છે.

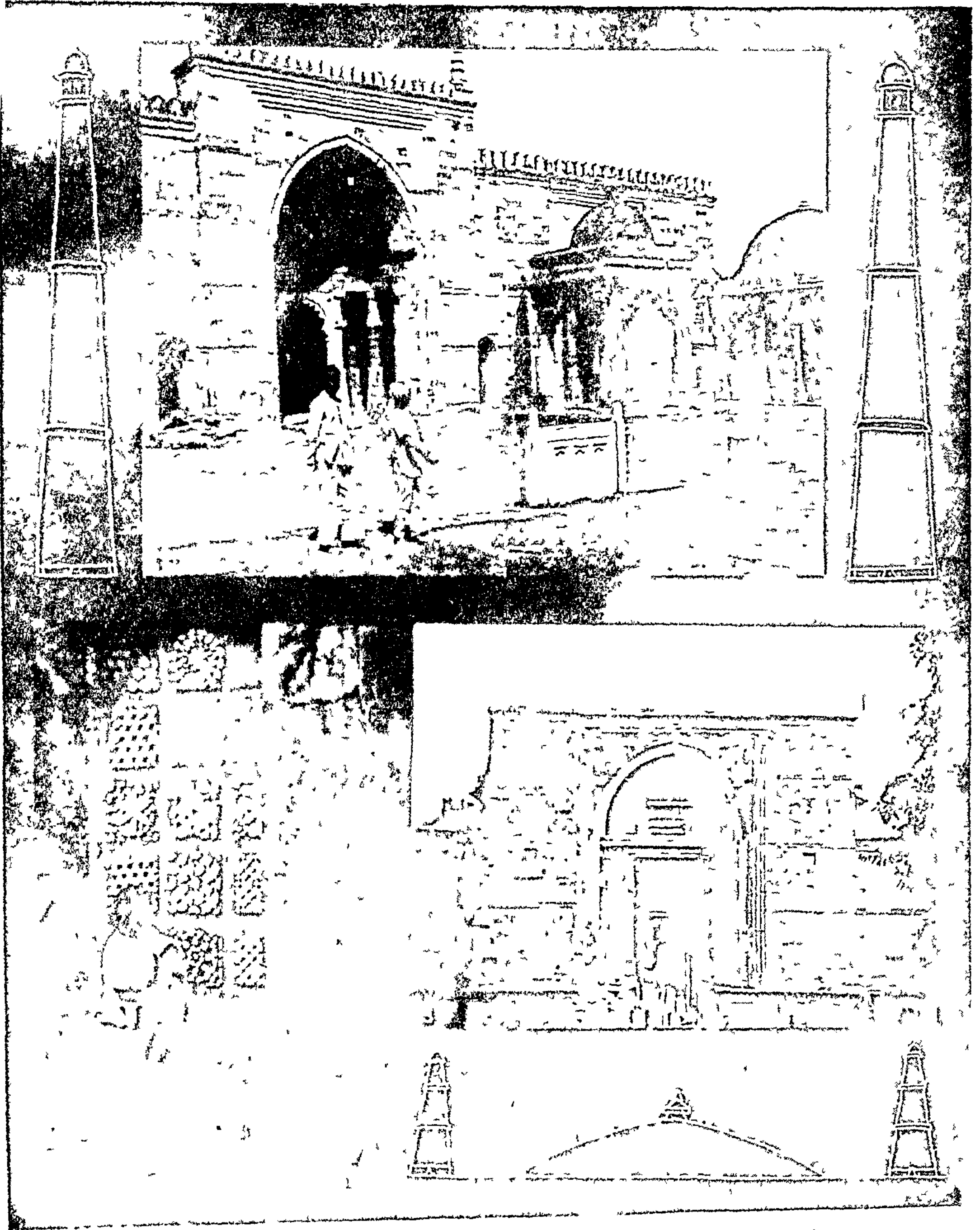
નગરરચના

ખંભાત શહેરના અનેક અવતાર થઈ ગયા એ તો આપણે ગયા પ્રકરણોમાં જોયું. નગરાની જગ્યાએ આવેલા શહેરની રચના કેવી હશે અને ત્યાં કેવાં મકાનો હશે એ જાણવા માટે તો હાલ કલ્પના સિવાય કાંઈ સાધન રહ્યું નથી. હાલનું શહેર હિંદુ સમયના પાછલા ભાગમાં વસ્યું હશે અને એ જ જગ્યાએ એનાં મકાનોના અનેક અવતારો થઈ ગયા હશે. હાલમાં ખંભાત શહેરની અસલ બાંધણી અમદાવાદની માફક મૂળ હિંદુ નગરરચનાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે થએલી છે. એ રચના જેટલે અંશે અમદાવાદે જાળવી રાખી છે તેટલે અંશે ખંભાતે જાળવી નથી એટલે એનું અસલ સ્વરૂપ આજે જાણવું મુશ્કેલ છે. દરબારગઢ, માણેકચોક ત્રણ દરવાજા વગેરે જગ્યાઓની સ્થિતિ અમદાવાદની બાંધણી સાથે કાંઈક મળે છે. ખંભાત સ્વતંત્ર સંસ્થાન થતાં પહેલાં ગૂજરાતની રાજધાનીનું શહેર નહોતું. એટલે રાજગઢની પાસે રાજકુટુંબની મસ્જિદ અને શહેરની વચ્ચે જુમામસ્જિદ હોય એવી રચના નથી, એટલો ફેર છે. પોળો અને રસ્તાઓ તથા ઘરોની રચના ઉત્તર ગુજરાતનાં શહેરોને મળતી છે.

જુમામસ્જિદનું વર્ણન

ખંભાતના દરિયા તરફના કોટની પાસે રાજગઢની બાજુમાં વિશાળ જુમામસ્જિદ છે. આ મસ્જિદ ગૂજરાતની સર્વથી જૂની મસ્જિદોમાંની એક ગણાય છે. ત્રણ દરવાજાથી દક્ષિણ તરફ જતાં મસ્જિદનો ઉત્તરનો ભાગ નજરે પડે છે, અને એ જોતાં એનાં સૌંદર્ય અને ભવ્યતાનો પૂરો ખ્યાલ આવતો નથી. એની ભવ્યતાનો ખરો ખ્યાલ અંદરથી અને દક્ષિણ બાજુથી આવે છે. આ મસ્જિદ ગૂજરાતની બીજી ઉત્તમ મસ્જિદોની પેઠે રાતા રેતીઆ પથ્થર sand–stoneની બાંધેલી છે.

આ મસ્જિદ પૂર્વપશ્ચિમ ૨૧૨ ફીટ લાંબી છે. અને ઉત્તરદક્ષિણ ૨૫૨ ફીટ પહોળી છે. એમાં દક્ષિણ તરફ રોજો છે તેના ૫૫ ફીટ સમાઈ જાય છે. મસ્જિદનો અંદરનો પ્રાર્થનાનો ખંડ અંદરથી ૧૮૯૩/૪ લાંબો અને ૫૦ ફીટ પહોળો છે. એની સામેનો ચૉક ૧૩૪ ફૂટ લાંબો અને ૧૧૯ ફૂટ પહોળો છે. એની આસપાસની પડાળીઓ પડખે ૨૮ ફીટ પહોળી અને આગલા ભાગમાં ૩૦ ફીટ પહોળી છે. પ્રાર્થનાખંડમાં ૧૫૩/૪ ફીટ ઊંચા ૧૦૦ થાંભલા છે. એ થાંભલા ૨૬ની બે હારમાં ગોઠવેલા છે અને પાછલી દીવાલથી એ હાર ૨૧ અને ૪૨ ફીટ છેટી છે. આ થાંભલાઓની

(૧) જુમ્મા મસ્જિદ અંદરથી (૨) મસ્જિદની અંદરની એક જાળી
(૩) જુમ્મા મસ્જિદનો પૂર્વ તરફનો દરવાજો—ખંડિયેર સ્થિતિમાં

ગોઠવણ એવી રીતે કરેલી છે કે ચૌદ ચોરસ પડે છે, અને એના ઉપર ખૂણા કાપીને અષ્ટકોણ કરી હિંદુ રીત પ્રમાણે ઘૂમટ બનાવેલા છે. આગળના ત્રણ મોટા દરવાજાની અંદર છત ઊંચી લઈ જઈ જાળી મૂકેલી છે. વચલો દરવાજો બે ફીટ આગળ લાવી ચાલીસ ફીટ ઊંચો કરેલો છે. અને તેને બે છેડે નાના બે મીનારા છે. આ પ્રમાણે આગલો ભાગ અને ત્રણે દરવાજા એવી રીતે ઊંચા લીધા છે કે પાછળના ઘૂમટ દેખાય નહિ. અમદાવાદની મસ્જિદોની પેઠે આ મસ્જિદમાં પણ મલુકખાનું (સ્ત્રીઓને પ્રાર્થના કરવાની જગ્યા) છે. પણ અમદાવાદમાં એક જ બાજુ હોય છે ત્યારે ખંભાતમાં બે બાજુ છે. બાંધણી અમદાવાદની માફક અડધિયા થાંભલા ઉપર કરેલી છે અને જાળી કરેલી છે. એ જાળી આજે સારી હાલતમાં નથી. પડાળીઓમાં ૨૧ ઘૂમટની હાર છે અને દરેક ઘૂમટવાળા ભાગમાં એકએક બારી છે. ચૉકની વચ્ચે વજુ કરવા માટે પાણીનો હોજ છે. મસ્જિદની પશ્ચિમ તરફની ભીંતમાં ત્રણે દરવાજાની સામે ત્રણ મહેરાબ અથવા કિબલા છે, અને એ અર્ધ ગોળાકાર છે, અને મથાળે કમાન છે. મસ્જિદની કમાનો અમદાવાદી કમાનોના ઘાટની છે. આ મહેરાબ અમદાવાદની મસ્જિદોના મહેરાબના જેવા કારીગીરીવાળા નથી પણ સાદા છે. મહેરાબની પાછળ ભીંતમાં ટેકા કરેલા છે. જે ઘૂમટની નીચેની ભીંતમાં મહેરાબ નથી, તેમાં બારીઓ છે પણ તે સારી હાલતમાં નથી. મીંબર આઠ પગથિયાંનો, અમદાવાદની કેટલીક મસ્જિદોમાં છે એવો બનાવેલો છે, અને ઔરંગઝેબના વખતમાં મીંબરની ઊંચાઇ ઘટાડવામાં આવી તે અસર અમદાવાદની પેઠે ખંભાતમાં થઇ હોય એમ લાગતું નથી. મીંબર મુલ્લા અગર ખતીબને માટે છે.

આ મસ્જિદની દક્ષિણે અડોઅડ મોટો રોજો આવેલો છે. એની લંબાઈ ૨૦૪ અને પહોળાઇ ૪૯ ફીટ છે. એનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર દક્ષિણે છે. વચ્ચે ૩૯ ફીટ વ્યાસનો મોટો ઘૂમટ છે. એની દક્ષિણના દરવાજામાં અને મસ્જિદની દક્ષિણના દ્વારમાં પડખે થઇને ઉપર જવા માટે દાદર છે. ઘૂમટ પડી ગએલો છે અને એની મરામત કરવાને કાંઇ પગલાં લેવાયાં લાગતાં નથી. ઘૂમટની નીચે પડાળી જેવું કરેલું છે. પશ્ચિમ બાજુ રોજાને લગતી ખાનગી મસ્જિદ છે અને એનો સંબંધ મુખ્ય મસ્જિદના મોટા ખંડ સાથે અને દક્ષિણ તરફના મલુકખાના સાથે છે. વચ્ચે બંધાવનારની પોતાની અને એની સ્ત્રીની કબરો છે. આ રોજામાં થઇને પણ મસ્જિદમાં જઈ શકાય છે. કબરો આરસની અને સુંદર કારીગીરીવાળી છે અને એના ઉપર લેખ છે. એમાં રિવાજ પ્રમાણે કુરાનેશરીફનાં વાક્યો છે. લેખમાં બાંધનારનું નામ પણ લખેલું છે. અનેક વિશેષણો લગાડ્યા પછી કહે છે કે અરબસ્તાન અને ઇરાનમાં પ્રસિદ્ધ એવા ઉમર બીન અહમદ કાઝરૂની-જેને ઝૈરઅલ મલીકનો ઇલ્કાબ છે—એ બુધવાર સફરમાસની નવમી તારીખે હી. સં.–૭૩૪ (ઈ.સ. ૧૩૩૩ તા. ૨૧ ઑક્ટોબર)ને રોજ સ્વર્ગવાસ પામ્યો. બીજી કબર ઉપર બીબી ફાતમાનું નામ છે એના ઉપર તા. ૧૧ શવ્વાલ હી. સં. ૭૮૩ (૩૦ ડિસેંબર ૧૩૮૧)ની તારીખ છે. 3431

મસ્જિદની પૂર્વ તરફ દ્વાર ઉપર નાનો હિંદુ ઘાટનો મંડપ છે. મસ્જિદ મુહમ્મદશાહ બીન તઘલખશાહના રાજ્યમાં તા. ૧૮ મહોરમ હી. સં. ૭૨૫ (૫ જાન્યુઆરી ૧૩૨૫)ને રોજ મુહમ્મદ અલખુતમારીએ ખાનગી મિલકતમાંથી બંધાવી છે. બીજા એક લેખમાં સુલતાન ફિરોઝ (તઘલક?)

ના વખતમાં ઝફરખાન ગસ્તુરી નામના મિસ્ત્રીએ બાંધી એમ પણ લખ્યું છે.

ખંભાતમાં કેટલીક કબરો ઉમર અલ કાઝરૂની કબર જેવી છે. એક તો ઇખ્તીયાર ઉદ્દૌલા નામના ખજાનચીની ઇ. સ. ૭૧૬ હી. સં. જમાદલ આખર માસની ૧૭મી તારીખનો છે. (૬ સપ્ટેંબર ૧૩૧૬) શહેરથી માઇલ પશ્ચિમે અહમદ અલ હાજમ કુરેશીના પુત્ર અબ્દુસ્સલામના પુત્ર ઇસીના પુત્ર મુહમ્મદના પુત્ર સૈયદ અહમદના પુત્ર હાજી યુસુફની કબર છે. હી. સં. ૮૧૪ (ઇ. સ. ૧૪૧૧) છે. બીજી કબર ફકરૂદ્દૌલા વદ્દીન અબુબકર બીન હસનની છે. હી. સં. ૮૧૮ (ઇ. સ. ૧૪૧૫) છે.[3]

બાંધણીની ચર્ચા

આ મસ્જિદ ઇ. સ. ૧૩૩૫માં બંધાઈ એમ એની ઉપરના લેખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે. રોજાની અંદરની મુખ્ય કબર ઉપર ઇ. સ. ૧૩૩૩નું વર્ષ છે. આ મસ્જિદ હાલ છે એ જ ઘાટની એ વખતે બંધાઇ હશે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. મસ્જિદની સાદાઈ જોતાં અમદાવાદમાં પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં બંધાએલી મસ્જિદોમાં અને આમાં બહુ ફેર નથી લાગતો. એમ છતાં પણ અમદાવાદની જૂનામાં જૂની મસ્જિદો કરતાં આ ખંભાતની જુમામસ્જિદ એક સૈકો જૂની છે. એટલે એ મસ્જિદની બાંધણી અમદાવાદની સર્વથી જૂની મસ્જિદો સાથે સરખાવતાં અને એનાથી એક સૈકો જૂની એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં એટલી બધી જૂની હોય એમ માની શકાતું નથી. ઇ. ૧૩૨૫ એટલે હિંદુ સત્તા પૂરી થયા પછી થોડા જ વખતમાં આ મસ્જિદ બંધાએલી છે. એ વખતે હિંદુ સ્થાપત્ય એની ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિમાં હતું. એટલે એને માટે કોઇ પણ ભારે મકાન બાંધવું મુશ્કેલ તો નહોતું. પરંતુ જે જાતની મસ્જિદો અમદાવાદમાં બાદશાહી સ્થપાયા પછી કેટલે વર્ષે દેખાય છે, તે જાતની મસ્જિદ ખંભાતમાં એક સૈકા પહેલાં એટલા જૂના સમયમાં બંધાય એમાં શંકા પડે છે. પરંતુ બાંધણી જોતાં જેમ એ વખતે આ મસ્જિદ બંધાઈ હોય નહિ એમ લાગે છે તેમ એની અંદરના લેખની તારીખથી એથી વિરુદ્ધ માનવાને પણ પ્રમાણ નથી. ફક્ત ગૂજરાતમાં મુસલમાન સ્થાપત્યની પ્રગતિ જે રીતે થઈ છે તેનો વિચાર કરતાં એટલી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે લેખની તારીખ પ્રમાણે એ વખતે મસ્જિદ બંધાઇ છે એમ માનીએ તો તે વખતના હિંદુ કારીગરોને નકશો બનાવી આપનારા ખાસ બહારથી આવેલા હોવા જોઇએ. મસ્જિદ તો એ વખતે બંધાઈ એમ માની લઇએ તોપણ જોડેનો દક્ષિણ તરફ આવેલો રોજો તો પાછળથી બંધાયો હશે એમ જ માનવું પડે. રોજાની બાંધણી ને એના ઘૂમટનું કદ જોતાં ચૌદમી સદીમાં એ બાંધણી થવી અશક્ય છે. ગૂજરાતના સુલતાનોના પણ પાછલા ભાગમાં સુલતાન બહાદુરશાહના વખતથી એવા બુલંદ ઘૂમટો ગૂજરાતમાં બંધાવા લાગ્યા. એટલે કબરો ચૌદમી સદીની શરૂઆતની હોય પણ મસ્જિદ અને રોજો તો પાછળથી કોઇએ બંધાવ્યા હોય એમ લાગે છે; અને બંધાયા પછીના અનેક સૈકાઓમાં તેની મરામત થયા કરેલી છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ મસ્જિદ હિંદુ મંદિરને

---

3 Arc. Survey of W. India VI Burgess P. 28.લખાણમાં અરબીમાં મીંડાંના ફેરથી બહુ ફેર પડે છે તેથી નામ સ્પષ્ટ થતું નથી એમ લખે છે.

સાદાઈ શોભામાં વધારો કરે છે. એનો આગલો દેખાવ સાદો પણ ભવ્ય (elegant) છે.[૬] એ જ પ્રમાણે લાલબાગમાં આવેલાં જૂની મોગલ ઢબનાં બાંધેલા મકાનો પણ ઉત્તમ છે. યુરોપની જુદી-જુદી સ્થાપત્યની ઢબથી બાંધેલા હાલના બંગલાઓ કે જે ખંભાતમાં પણ બીજાં સ્થળોની પેઠે થતા જાય છે તે કરતાં આ જૂની મોગલ બાંધણીના મહેલો વધારે મજબૂત, વધારે હોજવાળા અને ફુવારા તથા બગીચાને લીધે વધારે મનોહર લાગે છે.

ખંભાતથી દોઢેક માઇલ છેટે વડવાની વાવને નામે ઓળખાતી એક પ્રમાણમાં સુંદર વાવ છે. આ વાવ ગૂજરાતની બીજી વાવો જેવી બાંધણીની પણ સાદી છે. અમદાવાદની દાદા હરિની કે અડાલજ-ની વાવ જેવી સુંદર નથી. વાવની બાંધણી એ ગૂજરાતના સ્થાપત્યની એક ખાસ વિશેષતા છે. પણ અહીં એની રચનાનાં વર્ણનને સ્થાન નથી.[૭] એ વાવ પંદરમી સદીમાં બંધાઈ છે.

હિંદુ સ્થાપત્ય

હિંદુ સમયમાં ખંભાત હિંદુ સ્થાપત્યના મકાનોથી ભરપૂર હતું. એના અનેક ઉલ્લેખો સાહિત્યમાં મળે છે. આજે પણ અનેક હિંદુ મંદિરો ખંભાતમાં છે. પરંતુ સ્થાપત્યના નામને શોભે એવાં મકાનો ખાસ નથી. જે પ્રાચીન મંદિરો અને પ્રાસાદો ખંભાતના અલંકારરૂપ હતા અને હાલ માત્ર નામશેષ છે એનું વર્ણન આગળ કરીશું. પરંતુ એનું કાંઈ નિશાન આજે ન હોવાથી સ્થાપત્યમાં એની ગણત્રી થાય તેમ નથી. હાલ જે જૈન અને હિંદુ મંદિરો છે તે પણ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ તો ન જ કહેવાય. આજના વખતમાં પણ ઉત્તમ સ્થાપત્ય નથી ઉદ્ભવતું એમ નથી. પોણોસો વર્ષ પહેલાં બંધાએલું અમદાવાદનું હઠીસિંહનું મંદિર ગૂજરાતના કારીગરો પ્રાચીન બાંધણી અને કલા ભૂલી નથી ગયા એ સિદ્ધ કરે છે. ખંભાતમાં પાર્શ્વનાથનાં મંદિર વગેરે બે ત્રણ મંદિરો અને નવું બંધાએલું સ્વામીનારાયણનું મંદિર સ્થાપત્ય તરીકે ગણી શકાય. પરંતુ સ્તંભન પાર્શ્વનાથ થામણાથી ખંભાત આવ્યા ત્યાર પછી ખંભાત જૈનતીર્થ બન્યું છતાં એમનું મંદિર પણ હઠીસિંહના મંદિર જેવું વિશિષ્ટ સ્થાપત્ય સિદ્ધ કરતું નથી બંધાયું એ દિલગીર થવા જેવું છે. ખંભાતનાં જૈન મંદિરોનો ભભકો જોઈ સામાન્ય આંખ જરા અંજાય ખરી પણ સ્થાપત્યના શૉખીનને એ જોઈ સંતોષ ન થાય. બ્રાહ્મણ મંદિરો તો મંદિરના નામને પણ શોભે એવાં નથી. એટલે એ તો નામ માત્ર ગણવા માટે જ છે. એટલે એકંદરે ખંભાતના હિંદુ સ્થાપત્યને માટે આ પ્રકરણમાં લખવા જેવું કાંઇ નથી, જે છે તે જોવા લાયક સ્થળો તરીકે ગણાવી શકાય.

પ્રતિમાવિધાન

ખંભાતમાં હિંદુ મૂર્તિઓ જે થોડી રહી છે તે ધ્યાન ખેંચે તેવી છે, અને તે મોટે ભાગ નગરામાં છે. આ મૂર્તિઓ ચાલુક્યોના ખરા જાહોજલાલીના સમયની જણાય છે. નગરામાં બ્રહ્માની બે મૂર્તિઓ

---

૬ એ જ.

૭ વડવાની વાવ ખંભાતનાં પ્રાચીન મકાનોમાં ગણી શકાય, પણ ગૂજરાતની બીજી વાવો જેવી એ સુંદર નથી તેથી એનું વિસ્તૃત વર્ણન જરૂરનું નથી. એનો લેખ પાછળ પરિશિષ્ટમાં આપીશું.

પ્રકરણ તેરમું

વેપાર અને વહાણવટું

ખંભાત વેપાર માટે લાયક મધ્યસ્થ સ્થળ

ખંભાતના વેપારનો ઇતિહાસ એના સ્થળના ઈતિહાસ જેટલો જ રસમય છે. ખંભાતનું સ્થળ એશિયાના નકશામાં એવી રીતે આવેલું છે કે ઘણા દેશથી આવતા જતા માલનું એ મધ્યસ્થ કેન્દ્ર થઈ શકે.[1] પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે યુરોપના કેટલાક દેશો જંગલી હતા અને અમેરિકા યુરોપના લોકોને જડયો પણ નહોતો ત્યારે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ વેપારઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં કેવી સર્વોપરી હતી એ હવે ઇતિહાસના વાંચનારને અજાણ્યું નથી. યુરોપના લોકો કપાસ શું તે સમજતા નહોતા ત્યારે હિંદુસ્તાન સારામાં સારૂં કાપડ બનાવી પરદેશોને પૂરૂં પાડતું હતું. એ હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમમાં આવેલો ગૂજરાતનો નાનો પ્રાંત વેપારી બુદ્ધિમાં સર્વોપરી હતો. છેક કહેવાતા પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી ભરૂચ, સોપારા, પ્રભાસ ને ખંભાત હિંદુસ્તાનનાં મોટાં બંદરો હતાં. તેમાં ખંભાત હિંદનાં સર્વથી મોટાં બંદરોમાં ગણાતું, અને પાછળથી પહેલી પંક્તિનું ગણાતું સુરત બંદર પણ ગૂજરાતનું જ બંદર હતું. કલકત્તા, મદ્રાસ વગેરે મોટાં બંદરો આજે હિંદુસ્તાનમાં છે છતાં વેપાર અને નાણાંવટા માટે તો જેમ મુંબાઈ જ સર્વોપરી ગણાય છે તેમ મધ્ય પ્રાચીન કાળમાં તામ્રલિપ્ત વગેરે બંદરો છતાં ખંભાત જ મુખ્ય ગણાતું. સોળમી સદીના અંત ભાગમાં ખંભાતના અખાતનો મથાળાનો ભાગ પુરાતો ગયો તેમતેમ ધીમે-ધીમે ખંભાતની જાહોજલાલી ઘટતી ગઈ અને આર્થિક પડતી આવી. ઉત્તર હિંદ સાથે ખંભાતનો વેપારી સંબંધ છેક સત્તરમી સદી સુધી જમીન રસ્તે હતો. ત્યારે અગાઉ જોયું તે મુજબ સરસ્વતી નદીનો ખંભાત પાસેથી કાશ્મીર સુધી જતો પ્રવાહ અને સિન્ધુ આદિ કચ્છના રણમાં પડતી નદીઓના પંજાબમાં થઈને આવતા પ્રવાહ ખંભાત અને ગૂજરાતનાં બીજાં બંદરોને ઉત્તર હિંદના મુખ્ય મથકો સાથે સહેલાઇથી જોડતાં. એક બાજુ દક્ષિણમાં થઇને જાવા બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશો અને બીજી બાજુ પશ્ચિમમાં રાતો સમુદ્ર અને ઈરાની અખાતની આસપાસના દેશો એ બધામાં ખંભાતનું સ્થળ એવું મધ્યસ્થ છે કે એની એ ભૌગોલિક સ્થિતિ એના વેપાર અને વહાણવટાની પ્રગતિમાં ઘણી સહાય કરતી.

ખંભાતના વેપારનો ઈતિહાસ એટલે હિંદના પ્રાચીન વહાણવટાનો ઇતિહાસ

આ રીતે ખંભાત અગર એ જગ્યાએ જે નામથી નગર હશે તેણે ઘણા પ્રાચીન કાળથી સારો વેપાર ખીલવ્યો હશે એમાં શંકા નથી. પરંતુ એ જાણવાના સાધનના અભાવે જ્યારથી ખંભાતના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે ત્યાંથી વેપાર સંબંધી વિગત લખશું. બીજું એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ખંભાત એ પ્રસિદ્ધ બંદર હોઈ એનો વેપાર મોટે ભાગે દરિયા માર્ગનો છે અને જે વેપાર જમીન

---

૧ જુઓ પૌરાણિક સમયના પ્રકરણ સાથે આપેલો નકશો.

માર્ગનો છે તે પણ પરદેશ જવા કે આવવા માટે સમુદ્ર સાથે સંબંધ ધરાવતો જ છે. એટલે ખંભાતના વેપારનો ઇતિહાસ ઘણે અંશે ખંભાતના વહાણવટાનો ઇતિહાસ છે. એમ કહેવાય છે કે મુંબાઈ, કલકત્તા વગેરે હાલનાં મોટાં બંદરોનાં નામનિશાન નહોતાં ત્યારે હિંદુસ્તાનના વહાણટાના કેન્દ્ર જેવા ખંભાત બંદરમાં બીજાં કોઈપણ બંદર કરતાં વધારે પરદેશીઓ આવ્યા હતા.[૨]

દસ અને અગિયારમી સદીના આરબોના ઉલ્લેખો

ખંભાતના વેપારના ઉલ્લેખો દસમી સદીની શરૂઆતથી આરબોનાં વર્ણનોથી શરૂ થાય છે. એ વખતે ખંભાતની પેદાશમાં કેરી, નારિયેળ, લીંબુ, ચોખા અને જથાબંધ મધ એટલું ગણાતું. ખંભાતમાં ચામડાંનો વેપાર પણ મોટો હતો. અને એનાં ચંપલ તથા જોડા પરદેશમાં જતા.[૩] ઘણા વેપારી ઇરાન અને અરબસ્તાનના હતા અને પોતાના ધર્મ સુખેથી પાળતા હતા. આ વખતે દરિયામાં 'બવારિજ' નામના ચાંચિયા લોકોનો ત્રાસ ઘણો હતો, અને એ લોકો 'બરિયા' નામના વહાણમાં આવતા. આ લોકો હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાથી માંડી ઇરાની અખાત અને સોકોટ્રા સુધી લૂંટ ચલાવતા.[૪] અગિયારમી સદીમાં આ ચાંચિયાઓનો ત્રાસ ઘણો હતો છતાં ખંભાતનો વેપાર ઘણો સારો ચાલતો અને ગૂજરાતના વેપારનું એ કેન્દ્ર હતું. આસપાસથી કપાસ, કાપડ, સુંઠ વગેરે ત્યાં આવતું. ઉત્તર હિંદમાં મુલતાનથી પણ માલ આવતો અને તે પગરસ્તે અગર કિનારે થઈને વહાણમાં આવતો. માળવાથી ખાંડ આવતી. ખંભાતનો માલ પશ્ચિમમાં ઇરાન, અરબસ્તાન અને આફ્રિકામાં સોફ્લા બંદરે જતો અને પૂર્વમાં હિંદના કિનારાનાં બંદરો, કોરોમાંડલ કિનારો, અને 'જંક' નામના વહાણમાં છેક ચીન સુધી માલ જતો.

બારમી સદી

બારમી સદીમાં ખંભાતથી ઘઉં ચોખા, ગળી, સરકટ,[૫] એ મુખ્ય નિકાશ હતી. જગતના દરેક દેશની

---

૨ જુઓ વસંત રજતમહોત્સવમાં આપેલો આ લેખકનો 'ગુજરાતનું વહાણવટું' એ નામનો લેખ.

૩ Bom. Gaz. VI. P. 187-88. અને ઇબ્ન હૌકલ–ઇલીઅટ. I. ૩૪-૩૮ નારિયેળ વગેરે ખંભાતમાં તે વખતે થતું હશે એ આજે નવાઈ લાગે એવું છે. ઉપરની પેદાશ ખંભાતમાં થતી કે દેશના અંદરના ભાગમાંથી ત્યાં આવતી તે સ્પષ્ટ નથી. ઇબ્ન હૌકલ વધારામાં કહે છે કે બધી વસ્તી હિંદુઓની છતાં બહુ મુસલમાન હતા અને બલહારની વતી એ જ રાજ કરતા હોય એમ હતું. આ વાત માનવા જેવી લાગતી નથી. કારણ પછીનાં વર્ણનો હિંદુ રાજાઓ તરફથી દરેક ધર્મવાળાને સમાન ન્યાય મળતો એવાં મળે છે. ખજૂર અહીં થતાં નથી એમ લખે છે.

૪ Bom. Gaz. VI. P. 188. કાઠિયાવાડના કિનારાના ચાંચિયા પ્રસિદ્ધ હતા. કચ્છના પણ ઘણા બળવાન હતા. રજપુત, મેર, અને જાટ જાતિના ચાંચિયા સામાન્ય બવારિજ નામથી ઓળખાતા. કચ્છમાં જાટની વસ્તી હતી અને એ વખતમાં કચ્છનો રાજા જર્તાધિપ કહેવાતો. એ લોકના વહાણના કાફલા એટલા બળવાન હતા કે યુફ્રેટીસ અને બસરા સુધી લૂંટ કરવા જતા ત્યારે બગદાદની ખીલાફતની ગાદીને પોતાનું બધું જોર ચાંચિયાને હંફાવવામાં વાપરવું પડતું. બરિયા નામનું વહાણ તે ગૂજરાતી 'બેડો' હોય એમ લાગે છે. 'બેડો પાર' એ કહેવતમાં વપરાય છે તે. બેડો પ્રાકૃત વહાણના નામ 'વેગડો' એ ઉપરથી વેઅડો બેઅડો, બેડો, એમ ભ્રષ્ટ થઈને થયું છે.

૫ Illiot I. 85 આમાં નેતર Rattan શબ્દ વાપર્યો છે. ગેઝેટીઅરનો લેખક Indian cane લખે છે. બાણ બનાવવા માટે વપરાતું હોય એમ લાગે છે. અહીં સરકટ શબ્દ ઠીક લાગ્યો છે.

આવ્યા પછી રહે એ મનાય એવું નથી. એટલે સોળમી સદી કે જેનો હેવાલ આગળ વર્ણવીશું તેમાં પોર્ટુગીઝોના હાથમાં દરિયાઈ સત્તા ગયા છતાં જ્યારે ખંભાત ઘણું સમૃદ્ધ શહેર માલૂમ પડે છે તો એની એથી પણ વધારે સમૃદ્ધિ પંદરમી સદીમાં હોવી જોઇએ. પંદરમી સદીમાં જ અમદાવાદ રૂપી લંડનનું ખંભાત લીવરપુલ જેવું બંદર હતું. પંદરમી સદીમાં જ યુરોપ અને એશિયાના દેશોમાં હિંદુસ્તાન આખું ખંભાતને નામે ઓળખાતું. ઉત્તર હિંદમાં મુસલમાન સત્તા એ વખતે જામી ગએલી હતી. સુરતની શરૂઆત પણ એ સદીમાં થઈ નહોતી. એ વખતે ખંભાત મક્કાનું દ્વાર ગણાતું. એક સદી વીત્યા પછી તો એ સ્થાન સુરતે લઈ લીધું હતું.

સોળમી સદી

સોળમી સદીના પહેલા પાદમાં ગૂજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહના અમલમાં ખંભાતની જાહોજલાલી તો સારી હતી. ગૂજરાતનું નૌકાસૈન્ય બળવાન અને વિજયી નીવડચું હતું. છતાં એ બાદશાહનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં પોર્ટુગીઝોની સત્તા ઘણી વધી ગઈ હતી. પોર્ટુગીઝોને લીધે ખંભાતનો વેપાર વધ્યો હશે કે કેમ એ એક સવાલ છે. પરંતુ એ લોકોએ ગૂજરાતનાં બંદરોને ઘણો ત્રાસ આપ્યો છે. એમની અવર-જવર વધવાને લીધે સોળમી સદીથી આપણને ખંભાત તથા બીજા બંદરોના વેપારના ઉલ્લેખો ઘણા મળે છે. ઇ. સ. ૧૫૩૩થી હિંદના પશ્ચિમ કિનારાના સમુદ્રના એ લોકો નિયામક જેવા બની ગયા હતા. ખંભાતનો વેપાર ઘટે અને તે આસપાસના થોડા નાના મુલકનું માત્ર બંદર બની જઇ હિંદુ-સ્તાનનો વેપાર દીવ દમણ વગેરે એમનાં બંદરો મારફતે થાય એમાં એમનો ખરો સ્વાર્થ હતો.

વજિયા અને રાજિયા

ઈ. ૧૫૮૦થી પોર્ટુગલ સ્પેઇનની સત્તામાં આવવાથી એમની સત્તા નરમ પડી ત્યારથી ખંભાતનો વેપાર વધવા માંડચો. એ પહેલાં ખંભાત અગર ગૂજરાતનાં બીજા બંદરોથી ઊપડતાં વહાણોને પોર્ટુ-ગીઝોનો પરવાનો મેળવવો પડતો ને ખંભાત આવતાં વહાણોને પણ એમને સંતોષવા પડતા. એ સત્તાનો એક દાખલો સારો મળેલો છે. કાવીના વતની અને ખંભાતના મોટા વેપારી એ વખતે વજિયા અને રાજિયા નામના જૈન ભાઇઓ હતા. એમનો વેપાર ઘણો મોટો હતો અને ગોવાના ફિરંગી ગવર્નર ઉપર એમની લાગવગ ઘણી ભારે હતી. એક વખતે પોર્ટુગીઝોએ એક ચાંચિયાનું વહાણ પકડચું અને પકડાએલાઓને મારી નાખવા હુકમ આપ્યો. એ દિવસો જૈનોના પજુસણના હતા. ચાંચિયાઓને એ વાત યાદ આવવાથી વજિયા અને રાજિયા શેઠના ધર્મના ખાસ દિવસો છે એ યાદ ફિરંગી સત્તાવાળાઓને આપી, અને પોતાના મિત્ર જેવા શેઠિયાના ધાર્મિક પર્વોને દિવસે હિંસા ન કરવી એમ લાગ્યાથી ચાંચિયાને એમણે છોડી મૂકચા.[૧૦] આ વાત એટલું બતાવી આપે છે કે ગૂજરાતના વેપારીઓ દરેક સત્તા સાથે સારાસારી રાખતા હતા.

સોળમી સદીના પાછલા ભાગમાં સિંધમાં ઠઠ્ઠાનું બંદર પણ વધતું જતું હોવાથી મુલતાન, પંજાબ અને ઉત્તર હિંદના કેટલાક ભાગનો માલ જે ખંભાત મારફતે ચડતો અને આવતો તે ઠઠ્ઠા મારફતે ચાલવા

---

૧૦ જુઓ વસંત રજતમહોત્સવ ગ્રંથમાં 'ગુજરાતનું વહાણવટું' એ નામનો આ લેખકનો લેખ.

લાગ્યો.[૧૧] એ જ અરસામાં ખંભાતના અખાતનો ઉપરનો ભાગ પુરાતો જતો હોવાથી મોટાં વહાણો ઘોઘે ઊભાં રહેતાં અને ત્યાંથી નાનાં વહાણોમાં માલ ભરીને લાવવો પડતો. બંદરની સમૃદ્ધિને આ એક મોટી હરકત નડી હતી. એથી સુરત વધતું ગયું અને ખંભાતનો વેપાર એ પછીની સદીથી ઓછો થતો ચાલ્યો.

સોળમી સદીમાં ખંભાતમાં પાટણ, અમદાવાદ અને ચાંપાનેરથી માલ આવતો. શરૂઆતમાં તો દિલ્હી અને લાહોરથી પણ માલ આવતો. હિંદુસ્તાન અને ગૂજરાતનાં બંદરો જેવાં કે, ઘોઘા, દીવ, દેબલ, (સિંધ), કાલીકટ, કોચીન, સીલોન, ચિતાગોંગ, માર્તાબાન, તેનાસરીમ, મલાકા, અને પશ્ચિમમાં હોરમઝ, શેહેર, એડન, જેડા, મેગેડોકસા, મલિંદા અને મોંબાસા, વગેરે બંદરોથી પણ ખંભાતમાં માલ આવતો. પોર્ટુગીઝોની સત્તાના વખતમાં ખંભાતથી હિંદુસ્તાનના બંદરોએ જતો માલ દીવ દમણ ને ગોવે જતો, અને ઇરાની અખાત બાજુ જતો માલ હોરમઝ જતો.[૧૨] બારબોસા લખે છે કે ખંભાતના વેપારીઓ મોંબાસામાં ઘર કરીને રહેતા હતા અને ખંભાતનાં વહાણોમાં પોતાનો માલ આવતો તે સોફાલા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં બસો માઇલથી છેટે અને કેપ ઑફ ગુડ હોપ સુધી જતો. આ વેપારીઓ ખંભાતનો રંગીન માલ આફ્રિકાના અંદરના લોકોને આપી જોખ્યા વગર સોનું બદલામાં લેતા અને એમાં સો ટકા ઉપર નફો કરતા. મોંબાસામાં ખંભાતનાં ઘણાં વહાણો આવતાં.[૧૩] કહે છે કે ઇરાની અખાતના હોરમઝ બંદરની આવક ખંભાત સાથેના વેપાર ઉપર જ આધાર રાખતી.[૧૪] એડનનો ખંભાત સાથે મોટો વેપાર હતો. એમાં કાપડ, તેજાના, ઔષધો, જવાહીર, મોતી, સુતર, રૂ વગેરે આવતું; અને પારો, કરમજ, ગુલાબજલ વગેરે જતું. બારબોસા લખે છે કે 'ખંભાતનાં વહાણો એટલાં બધાં ને એવડાં મોટાં આવે છે અને એટલો બધો જથાબંધી માલ લાવે છે કે એની કિંમતનો વિચાર કરતાં ગભરામણ થઈ જાય.'[૧૫] પેગુમાં ખંભાતનું કાપડ અને રેશમી પટોળાં બહુ જતાં.

---

૧૧ Bom. Gaz. VI. P. 190. Note. 1.

૧૨ એ જ પૃ. ૧૯૦.

૧૩ Stanley's Barbosa P. 12.

૧૪ Bom. Gaz. VI. P. 190 Note 3 મિરાતે અહમદી ગૂજરાત સલ્તનતના સમયનાં ગૂજરાતનાં બંદરો ગણાવતાં હોરમઝ (હુરમુજ) બંદરને ગૂજરાતને ખંડણી આપતું બંદર કહે છે. ગૂજરાત ચોર્યાસી બંદરનો વાવટો કહેવાતું એમાં બહારનાં ઘણાં બંદરોને ગણાવેલાં છે. હુરમુજ બંદરનું નામ જૂના જૈન રાસામાં પણ આવે છે. એ બંદરમાં પહેલાં આપણા લોકોની વસ્તી સારી હતી. Stanley's Barbosa P. 4, 5, 9, 13, 15, 16, 17માં આફ્રિકાના કાંઠાનો ખંભાત સાથે વેપારના ઉલ્લેખો છે. સોફાલામાં હિંદુ મુસલમાન રહેતા અને રેશમી રંગબેરંગી કાપડ આપી મોટા જથામાં હાથીદાંત લઇને એક હંડ્રેડવેટના પાંચ ૭ ડચુકેટ લઈ ખંભાતમાં વેચતા. ખંભાતથી મણકા આવતા (અફ્રીકના ?) મલીંદ શહેરમાં પણ હિંદુ અને મુસલમાનો રહી ખંભાત સાથે વેપાર કરતા. ઝાંઝીબારના લોક સારાં કપડાં મોંબાસાના ખંભાતી વેપારીઓ પાસેથી ખરીદતા. (સામાન્ય ગૂજરાતી માટે આ શબ્દ લાગે છે). રાતા સમુદ્રમાં મેગેડેકરનો શહેરમાં ખંભાતનો માલ વહાણમાં એડન થઇને આવતો. એ જ કિનારે બારબરા નામના શહેરમાં ખંભાતનાં ઘણાં વહાણો આવી હાથીદાંત અને સોનું લઈ જાય છે.

૧૫ Stanley's Barbosa P. 27-28. Dinfar ને Xeher નામનાં શહેરો માટે પણ (પૃ. ૩૦–૩૧) એ જ મુસાફર લખે છે.

આવામાં પણ ખંભાતનો ઘણો માલ જતો.[૧૬] મલાકામાં ખંભાતથી કરિયાણું, કેસર, રાતાં કપડાં, પરવાળાં વગેરે આવતું; જાવામાં પણ ખંભાતથી કરિયાણું, લસણ, કાપડ, મણકા વગેરે આવતું. ચીનમાં ખંભાતનું કરિયાણું, કેસર, પરવાળાં એટલું ખાસ આવતું.[૧૭] વચમાં રાતાસમુદ્ર સાથેનો વેપાર અટકી ગયો હતો તે જ્યારે શરૂ થયો ત્યારે એડનને બદલે મોખા બંદર સાથે કામ થવા માંડ્યું. બારબોસા સીઝર ફ્રેડરિક વગેરે ગૂજરાતના ઘઉં ખંભાત મારફતે પરદેશ ચડતા એમ લખે છે. ગૂજરાત ઉપરાંત માળવાના ઘઉં પણ ખંભાત મારફતે ચડતા હોય તો પણ પરદેશમાં તો બધા ખંભાતના ઘઉં જ કહેવાય.[૧૮]

મુખ્ય નિકાશ ક્યાં ક્યાં જતી

ખંભાતના નિકાશ વેપારમાં અકીકના પથ્થરની બનાવટો ઘણા પ્રાચીન કાળથી અગત્યનું સ્થાન ભજવે છે. એ પથ્થરની બનાવટો પરદેશોમાં ખંભાતી પથ્થરની ચીજોને નામે લખે છે. ખંભાતથી ચડતા અનાજમાં ચોખા મુખ્ય છે તે સિંધ, કોંકણ, મલબાર, અરબસ્તાન અને આફ્રિકા જતા;[૧૯] બાજરી મલબાર અને આફ્રિકા જતી; ઘઉં મલબાર, અરબસ્તાન, અને આફ્રિકા જતા; દાળ અને તલ મલબાર જતાં; કપાસ મલબાર અને અરબસ્તાન જતો; સુંઠ મરી ઇરાન જતાં;[૨૦] ખંભાતનું અફીણ એડનથી હલકું મનાતું છતાં ઇરાન વગેરે બાજુ જતું, મલબાર પેગુ અને મલાકામાં પણ જતું.[૨૧] ગૂજરાતની ગળી આગ્રાની ગળી કરતાં હલકી છતાં ખંભાતથી ઇરાની અખાત બાજુની નિકાશમાં મુખ્ય ગણાતી, અને પાછળથી પોર્ટુગીઝોનાં કોંકણ બાજુનાં બંદરોથી ચડતી. ઘોડાની આયાત જેટલી જ ભારે નિકાશ હોય એમ જણાય છે. કોંકણ અને મલબાર બાજુ ખંભાતથી ઘોડા નિકાશ થતા. બારબોસા લખે છે કે 'ઘોડા એટલા બધા આવતા ને જતા કે આશ્ચર્ય થાય.' આથી સિદ્ધ થાય છે કે કચ્છ કાઠિયાવાડના ઘોડા ઉપરાંત અરબસ્તાનના ઘોડા પણ વહાણમાં ખંભાત આવીને હિંદનાં બીજાં સ્થળોએ અને મલબાર બાજુ જતા અને બીજાં બંદરોએ માલ સીધો જઈ શકે તેમ હોય છતાં પણ જ્યાં વેપારીનો જથ્થો અને બીજી સગવડ હોય ત્યાં જ માલ આવજા થઇ શકે છે. પાછલાં મુસલમાન સમયના ઇતિહાસનાં પ્રકરણોમાં ઘોડાના ઉલ્લેખોથી ખંભાત ઘોડાના સોદાગરોનું એક વખત ખાસ સ્થળ હશે એમ લાગે છે.

---

૧૬ Barbosa P. 184 અને 186.

૧૭ એ જ પૃ. ૧૯૧, ૧૯૯, અને ૨૦૬.

૧૮ Bom. Gaz. VI. 190 Note 4. ગેઝેટીઅરનો લેખક ગૂજરાતમાં એકલા ઘઉં થવા માટે શંકા ઉઠાવે છે. પરંતુ માળવાને પોતાના ઘઉં નિકાશ કરવા માટે ગૂજરાતનાં બંદરોનો આશ્રય લીધા વગર બીજો રસ્તો નહોતો તે વાત એ ભૂલી જાય છે.

૧૯ એ જ પૃ. ૧૯૦. મલબાર અને કોંકણ તથા સિંધમાં ખંભાતથી ચોખા જાય એ આજે જરા નવાઈ જેવું લાગે છે.

૨૦ એ જ. પૃ. ૧૯૦ નોંધ ૫. ગેઝેટીઅરનો લેખક લખે છે કે મરી એ વખતે હિંદુસ્તાનમાં બધે થતાં. હાલ તો મરી મલબાર બાજુ થાય છે. ખંભાતથી મરી ચડતાં એ ઉપરથી ત્યાં થતાં એમ માનવાનું કારણ નથી એવો મારો નમ્ર મત છે. કોઈ ચીજ ગમે ત્યાં થતી હોય અને તે દેશમાં બંદર પણ નજીક હોય છતાં સલામતીનું બંદર, નાણાં ધીરનાર મોટા વેપારીઓ અને અમુક દેશાવરોએ જતાં સીધાં મોટાં વહાણ એ બધું, જે બંદરેથી મળે ત્યાંથી માલ રવાના થતો. મુલતાનને અને કાબુલને સિંધનાં બંદરો નજીક પડવા છતાં કેટલોક સમય એવો પણ હતો કે ખંભાત અને ભરૂચ જેટલે છેટે ગૂજરાતનાં બંદરોએ માલ ચડવા આવતો. એટલે મલબારથી મરી ખંભાત આવીને ચડે એમાં નવાઈ નથી.

૨૧ માળવાનું અફીણ પણ ખંભાત મારફતે ચડતું

બીજી તૈયાર બનાવેલી વસ્તુઓમાં અકીકની વસ્તુઓ, સુતર, રંગીન કાપડ, કામળા શેતરંજી, નકશીદાર પેટીઓ, મણકા, લાખ, રેશમ, હાથીદાંતની વસ્તુઓ, અને રેશમી માલનો મોટો વેપાર હતો.[૨૨] કાપડ એ તો ખંભાતનો મોટામાં મોટો વેપાર હતો. વરથેમા નામનો મુસાફર લખે છે કે દર વર્ષે ૪૦થી ૫૦ મોટાં વહાણો કાપડ—સુતરાઉ તેમજ રેશમી—નાં ભરેલાં દેશાવર જતાં. બારબોસા ઝીણું તેમજ જાડું બંને જાતનાં કાપડ, ચડતાં એમ લખે છે. સીઝર ફ્રેડરિક લખે છે કે છાપેલા, સફેદ અને રંગીન કાપડની એટલી બધી જાતો બનતી કે ગણી શકાય નહિ. પોર્ટુગીઝો મરી વગેરે તેજાના લાવી બદલામાં ખંભાતથી કાપડ ભરી જતા. એ લોકો ખંભાતને દુનિયાનું વસ્ત્ર કહેતા, કારણકે ખંભાતથી એટલું બધું કાપડ દેશાવર ચડતું કે એથી એ વખતની આખી (સુધરેલી) દુનિયાનાં માણસોને ઢાંકી શકાય..[૨૩]

આયાત

જમીન માર્ગે ખંભાતમાં માલવી ઘઉં, દક્ષિણથી હીરા અને સિંધ તથા કચ્છ બાજુથી ગુગળ વગેરે આવતું. ગુગળ વગેરે ધૂપ ચીન બાજુ બહુ ચડતો અને પોર્ટુગીઝો એનું એક મોટું વહાણ ભરીને ચીન મોકલતા; અને એ બધું ખંભાતના સુગંધી દ્રવ્ય તરીકે ઓળખાતું. લાહોરથી રેશમ, કાબુલથી ઘોડા તથા આંબળાં ને બીજા મેવા આવતા. સમુદ્ર માર્ગે ત્રાંબુ, સીસું, પારો, ફટકડી અને હિંગળોક એટલું એડનથી આવતું. આમાંની કેટલીક ચીજો યુરોપથી સુએજના જમીન માર્ગે થઈને એડન આવતી; અને આફ્રિકા ફરીને કેપ ઑફ ગુડ હોપનો રસ્તો ચાલુ થયા પછી પણ આ બધી વસ્તુઓ એડનથી સીધી આવવાને બદલે ગોવા વગેરે પોર્ટુગીઝ બંદરે થઈને આવવા લાગી. સોનુંરૂપું આફ્રિકા, એબીસીનિયા અને ઈરાની અખાતનાં બંદરોથી આવતું. સોનારૂપાના સિક્કા પણ હુરમુજ વગેરે બંદરેથી આવતા. મલબારથી લોખંડ, સિયામથી કલાઈ; ને મીઠું તથા ગંધક પણ હુરમુજ બાજુથી આવતાં.[૨૪] જુદીજુદી જાતનું જવાહીર, પેગુ, સીલોન, અને ઈરાનથી આવતું; અને જવાહીરનો મોટો વેપાર ખંભાતમાં હતો. મલબારથી ચોખા, એલચી, પાનસોપારી અને નારિયેળ આવતાં.[૨૫] અફીણ, મજીઠ, માયાફળ,

---

૨૨ રેશમી માલ ખંભાતથી ચડતો એમાં શંકા નથી. પણ રેશમ ક્યાંનું એની વિગત મળતી નથી. લાખની બનાવટ માટે ગેઝેટીઅરનો લેખક શંકા કરે છે. ચામડાંના સામાન માટે બારબોસા કાંઈ ઉલ્લેખ નથી કરતો. જ્યારે બીજા મુસાફરો ચામડાં, જોડા વગેરેનો મોટો વેપાર હતો એમ લખે છે. હાથીદાંત આફ્રિકાથી મોટે ભાગે ખંભાત આવતો અને ખંભાતમાં તો એના ચૂડા બનતા એ સિવાય બીજી ચીજોના વેપારનું જાણ્યામાં નથી. જુઓ Bom. Gaz. VI. 191. Notes. 7, 8, 9.

૨૩ Don Joas de Castro કાપડ માટેના આ ઉલ્લેખો એમ બતાવે છે કે આટલું બધું કાપડ માત્ર ખંભાત કે ગૂજરાતમાં જ નહિ બનતું હોય પરંતુ હિંદનાં બીજાં સ્થળેથી દેશાવર ચડવા માટે ખંભાત આવતું હશે. બારીક કાપડ માટે તો બહારથી જ આવતું હોવાનો સંભવ છે. જેમ હાલ વડોદરા, ભરૂચ કે સુરતમાં બનતો મીલોના કાપડનો માલ અમદાવાદ કે મુંબાઈનાં બજારોમાં જ વેચી શકાય છે કારણકે એ સ્થળોએ વ્યવસ્થિત બજાર અને મોટા જથ્થામાં સદ્ધર વેપારીઓ છે. તેમ એ વખતે ખંભાતમાં આખા હિંદના કાપડનું સદ્ધર અને વ્યવસ્થિત બજાર હતું અને ખંભાતના વેપારીઓ (Import & Export Houses) મારફતે દેશાવર માલ ચડતો એમ જણાય છે.

૨૪ ગુજરાતનાં બંદરોમાં એ વખતે મીઠું પાકતું. ખંભાતમાં પણ ઘણું થતું એટલે ઈરાનથી કેવું આવતું હશે તે સમજી શકાતું નથી.

૨૫ ખંભાતથી ચોખા ચડયાનું આગળ આવી ગયું. મલબારથી ચોખા આવ્યાનું અહીં લખ્યું છે એ જરા વિચિત્ર લાગે એવું છે, પરંતુ એથી એમ સમજાય છે કે મલબારથી હલકા ચોખા ગુજરાત માટે આવતા અને દિલ્હી, પંજાબ અને ગુજરાત-

ખજૂર વગેરે અરબસ્તાન અને ઈરાનથી આવતાં.[૨૬] મુસાફરોએ તેજાના અને સુગંધી પદાર્થોની લાંબી નામાવલી મોલ્યુક્સ, પેગુ, બાંદા, તીમોર, બોર્નીઓ, સુમાત્રા, જાવા, સીલોન, મલબાર અને કોચીન–ચીન વગેરેથી આવ્યાની આપેલી છે. આમાં ખંભાતથી નિકાશ થતી ઘણી વસ્તુઓ પણ આયાત તરીકે ગણી છે. એટલે મોટા બંદર તરીકે જે વસ્તુઓ દેશાવર જતી તે જ વસ્તુઓ દેશાવરની સારી કે સસ્તી હોય તો ખંભાતમાં પણ આવતી એમ સમજાય છે. ઘોડા અને હાથીદાંતની આયાત બાબત આગળ જોઈ ગયા. કાચબાની ઢાલ અને કોડી માલદ્વીપથી અને રંગમાં વપરાતી કબૂતરની હગાર આફ્રિકાથી આવતી. પેગુ ને માર્તાબાનથી લાખ અને જાવાથી કસ્તુરી આવતી. આફ્રિકા, સોકોટ્રા, અને માલદ્વીપથી અંબર આવતું. ઢાકાથી બારીક મલમલ; યુરોપ બાજુથી રાતા સમુદ્રમાં થઈને મખમલ અને ગરમ કાપડ આવતું.[૨૭] સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આ પ્રમાણે ખંભાતનો વેપાર ચાલતો હતો. એ સદીના અંતમાં આગળ વર્ણવ્યાં એ કારણોથી વેપાર જરા નરમ પડયો. એ ઓછા થએલા વેપારની યાદી પણ સીઝર ફ્રેડરિકે આપેલી છે અને એમાં કાપડ અને અફીણનો સામાન એ મુખ્ય છે. બીજા માલની લાંબી યાદી અહીં ફરી લખવાની જરૂર નથી.

દલાલીનો ધંધો

ખંભાતનો વેપારીવર્ગ પરદેશી અને વતની એમ બંને જાતનો હતો. પરદેશીઓમાં આરબો, બીજા મુસલમાનો, પોર્ટુગીઝો અને યુરોપિયનો હતા. વતનીઓમાં વંશપરંપરાથી ઘર કરી રહેલા મુસલમાનો અને હિંદુઓ હતા. હિંદુસ્તાનનાં બંદરોમાં કોચીન, કાલીકટ અને ડાભોલમાં ખંભાતના હિંદુ વેપારીઓ સારાં ઘરમાં ને જુદા લત્તાઓમાં રહેતા તથા પોતાના દેશના રિવાજ પાળતા. પરદેશમાં હોરમઝ બંદરે, આફ્રિકામાં મોંબાસા અને મેલીંદામાં ઘણા હિંદુ વેપારી હતા. આ હિંદુ વેપારીઓ માટે યુરોપીય મુસાફરોમાં બે મત છે. માર્કોપોલો, જોરડેનસ અને ફ્રેડરિક, હિંદુ વેપારીઓ અને દલાલોને ઘણા વિશ્વાસપાત્ર અને સારા તથા હોશિયાર કહે છે જ્યારે બારબોસા અને ડી કૌટો ઘણા ખરાબ, કંજૂસ અને છેતરનાર કહે છે. હેરોનીમો લખે છે કે એલેકઝેન્ડ્રીઆ ને ડમાસકસના મુસલમાન વેપારીઓ ખંભાતમાં હતા અને તુર્ક (ટર્કીના રહેવાસી) લોકો તો ઘણા જ હતા.[૨૮] દલાલ વગર કાંઇ કામ થતું નહિ અને પરદેશના લોકો તો દલાલ વગર કાંઇ પણ ધંધો કરી શકતા નહિ. દરેક ચીજની આપલે માટે

ના કમોદના ચોખા દક્ષિણ માટે ખંભાતથી જતા. આજે આ પ્રમાણે થાય છે.

૨૬ માયાફળ (galls)ને માટે બારબોસા લખે છે કે મક્કા બાજુથી એ વસ્તુ ખંભાત આવતી અને ખંભાતથી જાવા અને ચીન જતી. આ ઉલ્લેખ આગળ લખેલું વધુ સિદ્ધ કરે છે કે અરબસ્તાનથી જાવા અને ચીન સીધાં વહાણ જવા છતાં વેપારના મોટા મથકને લઇને ખંભાત થઇને જતાં. 'From Cambay distributed to China.'

૨૭ મખમલ વેનીસથી આવતી હતી અને તે ગૂજરાતમાં બહુ વખણાતી. (Bom. Gaz. VI. Note 5. P. 192.)

૨૮ Bom. Gaz. VI. P. 193 Note 3–6. Gordanus describes the Gujarati Hindu traders of Kalicut as the best merchants in the world and most truthful. માર્કોપોલો અને સીઝર ફ્રેડરિક એ મતને મળે છે. અને લખે છે કે એ લોકો કોઇને છેતરતા નથી અને છેતરાતા પણ નથી. બારબોસા એનાથી ઊંધું જ કહે છે. અને વજન, નાણું, તેમજ માલ બધામાં છેતરપંડી ચાલતી એમ લખે છે. ડી કૌટો કહે છે કે ગૂજરાતના વાણિયા ખ્રિસ્તીઓને તો ખાસ છેતરતા અને 'Must be descended from the lost tribe of Isrel' એમ લખે છે.

દલાલ હતા. અંગ્રેજો પોતાના કામકાજ માટે ખાસ જુદો દલાલ રાખતા અને વખત જતાં બીજા હરીફો કમી થતાં અંગ્રેજોનો દલાલ ખંભાતમાં સર્વથી મોટો દલાલ કહેવાતો. પરદેશીઓ પહેલવહેલા ગૂજરાતમાં આવ્યા પણ એમનાથી આ પ્રાંતમાં પગભર થવાયું નહિ. મદ્રાસ અને બંગાળામાં એમણે વેપાર ઉપરાંત મજબૂત થાણાં સ્થાપ્યાં એ બતાવી આપે છે કે ગૂજરાતના વેપારીઓએ એમને બહુ પ્રવેશ કરવા દીધો નહોતો અને ધંધા પૂરતા તો એ આ પ્રાંતમાં ફાવ્યા નહોતા. ગૂજરાતના વેપારમાં દલાલની સત્તાની જે પ્રથા પડેલી છે તે પરદેશીઓને બહુ ન પેસવા દેવામાં એક કારણભૂત થઇ છે એમ મનાય.[૨૯] સીઝર ફ્રેડરિક ખંભાતમાં આવા દલાલનું ઉત્તમ વર્ણન કરે છે: 'ખંભાત ઊતર્યા પછી વેપારીએ એક સારો દલાલ શોધવો પડે છે. એ લોક હિંદુ હોય છે અને આબરૂદાર હોય છે. એમના હાથ નીચે પંદરથી વીસ ગુમાસ્તા હોય છે. વેપારી વહાણ ઉપરથી ઊતરીને તુરત પોતાના માલની યાદી દલાલના હાથમાં મૂકી દે છે. ઘરગથ્થુ કેટલોક સામાન પોતાની સાથે લાવવો પડે છે, કારણ આ દેશમાં ઘર ખાલી (ફરનીચર વગરનાં) આપવાનો રિવાજ છે. દલાલ ખાટલા, ગોળી–માટલાં, વગેરેની સગવડ કરી રાખે છે. વેપારી આરામ લે તે દરમ્યાન દલાલ એનો માલ વહાણમાંથી ઊતરાવી ઘેર લાવે છે. વેપારીને બજારના રીતરિવાજ કે લાગાની કાંઈ સમજ હોતી નથી. દલાલ વેચવાની વસ્તુઓના બજારના ચાલુ ભાવ અને જે ખરીદી કરવી હોય તેના પણ ભાવની યાદી આપી જાય છે. પછી દલાલ વેપારી જેમ કહે તેમ તેનો માલ વેચી કે ખરીદી આપે છે. જકાત વગેરે પણ દલાલ ચૂકવી આપી વસૂલ કરે છે. દલાલ વગર જાતે કરવા ધાર્યું હોય તો ગમે તેટલો વખત થોભો પણ કાંઈ કામ થતું નથી.'[૩૦]

જમીન માર્ગનો વેપાર

જમીન માર્ગે આ સદીમાં અમદાવાદ મારફતે ઘણો માલ આવતો. સિંધમાં નગરઠઠ્ઠા બંદર હોવા છતાં રાધનપુરને રસ્તે ત્યાંથી ખંભાત માલ આવતો. લાહોર, દિલ્હી ને આગ્રાથી પણ અમદાવાદ થઈ માલ આવતો. અમદાવાદથી દર અઠવાડિયે બસો ગાડાંનો કાફલો સાથે નીકળતો. કારણ રસ્તામાં રજપુત અને કોળીઓનો ભો ઘણો હતો. સાથે ચોકિયાત લેવા પડતા અને જામીન તરીકે ભાટ પણ સાથે રહેતા. તે કાફલાને હરકત આવે તો ભાટ ત્રાગુ કરતા.

બંદરની સ્થિતિ

આ બધી વેપારની જાહોજલાલીના સમયમાં ખંભાત બંદરનું પોતાનું બારું બહુ કામમાં આવતું નહિ. ખંભાતના અખાતમાં વહાણ ચલાવવામાં ઘણું જોખમ હતું અને દેશી ભોમિયા વગર અંદર અવાતું નહિ. દૂર દેશાવરોથી ખંભાત આવતો માલ અને ખંભાતથી દૂર દેશાવરોમાં જતો માલ ગાંધાર (ભરૂચ અને ખંભાતની વચ્ચે), ઘોઘા કે દીવથી ચડાવવો ને ઉતારવો પડતો. ખંભાતના બારામાં

---

૨૯ અંગ્રેજી દલાલની વિગત અંગ્રેજી કોઠીના જુદા પ્રકરણમાં કરી છે. અંગ્રેજ, ડચ, પોર્ટુગીઝ ફ્રેંચ વગેરે ગૂજરાતને બદલે બીજા પ્રાંતોમાં અંદરના વેપારમાં વધારે ફાવ્યા તેનું એક કારણ દલાલોની સત્તા હતું.

૩૦ Bom. Gaz. VI. P. 193-4 (Cambay) Note. 7.

ખજૂર વગેરે અરબસ્તાન અને ઇરાનથી આવતાં.[૨૬] મુસાફરોએ તેજાના અને સુગંધી પદાર્થોની લાંબી નામાવલી મોલ્યુકસ, પેગુ, બાંદા, તીમોર, બોર્નીઓ, સુમાત્રા, જાવા, સીલોન, મલબાર અને કોચીન-ચીન વગેરેથી આવ્યાની આપેલી છે. આમાં ખંભાતથી નિકાશ થતી ઘણી વસ્તુઓ પણ આયાત તરીકે ગણી છે. એટલે મોટા બંદર તરીકે જે વસ્તુઓ દેશાવર જતી તે જ વસ્તુઓ દેશાવરની સારી કે સસ્તી હોય તો ખંભાતમાં પણ આવતી એમ સમજાય છે. ઘોડા અને હાથીદાંતની આયાત બાબત આગળ જોઈ ગયા. કાચબાની ઢાલ અને કોડી માલદ્વીપથી અને રંગમાં વપરાતી કબૂતરની હગાર આફ્રિકાથી આવતી. પેગુ ને માર્તાબાનથી લાખ અને જાવાથી કસ્તુરી આવતી. આફ્રિકા, સોકોટ્રા, અને માલદ્વીપથી અંબર આવતું. ઢાકાથી બારીક મલમલ; યુરોપ બાજુથી રાતા સમુદ્રમાં થઈને મખમલ અને ગરમ કાપડ આવતું.[૨૭] સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આ પ્રમાણે ખંભાતનો વેપાર ચાલતો હતો. એ સદીના અંતમાં આગળ વર્ણવ્યાં એ કારણોથી વેપાર જરા નરમ પડ્યો. એ ઓછા થએલા વેપારની યાદી પણ સીઝર ફ્રેડરિકે આપેલી છે અને એમાં કાપડ અને અફીણનો સામાન એ મુખ્ય છે. બીજા માલની લાંબી યાદી અહીં ફરી લખવાની જરૂર નથી.

દલાલીનો ધંધો

ખંભાતનો વેપારીવર્ગ પરદેશી અને વતની એમ બંને જાતનો હતો. પરદેશીઓમાં આરબો, બીજા મુસલમાનો, પોર્ટુગીઝો અને યુરોપિયનો હતા. વતનીઓમાં વંશપરંપરાથી ઘર કરી રહેલા મુસલમાનો અને હિંદુઓ હતા. હિંદુસ્તાનનાં બંદરોમાં કોચીન, કાલીકટ અને ડાભોલમાં ખંભાતના હિંદુ વેપારીઓ સારાં ઘરમાં ને જુદા લત્તાઓમાં રહેતા તથા પોતાના દેશના રિવાજ પાળતા. પરદેશમાં હોરમઝ બંદરે, આફ્રિકામાં મોંબાસા અને મેલીંદામાં ઘણા હિંદુ વેપારી હતા. આ હિંદુ વેપારીઓ માટે યુરોપીય મુસાફરોમાં બે મત છે. માર્કોપોલો, જોરડેનસ અને ફ્રેડરિક, હિંદુ વેપારીઓ અને દલાલોને ઘણા વિશ્વાસપાત્ર અને સારા તથા હોશિયાર કહે છે જ્યારે બારબોસા અને ડી કૌટો ઘણા ખરાબ, કંજૂસ અને છેતરનાર કહે છે. હેરોતીમો લખે છે કે એલેકઝેન્ડ્રીઆ ને ડમાસકસના મુસલમાન વેપારીઓ ખંભાતમાં હતા અને તુર્ક (ટર્કીના રહેવાસી) લોકો તો ઘણા જ હતા.[૨૮] દલાલ વગર કાંઇ કામ થતું નહિ અને પરદેશના લોકો તો દલાલ વગર કાંઇ પણ ધંધો કરી શકતા નહિ. દરેક ચીજની આપલે માટે

ના કમોદના ચોખા દક્ષિણ માટે ખંભાતથી જતા. આજે આ પ્રમાણે થાય છે.

૨૬ માયાફળ (galls)ને માટે બારસોસા લખે છે કે મક્કા બાજુથી એ વસ્તુ ખંભાત આવતી અને ખંભાતથી જાવા અને ચીન જતી. આ ઉલ્લેખ આગળ લખેલું વધુ સિદ્ધ કરે છે કે અરબસ્તાનથી જાવા અને ચીન સીધાં વહાણ જવા છતાં વેપારના મોટા મથકને લઇને ખંભાત થઇને જતાં. 'From Cambay distributed to China.'

૨૭ મખમલ વેનીસથી આવતી હતી અને તે ગૂજરાતમાં બહુ વખણાતી. (Bom. Gaz. VI. Note 5. P. 192.)

૨૮ Bom. Gaz. VI. P. 193 Note 3–6. Gordanus describes the Gujarati Hindu traders of Kalicut as the best merchants in the world and most truthful. માર્કોપોલો અને સીઝર ફ્રેડરિક એ મતને મળે છે. અને લખે છે કે એ લોકો કોઇને છેતરતા નથી અને છેતરાતા પણ નથી. બારબોસા એનાથી ઊંધું જ કહે છે. અને વજન, નાણું, તેમજ માલ બધામાં છેતરપંડી ચાલતી એમ લખે છે. ડી કૌટો કહે છે કે ગૂજરાતના વાણિયા ખ્રિસ્તીઓને તો ખાસ છેતરતા અને 'Must be descended from the lost tribe of Isrel' એમ લખે છે.

દલાલ હતા. અંગ્રેજો પોતાના કામકાજ માટે ખાસ જુદો દલાલ રાખતા અને વખત જતાં બીજા હરીફો કમી થતાં અંગ્રેજોનો દલાલ ખંભાતમાં સર્વથી મોટો દલાલ કહેવાતો. પરદેશીઓ પહેલવહેલા ગૂજરાતમાં આવ્યા પણ એમનાથી આ પ્રાંતમાં પગભર થવાયું નહિ. મદ્રાસ અને બંગાળામાં એમણે વેપાર ઉપરાંત મજબૂત થાણાં સ્થાપ્યાં એ બતાવી આપે છે કે ગૂજરાતના વેપારીઓએ એમને બહુ પ્રવેશ કરવા દીધો નહોતો અને ધંધા પૂરતા તો એ આ પ્રાંતમાં ફાવ્યા નહોતા. ગૂજરાતના વેપારમાં દલાલની સત્તાની જે પ્રથા પડેલી છે તે પરદેશીઓને બહુ ન પેસવા દેવામાં એક કારણભૂત થઇ છે એમ મનાય.[૨૯] સીઝર ફ્રેડરિક ખંભાતમાં આવા દલાલનું ઉત્તમ વર્ણન કરે છે: 'ખંભાત ઊતર્યા પછી વેપારીએ એક સારો દલાલ શોધવો પડે છે. એ લોક હિંદુ હોય છે અને આબરૂદાર હોય છે. એમના હાથ નીચે પંદરથી વીસ ગુમાસ્તા હોય છે. વેપારી વહાણ ઉપરથી ઊતરીને તુરત પોતાના માલની યાદી દલાલના હાથમાં મૂકી દે છે. ઘરગથ્થુ કેટલોક સામાન પોતાની સાથે લાવવો પડે છે, કારણ આ દેશમાં ઘર ખાલી (ફરનીચર વગરનાં) આપવાનો રિવાજ છે. દલાલ ખાટલા, ગોળી–માટલાં, વગેરેની સગવડ કરી રાખે છે. વેપારી આરામ લે તે દરમ્યાન દલાલ એનો માલ વહાણમાંથી ઊતરાવી ઘેર લાવે છે. વેપારીને બજારના રીતરિવાજ કે લાગાની કાંઈ સમજ હોતી નથી. દલાલ વેચવાની વસ્તુઓના બજારના ચાલુ ભાવ અને જે ખરીદી કરવી હોય તેના પણ ભાવની યાદી આપી જાય છે. પછી દલાલ વેપારી જેમ કહે તેમ તેનો માલ વેચી કે ખરીદી આપે છે. જકાત વગેરે પણ દલાલ ચૂકવી આપી વસૂલ કરે છે. દલાલ વગર જાતે કરવા ધાર્યું હોય તો ગમે તેટલો વખત થોભો પણ કાંઈ કામ થતું નથી.'[૩૦]

જમીન માર્ગનો વેપાર

જમીન માર્ગે આ સદીમાં અમદાવાદ મારફતે ઘણો માલ આવતો. સિંધમાં નગરઠઠ્ઠા બંદર હોવા છતાં રાધનપુરને રસ્તે ત્યાંથી ખંભાત માલ આવતો. લાહોર, દિલ્હી ને આગ્રાથી પણ અમદાવાદ થઈ માલ આવતો. અમદાવાદથી દર અઠવાડિયે બસો ગાડાંનો કાફલો સાથે નીકળતો. કારણ રસ્તામાં રજપુત અને કોળીઓનો ભો ઘણો હતો. સાથે ચોકિયાત લેવા પડતા અને જામીન તરીકે ભાટ પણ સાથે રહેતા. તે કાફલાને હરકત આવે તો ભાટ ત્રાગુ કરતા.

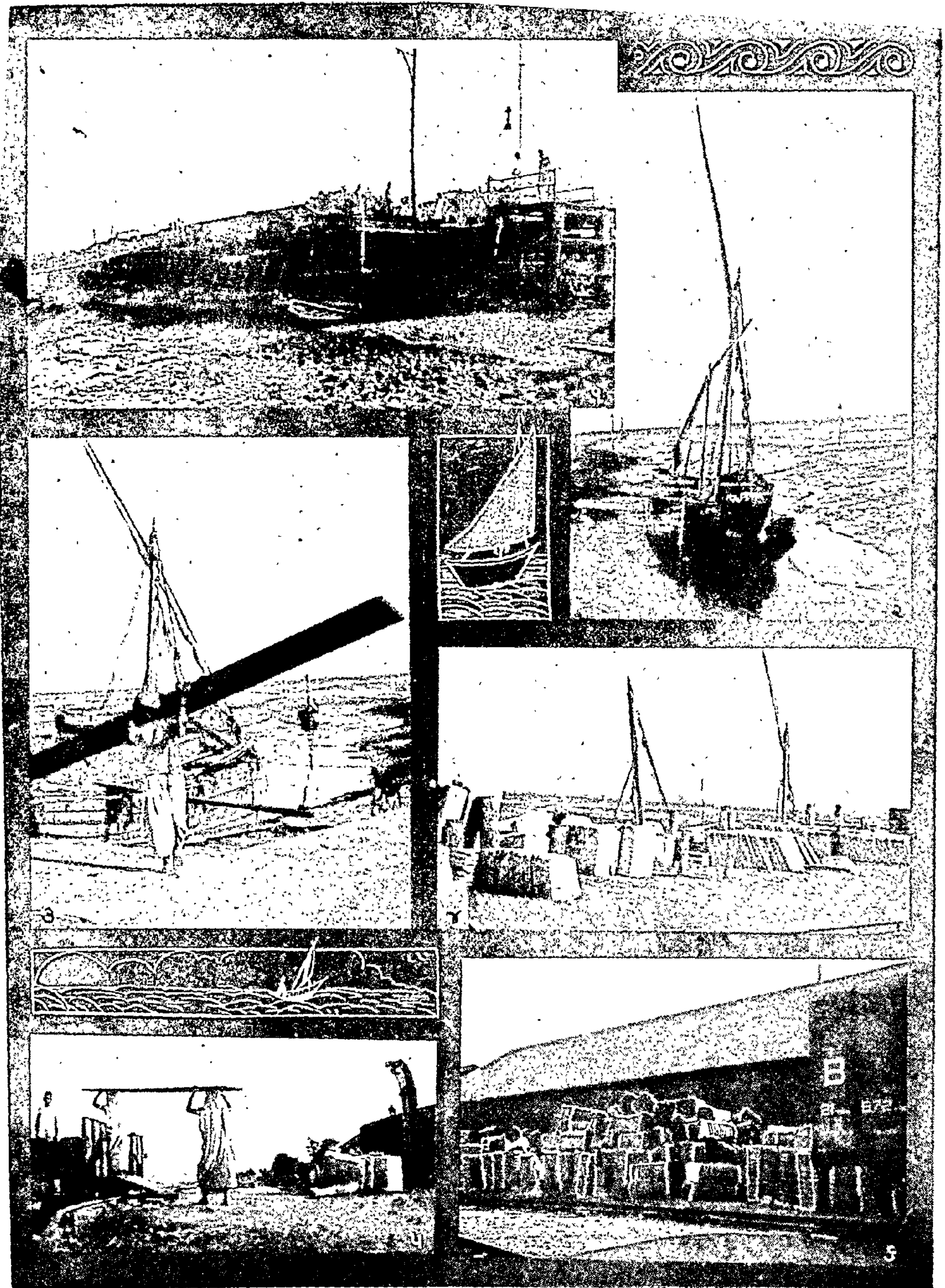
બંદરની સ્થિતિ

આ બધી વેપારની જાહોજલાલીના સમયમાં ખંભાત બંદરનું પોતાનું બારૂં બહુ કામમાં આવતું નહિ. ખંભાતના અખાતમાં વહાણ ચલાવવામાં ઘણું જોખમ હતું અને દેશી ભોમિયા વગર અંદર અવાતું નહિ. દૂર દેશાવરોથી ખંભાત આવતો માલ અને ખંભાતથી દૂર દેશાવરોમાં જતો માલ ગાંધાર (ભરૂચ અને ખંભાતની વચ્ચે), ઘોઘા કે દીવથી ચડાવવો ને ઉતારવો પડતો. ખંભાતના બારામાં

---

૨૯ અંગ્રેજી દલાલની વિગત અંગ્રેજી કોઠીના જુદા પ્રકરણમાં કરી છે. અંગ્રેજ, ડચ, પોર્ટુગીઝ ફ્રેંચ વગેરે ગૂજરાતને બદલે બીજા પ્રાંતોમાં બંદરના વેપારમાં વધારે ફાવ્યા તેનું એક કારણ દલાલોની સત્તા હતું.

૩૦ Bom. Gaz. VI. P. 193-4 (Cambay) Note. 7.

બંદર પરના દેખાવો

(૧) ખંભાતનો બાંધેલો ડક્કો; (૨) ખંભાતની ખાડી; (૩) વહાણ પરનો સામાન (૪) વહાણ માર્ગે આવેલો માલ; (૫) મજૂરો રેલવેના વૅગનમાં માલ ચડાવે છે; (૬) ડક્કા પર ઉતરેલી રૂની ગાંસડીઓ અને ગોડાઉન.

દાંતનો સામાન, અને કાપડ એ મુખ્ય નિકાશ હતી. સદીના આખરના ભાગમાં વણાટકામ ઓછું થયું હતું અને એકંદરે ધંધા પડી ગયા હતા, છતાં જાડું રંગીન કાપડ મોટા પ્રમાણમાં આફ્રિકા જતું. મીઠું અને તમાકુ પણ નિકાશ થતાં. ગળીનો વેપાર બંધ થયો હતો, કારણકે એમાં ભેગ ઘણો થતો હતો. આ સદીમાં દરબારી નૌકાસૈન્ય હશે એમ સમજાય છે. રોબર્ટ ગાર્સ્કીન લખે છે (ખંભાતથી) કે ઇ. સ. ૧૮૫૭માં નવાબનું નૌકા સૈન્ય વિરુદ્ધ ઇરાદાથી ઉપાડયું છે. (Govt. Rec.)

ઓગણીસમી સદી

ઓગણીસમી સદીમાં ખંભાતનો વેપાર ઘણો ઓછો થઈ ગયો હતો. ઘી, નારિયેળ, અકીકનો સામાન, કપાસ, કપાસિયા, સૂતર, સૂકો મેવો રંગ, દાણા, કરિયાણું, હાથીદાંત અને તેનો સામાન, મહુડાં, દીવાસળી, ધાતુઓ, ગોળ, તેલ, તેલીબીઆં, કાપડ, મીઠું, રેશમ, સાણુ પથ્થર, ખાંડ, ઇમારતી લાકડું, તમાકુ અને લાકડાના ચૂડા એટલી વસ્તુઓની આવકજાવક થઇ હતી.[૩૫] ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ ના વર્ષમાં કુલ આયાત રૂા. ૧૩૧૭૨૯૦ની અને કુલ નિકાશ રૂા. ૯૦૦૧૭૦ના માલની થઈ હતી. આમાં મોટે ભાગે ખંભાતમાં વપરાતી ચીજોનો સમાવેશ થાય છે. બહારનો વેપાર પહેલાં સાથે સરખાવતાં નહિ જેવો થઈ ગયો હતો. આમાં કાપડના આંકડા જાણવા જેવા છે. ઇ. સ. ૧૮૩૯-૪૦માં કાપડની આયાત રૂા. ૧૫૬૫૦ની; નિકાશ રૂા. ૧૫૮૨૭૦ની; ઈ. સ. ૧૮૭૪-૭૫માં આયાત રૂા. ૭૧૨૦ અને નિકાશ રૂા. ૧૩૨૨૭૦ની; અને ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮માં આયાત રૂા. ૧૮૧૨૩૦ની અને નિકાશ રૂા. ૧૯૧૦ની થઈ હતી. આ આંકડા એકલા ખંભાતની નહિ પણ આખા દેશની કાપડ પરત્વે ઘણી શોકજનક સ્થિતિ વ્યક્ત કરે છે. ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા પાદમાં આયાત કેટલી વધી અને નિકાશ કેટલી ઓછી થઇ ગઇ એ પરદેશી કાપડ કેટલું વધુ પ્રમાણમાં આવ્યું એ બતાવે છે. ખંભાતને પરદેશીઓ 'દુનિયાનું વસ્ત્ર' કહેતા. એની સ્થિતિ એકથી દોઢ સૈકામાં એવી થઈ કે એને પોતાને માટે વસ્ત્ર પરદેશથી લાવવાનો વખત આવ્યો. આની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૮૨૦માં અમદાવાદમાં ડૉ. ગીલ્ડર નામના માણસે વિલાયતી સૂતર લાવીને કરી હતી. અને ઘણાં વર્ષો સુધી ગૂજરાતમાં વિલાયતી કાપડ અને સુતર "દાક્તરી" સૂતર અને કાપડ તરીકે ઓળખાતું.[૩૬]

ઓગણીસમી સદીનું વહાણવટું અને વેપાર

ઇ. સ. ૧૮૭૮માં ખંભાત બંદરમાં નાનાંમોટાં મળી કુલ ૫૬૬ વહાણ આવેલાં, અને એનું કુલ વજન આખા વર્ષનું દસ હજાર ટન થાય. તેમાં ૬૧ કચ્છથી આવ્યાં, ૫૮ કાઠિયાવાડથી આવ્યાં, ૨૫ પોર્ટુગીઝ બંદરોથી આવ્યાં, ૨૪૮ ગૂજરાતનાં બીજાં બંદરોથી આવ્યાં, ૧૩૪ મુંબાઈથી આવ્યાં અને ૪૦ કોંકણથી આવ્યાં.[૩૭] નવાઇની વાત એ છે કે આમાં હિંદ બહારનું એકે બંદર તો નથી પણ

---

૩૫ Bom. Gaz. VI. P. 196. ખંભાતની આયાતનિકાશનો એક કોઠો ગેઝેટીઅરના લેખકે ઈ. સ. ૧૮૩૯-૪૦, ૧૮૭૪-૭૫, અને ૧૮૭૭-૭૮ના વર્ષોનો આપેલો છે એ ઉપરથી ઉપર લખેલી ચીજોની આયાત અને નિકાશની વધઘટ જણાશે.

૩૬ જુઓ 'ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ' વેપારઉદ્યોગ પ્રકરણ. ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગના આયાતનિકાશના આંકડા માટે જુઓ W. India By. A. Mackey P. P. 235-40.

૩૭ Bom. Gaz. VI. P. 197. એ પ્રમાણે કુલ ૫૬૩ વહાણ ખંભાતથી ઉપર જણાવેલાં બંદરોએ ગયાં.

હિંદના કિનારાનાં પણ કોંકણથી દક્ષિણનાં અને પૂર્વ કિનારાનાં બંદરો પણ નથી. એટલેકે ખંભાતનું વહાણવટું જે એક વખત આખા એશિયામાં સર્વોપરી હતું તે ઓગણીસમી સદીમાં છેક નજીકનાં બંદરો પૂરતું આવી ગયું હતું. જે વહાણો ખંભાતના બારામાં આવતાં તે 'બતેલા' જાતનાં હતાં. ૭ ૮ વજનનાં વહાણો ખંભાતના બારામાં સામાન્ય ભરતી વખતે સહેલાઇથી આવી શકતાં. ગઈ સદીના છેલ્લા પાદમાં અને આ સદીના (૧૯મી) મુંબાઇથી ઉત્તર ગુજરાતમાં આવતા અને જતા બ્રિટિશ લશ્કરને ખંભાત ઊતરવું પડતું. મુંબાઇથી આવતા લશ્કરને સુરત મોટું થાણું છતાં ઉત્તર ગૂજરાતમાં જવા માટે ખંભાત જ વધારે ફાવતું. ઈ. સ. ૧૮૬૪માં મુંબાઇથી અમદાવાદ સુધીની રેલ્વે પૂરી થઈ ત્યાં સુધી લશ્કરી આવજા માટે ખંભાત બંદરનો ઉપયોગ થયા કરતો. બ્રીઝ લખે છે કે (ગઈ સદીનો પૂર્વાર્ધ) સારી મોસમમાં પચાસથી સાઠ 'બતેલા' અને 'પડાવ' જાતનાં વહાણ ખંભાતમાં આવતાં; અને એ વખતે એટલે રેલ્વે થતાં પહેલાં લગભગ ૩૦ 'બતેલા' ખંભાતના વેપારીઓની માલિકીનાં હતાં.[૩૮] રેલ્વે થયા પછી એકલા હિંદના કિનારાનું તો નહિ; પણ સુએજથી ચીન સુધીના દરિયાઈ મહામાર્ગનું મધ્યસ્થ કેન્દ્ર જેવું ખંભાત એકાએક એકલું અટૂલું અને ખૂણામાં પડી ગયું. દરિયાઈ માર્ગનો જ ઉપયોગ કમી થવાથી ગૂજરાતનાં બધાં બંદરોની સ્થિતિ ખરાબ થઈ ગઇ હતી. ખંભાતને દરિયો દૂર જવાથી ખાસ ખરાબ સંજોગો ઊભા થયા હતા તેથી એની સ્થિતિ પણ બગડી. એમ છતાં પણ અનાદિ કાળનું સમૃદ્ધ હોય એવું ભરૂચ ને સોપારા, તથા હિંદનું મોટામાં મોટું બંદર સુરત કે જેમાં અંગ્રેજોએ પહેલી કોઠી કરી હતી, એ બ્રિટિશ હદનાં બંદર આજકાલના મુંબાઇને લીધે છેક બંધ જેવાં થઇ ગયાં એવું તો ખંભાતનું ન થયું. કારણકે ખંભાત નાનું પણ સ્વતંત્ર દેશીરાજ્ય હતું અને એના રાજ્યકર્તાઓને પોતાના બંદરને સમૃદ્ધ થતું જોવાની અભિલાષા હતી તેમજ આવકનું પણ સાધન હતું. ઈ.સ. ૧૮૭૮માં ગૂજરાતમાં દુકાળને લીધે અનાજની મોટી આયાત ખંભાત મારફતે થઇ હતી અને ખાલી વહાણ સસ્તે નુરે તમાકુ અને કપાસ લઇ ગયાં હતાં. અમદાવાદની પહેલી કાપડ સુતરની મીલ (૧૮૫૯) કાઢનાર રાવબહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલે—જેમનો પ્રથમ વિચાર અમલમાં આવ્યો હોત તો આખા હિંદમાં પ્રથમ મીલ કરવાનું માન પ્રાપ્ત કરત (૧૮૪૬–૪૮)—અમદાવાદમાં પહેલી શાહપુરમાં મીલ કરી ત્યારે એના સાંચા અને એન્જીન ખંભાતમાં દરિયા માર્ગે ઊતર્યાં હતાં અને અમદાવાદ સુધી મુંબાઇથી સીધી ટ્રેન ન હોવાથી ગાડાંમાં ઘાલી પુરાણે જમીન માર્ગે અમદાવાદ લઇ ગયા હતા.[૩૯]

બૉમ્બે બરોડા રેલ્વે અમદાવાદ સાથે જોડાઈ (૧૮૬૪) ત્યાં સુધી મુંબાઈ અને ખંભાત તથા કિનારાનાં બંદરો વચ્ચે વહાણો ઉપરાંત નાની આગબોટો પણ ચાલતી હતી. સુરતવાળા નસરવાનજી પેસ્તનજી વકીલ ઈ.સ. ૧૮૫૨થી ૧૮૬૫ સુધી મુંબાઈ, સુરત, ખંભાત અને ઘોઘાની વચ્ચે ચલાવતા હતા. આ આગબોટ એમણે મુંબાઇથી ખરીદ કરી હતી અને તેનું નામ 'લવજી પ્રેમીલી'

---

૩૮ Brigge's cities of Gujrastra Chap. VIII.

૩૯ ભગવાનલાલ બાદશાહ કૃત ર. છો. નું જીવનચરિત્ર જુઓ ગૂ. નું પાટનગર. વેપાર ઉદ્યોગનું પ્રકરણ.

હતું. રેલ્વે થયા પછી નાનાં વહાણોમાં આવતા સાધારણ માલ સિવાય બીજા જથાબંધ માલ અને માણસોની આવજા માટે ખંભાતનું બારૂં લગભગ બંધ જેવું થઈ ગયું.[૪૦]

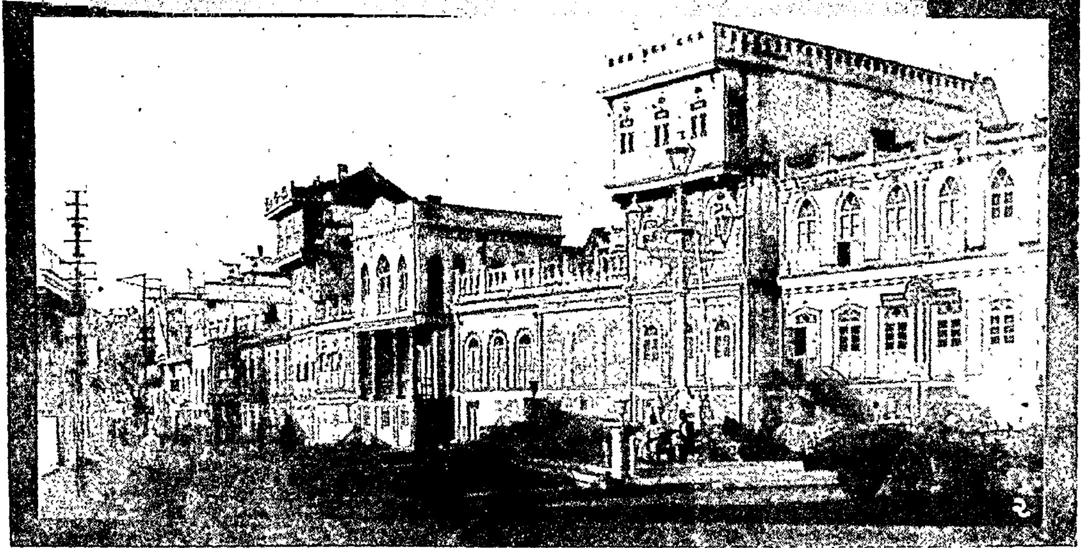
સમૃદ્ધિનો ઊગતો સૂર્ય

આવી, એક વખતના પ્રથમ પંક્તિના સમૃદ્ધ બંદરની રસમય હકીકત છે. પ્રત્યેક ગૂજરાતીને એ ગર્વની વસ્તુ છે. છિન્ન થએલું વૃક્ષ પણ વધે છે અને ક્ષીણ થએલો ચંદ્રમા પણ વધે છે એ કુદરતી ન્યાય સર્વત્ર લાગુ પડે છે. ખંભાત બંદરની આવી સ્થિતિમાંથી એની સમૃદ્ધિના સૂર્યનો ઉદય થવાનાં ગુલાબી તેજનાં ચિહ્ન ક્ષિતિજ ઉપર માલૂમ પડે છે. હાલના નામદાર નવાબસાહેબની એક સ્તુત્ય અભિલાષા આ પ્રાચીન બંદરને ફરી સમૃદ્ધ કરવાની છે. એ બાબત યથાસ્થાને વર્ણન કરીશું.[૪૧]

---

૪૦ પારસી પ્રકાશ ઇ. સ. ૧૮૬૯ તા. ૨ જી માર્ચમાંથી.

૪૧ આ પ્રકરણમાં ગેઝેટીઅર ઉપરાંત આગલાં પ્રકરણોમાં જે જે પરદેશી મુસાફરોના ઉલ્લેખો આવ્યા છે તેમના વેપાર-સંબંધી ઉલ્લેખોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

ખંભાત શહેરના રસ્તાનાં દશ્યો

(૧) ત્રણ દરવાજા અને ટાવર; (૨) વહોરવાડ.

પહેલાંના પ્રમાણમાં નહિ જેવું કહી શકાય.

અકીકનો ઉદ્યોગ

અકીકના સામાનનો ઉદ્યોગ એ ઘણા જૂના કાળથી આજ સુધી ખંભાતના મુખ્ય ઉદ્યોગ તરીકે ચાલુ રહ્યો છે. એનો ઇતિહાસ રસમય છે. એટલે એને સવિસ્તર વર્ણવવાની જરૂર છે. આ સામાન 'ખંભાતના કિમતી પથ્થરો'ને નામે ઓળખાય છે. એના મુખ્ય બે ભાગ છે. એક તો ખંભાતની આસપાસ ૧૨૦ માઇલિ ફરતા ડુંગરાઓની ખાણોમાંથી નીકળી આવતો પથ્થર અને બીજો દેશાવરોથી ખંભાતમાં આવીને ઘડવામાં લેવાતો પથ્થર. ગૂજરાતમાંથી નીકળતા પથ્થરોમાં મુખ્ય ધાર નામનો પથ્થર ખાણમાંથી નીકળે છે. એને સાફ કરી ઘડાયા પછી અકીક કહે છે. ભરૂચથી ચૌદ માઇલ ઉપર નર્મદા કિનારે રાજપીપળા રાજ્યની હદમાંથી આ પથ્થર નીકળે છે. નર્મદા કિનારે બાવા ઘોરી અગર બાબા અબાસની ટેકરી છે ત્યાંથી આ પથ્થર નીકળે છે. ટોલેમીએ લખેલો અકીકનો ડુંગર તે આ હશે એમ મનાય છે.[૨]

અકીકના ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ

કેટલાક લેખકોનું એમ માનવું છે કે પ્રાચીન સમયમાં રોમન લોકો મુર્રાઇન (Murrhine) પથ્થરના પ્યાલા ઘણા પસંદ કરતા, તે ખંભાતના લીલા પથ્થરના પ્યાલા હતા. કહે છે કે એવા એક પ્યાલાની કિંમત સમ્રાટ નીરોએ ૫૮૧૨૫ પૌંડ (એ વખતે ૩૦૦ ટેલન્ટસ અને ૫૮૧૨૫૦ રૂપિયા) આપી હતી. કેટલાકનું માનવું એમ છે કે ટોલેમીએ સારડોનીક્સ મોન્સ (Sardonyx Mons)નું નામ લખેલું છે તે રાજપીપળાની અકીકની ખાણો માટે છે.[૩] એની વિરુદ્ધ એમ પણ મનાય છે કે ટોલેમી (ઇ. સ. ૧૫૦) પછી પેરીપ્લસનો લેખક (ઇ. સ. ૨૪૭) કહે છે કે એના વખતમાં ભરૂચમાં આ પથ્થરો દક્ષિણમાં 'પ્લીથાન' (Plithan) પૈઠણ (પ્રતિષ્ઠાન)થી આવતા હતા, એટલે સારડોનીક્સ રાજપીપળાને બદલે દૂરની કોઈ જગ્યા હશે.[૪] લેસન એને વૈડૂર્ય કહે છે અને તે ખરું લાગે છે.

---

૨ Bom. Gaz. VI. 198-99.

૩ એ જ પૃ. ૨૦૫ અને નોટ ૨. ઈ. સ. ૭૭માં પ્લીની લખે છે કે અકીકના પથ્થરમાં ઘણા ગુણ છે. એનાથી વીંછી ઊતરે છે. એનો દેખાવ આંખને ઘણો સારો લાગે છે અને મોંમાં રાખીએ તો તૃષા છીપે છે. એમાં નદી, વન વગેરેના તરેહવાર દેખાવો નજરે પડે છે. ઈ. પૂર્વે ૪૮૪માં યુરોપીય ઇતિહાસનો પિતા હીરોડોટસ લખે છે કે હિંદુસ્તાનથી આવતા અકીકની વીંટીઓ બનતી હતી. બેબીલોનમાં એ વીંટીઓ દરેક જણ પહેરતા.

૪ આ પથ્થરો ગમે ત્યાંથી આવતા અને ગમે ત્યાં આવતા. તેને માટે પરદેશી લેખકોના મત ફક્ત માર્ગદર્શક તરીકે લેવાના છે. એમનાં લખાણ કોઈવાર સાંભળેલી બાબત ઉપરથી હોય છે. ખાસ કરીને ટોલેમીનાં લખાણ જાતે જોઇને કરેલાં નથી બીજું, એ સમયમાં ભરૂચ બંદર તરીકે વધારે જાણીતું હતું એટલે ખંભાતને બદલે ભરૂચનું નામ જણાય છે. પૈઠણનું નામ પણ મોટા શહેર તરીકે જ આવેલું જણાય છે. અકીકની ખાણો વિંધ્ય અને સાતપુડાના ઘણા ભાગમાં પહેલાં નીકળતી હોય એમ માનવાનું કારણ છે એટલે લેસન એને વૈડૂર્ય કહે છે અને પશ્ચિમ હિંદનો નર્મદાથી ગોકર્ણ સુધીનો ભાગ એ નામે ઓળખાતો તે ખરું લાગે છે. ખરી રીતે મહાભારતમાં આપેલાં સ્થળો પ્રમાણે વિંધ્ય પર્વતનો નર્મદાની નજીકનો ભાગ એટલે રાજપીપળા-નો ભાગ જ વૈડૂર્ય પર્વત ગણાતો. અને વૈડૂર્યમણિ નીકળવાથી એ નામ પડ્યું હતું. એટલે આ બધાનો અર્થ એટલો જ કે ગૂજરાતની સરહદ ઉપરના પર્વતોમાંથી આ પથ્થરો નીકળતા અને ભરૂચ કે ખંભાત કે ખંભાતની જગ્યાએ જે બંદર આબાદ

આમ અકીકના ઉદ્યોગના ઉલ્લેખો ઘણા જૂના સમયના મળવા છતાં અને તે ગૂજરાતના કિનારાના બંદરને લગતા છતાં ખંભાતનું નામ એ ઉદ્યોગ માટે કાંઈક પાછળથી જોવામાં આવે છે. દસ અને અગિયારમી સદીમાં આવેલા અરબ મુસાફરો ખંભાતમાં આ ઉદ્યોગનો ઉલ્લેખ કરતા નથી. તેરમી સદીમાં માર્કોપોલો પણ ખંભાતમાં અકીકના ખાસ ઉદ્યોગનો ઉલ્લેખ કરતો નથી તેમજ આફ્રિકાનાં બીજાં બંદરોના ઉલ્લેખોમાં પણ ગૂજરાત સાથેનો સંબંધ દર્શાવતાં એ ઉદ્યોગ સંબંધી કાંઈ લખતો નથી. પંદરમી સદીના મુસાફરો ખંભાતમાં અકીકનું કામ થાય છે એમ સામાન્ય ઉલ્લેખ માત્ર કરે છે પણ મુખ્ય ધંધા તરીકે લખતા નથી. સોળમી સદીની શરૂઆતમાં અકીકનો ધંધો ખંભાતમાં જોરમાં આવ્યો એમ આ લેખકોના ઉલ્લેખો અને એમના મૌનનો વિચાર કરીએ તો જણાય. ઈ. સ. ૧૫૦૩–૮માં વરથેમા ખંભાતથી સિત્તેર માઈલ છેટે એક અકીકનો પર્વત અને સો માઇલ છેટે એક હીરાનો પર્વત છે એમ લખે છે. ખંભાતના અકીકના કારીગરોમાં એક દંત-કથા છે તે પ્રમાણે આ સમયમાં એક હબસીએ[૫] (ઍબિસીનીઅન) રાજપીપળામાં નાંદોદમાં એક અકીકનું કારખાનું ઉઘાડ્યું હતું; અને ત્યાં એનું મરણ થયું. તેની કબર બાબા ઘોરના નામથી ઓળખાય છે. પહેલાં મુસલમાનોએ અકીકનું કામ શરૂ કરેલું પણ પછી તુરત કણબીઓ શીખી ગયા અને કેટલાક વખત પછી નાંદોદથી ભરૂચ આવીને વસ્યા; અને ભરૂચથી ખંભાત આવ્યા. ઇ. સ. ૧૫૧૪માં પોર્ટુગીઝ મુસાફર બારબોસા અરબસ્તાન અને આફ્રિકાનાં બંદરોમાં ખંભાતના અકીકના મણકા વગેરે સામાનનો મોટો વેપાર હોવાનું જણાવે છે. આ મુસાફર દરેક જાતના પથ્થરનું ખંભાતમાં ઘણું ઉત્તમ કામ થતું હતું એમ લખે છે. આમ છતાં પણ આ સામાન રાજપીપળામાં લિંબોદરા કે નિમ્બોદરા ગામમાં તૈયાર થઈ ખંભાત આવતો અને તળ ખંભાતમાં બહુ કારીગરો એ વખતે નહોતા વસ્યા એમ એના લખાણ ઉપરથી સમજાય છે, પરંતુ લિંબોદરામાં અકીકના ઘાટ ઘડીને ખંભાત લાવતા અને ત્યાંથી પશ્ચિમના દેશોમાં ચડાવતા. પોર્ટુગીઝ લોકોએ અકીકની નિકાશ ઘણી વધારી હતી. સોળમી સદીના એક ઉલ્લેખમાં અકીકના પથ્થરને 'બાબા ઘોર' નામ આપેલું છે. પોર્ટુગીઝોની સત્તા વખતે ગોવામાં ઘણા અકીકના કારીગરો ખંભાતના વતની હતા, અને ત્યાં પોતાનો

હશે ત્યાંથી યુરોપ આદિ દેશોમાં જતા. સમ્રાટ નીરોએ જે કિંમત આપી ને જોતાં તે કદાચ મરતબાન-નીલમ-નો પ્યાલો હોય એમ સમજાય છે. દક્ષિણમાં છેક પૈઠણ સુધીના પ્રદેશનું બંદર ભરૂચ હતું એ વાત પણ નોંધવા જેવી છે. અને જે બંદરે બહોળો વેપાર અને વધુ સગવડ ત્યાં દૂર છતાં પણ માલ આવે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના પ્રદેશમાં પણ અકીક નીકળવાનું કહે છે. ત્યાં એના સામાન બનતા એમ પણ જણાય છે. પરંતુ એ હુન્નર ખંભાતમાં મોટા પ્રમાણમાં જામ્યો હતો અને લાંબો વખત ચાલ્યો. બીજે હાલ નામનિશાન નથી.

૫ ખંભાતમાં હિંદુ કારીગરો આજે પણ આ સીદી વેપારીને સંભારે છે અને શ્રાવણ સુદ પૂનમે એનો ઓરસ ઊજવે છે અને એની કબરને ફૂલ વગેરે ચડાવે છે. બાબા ઘોરની કબર દૂર હોવાથી એમનો નકીઓ ખંભાતમાં કર્યો છે. મુંબાઈ સુધી પહેલાના કારીગરો એ પીરને માને છે: કહે છે કે ફકીર તરીકે ફરતાં એમણે અકીકનો ધંધો નિંબોદરા ગામમાં કરવા માંડ્યો અને પૈસાદાર થયા. ગેઝેટીઅરનો લેખક લખે છે કે બાબા ઘોરની જગ્યા આગળ આ દંતકથા કોઈ જાણતું નથી. અને એમને અકીકના ઉદ્યોગ સાથે સંબંધ હશે કે કેમ તે પણ કોઈ જાણતું નથી.

જુદા મોહલ્લા બાંધીને રહેતા. એ પછી દરેક મુસાફરો ખંભાતનાં વર્ણનમાં અકીકના ઉદ્યોગનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. ટેવરનીઅર ખંભાતમાં અકીકના પ્યાલા બનતા એમ લખે છે.[૬]

આ હકીકત ઉપરથી એમ સમજાય છે કે અકીકના ઘાટ ઘડવાનો ઉદ્યોગ ખંભાત તળમાં ન હોય પણ એની આસપાસના મુલકમાં અને ખાસ કરીને રાજપીપળાના લિમોદરા ગામમાં હોય કે જ્યાં એની ખાણ હતી. પરંતુ આરબ અને બીજા તેર અને ચૌદમી સદીના ઉલ્લેખોના મૌન ઉપર એ ઉદ્યોગ ખંભાતમાં હતો જ નહિ એમ કહેવું બરોબર નથી; જોકે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખના અભાવે હતો એ પણ ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી. અલ મા સુદી ખંભાતમાં અકીકનો ઉલ્લેખ નથી કરતો એ ખરૂં છે; પરંતુ એક જાતના નીલમ (emerald) કે જેને આરબો 'મક્કી' કહેતા તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે કોઈપણ જાતના કિંમતી પથ્થરનો ઉદ્યોગ ખંભાતમાં હતો, અગર ખંભાતથી એ પથ્થરોનો સામાન ચડતો; પરંતુ એનું પ્રમાણ એટલું બધું નહિ હોય કે પરદેશીઓનું ધ્યાન ખેંચાય. ગેઝેટીઅરના લેખકે વીલસન મેકેન્ઝીના સંગ્રહમાંથી એક ઉલ્લેખ આપેલો છે તે પ્રમાણે આઠમી સદીમાં ગૂજરાત આ જાતના પથ્થરોના કામથી એટલું તો પ્રસિદ્ધ હતું કે એને લોકો 'અકીકક્ષેત્ર' તરીકે ઓળખતા.[૭] ઈ. સ. ૧૬૯૦માં ઓવીંગટન નામના મુસાફરે સુરતથી અકીકનો સામાન સારા પ્રમાણમાં ચડાવ્યાનું લખેલું છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે મોટાં બંદરોથી એ સામાન ચડતો. ગોવામાં તો ખંભાતના જ કારીગરો એ સામાન બનાવતા. એટલે ગમે ત્યાંથી ચડવા છતાં એ ઉદ્યોગ ખંભાતમાં ઘર કરીને રહ્યો. સુરત આજે અકીક માટે જરા પણ જાણીતું નથી. છેક અઢારમી સદી સુધી ખંભાતમાં અકીકનો ધંધો સારા પ્રમાણમાં અને મુખ્ય ધંધા તરીકે રહ્યો. ઓગણીસમી સદીના અંતમાં દર વર્ષે સરાસરી ૭૦૦૦૦)નો અકીકનો માલ બનતો. જમાનો બદલાયો તેમ અકીકના સામાનની વપરાશ પણ ઓછી થઇ આજે નવાઇની ચીજ તરીકે કે 'વસ્તુ સંગ્રહાલય' (મ્યુઝિયમ)માં મૂકવાની ચીજ તરીકે માત્ર એ ઉદ્યોગની વસ્તુઓ રહી છે. હિંદમાં બીજે એ ઉદ્યોગ નથી. ખંભાતમાં આજે પણ પહેલાં કરતાં થોડા પ્રમાણમાં એનું કામ ચાલુ છે અને પરદેશ જાય છે. ઓગણીસમી સદીના અંતમાં ખંભાતમાં અકીકના વેપારીઓ ૧૦૦ હતા, અને કારીગરો ૨૫૦૦ થી ૩૦૦૦ હતા. કારીગરને મહિને રૂ. ૭) થી ૬૦) મળતા. માલ મોટે ભાગે મુંબાઈ અને ચીન બાજુ જતો. અકીક ઉપર સેંકડે ૧૦ ટકા જકાત હતી અને એમાંથી દરબારને એથી ત્રણ લાખ રૂપિયા ઊપજ હતી.[૮] આ લાંબી હકીકત ઉપરથી જણાશે કે અકીકનો

---

૬ Bom. Gaz. VI. 206

૭ એ જ પૃ. ૨૦૬. નોટ ૧. ગેઝેટીઅરના લેખકે પૃ. ૨૦૭, નોટ ૪માં લખ્યું છે કે સુરતમાં આવેલા મુસાફર ઓવીંગટને સુરતમાં પણ અકીકનો વેપાર હતો એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે સત્તરમી સદીમાં પણ ખંભાત સિવાય બીજે એ ઉદ્યોગ ગુજરાતમાં હશે અને દરેક બંદરે દેશાવર ચડવા માટે જતો હશે.

૮ Journal of Indian Art Vol I. P. 81 & 117. May 1886. ઈંગ્લંડમાં ભરાએલા મોટા પ્રદર્શનમાં અકીકનો સામાન ગએલો તેનું વર્ણન તેમાં કરેલું છે. આ પથ્થરો આજે નાંદોદ, મોરબી, રતનપુર અને કપડવણજ પાસે નીકળે છે. [illegible] સદીના અંતમાં કાચા પથ્થરના ૮૦ તોલાના શેરના ત્રણથી પાંચ આના થતા. એક મણ પથ્થરમાંથી આશરે [illegible] શેર શુદ્ધ અકીક નીકળે છે.

ઉદ્યોગ ગૂજરાતમાં ઘણો પ્રાચીન, ખંભાતમાં પણ પ્રમાણમાં જૂનો ખરો પરતુ ગૂજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનોના સમયમાં વધ્યો અને ધીમેધીમે ખંભાતનો મુખ્ય ઉદ્યોગ થઈ પડયો.

અકીકની જાતો

અકીકના ઉદ્યોગનો આટલો ઇતિહાસ જોયા પછી એની જાતો તથા એને કેવી રીતે શુદ્ધ કરે છે એ જોઇએ.[૯]

મોરબી પાસે ટંકારા આગળ બુદકોટ્રાથી 'સવાભાજી' (Moss-agate) એ નામનો પથ્થર આવે છે. જમીનની નીચે બે ફીટ નીચે એનાં પડ મળે છે અને અરધા શેરથી ૪૦ શેરના પથ્થરો આવે છે. એના ઉપર ચમક સારી આવે છે અને ઘેરો લીલો કે ભૂરાશપડતો લાલ રંગ આવે છે. લીલો પથ્થર લીલ જેવો લાગવાથી એને Moss-agate કહે છે.

કપડવણજના અકીક તરીકે ઓળખાતો પથ્થર કપડવણજ પાસે આંબલિયારા અને માંડવા ગામ વચ્ચે માજુમ નદીના ભાઠામાં મળી આવે છે. એ ગોળ અગર બદામી આકારના અરધાથી દસ શેર સુધીના પથરા હોય છે. ચમક ઘણી ઉત્તમ લે છે. ભીલ લોકો માંડવાના વહોરાને એ વેચે છે અને વહોરો ૩–૧૨–૦ મણ લેખે ખંભાતના વેપારીને વેચે છે. આ પથ્થરમાં ઘણી તરેહની ભાત આવે છે. કુદરતી દેખાવનાં ઝાડ, છોડવા વગેરે પણ એમાં દેખાય છે અને એવા કેટલાક પથ્થર સાથે મૂકવાથી કુદરતી સૃષ્ટિસૌંદર્યના દેખાવ જેવું નજરે પડે છે. એની ત્રણ જાત છે. ખારીઓ, આગીઓ અને રાતડીઓ.

અમદાવાદ જિલ્લાના રાણપુર પાસેથી 'દોરાદાર' નામની અકીકની જાત નીકળે છે તે ખંભાતના અકીકમાં સૌથી વધારે કિંમતી ગણાય છે. આ પથ્થર અરધા શેરના ટુકડામાં મળે છે. એના ઉપર પણ ચમક બહુ સારી આવે છે ને ઘેરા રગમાં ધોળી નસો કે આછા રંગમાં ઘેરી નસોનો દેખાવ તેમાં હોય છે.

આ મુખ્ય જાતોના અકીકમાં રાજપીપળાના અકીકનું વર્ણન આગળ કરીશું. એ સિવાય બીજા રંગબેરંગી પથ્થરો નીકળે છે. મોરબી પાસે ટંકારા પાસેથી લીલો છાંટાદાર (Jesper) પથ્થર નીકળે છે. એમાં જુદાજુદા રંગના છાંટા પણ આવે છે. એમાંની ઊંચી જાતને 'પટોળીઓ' કહે છે. કાથીઆ રંગનો એક જાતનો પથ્થર પણ ત્યાંથી જ નીકળે છે તેને 'રાતીઓ' કહે છે. આ પથ્થરનો રંગ 'ચૉકોલેટ' જેવો હોય છે. આ પથ્થર પોચો છે અને તે કારણથી એના ઉપર જોઇએ એવી ચમક ચડતી નથી. કચ્છના રણમાં ધોકોવાડા પાસેથી ભૂખરો પીળા છાંટાવાળો પથ્થર નીકળે છે. એને 'માઈ મરીઅમ' કહે છે. એ પણ પોચો હોવાથી એના ઉપર ચમક સારી નથી આવતી. મોરબી પાસેથી સ્ફટિક ખંભાત આવે છે. એ વીસ શેર સુધીના ટુકડામાં જડે છે. એ શુદ્ધ કાચ જેવો પારદર્શક હોય છે અને એના ઉપર ચમક સારી આવે છે. ખંભાતનો સારામાં સારો સ્ફટિકનો સામાન મદ્રાસ, સીલોન અને ચીનના પથ્થરોમાંથી બને છે.

ઉપરના પથ્થરો આપણા દેશમાંથી નીકળેલા છે. એ ઉપરાંત પરદેશી પથ્થરો પણ આવે છે. તે

---

૯ આ બધી જાતોનો હેવાલ Bom. Gaz. VI. ઉદ્યોગોના પ્રકરણ ઉપરથી લીધો છે.

જોતાં પહેલાં રાજપીપળાના અકીક સંબંધી વિગત જોઇએ. એ પથ્થર બાબા ઘોરની પાસે નર્મદાને કિનારેથી નીકળે છે એ આગળ જોઈ ગયા. આ પથ્થર રાજપીપળામાં ખાણમાંથી કેવી રીતે કાઢે છે એનું વર્ણન ઘણું લાંબું છે અને તે અહીં ઉપયોગી નથી.[૧૦] ખાણમાંથી પથ્થર કાઢ્યા પછી વેપારી ઇજારદારને આપવામાં આવે છે. ઇજારો દર વર્ષે બદલાય છે અને તે ખંભાતના વહોરા કે વાણિયા રાખે છે. ખાણમાંથી કાઢ્યા પછી ત્રણ જાતના પથ્થર જેવા કે 'મોર' અગર 'બાબા ઘોરી', 'ચસમદાર' અગર 'ડોલ', અને રોરી અગર લસણીઆને તપાવતા નથી. બાકીનાને તપાવવા પડે છે. 'મોર' અગર 'બાબા ઘોરી' પથ્થરની બે જાતો છે. એક ઘેરા રંગનો અને તેમાં ધોળી લીટીઓ અને બીજો આછા રંગનો અને તેમાં ઘેરી લીટીઓ. આ પથ્થરો એક શેરના ટુકડામાં મળે છે અને એના આકાર જુદાજુદા હોય છે. જે જાતોને તપાવવી પડે છે તેમના રંગ તપ્યા પછી પકડે છે. ગરમીની મોસમમાં આ પથ્થરોને તડકામાં બે મહિના સૂકવે છે. એ પછી બે ફીટ ઊંડા ખાડા કરી માટલાંમાં ભરી માટલાંને તળિયે કાણું કરી ઊંધાં પાડી છાણાંના તાપથી સાંજ પડ્યા પછી સૂર્યોદય સુધી રાતના ભાગમાં તપાવે છે. અને બહાર કાઢી કોથળાઓમાં ભરીને નર્મદા કિનારે લઈ જઇને હોડીઓમાં ભરૂચ લઈ જાય છે. ત્યાંથી મોટાં વહાણોમાં ખંભાત લાવીને કારીગરોને વેચાય છે.

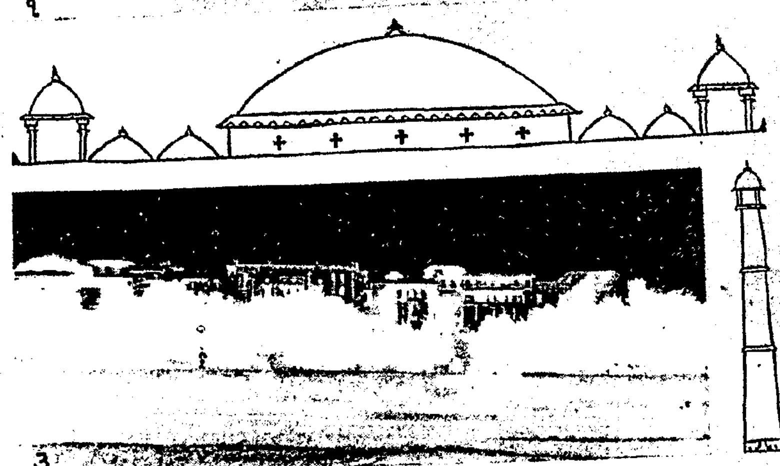
પરદેશથી ખંભાત આવતા પથ્થરોમાં 'રાજાવરત' (Lapis lazuli) ખાસ છે. એનો રંગ ઘેરો ભૂરો અને અંદર રૂપેરી કે સોનેરી છાંટ હોય છે. આ પથ્થર ઇરાન અને બુખારાની નદીઓમાં મળે છે અને મુંબાઈ થઇને ખંભાત આવે છે. પરંતુ એ પોચો હોવાથી એના ઉપર ચમક સારી ચડતી નથી. બસરા અને એડનની ટેકરીઓમાંથી કાળો પથ્થર (Jet) આવે છે. ત્યાં એ મોટા ટુકડામાં નીકળે છે અને મુંબાઈ થઈને ખંભાત આવે છે એ બહુ ભારે નથી અને સખત હોવાથી ચમક સારી આવે છે. પરંતુ આ પથ્થરની બનાવટ હાલ અટકી ગઇ છે. ચીનથી પીરોજા રંગનો પથ્થર આવે છે એ પોચો છતાં એના ઉપર સારી ચમક ચઢી શકે છે.

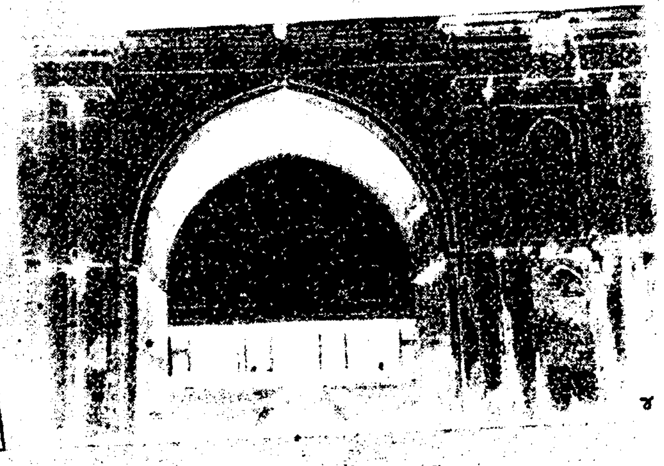
અકીકને ઘડવાની અને પાલીશની રીત

ખંભાતમાં બનતા અકીકના સામાનના જુદીજુદી જાતના પથ્થરોનું વર્ણન કર્યું. હવે એ પથ્થરોને કેવી રીતે ઘડે છે એ જોઇએ. ખાણમાંથી નીકળેલો પથ્થર પહેલો વહેરાય છે પછી એને ઘડે છે અને છેવટે એને પાલીશ કરે છે. વહેરવા માટે પથ્થરને પહેલાં લાકડાનાં ચોકઠામાં સજ્જડ કરી દે છે અને સૂતરનાં તાંતણાં મીણમાં મેળવી તે વડે તેને ચોંટાડી પણ દે છે. એ પછી ઝીણા દાંતાવાળી કરવત વડે નાનામોટા પથ્થરના કદ પ્રમાણે એક અગર બે માણસ બેસીને એને વહેરે છે. એને ઘડવા માટે જમીનમાં બેસાડેલા ખોડીઆ ઉપર લઈ જાય છે. આ ખોડીઆની ધાર આગળ રાખીને શિંઘડાના મથાળાવાળા હથોડાથી કરકરો ભાગ જતો રહે ત્યાં સુધી ધીમેથી ઘડે છે. એ

---

૧૦ એ વર્ણન માટે ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૯૮–૯૯ જોવું. ખાણમાંથી પથ્થર કાઢવાનું વર્ણન ખંભાત કરતાં રાજપીપળાના વર્ણનને લાયક છે.

રાજમહેલનાં દશ્યો

(૧) રાજમહેલનો દરવાજો; (૨) ટકોરખાનું; (૩) બંદરની બાજુથી જૂના રાજમહેલનું દશ્ય; (૪) રાજમહેલનો અંદરનો દરવાજો અને જૂનો રાજમહેલ.

હોવાને લીધે, ઘશીઆ પંચાયતના મતાદારોએ અકીકીઆ પંચાયતમાં જોડાયા વગર અકીકીઆનો ધંધો કરવા માટે ઝઘડો ઉઠાવ્યો. પરંતુ અકીકીઆ જોરાવર હતા એટલે ઘશીઆઓ ફાવ્યા નહિ. ઘશીઆઓને કામ ન મળવાથી એ લોક ખંભાત છોડી ચાલ્યા ગયા હતા. વળી એ લોક વીંધારાનાં થોડાં કુટુંબો સાથે અમદાવાદ ગયા. ત્યાં પણ ફાવ્યા નહિ તેથી ખંભાત પાછા આવ્યા.[૧૮]

જ્યારે દરબારનું કામ કરવાનું હોય છે ત્યારે આ પંચાયતો બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. દરબાર તરફથી જે જે વસ્તુઓની જરૂર હોય તે મુખ્ય પંચાયતના શેઠને કહેવામાં આવે છે. એ પંચાયતનો શેઠ દરેક પેટા વિભાગના શેઠિયાઓને દરબારનો હુકમ જણાવે છે. જે કારીગરને એ કામ સોંપાય તેને એ કરવું પડે છે, અને પંચાયતનાં નાણાંમાંથી કારીગરને રૂ. ૫૦થી ૬૦સુધી મળે છે.[૧૯] પંચાયતના નિયમોમાં ખાસ તો એ કે એક કારખાનાનો માણસ બીજા કારખાનાવાળો લઈ શકતો નથી. બીજા નિયમો અમુક દિવસો કારખાનાં બંધ રાખી રજા પાળવા માટેના છે, અને તે કુલ વધારેમાં વધારે બે માસ જેટલા થાય છે. પંચાયતના નિયમોનો ભંગ કરનારને રૂ. ૧IIથી ૨II દંડ થાય છે.[૨૦]

બીજા ઉદ્યોગો—કાપડ

આ સિવાય ખંભાતમાં કાપડનો ઉદ્યોગ જાણીતો છે. હિંદના બીજા ભાગોમાંથી ખંભાત મારફતે કાપડ ચડતું અને તેથી ખંભાત દુનિયાનું વસ્ત્ર કહેવાતું. તે ઉપરાંત ખંભાત તળમાં પણ એ ઉદ્યોગ સારી રીતે હતો. છેક અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પણ ખંભાતની અરધી વસ્તી વણકરોની[૨૧] હતી અને ખંભાતના વણકરોને મુંબાઈ લઈ જવાની વાત પણ થએલી. ખંભાતનું કાળું કાપડ આફ્રિકા, મોખા, ઝાંઝીબાર વગેરે સ્થળે પંકાતું. આમાં ત્રણ જાતો છે. બદામી, ગરભી અને મંજુડી;[૨૨] ગુલમાર અને ચાદર પણ બને છે તેમજ લૂંગી પણ વણાય છે. આ ઉદ્યોગ સાળવી અને કણબીના હાથમાં છે. ખંભાતમાં રેશમી કાપડ પણ થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૮૬ના વિલાયતના મોટા પ્રદર્શનમાં ખંભાતની રેશમી બાંધણી વગેરે નમૂના ગયા હતા.[૨૩]

ઉપર ખંભાતમાં બનતા કાપડની જે નોંધ લીધી છે તે તો માત્ર ઘસાતાં રહી ગએલો ધંધો છે. અઢારમી સદીમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની કોઠીના પત્રોમાં માલની ખરીદીમાં ખંભાતમાં જે જે કાપડની જાતોનાં નામ લખ્યાં છે, તેમાંનું હાલ કાંઈ જણાતું નથી. એ નામના હાલના ગૂજરાતી શબ્દો પણ જડવા મુશ્કેલ છે. એમાં છીંટ મોટે ભાગે જણાય છે.[૨૪] આજે વીસમી સદીમાં, એક વખતે

---

૧૮ એ જ પૃ. ૨૦૫.

૧૯ એ જ પૃ. ૨૦૫. આ રીતે કારીગરને નુકસાન થતું નથી અને રોજી મળે છે. ગૂજરાતનાં ઘણાં ધંધા અને મહાજનોમાં રાજસત્તાનું કામ એ રીતે મહાજનો કરી આપતાં અને વ્યક્તિગત કારીગરો પાસે સત્તા કોઇ રીતે વેઠ કરાવી શકતી નહિ!

૨૦ એ જ પૃ. ૨૦૫.

૨૧ Bom. Govt. Rec. P. D. D. 13. 8 July 1801.

૨૨ ગઈ સદીમાં આ જાતના પાંચ વાર લાંબા અને દોઢ વાર પનાના કપડાની કિંમત રૂ. ૩–૧૨–૦ હતી.

૨૩ Jour. of Ind. Art. May 1889. P. 117 ગેઝેટીઅરના લેખકે રેશમી બનાવટની નોંધ લીધી નથી.

૨૪ Bom. Govt. Records Dec. 1737 કાપડનાં નામોના ગૂજરાતી શબ્દો બધા મળે તેમ નથી. કોઇને જડે તે માટે

દુનિયાને કાપડ પૂરૂં પાડતું આ બંદર કાંઈક કાંઈક કાપડનો ઉદ્યોગ જાળવી રહ્યું છે. પહેલાં પણ ચારે બાજુથી કાપડ ત્યાં ચડવા માટે આવતું. આજે અકુદરતી રેલ્વેના રસ્તા મૂકી જો ખંભાત બંદરથી અમદાવાદ વગેરેનું કાપડ ચડે તો દુનિયાને તો નહિ પણ હિંદના કેટલાક ભાગને કાપડ પૂરૂં પાડયાનું માન ખંભાત લઈ શકે. આજે દરબાર સાહેબની એક કાપડની મીલ ખંભાતમાં ચાલે છે. એનો વહીવટ અમદાવાદના શેઠ ચીમનલાલ ગિરધરલાલ કરે છે. યુરોપમાં વખણાતા અને ઈરાન-ટર્કી વગેરેની સાથે બેસે એવા ગલીચા ખંભાતમાં બન્યાનો ઉલ્લેખ ઈ. સ. ૧૬૩૦ માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ખરીતામાં છે. ખંભાતમાં ગલીચાનાં કારખાનાં ગઈ સદીમાં ચાર હતાં.[૨૫] ખંભાતના જરીભરતના કામનો ઉલ્લેખ આગળ જોઈ ગયા છીએ; પરંતુ આ ઉદ્યોગ આજે નહિ જેવો છે.

મીઠું

મીઠું પકવવાનો ઉદ્યોગ એક વખતે ખંભાતમાં સારો હતો. એમાંથી રાજ્યની આવકનો છઠ્ઠો ભાગ ઉત્પન્ન થતો. બે માઈલ લાંબા અને અરધો માઈલ પહોળા અગરમાં મીઠું થતું. એ મીઠું પકવવાનું બંધ થયા બાબત આગળ જોઈ ગયા છીએ. મિરાતે અહમદીનો લેખક લખે છે કે ખંભાતમાં મોડ નામનું ઘાસ થતું તે મેળવીને સંચામાં મીઠું પકવતા. તેની મોટી પાટો થતી અને તે જમીનમાર્ગે તેમજ સમુદ્રમાર્ગે દૂરના દેશાવરોમાં જતું.[૨૬]

પરચુરણ ઉદ્યોગો

બીજા પરચુરણ ઉદ્યોગો ખાસ નોંધવા જેવા આજે નથી. પરદેશી મુસાફરોના ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે હિંદમાં કોઈ જગ્યાએ જ્યારે કાગળ નહોતા બનતા ત્યારે ખંભાતમાં કાગળ બનવવાનો ઉદ્યોગ ચાલતો હતો. અમદાવાદમાં તો કાગળ ઘણા જૂના જમાનાથી તે છેક ગઈ સદીના છેલ્લા પાદ સુધી સારા પ્રમાણમાં બનતા અને આજે પણ થોડા બને છે, એટલે ખંભાતમાં બનતા હોય તો નવાઈ નથી; અને પુરાણા કાળમાં અમદાવાદથી ખંભાત માર્ગે દેશાવર જતા હોય એમ પણ બને. આજે ખંભાતમાં ત્રણ દીવાસળીનાં કારખાનાં છે તે ઠીક ચાલે છે. ખંભાતમાં તાળાં સારાં મળે છે કે કેમ તે જાણ્યામાં નથી. 'ખંભાતી તાળું' એ કદી ન ઊઘડે એવા તાળા ઉપરથી ઘર સમૂળગું બંધ થાય તેને માટે

અત્રે અંગ્રેજીમાં આપ્યા છેઃ—(1) Neecanees Large, (2) Same small, (3) Challoes Blue of 11 vees, (4) Same Blue of 9 vees, (5) Bejutapants, (6) Chelloes Red 11 Vees, (7) Tapseils Large Broach, (8) Boral Chanders (ચાદર ?) (9) Guinea stuffs Red Cambay; (10) Same Blue Cambay of Chelloe Cheek; (11) Same Blue Cambay of Bejutapant Cheek; (12) Guinea stuffs Red Broach; (13) Chints Taffarack Naffermany; (14) Chints Ponabaguzze (છીંટ પોણા બે ગજી) (15) Chints Doorguzze (છીંટ દોઢ ગજી) (16) Chints Caddy (છીંટ ખાદી) (17) Beju-lapants Red stripped. (18) Byrampants Blue Cambay.

૨૫ Bom. Gaz. VI. 208

૨૬ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. ૧. પૃ. ૩. મુંબાઈના 'ગુજરાતી' પત્રના પ્રસિદ્ધ સ્વર્ગસ્થ તંત્રી શ્રી. ઇચ્છારામ સૂર્યરામના વડવાઓ પાસે ભરૂચના કિનારાનો મીઠાનો ઇજારો બાદશાહી સનંદોથી હતો. પાછળથી ખંભાત મીઠાની બાબતમાં ભરૂચ તાબે હતું એટલે એના અગર એમના ઇજારામાં હશે, પણ તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી.

ગુજરાતી ભાષામાં કહેવત પડી છે. પરંતુ તેવાં તાળાં આજે જણાતાં નથી. મિઠાઈમાં ખંભાતની સુતરફેણી ઘણી વખણાય છે અને કવિ દલપતરામે 'ખંભાતની ભલી સુત્રફેણી' એ કડીમાં એને અમર કરી છે. હલવાસણ નામની એક બીજી મીઠાઇ પણ ખંભાતમાં વખણાય છે. આ સિવાય નાના ઉદ્યોગોમાં ૭ આટાનાં કારખાનાં, ચાર જીન, એક પ્રેસ, એક સાબુનું કારખાનું, એક બરફનું કારખાનું અને બે ગોળનાં કારખાનાં છે. હાથની શાળો ૨૬૦૫ હતી તે ઘટીને ૨૫૭૬ ઈ.સ. ૧૯૩૦માં થઈ. એક રંગાટી કારખાનું અને એક લાકડાં વહેરવાનું કારખાનું પણ છે.

પ્રકરણ પંદરમું

વહીવટ

હિંદુ સમય

ખંભાતનો વહીવટ ખરી રીતે તો સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના પછી જ શરૂ થએલો ગણી શકાય. સોલંકીઓના સમયમાં જ્યારથી ખંભાતના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો માલૂમ પડે છે તે વખતે ખંભાત એક મોટું બંદર તથા મધ્યસ્થ ભૌગોલિક સ્થિતિવાળું એક મોટું ને ધનવાન શહેર હતું અને પાટણના ગુર્જર મહારાજ્યનું એક અગત્યનું અંગ હતું. એટલે પાટણના દરબારના ઉત્તમ મંત્રી અને રાજપુરુષોમાંથી કોઈની નિમણુક ખંભાતના વહીવટદાર અગર દંડનાયક તરીકે થતી, અને એ અમલદારના હાથમાં આસપાસના મુલકનો લશ્કરી, દરિયાઈ તથા મુલ્કી વહીવટ રહેતો. ઉદયન મંત્રી અને વસ્તુપાલ જેવા મહામંત્રીઓએ ખંભાતના વહીવટનો ઇતિહાસ શોભાવેલો છે. શહેર અને બંદરના અધિકારી તેમજ બીજા નાના અમલદારોની વિગત મળતી નથી. પરંતુ એ સમયે સોલંકીઓની સામાન્ય રીત પ્રમાણે પંચકુલથી શહેરનો વહીવટ ચાલતો હશે અને ન્યાય તથા કારોબારી ખાતાં ચાલતાં હશે એમ અનુમાન થઈ શકે.[૧]

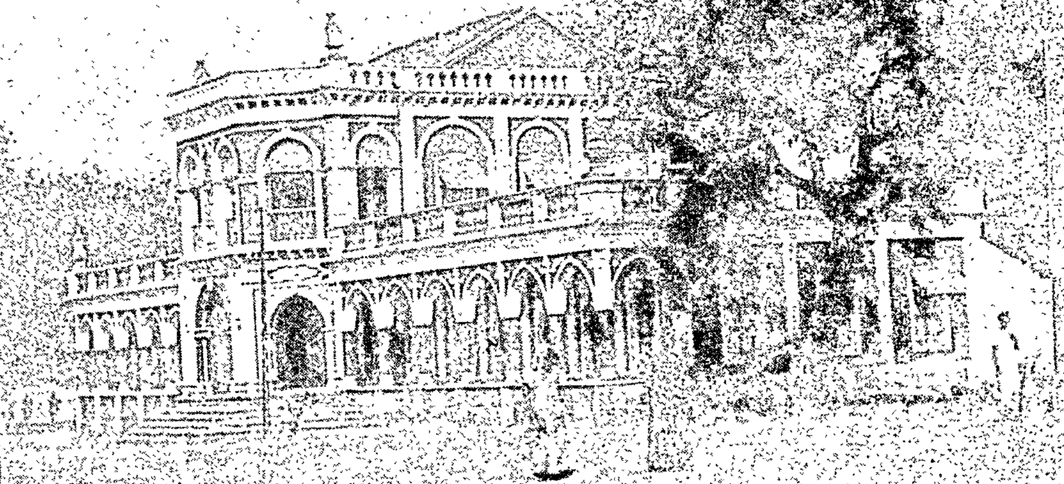
મુસલમાન સમય

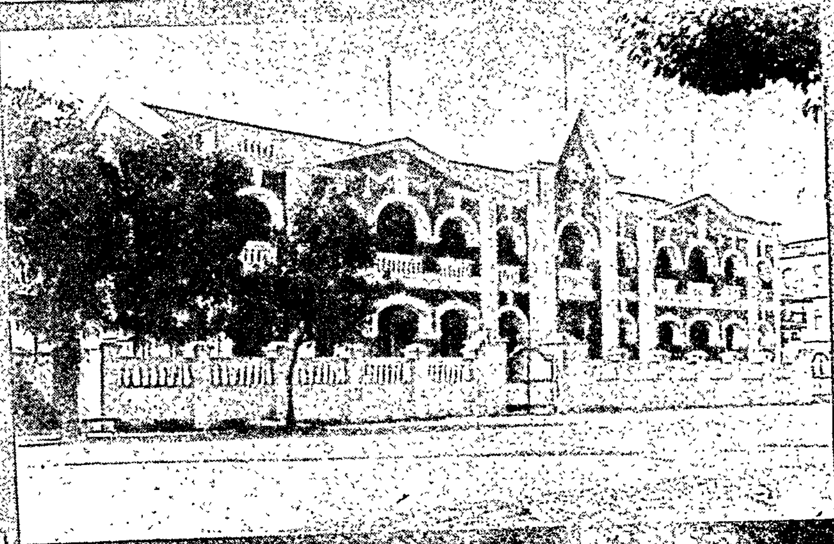
મુસલમાન સમયમાં ગૂજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતે મોટે ભાગે મોટાં શહેરોમાં વહીવટમાં થોડા ફેરફાર મુસલમાન રિવાજ પ્રમાણે કરી બીજો વહીવટ સોલંકીઓની ચાલી આવતી પ્રથા પ્રમાણે રાખ્યો હતો.[૨] ખંભાત એ સમયમાં પણ અમદાવાદના મહારાજ્યનું અંગ ને મોટું બંદર હતું, અને એનો વહીવટ ચાલ્યા આવતા રિવાજ પ્રમાણે થતો. મોટા દંડનાયકો નિમાયાનું જાણ્યામાં નથી. પાટણ કરતાં અમદાવાદ વધારે સારી મધ્યસ્થ જગ્યા અને ખંભાતની વધારે પાસે હોવાથી દંડનાયકની જરૂર રહે નહિ. બંદરના વહીવટ માટે ખંભાતના દરોગાના ઉલ્લેખો મળે છે. સલ્તનતના શરૂઆતના સમયમાં ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય થાણું ખંભાતમાં હોવાથી એના 'મીરે બેહર' (First Lord of Admiralty)ને ખંભાત રહેવું પડતું, પરંતુ પાછળથી એ સ્થાન દીવ બંદરે લીધું. મોગલાઈનાં થોડાં વર્ષો ગયા પછી સુરત મુખ્ય બંદર થવાથી ખંભાત સુરત બંદરના મુત્સદ્દીના હાથ નીચે ગયું. આમ છતાં પણ ખંભાતમાં નાયબ મુત્સદ્દી તથા દરોગો (Customs officer) રહેતા

---

૧ ખંભાતની જગ્યાએ વલભીના સમયમાં જે નામથી શહેર હશે ત્યાં વલભીનો વહીવટ હશે. એ વહીવટ ઉત્તમ પ્રકારનો હતો. પરંતુ ખંભાત નામ સાથે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એ વખતે નથી તેથી એ વહીવટનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. પંચકુલના વહીવટના ઉલ્લેખો ઘણા મળે છે.

૨ અમદાવાદના સુલતાનોએ મોટાં શહેરોમાં કાઝી વગેરે રાખી કેટલીક ધાર્મિક બાબતો સિવાય દેશના વહીવટમાં સોલંકીઓના વહીવટ મુજબ ચાલુ રાખ્યું હતું.

(૧) ખંભાત ન્યાયકોર્ટ (૨) નવી હાઇસ્કૂલ

અને ઘણીવાર દિલ્હીથી બાદશાહી મહોરના ફરમાનથી એમની નિમણૂક થતી.

મોગલાઈના અંત વખતે ખંભાત સ્વતંત્ર સંસ્થાન થયું તે પછી એના વહીવટનો હેવાલ શરૂ થાય છે. એ સમયના આખા દેશના અવ્યવસ્થિત વાતાવરણના પ્રમાણમાં દેશના બીજા ભાગોમાં જે સામાન્ય વહીવટ ચાલતો તેનાથી ખંભાતનો વહીવટ કાંઈ ખાસ જુદો નહોતો; છતાં પણ એ વહીવટમાં પાછલા સમયમાં જે કાંઈ સુધારા થયા તે પહેલાં એ કેવી રીતે ચાલતો તે ટૂંકામાં જોઈએ.

જમીન મહેસુલ

જમીન મહેસુલનો વહીવટ આસપાસના ગૂજરાતના મુલકની માફક થતો. જમીન દરબાર પાસેથી સીધી મળતી અને મોટા મુખીઓ પાસેથી પણ ખેડુતોને મળતી. ખેડુતો ઠરાવેલી રકમ દર વર્ષે ભરતા. દરબારની રજા વગર જમીન એકના નામ ઉપરથી બીજાના નામ ઉપર ચડી શકતી નહિ, તેમ જ્યાંસુધી ખેડુત ઠરાવેલું મહેસુલ ભરતો ત્યાંસુધી તેનો અમુક જમીન ખેડવાનો હક્ક કોઈ લઈ શકતું નહિ. જમીનની આમ ખાસ કાંઈ કિંમત ગણાતી નહિ, પરંતુ જો પહેલાંના ખેડનારે કાંઈ સુધારા કર્યા હોય તો પછીનો જમીન લેનાર પંચ અગર લવાદ ઠરાવે તે મુજબ ખર્ચના બદલાની રકમ આપતો. ખેડુતના ખાનગી દેવા પેટે જમીન લઇ શકાતી નહિ અને ખેડુતની મિલ્કતના રક્ષણ માટે ખાસ કાયદો નહોતો, છતાં અદાલતો એ બાબત ધ્યાનમાં લઇને જવાબ આપતી. બારાના ભાગ સિવાય બીજા ભાગની જમીનનું મહેસુલ ચલણી નાણાંમાં લેવાતું. બારાની જમીનનું મહેસુલ થએલો પાક અરધો દરબારને અને અરધો ખેડુતને સરખે ભાગે વહેંચી લેવાની રીતથી વસૂલ થતું. આ સ્થિતિ ઓગણીસમી સદીમાં હતી. એની પહેલાં જમીન મહેસુલના ઇજારા પણ આપી દેવાતા. આ રિવાજ પણ ગૂજરાતમાં ઘણી જગ્યાએ હતો. ઓગણીસમી સદીમાં તલાટીઓ મારફતે મહેસુલ ઉઘરાવી એક દરોગો એ ઉપર દેખરેખ રાખતો અને એના હાથ નીચે એક હિંદુ તથા એક મુસલમાન એમ બે કારકૂનો રહેતા. મહેસુલ વખતસર ન ભરનારને બે આનાથી એક રૂપિયા સુધી દંડ થતો અને સખત સજા કરવાની જરૂર જણાય તો તડકે બેસાડી માથે લાકડાનો મોટો કકડો મૂકવાની જૂની રીત પણ લેવાતી. ખેડુતની સ્થિતિ બહુ જ ગરીબ હોય કે આગથી નુકસાન થએલું સાબિત થાય તો મહેસુલી અધિકારી રાહત આપી શકતો.[3]

ન્યાયખાતું

ન્યાયખાતામાં બહુ ભારે દાવા નવાબ સાહેબ જાતે ચૂકવતા. બાકીના બીજા દાવા શહેરમાં કોટવાલ ચૂકવતા; ગામડાંઓમાં દરોગાઓ ચૂકવતા. ફોજદારી ગુનાઓની છેવટની અરજી નવાબ સાહેબની હજૂર આવતી, તેમજ બહુ ભારે ગુનાની શિક્ષા પણ હજૂરને પૂછીને કરવામાં આવતી. રાજ્યમાં એક મુનશી ખેડાના પોલિટિકલ એજન્ટ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવા માટે રખાતો અને પોલિટિકલ ખાતું એની પાસે રહેતું. દીવાનીમાં ત્રણ અદાલતો હતી: એક દીવાની અદાલત, બીજી તજવીજસની અને ત્રીજી છેલ્લી અપીલની કોર્ટ–દીવાનખાના. એમાં નવાબ સાહેબ 'એસેસર'ની સલાહથી

3 Bom. Gaz. VI 234-35.

અરજીઓ સાંભળી નિકાલ કરતા. પરચુરણ અરજીઓ અને નાતજાતના ઝઘડાઓમાં નગરશેઠ બે મોટા વેપારીઓને 'એસેસર' તરીકે રાખીને નિકાલ કરતા. હિંદુ કાયદા માટે વંશપરંપરાથી હોદ્દો ભોગવતો શાસ્ત્રી રખાતો. દેવાલેણાને લગતા ઘણા સવાલ લવાદ નીમીને પતાવાતા.[૪] જો એવા દાવા કચેરીમાં આવતા તો લેણી રકમને છ વર્ષ થઈ ગયાં ન હોય તો વ્યાજ સાથે હુકમનામું થતું; છ વર્ષ અને બાર વર્ષની વચ્ચે દાવો થયો હોય તો ફક્ત મૂડીનું જ હુકમનામું થતું અને બારથી વીસ વર્ષની અંદર દાવો થયો હોય તો મૂડી અરધી જ મળતી. જો વીસ વર્ષ થઈ ગયાં હોય તો ચોથા ભાગની રકમ માટે દાવો દાખલ થઈ શકતો. ત્રીસ વર્ષ પછી દાવાનો હક્ક રહેતો નહિ. પૈસાના દાવા ઉપર કોર્ટ ફી અઢી ટકા લેવામાં આવતી. જો હુકમનામું થયા પછી પૈસા ન મળે તો એ આસામીને કેદની સજા થતી.[૫]

કાજીના પ્રમુખપણા નીચે છૂટાછેડા અગર તલ્લાકની એક કોર્ટ પણ હતી. ધાર્મિક બાબતોમાં કાજીની સલાહ લેવાતી અને સ્થાવર મિલ્કતના વેચાણ તથા બદલાના દસ્તાવેજો ઉપર કાજીની સહી, સિક્કો અને મહોર થતાં. આ કામમાં જે ફીનાં નાણાં આવતાં તે મુનશી, કાજી અને નવાબ સાહેબ વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી લેવામાં આવતાં. છૂટાછેડાના દાવામાં કાજી માણસની સ્થિતિ પ્રમાણે ફી લેતા.[૬] આસામી ગરીબ છે એવું પુરવાર થાય તો ફીનો અમુક ભાગ પાછો મળતો.

ફોજદારી અને દીવાની કાયદા સામાન્ય રીતે હતા, પરંતુ એનો અમલ બરોબર થતો નહિ. ફોજદારીમાં 'સમન્સ' કે 'વૉરંટ' કાઢવામાં આવતાં નહિ. જે આસામી ઉપર ગુનાનો વહેમ આવે તેને જામીન આપે ત્યાં સુધી કેદ કરવામાં આવતો; અગર બીજો પુરાવો મળે અથવા પૈસા આપીને છૂટકારો મેળવે તો મળતો. દીવાનીમાં અવ્યવસ્થા કાંઇક ઓછી રહેતી. પરંતુ કેટલીક વાર અમલદારો મન ફાવે તેમ કરતા અને કોઈ બાબતમાં પોલિટિકલ એજંટને અરજી થઈ શકતી નહિ; પરંતુ કોઈ ફરિયાદ એજંટને વ્યાજબી લાગે તો તે સાંભળીને નવાબ સાહેબનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચવામાં આવતું અને તેમાં ન્યાય મળતો.[૭]

જકાત અને આવક—મુસલમાન સમય

ગૂજરાત સલ્તનતના આખર સમયમાં ખંભાત પરગણા તાબે ૬૦૦ ગામ અને સાડાચાર લાખ રૂપિયાની આવક હતી.[૮] પેટલાદ પરગણામાં ગામ ઓછાં છતાં આવક ખંભાતથી વધારે હતી. આ આવકમાં ખંભાત બંદરની આવક ગણાતી નહિ. મોગલાઇમાં ખંભાત ચોરાસી નામ પડ્યું. મિરાતે અહમદીનો લેખક એ વખતે ખંભાત તાબે ૮૮ ગામ હોવાનું લખે છે. મુત્સદ્દીગીરી હજૂર બાદશાહની સનંદથી અને ફોજદારી પણ એ જ રીતે સુબાના દીવાનની પસંદગીથી થાય છે.

---

૪ Bom. Gaz. VI. 235.

૫ એ જ. પૃ. ૨૩૯.

૬ એ જ, પૃ. ૨૩૬. જુદીજુદી નાતના લોકો પાસેથી ફી લીધેલી અને એની વહેંચણી કરેલી તેનો કોઠો ગેઝેટીઅરમાં આપ્યો છે.

૭ આ હકીકત Bom. Gaz. VI પૃ. ૨૩૫–૩૬ ઉપરથી લીધી છે.

૮ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. ૧. પૃ. ૭.

ફોજદારી મુત્સદ્દીગીરીથી ચડીઆતી હતી. બંદરનો દરોગો પણ બાદશાહી સનંદથી નીમાતો. મુત્સદ્દીના હાથ નીચે ખંભાતની બંદરદારી ઉપરાંત ગાંધાર અને ઘોઘા બંદરનો વહીવટ પણ હતો. બીજા અધિકારીઓમાં કાજી, મોહતસિબ (ધર્માધિકારી), ટંકશાળનો દરોગો, મુશરફ, તેવીલદાર, મુકીમ અને ખજાનાનો દરોગો એ બધા સુબાના હાથ નીચે હતા. જમીન તથા સમુદ્ર માર્ગે આવતા જતા માલ ઉપર મુત્સદ્દી, મુશરફ અને તેવીલદારની મહોર તથા મુકીમના દસ્કતની પાવતી આપવામાં આવતી. જ્યાં હાંસલ લેવાતું તેને ફુરજો કહેતા. કપાસ મંડી, ઘી મંડી, લાકડાં મંડી, મીઠા મંડી એ મુખ્ય મંડીઓ હતી.

ખંભાત ફોજદારીના તાબામાં ગાજના કિલ્લાની થાણદારીના ૧૦૦ સવારો, દેહવાણ થાણામાં દોઢસો સવારો, નાપાડ થાણું કે જ્યાં મુહમ્મદ અશરફ ઘોરીએ કોટ બાંધેલો ત્યાં ૧૭૦ સવારો, માહુન, વહી અને વામન થાણામાં દોઢસો સવારો, ખડસરા થાણામાં ૫૦ સવારો, મતીલ થાણામાં સો સવારો, ગઢા થાણામાં ૫૦ સવારો અને બસ્તાનામાં ૫૦ સવારો રહેતા.[૯]

બાદશાહી સમયની આવક અને વ્યવસ્થા ઉપર જોઈ. સ્વતંત્ર સંસ્થાન વખતે આવકમાં ફેરફાર થયા કર્યા છે. ઈ. સ. ૧૮૭૯માં ૩,૮૮,૬૩૦ રૂપિયાની આવક હતી. વસાઈના કરાર પછી ઠરાવેલી ખંડણી રૂા. ૨૫૪૭૫–૫–૧ છે. બધું મહેસૂલ પરગણા કચેરીની તીજોરીમાં જમે થાય છે. ખરચ બાદ કર્યા પછી જે રકમ વધે તે દરબાર સાહેબની ખાનગી તીજોરીમાં જાય છે. કાંઠાનાં ગામનું મહેસૂલ, સમુદ્ર તથા જમીન માર્ગે જતાઆવતા માલની જકાત અને પરચુરણ જકાત, એ દરબાર સાહેબની ખાનગી આવક ગણાય છે. એની કચેરીને તોશાખાના કહે છે ને એનો દરોગો જુદો છે.

પહેલાં ખંભાતમાં આવકજાવક માલ ઉપરની જકાત બહુ ભારે હતી. કપાસ ઉપર ૪.૩૧ ટકા, અફીણ ઉપર ૭.૫૦ ટકા, કાપડ ઉપર ૬.૦૫ ટકા, અનાજ ઉપર ૬.૫૦ ટકા અને તમાકુ ઉપર ૧૦.૯૮ ટકા હતી. ટોલના નાકા ઉપર લેવાતી અવ્યવસ્થિત જકાતથી આ જકાતમાં બીજો વધારો થતો. આવા ભારે વેરાથી વેપારને બહુ હરકત થતી. તેથી મુંબાઈ સરકારની સલાહથી એમાં ફેરફાર કરી ટોલનાં નાકાં બંધ કરવામાં આવ્યાં એ વિગત આગળ જોઈ ગયા છીએ. ગઈ સદીમાં પોલીસનો ખર્ચો રૂા. ૫૦૦૦ થતો.[૧૦] આ સિવાય ગઇ સદીના ઉત્તરાર્ધની શરૂઆતમાં બંદરની વ્યવસ્થાની વિગત પણ આગળ જોઈ ગયા છીએ.

આ ઉપરાંત બાજરી, કોટડા અને ઘાસચારાના વેરા હતા. બાજરીવેરો એક ગાડે બે ખંભાતી રૂપિયા તથા કોટડાવેરો જેને રૂા. ૧૦૦ ઉપર સાંથ આવતી હોય તેને એક ટકો આપવો પડતો. આ

---

૯ મિરાતે અહમદી, ગુ. ભા. ભા. ૨. પૃ. ૧૯૮. મુસલમાન સમયમાં ફોજદારી એટલે લગભગ રાજસત્તા જેવું જ હતું. હિંદુમાં દંડનાયક તે મુસલમાન સમયમાં ફોજદાર ગણાતો. ફોજદાર શબ્દ હાલ જે અર્થમાં વપરાય અને સમજાય છે તે અર્થહીન છે. મોગલાઈના અંત ભાગમાં ઘણી જગ્યાએ સુબાઓ ઉપરાંત ફોજદારો જ સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને રાજા અગર નવાબ બની ગયા.

૧૦ Bom. Gaz. VI 237. આની વિગત આગળ આવી છે. એકસરખો વેરો નાખ્યા પછી બ્રિ.ટશ અને દરબારનો ભાગ હતો એમાંથી ઉપરની પોલીસની રકમ શહેરસુધારણા તથા કેળવણીમાં ખરચ કરવું એવી શરત હતી. અંગ્રેજોના ભાગની જકાત ખેડાના કલેક્ટરના હાથ નીચે મહાલકારી વસૂલ કરતો.

વેરાની ઉપજ દરબારી ઘોડાના ખરચમાં જતી. ઘાસચારાનો વેરો રબારીઓ પાસેથી ગાયો વગેરે ચારવા માટે રૂ. ૧ૢ લેવાતો. આ બધામાંથી રૂ. ૫૦૦૦ની આવક હતી. કારીગરો અને ધંધાદારીઓ પાસેથી મોહતરફાવેરો અને કસબવેરો એ નામના વેરા લેવાતા.[૧૧]

૨૭. નવાબ સાહેબે કરેલા વહીવટી સુધારા

આ પ્રમાણે ગઈ સદીના છેલ્લા પાદ સુધી વહીવટ ચાલતો હતો. સ્વર્ગસ્થ નવાબ સાહેબ જાફરઅલીખાન સાહેબના રાજ્યમાં આમાં ઘણા સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા અને કેટલાંક ખાતાંઓમાં અંગ્રેજી જિલ્લાઓ જેવો વહીવટ દાખલ કરવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા હતા. ન્યાયખાતામાં સુધારા કરી ન્યાય બરોબર અને એકસરખો મળે એવી વ્યવસ્થા તેઓ નામદારે કરી અને લોકોની સગવડ ખાતર ત્રણ કચેરી એકજ મકાનમાં આણી. જમીન મહેસૂલ ખાતામાં પણ અંગ્રેજી જિલ્લાઓ જેવા સુધારા કર્યા, સર્વે અને જમાબંદી દાખલ કરી તથા જેનું વર્ણન ઉપર કર્યું છે તેવા કેટલાક નકામા જૂના વેરા બંધ કર્યા. પોલીસ ખાતામાં પણ જૂના રિવાજ બંધ કરી નવું ધોરણ દાખલ કર્યું. વહીવટ કહી શકાય એવો કેળવણીનો વહીવટ પણ એ નામદારના રાજ્યમાં જ થયો. એનું વર્ણન આગળ કરીશું. રાજ્ય તરફથી દવાખાનાં પણ તેઓશ્રીના રાજ્યમાં થયાં. કૅનેડી હૉસ્પિટલ, બીબીબહુ બેગમસાહેબ ડિસ્પેન્સરી અને સ્ટેટ જનાના હૉસ્પિટલ એમ ત્રણ દવાખાનાં થયાં. લગભગ બાર લાખ રૂપિયાને ખર્ચે આણંદ પેટલાદ રેલવેને ખંભાત સુધી લંબાવી ખંભાતને મુંબાઇની રેલવે સાથે જોડયું. આ રેલવે લગભગ બાર માઇલ સુધી દરબાર સાહેબની માલિકીની છે. પરંતુ એનો વહીવટ બૉમ્બે બરોડા ઍન્ડ સેંટ્રલ ઇન્ડિયા રેલવે કરે છે.[૧૨] ખંભાત બંદરની સુધારણા પણ એઓ નામદારે કરી હતી. હાલ જ્યાં સુધી ડક્કો છે ત્યાં સુધી રેલવે લઈ જવામાં આવી વળીસ્ટેટ તરફથી માલ લાવવા માટે એક સ્ટીમર તથા ખંભાત ભાવનગર વચ્ચે ઉતારૂઓની એક સ્ટીમર એમ રાખવાનું ઠરાવેલું, પરંતુ એઓ નામદાર બેહસ્તનશીન થવાથી એ યોજના પૂરી અમલમાં આવી નહિ.

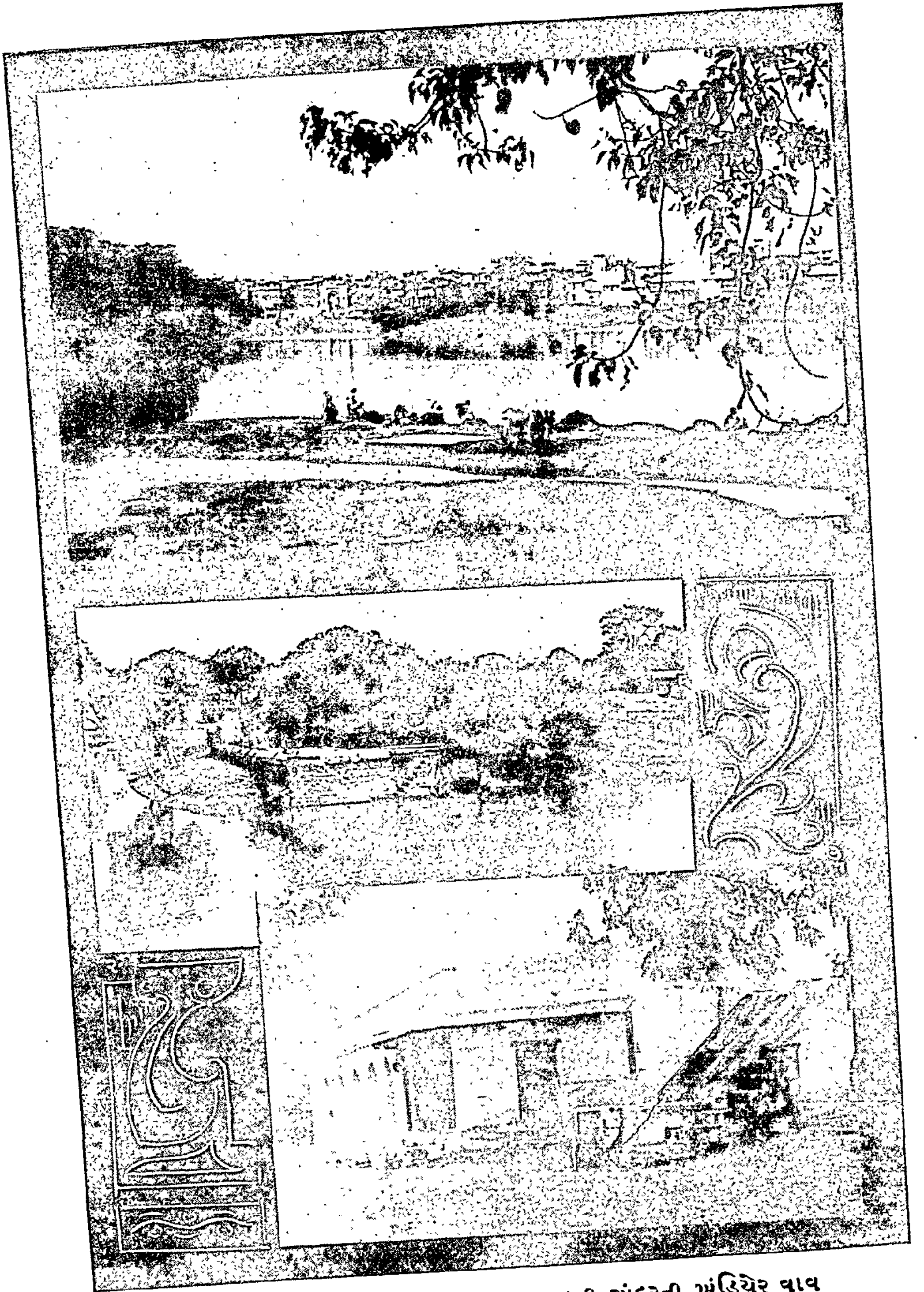
મ્યુનિસિપાલિટી

ખંભાતમાં મ્યુનિસિપાલિટી પણ થોડાં વર્ષથી દાખલ કરવામાં આવી છે. મ્યુનિસિપલ વહીવટ બાર માણસોની કમિટી કરે છે; એમાં ૭ પ્રજા તરફથી ચુંટાય છે અને ૭ રાજ્ય તરફથી નીમાય છે

---

૧૧ Bom. Gaz. VI. 238. દરેક ઘાંચીની ઘાણીના રૂ. ૨થી ૫, કપાસના લોઢનારૂ. ૨થી ૫, મોચીની દુકાનના રૂ. ૨, ગાંધીની દુકાનના રૂ. ૩, લુહારની દુકાનના રૂ. ૨ થી ૫, સુતાર ઉપર રૂ. ૨ થી ૫, દરજી ઉપર રૂ. ૩, સોની ઉપર રૂ. ૩ થી ૧૩, કુંભાર ઉપર રૂ. ૨ થી ૩, ચમારોની આખી નાત ઉપર ગામ દીઠ રૂ. ૧૦, અને વણકરો ઉપર શાળ દીઠ રૂ. ૫. આ સિવાય માત્ર ખંભાત શહેરના લોકો પાસેથી ઘર દીઠ 'કાઠીઆ પાળ' વેરો દસ આના લેખે લેવાતો તે કાઠીઓના ત્રાસના રક્ષણના નામે લેવાતો. મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર આવેલાં ઘરો ઉપર વધારાનો વેરો પણ લેવાતો અને ચોટામાં વેચાતી વસ્તુઓ ઉપર બજારનો વેરો સવા ૭ ટકા લેવાતો.

૧૨ આ રેલવે સ્ટેટની માલિકીની ખંભાતથી તારાપુર સુધી છે. ઈ. ૧૯૩૨માં એની કુલ આવક રૂ. ૧,૦૬,૦૦૫ થઇ હતી. તેમાંથી બી. બી. ઍન્ડ સી. આઇ. નો ખર્ચ જતાં રૂ. ૪૩,૧૪૨ રાજ્યને નફાના રહ્યા હતા.

(૧) માદલા તળાવ (૨) માદલા તળાવની અંદરની ખંડિયેર વાવ
(૩) દિલખુશ બગીચાવાળી જગ્યા

ચૂંટણી દર ત્રણ વર્ષે થાય છે. મ્યુનિસિપાલિટીની આવક રૂ. ૫૨,૭૦૦ની છે.[૧૩] એના હાલના પ્રમુખ નવાબ સાહેબના સ્ટેટ એન્જીનીઅર જહાંગીર રૂસ્તમજી જસાવાળા બી. ઈ. છે. સદ્‌ગત નવાબ સાહેબ જાફરઅલીખાન સાહેબના નામ સાથે જોડાએલું ખંભાતનું વૉટર વર્ક્સ પણ મ્યુનિસિપલ વહીવટ તળે મુકાએલું છે. એની આવક રૂ. ૪૪,૦૨૭ છે અને ખર્ચ રૂ. ૪૦,૬૪૯ છે. ખંભાતમાં વીજળીની રોશની પણ છે.

હાલ થએલા ફેરફાર

હાલ ખંભાતનું લશ્કર ૧૧ સવાર અને ૧૫૦ પાયદળનું છે. ૧૭ તોપો છે, પણ તેમાં કામમાં આવે એવી ત્રણ છે. પોલીસમાં કુલ ૨૨૦ માણસો છે; એમાં ૬૨ હથીઆરબંધ પોલીસ, ૧૯ ઘોડેસવાર અને ૧૩૯ પાયદળ પોલીસ છે. ગામડાંના પોલીસ, મુખી વગેરે બાદ કરતાં કુલ ૩૮૯ છે. ખંભાત રાજ્યમાં ૮૫ ગ્રામપંચાયત છે એ ઘણું વખાણવાલાયક છે. આ પંચાયતોએ ઈ. સ. ૧૯૩૧-૩૨માં ૩૧૫ ફોજદારી નાના ગુનાના નિકાલ કર્યા અને ૧૪૭૨ દીવાની નાના દાવાના ચુકાદા કર્યા.[૧૪]

આ સિવાય સદ્‌ગત નવાબ સાહેબ બેહસ્તનશીન થયા પછી અને હાલના નામદાર નવાબ સાહેબ બહાદુર તખ્તનશીન થયા તે દરમ્યાન ખંભાતના વહીવટમાં ઘણા સુધારા થયા છે; અને નામદાર નવાબ સાહેબ બહાદુરની અભિલાષા ગાદીએ આવતાં જ ખંભાતને એક આદર્શ રાજ્ય બનાવવાની હોવાથી એઓ નામદારે પણ વહીવટમાં ઘણા સુધારા કરવાની શરૂઆત કરી છે.

ખંભાતના દીવાન

આ બધા વહીવટના મુખ્ય સૂત્રધાર, બધાં રાજ્યોમાં હોય છે એમ, દીવાન છે.[૧૫] ખંભાત સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જાહેર થયું ત્યાર પછી એક અગર બીજા નામે દીવાનનો હોદ્દો ચાલુ રહ્યો છે. વ્રજલાલ પેશકાર,[૧૬] ધર્મચંદ, ગુલાબરાય વગેરેનાં નામ તથા નજુમખાન સાહેબનું નામ જોઈ ગયા. ગુલાબરાય પણ ખટપટી હતો એમ જણાય છે. એના વખતમાં, નવાગામના એક વેણીરામ નામના મરાઠાઓના માનીતા પાટીદારને ખંભાતની દીવાનગીરી આપવાનું કહી ખંભાત બોલાવી મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. વેણીરામ આસપાસ ઘણો ત્રાસ આપતો. વેણીરામનો અને ખંભાતના નવાબનો રાસડો ફૉર્બ્સ સભાના હસ્તલિખિત સંગ્રહમાં છે. અને એમાં ગુલાબરાયે ભાગ લીધેલો એમ લખે છે. શંભુરામ અને નજુમખાને તો લગભગ ઘણી મોટી સત્તા અનુભવેલી, પરંતુ શંભુરામે વહીવટમાં ભાગ લીધેલો નહિ. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી ખંભાતના દીવાનનાં નામ મળી આવે છે તે અહીં આપ્યાં છે.

---

૧૩ Cambay Administration Report 1931-32. આ આવકમાં, રાજ્ય તરફથી જે રૂ. ૨૫,૦૦૦ આપવામાં આવે છે તેનો સમાવેશ થાય છે.

૧૪ એ જ.

૧૫ ગેઝેટીઅરના લેખકે વહીવટના પ્રકરણમાં દીવાનના હોદ્દા માટે કાંઇ નથી લખ્યું એ જરા નવાઈ જેવું લાગે છે.

૧૬ વ્રજલાલની બાહોશી આગળ ગએલાં પ્રકરણોમાં સ્ટેટને કરેલી સેવાથી અને કટોકટીના સમયે પૂને પગરસ્તે જઇને કુનેહથી કામ કર્યાથી જણાઈ આવે છે.

ઈ.સ. ૧૮૮૦ પછી ખંભાતના દીવાન

ઇ.સ. ૧૮૮૦ પહેલાં દીવાન તરીકે ખાસ હોદ્દાદારનાં નામ મળતાં નથી; પરંતુ ૧૮૮૦ના અરસામાં અમદાવાદના સાઠોદરા નાગર રા. ગોપાળભાઈ વખતોવખત ખંભાત આવીને દીવાનના હોદ્દાને લગતું રાજદ્વારી કામકાજ સંભાળી જતા. ઈ. સ. ૧૮૮૦માં નામદાર નવાબ સાહેબ જાફરઅલીખાન સાહેબના રાજ્યમાં પહેલા દીવાન તરીકે શ્યામરાયનું નામ માલૂમ પડે છે. એમણે ઈ. સ. ૧૮૮૦થી ૧૮૮૩ સુધી કામ કર્યું. પછી એકએ વર્ષ નબીખાં નામના દીવાન થયા અને ઈ.સ. ૧૮૮૫થી ૧૮૯૦ સુધી શ્યામરાય લાડ પાછા દીવાન થયા. એમના વખતમાં હુલ્લડ થયાનું આગળ જોઈ ગયા. એ પછી 'જૉઈન્ટ ઍડમિનિસ્ટ્રેશન' નીમવામાં આવ્યું. એ વખતે વહીવટ મિ. કૅનેડી અને અમદાવાદના બ્રહ્મક્ષત્રિય રા. બા. કેશવલાલ હીરાલાલના હાથમાં હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૦થી ૧૮૯૪ સુધી આ વહીવટ રહ્યો. એ પછી ઈ. સ. ૧૮૯૫થી ઈ. સ. ૧૯૧૪ સુધી લાંબી દીવાનગીરીએ રા. માધવરામ નામના દીવાન હતા. સદ્‌ગત નવાબ સાહેબના રાજ્યમાં જે સુધારા જોયા તે એમના વખતમાં થયા હતા. ખંભાત બંદરની ખીલવણી તથા દરેક ખાતાંમાં બ્રિટિશ જિલ્લાઓને અનુસરીને જે જે ફેરફાર થયા તે એમણે કર્યા હતા. એમનું નામ ખંભાતના એક સફળ દીવાન તરીકે ગણાય છે. એમના પછી થોડોથોડો વખત ત્રણ દીવાન આવી ગયા. થોડા દિવસ અમદાવાદવાળા રા. બા. બુલાખીદાસ બાપુજી આવ્યા; તે પછી અબ્દુલ લતીફ આવ્યા અને તે પછી પાંચથી છ મહિના બમનજી આવ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં નવાબ સાહેબ જાફરઅલીખાન સાહેબ બેહસ્તનશીન થવાથી અને હાલના નામદાર નવાબ સાહેબ સગીર ઉમરના હોવાથી ઍડમિનિસ્ટ્રેશન નીમાયું. એમાં ઈ. સ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૧૮ સુધી બમનજી જ રહ્યા. તે પછી ઈ. સ. ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૯ સુધી રા. નામજોશી, મોલવી અને રા. બા. કુલકરણીનો વહીવટ રહ્યો, અને નામદાર નવાબ સાહેબ તખ્તનશીન થયા ત્યારે રા. બા. કુલકરણી દીવાન થયા. એમના ગયા પછી અમદાવાદના સાઠોદરા નાગર રા. વાસુદેવ માવજીભાઈ જે નાયબ દીવાન હતા તે દીવાન થયા; અને થોડા મહિના પછી એમને મૂળ બ્રિટિશ નોકરી ઉપર પાછું જવાનું થવાથી હાલના દીવાન દીવાન બહાદુર નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ખંભાત રાજ્યના દીવાનપદ ઉપર છે.

હાલના દીવાન સાહેબ

દીવાન બહાદુર નર્મદાશંકરભાઈ અમદાવાદના સાઠોદરા નાગર છે. એમની રાજકારભાર કરવાની શક્તિ એમના બ્રિટિશ ડેપ્યુટી કલેક્ટરના હોદ્દાની, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઑફિસરના હોદ્દાની, વાંદરા અને છેવટે મુંબાઈ મ્યુનિસિપાલિટીના કમિશનરના હોદ્દાની સફળતાથી વ્યક્ત થએલી છે. મુંબાઈ જેવા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીના મુખ્ય વહીવટદારનું કામ એટલે હિંદના એક મોટામાં મોટા દેશી રાજ્યના વહીવટનું કામ. એટલે રાજ્યની વ્યવસ્થા એમને હાથે સફળ થાય એમાં નવાઈ નથી. આમ એક કાર્યકુશળ મંત્રીના સર્વ ગુણ એમનામાં છે. આ ઉપરાંત એઓ ગૂજરાતના પ્રખર વિદ્વાન અને તત્ત્વજ્ઞ છે. વેદાંત અને દર્શનશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસી તરીકે હિંદુસ્તાનના મોટા પંડિતોની સાથે બેસે એવું એમનું જ્ઞાન છે. એ બધી વિગતમાં ઊતરીએ તો બહુ લંબાણ

થાય. ખાસ નોંધવા જેવું તો એ છે કે ગૂજરાતીમાં અલભ્ય એવું ઉત્કૃષ્ટ વક્તૃત્વ એમનામાં છે. ખબર આપ્યા વગર (extempore) ગમે તે વિષય ઉપર એઓ ઉત્તમ વ્યાખ્યાન કરી શકે છે. એમની વાણી મધુર અને મનોહર તથા પ્રવાહ અસ્ખલિત છે. ઘણા વિદ્વાનોમાં સરસ્વતી મગજમાં હોય છે પણ નર્મદાશંકરભાઈમાં તો મગજ અને જીભ બંનેમાં સરસ્વતીનો વાસ છે. આમ વહીવટ અને સરસ્વતી બંનેની ઉપાસનામાં સર્વોત્તમ સ્થાન એમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જોઈ જી. કે. ચેસ્ટર્ટને લૉર્ડ મેકૉલેને double first ઉપનામ આપેલું તે યાદ આવે છે.

પ્રકરણ સોળમું

સામાજિક વિકાસ—કેળવણી

પ્રાચીન સમાજ

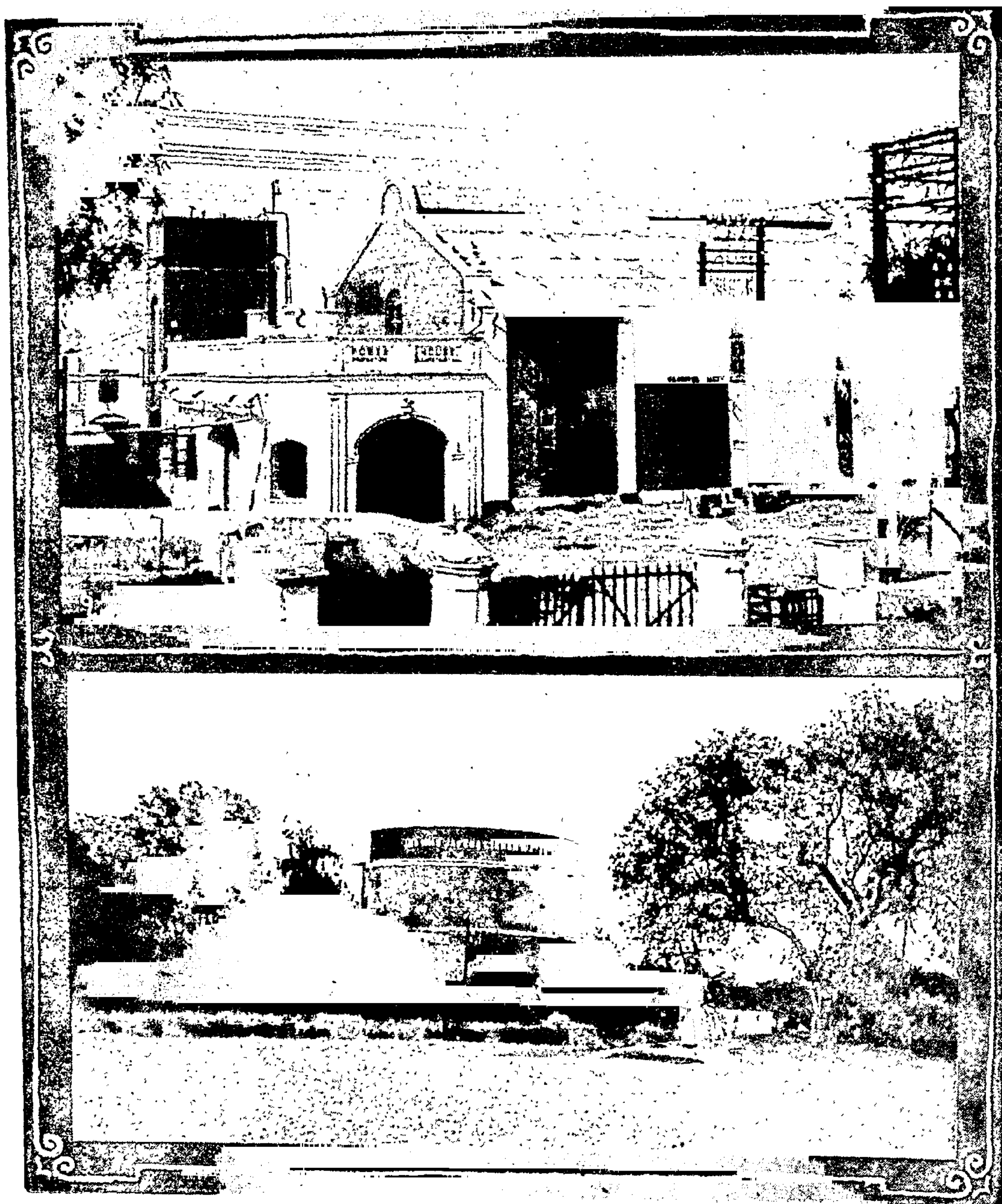
પ્રાગૈતિહાસિક સમયના ખંભાત અને ગૂજરાતના કિનારા સંબંધી જે અનુમાનો માત્ર થઈ શકે છે તે આગળ જોઈ ગયા. મોહેન-જો-ડેરોમાં જે આગળ વધેલો સમાજ હતો તેની હદ ખંભાતના અખાત અને નર્મદાના તટપ્રદેશ સુધી હતી તે પણ ઉપર જોઈ ગયા. આ સમાજ પૌરાણિક શૈવ ધર્મ અને દેવી ધર્મનું કોઈ વિચિત્ર મૂળ સ્વરૂપ હોય એવો ધર્મ પાળતો હતો. ખંભાત અને ગૂજરાતના કિનારાના જનસમાજનો ઐતિહાસિક સમયમાં વ્યાપક ધર્મ પાશુપત કહી શકાય. જોકે સાથેસાથે સૂર્યપૂજા પણ હતી. ઈ.સ. ના ત્રીજાથી દસમા શતક સુધીમાં બૌદ્ધોનું જોર સારી રીતે હતું તે પણ જોયું. સ્કંદપુરાણના કૌમારિકા ખંડ ઉપરથી, અને છેક તેરમી સદીના અંત સુધી સોલંકી રાજાઓ પરમ માહેશ્વર હોવાથી બૌદ્ધો અને તે પછી જૈનોનું જોર વધવા છતાં શૈવ મત ખંભાતમાં મુખ્ય ધર્મ રહ્યો હોય એમ લાગે છે. સોલંકીઓના સમયમાં ખંભાતની જ્યારે ખરેખરી ચઢતી હતી ત્યારે વેપારના કારણથી જૈનોની મોટી વસ્તી ખંભાતમાં હતી.

મધ્યકાલીન હિંદુ સમાજ

એકંદરે જોતાં જણાશે કે ઈ.સ.ની બારમી સદીના અંતથી આજ સુધી ખંભાતના જનસમુદાયમાં કોઈ પણ પ્રતિભાસંપન્ન વર્ગ હોય તો તે જૈન કોમ છે. હેમચંદ્રાચાર્ય, હીરવિજય સૂરિ અને વિજયસેન સૂરિ જેવા યુગપ્રધાન જૈનાચાર્યોએ ખંભાતમાં વખતોવખત લાંબા નિવાસ કરેલા છે; મહારાજાધિરાજ કુમારપાલના વખતમાં ઉદયન મંત્રી અને પછી વસ્તુપાલ તેજપાલ જેવા રાજપુરુષોથી જૈન સમાજ પોપાયો છે; અને પોણા બસો વર્ષની અમદાવાદની સલ્તનત તથા સો વર્ષની તે પહેલાંની દિલ્હીના સુબાઓની સત્તા દરમ્યાન પણ જૈન કોમે ખંભાતના સમાજમાં પોતાનું અગ્રેસરપણું કાયમ રાખ્યું હતું એ સમરાશાહ અને વજિયા તથા રાજિયાશાહના ઉલ્લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આજે પણ ખંભાતનો જનસમુદાય મોટે ભાગે હિંદુ છે અને હિંદુઓમાં જૈનોનું જ ખાસ જોર છે. ખંભાતના પ્રાચીન બ્રાહ્મણ મહાસ્થાનના બ્રાહ્મણો ધીમેધીમે એ વેપારપ્રધાન શહેરમાંથી બીજે ચાલ્યા ગયા છે.

સમાજની સંસ્કારિતા

પુરાતન ખંભાતના જનસમાજની જાહોજલાલી એક વખત ઘણી તેજસ્વી હશે એમાં તો શંકા નથી. હેમચંદ્ર સૂરિ જેવા ભવિષ્યમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ કહેવાએલા પ્રભાવકે ખંભાતમાં દીક્ષા લીધી એટલે જૈનદર્શનના પ્રખર પંડિતો અને સમર્થ મુનિઓ ખંભાતમાં હશે. વસ્તુપાલ તેજપાલ તો જેવા ધનવાન અને સત્તાવાન હતા તેવા જ વિદ્યાવિલાસી પણ હતા. પાટણના રાજપુરોહિત સોમેશ્વર દેવ—કીર્તિકૌમુદીના કર્તા—જેવા કવિપંડિતો એમની પાસે રહેતા. જયસિંહ સૂરિ કૃત હમ્મીરમદમર્દન નાટક સંસ્કૃતમાં વસ્તુપાલના પુત્ર જયંતસિંહના હુકમથી ખંભાતમાં ભીમેશ્વરના ઉત્સવના વરઘોડા વખતે

(૧) પાવર હાઉસ (૨) નવાબ જાફરઅલીખાન વૉટર વર્ક્સ

ભજવાયું હતું. એટલે ગૂજરાતે ઉત્પન્ન કરેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ખંભાતે પોતાનો ફાળો આપ્યો છે[1] અને સંસ્કૃત નાટક ભજવાતું જોઈ શકે એવી એ વખતના શિષ્ટ સમાજની સ્થિતિ હતી તે વ્યક્ત થાય છે. જાતે જૈન છતાં ભીમેશ્વરના ઉત્સવ પ્રસંગે જયંતસિંહ રસભર્યો ભાગ લે એ પણ એ સમયના સમાજની સહિષ્ણુતા અને મિલનસારપણું સિદ્ધ કરે છે. હાલના જેવો જકડાએલો એ વખતનો સમાજ નહિ હોય એમ લાગે છે. જોકે હાલ પણ રાજ્યકર્તાઓમાં હિંદુ રાજ્યકર્તા મુસલમાન ઈદના તહેવારોમાં સવારી કાઢી ભાગ લે છે અને મુસલમાન રાજ્યકર્તા હિંદુના દશેરાની સવારી કાઢી ભાગ લે છે એ ઓછું પ્રશંસનીય નથી.[2] બાલચંદ્ર સૂરિએ પણ એ જ અરસા (તેરમી સદી)માં ખંભાતનું મનોહર વર્ણન કર્યું છે અને એને ઈંદ્રપુર જેવું કહેલું છે.[3]

ખંભાતી રાગ

આ વખતમાં ભોગવિલાસ અને કલાઓમાં પણ ખંભાત ઘણું આગળ વધેલું જણાય છે. હિંદુસ્તાનના સંગીતશાસ્ત્રમાં ઘણાં રાગરાગિણીઓને દેશો અને શહેરો તરફથી નામ મળેલાં છે. દેશોનાં નામ ઘણા રાગને છે પરંતુ શહેરોનાં બહુ નથી. संगीतरत्नाकरમાં એક રાગનું નામ खम्भाइति આપેલું છે. એટલે संगीतरत्नाकरનો સમય બારમી સદીનો ગણીએ તોપણ એક ખાસ રાગને નામ આપી શકે એટલો સંગીતનો શૉખ ખંભાતમાં વધેલો હોવો જોઈએ, અને એવા શૉખને વધતાં સદીઓ પસાર થઈ ગએલી હોવી જોઇએ. સોળ અને સત્તરમી સદીના જૂના ગૂજરાતીમાં લખાએલા જૈન રાસાઓમાં 'ખંભાતી' રાગ નજરે પડે છે. આજે આ ખંભાતી રાગ ખંભાતમાં જ ગવાય છે કે નહિ એ તો કોઈ સંગીતવિશારદ કહે ત્યારે.[4]

---

૧ પૈસા કમાવા પાછળ સર્વસ્વ ભૂલી જવાયું છે એમ આપણા ગૂજરાતને માટે ગણાય છે, પણ એક દૃષ્ટિએ તે ભ્રમ છે. આવી બાબતોમાં ખોટા પ્રાંતાભિમાનનો આક્ષેપ ન આવે એવી રીતે શાંત તુલના કરવી જોઇએ. દક્ષિણીઓ અને બંગાળાઓથી અંજાઇ ગએલાઓ ગૂજરાતને વિદ્યાથી વિમુખ પ્રાંત ગણે છે. પરંતુ ગૂજરાતે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ગર્વ ધરી શકાય એવો ફાળો આપેલો છે. એ માટે પ્રિ. આનંદશંકરભાઇનો 'ગૂજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય' એ નામનો લેખ સાહિત્ય પરિષદ માટે લખેલો છે તે જોવો. પાંચ–અગર કોઈ મતે ૭–મહાકાવ્યોમાં બે મહાકાવ્યો, માઘ અને ભટ્ટી, એ બે ગૂજરાને આપ્યાં છે. ભટ્ટી કાવ્ય (રાવણવધ મહાકાવ્ય) સાતમી સદીમાં વલભીપુરમાં રચાયું છે.

૨ જયસિંહ સૂરિ ખંભાતને માટે આ શબ્દો વાપરે છે:

महोदधि मुख मुखर लहरी मधुरावरपान महमहनीय महीसरिन्मुखमन्डन दक्षिण कुण्डलायित स्तम्भतीर्थनगरी ॥

[૩] स्तंभतीर्थमितिरव्यातमास्ते ऽतीन्द्र पुरंपुरम् ॥१७॥ यदुपान्ते श्रितोत्संगासङ्गमङ्गेन पीडयन् । महीमहीनमगितां सेवते सरितां पतिः ॥१८॥ विवृतोभयकूलोरुः प्रस्नुत्वरपयोधरा । यत्रप्रसूते सत्पोतान् कुमि [illegible] ॥१९॥ नानाद्वीपान्तरायातसांयत्रिक विनिर्मितैः । भाण्डकूटैर्यदा कीर्ण क्रीडा शैलरिवश्रियः ॥२०॥ [illegible] कोटकोशकैरिव काननम् ॥२१॥ सकेशैरपि निष्केशै र्धीवरैरप्यधीवरैः । राजतेरत्नरैश्चान्[illegible] ॥२२॥ सदाकरजपातारः स्फारकेलि महा वहिः । वत्तो वानगणोऽन्तश्च व्यरुचन् मानवा नवाः ॥२३॥

૪ જૂના વખતમાં ગુર્જર રાગ પણ હતો. (જુઓ ગીતગોવિંદ). કાનડો, ગોડી, ગાંધાર વગેરે [illegible] તો ઘણાં નામ દેશો ઉપરથી પડેલાં છે. મને લાગે છે કે બિલાવલ રાગ વેરાવળ બંદર ઉપરથી [illegible]

જૈન કવિ ઋષભદાસ

ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પણ ખંભાતે પોતાનો ફાળો આપેલો છે. એમાં મુખ્ય નામ સત્તરમી સદી-ની શરૂઆતમાં થઇ ગએલા જૈન કવિ ઋષભદાસનું આવે. જૈનોમાં મોટે ભાગે સાધુઓ લેખક થઈ શકતા. પરંતુ કવિ ઋષભદાસ ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં તે સમયમાં સારા કવિ તરીકે વિખ્યાત થયા છે. એમના દાદા મૂળ વિસલનગરના વતની હતા. એમનું નામ મહીરાજ. સંઘ કાઢવાથી એમની અવટંક સંઘવી પડેલી. મહીરાજના પુત્ર સાંગણ અને એમના ઋષભદાસ. સાંગણ વીસનગર છોડી વેપાર માટે ખંભાત આવેલા અને ખંભાતના વતની થઈ ગયા. ઋષભદાસ ગર્ભશ્રીમંત હતા. એટલે એ જમાનામાં ગૃહસ્થાશ્રમી ને ગર્ભશ્રીમંત, અને વધારામાં વિદ્યાના નામથી દૂર ભાગનાર વેપારી વર્ગના પોતે માણસ છતાં કવિ તરીકે નામ મેળવ્યું એ આજે જરા નવાઈ જેવી વાત લાગે. ઋષભદાસે પણ સંઘ કાઢ્યો હતો. એમણે અકબ્બર અને જહાંગીરના વખતના ખંભાતનું તથા ખંભાતના સમાજનું સારૂં, અને કવિઓ સામાન્ય રીતે કરે છે તેવી અતિશયોક્તિ વગરનું, ચિત્ર આપ્યું છે. આ કવિએ એ સમયની ગૂજરાતી ભાષામાં લગભગ ૩૨ રાસ લખ્યા છે. હીરવિજય રાસ, ભરતબાહુબલિ રાસ, હિતશિક્ષા રાસ, કુમારપાલ રાસ આદિ પ્રસિદ્ધ છે. કવિ સંસ્કૃતના સારા જ્ઞાતા હતા. કવિ તપાગચ્છના આચાર્ય વિજયદેવ અને વિજયતિલક એ બંનેના શિષ્ય હતા. એ બંને આચાર્યો વિજયસેન સૂરિના શિષ્ય હતા અને વિજયસેન સૂરિ યુગપ્રધાન પ્રભાવક શ્રી હીરવિજય સૂરિના શિષ્ય હતા. શ્રી હીરવિજય સરિએ શહેનશાહ અકબરને પ્રતિબોધ્યો હતો. હવે ઋષભદાસજી કૃત ખંભાતના સમાજનું અને શહેરનું વર્ણન જોઇએ:

[5]ગુરુનામિં મુઝ પોહોતી આસ, ત્રંબાવતીમાં કીધો રાસ.
સકલ નગર નગરી મહિં જોય, ત્રંબાવતી તે અધિકી હોય
સકલ દેશ તણો શિણગાર, ગુર્જ્જર દેશ નર પંડિત સાર.
ગુર્જ્જર દેશના પંડિત બહુ, ખંભાયતિ આગલિ હારઈ સહૂ.
જિહાં વિવેક વિચાર અપાર, વસઈ લોક જિહાં વર્ણ અઢાર.
ઓલપાઈ જિહાં વરણાવરણ, સાધુ પુરુષનાં પૂજઈ ચરણ.
વસઈ લોક વારૂ ધનવંત, પહિરઈ પટોલાં નારિ ગુણવંત.
કનક તણા કંદોરા જડ્યા, ત્રિણ્ય આંગલે તે પુહુલા ઘડ્યા.

પણ પ્રાચીન સમૃદ્ધ બંદર હતું. વેલાકૂલ એટલે બંદરનું સંસ્કૃત નામ. એના ઉપરથી પ્રાકૃત વેલાઉલ થઈ એનું વર્ણવિપર્યયથી ભ્રષ્ટ રૂપ વેરાવળ થયું. મુસલમાનો એને અસલથી બિલાવલ કહેતા. એ ઉપરથી ખંભાતની પેઠે બિલાવલ થયું હોય. જો આ ખરૂં હોય તો આશાવરી એ આશાવલી–આશાવલમાં થએલો રાગ હોય? કોઇ સંગીતશાસ્ત્રી આ ઉપર પ્રકાશ નાખશે? ગમે તેમ પણ ખંભાતી રાગ તો વપરાએલો છે અને તેને સંગીતરત્નાકરનો આધાર છે.

૫ જુઓ આનંદ કાવ્યમહોદધિ., મૌક્તિક ૫., શ્રી. હી. વિજય રાસ. પૃ. ૩૧૬–૧૮. આ વર્ણનનો ઉતારો મૌક્તિક ૮મામાં ઋષભદાસ ઉપરના નિબંધમાં કર્યો છે, તેમાં ખંભાતનાં એ કવિએ કરેલાં વર્ણનો પણ આપ્યાં છે. મૂળ અને ઉતારામાં કેટલાક શબ્દોમાં ફેર જણાય છે.

હીર તણા કંદોરા તલઈ, કનક તણા માદલીઆ મલઈ.
રૂપક સાંકલિઉં બીખરી, સોવન સાંકલી ગલિ ઊતરી.
વડા વાણીઆ જિહાં દાતાર, સાલૂ પાઘડી બાંધી સાર.
લાંબી ગજ ભાંખું પાંત્રીસ, વાધંતા હરપઈ કર સીસ.
ભઇરિવની અંગતાઈ જ્યાંહિ, ઝીણા ઝગા પહિર્યા તે માંહિ.
ટ્ટી રેશમી કહિઢિ ભજી, નવ ગજ લંબ સવા તે ગજી.
ઊપરી ફાલીઉં બાંધઈ કોઈ, ચ્યાર રૂપઈઆનું તે જોઈ.
કોઈ પછેવડી કોઈ પાંમરી, સાઢિ રૂપઈઆની તે ખરી.
પહિરિ રેશમી જેહ કભાય, એક શત રૂપૈયા તે થાઈ.
હાથે બહિરખા બહુ મુદ્રિકા, આવ્યા નર જાણું સ્વર્ગ થકા.
પગે વાણહી અતિ સુકુમાલ, શ્યામ વર્ણ સબલી તે જાલ.
તેલ ફૂલ સુગંધ સનાન, અંગિ વિલેપન તિલક નિ પાન.
એહવા પુરુષ વસિં જેણિ ઠારિ, સ્ત્રીની શોભા કહી ન જાય.
રૂપિં રંભા બહુ શિણગાર, ફરી ઉત્તર નાપઈ ભરતાર.
અસ્યું નગર ને ત્રંબાવતી, સાયરલહિરિ જિહાં આવતી.
વાહાંણ વપારિ તણો નહિ પાર, હાટે લોક કરિં વ્યાપાર.
નગરકોટ નિ ત્રપોલિઉં, માણિકચોક બહુ માણસ મલ્યું.
વોહોરઈ કુંલી ડોડી સેર, આલઈ દોકડા તેહના તેર.
ભોગી લોક અસ્યા જિહાં વસઈ, દાંન વરઈ પાછા ન વિપસઈ.
ભોગી પુરુપ નિ કરૂણાવંત, વાણિગ છોડિ તુ બાંધ્યા જંત,
પશુ પુરુષની પીડા હરિ, માંદા નરનિ સાજા કરિ.
અજા મહીપ કરિ સંભાલ, શ્રાવક જીવદયા પ્રતિપાલ.
પંચ્યાસી જિનના પ્રાસાદ, ધ્વજ તોરણ તિહાં ઘંટાનાદ.
પસ્તાલીસ જિહાં પોપધ શાલ, કરઈ વષાણ મુનિ વાચાલ.
પડિક્કમણું પોષધ પૂજાય, પુણ્ય કરતાં ઘાઢા જાય.
પ્રભાવન વ્યાખ્યાનિ જ્યાહિં, શાહાની વાત્સલ્ય હોઈ પ્રાંહિં.
ઉપ્યાશરો દેહરૂં નિ હાટ, અસન્ત દૂરિ નહિં તે વાટ.
ઠંડિલ ગોચરી સોહિલ્યા આંહિં, મુનિ અહિં રહિવા હીંડિ પ્રાંહિં.
અસ્યું નગર ત્રંબાવતી વાસ; હીર તણો તિહાં જોડ્યો રાસ.
પાતશા ખુરમ નગરનો ધણી, ન્યાય નીતિ તેહનિં અતિ ઘણી.
તાસ અમલિ કીધો મિં રાસ, સોગણ સુત કવિ ઋષભદાસ.
સંવત સોલ પંચ્યાસી ઊજસિ, આસો માસ દસમી દિન તસિં.

ગુરુવારિં મિં કીધો અભ્યાસ, મુઝ મન કેરી પુહોતી આસ.
શ્રીગુરુ નામિં અતી આનંદ, વંદો વિજયાનંદ સૂરિંદ.[૬]

આ વર્ણન ઉપરથી લોક, તેમની ધર્મભાવના, પહેરવેશ, વેપાર, બધાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. બીજાં વર્ણન આટલાં લાંબા ન આપતાં ખાસ વિશેષતા આપીએ.

વસત વિવહારીઆ કનક કોડે ભર્યાં.
ઉઠી પરભાતિ જિન મંદિર જાવઈ. (શ્રેણિક રાસ.)

. . . . . .

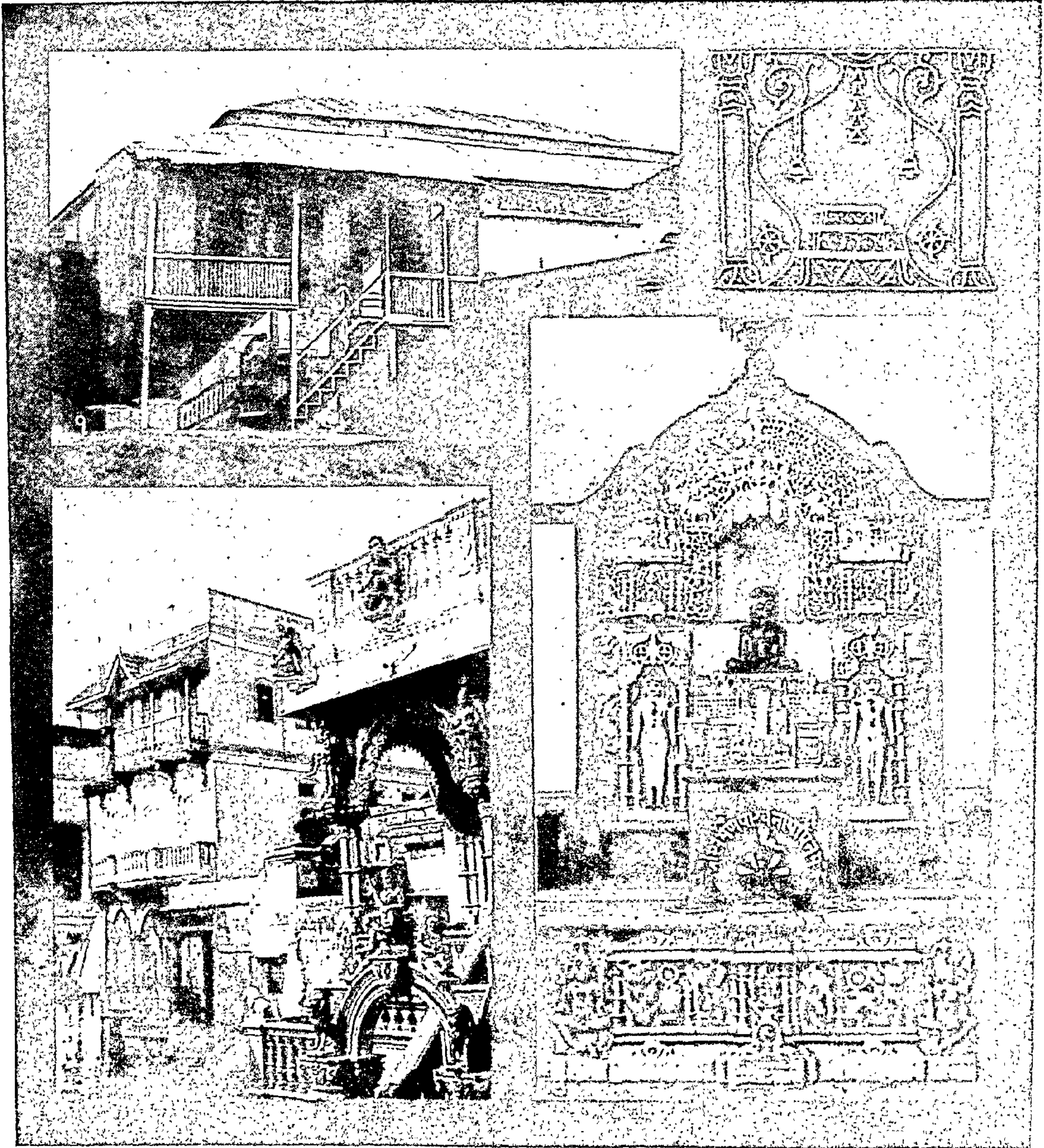
જિહાં બહુ માનવનો વાસો, પહોંચે સહુકોની આશો.
ભૂખ્યો કો નવિ જાય, ઘેરે ઘોડા ગજ ગાય.
વાહાણ વપાર વ્યાપારી, વૃષભ વહેલ તે સારી.
સાયર તણાં જળ કાળાં, આવે મોતી પરવાળાં.
નગર ત્રંબાવતી સારો, દુખિયા નરનો આધારો.
નિજ પુર મુકીઅ આવે, તે અહીં બહુ ધન પાવે.
ઈસુ અનૂપમ ગામ, જેહના બહુ છે નામ.
ત્રંબાવતી પિણ કહિયે, ખંભનગર પિણ લહિયેં.
ભોગવતી પિણ હોય, નગર લીલાવતી જોય.
કર્ણાવતી પિણ જાણું ગઢ મઢ મંદિર વખાણુ.
વિવિધ વ્યાપારિયા નિરખો, જોઈ ત્રપોળિયો હરખો.
મોટી માંડવી કુરજો, દાણ ચોરી તિહાં વરજો.

. . . . . .

નજ અને કપુરમાં વસે નહિ વિદ્યાની વાત,
બહુ ધન ધાન્યે તે ભરી વસ્તુ અનૂપમ સાત.
વહેલ વરઘોડો વીંઝણો મંદિર જાલિ ભાત.
ભોજન દામને ચૂડલો, એ સાતે ખંભાત.[૭] (ભરતબાહુબલિ રાસ)

ખંભાતમાં વિખ્યાત જૈન આચાર્યોનાં આગમન તથા અનેક જૈન શેઠિયાઓનાં ધર્મકાર્યો વગેરેના એટલા બધા ઉલ્લેખો મળે છે કે જૈનોની દૃષ્ટિએ ખંભાતના ઇતિહાસની એક નાની પુસ્તિકા જુદી થાય. હીરવિજય સૂરિના ખંભાતના ઉલ્લેખો ઘણા છે અને એમના શિષ્ય વિજયસેન સૂરિએ તો વજિયા–રાજિયા, ઉદયકરણ, સોની તેજપાલ વગેરેને ખંભાતમાં જિનાલયોની પ્રતિષ્ઠા કરવા પ્રેરેલા. એ સૂરિશ્રી વિ. સં. ૧૬૭૨ (ઈ.૧૬૧૬)માં ખંભાતના અકબરપુર પરામાં જ નિર્વાણ પામ્યા. શ્રી

૬ એ વખતની પાઘડીનું માપ નોંધવા જેવું છેઃ પાંત્રીસ ગજ લાંબી. વળી કોઈ કોઈ ફાળિયાં પણ બાંધતા.
૭ આનંદ કાવ્યમહોદધિ મૌ. ૮.

(૧) હેમચંદ્ર સૂરીશ્વરજીનો ઉપાશ્રય (૨) સ્તંભન પાર્શ્વનાથ દહેરાસરનું પ્રવેશદ્વાર
તથા પાસેનું મકાન અને જ્ઞાનભંડાર (૩) સ્તંભન પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ

હીરવિજય સૂરિનું માન અકબરના દરબારમાં એટલું બધું હતું કે એણે એક વર્ષ સુધી ખંભાત બંદરમાં મગર કે માછલાં ન મારવાનો હુકમ કઢાવેલો. વિ. સં. ૧૬૭૮માં જિનરાજ સૂરિની આજ્ઞાથી શ્રી મતિસારે ધનાશલિભદ્રનો રાસ રચ્યો. સં. ૧૬૯૧માં દશવૈકાલિક સૂત્ર ઉપર શબ્દાર્થવૃત્તિ ૩૩૫૦ શ્લોકપ્રમાણ ખંભાતમાં રચાઇ. અનેક આચાર્યોએ ખંભાતમાં દીક્ષા લીધાનું અને પંડિતપદો મેળવ્યાનું આવે છે.[૮] હિંદુ ધાર્મિક સાહિત્યમાં પણ ખંભાતે ફાળો આપેલો છે. સં. ૧૬૨૦માં ખંભાતના ખાનપુર નામના પરામાં વડનગરા નાગર કવિ વિષ્ણુદાસ થઈ ગયા. તેમના સહપાઠી શિવદાસ થયા. સં. ૧૬૮૪માં ભૂધરદાસ થયા તેમણે રામાયણ અને અષ્ટમસ્કંધ લખ્યાનું કહેવાય છે. તેમના પુત્ર અવિચલે પણ ઘણાં ધાર્મિક આખ્યાનો લખ્યાં છે.

જૈન ભંડારો

ખંભાતના સમાજમાં મોટી લાગવગ ધરાવતા જૈન સમુદાયને શોભે એવા જ્ઞાનભંડાર પણ ખંભાતમાં છે; અને રાજ્ય બદલીઓ થવા છતાં જૈન કોમે અથાગ મહેનત અને દ્રવ્ય ખરચીને આ ભંડારો સાચવી રાખ્યા છે એ ખરેખર ધન્યવાદની વાત છે. ગૂજરાતનું પરમ ગૌરવ આ કોમે આ ભંડારોમાં જાળવી રાખ્યું છે, અને એને લીધે જૈન કોમને જ આપણે ગૂજરાતનું ગૌરવ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. દેશકાળને સીમા ન માનનારા આપણા હિંદુ તત્ત્વજ્ઞોએ કોઈ પણ વસ્તુની વ્યવસ્થિત નોંધ રાખવાની દરકાર ન રાખી તેને પરિણામે દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અંધારામાં રહ્યો. પરંતુ આ કોમે જે સંચય કર્યો છે અને એમના સાધુઓએ જે નોંધો રાખી છે તેને માટે પ્રત્યેક હિંદી અભિમાન લઈ શકે તેમ છે. એમ કહેવાય છે કે ગૂજરાતના જૈન ભંડારોને જો એકત્ર કરે તો હિંદુસ્તાનમાં કોઈપણ હસ્તલિખિત ગ્રંથોના પુસ્તકસંચયમાં ન હોય એટલાં બધાં પુસ્તકો[૯] ગૂજરાતના ભંડારોમાંથી મળે. પાટણ, જેસલમેર, લીંબડી, અમદાવાદ, ખંભાત આદિ જૈન શહેરોમાં આવા ભંડાર પડેલા છે. આ ખજાનાનો સારો ઉપયોગ થવો જોઇએ. જોકે જૈનો માત્ર સાચવે છે તો સારી રીતે.

ખંભાતમાં પાંચ ભંડાર છે. એક જ્ઞાનવિમળ સૂરિનો ભંડાર. એમાં ૯૯ પોથીઓ છે; કાગળ ઉપર લખેલા ગ્રંથો છે; બીજાં પુસ્તકો પણ છે. બીજો ચુનીલાલ યતિનો ભંડાર. એમાં ૧૨૫૦ ગ્રંથો છે; લખાણ કાગળ ઉપર છે. ત્રીજો ભોંમરાપાડાનો ભંડાર. આમાં ઘણાં પુસ્તકો છે; તાડપત્રોના ગ્રંથો પણ છે. ચોથો નીતિવિજયજીનો ભંડાર. એમાં ૫૦ પોથીઓ છે; લખાણ કાગળ ઉપર છે. પાંચમો શાંતિનાથ મહારાજનો ભંડાર. આ ભંડારમાં પ્રાચીન ગ્રંથો છે. એ શેઠ નગીનચંદ કરમચંદના

---

૮ આવા ઉલ્લેખોનો પાર આવે તેમ નથી અને એને અહીં લખતાં ઘણો વિસ્તાર થાય. જૈન સમાજ કેટલો લાગવગવાળો હતો તે સહજ સ્પષ્ટ થાય છે. આ વિગતના સાર જૈન પટ્ટાવળીઓમાંથી મળી શકે છે. ટૂંકામાં જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે જૈન ચૈત્યપરિપાટી અને ખંભાતનો ઇતિહાસ એ લઘુ પુસ્તક જોવું. ખંભાતમાં આવેલી જૈન સંસ્થાઓની વિગત પણ એમાં આપેલી છે અને તે ખંભાતના જૈન સમાજ ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. એની નામાવલિ આપતાં વિસ્તાર વધારે થઇ જાય.

૯ એમ કહેવાય છે કે એકલા અમદાવાદના (ભંડારોમાંનાં) હસ્તલિખિત પુસ્તકો ભેગાં કરે તો ભાંડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટના સંગ્રહ કરતાં વધારે થાય.

વહીવટમાં છે. કહે છે કે ડૉ. પીટરસને ઈ. સ. ૧૮૮૫માં જે યાદી કરેલી છે તે આ ભંડારની છે. આ સિવાય ખારવાડામાં શ્રી વિજયનેમિ સૂરિનો નવો ભંડાર પણ ઉત્તમ છે. એનું મકાન ત્રણ માળનું છે. ઉપાશ્રયોમાં છૂટાછવાયા ભંડારો છે.[૧૦]

ડૉ. પીટરસન આ ભંડારોનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો જોવા ત્રણ વખત ખંભાત આવી ગએલા. ડૉ. પીટરસને પોતે જોએલા ગ્રંથોની લાંબી નામાવલિ મુંબાઈની રૉયલ એશિયાટીક સોસાએટીના જરનલના બે ભાગમાં છપાવી છે.[૧૧] એમાં વિક્રમની તેરમી સદીથી શરૂ થતા પ્રાચીન ગ્રંથો છે અને કેટલાક મહત્ત્વના ગ્રંથોની નકલો છે. કેટલાક ગ્રંથો કોઈ જગ્યાએ ન મળે તેવા પણ છે. હેમચંદ્ર સૂરિ તથા અભયદેવ સૂરિની કૃતિઓ ગાર્ગાચાર્ય કૃત કર્મવિપાક, મહાકવિ ધનપાલની કૃતિઓ વગેરે એવા ઉત્તમ ગ્રંથો છે, જેનાં નામ માત્ર આપવામાં પણ નાનો ગ્રંથ થાય.[૧૨]

કેળવણી

હવે ખંભાતની કેળવણી વગેરે જોઈએ. ૧૯૩૧માં ખંભાત રાજ્યની વસ્તી ૮૭,૭૬૧ માણસોની અને તેમાં ખંભાત શહેરની ૩૧,૯૨૧ છે. રાજ્યની વસ્તી ૧૯૨૧ માં ૭૧,૭૧૫ હતી તે વધીને એટલી થએલી છે. ઈ.સ. ૧૮૭૨માં કેળવણીની સ્થિતિ બહુ દયાજનક હતી. હિંદુઓમાં ૯·૨૮ ટકા વાંચતાં-લખતાં જાણનારા અને મુસલમાનોમાં ૭·૯૯ ટકા. સ્ત્રીકેળવણી નહિ જેવી હતી. ૩૩,૩૭૧ હિંદુઓમાં ફક્ત ૨૩ ભણેલી અને ૫,૭૮૭ મુસલમાન સ્ત્રીઓમાં ફક્ત બે જ ભણેલી હતી. ગૂજરાતી નિશાળો થોડી હતી. અંગ્રેજી ભણતર માટે ઍન્ગ્લો વર્નાક્યુલર નિશાળ હતી અને શેઠ વરજીવનદાસ માણેકચંદે રૂ. ૭૦૦૦ સ્કૉલરશિપો માટે આપ્યા હતા. વધારે ભણવા નડિયાદની હાઈસ્કૂલે જવું પડતું.[૧૩]

પરંતુ જમાનો વધતાં કેળવણી વધતી ગઈ. આજે રાજ્યમાં ૬૫ ગૂજરાતી નિશાળો છે અને તેમાં ૫,૫૬૭ છોકરાં ભણે છે. અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલની પ્રગતિ સારી છે. ૧૯૩૧માં મેટ્રિક્યુલેશનમાં ૪૫ વિદ્યાર્થી મોકલેલા તેમાંથી ૧૯ ઉત્તીર્ણ થયા હતા. બૉય સ્કાઉટની સંસ્થા પણ છે અને તેમાં ૨૫ છોકરા ભાગ લે છે. રાજ્યની આટલી નિશાળો ઉપરાંત ૧૨ ખાનગી ગૂજરાતી નિશાળો છે અને તેમાં ૫૬૨ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. ૧૬ મદ્રેસાઓ ઉર્દુ, અરબી અને કુરાને શરીફ શીખવવા માટે છે, એમાં ૩૫૭ વિદ્યાર્થીઓ છે. 'મદ્રેસા-એ-તૈયબી' અને 'મદ્રેસા-એ-ગુલશનને અહમદી'ને સરકારી સહાય મળે છે. તારાપુર યુવક મંડળની નિશાળને પણ સહાય મળે છે.

---

૧૦ ખંભાતનો ઇતિહાસ અને ચૈત્ય પરિપાટી, પૃ. ૩૦ અને ૫૯ આ પુસ્તકની ગોઠવણી જૈનેતરને ન સમજાય તેવી છે તે આગળ કહ્યું છે. આ બંને પૃષ્ઠ ઉપર ભંડારોની વિગત આપેલી છે અને તે સ્પષ્ટ નથી.

૧૧ J.B.B.R.A.S. No. XLIV. અને XIV Peterson's search for Sansk. M.S.S. આમાં નં. XLV પૃ. ૨૬માં અભયદેવ સૂરિની વાતમાં સ્તંભનકને જ ખંભાત ધારેલું છે અને પૃ. ૩૭ માં 'ગંભુતાયાં'ને ખંભાત ધારેલું છે; એટલે ડૉ. પીટરસનનો પણ આ બાબતનો ભ્રમ હતો. આ બાબત 'અભિધાન' પ્રકરણમાં ચર્ચા ગયા છીએ.

૧૨ ડૉ. પીટરસન લખે છે કે પૂર્વ એશિયા અને યુરોપના મહામાર્ગ પર આવેલા ખંભાતને આજે જાણે દરિયો પણ તજીને જતો લાગે છે. વળી એઓ ખંભાત કરતાં નગરામાં જોવાનું વધારે હશે એમ કહે છે.

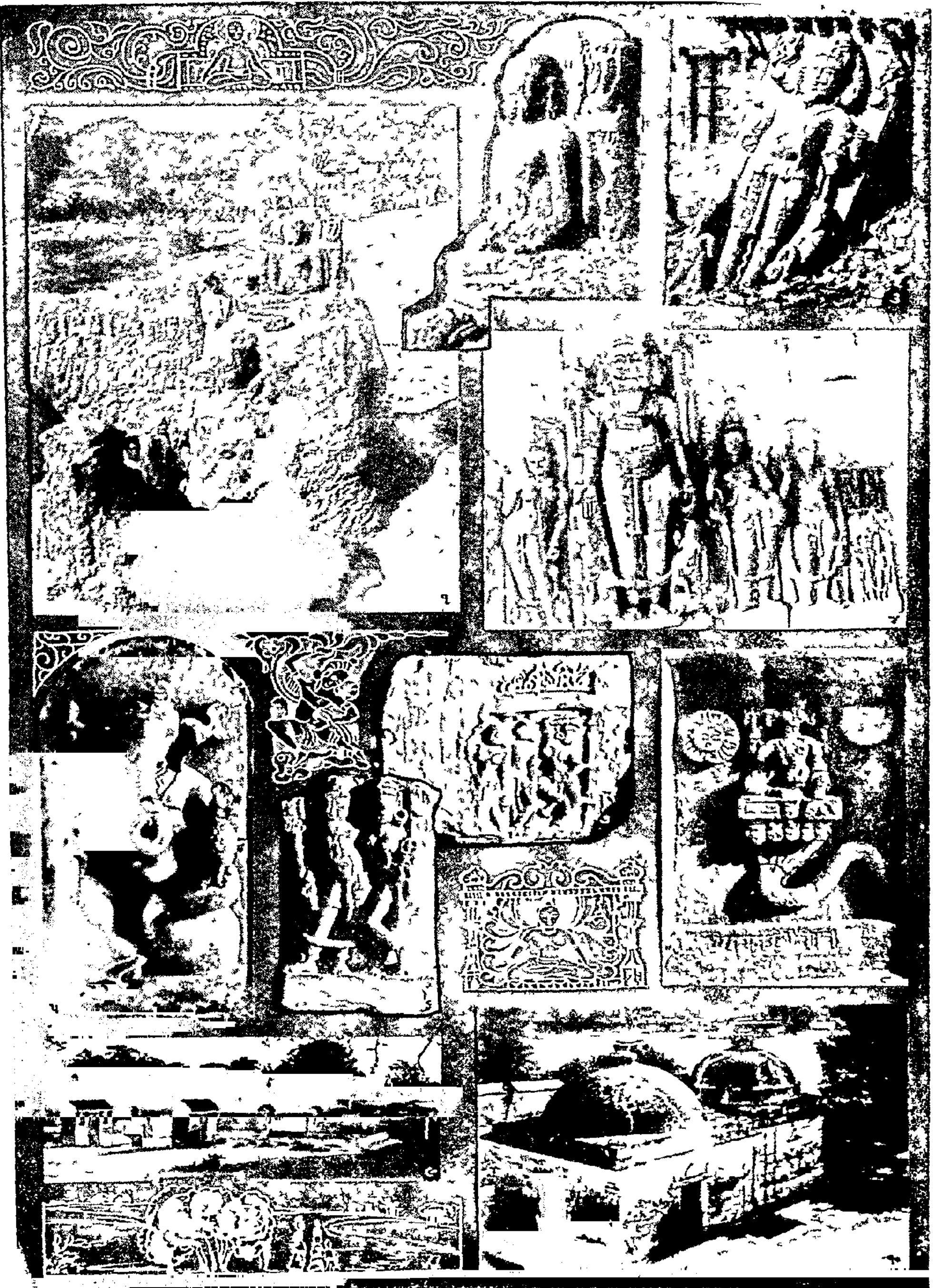
૧૩ Bom. Gaz. VI. ૨૩૮–૨૯.

રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત છે. ગામડાંમાં છોકરાઓની નિશાળમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત છે અને શહેરમાં એક અંત્યજની નિશાળમાં પણ ફરજિયાત છે. તારાપુર અને એક બીજાં ગામમાં પણ અંત્યજની નિશાળો છે. રાજ્ય તરફથી સંસ્કૃત માટે એક વેદશાળા ચાલે છે. એક જૈનોની કન્યાશાળા ચાલે છે જેમાં ૧૪૫ છોકરીઓ ભણે છે. ઊંચી કેળવણીને માટે રાજ્યની પ્રજાને ખંભાતની બહાર ભણવા જવા માટે લાયકાત મુજબ સ્કૉલરશિપો પણ આપવામાં આવે છે. ગરીબ મુસ્લીમોનાં છોકરાંઓ સારૂ નવી મુસ્લીમ હૉસ્ટેલ નામદાર નવાબ સાહેબે ૧૯૩૨–૩૩માં ખોલી છે જેમાં ત્રીસ બાળકોને સર્વ બાબતમાં સરકારના ખર્ચે સંભાળી કેળવણી આપવામાં આવે છે. ઈ.સ. ૧૯૩૧માં કેળવણી પાછળ રાજ્યે ૮૭,૭૫૦ રૂપિયા ખર્ચ કર્યું હતું.[૧૪] ખંભાતમાં કોઑપરેટિવ સોસાએટીનું કામ પણ ઠીક ચાલે છે અને એક કોઑપરેટિવ અરબન બૅંક પણ છે.

હાલના નામદાર નવાબ સાહેબના ઉત્સાહભર્યા અમલમાં ખંભાત કેળવણીમાં ઝડપથી પ્રગતિ કરતું જાય છે અને એનો જનસમાજ બીજાં સુધરેલાં શહેરોની સાથે બેસે એવો થતો જાય છે.

---

૧૪ વધુ વિગત માટે જુઓ ખંભાત રાજ્યનો ઍડમિનિસ્ટ્રેશન રિપોર્ટ ૧૯૩૧–૩૨, પૃ. ૩૯ થી ૪૪.

નગરાના પ્રાચીન અવશેષો

માંથી નીકળેલી પ્રાચીન બુદ્ધમૂર્તિ; (૨) એજ મૂર્તિનું બાજુથી દર્શન; (૩) નગરામાં જયાદિત્યના મંદિર
કળેલી મૂર્તિ; (૪) નગરાની બ્રહ્મા અને બ્રહ્માણીની બીજી આરસમૂર્તિઓ, જે અખંડ હોવાથી એક ઘરમાં
પૂજન કરવામાં આવે છે; (૫) આરસની ગણેશમૂર્તિ; (૬) જામી મસ્જિદમાંથી મળેલા પથ્થર ઉપરની
માતની જુમા મસ્જિદનું સમારકામ કરતાં પહેલાં ખંડિયેરમાંથી મળેલી મૂર્તિઓ; (૮) નગરા પાસેના
નના કુંડમાં ઊતરતાં જમણી બાજુની દિવાલ પરની શેષનાગની ખંડિત મૂર્તિ; (૯) કોટેશ્વરનો કુંડ;
(૧૦) કોટેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય : બાજુની જમીન ચડી ગઇ જણાય છે.

ની પૂજા આ સ્થળે સારા પ્રમાણમાં હશે એનો બીજો પુરાવો નગરા ગામથી ખંભાત બાજુ જતાં એક ઝાડ નીચે બ્રહ્માજીની બીજી ખંડિત મૂર્તિ પડેલી છે. આ મૂર્તિ પણ પહેલી મૂર્તિ જેવી જ સુંદર છે અને કદમાં પણ એવડી જ મોટી છે.[2]

જયાદિત્ય

એ જ રસ્તે જરા આગળ જતાં નગરા ગામની હાલની હદમાં જ જયાદિત્યનું સૂર્યમંદિર છે. ઈ.સ.ની બારમી સદીની પહેલાં ગૂજરાતમાં સૂર્યપૂજા ઘણી હતી. કાઠિયાવાડમાં અને કિનારા ઉપર સૂર્યપૂજા ઘણી હતી એ હાલનાં મંદિરોનાં અવશેષોથી માલૂમ પડે છે. પ્રભાસમાં સૂર્યમંદિર આજે પણ ઠીક સ્થિતિમાં છે. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ગૂજરાતનાં ઉત્તમ મંદિરોમાં ગણી શકાય. એ ઉપરથી સૂર્યપૂજાનું એ સમયનું મહત્ત્વ સમજાય છે. સાબરમતીના કિનારા ઉપર ઘણાં સૂર્યમંદિરોના ઉલ્લેખો પુરાણોમાં મળે છે.[3] ખંભાત પણ આ બધા ભાગનું અંગ છે અને જયાદિત્યનું મંદિર ખંભાતમાં સૂર્યપૂજા થતી હતી એ સિદ્ધ કરે છે. એ જયાદિત્યનું મંદિર અતિવૃષ્ટિથી પડી જવા જેવું થવાથી મહામાત્ય વસ્તુપાલે સમરાવેલું એવો લેખ મળેલો છે.[4] એટલે તેરમી સદીમાં જયાદિત્યનું મંદિર સારી સ્થિતિમાં હશે. મૂર્તિ લગભગ ૭ ફીટ ઊંચી અને સુંદર છે. આ મૂર્તિ ઉપરથી એનું મંદિર મોઢેરાના સૂર્યમંદિર જેવડું હશે એમ કલ્પના થઈ શકે. ઘૂંટણ સુધી શિકારીના જેવા જોડા પહેરેલા સૂર્યનારાયણ વીરત્વના દેવ છે. એની પૂજા બંધ થઈ ત્યારથી ગૂજરાતમાંથી વીરત્વ ગયું.

કોટેશ્વર

નગરા ગામથી ઉત્તરે એકથી દોઢ માઈલ છેટે કોટેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે એ પણ જોવા જેવું છે. જોકે ત્યાં કારીગરી કાંઇ નથી. પાસે એક પ્રાચીન કુંડ છે. એનાં પગથિયાં આગળ જમણે હાથે સરસ્વતીની એક નાની મૂર્તિ છે. એનું શિલ્પ સુંદર અને બૌદ્ધ સમય જેટલું જૂનું જણાય છે. અહીં સુધી નગરાની જગ્યાએ આવેલા પ્રાચીન નગરની ઉત્તર હદ હોય એમ જણાય છે.

ભગવાન બુદ્ધદેવની મૂર્તિ

નગરા ગામની વચ્ચે એક ટેકરા ઉપર ભૂરા પથ્થરની બનાવેલી ભગવાન બુદ્ધની એક મોટી મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ રોજ ગામલોકના જોવામાં આવતી છતાં બહાર તે બાબત કાંઈ જણાએલું નહિ. મુંબાઇના આર્કીઑલૉજીના ખાતાને પણ આ બાબતની ખબર આજ સુધી નહોતી, તો ગેઝેટીઅર કે બીજા એ વિષયના લેખકને ક્યાંથી હોય ? મૂર્તિ ઘણા વખતથી બહાર ખુલ્લામાં પડેલી હોવાથી એના કેટલાક ભાગ અને ખાસ કરીને મુખના કેટલાક ભાગ ઘસાઇ ગયા છે. ગામના લોકો એને બુદ્ધનાથ

૨ આ મૂર્તિને બ્રહ્માની પેઠે મુખ છે. તેમાં ત્રણ મોં દેખાય છે. વચલું મોં પહેલી મૂર્તિ જેવું છે. તેને દાઢી, મૂછ વગેરે છે, પણ આસપાસનાં બે મુખ દાઢી વગરનાં અને સ્ત્રી જેવાં છે. આનો ખુલાસો કોઈ પ્રતિમાવિધાનશાસ્ત્રી કરશે એવી આશા છે.

૩ સાબરમતી તીરે ખડાયત ગામમાં કોટયર્કનું મંદિર છે. એ ખડાયતાના ઇષ્ટદેવ છે. એ સૂર્યની પૂજા આજે કોટયર્ક વિષ્ણુ તરીકે થાય છે. બીજા ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે. ખંભાતમાં બીજું સૂર્યમંદિર બાલાદિત્યનું હતું (કૌ. ખં. ૪૬)

૪ ભાવનગર પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ભા. ૧.

તરીકે ઓળખે છે અને કેટલાક લોકો મરણ પછી ત્યાં આવી અમુક ક્રિયા કરે છે.[૫] ગૂજરાતમાં આ જાતની બુદ્ધમૂર્તિ મળી આવે એ એક અસાધારણ બનાવ છે. ગૂજરાતમાં ખાસ કરીને કિનારાના ભાગમાં બૌદ્ધોનું જોર એક વખતે હતું એનો આ એક વધારાનો પુરાવો મળ્યો છે. ગુફાઓ વગેરે મળેલું, પરંતુ ઘોઘા પાસે પીરમમાં એક મૂર્તિ મળેલી તે પછી આ મૂર્તિ મળી છે. ગૂજરાતના ધાર્મિક અને સામાજિક ઇતિહાસના અભ્યાસીએ આ મૂર્તિની ખાતર પણ ખંભાત આવી નગરા જવા જેવું છે. રાજ્ય તરફથી એ મૂર્તિની આસપાસ ખોદકામ કરેલું છે, પરંતુ કાંઇ ખાસ જાણવા જેવું મળ્યું નથી. શિવમંદિરના થોડા અવશેષો માત્ર નીકળ્યા છે. મૂર્તિ ત્યાં જ મૂળથી હશે કે આસપાસની કોઈ જગ્યાએથી ત્યાં આણેલી હશે તે કહી શકાતું નથી.

પૌરાણિક સ્થળો

સ્કંદપુરાણ કૌમારિકા ખંડમાં આપેલાં તીર્થોમાંથી કેટલાંકનો આજે પત્તો નથી લાગતો. કેટલાંક આજે નગરામાં અને કેટલાંક ખંભાત શહેરમાં છે. ખંભાત શહેરમાં તો હાલનું શહેર વસ્યા પછી અને નગરા તૂટ્યા પછી ખાસ જાણીતાં તીર્થોને લાવી પધરાવ્યાં હશે એમ સમજાય છે. આ મંદિરોમાં જોવાલાયક કાંઇ નથી, છતાં કુમારનાથનું મંદિર, પતંગેશ્વરનું મંદિર, સોમનાથ, સ્તંભેશ્વર વગેરે શિવમંદિરો અને વડા વાસુદેવની પોળમાં એક જીર્ણ ઘરમાં વૃદ્ધ વાસુદેવનું મંદિર એટલું જોવું તો ખરૂં. આ મંદિરોમાંથી કેટલાંકમાં કેટલીક પ્રાચીન નાની મૂર્તિઓ લાવીને મૂકેલી છે.

શહેરની અંદર અને બહારનાં પરચુરણ સ્થળો

ખંભાત શહેર પહેલાં ઘણું મોટું હતું, પણ ગઈ સદીમાં ઘણું ઘસાઇ ગયું હતું એમ આગળ કરેલાં વર્ણનોથી જણાશે. પરંતુ આજે એનામાં આજનાં બીજાં સુધરેલાં શહેરોની રોનક આવતી જાય છે. રેલવે સ્ટેશનથી ગવારાને રસ્તે થઇ શહેરમાં જતાં વહોરાઓનાં મકાનોની હાર અને એનો દેખાવ આકર્ષક છે. શહેર એકંદરે સ્વચ્છ અને રસ્તા સારા જણાય છે. માણેકચોક હાલ ચોક નથી, પણ માત્ર એક લત્તો છે. ત્રણ દરવાજા અને એના ઉપર બુરજ કરી ઘડિયાળ મૂકેલું છે એ નામદાર સદ્‌ગત નવાબ સાહેબના વખતમાં થએલું છે. ત્રણ દરવાજા ઉપર લેખ છે. ને હી. સં. ૯૯૨–ઈ.સ. ૧૫૮૪નો અકબરના વખતનો છે. માણેકચોક અને ત્રણ દરવાજા પાટણ અમદાવાદની પેઠે અકબરના સમયથી પ્રાચીન છે. અકબરના સમયમાં મરામત થઈ હશે. હાલ પણ મરામત થએલી છે. ત્રણ દરવાજામાં પેઠા પછી દેખાવ કાંઇક ભવ્ય લાગે છે. ખુલ્લી મેદાન જેવી જગ્યામાં ડાબી બાજુ દીવાન સાહેબને રહેવાનું સરકારી મકાન છે. તે બેઠા ઘાટનું પણ સારી સગવડવાળું છે.

---

૫ આ મૂર્તિ ઈ.સ. ૧૯૩૨ના જુલાઈ માસમાં બહારના લોકને પહેલી નજરે પડી. લોકો એને બુદ્ધનાથ કહે છે. એ માટે મુંબાઈની બુદ્ધ સોસાએટીના સભાસદ અને સર્વ ધર્મતત્ત્વના પ્રખર વિદ્વાન ખંભાતના દીવાન સાહેબ શ્રી નર્મદાશંકરભાઈ કહે છે કે 'બુદ્ધનાથ' નામ શૈવ અને બૌદ્ધમતનું થએલું મિશ્રણ બતાવે છે. આજે લોકો મરણ પછી મડદું બાળી બુદ્ધનાથ પાસે દીવો કરી પ્રાર્થના કરે છે એ મહાયાન બૌદ્ધોની બુદ્ધકાય અગર બોધિચિત્તની માન્યતા છે. આ જગ્યા પ્રથમ શૈવ જણાય છે કારણકે મૂર્તિની આસપાસ ખોદકામ કરતાં શિવલિંગ, ગણેશ અને દેવીની મૂર્તિઓ તથા શંખ વગેરે નીકળ્યાં હતાં. નાથ શબ્દ એ નાથ સંપ્રદાય જે પાશુપતો પછી થયો તે ઉપરથી થયો છે. એમાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરક્ષનાથ વગેરે સમર્થ મહાત્માઓ થઈ ગયા.

અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલનું મકાન જમણી બાજુએ આવેલું છે.

જુમામસ્જિદ

સામે પશ્ચિમ બાજુએ જુમામસ્જિદ આવેલી છે. એનું વર્ણન સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં થઇ ગયું છે. ખંભાત શહેરમાં એ સૌથી વધારે આકર્ષક અને ભવ્ય મકાન છે અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખાસ જોવા જેવું છે. અંદરના લેખ પ્રમાણે અમદાવાદની મસ્જિદોથી આ મસ્જિદ વધારે જૂની છે એટલે સ્થાપત્યના અભ્યાસકને પણ જોવાલાયક છે. મસ્જિદની બાજુમાં દરબારગઢ છે. નામદાર નવાબ સાહેબ હાલ નવા બીજા મહેલમાં રહે છે, પરંતુ અસલ રાજમહેલ આ છે અને જૂના વખતની બેઠી મોગલાઈ બાંધણીનો ઉત્તમ નમૂનો છે. એનું વર્ણન પણ આગળ કરેલું છે. આ મહેલ અને આખા ખંભાત શહેરનો દેખાવ બંદર આગળથી ઘણો મનોહર લાગે છે.

અંગ્રેજી કોઠી

રાજમહેલ પછી અંગ્રેજી કોઠી ખાસ જોવાલાયક મકાનમાં ગણી શકાય. આ કોઠી ખંભાતના સ્થળને કુમારિકા ક્ષેત્રનું નામ આપનાર કુમારિકા દેવીના મંદિરના સ્થાન ઉપર છે એમ મનાય છે. કોઠીનું મકાન અંદરથી કિલ્લા જેવું અને ઓરડા ઠંડકવાળા, સારા, મોટા અને સગવડવાળા છે. હાલ એમાં નામદાર નવાબ સાહેબ અને દીવાન સાહેબની ઑફિસો છે. કોઠી ચાળીસ હજાર રૂપિયાથી મુંબાઇના ખરશેદજી પેસ્તનજી મે.દીએ વેચાતી રાખેલી તેમની પાસેથી નામદાર નવાબ સાહેબે ખરીદી લીધી છે. પહેલાં એમાં યુરોપીયનોને ઉતારો અપાતો. કોઠીનું મકાન ઈ. સ. ૧૬૧૩માં બંધાયું છે.

બગીચા અને તળાવો

શહેરની બહાર લાલબાગ ખાસ જોવાલાયક છે. સ્થાન ઘણું રમણીય છે. એમાં મોગલાઈ ઘાટનાં બે બેઠાં મકાનો છે અને એની સામે પાણીથી ભરેલા મોગલ ઢબના હોજ છે એથી શોભામાં વધારો થાય છે. બાગ અને મકાનો ઇ. સ. ૧૭૪૭માં મીરઝાં બાકરે બાંધ્યાં છે. બાગની પાસે જ નારેસર તળાવ આવેલું છે. એને કિનારે પાણીની ટાંકી છે જ્યાંથી શહેરને પાણી પૂરૂં પડે છે. ખંભાતનો આ આખો યે ભાગ ઘણો જ મનોહર છે. તળાવમાં પાણી ભરેલું હોય છે ત્યારે તે ઘણું જ સુંદર લાગે છે. સામે કિનારે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની બેઠક છે. નારેશ્વરને પુરાણમાં નારદે બનાવેલું નારદસર કહે છે. એને નારંગસર પણ કહે છે. નગીના નામની ગાનારીએ પોતાના નામના અક્ષર 'ન'થી શરૂ થતાં નવ તળાવ ખંભાત પાસે બંધાવ્યાં તેમાંનું મુખ્ય તે નારંગસર એવી દંતકથા છે. પરંતુ તે આધાર વગરની જણાય છે. લોકોમાં નારેસર નામ બોલાય છે તે પુરાણના નારદીય સરને વધારે બંધ બેસે છે. માદલા અથવા પાણીઆરી દરવાજા બહાર માદલા તળાવ છે. અહીં વિચિત્ર હાલતમાં દિલખુશ બાગ છે. એમાં ઈ. સ. ૧૮૦૨માં મુંબાઈના ગવર્નર મિ. ડંકનના માનમાં એક મકાન બાંધવામાં આવેલું. આ બાગનું ચિત્ર અને અંદરના મકાનની તે વખતની સ્થિતિ ફૉર્બ્સે (૧૭૭૫–૮૦) પોતાના ઓરીએન્ટલ મેમૉઇર્સ નામના ગ્રંથમાં આપેલું છે. ગઈ સદીના મધ્યમાં બ્રિગ્ઝ લખે છે કે 'ફૉર્બ્સના વર્ણન ઉપરથી ઉત્તમ મોગલાઇ બાંધણીનું મકાન સમજીને હું દિલખુશ બાગમાં ગયો, પણ ત્યાં તો પશ્ચિમની ઢબનું એ વખતના સર્વેયર જનરલ કર્નલ ચાર્લ્સ રેનૉલ્ડ્ઝનું

બાંધેલું મકાન દીઠું અને એ મકાન પાછળથી દરબાર સાહેબે ખરીદી લીધેલું.[6] આ મકાનને સુધરાવી હાલ ત્યાં મુસ્લીમ હૉસ્ટેલ કરવામાં આવી છે. આ સિવાય ખંભાતમાં હુસેની બાગ, સ્ટેશને જતાં એડવર્ડ બાગ, નવો બાગ અને ત્રણ માઈલ દૂર નેજા ગામ છે ત્યાં નામદાર નવાબ સાહેબનો બંગલો તથા બાગ પણ જોવાલાયક છે. ફતેહ દરવાજા બહાર શહેરની વાયવ્ય દિશામાં એક તળાવ છે. ત્યાં એક નાનું ઘર છે તેને કલ્યાણરાયના ઘર તરીકે ઓળખાવાય છે.[7]

કોટ અને દરવાજા

ખંભાતનો કોટ જૂનો છે અને ચાર ચોરસ વાર જમીનની આસપાસ વીંટાએલો છે. ઉત્તરમાં ફતેહ અને પીઠના દરવાજા છે. પૂર્વમાં માદલા, ચક અને ગવારાના દરવાજા છે. આ ગવારાનો દરવાજો અને પશ્ચિમનો ફુરજાનો તથા મક્કાઇ દરવાજો એ ત્રણ દરવાજા ખંભાતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગવારાની બહાર મોટું બજાર ભરાય છે. દક્ષિણનો મક્કાઈ દરવાજો પહેલાં મક્કા તરફનાં વહાણમાં એ દરવાજેથી જવાતું માટે કહેવાતો, અને ફુરજા દરવાજો જકાતને માટે હતો.[8] એ દરવાજાનો ઇતિહાસ આગળ જોઇ ગયા છીએ. પશ્ચિમે ચાકામલી દરવાજો છે. શહેરનો હાલનો દેખાવ એકંદરે સારો અને હિંદમાં સુધરેલા શહેરને શોભે એવો છે.

વડવા

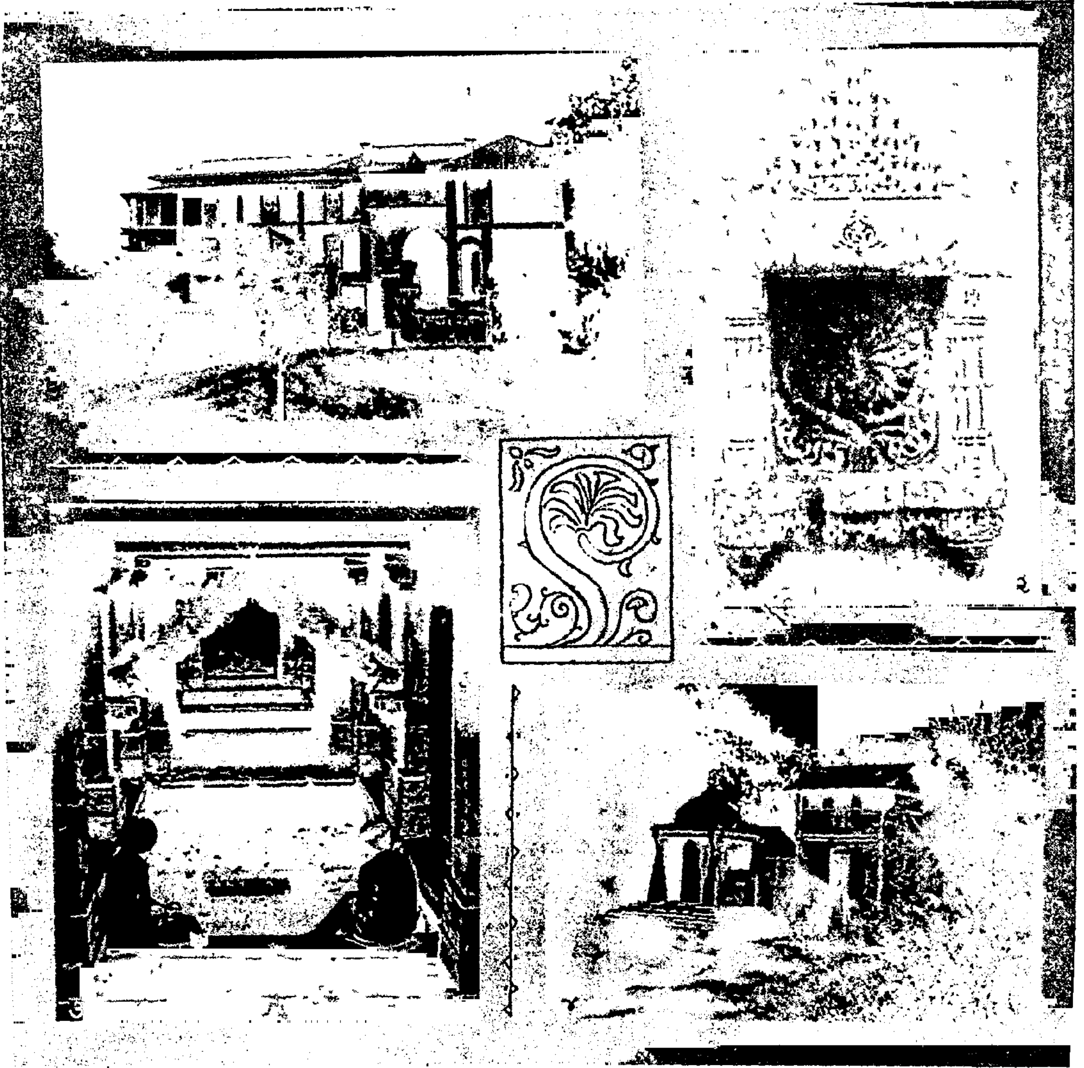
માદલા તળાવથી આગળ દોઢેક માઇલ દૂર વડવાની વાવ છે. ઉત્તર ગૂજરાતની બીજી વાવો જેવી એ સુંદર અને મનોહર કારીગરીવાળી નથી, છતાં સામાન્ય રીતે મોટી વાવ છે અને રાતા પથ્થરથી બાંધેલી છે. આ વાવ સુલતાન મહમ્મદ બેગડાના સમયમાં બંધાએલી છે. વડવા એટલે 'વટકૂપ'. પ્રાચીન હિંદુ સમયમાં બંદર ઉપર જ્યાં મોટા દંડા ઉપર ધજા ફરકતી તેને 'વટકૂપ' (big mast) કહેતા. એ ઉપરથી 'વડવા' પ્રાકૃત થયું. એ જગ્યાએ પ્રાચીન બંદર હશે. ભાવનગર પાસે પણ એ રીતે વડવા છે. વાવ વિ. સં. ૧૫૩૯માં તંબોળી ધનદે લોકકલ્યાણ માટે બાંધી એનો લેખ પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે.

---

૬ અહીં બ્રિગ્ઝની સમજમાં કાંઇક ગોટાળો સમજાય છે. (જુઓ Briggs Cities of Gujarashtra પ્ર. ૭ અને ૮.) ખંભાતની આસપાસ ઘણા બાગ હતા એમ પૂર્વે આવેલા મુસાફરો વર્ણન કરી ગયા છે. ફૉર્બ્સ મિ. ડંકન પહેલાં વીસ વર્ષ અગાઉ આવેલો; એટલે બ્રિગ્ઝ કહે છે તે મકાન ફૉર્બ્સના વખતમાં નહિ હોય. લોકો કહે છે કે માદલા તળાવ ઉપર સાત માળનો મહેલ હતો તે તોડી પાડવામાં આવેલો છે. ફૉર્બ્સનાં વર્ણનને બ્રિગ્ઝ બહુ વજન નથી આપતો. એક જૈન મંદિરને એણે હિંદુ મંદિર લખેલું છે. બ્રિગ્ઝ પણ કેટલીક એવી નાની ભૂલો કરે છે. આ બંને લેખકોએ અઢારમી સદીના અંતનું અને ઓગણીસમીના પૂર્વાર્ધના ખંભાતનું એકંદરે સારૂં વર્ણન આપેલું છે અને પરદેશીઓના વર્ણનમાં એ બંને સૌથી લાંબાં છે. માદલા તળાવનું પાણી કપડાં ધોવામાં ખાસ વખણાય છે.

૭ Bom. Gaz. VI. 240. પરંતુ આ કયું તળાવ તે નામ ગેઝેટીઅરના લેખકે નથી આપ્યું.

૮ ગેઝેટીઅરમાં આપેલા આ દરવાજામાં પાછળ ફેર જણાય છે. એક હકીકતમાં ઉત્તરમાં ગવારા, ફતેહ અને લાલ; પૂર્વમાં પાણીઆરી; દક્ષિણમાં ફુરજા અને મકાઇ તથા પશ્ચિમમાં ચાકામલી અને મહમદજી એમ આઠ દરવાજા છે. દિલખુશ બાગનું નામ આ હકીકતમાં માદલા બાગ આપ્યું છે.

(૧) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું ધામ (૨) વડવા વાવની અંદરનો એક ગોખલો
(૩) વડવા વાવ અંદરથી (૪) વડવા વાવનો બહારનો દેખાવ

જૈન મંદિરો

ખંભાતમાં પ્રથમથી જ જૈનોની મોટી વસ્તી હોવાથી એ બાંધકામની શૉખીન અને ધનવાન કોમે ઘણાં મંદિર બાંધ્યાં છે. પ્રાચીન મંદિરોનું તો આજે કાંઇ નિશાન નથી, પરંતુ કેટલાંક પ્રાચીન મંદિરોની પ્રતિમાઓ ભોંયરાંઓમાં સંભાળપૂર્વક રાખેલી છે તે અદ્ભુત છે. પાંચ ભોંયરાંવાળાં મંદિરો, ઉપરથી ગમે તેવા દેખાવ છતાં, ખંભાતમાં ખાસ જોવાલાયક છે. આમાં શ્રી ચિંતામણ પાર્શ્વનાથના જૂના ભોંયરાના દેવાલયનું વર્ણન યુરોપીય મુસાફરો કરી ગએલા છે. છેક ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધની આખરે આવેલો બ્રિગ્ઝ લખે છે કે પાર્શ્વનાથનું ભોંયરાવાળું મંદિર ઉપરથી સામાન્ય ઘર જેવું છે. ભોંયરામાં ઊતરવાનું કઠણ છે.[૯] આજે તો આ મંદિરો શિખરબંધ નવાં થએલાં છે અને ભોંયરાં અજવાળાવાળાં થયાં છે. સાગોટા પાડાનું, રસ્તા ઉપરનાં ચિંતામણજીનાં મંદિરો તેમજ આલીપાડાનું શાંતિનાથનું મંદિર જોવા જેવાં છે. ખંભાત સાથે જેમનું નામ જોડી ભ્રમ ઉત્પન્ન કર્યો છે એવા થામણા (થંભણપુર)ના શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથ (થામણા પારસનાથ)ની નીલમની પ્રતિમા પણ જોવા જેવી છે. માણેકચોકમાં આવેલા ચિંતામણ પાર્શ્વનાથ અને આદીશ્વરના ભોંયરામાં ખંભાતના ધનવાન સોની તેજપાલે, પ્રભાવક શ્રી હીરવિજય સૂરિના શિષ્ય શ્રી વિજસેન સૂરિને હાથે વિ. સં. ૧૬૬૧માં પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ છે.[૧૦] સાગોટા પાડાનું મંદિર ત્રણ દરવાજેથી થોડે જતાં આવે છે. એમાં સ્તંભન પાર્શ્વનાથની મોટી પ્રતિમા છે. આ મંદિર પ્રાચીન છે. આગળ વહાણવટાની હકીકતમાં જોઇ ગયા એ શાહ વજિયા અને રાજિયાએ વિ. સં. ૧૬૪૪માં આ મંદિર કરાવ્યું છે અને પ્રતિષ્ઠા શ્રી વિજસેન સૂરિના હાથે થઇ છે.[૧૧] કડાકોટડીનું શાંતિનાથજીનું મંદિર પણ જોવા જેવું છે; અને જીરાલા પાડાનું ચિંતામણ પાર્શ્વનાથનું મંદિર તો ખાસ જોવા જેવું છે. એ ભાટવાડાના રસ્તા ઉપર આવેલું છે. પાંચ શિખરવાળું અને ઉત્તમ પથ્થરનું બાંધેલું આ દેવાલય શેઠ પોપટભાઈ અમરચંદે બંધાવ્યું છે.[૧૨] ખંભાતની બહાર વડવાની વાવ પાસે શ્રી રાયચંદજીનું ધામ બાંધેલું છે. એ જગ્યા શાંત અને ઉત્તમ છે.

બીજાં હિંદુ-મુસલમાન ધામો

ખંભાતની પશ્ચિમે ખાજાખદર સાહેબનું પુરાણું ધામ છે. ત્યાં ભાંગેલાં વહાણોમાંથી બચેલા મુસલમાનો બાધા મૂકવા આવે છે. નારેસર તળાવ પાસે બાલેશા પીરનું મોટું ધામ છે, ત્યાં પાલણપુર બાજુના વહોરા (ધાનદારિયા) ફાગણ સુદ પૂનમે ઉરસ વખતે એકઠા થાય છે. પાસે આચાર્ય મહાપ્રભુની

---

૯ Cities of Gujarashtra, Briggs. પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમાને બ્રિગ્ઝ ભાવ વગરની (without expression) કહે છે. આમ જૈન પ્રતિમાઓને ઘણા યુરોપીય વિવેચકો સમજવામાં ભૂલ કરે છે; કેમકે એ લોકોને ધ્યાનમુદ્રાનું ભાન હોતું નથી.

૧૦ ખંભાતનો ઇતિહાસ અને ચૈત્ય પરિપાટી પૃ. ૪૬.

૧૧ એ જ, પૃ. ૫૨.

૧૨ એ જ, પૃ. ૫૫-૫૬. ખંભાતનો ઇતિહાસ અને ચૈત્ય પરિપાટી એ નામનું લઘુ પુસ્તક ચૈત્ય વ્યવસ્થાપક કમિટિએ છપાવેલું છે. જૈનોને યાત્રા માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી હશે. એમાં ખંભાતમાં આવેલાં બાવન જૈન મંદિરો તથા પ્રતિમાઓની સંખ્યા સાથે ટૂંક વર્ણન સાથે આપેલું છે પરંતુ એની ગોઠવણી એવી છે કે જૈનેતરને એમાં સમજણ ઓછી પડે. ખંભાતના જૈન સમાજનો હેવાલ એમાં ઠીક આપ્યો છે તે જેને ઈચ્છા હોય તેણે જોઈ લેવો.

બેઠક છે. ખંભાત પાસે પીર અબુ તાલેબ સાહેબનો રોજો છે. એ સાહેબ પીરાણાના ઇમામુદ્દીન સાહેબના વંશના લગભગ ૭૫ થી ૮૦ વર્ષ ઉપર ખંભાત આવેલા. એમનાં સ્ત્રી ખંભાતમાં દંતારા વાડામાં રહેતાં હતાં. અબુ તાલેબ સાહેબનું મરણ ખંભાતમાં થયું. એમનો ઉરસ વરસમાં બે વખત–એક હોળી ઉપર અને બીજો મુસલમાન તારીખ પ્રમાણે ઉજવાય છે. આ રોજામાં ઈ.સ. ૧૯૦૬માં ધોળકાના સૈયદાએ લૂંટ કરી આગ લગાડી માલમત્તા લૂંટી લીધી હતી. આ સદીની શરૂઆતમાં સૈયદાનો રાસડો ગૂજરાતમાં ઘેરઘેર ગવાતો તેમાં એની વિકરાળ મુદ્રા, ક્રૂરતા અને ખંભાતની જેલ તોડીને તે નાઠો વગેરે ગવાતું.

કાકા કેલા

ખંભાતથી ત્રણ માઇલ દૂર કાકા કેલાની કબર છે. કાકા કેલા અને એમની સ્ત્રી કાકી કેલી ખંભાત પાસે ખેતરમાં કામ કરતાં હતાં એ વખતે અરબસ્તાનથી મુલ્લા અબદલ્લા નામનો માણસ આવ્યો અને એમની પાસે પીવા માટે પાણી માગ્યું. કૂવામાં પાણી હતું નહિ તેથી કાકાએ આપ્યું નહિ. અબદલ્લાએ જો કાકા મુસલમાન થાય તો કૂવામાં પાણી લાવવા કહ્યું અને તીર મારી પાણી કાઢ્યું. કાકા અને કાકી આ ચમત્કાર જોઈ મુસલમાન થયાં. એ પછી લગભગ ઘણા હિંદુઓ મુસલમાન થયા, એ વહોરા કહેવાયા. ૨૬૦ રતલ જનોઈ એ વખતે ઉતરી એમ કહેવાય છે. કાકાની કબર ખંભાત પાસે વહોરાઓનું મોટું ધામ ગણાય છે.[૧૩]

ખંભાતથી દૂર આવેલાં સ્થળો

ખંભાતની પશ્ચિમે જૂનું બંદર અને દીવાદાંડી હતી એમ કહેવાય છે. આગળ થોડા માઇલ છેટે વડૂચી માતાનું સ્થાન આવે છે.[૧૪] સ્કંદપુરાણની વટયક્ષિણી દેવી તે આ વડૂચી માતા. આગળ જતાં સાબરમતી સંગમ નજીકમાં વડગામ પાસે બોરના ટેકરાઓ પાસે દરિયામાં ધનકા તીર્થ છે ત્યાં દર ૨૬ વર્ષે દરિયાનું પાણી ખસી જાય છે અને અંદરથી શિવલિંગ નીકળે છે. વડગામથી ૭ માઇલ પાણીમાં જવાનું છે. આ મૂર્તિ છેલ્લી સં. ૧૯૭૯માં દેખાઈ હતી. દરિયામાં એક ગંગવો કૂવો છે એનું પાણી મીઠું છે. ખંભાતની આસપાસનાં સ્થળોમાં ગુડેલ ગામ પાસે લૂણેશ્વર મહાદેવ જોવાલાયક છે. પેટલાદથી ખંભાતની હદમાં પેસતાં તારાપુર નામનું મોટું ગામ આવે છે. ખંભાત રાજ્યનું એ મોટું ગામ છે. કાર્તિકેય–સ્કંદે એ જગ્યાએ તારકાસુર દૈત્યનો વધ કર્યો એથી તારકપુર તારાપુર નામ પડ્યું એમ કહેવાય છે. ગામમાં દૈત્યનો ટેકરો બતાવવામાં આવે છે.

ખંભાતને સામે કિનારે મહી નદીને તીરે કાવી તીર્થ જોવાલાયક છે. પુરાણમાં એને કુમારિકા ક્ષેત્રમાં ગણ્યું છે. પુરાણમાં છેક અમદાવાદ પાસેના ગત્રાડનાં ગયત્રાડેશ્વરી માતાનું વર્ણન કુમારિકા ક્ષેત્રમાં આવે છે, પરંતુ એ બધાં સ્થાન ખંભાત સંસ્થાનની સીમાની બહાર હોઈ અહીં વર્ણનની જરૂર નથી.

---

૧૩ કોઈ કાકા કેલાને બદલે કાકા અકેલા–એકલા હતા તેથી–કહે છે. આ દંતકથાને વધારે આધારની જરૂર છે. કહે છે કે રૉયલ એશિયાટિક સોસાએટીમાં આ બાબતના અહેવાલવાળી ચોપડી છે. પણ આ લખતી વખતે તે જોવામાં આવી નથી.

૧૪ વડૂચી માતાનું સ્થળ ગૂજરાતમાં સાબરમતીને કાંઠે પીપળજ ગામમાં પણ છે.

પ્રકરણ અઢારમું

હાલનો સમય અને નામદાર નવાબ સાહેબ બહાદુરની અભિલાષાઓ

વીસમી સદીના પહેલા પાદના અંત ભાગમાં આખા જગતને માટે એવો સમય આવ્યો કે દરેક દેશના રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક ઇતિહાસમાં થોડાવધતો ફેર પડે જ. ઈ.સ. ૧૯૧૪માં શરૂ થએલા યુરોપીય મહાયુદ્ધે ૭ વર્ષમાં એવી તો ભારે અસર કરી કે તેના ભરતીઓટની પરંપરામાં સપડાએલું વિશ્વનું રાજકીય અને આર્થિક વહાણ હજી સુધી પણ છૂટ્યું નથી. આપણા દેશમાં પણ એની અસરો સારા પ્રમાણમાં થઈ છે. ખંભાતના ઇતિહાસમાં ઈ. સ. ૧૯૧૫થી તે ૧૯૩૦ સુધીનો આ સંક્રાંતિસમય બ્રિટિશ સરકાર તરફથી નીમાએલા અમલદારોના વહીવટમાં ગયો તે આગળ જોઈ ગયા.

વાવાઝોડામાંથી પસાર થઈ બંદરે સહીસલામત આવેલા વહાણને લેવા ને વધાવવા તેનો માલિક જાય તેમ વિશ્વવિગ્રહથી ઉત્પન્ન થએલા આર્થિક વાવાઝોડામાંથી પાર ઊતરી આવેલા રાજ્યના વહાણને લેવા ઈ.સ. ૧૯૩૦ના ડિસેંબરની ૧૩મી તારીખે હાલના નામદાર નવાબ સાહેબ હુસેન-યાવરખાન સાહેબ બહાદુર સંપૂર્ણ ઉત્સાહથી [illegible] સત્તા સાથે તખ્તનશીન થયા.[1]

દિલ્હીમાં નરેન્દ્ર મંડળની સભાઓમાં નામદાર નવાબ સાહેબે ઘણા રસપૂર્વક ભાગ લીધેલો અને કમિટી આગળ પણ ખંભાત રાજ્યના હક્ક સારી રીતે જળવાય એવી દરખાસ્તો મૂકી.[૪] આવા સમયમાં દી. બા. નર્મદાશંકરભાઈ જેવા સિદ્ધહસ્ત અને કાર્યકુશળ પુરુષની દીવાનપદ ઉપર નિમણૂક કરી એ જ નામદાર નવાબ સાહેબની દીર્ઘદષ્ટિ અને કુનેહ સિદ્ધ કરે છે.

ગાદીએ આવતાં જ નામદાર નવાબ સાહેબ બહાદુરે રાજ્યમાં સારા અને ઉપયોગી રાજકીય સુધારા (healthy and useful reforms) દાખલ કરવાની જાહેર અભિલાષા બતાવી. પ્રધાન મંડળ સાથે જોખમદાર તંત્ર (Join Cabinet responsibility) જેવું તંત્ર શરૂ કર્યું અને એ તંત્રનું શુભ પરિણામ આવ્યું છે એમ કહેવાય છે.[૫] ખંભાત બંદર વધારવા માટે આજ સુધી જે જે થયું છે તે જોઈ ગયા. નામદાર નવાબ સાહેબે બંદરને હાલની ઢબ પ્રમાણે મોટી સ્ટીમરો નજીક આવી શકે તેવી રીતે સુધારવા ભારે ખર્ચ કરીને મોટો પ્રયત્ન કર્યો છે અને બંદર માટે એઓશ્રીની અભિલાષાઓ બંદર ખુલ્લું મૂકતી વખતે કરેલા ભાષણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ખંભાત બંદર એની પૂર્વની જાહોજલાલીમાં આવે એ જોવાને દરેક ગૂજરાતી અભિમાનથી તૈયાર હશે.[૬]

આજે ખંભાત રાજ્ય નામદાર નવાબ સાહેબ બહાદુરના અમલમાં એક સુધરેલા રાજ્યની માફક પ્રગતિ કરતું જાય છે. નામદાર નવાબ સાહેબ બહાદુરમાં તેમના પિતાના બધા સદ્ગુણો છે. એઓશ્રી શાંત અને ઉત્સાહી છે; સ્વભાવે મળતાવડા છે; પ્રજાની દરેક જાતોને સમાન દષ્ટિથી જોવાનો એમનો સિદ્ધાન્ત છે. પ્રજા સુખી થાય અને ખંભાતની સમૃદ્ધિ તથા આબાદી વધે એ એઓશ્રીના રાજ્યઅમલનું મુખ્ય ધ્યેય છે અને એ અભિલાષા પૂર્ણ થાય એવાં ચિહ્નો એઓશ્રીના આજ સુધીના વહીવટમાં દેખાઈ આવે છે. ગૂજરાતનું આ પ્રાચીન બંદર એની અસલની ખ્યાતિમાં ફરી આવે એવી દરેક ગૂજરાતીની પણ શુભ અભિલાષા છે.

---

૪ Cambay Administration Report 1931-32. P. 3-4. આ દરખાસ્તોમાં (૧) રૂા ૨૧૯૨૪ની વાર્ષિક ખંડણી રદ કરવી. (૨) મીઠું પકવવાના હક્કની રકમમાં સુધારો કરવો અગર મીઠું પકવવાની છૂટ આપવી. (૩) બંદરની ખીલવણીમાં સંપૂર્ણ છૂટ. (૪) ચલણી નાણાંને લગતા કરાર ફરી સુધારવા.

૫ એ જ પૃ. ૩. આ બાબતની વિગત ૧૯૩૨ પછીના રીપોર્ટમાં આવશે એમ મજકુર રીપોર્ટમાં જણાવેલું છે. સુધારામાં આ પહેલું પગથિયું છે એમ કહે છે.

૬ સુલેહના હક્ક પ્રમાણે ખંભાત બંદરને બ્રિટિશ બંદર જેવા બધા હક્ક હતા અને તે મુજબ કામ ચાલુ થયું; પરંતુ ૧૯૩૩ની ૮મી એપ્રિલે હિંદી સરકારના નાણાંખાતાએ ખંભાત બંદરને પરદેશી બંદર તરીકે જાહેર કરી જૂના હક્ક બંધ કર્યા અને જકાતનાં નાકાં બેસાડ્યાં. આ માટે દરબાર તરફથી હિંદી સરકારને અસલની શરતોની રૂઈએ જૂના હક્ક કાયમ રાખવા માટે હકીકત રજુ કરવામાં આવેલી છે. હજુ સુધી પરિણામ આવ્યું નથી. વિગત માટે જુઓ ટાઈમ્સ સપ્લિમેન્ટ તા. ૧૬ સપ્ટેંબર ૧૯૩૩.

પરિશિષ્ટ अ

ખંભ-સ્કંભતીર્થ, લિંગપૂજા અને લાટ દેશ

ખંભાત-ખંભાયત નામ સ્તંભતીર્થને બદલે સ્કંભતીર્થ ઉપરથી નીકળ્યું છે, એ ગયા પ્રકરણમાં જોયું. સ્કંભ અને સ્તંભનો અર્થ થાંભલો જ થાય છે. વિદ્વાનો હેમચંદ્રે કરેલા વિકલ્પના આદેશથી સ્તંભતીર્થ ઉપરથી સાક્ષાત જ ખંભાઇત્થનું રૂપ ઉપજાવે છે.[1] ડૉ. બુલર સ્કંભતીર્થ નામ યથાર્થ માને છે. પરંતુ ખંભાતમાં આવેલા સ્તંભેશ્વરનું શિવલિંગ ખંભાત નામનું કારણ માની સ્કંભ સાથે મેળ મેળવવામાં ગુંચાય છે.[2] આ વિષય ઉપર જેટલી ચર્ચા વિદ્વાનોમાં થઇ છે એ બધા યે, શિવનો પર્યાય સ્કંભ શબ્દ કોઇ પણ સપ્રમાણ લેખ કે ગ્રંથમાં ન હોવાથી સ્કંભમાંથી ખંભાત નામ સ્વીકારતાં ખચકાય છે.[3] પરંતુ નામ એટલું તો સૂચવે છે કે સ્કંભ કે સ્તંભ ગમે તેમાંથી નામ થયું હોય; છતાં તેનો શિવના સ્તંભાકાર સ્વરૂપ સાથે કાંઈક સંબંધ છે. ડૉ. બુલર શિવનું નામ સ્થાણુ છે અને એનો અર્થ થાંભલો થાય છે એ ઉપરથી શિવનું એવા સ્વરૂપમાં લિંગ ખંભાતમાં હોવાનું ધારે છે.

ખંભાત નામ, સ્કંભ-સ્તંભ અને વૈયાકરણો

ખંભાતના સ્તંભતીર્થ નામના ઉલ્લેખ પહેલાં એનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ ખંભાયત બે સદીઓથી વપરાતું હતું એ જોયું. હેમચંદ્રાચાર્યે એમનું વ્યાકરણ રચ્યું તે પહેલાં પણ ખંભાતનું પ્રાકૃત નામ દોઢથી બે સદી-ઓથી વપરાતું હતું અને ખંભાત સમૃદ્ધ બંદર હતું, એમ આરબોના ઉલ્લેખથી સિદ્ધ થાય છે. હેમ-ચંદ્રના સમય પહેલાં ઘણી સદીઓથી સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી ભાષા તરીકે બંધ થઇ હતી.[4] એટલે સ્કંભ શબ્દ ઉપરથી ખંભાયત ઉપજાવવું વધારે કુદરતી લાગે છે; છતાં એ વૈદિક શબ્દ કોઇ કારણથી સૂરિજીના ખ્યાલમાં ન આવ્યો હોય એમ સંભવે.[5] એટલે स्त નો ख અને थ નો વિકલ્પ ખંભાયત નામના પ્રાચીન ચાલ્યા આવતા પ્રયોગને પણ લગાડચો હોય. એ જાતના વૈકલ્પિક આદેશોમાં, બોલાતી ભાષા સિવાય કોઇ ખાસ નિયમ હોતો નથી. દાખલા તરીકે स्त ના અમુક અર્થના શબ્દોમાં थ જ

---

૧ વ્યાકરણ સંબંધી ચર્ચા સં. ૧૯૬૯-૭૦ના 'વસંત'માં અને ૧૯૧૫ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં શ્રી નરસિંહરાવભાઈ અને સી. ડી. દલાલ વચ્ચે ચાલેલી તે જોઈ લેવી. અહીં શ્રી નરસિંહરાવભાઇનો મત માન્ય રાખેલો છે.

૨ ખંભાત ગેઝેટીઅર (મુંબાઈ ગેઝેટીઅર ભાગ ૬. પૃ. ૨૧૧-૧૨).

૩ શ્રી નરસિંહરાવભાઈ ખરી શંકા કરે છે કે હાલ ખંભાતમાં શિવનું મંદિર છે માટે વિશેષક લક્ષણ તરીકે એ ઉપરથી ગામનું નામ ન પડે. શિવમંદિરો તો બધે છે. એટલે એ નામ પડવાનું કારણ પ્રાચીન અને ઊંડું છે એ બતાવવાનો આ પરિશિષ્ટનો હેતુ છે; પરંતુ કારણ તો સ્કંભ જ છે.

૪ ઉપર જણાવેલી ચર્ચામાં શ્રી નરસિંહરાવભાઇનો મત. પ્રાકૃત ભાષા પણ વેદસમય જેટલી જૂની છે એવો કેટલાક ભાષા-શાસ્ત્રીઓનો મત છે.

૫ આ બાબતમાં શ્રી નરસિંહરાવભાઈ લખે છે કે: 'બાકી એ તો ખરું જ કે ખંભ રૂપ થવામાં स्तના 'ત'કારનો ખરો સંબંધ નહિ જ હોય, સ્કંભના क દ્વારા જ એ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થએલો. પરંતુ એ તારતમ્ય હેમચંદ્રે લાઘવાર્થે કે ગમે તે કારણથી તજી દઇને स्तના વૈકલ્પિક આદેશો મૂકીને એક સૂત્ર કર્યું હશે.' 'વસંત'માં આવેલી ચર્ચા.

થાય છે અને અમુક અર્થના શબ્દોમાં વિકલ્પ થાય છે એવા આદેશ છે.[૬] આપણે ગૂજરાતીમાં થર શબ્દ બોલીએ છીએ તેનું સંસ્કૃત स्तर છે. પરંતુ તેનો વિકલ્પ खर થતો નથી. કદાચ એ નિયમ કરનારને ખર શબ્દનો અર્થ નડયો હશે. स्थाणु નું થાણુ અને ખાણુ રૂપ બને છે.[૭] પણ શિવના અર્થમાં તો थ જ થાય, ख નહિ એમ આદેશ છે. સ્કંભ અને સ્તંભનો અર્થ એક જ છે તેથી વિકલ્પને સરળતા મળી છે એમ લાગે છે. પરંતુ સ્કંભ ઉપરથી મૂળ ખંભ શબ્દ બનેલો અને એ વૈદિક શબ્દ લુપ્ત થવાથી અને અર્થનું સામ્ય હોવાથી स्तंभ ના स्त નો વિકલ્પ યોજાયો હશે.

થંભ–ખંભ અને હિંદની પ્રાંતભાષાઓ

આ બાબતની વિશેષ માહિતી હિંદુસ્તાનની બીજી પ્રાંતભાષાઓમાં સ્તંભ માટે વપરાતા શબ્દો અને એના અર્થો ઉપરથી મળે છે. ગૂજરાતીમાં થંભ–થાંભલો અને ખંભ બન્ને છે, પરંતુ ઘરમાં ટેકાના સ્તંભને થાંભલા જ કહે છે. ખંભ શબ્દ લોકભાષામાં બહુ વપરાતો નથી. માત્ર એનું નાનું સ્વરૂપ કરી પાળીઆને ખાંભી કહે છે. મરાઠીમાં સ્તંભને ખાંબ કહે છે. મારવાડી, કચ્છી, સિંધી અને પંજાબીમાં થંભા જ કહે છે. બંગાળીમાં થામ વપરાય છે. પણ ખામ શબ્દ ગૂજરાતીમાં ખંભની પેઠે ઓછો વપરાતો છે ખરો. જામનગરનું ખંભાળીઆ ખંભ શબ્દ ઉપરથી છે. તેના ઈષ્ટદેવ ખામનાથ મહાદેવમાં ખામ શબ્દ આ અર્થમાં ખાસ સૂચક છે. ઓઢિયા ભાષામાં સ્તંભને ખુંટ કહે છે અને ગૂજરાતીમાં ખીલીને ખુંટી કહે છે, અને ખુંટ શબ્દ બીજા અર્થમાં પણ કાંઇક નાના સ્વરૂપમાં સરખા અર્થમાં છે એમ કહી શકાય. હિંદી ભાષામાં 'ખંભા' શબ્દ વધારે વપરાય છે. આ શબ્દને માટે ખરી દિશા તો દ્રાવિડી ભાષાઓ બતાવે છે. તેલગુ ભાષામાં સંસ્કૃત સ્તંભ શબ્દ વાપરે છે, પણ કંભમુ શબ્દ પણ છે. તામિલ ભાષામાં થાંભલાને તૂણ કહે છે, તે સંસ્કૃત સ્થુણા ઉપરથી છે. પરંતુ બીજો શબ્દ 'કંબમ્' છે.[૮] મલયાલમ ભાષામાં પણ તામિલ પ્રમાણે છે. કાનડી ભાષામાં 'ખંભા' શબ્દ છે. હિંદની પ્રાંતભાષાઓમાં તામિલ સર્વથી જૂની અને સંસ્કૃતથી સ્વતંત્ર છે. સંસ્કૃતના શબ્દો એણે લીધેલા છે ખરા, પણ સ્તંભ અને સ્કંભનો સૂક્ષ્મ ભેદ એણે જાળવી રાખ્યો છે. તામિલમાં ઘરના ટેકાના થાંભલા માટે તૂણ શબ્દ વપરાય છે; કંબમ્ શબ્દ કોઇને ટેકવ્યા વગર ઊભેલા થાંભલા માટે વપરાય છે. તારનો થાંભલો કે જેના ઉપર ઘર કે પાટડો ટેકવેલો નથી તેને, અગર જમીનમાં ખુલ્લો થાંભલો હોય તેને કંબમ્ કહે છે. લાઠી–લાકડી પણ કંબમ્-શબ્દનો અર્થ છે. રસ્તા ઉપર ચિહ્ન તરીકે મૂકેલા નાના થાંભલાને પણ કંબમ્ કહે છે. ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે કંબમ્ શબ્દ તૂણ–સ્તંભની પેઠે ટેકો આપનાર અર્થમાં કદી વપરાતો નથી; પણ તૂણ સ્તંભ અને કંબમ્ બન્ને અર્થમાં વપરાય છે. ગૂજરાતીમાં ઘરમાં પાટડા નીચેના થાંભલાને ખંભ કહેતા નથી, પણ થાંભલો અગર થંભ શબ્દ દરેક અર્થમાં વપરાય છે. આ બતાવી આપે છે કે કંબમ્ અને ખંભ શબ્દનું મૂળ એક છે અને જમીનમાં

---

૬ સિદ્ધ હૈમ ૮–૨–૮માં खના પ્રકરણમાં આ સૂત્ર છે. તેમાં સ્પષ્ટ લખે છે કે આ વિકલ્પ સ્તંભનો અર્થ થાંભલો થાય ત્યારે જ કરવાનો. તે પછીના એટલે ૮–૨–૯ સૂત્રમાં લખે છે કે स्पन्दाभाव वृत्तौ स्तंभे स्तस्य थठौ भवतः॥ એટલે સ્તંભનો અર્થ અટકાવવું–ગતિ ન હોવી–એવો થાય ત્યારે ख થતો નથી પણ थ અને ठ થાય છે. આ ઉપરથી વિકલ્પો કેવી રીતે થયા છે તે સમજાશે. એટલે ભાષામાં સ્કંભનું પ્રાકૃત રૂપ ખંભ સ્વતંત્ર ચાલુ હશે, અને એનું મૂળ સંસ્કૃત લુપ્ત જેવું થવાથી ચાલુ સંસ્કૃત શબ્દ स्तंभ ઉપરથી વિકલ્પ કરવો પડ્યા હશે.

૭ વધુ જાણવા માટે જુઓ પંડિત બહેચરદાસભાઈનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને 'પાઇઅસદ્દ મહણ્ણવો.'

૮ પંજાબીમાં ખંભ શબ્દ છે. પરંતુ આપણી પેઠે બહુ વપરાશમાં નથી. તામિલમાં મૂળાક્ષર ઓછા હોવાથી ક, ખ, ગ, ઘ ને બદલે એક જ અક્ષર લખાય–બોલાય છે. એ જ પ્રમાણે પ, ફ, બ, ભ માટે સમજવું. એટલે ખંભમ્‌નું કંબમ્ વપરાય છે.

સીધા ઊભેલા સ્વતંત્ર સ્તંભને જ ખંભ કે કંભમ્ કે કંબમ્ કહેવાય છે.[૯]

વૈદિક સ્કંભ

વૈદિક સાહિત્યમાં સ્તંભને બદલે સ્કંભ શબ્દ વાપરેલો છે. એના પર્યાય તરીકે સ્તંભ શબ્દ જ મુકાય છે. એ શબ્દ જ્યાં વપરાયો છે ત્યાં ઉપર લખ્યો તેવા અર્થમાં વપરાયો છે. પાટડો ટેકવનાર થાંભલો એવો અર્થ નીકળતો નથી.[૧૦] જે આધાર આપે તે બધા થાંભલા એ સામાન્ય અર્થમાં બન્ને શબ્દ એક હોય તે વાત જુદી છે. આપણે તો એ પર્યાય શબ્દોના અર્થની સૂક્ષ્મતાનો જ વિચાર અહીં કરીએ છીએ; અને એ અર્થમાં સ્કંભનો અર્થ શિવલિંગ થાય કે નહિ તે જોવાનું છે.

અથર્વવેદમાં સ્કંભ

ઋગ્વેદમાં સ્કંભ શબ્દ સામાન્ય ખંભના અર્થમાં છે (થંભ નહિ). પરંતુ અથર્વવેદમાં એને સૌથી મોટા દેવનું[૧૧]—જગદાધારનું—સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. એને બ્રહ્મ, સનાતનતમ દેવ વગેરે કહે છે. એકદમ ખંભ—સાદા ખુલ્લા થાંભલામાંથી સર્વથી મોટા દેવનું સ્વરૂપ ક્યાંથી આવી ગયું એ ગૂંચવે એવી બીના છે. સ્કંભ એટલે સ્તંભ અને એ દરેક વસ્તુને આધાર આપે છે તેથી વિશ્વને આધાર આપનાર પરમાત્મા, એ લાક્ષણિક અર્થથી સ્તંભના અર્થનો સ્કંભ એમ એકાએક તો બની શકે નહિ. સ્કંભ—જેને આપણે ગૂજરાતીમાં હવે 'ખંભ' અગર ખુલ્લો થાંભલો કહીશું—ની એના સ્થૂળ સ્વરૂપમાં પૂજા ઘણા લાંબા સમયથી થતી હોવી જોઇએ; અને તેને પરિણામે એને સનાતનતમ દેવ તરીકે વેદમાં સ્થાન મળેલું હોવું જોઇએ.

અથર્વવેદમાં ઉપરોક્ત સ્કંભસૂક્તમાં લાક્ષણિક દૃષ્ટિએ તો પૌરાણિકોએ શિવને જે મહેશ્વરનું રૂપ આપેલું તેવું રૂપ આપેલું જણાય છે. પરંતુ એકલો લાક્ષણિક અર્થ કામમાં આવે નહિ. એ સૂક્તના એક મંત્રમાં સ્કંભને જલમાં ઊભેલો સુવર્ણનો વેતસ કહ્યો છે.[૧૨] અહીં વેતસનો સામાન્ય અર્થ નેતરની લાકડી એ કોઇ પણ રીતે બેસતો નથી. એ જ મંત્રમાં એને ગુહ્ય પ્રજાપતિ કહ્યો છે. ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં અને શતપથ બ્રાહ્મણની ઉર્વશીની કથામાં આ શબ્દ લિંગના[૧૩] અર્થમાં વપરાયો છે.[૧૪] એટલે અથર્વ

---

૯ આ દ્રાવિડી ભાષાઓમાં કંબમ્ અગર કંભમ્ શબ્દ છે, પણ એનું મૂળ ત્યાં પણ લુપ્ત થયું છે, એમ એ ભાષાઓના વિદ્વાનોને પૂછતાં સમજાયું છે. પરંતુ કંબમ્ શબ્દ અને સ્તંભાર્થ સામાન્ય શબ્દમાં રહેલા સૂક્ષ્મ અર્થભેદ એ ભાષાઓએ સારી રીતે જાળવી રાખ્યા છે. એમ કહેવાય છે કે તામીલમાં એક કવિએ કંબર નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. કવિનું બીજું નામ પણ એ જ હતું અને એ પરમ શિવભક્ત હતો. એણે કાવ્યનું અને પોતાનું એ નામ ઈષ્ટદેવ ઉપરથી પાડ્યું એમ લખ્યું છે. જો આ વાત ખરી હોય તો પ્રાચીન તમિલોમાં કંબમ્ શબ્દ શિવના અર્થમાં મનાતો હોય. જોકે અત્યારે શિવલિંગના અર્થમાં કોઈ માનતું નથી. આ લખતી વખતે એ કાવ્ય જોવડાવી આ બાબતની ખાતરી હું કરી શકયો નથી. મલયાલમ્ ભાષામાં કંબમ્નો એક અર્થ મશાલ પણ થાય છે.

૧૦ ઋગ્વેદ ૮–૪૧–૧૦ ॥ ૧–૩૪–૨ ॥ ૪–૧૩–૫ ॥

૧૧ અથર્વવેદ સંહિતા, કાં. ૧૦, સૂ. ૭ અને ૮. स्कम्भ इति सनातनतमो देवो ब्रह्मणोप्यग्रभूतः ॥ આઠમા સૂક્તમાં स्कम्भने तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः એમ લખ્યું છે.

૧૨ અથર્વ. ૧૦–૭–૪૧. यो वेतसं हिरण्ययं तिष्ठन्तं सलिले वेद । स वै गुह्यः प्रजापतिः ॥

૧૩ હવે પછી જ્યાં લિંગ અગર લિંગપૂજા શબ્દ એકલો વાપર્યો છે ત્યાં એનો અર્થ શિશ્ન અથવા શિશ્નપૂજા (Phallus worship) એવો કરવો. શિવના લિંગ માટે લિંગ શબ્દ જ્યાં વાપર્યો છે ત્યાં શિવલિંગ એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે.

૧૪ જુઓ ઋગ્વેદ, ૧૦–૯૫–૪ અને ૫; શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૧–૫–૧–૧. निरुक्त ૩–૨૧ પ્રમાણે यास्कनो મત લખે છે કે:

વેદે સ્કંભને આપેલું સર્વશ્રેષ્ઠ દેવનું સ્વરૂપ, તેને માટે વાપરેલો પ્રજાપતિ શબ્દ, અને લિંગના અર્થમાં વાપરેલો વેતસ શબ્દ—જે નેતર કરતાં મંત્રાર્થમાં વધારે બંધ બેસે છે—એ બધું સ્કંભને શિવના જ્યોતિર્મય લિંગના અર્થમાં લેવા માટે વિદ્વાનોને પ્રેરે છે.

સ્તંભ અને લિંગપૂજા

આમાંથી બીજા પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. એક તો સ્કંભનો શિવના લિંગ સાથે સંબંધ કેવો અને કેવી રીતે થયો? બીજું સ્વતંત્ર લિંગપૂજા (Phallus worship)નો સ્કંભ અને શિવલિંગ સાથે કાંઇ સંબંધ હશે? ત્રીજું સ્વતંત્ર લિંગપૂજાને સ્તંભપૂજા સાથે સંબંધ હશે કે નહિ? અને એ બન્નેનો સ્કંભ અને શિવલિંગપૂજા સાથે સંબંધ થયો હશે કે નહિ? આ પ્રશ્નોને લીધે દુનિયાના પ્રાચીન સમાજમાં સ્વતંત્ર લિંગપૂજા (Phallus worship) અને સ્તંભપૂજા કેવી હતી તેનો ટૂંકામાં વિચાર કરવો પડશે.

સ્વતંત્ર લિંગપૂજા ઘણા પ્રાચીન કાળમાં દુનિયાના ઘણા ભાગમાં હતી.[૧૫] એનો શિવપૂજા અને શિવના લિંગમાં અધ્યારોપ ક્યારે અને કેવી રીતે થયો એ નક્કી કરવું બહુ મુશ્કેલ છે.[૧૬] ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારાથી હિંદની પૂર્વે આવેલા દેશો સુધી એ પૂજા અથવા એમાંથી નીકળેલી અન્ય પૂજાઓનો પ્રચાર હતો. ઋગ્વેદમાં લિંગને પૂજનારાઓની નિંદા કરેલી છે.[૧૭] એટલે વૈદિક આર્યોનો કેટલોક ભાગ અગર ઈંદ્રપૂજકો એ પૂજાને ધિક્કારતા હતા એમ સમજાય છે. મોહેન જો ડેરોમાંથી જે લિંગ નીકળ્યાં છે તે જોતાં અને એનો સમય વિચારતાં વૈદિક સમયની લગભગ હિંદુસ્તાનમાં આર્ય નહિ તો બીજી કોઇ જાતિ લિંગપૂજા કરતી એમ સ્પષ્ટ થાય છે.[૧૮] આથી એમ પણ કહી શકાય કે હિંદુસ્તાનમાં લિંગ-પૂજા આર્યોથી સ્વતંત્ર અને કદાચ એમના હિંદમાં આવતાં પહેલાંની હોય. પરંતુ હિંદમાં એની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે અને ક્યારે થઇ એ જણાતું નથી. લિંગ પ્રતીકમાં હાલની માફક કોઇ પણ વખતે અશ્લી-લતાનો ખ્યાલ પૂજનારાઓને આવ્યો હોય એમ સિદ્ધ થયું નથી.

પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં સ્તંભપૂજા અને એનું મૂળ

પશ્ચિમ એશિયાથી હિંદ સુધીના ભાગમાં પૂજાતા ઘણા દેવો અને દેવીઓમાં લિંગની ભાવના મૂળરૂપે હતી. એ કારણથી એ બધા દેવોને મૂર્ત સ્વરૂપ સ્તંભમાં મળતું. સ્તંભ ભૂમિમાં ઊર્ધ્વ—ઊભો

शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्येति निरुक्तम् ॥ સાયણ ॥ वैतसो दंडः पुंव्यंगस्यनाम ॥ આ હિરણ્યમય વેતસ શબ્દ ઋગ્વેદમાં ૪–૫૮–૫માં ઘૃતદેવના સૂક્તમાં આવે છે. એ સૂક્તમાં દેવ સંબંધી ગોટાળો જ છે. છેવટ ઘૃતદેવ ગણ્યો છે. આખા સૂક્તનો ખરો અર્થ સમજાય તેવો નથી (obscure છે). સાયણાચાર્યનો મત પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સ્વીકારતા નથી. સાયણ હિરણ્યવેતસનો અર્થ અપ્સંભવ અગ્નિ એટલે વિદ્યુત એવો કરે છે, પરંતુ તે બંધ નથી બેસતો. ઘૃતના પૂરમાં હિરણ્યવેતસ ઊભું છે એમ મંત્ર કહે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કાંઈ ખુલાસો કરતા નથી. પરંપરા લુપ્ત થવાથી અર્થ લુપ્ત થયો જણાય છે. એટલે અથર્વવેદના હિરણ્યવેતસ સાથે એને કાંઇ સંબંધ હોય તો વધુ શોધખોળથી પ્રકાશ પડે.

૧૫ Phallism by E.S. Hartland. Enc. of Rel. and Ethics IX. 815-831.

૧૬ W. Crooke: Hinduism. Enc. Rel. Ethics VI. P. 700. "The origin of the cult in India is obscure."

૧૭ शिश्नदेवा : ઋ. ૭–૨૪–૫. આ મંત્રમાં ઉપસ્થને પૂજનારાઓને પાસે ન આવવા દેવા ઈંદ્રને સ્તવે છે અને બીજામાં ઈંદ્રે શિશ્નને પૂજનારાઓનું શહેર છતી લઈ તેની સમૃદ્ધિ લઈ લીધાનું લખે છે.

૧૮ Marshall: Mohenjo Daro. pp. 58-63. એનો સમય ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનો ગણાય છે. પૃ. ૫૫માં લખે છે કે અવશેષોમાંથી જડેલી મૂર્તિ એ ઐતિહાસિક શિવ પહેલાંના પ્રાગૈતિહાસિક શિવની મૂર્તિ હશે.

રહે છે તેથી એ લિંગનું–શિશ્નનું પ્રતીક મનાવા લાગ્યો. પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં કોઇ દેવને ઊર્ધ્વ અગર ટટાર erect, high, એવાં વિશેષણો લગાડેલાં જણાતાં તો એનું મૂળ લિંગની ભાવનામાં મનાતું.[૧૯] કેટલીક વાર ભિન્નભિન્ન દેવોનું સ્તંભાકારમાં પૂજન થતું તો કેટલીકવાર એક જ દેવતાનું પશ્ચિમ એશિયાના જુદાજુદા દેશોમાં જુદેજુદે નામે પૂજન થતું.[૨૦] પરંતુ એ બધાનો આકાર સ્તંભ સ્વરૂપ જ હતો. એસીરિયા અને બૅબિલોનમાં સ્તંભપૂજા બહુ જૂની હતી. ત્યાંની 'અશિર્તુ' (Ashirtu) નામની દેવતાનું પૂજન, અને એ દેવતાનું ફીનિશિયા અને દક્ષિણ અરબસ્તાનમાં 'અથિરત' (Athirat) નામથી થતું પૂજન સ્તંભાકાર મૂર્તિથી થતું.[૨૧] ઉત્તર સેમેટિક પ્રદેશની પેઠે દક્ષિણ સેમેટિક પ્રદેશ એટલે અરબસ્તાનની આસપાસના ભાગોમાં પણ આપણા સ્કંભની માફક એ શબ્દ (Athirat) પ્રથમ સ્તંભના અર્થમાં અને પછી દેવના અર્થમાં વપરાવા માંડયો.[૨૨] સ્તંભનાં એ દેશોનાં ઉપર જણાવેલાં નામોમાં થોડા થોડા ફેરફાર માલૂમ પડે છે. હિબ્રુ અને ફિનિશિયન બોલીમાં એને 'આશેરા' (Asherah) પણ કહે છે. આ 'આશેરા'ની મૂર્તિ એ પાતળા સ્તંભ જેવી હતી અને એના ઉપર કોઇ વાર બાલચંદ્રની કલા અને કોઇ વાર સૂર્ય જેવું બિંબ કરતા. હિબ્રુ લોકમાં સ્તંભ સંપ્રદાય (cult of post) હતો અને એ કોઇ વાર મનુષ્યાકૃતિ અને કોઇવાર લિંગ (શિશ્ન)ની આકૃતિમાં પૂજતા.[૨૩] કેટલાક પાશ્ચાત્ય લેખકોનું માનવું છે કે હિંદુઓની શિવલિંગપૂજા સ્વતંત્ર સ્તંભપૂજામાંથી આવી હોય. પછી તે વેદોના યજ્ઞનો સ્તંભ કે દ્રાવિડી લોકની સ્તંભપૂજા એ નક્કી થઇ શકતું નથી.[૨૪] આ મત ધરાવનાર એક લેખક કહે છે કે સ્વતંત્ર સ્તંભપૂજાનું કાંઇ પ્રમાણ આજે હિંદુસ્તાનમાં મળતું નથી. આ બાબતમાં એ લેખકનો કેટલોક ભ્રમ છે. સ્તંભપૂજા શિવલિંગપૂજામાં એવી તો ઓતપ્રોત થઇ ગઇ છે કે સ્વતંત્ર પુરાવા આજે ન મળે. છતાં એવી પૂજા હતી એટલું નક્કી કરવા પુરતો પૂરાવો તો મળશે અને એની ચર્ચા આપણે આગળ કરીશું.

એક લેખક કહે છે કે હિંદમાં અશ્મ (પથ્થર) જુદેજુદે સ્વરૂપે પૂજાય છે. સામાન્ય પથ્થરથી માંડી કોતરેલા સ્તંભની પૂજા થાય છે. એ રીતના સ્તંભ કે એવા આકારની પ્રાચીન અશ્મપૂજાને પાછળથી

---

૧૯ જુઓ: Poles & Posts: G.A. Barton: Enc. Rel. & Ethics X. 91-98; Westroph: Ancient Symbolism and Phallus worship; W. Crooke: Hinduism, Enc. Rel. & Ethics VI. 700.

૨૦ Westropp: Ancient Symbol Worship and Influence of Phallic Idea etc.

૨૧ Poles & Posts: by G.A. Barton: Enc. of Religion & Ethics Vol. X. pp. 91-98.

૨૨ એ જ. એ લેખક એક લેખમાં લખે છે કે ખાસ કરીને અરબસ્તાનમાં ઇસ્લામના પહેલાંની મૂર્તિપૂજાના અવશેષોનો ઇસ્લામના પ્રચાર પછી એવો ભારે નાશ થયો છે કે મૂર્તિઓના સ્વરૂપ માટે સાહિત્યના ઉલ્લેખો સિવાય સ્થૂલ આધાર ક્વચિત જ મળે.

૨૩ એ જ પૃ. ૯૪. લેખક કહે છે કે અરબસ્તાનની પેઠે એ દેવદેવીના સ્વરૂપમાં મનાવા લાગ્યો. પરંતુ આ બધામાં તે સમયમાં અર્થની ગૂંચવણ એવી હતી કે શેમાંથી શેનું સ્વરૂપ થયું તે સમજાતું નથી. પરંતુ બધાની મૂર્તિ સ્તંભાકાર હતી. It is probable that wherever the name of post became the name of a divinity, it was because of such confusion, but it is certain that among the Amorites and in Arabia the name of the post passed into the name of a goddess, and it is quite possible that it was so in Israel. આ ગૂંચવણ હિબ્રુ માટે હશે.

૨૪ એ જ પૃ. ૯૪. સ્તંભપૂજાનો શિવલિંગ સાથે શો સંબંધ એ ચર્ચા આગળ કરીશું.

સ્વયંભૂ શિવલિંગ તરીકે માનવા લાગ્યા.[૨૫] દક્ષિણ હિંદમાં કોઇપણ દેવ એક પથ્થરનો સ્તંભ ઊભો કરીને પૂજાતો. ખેતર અને ગામની હદ તરીકે વપરાતા નાના સ્તંભાકાર પથરા ક્ષેત્રપાલ તરીકે પૂજાતા. પ્રાચીન અરબસ્તાનમાં એવા પથ્થરોનાં પૂજન થતાં.[૨૬] આખી સેમાઇટ (Semites) પ્રજા સ્તંભ ઊભા કરી પૂજવા માટે જાણીતી હતી.[૨૭] કેનાનાઇટ પ્રદેશોના દરેક મંદિરમાં સ્તંભ (Asherah)ની પૂજા એ મુખ્ય વસ્તુ હતી.[૨૮] મોહેન જો ડેરોની શોધોથી સિદ્ધ થયું છે કે એક ધર્મ ન માનીએ તો દેવ-દેવીઓ અને પૂજનવિધિઓની એક પ્રકારની સમાનતા હિંદના પશ્ચિમભાગથી શરૂ થઇ ઇજિપ્તમાં નાઇલ નદીના પ્રદેશ સુધી હતી.[૨૯] 'મસ્સેબોથ' (massebhoth) અગર આરબોનો massebhah એ લિંગાકારના નાના સ્તંભ જેવા પથ્થરો છે. ફિનિશિયનો દરેક મંદિરમાં એની પૂજા કરતા.[૩૦] સીરિયામાં (આરમેનિયા) 'હદાદ' (Hadad) નામના દેવની મોટી પૂજા થતી.[૩૧] આસપાસના દેશોમાં પણ એ પૂજાતો.[૩૨] એ દેવનું વર્ણન આપણા રુદ્ર શિવને મળતું આવે છે. આરમેનિયનોની પૂજનની વસ્તુઓમાં કોણાકારના પથ્થરો વપરાતા હતા. 'હદાદ'ના એક લેખમાં કહ્યું છે કે આરમેનિયનો પૂજનમાં સ્તંભ (nesib)નો ઉપયોગ કરતા. બીજા લેખમાં 'મશેબાહ' (massebhah)ના ઉપયોગનું લખ્યું છે અને એ પણ સ્તંભ (stele)ના અર્થમાં વાપર્યો છે.[૩૩] ઇજિપ્ત વગેરે દેશોમાં 'હરમીસ' (Hermes) નામે દેવ સરહદ વગેરેના દેવ તરીકે ગણાતો અને એ સ્તંભાકારે પૂજાતો. એનું વર્ણન કેટલેક અંશે

---

૨૫ જુઓ Stones: by Hartland, Crooke, Barton અને Gardner. આ લેખકોનો અશ્મપૂજા ઉપર Enc. of Religion and Ethicsમાં આપેલો નિબંધ.

૨૬ એ જ પૃ. ૮૭૬.

૨૭ એ જ પૃ. ૮૭૯–૮૮૦: "The Semites were among the most assiduous raisers of 'Pillars' in the ancient world. . . . . But it is as sacred stones-signs, representation or habitations of deity that pillars are of the most conspicuous importance among the Semites.'

૨૮ Enc. Bri. Phoenicia, P. 456. એમાં લેખક કહે છે કે મંદિરના ચોકમાં સ્તંભ ખાસ રખાતો, પરંતુ કેનાનાઈટ પ્રદેશો (એશિયા માઇનોરના કેટલાક પ્રાચીન ભાગો)માં એનું પૂજન ચોક્કસ થતું.

૨૯ Sir John Marshall: Mohenjo Daro. P. 50.

૩૦ Phoenicians: Enc. of Rel. & Ethics pp. 887-897. by Lewis Bayles. એમનો કેનાનાઈટ પ્રજામાં સમાવેશ થાય છે. આ લેખમાં Asherahનું નામ Ashtart આપ્યું છે જેને અરબીમાં નશબ (Nusb) કહે છે. Nesib પણ એ જ અર્થમાં છે. નશબનો અર્થ પણ સ્તંભ છે. આશેરાનો અર્થ પાઇળ જોયો છે. કહે છે કે Ashtartના માનમાં કુંવારી અને પરણેલી સ્ત્રીઓ પોતાની પવિત્રતાનો ભંગ કરે છે. આ બીના આ સ્તંભાકાર દેવીનું મૂળ શિશ્નપૂજા Phallus worshipમાં છે એમ બતાવે છે. આ દેવીનું એક બિરૂદ Elot છે અને એને આરબની અલ લાત નામની દેવતા સાથે સંબંધ હોવાનું જણાવે છે. અલ લાત અગર લાત બાબત આગળ જોઇશું. ખરી રીતે પશ્ચિમ એશિયાનાં દેવદેવીઓમાં દરેક દેશનાં નામોમાં બહુ ગોટાળો છે.

૩૧ Syrians or Armanians: Enc. of Rel & Ethics Vol. XII. P. 166-7.

૩૨ Phoenicians Enc. of Rel. & Ethics Vol. IX. P. 887-897.

૩૩ Syrians or Armanians: Enc. of Rel. & Ethics Vol. XII. P. 166-7. ઈ. સ. પૂર્વે આઠમી સદીના Senjirlિના લેખ મુજબ હદાદ (Hadad)નું નામ દેવોમાં પહેલું છે. હદાદની સ્ત્રીનું નામ 'એતર્ગતિસ' (Atargatis) છે. સિરિયાની એ મુખ્ય દેવી છે અને એનું બીજું નામ અલ લાત છે. પાછળથી હદાદની પૂજા સૂર્યપૂજામાં મળી ગઇ.

ક્ષેત્રપાલને મળતું છે.[૩૪] વેસ્ટ્રૉપ નામના એક લેખક કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં શિવલિંગની પૂજા એ સ્તંભપૂજાનું સ્વરૂપ છે.[૩૫] હિબ્રુ અને ફિનિશિયન લોકોમાં શનિ (Saturn)ની પૂજા સ્તંભના આકારમાં થતી;[૩૬] અને એનાં જુદાંજુદાં નામ હતાં. હિબ્રુઓના મૂળ પુરુષ એબ્રેહામને સૂર્યપૂજા સાથે મેળવે છે. મોઝીઝ એને જ્વાલામય સ્તંભરૂપે દેખે છે અને એ જ્વાલામય સ્તંભ હિબ્રુઓને દોરે છે.[૩૭] ઇજિપ્તમાં 'સેથ' Seth નામનો દેવ હતો. એને 'સેત' (Set), અગર સાત (Sat) અગર થોથ (Thoth) પણ કહેતા. એનો અર્થ ઊર્ધ્વ સ્તંભ થાય છે અને એનું મૂળ લિંગપૂજામાં છે.[૩૮] 'સેત' અગર 'સેટ'ના પહેલા અક્ષરનો ફેર થઇ 'તેટ' (Tet) થાય છે અને એને શનિ સાથે જોડે છે. બૅબિલોનમાં એલ (El) મોટો દેવ હતો અને એને પણ શનિ સાથે જોડે છે.[૩૯] મી. વેસ્ટ્રૉપ લખે છે કે શનિ આમ કેટલાક દેવો સાથે એક હોઇ તેનું આયુધ ત્રિશૂળ હતું, અને એનું (શનિનું) પ્રતીક હિંદુસ્તાનમાં શિવના લિંગ તરીકે આવ્યું. શનિના 'કિવન' (Kivan) નામને શિવ સાથે જોડવાનો યત્ન કરી શનિ અને શિવની લિંગ–સ્તંભાકાર પૂજાનું મૂળ શિશ્નપૂજા સાથે જોડે છે.[૪૦] ટૉલેમીના મત પ્રમાણે એસિરિયા અને ઈરાનમાં લિંગપૂજાનું[૪૧] યુકેટન (Yucaton)—મંદિરની સામો ઊર્ધ્વ સ્તંભ (upright pillar)—એ લિંગ હતું.[૪૨] આ બધા દેવો પાછળથી સૂર્યદેવમાં સમાઈ ગયા; તેથી સ્તંભ એ બધા દેવોનું પ્રતીક હોવાથી એનો સૂર્ય સાથે પણ સંબંધ છે.[૪૩] અને સૂર્ય સાથે જોડાવાથી એમનું મૂળ શિશ્નપૂજામાં હતું એ કાળે કરીને ભૂલાઈ ગયું.[૪૪]

આ પ્રમાણે જુદાજુદા દેશોમાં સ્તંભપૂજન જુદેજુદે રૂપે અને નામે હતું. હિંદુસ્તાનમાં એ શિવના લિંગસ્વરૂપમાં આવ્યું એમ આ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો મત છે.[૪૫] મિ. વેસ્ટ્રૉપ શનિના સ્તંભાકાર સ્વરૂપ અને 'કિવન' નામને શિવ સાથે જોડે છે તે માટે કોઇ સબળ આધાર આપતા નથી. પરંતુ શૈવોના વ્યાપક સંપ્રદાયે હિંદુસ્તાન અને બહારના ઘણા સંપ્રદાયો તથા દેવદેવીઓને પોતાનામાં લઈ લીધાં છે.[૪૬] હિંદના પશ્ચિમ કિનારાના દેશો અને અરબી સમુદ્રના કાંઠાના દેશો તથા પશ્ચિમ એશિયાના

---

૩૪ Ancient Symbol-worship: Influence of the Phallic idea in the religions of antiquity: by Hodder M. Westropp and C. Staniland pp. 49-52.

૩૫ એ જ પૃ. ૫૧.

૩૬ એ જ પૃ. ૫૩–૫૪. શનિને Kivan કહેતા.

૩૭ એ જ પૃ. ૫૪. જ્વાલામય સ્તંભની વાત શિવલિંગની પૌરાણિક ઉત્પત્તિને મળતી છે.

૩૮ એ જ પૃ. ૫૬, ૫૯, ૭૫.

૩૯ એ જ પૃ. ૫૯.

૪૦ એ જ પૃ. ૭૫.

૪૧ એ જ પૃ. ૨૫.

૪૨ એ જ પૃ. ૨૫. અહીં મિ. વેસ્ટ્રૉપ મિ. સ્ટીવન્સનો મત ટાંકે છે.

૪૩ એ જ પૃ. ૬૦.

૪૪ એ જ પૃ. ૬૧. જુદાજુદા નામવાળા આ સ્તંભદેવો સૂર્યદેવમાં સમાઈ ગયા. મૂળ ભૂલાઈ જવાથી પાછળથી મોટા દેવો તરીકે પૂજાવા લાગ્યા.

૪૫ એ જ પૃ. ૫૧. In Linga of India we have another instance of the use of Pillar-Symbol. આગળ એના phallic સંબંધ માટે લખે છે.

૪૬ શૈવધર્મ એટલો વ્યાપક છે કે એણે ખાસ કરીને આર્યેતર પ્રજાઓમાં ભિન્નભિન્ન સંપ્રદાયો અને એમના ભિન્નભિન્ન

દેશોને અનેક પ્રકારનો એવો તો નિકટનો સંબંધ હતો.[૪૭] કે ઉપર જણાવેલી કોઈ પ્રકારની સ્તંભપૂજા સિંધ અને ગૂજરાત કાઠિયાવાડને કિનારે આવી હોય તો નવાઈ નથી; અને જ્યારે લિંગપૂજા શિવના લિંગની પૂજા સાથે અને રુદ્રશિવના મત સાથે જોડાઈ ગઇ ત્યારે એવા સ્તંભો શિવલિંગ તરીકે પૂજાયા હોય એ પણ અસંભવિત નથી.[૪૮] શનિની સ્તંભાકાર પૂજા માટે એક વિચિત્ર દાખલો પુરાણમાં મળે છે. સ્કંદ પુરાણ કહે છે કે શનિએ મહીસાગર સંગમ ઉપર શનિદેશમાં શિવનું લિંગ પૂજ્યું.[૪૯] વળી ગ્રહભક્તિમાં શનિની સ્તુતિમાં શનિને સૌરાષ્ટ્ર દેશનો કહ્યો છે. સ્કંદ પુરાણનું વર્ણન માહેશ્વર ધર્મોની વૃદ્ધિ માટે હોવાથી શનિએ શિવલિંગ પૂજ્યું એમ લખ્યું છે. પરંતુ ઉપરની વાતને આ પૌરાણિક વાત સાથે ઘટાવતાં શનિનો શિવલિંગ સાથે સંબંધ થવામાં ગૂજરાતના કિનારા ઉપર પણ આ સ્તંભપૂજા કારણભૂત હોય અને ખરી પરંપરા લુપ્ત થઇ હોય.

હિંદમાં સ્તંભપૂજા

હિંદુસ્તાનમાં સ્તંભપૂજા હોય અને પાછળથી તે શિવલિંગપૂજામાં મળી ગઈ હોય એમ માનવાને કારણ મળે એવા દાખલા છે. પંજાબમાં એક ગામમાં સ્તંભ સ્વતંત્ર રીતે પૂજાય છે અને એને થંમજી અગર થંમસાહેબ કહે છે.[૫૦] આંધ્રમાં સિંહાચલ પાસે એક મંદિરની બહાર એક લિંગાકાર પથ્થર છે; અને તે શિવનું લિંગ નથી, પરંતુ એને 'કંભસ્તંભમ્' કહે છે. આ શબ્દમાં કંભ–સ્કંભ અને સ્તંભ બન્ને પર્યાય ભેગા વાપર્યા છે એ ખાસ સૂચક છે. વંધ્યા સ્ત્રીઓ સંતાનપ્રાપ્તિ માટે એને પૂજી આલિંગન દે છે. આ હકીકત એનું મૂળ સ્તંભપૂજા અને શિશ્નપૂજામાં છે એમ સૂચવે છે. કાઠીઆવાડમાં પણ એક મહાદેવની એ રીતે પૂજા થાય છે, પણ એને શિવલિંગ તરીકે હાલ માને છે.[૫૧] સ્કંદપુરાણમાં તારકાસુર દેવોને હરાવી મહીસાગર ઉપર પોતાના નગરમાં ગાદીએ બેઠો ત્યારે દેવોના અધિકાર પોતાના દૈત્યોને સોંપ્યા એમાં પોતે ઈંદ્રનો અધિકાર લીધો અને નિમિને અગ્નિનો, કાલનિમિને યમનો, નિર્ઋતિને સ્તંભનો

દેવદેવીઓને એક કરી નાતજાતના ભેદ વગર પોતાના વાડામાં લઇ લીધા છે. આ માટેનું સાહિત્ય છૂટુંછૂટું અને વિપુલ છે. એનો ઇતિહાસ ઉત્તર કરતાં દક્ષિણ હિંદના આગમાદિ પુસ્તકોમાંથી મળે છે. શિશ્નપૂજકોને રુદ્ર-શિવ સંપ્રદાય એક થયા પછી વૈદિકોએ ગ્રહણ કર્યા હશે અને એ પૂજકો અસલના જંગલીઓ હશે એમ ડૉ. ભાંડારકર એમના Vhaishnavism & Shaivism નામના નિબંધમાં કહે છે. પરંતુ પતંજલિના સમયમાં લિંગપૂજા નહોતી એમ એ લખે છે એનો અર્થ વૈદિકોમાં નહોતી એટલો જ થાય.

૪૭ Sir J. Marshall: Mohenjo Daro. I. પ્રકરણ ૫, ૭ અને ૮.

૪૮ Crooke: Hinduism: Enc. of Rel. & Ethics VI. A. J. Evansનો મત ટાંકતાં લખે છે કે અશોકનો સ્તંભ શિવલિંગ તરીકે પૂજાય છે. Vol. XI. માં R.W. Frazerનો Shaivism ઉપર લેખ છે (પૃ. ૯૧થી ૯૬) એમાં દક્ષિણ હિંદમાં સાધુઓની સમાધિઓ શિવમંદિરોમાં (લિંગ તરીકે) પૂજાવા લાગી એમ લખે છે, કારણકે એ સમાધિ અગર વિરક્કલનો આકાર લિંગ જેવો છે. Barth એમના Religion of India પૃ. ૨૭૧માં પણ અશોકના સ્તંભો શિવલિંગ તરીકે પૂજાતા એ માટે લખે છે. આમ હોવાથી બીજા સ્તંભો પણ શિવલિંગો તરીકે પૂજાયા હોય.

૪૯ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૧૩. શ્લો. ૧૫૮. शनिश्चसंगमावर्ते जगन्नाथेतिनाम च। शनिदेशे मघ्यरात्रौ महीसागरसंगमे॥

૫૦ આ હકીકત પંડિત હીરાનંદજી જે પંજાબના Government Epigraphist for India છે એમણે આપી છે.

૫૧ કાઠીઆવાડ સર્વસંગ્રહ: પૃ. ૪૯૪. પ્રાચી કુંડ આગળ સરસ્વતીને તીરે બટેશ્વર મહાદેવ છે. લિંગ ઘણું જ મોટું છે અને વંધ્યા સ્ત્રીઓ તેને ભેટી શકે તો સંતાન થાય.

અને મહિષને વરુણનો એમ અધિકાર આપ્યા.[૫૨] આ સ્તંભ એ કયો દેવ? જો આ શબ્દ એ કોઇની ભૂલ ન હોય તો પુરાણકાર અહીં કોઇ પ્રાચીન પરંપરા નોંધે છે કે જેની એને પોતાને પણ ખબર નથી. આમાં ગૂંચવણ એ છે કે તારકાસુરના બીજા અસુરોની પેઠે ઈષ્ટદેવ શિવ છે. એટલે સ્તંભદેવનું સ્થાન એ ખૂંચવી લે નહિ. એટલે આ ઉલ્લેખમાં કાંઇ પણ વજન હોય તો તે સ્તંભપૂજા શિવલિંગ-પૂજામાં સમાઇ ગઇ તે પહેલાંની પ્રાચીન પરંપરાનું સૂચન કરે છે. મહીસાગર સંગમ ઉપર સ્તંભતીર્થ શિવના સ્તંભાકાર લિંગને લીધે થયું એમ પુરાણાદિથી મનાય છે[૫૩] તે સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ત્યાં દેવીનો સ્તંભ હતો તેથી સ્તંભતીર્થ નામ પડયું એવી પણ એક દંતકથા છે.[૫૪] આ પરસ્પર વિરુદ્ધ કથાઓ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં સ્વતંત્ર સ્તંભપૂજા હોઇ પાછળથી શૈવ મતની વૃદ્ધિ પછી શિવના સ્તંભાકાર લિંગમાં ફરી ગઈ હોય એમ કેમ ન સૂચવે ?

સ્કંભ અને શિવલિંગ

સ્તંભપૂજા ઉપર આટલી ચર્ચા કર્યા પછી હવે સ્કંભ ઉપર આવીએ. સ્કંભનો અર્થ લિંગ–શિશ્ન થઇ શકે એ ઉપર જોયું. એનો અર્થ શિવનું લિંગ થાય કે નહિ તે જોવાનું. સામાન્ય સ્તંભ (ખુલ્લો સ્તંભ)ના અર્થમાં વપરાતા આ વૈદિક શબ્દને અથર્વ વેદે મોટા દેવનું સ્વરૂપ આપ્યું. પણ એમાં એને શિવ સાથે સંબંધ જોડી શકાય એવો ઇશારો પણ કર્યો નથી. આ વસ્તુ એક જ વાતનું સૂચન કરે છે કે ઉપર જોયું તેમ ઇજિપ્તથી હિંદના પશ્ચિમ કિનારા સુધી અનેક દેવોની પૂજા ઘણા પ્રાચીન સમયમાં સ્તંભના રૂપમાં થતી હતી તેને વેદના વાડામાં લઇ લેવા થાંભલાના વૈદિક શબ્દને દેવ માન્યો. થાંભલો અગર સ્કંભમાં આ પ્રમાણેનો પરમેશ્વરપણાનો અધ્યારોપ બીજા વૈદિક સાહિત્યમાં નહિ, પણ અથર્વ વેદમાં થયો છે એ પણ ભૂલવા જેવું નથી; અને એ ચોથા વેદે આર્યેતર સંસ્કૃતિઓને અપનાવવાનો કેવો ભારે પ્રયત્ન કર્યો છે એ પણ ભૂલવાનું નથી.[૫૫]

શૈવધર્મની પ્રાચીનતા

ઈજિપ્તથી હિંદના પશ્ચિમ કિનારા સુધીના વિશાળ પ્રદેશમાં જેમ પ્રાચીન કાળથી અનેક દેવતાઓની અનેક રૂપે પૂજા થતી હતી તેમ શિવની પૂજા પણ થતી હતી. સ્તંભ સ્વરૂપ સ્વતંત્ર લિંગપૂજાની પેઠે

---

૫૨ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૨૧. શ્લો. ૩૦૬: स्वयमिंद्रो निमिर्वह्निः कालनेमिर्यमोऽपि च । स्तंभश्च निर्ऋतिस्थाने महिषो वरुणस्तथा ॥

૫૩ સ્કં. પુ. પહેલાં સ્કંદે કરેલા વિજયસ્તંભ અને સ્તંભેશ્વર મહાદેવની વાત અને પછી ગુપ્તક્ષેત્રે સ્તંભ એટલે ગર્વ કર્યો એ બીજી વાત એ બે કારણ પુરાણે સ્તંભતીર્થ નામ માટે આપ્યાં છે.

૫૪ રાજા અભયકુંવરને શહેરના નાશની ખબર મળતાં મૂર્તિ લઇ સમુદ્રમાં ગયો અને મૂર્તિની કૃપાથી બચ્યો. સ્તંભની મદદથી સહીસલામત પાછો આવ્યો અને શહેર વસાવ્યું. (ખંભાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૧૪). કર્નલ ટૉડ પોતાના Western India ગ્રંથમાં લખે છે કે જૂનું શહેર ઠીક ન લાગ્યાથી રાજકુંવરે નવું શહેર અખાતને કાંઠે દેવીના નામનો સ્તંભ ઊભો કરી વસાવ્યું. આ વાતમાં દેવીનો સ્તંભ છે. ઉપરની અભયકુંવરની વાતમાં મૂર્તિ લખ્યું છે, પણ કોની મૂર્તિ એ લખ્યું નથી. એટલે સ્તંભ કયા દેવનો એ આ વિરોધી ત્રણ વાતોથી નક્કી થતું નથી. એટલે લુપ્ત થએલી પરંપરાનો કોઇ પ્રાચીન સ્તંભ એમ ઉપરના અનુમાનને ટેકો મળે છે.

૫૫ અથર્વવેદ માટેની ચર્ચા માટે જુઓ બૅનરજી શાસ્ત્રી કૃત Asura in India P. 57. હિંદનો પશ્ચિમ કિનારો અને પશ્ચિમ એશિયા સુધીના દેશોની ધાર્મિક સમાનતા માટે જુઓ Sir J. Marshall સંપાદિત Mohenjo Daro Chap. V. લો. મા. તિલક ભાંડારકર મેમોરિયલ વૉલ્યુમમાં લખેલો અથર્વવેદને લગતો લેખ પણ જોવો.

આ શિવપૂજા પણ વેદકાલ જેટલી જ જૂની અને વેદથી સ્વતંત્ર થતી હતી એ મોહેન જો ડેરોના અવશેષો[૫૬] અને પાશુપત સંપ્રદાયનો ઈતિહાસ સિદ્ધ કરે છે.[૫૭] વેદના રુદ્ર આર્યોના દેવ છે કે આર્યેતર દેવ એ મતભેદનો વિષય છે.[૫૮] પરંતુ સ્વતંત્ર શૈવ મતો અને વૈદિક રુદ્ર જ્યારે એક થઇ પૌરાણિક રુદ્રશિવ થયા તે પહેલાં વૈદિકો શૈવ મતોનો સતત વિરોધ કરતા હતા.[૫૯] આ બે મતોના સમાધાન અને વિરોધની ઐતિહાસિક પરંપરાની નોંધરૂપ શૈવ પુરાણોનો ઉદ્ભવ થયો. એમાંથી સ્કંભની ભાવનાનો શિવના લિંગમાં અધ્યારોપ થયો તેની ઝાંખી માલૂમ પડે છે.

પુરાણો પ્રમાણે લિંગપૂજાની ઉત્પત્તિ

લિંગપૂજાની ઉત્પત્તિ આપણાં પુરાણો પ્રમાણે બેત્રણ રીતે મનાય છે. એટલે એને માટે પણ ખંભાતના સ્તંભતીર્થ નામની પેઠે પુરાણ પોતે જ એકમત નથી. એ વસ્તુસ્થિતિ જ કોઇ પ્રાચીન સ્વતંત્ર લિંગ-પૂજાના અસ્તિત્વનું સૂચન કરે છે. આપણે સ્તંભાકાર લિંગપૂજન સાથે જ અહીં સંબંધ છે. લિંગ-પુરાણાદિ શૈવ પુરાણોએ એ કથા આપી છે. એક સમયે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ વચ્ચે કોણ મોટું એ બાબતમાં ભારે યુદ્ધ થયું. એવામાં એમની સામે પ્રચંડ તેજવાળું જ્યોતિર્મય લિંગ અમેય સ્તંભ જેવું ખડું થયું.[૬૦] બંને દેવો ચકિત થઇ આ પદાર્થ શું છે તેની શોધ કરવા લડતા બંધ પડ્યા. બ્રહ્મદેવે હંસનું રૂપ લઇ આ સ્તંભ–લિંગનો ઉપરનો છેડો શોધવા અને વિષ્ણુએ વરાહ થઇ એનો નીચેનો છેડો શોધવા ઠરાવ્યું. સમય જતાં બંને થાકીને પાછા આવ્યા, પણ છેડા જડ્યા નહિ. બંનેએ એ જ્વાળા-મય સ્તંભની સ્તુતિ કરી, અને શિવ પ્રગટ થયા. બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ નમ્યા. એવી અમેય સ્તંભમાંથી ઉત્પન્ન થએલી શિવમૂર્તિને લિંગોદ્ભવ મૂર્તિ કહે છે.[૬૧] આ બંને આદિ દેવો નમ્યા એ મહાદેવ સર્વથી

---

૫૬ જુઓ Mohenjo Daro, Chap. V.

૫૭ એ માટે જુઓ દુ. કે. શાસ્ત્રીકૃત શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૮. પુરાણો પાશુપતાચાર્ય લકુલીશને શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના સમકાલીન માને છે. એનો અર્થ ભાંડારકરાદિ વિદ્વાનો એ મતને પાંચરાત્રનો સમકાલીન માની ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં શરૂ થયો કહે છે. પરંતુ મને લાગે છે કે આ મત હવે ફેરવવો જોઇએ. કદાચ પુરાણનો મત ખરો ઠરે અને શૈવ મત વેદકાળ જેટલો પ્રાચીન ગણાય. મોહેન જો ડેરોમાંથી જડેલી ત્રિમુખ શિવની મૂર્તિ પશુઓથી વીંટળાએલી છે અને એને શિવના પૂર્વરૂપ કોઈ અજ્ઞાત દેવની મૂર્તિ કહે છે. લિંગ પણ જડયાં છે. આ બધું આર્યોએ શિવપૂજા ગ્રહણ કર્યા પહેલાં સેંકડો સૈકાથી શિવપૂજા—અગર એ પૂજા જેમાંથી નીકળી હશે તે મૂળ એ જાતની પૂજા—થતી હતી. એમ કહેવાય છે કે જૈનોમાં જેમ મહાવીર પહેલાં બીજા તીર્થંકરો થઈ ગયા હતા, તેમ કાયાવરોહણવાળા લકુલીશાચાર્ય પહેલાં ઘણા શૈવાચાર્યો થએલા. એ લકુલીશ એમનામાં છેલ્લા મહાચાર્ય. લોક પ્રણાલિકા લકુલીશાચાર્ય પછી કોઈ અઢાર અને કોઇ અઠ્ઠાવીસ આચાર્યો ગણાવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે પાશુપત મત એના પ્રાચીન સ્વરૂપમાં લગભગ વેદકાળ જેટલો જૂનો છે.

૫૮ શ્રી અનંતપ્રસાદ બૅનરજી શાસ્ત્રી રુદ્રને અસુર જાતિનો દેવ માને છે.

૫૯ એ ચર્ચા માટે જુઓ ડૉ. ગોપીનાથ રાવનું Ele. of Hindu Icono. પુ. ૨. ભા. ૧. પૃ. ૫૦–૫૫. દક્ષના યજ્ઞમાં શિવને આમંત્રણ નહોતું એ કથા એ વિરોધનું સૂચન કરે છે.

૬૦ જુઓ લિંગપુરાણ અ. ૧૭મો. एतस्मिन्नंतरे लिंगमभवप्यावयोः पुरः। ज्वालामाला सहस्राढ्यं कालानलशतोपमम्। क्षयवृद्धि विनिर्मुक्तं आदिमध्यान्तवर्जितम् ॥ શ્લો. ૩૩–૩૪.

૬૧ જુઓ દુ. કે. શાસ્ત્રીકૃત શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૨. '... આ હિરણ્યવેતસ એ જ સ્કંભ અને "સલિલમધ્ય" રહેલું હિરણ્યવેતસ એ જ યોનિ વચ્ચે સ્થાપેલું લિંગ એમ ઘટાવવું તદ્દન બંધ બેસે છે. જ્યોતિર્મય લિંગના છેડાઓ બ્રહ્મા વિષ્ણુ નથી જોઈ શકતા એમ જે પુરાણો વર્ણવે છે તે પણ આ હિરણ્યસ્કંભનો વિસ્તાર હશે.'

સ્કંભ અથવા લિંગોદ્ભવ મૂર્તિ

આ મૂર્તિ આંધ્રદેશમાં નીકળેલી છે. તે પંદર ફીટ ઊંચી દેખાય છે તે જોડે ઊભેલી મનુષ્યાકૃતિથી જણાશે. ઉપરાંત જમીનમાં તેનો અમુક ભાગ હશે તે જુદો.

મોટા કહેવાયા. વેદના સ્તંભસ્વરૂપ સનાતનતમ પરમેશ્વર સ્કંભદેવ ઉપરથી શિવના લિંગની પૂજાનું મૂળ પુરાણોએ આ જ્વાળામય અમેય સ્તંભલિંગરૂપે ઉપજાવ્યું છે.[૬૨] એમાં સ્વતંત્ર સ્તંભપૂજા અને એના મૂળરૂપ લિંગ (શિશ્નપૂજા)નો સમાવેશ થાય છે. પ્રજનનકાર્યમાં તત્પર એવા સ્કંભમાંથી પુરાણ-પુરુષ હિરણ્યગર્ભ થયા, અને જળમાં ઊભેલા હિરણ્યગય વેતસરૂપ એ ગુહ્ય પ્રજાપતિ છે એ વેદના શબ્દો પુરાણોએ શિવને પ્રજાપતિ કહ્યા છે તેને ટેકો આપે છે.[૬૩] પ્રજાપતિ થતાં પોતાના જેવાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યાં અને બ્રહ્મદેવ અપ્રસન્ન થયા તેથી શિવે લિંગનો ત્યાગ કર્યો અને લિંગ પૂજવા લાગ્યું, એવી કથા છે.[૬૪] આ બધી કથાઓ સ્કંભનો શિવલિંગમાં અધ્યારોપ થયો એ સૂચવે છે.

પુરાણો પ્રમાણે સ્કંભ અને શિવ

સ્કંભ શબ્દ શિવના પર્યાય તરીકે જડતો નથી એ ખરું છે, પરંતુ શિવનાં નામોમાં વિષ્કંભિન્ શબ્દ છે અને એનો અર્થ સ્તંભ પણ થાય છે.[૬૫] એ શબ્દમાં ધાતુ સ્કંભ્ છે. એટલે સ્કંભને રુદ્ર શિવની સંધિ થયા પછી શૈવ શબ્દકોષમાં દાખલ નથી કર્યો એમાં સ્કંભના મૂળ અર્થની પરંપરા તે સમયના બ્રાહ્મણોને ખબર હોય અને વૈદિકોનું મન મનવવા એમ કર્યું હોય. પરંતુ આડકતરી રીતે વિષ્કંભિન્ નામમાં ધાત્વર્થ તરીકે એ શબ્દ રહ્યો છે એ એનો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. શિવનાં નામોમાં આવી રીતનાં અનેક વિચિત્ર નામો શિવની ઐતિહાસિક પરંપરાને રસમય બનાવે છે.[૬૬]

---

૬૨ ઉપરના વર્ણન મુજબ અમેય લિંગમાંથી શિવ ઉત્પન્ન થયા એ જાતની પ્રતિમાને લિંગોદ્ભવ મૂર્તિ કહે છે. એવાં લિંગો આજે ભીટામાં અને મદ્રાસ પાસે ગુડીમાલમાં છે. આ બંને લિંગો ડૉ. ગોપીનાથ રાવ અને બેનરજીના મત પ્રમાણે ઘણાં પ્રાચીન છે અને એમને ઇ.સ. પૂર્વે પહેલા શતકનાં માનવામાં આવે છે. લિંગોનો આકાર કુદરતી ઉપસ્થના આકારનો છે અને વચ્ચે શિવની મનુષ્યાકૃતિની મૂર્તિ છે. એનાં ચિત્રો ડૉ. ગોપીનાથે એમના Ele. of Hind. Ico. પુ. ૨ ભા. ૧ માં આપ્યાં છે તે ખાસ જોવા જેવાં છે. આ સ્તંભલિંગ કુદરતી ઉપસ્થ આકારનાં છે એ વાત સ્વતંત્ર સ્તંભ—સ્વતંત્ર લિંગ–સ્કંભ–અને શિવપૂજાનો આખો ઇતિહાસ વ્યક્ત કરે છે. લિંગને કુદરતી ઉપસ્થ જેવું બનાવવાનું પાછળથી બંધ કરી ચોક્કસ લંબગોળ રૂપ (Conventional) પાછળથી અપાયું હશે, એવું એક લિંગ બેઝવાડામાં મેં જોયું છે. એ ભૂરા આરસનું સીધું સ્તંભાકાર છે. વચ્ચે શિવની મૂર્તિ હરણ અને પરશુ લઇ ઊભી છે. ઉપર બ્રહ્મા હંસરૂપે અને નીચે વિષ્ણુ વરાહરૂપે છે. લિંગ જમીનની ઉપર સાડાપાંચ ફીટથી વધારે છે. સ્કંભની પૌરાણિક ભાવનાવાળાં સ્તંભલિંગનો આ નમૂનો જોવાલાયક છે. એનું ચિત્ર બહાર ન પડેલું હોવાથી અને સ્તંભલિંગનો ખ્યાલ લાવવાની અહીં જરૂર હોવાથી અહીં એનું ચિત્ર આપ્યું છે. એ આંધ્રમાં અમરાવતીનાં ખંડેરોમાંથી નીકળ્યાનું કહેવાય છે. એટલે છઠ્ઠી સદીનું હશે.

૬૩ ગોપીનાથરાવ. Ele. of Hindu. Ico. II. P. 57-58. It is this same स्कम्भ that has given birth to the Puranic story of Shiva's appearence as a blazing Pillar between ब्रह्मा and विष्णु.

૬૪ આ કથા સાથે બીજી કથા પુરાણમાં એવી છે કે તાપસોના વનમાં એમની સ્ત્રીઓ પાસે શિવ નગ્નસ્વરૂપે ભિક્ષાર્થે ગયા. તેથી તાપસોએ લિંગ ખરી પડો એવો શાપ દીધો. તેથી ઉત્પાત થવાથી દેવોએ લિંગ પૂજવા માંડ્યું. એમાં સ્પષ્ટ લખે છે કે દેવોએ એને "સ્થાને" મૂક્યું અને બ્રહ્માએ "તદાકાર" એટલે કુદરતી ઉપસ્થ જેવું લિંગ હાટકનું બનાવ્યું ને પૂજ્યું એ હાટકેશ્વર મૂળ હાટકેશ્વર માટેનો આ ઉલ્લેખ ગૂજરાતમાં આવું લિંગ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. આ બાબતની વધુ ચર્ચા પરિશિષ્ટ ઉ 'ભોગવતી'માં કરી છે તેમાં ખાસ કરીને નોટ અંક ૮૩ જુઓ.

૬૫ વિષ્કંભિનનો સ્તંભ અર્થ સંસ્કૃત કોષમાં છે. જુઓ આપ્તેનો કોષ.

૬૬ જુઓ મહાભારત શાંતિપર્વ. દાનધર્મમાં આપેલાં નામો. એમાં અહીં ખાસ આ નોંધવા જેવાં છેઃ સ્થાણુ, સુવર્ણરેતસ્, ઊર્ધ્વલિંગ, મેઢ્રજ, મહાલિંગ. બીજાં વિચિત્ર નામો આગળ જોઇશું.

પાછળની ચર્ચાનો સાર

આ લાંબી ચર્ચા ઉપરથી એટલું ફલિત થાય છે કે પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં નાઈલથી નર્મદાના મુખ સુધીના પ્રદેશમાં ચાલતી કેટલીક પ્રજાઓમાં એક પ્રકારની એકતા હતી. બધા લોક તેવી એકસરખી પૂજા ન કરતા હોય તો તેવી પૂજા કરનાર જાતિઓ એ સમસ્ત પ્રદેશમાં વસતી હતી. આ પ્રદેશમાં આવેલા લોકો ભિન્નભિન્ન નામે અનેક દેવોને પૂજતા અને એમાંના ઘણાનાં લક્ષણો એક હતાં. આ બધા દેવો અને દેવીઓનાં પ્રતીક મોટે ભાગે પથ્થરના સ્તંભ અગર સ્તંભાકાર ઝાડનાં થડ હતાં. આ રીતે સ્તંભ પૂજન પ્રાચીન કાળથી વ્યાપક બનેલું હતું. સ્તંભાકાર દેવોનું મૂળ લિંગપૂજા (Phallus Worship)માં હતું. સ્વતંત્ર લિંગપૂજા પણ હતી અને પૌરાણિક શિવના પૂર્વાવતાર જેવા એક દેવની મૂર્તિ પણ પૂજાતી. આ લિંગપૂજા એ શિવના પૂર્વાવતાર દેવના લિંગ તરીકે કે સ્વતંત્ર લિંગપૂજારૂપે થતી એ નક્કી થવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ મોહેન જો ડેરોમાંથી નીકળેલાં કુદરતી ઉપસ્થના આકારનાં લિંગ અને હિંદુસ્તાનમાં પાછળથી શિવલિંગનો એક સભ્ય નિશ્ચિત આકાર થવા માંડ્યો તે પહેલાંનાં શિવલિંગ જોતાં ખાતરી થાય છે કે લિંગપૂજાનો આર્યોએ સ્વીકાર કર્યો તે પહેલાં એનું મૂળ શિશ્નપૂજામાં હતું. સ્કંભની ભાવનાવાળી લિંગોદ્ભવ મૂર્તિ એ કુદરતી ઉપસ્થાકારના લિંગને સ્તંભાકાર બનાવી, અંદરથી શિવની મનુષ્યાકૃતિ મૂર્તિનો ઉદ્ભવ કરે છે.[૬૭] લિંગપૂજાની ઉત્પત્તિનાં પૌરાણિક કારણોમાં મતભેદ હોવાથી અને વેદમાં સ્કંભને શિશ્નપૂજા સાથે સ્પષ્ટ રીતે ન જોડવાથી લિંગપૂજા અને સ્કંભની ભાવનાનો સંબંધ સ્વતંત્ર સ્તંભપૂજા અને શિશ્નપૂજા સાથે હોઇ પાછળથી શિવના લિંગ સાથે એ બધું જોડવામાં આવ્યું એમ સમજાય છે. સામાન્ય થાંભલાને હિંદની ભાષાઓમાં સંસ્કૃત **स्तंभ** ઉપરથી કે બીજી રીતે ઉપજાવ્યા છતાં સ્કંભ–ખંભ એટલે ખુલ્લો સ્વતંત્ર થાંભલો એ અર્થ હિંદની ભાષાઓએ જાળવી રાખ્યો છે અને ગૂજરાત અને દ્રાવિડ દેશોની ભાષાઓએ એ અર્થ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જાળવ્યો છે. આ વાત આ સ્વતંત્ર સ્તંભ લિંગપૂજા હિંદના પશ્ચિમભાગમાં સર્વથી પ્રાચીન કાળમાં હતી અને દ્રાવિડીઓની સાથે દક્ષિણમાં ગઇ એમ સૂચવે છે.[૬૮] આ પ્રકારના સ્તંભ–લિંગોને મૂળ સ્કંભ સાથે સંબંધ હોવાથી કુદરતી રીતે પ્રાકૃતમાં ખંભ કહે. પરંતુ એ શબ્દ સ્તંભનો પર્યાય હોવાથી અને સ્કંભ વૈદિક સાહિત્ય પછીના સાહિત્યમાં ન દેખાતો હોવાથી એનો વપરાશ લુપ્ત થયો અને એ કારણથી વૈયાકરણોએ **स्त**નો **थ** અને **ख**માં વિકલ્પ યોજ્યો.[૬૯]

ખંભાત અને સ્તંભપૂજા

ખંભાતના સ્તંભતીર્થ નામનું કારણ ઉપજાવી કાઢતાં પુરાણકાર બે ભિન્ન કારણો આપે છે તે જોઇએ. નવાઇની વાત તો એ છે કે સ્કંદે તારકાસુરને જીત્યો અને ત્યાં વિજયસ્તંભ થયો તેથી સ્તંભતીર્થ નામ પડયું એમ કહેતા પહેલાં પણ પુરાણકાર કહે છે કે પહેલાં સંગ્રામમાં દેવો હાર્યા અને તારકે મહીસાગર ઉપર

---

૬૭ શ્રી. ગોપીનાથરાવે એમના પ્રતિમાવિધાનના પુસ્તકમાં (પુ. ૨ ભા. ૧)માં લિંગોદ્ભવ મૂર્તિની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે અને એવાં લિંગોનાં ચિત્રો પણ આપ્યાં છે.

૬૮ ઐતિહાસિક સમયના શૈવ મતો આપણી તરફ અને દક્ષિણમાં જુદા છે. પરંતુ પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં દક્ષિણની દ્રાવિડ સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક તત્ત્વો ગૂજરાત બાજુથી ગયાં છે તેની ચર્ચા ગૂજરાત અને અસુરોના પરિશિષ્ટમાં કરીશું. મ્હૈસુરની કેટલીક દંતકથાઓનું મૂળ ગૂજરાતમાં છે એમ સમજાય છે તે પણ જોઇશું.

૬૯ શૈવ મતો અને વૈદિકોની સલાહ પછી સ્થાણુ શબ્દ સ્તંભવાચક હોવા છતાં શૈવકોષમાં લીધો જણાય છે. વેદમાં એનો અર્થ સ્તંભ જણાય છે. જુઓ Vedic Index II. 487. અથર્વવેદ ૧૦–૪–૧.

સ્તંભપુરમાં જઈ રાજ્ય કર્યું.[૭૦] આ વિરોધ બતાવે છે કે પુરાણકારને ખંભપુર કે સ્કંભતીર્થ નામની પરંપરાની ખબર નથી. સ્તંભાકાર શિવલિંગ ઉપરથી એ નામ પડેલું એની સાથે બીજી અનેક પરંપરાઓ મેળવીને કારણો આપેલાં છે. સ્તંભ નામના દેવનો પુરાણકારે કરેલો ઉલ્લેખ ઉપર જોયો. આ બધું સિદ્ધ કરે છે કે પુરાણકારે આપેલાં કારણો ખરાં નથી. પરંતુ ખંભાતને સ્થળે પહેલાં સ્વતંત્ર સ્તંભ કોઇ પણ દેવના સ્વરૂપમાં પૂજાતો હશે. સ્કંભ અગર લિંગોદ્‌ભવ મૂર્તિના રૂપમાં પણ પૂજા થવાનો સંભવ છે. કાળે કરીને થએલા કુદરતી દદંતરો આદિ ઉત્થાનોમાં એ પૂજા લુપ્ત અગર ગુપ્ત થતાં જ્યારે રુદ્ર શિવ સાથે લિંગપૂજા મળી ગઈ ત્યારે જે જે સ્વરૂપમાં સ્તંભો પૂજાતા તે બધાં શિવનાં લિંગ ગણાવા લાગ્યાં[૭૧] સ્વતંત્ર શિશ્નપૂજા પણ શિવલિંગપૂજામાં સમાઇ ગઇ. પ્રાચીન પાશુપત સંપ્રદાય જ્યારે લકુલીશાચાર્યે છેવટના રૂપમાં સ્થાપ્યો ત્યારે ગૂજરાતનો કિનારો એ મતનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું.[૭૨] નર્મદાના કિનારાથી સિંધુના મુખ સુધી અને મારવાડથી મૈસુર સુધી એ મત ખૂબ વ્યાપ્યો. એ સમયમાં આવા અનેક લિંગ–સ્તંભો સ્વયંભૂ શિવલિંગ તરીકે પૂજાવા લાગ્યા.

સ્તંભ-ખંભ. લિંગોદ્‌ભવ મૂર્તિ

સ્કંભની ભાવનાવાળી લિંગોદ્‌ભવ મૂર્તિને સ્તંભાકાર કરવાનો પ્રતિમાવિધાનના શાસ્ત્રમાં આદેશ છે. સ્તંભપૂજામાંથી ઉદ્‌ભવેલાં આવા પ્રકારનાં લિંગો જ્યાં પૂજાતાં હોય તેવાં સ્થળોનું નામ ખંભ ઉપરથી થએલું એમ માની શકાય. ગૂજરાતનો કિનારો એ રીતે સ્તંભ પૂજાના સંસર્ગમાં પ્રાચીન કાળથી હોવાથી અને પાશુપત મતનો લકુલીશાચાર્યે કરેલો પ્રચાર પણ ગૂજરાતમાં હોવાથી આ દેશમાં દરેક જાતનાં લિંગની સ્થાપના બીજા સર્વ દેશો કરતાં વધારે હતી;[૭૩] અને ખંભ નામથી શરૂ થતાં બે નામો દ્રાવિડ પ્રાંતોમાં મળે છે તે ઉપરાંત એવાં નામો ફક્ત ગૂજરાત કાઠીઆવાડમાં જ વધારે છે. ખંભાળીઆમાં તો ત્યાંના શિવના લિંગને જ ખામનાથ કહે છે અને ખામનો અર્થ થાંભલો તે આગળ જોયું. સ્કંભ ઉપરથી ખંભ નામવાળાં[૭૪] ગામો ગૂજરાતમાં વધારે છે તે માનવા સાથે ગૂજરાતમાં ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે વસ્તી હતી એમ માનવું પડશે. મોહેન જો ડેરોની શોધથી જણાય છે કે અરબી સમુદ્રના આખા યે કિનારા ઉપર વસ્તીના પરસ્પર સંબંધ હતા. અને ગૂજરાતમાં ખંભાતના અખાતમાં નર્મદાના મુખ સુધી તો સિંધુની સમાન સંસ્કૃતિ હોવાનું મનાય છે.[૭૫] એ ચર્ચા આગળ કરીશું. આ પ્રમાણે ખંભાત નામ ખંભાતના

---

૭૦ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૨૧. પછીના અધ્યાયમાં એને શાર્વિકતીર્થ કહે છે.

૭૧ એવા કેટલાક સ્તંભો શિવલિંગો તરીકે પૂજાયાનું આગળ જણાવી ગયા છીએ.

૭૨ પાશુપત મત નર્મદાકિનારે ડભોઇ પાસે આવેલા કાયાવરોહણ–કારાવણ–માંથી શરૂ થયો અને ઐતિહાસિક લકુલીશાચાર્ય ત્યાં થઈ ગયા એ હવે સિદ્ધ વાત છે. જૂના વખતમાં દક્ષિણના નાગપટ્ટણ અને કુંભકોણમને કાયાવરોહણ કહેતા. એ બતાવે છે કે શૈવોના આ મતના સ્થાપક મુખ્ય સ્થળનું નામ ભક્તો જ્યાં ઠીક લાગ્યું ત્યાં લઈ ગયા. ઉત્તરમાંથી આવાં નામ દક્ષિણમાં ગયાં છે તે બાબત આગળ જોઇશું. (ગોપીનથ રાવ. II. I. P. 18.)

૭૩ સ્તંભ–લિંગપૂજાનો શિવલિંગપૂજા સાથે ઐતિહાસિક સમયમાં સંબંધ પાશુપતોએ નર્મદાકિનારે પહેલો કર્યો. બ્રહ્માએ પહેલું લિંગ હાટકેશ્વરનું સ્થાપ્યું એ આનર્તમાં. લિંગપૂજાના આ દેશ સાથે આવા પ્રાચીન સંબંધથી નર્મદામાં કંકર એટલા શંકર મનાયા.

૭૪ એક કરતાં વધારે ખંભાળીઆ અને ખાંભા; ખંભાલી, ખંભોળજ, ખંભળાવ, ખંભાળા અને ખાંભડા. આટલાં ગૂજરાત-કાઠીઆવાડમાં છે. થંભ નામવાળું થામણા સિવાય એકે નથી. દક્ષિણમાં મદુરા જીલ્લામાં કંબમ્ અને કરનુલમાં કંબમ્ છે.

૭૫ Marshall: Mohenjo Daro. I. P. 95: કેટલીક ચીજો કાઠીઆવાડ વગેરેમાંથી જડી છે તે ઉપરથી લખે છે કે:

સ્થળને પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં મૂકી શકે. ખંભાતનું સ્થળ એ સમયની દક્ષિણ એશિયાની પ્રજાઓમાં એવું તો મધ્યમાં છે કે એ માન્યતાને ટેકા આપે છે. એનાં અનેક નામો એમ સૂચવે છે કે વારંવાર ચઢતી પડતી જોએલાં શહેરો એ સ્થળે થઈ ગએલાં; અને સ્તંભ પૂજાના કેન્દ્ર તરીકે એ શહેરની નજીક જ એક સ્થળ પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યું આવેલું.

લાટ દેશ

આ ચર્ચાના પ્રસંગમાં એક બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. તે એ કે લાટ દેશ કયો અને એ નામ પાડવાનું કારણ શું? આપણે સામાન્ય રીતે મહી અને નર્મદા અગર તાપી સુધીના ભાગને લાટ દેશ કહીએ છીએ. પહેલા પ્રકરણમાં જોયું તેમ ખંભાતનું સ્થળ લાટ, સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્ત્ત એ ત્રણે પ્રાચીન દેશોની હદ ઉપર એવી રીતે આવેલું છે કે એને કયા દેશમાં ગણવું એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ એનો સંબંધ મહી નદી સાથે વધારે હોવાથી એને લાટમાં ગણી શકાય. પણ લાટ નામ શાથી પડયું એ હજી નક્કી થયું નથી.[૭૬] વિદ્વાનોએ એને માટે અનેક તર્ક કરેલા છે. તો એક અનુમાન ઉમેરવું અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય.

લાટ શબ્દની ઉત્પત્તિ

લાટ નામ સંસ્કૃત નથી એમ માનવામાં બધા વિદ્વાનો એકમત છે. ઘણા રાષ્ટ્ર ઉપરથી લાટ થયાનું માને છે.[૭૭] પણ ગૂજરાતના દક્ષિણ વિભાગનું નામ રાષ્ટ્ર કેમ તેનું કોઇ નિવારણ કરતું નથી. લાટ શબ્દ આપણા પ્રાંતને માટે સંસ્કૃત લેખકોએ તો મોડો વાપરવા માંડચો. મોટે ભાગે પરદેશીઓએ એ શબ્દ વાપરેલો છે. પરદેશીઓ લાટને લાર નામથી જાણે છે, અને એની સરહદ આપણે હાલ માનીએ છીએ એટલી નહિ પણ છેક મુંબાઇના દક્ષિણ સુધીના કિનારાને લાર કહેતા. અરબી સમુદ્રનું નામ લારનો સમુદ્ર હતું. દેશની અંદરના ભાગમાં છેક ઉજ્જૈન લાટની હદમાં ગ્રીક લેખકે ગણેલું છે.[૭૮] આ રીતે લાટ અગર લારની હદ કોઈ વખતે નિશ્ચિત રહી નથી. વળી કનિંગહામ સિંધના દક્ષિણ ભાગને લાર કહે છે.[૭૯] સિંધના ઉત્તર ભાગમાં સિંધુને પશ્ચિમ કિનારે લારખાના નામનો જીલ્લો છે. ઇરાનની દક્ષિણે લારીસ્તાન નામનો પ્રાંત અને એનું શહેર લાર નામનું છે. આ બધું જોતાં અને એ નામ પહેલું પરદેશીઓએ વાપરેલું છે એ જોતાં લાર અગર એનું સંસ્કૃત રૂપ લાટ રાષ્ટ્ર કરતાં કોઇ બીજા મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થયું જણાય છે.

લાટ અને સ્તંભ

લાટનો આપણી હાલની ગૂજરાતી અને હિંદી ભાષાઓમાં અર્થ સ્તંભ થાય છે. પાટડો ટેકવવાના થંભને

"This civilization extended in a South-esterly direction (from Indus) atleast as far as the gulf of Cambay."

૭૬ એ. એસ. અલ્તેકર (His. of Imp. Towns & Cities in Guj. & Kath.). લાટ નામ હિંદુઓનું નથી. એનું મૂળ પરદેશી હોય. હજી એ કોઇને જડયું નથી. રાષ્ટ્ર ઉપરથી એ પડયું નથી. રાષ્ટ્રકૂટો ગૂજરાતમાં આવ્યા તે પહેલેથી એ નામ છે એટલે એ સાથે પણ સંબંધ નથી એમ લખે છે.

૭૭ પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીનો તથા હાલ પંડિત બહેચરદાસભાઇનો એ મત છે. સંસ્કૃતમાં મંદાસરના લેખમાં અને વાત્સ્યાયન સૂત્રમાં એ નામ છે. એટલે છઠ્ઠી સદી પછીનું. પણ બૃહત્ સંહિતામાં નથી એટલે છઠ્ઠી સદી પહેલાં નથી. અરબી મુસાફરો મુંબાઈ સુધીના કિનારાને લાટ કહે છે અને અલ માસુદી ત્યાં લારી ભાષા બોલાતી એમ લખે છે.

૭૮ ટૅાલેમી અને પેરિપ્લસ. (Larike) જુઓ Me Crdndls Ptolemy P. 38. (Bengal Ed.)

૭૯ Cunninghams Ancient Geo. of India. (Bengal Ed.) P. 318.

લાટ નથી કહેતા પણ ખુલ્લા ઊભેલા ખંભને લાટ કહે છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે. હિંદીમાં અશોકના સ્તંભને અને ફિરોઝશાહના સ્તંભને લાટ[૮૦] કહે છે. એકલા ઊભેલા મિનારાને પણ લાટ કહે છે. બૌદ્ધ સ્તૂપને 'બુદ્ધકીલાટ' કહે છે. એટલે સ્તૂપને પ્રચંડ લિંગ કે સ્તંભ સમજી એમ કહેતા હશે. ગૂજરાતીમાં સ્તંભ જેવા પાતળા લાકડાને લાટ કહે છે. દાખલા તરીકે ધાણીની લાટ, ચીંચવાની લાટ. એ શબ્દ કયી ભાષાનો એ હજી સુધી નક્કી નથી થયું. હિંદી અને ગૂજરાતીમાં ક્યાંથી અને કેવી રીતે આવ્યો તે પણ જણાયું નથી. જુદાજુદા દેવોને સ્તંભાકારે પૂજતી પ્રજાઓમાં સ્તંભ અગર તે તે દેવોનાં નામો જોયાં તેમાં સ્તંભનો પર્યાય લાટ કોઇ પ્રજામાં હોવાનું જણાયું નથી. કદાચ તે પ્રજા અગર તો એ શબ્દપ્રયોગ ત્યાં લુપ્ત થયો હોય. પરંતુ લાટ એટલે ખંભ એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

કાળે કરીને સ્તંભપૂજા પશ્ચિમ એશિયાના દેશમાંથી અસ્ત થતી ગઈ. પણ હિંદના પશ્ચિમ કિનારે એનું જબરૂં થાણું સ્થપાયું હતું. લાર શબ્દનો પ્રયોગ આપણે ટૉલેમી એટલે ઇસ્વીસનની બીજી સદીથી જોઇએ છીએ. તે પહેલાં કેટલીક સદીઓથી પાશુપત મત પશ્ચિમ હિંદમાં સ્થપાયો હતો. એટલે જે કિનારે ખંભાકાર શિવલિંગોની પૂજા ઘણા જોરમાં ચાલુ રહી એ પ્રદેશને પરદેશીઓએ લાર અગર લાટ નામ આપ્યું હોય એવો સંભવ દેખાય છે. એ પૂજા જેમ જેમ સંકોચાતી ગઇ, તેમ તેમ લાટની સીમા પણ સંકોચાતી ગઇ, અને નર્મદાતટે પાશુપતાચાર્યનું ઉદ્દ્ભવસ્થાન હોવાથી અને ગૂજરાત કાઠીઆવાડનો ખંભાતના અખાતનો એ કિનારો લિંગસ્થાપનથી ભરપૂર હોવાથી[૮૧] એ ભાગનું નામ લાટ રહી ગયું.

'લાટ એટલે સ્તંભ' એ હિંદની બહારનો શબ્દ

પાછળ ઈજીપ્ત વગેરે જગ્યાએ સેથ અગર સેત અગર સાત (Seth, Set or Sat) કે જેનો પહેલો અક્ષર ફરી જઇને તેટ (Tet) થયું એની સ્તંભાકારે પૂજા થતી. મિ. વેસ્ટર્રૉપ લખે છે કે હિંદુસ્તાનમાં સ્તંભના અર્થમાં અશોક, બુદ્ધ વગેરેના સ્તંભને માટે 'લાટ' શબ્દ વપરાય છે તે માત્ર આ ફિનિશિયન સેમેટિક દેવ તેટ, સેટ કે સેથનું બીજું રૂપ છે.[૮૨] અહીં 'સ' અગર 'ત'નો 'લ' શી રીતે થયો તે મિ. વેસ્ટર્રૉપ સમજાવતા નથી. જો લાટ શબ્દ પશ્ચિમ એશિયાની કોઇ ભાષામાંથી આવ્યો હોય અગર તે ભાષાઓમાંથી કોઈ શબ્દનું ભ્રષ્ટ રૂપ હોય અને એનું સંસ્કૃત ગ્રંથકારોએ લાટ નામ આપ્યું હોય તો તે ભાષાઓમાં અક્ષરોના ફેરફારના નિયમો સમજવાથી ખબર પડે. આ વાતનો નિર્ણય તો ઇજીપ્તથી હિંદ સુધીની બધી જૂની નવી ભાષાઓ એકસાથે જાણનાર ભાષાશાસ્ત્રી કરી શકે. પરંતુ મિ. વેસ્ટર્રૉપનો અભિપ્રાય ભાષાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ નહિ તો બીજી રીતે પણ ખરો હોય એમ લાગે છે અને હિંદના પશ્ચિમકિનારાનો પશ્ચિમ એશિયાના દેશો સાથેનો પ્રાચીન સંબંધ, સ્તંભપૂજા અને લિંગપૂજાની વ્યાપકતા–એ બધું સાથે લેતાં લાટ

---

૮૦ હિંદી શબ્દકોષો લાટને સંસ્કૃત યષ્ટિ ઉપરથી ઉપજાવે છે, પણ એ વ્યુત્પત્તિ ખોટી છે એમ વિદ્વાનોનો મત છે.

૮૧ ભાગવત સ્કં. ૩ અ. ૧ શ્લો. ૧૮.

૮૨ Hodder M. Westropp: Ancient Symbol Worship. પૃ. ૭૫. "The Columns said to have raised by Asoka have reference to the inscribed pillars of Seth. The remains of an ancient pillar, supposed to be a Buddhist Lat is still to be seen at Benares; the word Lat being merely another form of the name Tet, Set or Sat given to the Phoenician or Semitic deity. In the central pillar of the so-called Druidical cirelcs, we have, doubtless a reference to the same primitive superstition, the idea intended to be represented being the combination of the male and female principles."

શબ્દ મિ. વેસ્ટરૉપ કહે છે તેમ સ્તંભાકાર 'સેથ' વગેરે શબ્દોમાંથી આવ્યો હોય એમ સંભવે અને ગૂજરાતના કિનારાનું લાટ નામ છે એનાં જે કારણો આજસુધી આપવામાં આવ્યાં છે તે કરતાં આ વધારે બંધ બેસતું લાગે છે.[૮૩]

સ્કંદપુરાણમાં સ્તંભતીર્થ નામ પડવાનાં કારણોના પરસ્પર વિરોધથી; અરબી સમુદ્રના આખા યે કિનારા ઉપર સ્તંભ–લિંગપૂજાની વ્યાપકતાથી, સ્તંભપૂજાને સ્કંભની ભાવનાની એકતાથી, લાટ શબ્દની ઉપર કરેલી ચર્ચા અને એનો સ્તંભ–લિંગ અર્થ ખરો માનીએ તો લાટ દેશના મધ્યસ્થ કેન્દ્રમાં ખંભાતનું સ્થળ આવેલું છે તે ઉપરથી; અને સ્તંભપૂજા–સ્કંભ અને શિવના લિંગની પૂજાનું પાછળથી તાદાત્મ્ય થવાથી ઉપર જણાવેલા વ્યાકરણના વિકલ્પ કરતાં સ્કંભમાંથી ખંભ થવાનું સ્વર અને અર્થ બંને જોતાં વધારે કુદરતી સિદ્ધ થવાથી સ્પષ્ટ થશે કે ખંભાત નામ સ્તંભતીર્થ ઉપરથી નહિ પણ સ્કંભતીર્થ ઉપરથી નીકળ્યું છે.[૮૪]

---

૮૩ પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં લાત નામની દેવીનો ઉલ્લેખ આગળ કર્યો. આ દેવીએ કેટલોક ગોટાળો ઉત્પન્ન કર્યો છે. એ દેશોમાં એને અનેક દેવીઓ સાથે મેળવે છે. કોઈ દેશમાં મુખ્ય દેવી તરીકે કે કોઈમાં સામાન્ય દેવી તરીકે આવે છે. તે દરેકનું વર્ણન કરવાનું અહીં સ્થળ નથી. એની મુખ્ય પૂજા સિરિયામાં થતી હતી અને એ એક વાટવાનો પથ્થર હતો એમ બુખારી શરીફ અને અરબી કોષો ઉપરથી એક વિદ્વાનનું માનવું છે. Enc. of Religion & Ethics Vol. I. માં પ્રાચીન આરબો ઉપરના લેખમાં એ દેવીને સૂર્યનું રૂપ ગણે છે અને સૂર્ય નારીજાતિ ગણાતો એમ કહે છે. બેબીલોનમાં સૂર્ય નરજાતિ અને દક્ષિણ અરબસ્તાનમાં નારીજાતિ મનાતો. (Babylonian's By H. ZIMMERN). અરબસ્તાનમાં 'કાસી' (qassi) નામની જાતિની એ ખાસ દેવી હતી. ગ્રીક ઇતિહાસકાર Herodotus એને અલિલાત (Alilat) કહે છે અને ચંદ્રપૂજા સાથે જોડે છે. એનાં Allat, Halat વગેરે નામો માલૂમ પડે છે. એ બધાં અલ લાત ઉપરથી થયાં છે. અલ એ અરબી ભાષાના શબ્દોને આગળ લાગે છે. લાત નામ મુખ્ય છે. લાત દેવીનો 'હદાદ' અને Ashtart 'અશતાર્ત' સાથેનો સંબંધ પાછળ જોયો. આ બધા દેવો સ્તંભાકાર થતા અને એ બધા સૂર્યમાં સમાયા એ પણ જોયું. લાતની મૂર્તિ ઉપર ચંદ્રની કલા કે સૂર્યકિરણ થતાં. આ સંબંધો ઉપરથી લાત સ્તંભાકાર પથ્થરની મૂર્તિ હતી એમ સમજાય છે. હવે હબી બુશીર (Elliot IV. 181) લખે છે કે (શેખ ફરીદુદ્દીન અત્તારને આધારે) મહમૂદ ગઝનવીના લશ્કરે સોમનાથમાં જે મૂર્તિ જોઈ એનું નામ 'લાત' હતું. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી ડૉ. બર્ડ લખે છે કે (Bird's Hist. of Guj. B. 39). સોમનાથમાં આરબોની લાતની મૂર્તિ પૂજાતી અને અરબસ્તાન અને હિંદમાં પ્રાચીન ધર્મ એક હતો. અરબીના વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે આ ઉલ્લેખ અર્થહીન છે અને મુસલમાન લેખકોએ અરબસ્તાનમાં ઈસ્લામના પ્રચાર પછી લાત વગેરે મૂર્તિઓનો નાશ કર્યો તે મૂર્તિ ત્યાંથી આવી સોમનાથમાં પૂજાય છે એમ નિરાધાર કલ્પનાથી ઠરાવેલું છે. લાત અને સોમનાથને સંબંધ નથી એ ખરૂં છે, પરંતુ ફરીદુદ્દીન અત્તારના ઉલ્લેખમાં મહમૂદના લશ્કરે એ મૂર્તિ જોઈ એમ લખ્યું છે એ ખરૂં હોય તો લાતની સ્તંભાકાર મૂર્તિને એ લશ્કરમાંના કોઇ જાણતા હોય અને સોમનાથના સ્તંભાકાર લિંગને જોઈ એ સરખાપણું લાગ્યું હોય. મહમૂદે તોડ્યા પહેલાં એ મૂર્તિ અગર લિંગ કેવું હશે તે આપણે જાણતા નથી. પણ સોમનાથ એક વખત પાશુપતોનું મોટું થાણું હતું એટલે એ તોડ્યા પહેલાંનું પ્રાચીન લિંગ સ્તંભ જેવું અગર લિંગોદ્‌ભવ મૂર્તિ જેવું હોય એમ લાગે છે. કેટલાક એનું વર્ણન લિંગ જેવું અને કેટલાક મનુષ્યાકૃતિ જેવું કરે છે તે એવું હોય તો જ બંધ બેસે. લાત સાથેની સરખામણી પણ ટેકારૂપ છે. તો લાત સ્તંભાકારે હોય તો ફારસી શબ્દ લાર અને સંસ્કૃત શબ્દ લાટને એની સાથે સંબંધ હશે ? સ્તંભાકાર લિંગ સાથે એને સરખાવે છે એ શું સૂચવે છે ? આ વાતનો નિર્ણય તો સબળ આધાર વગર ન થઇ શકે.

૮૪ રુદ્રશિવના પૂર્વાવતાર વૈદિક રુદ્રની ઉત્પત્તિ અગ્નિમાંથી છે એમ વર્ણનો ઉપરથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. શિવલિંગ પણ વેદી અને અગ્નિ ઉપરથી નીકળ્યું હશે એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. પરંતુ પૌરાણિક ઉલ્લેખો અને આગમોના ઉલ્લેખો અને લિંગ ઘડવા માટે શિલ્પનું વિધાન વગેરે સરખાવતાં તેમજ ઉપરની ચર્ચામાં કુદરતી આકારનાં લિંગો ધ્યાનમાં લેતાં શિવલિંગ પૂજાને લિંગપૂજા (Phallus Worship) સાથે જ સંબંધ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એની સપ્રમાણ વધુ ચર્ચા માટે જુઓ Ele. of Hindu Ico. II. I. P. 58 to 65. સિદ્ધાન્ત સારાવળી અને કામિકાગમના ઉલ્લેખો (P. 62).

પરિશિષ્ટ આ

સરસ્વતીનો પ્રવાહ

એની સાથે ખંભાતના અખાતનો સંબંધ

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બનેલી સત્ય બીના છતાં જેમાં અનેક શંકાઓ ઊઠે છે અને જેને માટે વેદથી માંડીને પૌરાણિક પરંપરાઓના આધારો લઈ અનુમાન માત્ર કરવાં પડે છે તે સરસ્વતીના પ્રવાહની વિચિત્ર ઘટના છે. વાગ્દેવતા તરીકે સરસ્વતીનું નામ કોઈ હિંદુથી અજાણ્યું નહિ હોય. એ નામની નદીઓ છે એ તો ભૂગોળ ભણનારાઓ જાણે છે. પરંતુ એ નદી ક્યાંથી નીકળી ક્યાં ક્યાં વહીને ક્યાં કોને મળી અને એનો વાગ્દેવતા સાથે કાંઈ સંબંધ ખરો કે નહિ એ માટે આજે આપણે છૂટક આધારો ભેગા કરી ચર્ચા કરવી પડે એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ–ભૂગોળની એક વિચિત્રતા છે.

સરસ્વતી નદી–દેવી

સરસ્વતી એટલે પાણીવાળી. કોઈ પણ નદી–પ્રવાહનું એ વિશેષણ થઈ શકે. પણ અહીં ખરી વાત એમ નથી. હિંદુસ્તાનની એ સૌથી પવિત્ર અને મોટી પ્રાચીન નદી હતી. ઋગ્વેદના સમયમાં એનું સ્થાન મોટી નદીઓમાં હતું. સરસ્વતીની સ્તુતિઓ વેદમાં થએલી છે. જુદી સ્વતંત્ર નદી તરીકે એનું વર્ણન છે. એને નદીઓમાં દેવી સ્વરૂપે માની સ્તુતિ કરેલી છે.[1] વાચાદેવી તરીકે સરસ્વતી ઋગ્વેદના સમયમાં મનાતી નહોતી. જે એકબે મંત્રોમાં એવો ધ્વનિ નીકળે છે તે ખેંચીને કાઢવો પડે છે. બાકી તો બધી જગ્યાએ એને નદી–દેવી તરીકે માનેલી છે.[2] એ નદી–સરસ્વતીમાં વાચાદેવીનો અધ્યારોપ પાછળથી થએલો છે.[3]

હાલની ત્રણ સરસ્વતી

આપણે હાલ ત્રણ સરસ્વતી નદીઓ જાણીએ છીએ: એક કાશ્મીરના ડુંગરોમાંથી નીકળી પતિયાળાના રણમાં અદૃશ્ય થતી. બીજી ગૂજરાતમાં અંબાભવાની પાસે કોટેશ્વર પાસેથી નીકળી કચ્છના રણમાં મળતી. ત્રીજી ગીરના જંગલમાંથી નીકળી પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ તીર્થ પાસે મળતી નદી. સરસ્વતી અને એનાં તીર્થોનાં વર્ણન દરેક પુરાણમાં ઓછાવધતા પ્રમાણમાં આવે છે. કેટલાંક પુરાણો આ ત્રણે સરસ્વતીને એક જ માને છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો[4] અને એમને માનનારાઓ મૂળ વૈદિક સરસ્વતી પતિયાળાના રણમાં વિનશન તીર્થમાં લુપ્ત થઈ તેને જ માને છે. બીજી સરસ્વતીઓ તો એ મૂળ ઉપરથી બીજી નાની નદીઓનાં નામ પડ્યાં એમ માને છે.

---

૧ ઋગ્વેદ–સંહિતા. ૨–૪૧–૧૬. अंबि तमे नदी तमे देवी तमे सरस्वति ॥

૨ યાસ્ક સરસ્વતીને દેવતા અને નદી એમ બે રૂપે માને છે. દેવતા એટલે નદી દેવતા વિગ્રહ સ્વરૂપમાં; વાગ્દેવતા નહિ. तत्र सरस्वतीति एतस्य नदीवद्देवतावश्च निगमा भवन्ति ॥ સરસ્વતી એટલે પાણીવાળી એમ પણ નિરુક્તમાં કહેલું છે. સરસ્વતીને વાચાદેવી સાથે જોડી દેવાનું ઋગ્વેદ ૧–૩–૧૨. महो अर्णः सरस्वती अचेतयति केतुना । धियो विश्वाः विराजति ॥ એ ઉપરથી કેટલાક ધારતા હશે. પરંતુ એ મંત્રનો સરસ્વતીનો વાચાદેવી તરીકેનો અર્થ સંબંધ વગરનો છે.

૩ ઋગ્વેદ પછી એ અધ્યારોપ થએલો જણાય છે. Muirs Sanks. Texts V. 342.

૪ મૅકડોનેલ વગેરે.

વૈદિક સરસ્વતી

વેદમાં સરસ્વતી નદીનું વર્ણન વાંચતાં એ નદી હાલના ઉપર ગણાવેલા ત્રણ વહેળાઓમાંથી એકે નથી. એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.[૫] વેદમાં પર્વતથી સમુદ્ર સુધી અસ્ખલિત પ્રવાહથી વહેતી નદી એને કહી છે.[૬] વિનશન તીર્થ કે બીજી કોઇ જગ્યાએ એને ગુપ્ત થતી કહી નથી. એને એની બધી સખીઓમાં સર્વથી મોટી કહી છે.[૭] એને રણમાં મળનારી કે કુમારી નદી કહી નથી. એને અન્ન, દ્રવ્ય, વિજય આપનારી કહી છે.[૮] વીર પત્ની કહી છે.[૯] બહુ વેગવાળા પ્રવાહવાળી અને સમુદ્ર જેવી કહી છે.[૧૦] સિંધુ નદીથી એનું વર્ણન કોઈ રીતે ઊતરતું નથી.[૧૧] એથી કરીને કેટલાક યુરોપીય વિદ્વાનો એને સિંધુનું બીજું નામ માને છે.[૧૨] પરંતુ વેદમાં એ બે નદીઓ સ્પષ્ટ જુદી લખેલી છે.[૧૩] પવિત્રતામાં સિંધુ કરતાં એ ચઢે છે. હાલ ગંગાનું જેટલું પવનત્વ મનાય છે તે બધું વેદકાળમાં સરસ્વતીનું મનાતું. ગંગાનું નામ ઋગ્વેદમાં બે જ વાર આવે છે.[૧૪] સિંધુ અને સરસ્વતીનું નામ ઘણીવાર આવે છે અને સરસ્વતીની સ્તુતિનાં તો

---

૫ ઋગ્વેદ ૧–૩–૧૨; ૬–૫૨–૬; ૨–૪૧–૧૬માં નદીઓમાં સૌથી મોટી, नदीतमा કહી છે તે જોવું. ૬–૬૧–૨ અને ૮માં જબરદસ્ત પ્રવાહ માટે ઉલ્લેખ છે.

૬ ઋ. ૭–૯૫–૨. एका चेत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यतीगिरिभ्यऽआसमुद्रात् ॥

૭ ઋ. ૭–૯૫–૧. प्रक्षोदसा ઇતિ સૂક્તમાં विश्वाऽअपोमहिनासिंधुरन्याः ॥

૮ ઋ. ૭–૯૫. આખું સૂક્ત; ૧૦–૩૦–૨ અને ૧–૮૯–૩ અને ૧–૧૬૪–૪૯; ૭–૯૬–૩ સરસ્વતીને वाजिनीवती કહી છે તેનો અર્થ ઘોડાવાળી નહિ પણ દ્રવ્યવાળી એવો કહે છે. જોકે સરસ્વતી અને સિંધુ મારફતે એ સમયમાં ઘોડા હિંદુસ્તાનમાં આવતા હતા.

૯ ઋ. ૬–૪૯–૭. આમાં સાયણાચાર્ય પ્રજાપતિ એવો અર્થ કરે છે તે બરોબર નથી. ઋ. ૧–૧૦૪–૪માં સરસ્વતીને માટે એકલો વીર પત્ની શબ્દ વાપરેલો છે.

૧૦ ઋ. ૬–૬૧–૧૩ अप्सां अपस्तमा ॥ ૭–૯૫–૧ અને ૨; ૭–૯૬–૧ अर्णं શબ્દ સરસ્વતીને માટે વાપરેલો છે. અર્ણવ શબ્દ અર્ણમાંથી થયો છે. કેટલાક અર્ણ એટલે બહુ પાણી એટલો જ અર્થ કરે છે. તે માટે આગળ ચર્ચા કરીશું.

૧૧ એને સપ્તસ્વસા–સાત બહેનોવાળી કહી છે અને બધી નદીઓમાં મોટી કહી છે. જુઓ ઋ. ૬–૬૧–૧૦ અને ૭–૩૬–૬. आवत् साकं यशसः पापशानाः सरस्वती सप्तथीसिंधुमाता ॥ સપ્તસિંધુની પેઠે સપ્ત સારસ્વત પણ કહેવાય છે.

૧૨ Zimmer એ પ્રમાણે માને છે. સરસ્વતી વેદના વર્ણન સાથે હાલ સિંધુ સિવાય બીજી કોઈ નદી બંધબેસતી ન આવવાથી ઝીમરે આવી રીતે ટૂંકો ઉકેલ આણ્યો છે. હિલબ્રેન્ટ (Hillebrant) એને આર્કોસિયા (Archosia)માં આવેલી નદી માને છે. લૅસન એને હાલની સરસ્વતી માને છે. મેક્ષમુલર લૅસનના મતને મળી ઉમેરે છે કે હાલની સરસ્વતી વેદકાળ પછી બદલાઈ ગઈ, અને તે રણમાં થઈ સમુદ્રને મળતી. મૅકડોનેલ પારાવતો એને તીરે હતા તે ઉપરથી હાલની સરસ્વતી છે તે જ માને છે અને રણમાં નાશ પામી એમ કહે છે. વેદમાં સમુદ્રને મળવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે તેને માટે એ એમ કહે છે કે વૈદિક ઋષિને એના પ્રવાહની અને મુખની ખબર નહિ હોય. ઉપરનો ઝીમરનો મત તો હાલ કોઈ માનતું નથી.

૧૩ ઋગ્વેદ ૧–૧૨૨–૬; ૧–૧૨૬–૧; ૪–૫૪–૬; ૫–૫૩–૯; ૭–૯૬–૧; ૮–૧૨–૩; ૧૦–૬૪–૯; ૧૦–૭૫–૫.

૧૪ સરસ્વતીની દેવી અને નદી તરીકે જે પ્રાર્થનાઓ છે એવી સિંધુની નથી. ઉપર જણાવેલા બધા વેદમંત્રોમાં સરસ્વતીની સ્તુતિ આવે છે. વિશ્વેદેવોમાં એને સ્થાન છે. એને લીધે બ્રહ્માવર્ત પવિત્ર ગણાયું. ગંગાનું નામ ઋગ્વેદમાં બે જ વખત (૬–૪૫–૩૧ અને ૧૦-૭૫-૫) આવે છે. વૈદિક સરસ્વતી લુપ્ત થયા પછી એનું સઘળું પાવનત્વ ગંગા ઉપર આરોપાયું એમ જણાય છે. જે. મ્યૂર (O. Sanks Texts V. 336) લખે છે કે "The Saraswati, thus appears to have been to the early Indians what the Ganges became to their descendants." સ્રોતા, સ્વર્ગમાંથી ઊતરેલી, પાવન કરતી

પૌરાણિક ભારતવર્ષ

પૌરાણિક ભારતવર્ષ તથા તેની આસપાસના છેક એશિયા માઇનોરથી માંડીને હિંદ સુધીના સમાન સંસ્કૃતિના દેશોમાં ખંભાતનું સ્થળ (અથવા કુમારિકાક્ષેત્ર) મધ્યસ્થ અને અવરજવરનું કેન્દ્ર હતું એ બતાવતા, વર્તુલ દોરેલા આ નકશામાં કેન્દ્રસ્થ ખંભાતમાંથી ત્રણ ત્રિજ્યાઓ આંકેલી છે. ભારતવર્ષની પોતાની મર્યાદાતો એ વર્તુલ બહાર પણ હતી, એ કશેરૂમાન દ્વીપ જોતાં જણાશે. (ભારતવર્ષના બધા દ્વીપ રોમન આંકડાથી દર્શાવેલા છે.) ભારતવર્ષ તેના એક જ દ્વીપ ભરતખંડમાં સમાઈ ગયો તે પહેલાંની તેની વિસ્તૃત મર્યાદા સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. સિંધુ નદી હાલ વહે છે તે કરતાં ઘણી પૂર્વમાં વહેતી. તેની પૂર્વે વિપાશા અને તેની યે પૂર્વે સરસ્વતી વહીને ખંભાતના અખાતને વડવામુખ આગર પ્રભાસની દક્ષિણમાં મહાર્ણવને મળતી બતાવી છે. સિંધુ અને વિપાશા કચ્છના રણની જગ્યાએ સમુદ્રમાં પડે છે. સપ્ત પાતાલના કેટલાક ભાગનો સંબંધ હિંદના પશ્ચિમ કિનારા સાથે છે. આ નકશા સંબંધી વિશેષ ચર્ચા અને વિવેચન પૌરાણિક ભૂગોળ તથા ઇતિહાસને લગતાં જે પ્રકરણોમાં તેમજ પરિશિષ્ટ ૩ થી ૭માં કરેલાં છે.

અનેક તીર્થો અને અનેક ઋષિમુનિઓના આશ્રમોનાં વર્ણનો છે. દરેક પુરાણના વર્ણનોમાં કાંઈ ને કાંઈ ફેર તો આવે છે.[૧૭]

વેદકાળ અને સરસ્વતી લુપ્ત થયાની પરંપરા વચ્ચેનો મોટો સમય

વેદમાં સરસ્વતી ગુપ્ત થવાનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ વિનશન આગળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ લુપ્ત થવાની વાત ઘણી પ્રાચીન છે. એટલે વેદકાળ પછીના સમયમાં સરસ્વતીનો પ્રાચીન પ્રવાહ બદલાયો અને લુપ્ત થતો ગયો. સરસ્વતીના ઉલ્લેખો આખા યે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઓછાવધતા પ્રમાણમાં છે. પણ એનાં તીર્થોનાં સવિસ્તર વર્ણન સાથે તો મહાભારતમાં મળે છે. મહાભારતના હાલના સ્વરૂપની શરૂઆત અને વેદના મંત્ર સમયના અંત વચ્ચે સમયનો મોટો ગાળો પડે છે. એવડા મોટા ગાળામાં ગમે તેવી પરંપરાઓમાં પણ સુધારાવધારા અને ઉમેરા થાય. એટલે સરસ્વતીના પ્રવાહની પરંપરામાં મહાભારત અને બીજાં પુરાણોમાં જે ભેદ પડે છે તે કુદરતી છે.[૧૯] મહાભારતના વનપર્વમાં તીર્થયાત્રાપર્વમાં સરસ્વતી સમુદ્રસંગમનું તીર્થ ગણેલું છે.[૨૦] એટલે પુરાણોએ સમુદ્ર સુધી સરસ્વતીને લાવ્યા છતાં કુમારિકા ગણી છે અને વડવાનલને સાગરમાં નાખી પોતે પાછી વળી છે એમ લખ્યું છે એ માત્ર પાછળની કલ્પના છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પુરાણોની પેઠે મહાભારત શલ્યપર્વમાં બલદેવ તીર્થયાત્રા વર્ણનમાં સરસ્વતીને સમુદ્ર સુધી લાવે છે અને પ્રભાસ પાસે જ સંગમ થવાનું કહે છે. એ વર્ણનમાં પ્રભાસથી સરસ્વતીનો આખો પ્રવાહ વર્ણવ્યો છે. આ બધાં વર્ણન ઉપરથી સરસ્વતી હિમાલયમાંથી નીકળી પ્રભાસ પાસે સમુદ્રને મળતી હતી એવી એક પ્રાચીન પરંપરા ચાલી આવેલી છે; અને હાલની માફક હાલનાં પુરાણોનાં છેવટનાં સ્વરૂપ લખાયાં ત્યારે પણ પરંપરા ચાલુ હોવા છતાં પ્રવાહ ન હોવાથી સરસ્વતી તીરનાં તીર્થોની પરંપરાઓ ભેગી કરી તે તે તીર્થો આગળ સરસ્વતીને પ્રગટ અને ગુપ્ત થતી લાવીને એક પ્રવાહની કથા ઊભી કરેલી છે.

હિમાલયથી કાઠીઆવાડના કિનારા સુધી વહેવાનો કોયડો

આ બધી પૌરાણિક ભૂલભૂલામણીમાંથી ખરો પ્રવાહ કયો અને કયાં થઇને વહેતો હતો અને કાઠીઆવાડની હાલની ભૌગોલિક સ્થિતિ જોતાં એ પ્રવાહ ઉત્તર હિંદમાંથી ઊતરી આવીને કાઠીઆવાડમાં પ્રભાસ પાસે

---

૧૭ સરસ્વતીના પૌરાણિક ઉલ્લેખો ઘણા છે. છુટક તીર્થો સરસ્વતીના કિનારે આવેલાં ઘણાં પુરાણોમાં કહેલાં છે. મહાભારત વનપર્વમાં પણ છે. પરંતુ ઠીક કહી શકાય તેવું વર્ણન સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડમાં, મહાભારત શલ્યપર્વ–બલદેવ તીર્થયાત્રા પર્વમાં છે અને પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિ અને ઉત્તરખંડોમાં છે. આ સિવાય સિદ્ધપુર અને પાટણ બાજુ સરસ્વતી માહાત્મ્ય જુદું કથા તરીકે કહે છે. તે ઉપરના ગ્રંથોમાંથી ગોઠવીને બનાવેલું લાગે છે.

૧૮ મહાભારત અને મનુસ્મૃતિ (હાલના સ્વરૂપમાં છે તે) જે સમયે રચાઈ તેટલી જૂની અગર તેનાથી સહેજ જૂની સરસ્વતી વિનશન આગળ લુપ્ત થયાની પરંપરા ચાલેલી જણાય છે. લોક લુપ્ત તો તેથી વહેલી થઈ હોવી જોઇએ. જે રણમાં એ ગુપ્ત થાય છે એના ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આવતા નથી. શ્રૌત સૂત્રો જેટલી જૂની એ વાતને કેટલાક માને છે.

૧૯ મહાભારત સરસ્વતીને રણમાં ગુપ્ત થતી ગણવા છતાં એને દરિયામાં લો મેળવે છે, અને તે પણ પ્રભાસ આગળ. પરંતુ મહાભારતમાં સરસ્વતી માહાત્મ્યની પેઠે સિદ્ધપુર વગેરે ઉત્તર ગૂજરાતનાં તીર્થોનાં વર્ણન નથી.

૨૦ મહાભારત (નિર્ણયસાગર) વન. પ. અ. ૮૦ શ્લો. ૫૭માં આબુથી નીકળી શ્લો. ૬૦માં પ્રભાસ જવાનું લખે છે અને શ્લો. ૬૧ થી ૬૩માં સરસ્વતી સાગરસંગમે જવા કહે છે. ત્યાંથી વરદાન તીર્થ, ત્યાંથી દ્વારવતી (દ્વારકા) ત્યાંથી પિંડારકતીર્થ અને ત્યાંથી સિંધુસાગર સંગમ જવા કહે છે. આ ઉપરથી સરસ્વતી અને સિંધુનાં મુખ અને સંગમ જુદાં પણ એક જ ભૂમિવિભાગમાં હોવાનું જણાય છે.

કેવી રીતે આવ્યો એ એક મોટો કોયડો ઉકેલવા જેવું છે. આ કારણથી ઘણા સરસ્વતીને વિનશન આગળ જ લુપ્ત થઈ માને છે. ઘણા એને ઘગ્ઘર નદીના પ્રવાહ સાથે જોડે છે, અને સતલજ સાથે મેળવે છે.[૨૧] કેટલાક મૂળથી જ એને સિંધુની શાખા અને સિંધુને મળતી જણાવે છે તથા વૈદિક વર્ણનને માન્ય રાખનારા કેટલાક છેવટે એટલે સુધી માને છે કે મૂળ વૈદિક સરસ્વતીનો પ્રવાહ કચ્છના રણને મળતો.[૨૨] કચ્છનું રણ એ વખતે સમુદ્ર હતો.[૨૩] સિંધુ અને સરસ્વતીની વચ્ચે હાલનું રાજપુતાના અને થરનું રણ આવેલું છે તેનો વિસ્તાર બહુ નાનો હતો. અગર તો ત્યાં રણ હતું જ નહિ અને એને બદલે ફળદ્રુપ જમીન હતી.[૨૪] રાજપુતાનાના રણમાં થઈ સરસ્વતી કચ્છના રણમાં મળતી. આ બધા મતના લેખકો પૌરાણિક વર્ણનને હસી કાઢે છે. સિદ્ધપુર–પાટણ પાસેની સરસ્વતી અને પ્રભાસ પાસેની સરસ્વતી એ માત્ર જુદી નાની નદીઓ અને ગંગા વગેરે પવિત્ર નદીઓનાં નામ બીજી નદીઓને આપવાનો અને એ નદીઓનાં તીર્થોનાં બીજે સ્થાપન કરવાનો રિવાજ પ્રાચીન કાળથી હતો એમ એ માને છે અને ગૂજરાતની હાલની બે સરસ્વતી નદીઓને વૈદિક સરસ્વતી સાથે સંબંધ નથી એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

હવે એ પ્રાચીન સરસ્વતીનો પ્રવાહ ક્યાં હશે એ બાબત બીજાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી થોડો વિચાર કરવા પ્રયત્ન કરીએ. સરસ્વતી નદી હિમાલયમાંથી નીકળતી એ વાત સત્ય છે. એ સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્રને

---

૨૧ આ માટે નંદલાલ દે કૃત Geographical Dictionary of Ancient Indiaમાં સરસ્વતી શબ્દ જુઓ. યુરોપિયનો જ આ મત માને છે. નંદલાલ બાબુ ફક્ત સરસ્વતીઓ જુદી ગણાવે છે.

૨૨ Pargiter: Anc. Indian His. Tradition; અને Anantprasad Banerjee Shastri: Asura in India. Gates of India: 137: Sir Thomas Holdich P. 27, 144. હોલ્ડીશ અને ગેઝેટીઅરોના લેખકો સરસ્વતીને કચ્છના રણમાં સ્વતંત્ર નહિ તો સિંધુ જે કચ્છના રણમાં મળતી હતી એમ એ લોક માને છે તેને સરસ્વતી મળતી હતી એમ છેવટે માને છે.

૨૩ Sir T. Holdich P. 144. Cutch Gaz. P. 15. ઇ.સ. પૂર્વે સિકંદરે ચઢાઈ કરી ત્યારે એ વહાણ મારફતે સિંધુમાંથી કચ્છના રણના સમુદ્રમાં આવેલો. હાલ રણ છે તે મોટા સરોવર જેવો દરિયો હતો એમ એના વર્ણનમાં લખેલું છે. પેરિપ્લસના વર્ણનમાં કાદવ છતાં વહાણો જઈ શકે એવું હતું. (ઈ.સ. ત્રીજી સદી). પેરિપ્લસ પછી એક હજાર વર્ષ પછી પણ સિંધુનો મોટો ભાગ કચ્છના રણમાં થઇ દરિયામાં જતો. વધુ માટે જુઓ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૫. કચ્છ ગેઝેટીઅર પૃ. ૮માં લખે છે કે પશ્ચિમ હિંદના રેતાળ પ્રદેશો કેવી રીતે બન્યા તેનો ખુલાસો કચ્છની ભૂમિથી જડતો નથી. કચ્છની ભૂમિ દરિયાઈ કીચડ (silt) અથવા જળમળથી બની હોય એમ સિદ્ધ થતું નથી. દરિયાઇ તત્ત્વોનું કાંઈ અશ્મીભૂત અવશેષ (fossiles) કચ્છમાં જડતું નથી. તેથી ઊલટું નદીના અવશેષો જડે છે. એ ઉપરથી કચ્છ સિંધુ આદિ પંજાબની નદીઓથી બન્યો હોય એ સંભવ મજબૂત બને છે.

૨૪ Sir T. Holdich P. 144. આ લેખક રણ હતું પણ સિંધુ અને સરસ્વતીની વચ્ચે બહુ નાનું હતું એમ લખે છે. પાર્જીટર પણ એમ માને છે પણ ત્યાં છીછરો સમુદ્ર હોવાનું માને છે. ખરી રીતે સિંધુ, બીઆસ આદિ નદીઓ ખસી ગઇ અને સરસ્વતી આખી ઊંડી ગઈ તેથી મોટું રણ થયું. હસ્તિનાપુરથી દ્વારકાં સરસ્વતીને રસ્તે જતાં મહાભારતાદિમાં રણનો ઉલ્લેખ મળતો નથી અને રણ હતું જ નહિ એ મત વધારે સબળ લાગે છે. એ જગ્યાએ ફળદ્રુપ ભૂમિ હતી. રજપુતાનાના રણના દક્ષિણ ભાગમાં સમુદ્ર નહોતો. એ માટે જુઓ Ind. His. Qurt. VIII. 2. 354. મહાભારત અને ભાગવતમાં સૌવીરસારસ્વત વગેરે ભાગોમાંથી જતાં રણનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. રણ નદીઓ ગયા પછી થયું છે. ભિન્નમાળ આગળ સમુદ્ર હોવાની દંતકથા છે તે સિંધુની શાખા કે બીઆસ હોવાનો સંભવ છે. એ જગ્યાએં કચ્છનું રણ પાસે હોવાથી મુખ હોવાને લીધે નદી સમુદ્ર જેવડી પહોળી હશે.

મળતી અને તે દક્ષિણ–પશ્ચિમનો સમુદ્ર એ પણ સત્ય છે.[૨૫] વૈદિક સમયમાં કચ્છનું રણ અને સિંધુ તથા સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ સિવાયનો હિંદુસ્તાનનો બધો ભાગ હાલ છે તેથી કોઈ રીતે ખાસ જુદા આકારનો નહોતો અને જલસ્થલ વિભાગોમાં ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ થવાના ફેરફારો થઈ ચૂકયા હતા.[૨૬] એટલે સરસ્વતી જે સમુદ્રને મળતી તે સમુદ્ર કાં તો અરબી સમુદ્ર અગર તો એનો કોઈ ભાગ એ વાત પણ સત્ય જ છે.

પ્રભાસ સુધીનો રસ્તો

હવે આ સરસ્વતી પ્રભાસ આગળ સમુદ્રને મળતી એમ મહાભારતાદિ કહે છે.[૨૭] મહાભારતના શલ્યપર્વમાં એ વાત સ્પષ્ટ લખેલી છે. પરંતુ વનપર્વમાં પુષ્કરથી તીર્થો ગણાવતાં અર્બુદ પછી પ્રભાસ, તે પછી સરસ્વતી સાગરસંગમ, તે પછી દ્વારકાં અને તે પછી સિંધુ સાગરસંગમ એમ કહે છે.[૨૮] એટલે સરસ્વતી

---

૨૫ પુરાણો અને માહાત્મ્ય અને મહાભારતમાં જ્યાં સરસ્વતીના ઉલ્લેખો છે ત્યાં તે વડવાનલને નાખવા પશ્ચિમ—દક્ષિણ સમુદ્રમાં જાય છે એવો ઉલ્લેખ છે.

૨૬ અમરનાથદાસ (India & Jambu Island) અને કેટલાક યુરોપિયનો ટૉલેમીનો ભૂલવાળો નકશો જોઈ એ વખતે (ઈ.સ. બીજી સદી) હિંદનો આકાર એવો હતો અને હાલનો આકાર દોઢ હજાર વર્ષ પછી થયો એમ માને છે. પરંતુ આ ભ્રમ છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વૈદિક સમય (ઈ.સ. ૫૦૦૦ પૂર્વે) પહેલાં સેંકડો વર્ષ અગાઉ હિંદનો હાલનો આકાર પશ્ચિમ કિનારાના નાના ભાગ સિવાય થઇ ચૂકયો હતો અને અરવલ્લીની ઉપરનો સમુદ્ર જતો રહી હિમાલય બની ચૂકયો હતો. જુ.એ. દેરાસરીકૃત ભૂસ્તરવિજ્ઞાન ભા. ૨, ખં. ૩ પૃ. ૧૪૯. પાર્જીટર (પૃ. ૨૬૦) ધુન્ધુ દૈત્યને છીછરા રેતીથી પુરાએલા સમુદ્ર આગળ મરાયાનું લખે છે તે રજપુતાનાનો સમુદ્ર એમ માને છે. એનું નામ ઉજ્જાલક લખે છે. પરંતુ એમ માનવાને આધાર નથી આપ્યો. એ કચ્છના રણનો જ ભાગ સંભવે છે.

૨૭ સ્કંદપુરાણ, પ્રભાસખંડ. અ. ૨૭ થી ૨૯: મહાભારત શલ્યપર્વ અ. ૩૫. ચંદ્રને ક્ષયરોગના નાશ માટે શિવની આરાધના કરવા માટે કહેવામાં આવે છે કે समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यब्धिसंगमम् ॥ आराधयतु देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यसि ॥૭૭॥ सरस्वतीं ततः सोमः सजगामर्पि शासनात् ॥ प्रभासं प्रथमं तीर्थं सरस्वत्या जगामह ॥૭૮॥

૨૮ જુઓ પાછળ નોટ ૨૦. મહાભારત વનપર્વ તીર્થયાત્રાના આ ઉલ્લેખોની નોંધ પાર્જીટરે Ancient Ind. His. Tradition પૃ. ૨૬૧ નોં. ૧માં લીધી છે. એમાં મહાભારતના આ અનુક્રમને પાર્જીટરે ખરો માની લીધેલો જણાય છે. પાર્જીટર લખે છે કે "આબુથી 'દક્ષિણે' પ્રભાસ અને ત્યાંથી 'ઉત્તરે' સરસ્વતી સાગરસંગમ; ત્યાંથી 'દક્ષિણે' દ્વારકાં; અને ત્યાંથી સિંધુના મુખ આગળ થઇ સિંધુ દ્વારા ઉત્તરમાં જવું. આ મુસાફરી થોડી જમીનમાર્ગે અને થોડી જળમાર્ગે થઇ હશે." પાર્જીટર આ શા આધારે લખે છે તે સમજાતું નથી. સરસ્વતી સાગરસંગમ કચ્છના રણમાં હશે એમ ધારીને આ લખાણ થયું જણાય છે. પરંતુ મહાભારતે લખેલી જગ્યાઓમાં અનુક્રમ જેવું કાંઈ છે જ નહિ. એ લખાણનો અર્થ સાંનિધ્ય કે સાહચર્ય એથી વધારે થતો નથી. વનપર્વમાં તીર્થયાત્રામાં પુષ્કરથી ઉપડી એકદમ જંબુમાર્ગ કહી સ્થાણુતીર્થાદિ બેચાર તીર્થો ગણાવી એકદમ (શ્લો. ૫૫) દક્ષિણોદધિને મળનારી નર્મદાનું તીર્થ કહે છે અને તે પછી તરત જ ચર્મણ્વતી (શ્લો. ૫૬) ચંબલ–નદી ગણાવે છે. ચંબલ રજપુતાનામાં અને નર્મદાનું મુખ ગૂજરાતમાં એ સૌ જાણે છે. ચંબલ પછી (શ્લો. ૫૭) આબુ અને તે પછી તરત જ (શ્લો. ૬૦) પ્રભાસ કહે છે. આ ઉપરથી મહાભારતમાં ક્રમ ભૌગોલિક સ્થિતિ પ્રમાણે નથી. કોઈપણ યાત્રાળુ આબુથી દક્ષિણે પ્રભાસ જઈ ત્યાં પાસે આવેલું દ્વારકાં મૂકી દઈ પાર્જીટર કહે છે તેમ સરસ્વતી સંગમે ઉત્તરમાં જઈ દ્વારકાં માટે પાછો દક્ષિણમાં ઊતરે અને સિંધુના મુખ માટે પાછો ઉત્તરમાં ચડે, એવું બને નહિ અને એવો ગાંડો યાત્રાળુ હોય પણ નહિ. અર્થાત્ પાર્જીટર સરસ્વતીનું મુખ ખોટી જગ્યાએ ધારીને આવો અસંભવિત તર્ક કરે છે. સરસ્વતીનું મુખ પ્રભાસની પાસે જ હોય તો તે ત્યાં અને પાસે જ આવેલા દ્વારકાંમાં જાય એ સંભવિત છે. આ વાત સરસ્વતીનું મુખ ગોપનાથ પાસે કે પ્રભાસ હાલ છે ત્યાં કે

અને સિંધુનાં મુખ જુદાં હતાં એ સિદ્ધ થાય છે. બીજું સરસ્વતી પ્રભાસ, દ્વારકાં વગેરેની નજીક સમુદ્રને મળતી હતી એ પણ સિદ્ધ થાય છે. આ તીર્થવર્ણનમાં કોઈ જાતનો અનુક્રમ જાળવેલો જણાતો નથી. એટલે પ્રભાસ હાલ ગણાય છે તેમ સરસ્વતીના મુખ આગળ જ તે સમયે હતું કે છેટું હતું તે સિદ્ધ થતું નથી. શલ્યપર્વની બલદેવની યાત્રાના વર્ણનમાં એ મુખ આગળ જ હતું એમ સ્પષ્ટ લખે છે. પરંતુ વનપર્વમાં ત્યાં અગ્નિતીર્થ જ આવેલું છે એમ કહે છે, જ્યારે શલ્યપર્વમાં સોમ થએલા શાપનું વર્ણન અને શૈવતીર્થ હોવાનું લખેલું છે. આ ઉપરથી વનપર્વવાળો ભાગ શલ્યપર્વવાળા ભાગ કરતાં વહેલો લખાયો હશે. અને પ્રભાસ શૈવતીર્થ તરીકે ન મનાતું હોય એટલી પ્રાચીન પરંપરા વ્યક્ત કરે છે. પુરાણ અને તે ઉપરથી લખાએલું સરસ્વતીનું માહાત્મ્ય શલ્યપર્વવાળી વાતનું સમર્થન કરી સરસ્વતીને પ્રભાસ આગળ જ લાવે છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે સરસ્વતી પ્રભાસની નજીકમાં સાગરને મળતી એ પરંપરા મહાભારતના છેલા થરથી માંડી પુરાણો હાલના સ્વરૂપમાં લખાયાં ત્યાં સુધીમાં બરોબર દૃઢ થઈ ગઈ હતી. ઈ.સ. ૧૦૩૦માં અલબરૂનીએ આપણાં પુરાણો વગેરે અને પ્રાચીન ભૂગોળ વગેરેનો સારો અભ્યાસ કરેલો. એ પણ સોમનાથ પાસે સરસ્વતીનું મુખ છે એમ લખે છે. પરંતુ વધુ ખુલાસો એણે કરેલો નથી.[૨૯]

પુરાણોએ કરેલા સરસ્વતીના હિમાલયથી પ્રભાસ સુધીના પ્રવાહના વર્ણનમાં ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ હાલ એક મોટો વાંધો આવે છે. સરસ્વતી વિનશન આગળ ગુપ્ત થઈ ઘગ્ઘર[૩૦] સાથે તેનો પ્રવાહ મળી ગયો એ મત તો હવે ખોટો પડ્યો છે. ગુપ્ત થતી અને બહાર આવતી સરસ્વતી એક વખત અસ્ખલિત પ્રવાહથી કચ્છના રણને મળતી એમ ઘણા વિદ્વાનોએ માન્ય કર્યું છે. પરંતુ સરસ્વતી કચ્છના રણના પૂર્વાવતાર સમુદ્રને મળતી એ સ્વીકારીએ તો પૌરાણિક આખી યે પરંપરાને વાંધો આવે છે. બીજી બાજુથી જોતાં કાઠીઆવાડ એક વખતે બેટ હતો. એને ગૂજરાત સાથે જોડાયાને બે હજાર વર્ષ પણ હજી થયાં નથી.[૩૧] સરસ્વતીને લુપ્ત થયાને બે હજારથી વધારે વર્ષ થયાં છે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે રાજપુતાનાની ભૂમિ વટાવી દક્ષિણમાં આવતી સરસ્વતી ગૂજરાત કાઠીઆવાડ વચ્ચેનો જલપ્રદેશ ઓળંગી ગીરનાં જંગલ વટાવી પ્રભાસ પાસે સમુદ્રને મળવા શી રીતે ગઈ? આ વાંધો સરસ્વતી ગૂજરાતના દક્ષિણ પ્રદેશ સુધી આવતી જ નહોતી એમ માનનારાઓને ટેકો આપે છે. પુરાણકાર તો પુષ્કર અને અર્બુદારણ્યમાંથી આવેલી સરસ્વતી પશ્ચિમમાં સમુદ્રને દેખી (કચ્છના રણનો સમુદ્ર) ત્યાં વડવાનલને મૂકવાની આજ્ઞા ન હોવાથી ગુપ્ત થઈ દક્ષિણ સમુદ્રમાં જવા માટે કાઠીઆવાડમાં પ્રગટ થઈ એમ લખી આ ગુંચવણનો નિકાલ લાવી દે છે. આ બન્ને પૌરાણિક વાતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરસ્વતી કચ્છના રણના સમુદ્રને મળતી નથી પણ તેની

એટલામાં અને દ્વારકાં મૂળ દ્વારકાં પાસે કે એટલામાં હોય તો વધારે બંધ બેસે. જોકે અનુક્રમ તો મહાભારતનો ખરો છે જ નહિ અને એ ગ્રંથે જાળવ્યો પણ નથી. પાર્જીટર દ્વારકાને પણ હાલના દ્વારકાંની જગ્યાએ માનતા લાગે છે.

૨૯ Sachau's Al Baruni 1. 261. (Trubner's) અલબરૂની પાછળનાં પુરાણોને માનતો લાગે છે. સોમનાથથી એક તીર પડે એટલે છેટે સરસ્વતીને માને છે. પરંતુ નવાઇની વાત એ છે કે અલબરૂની (ઇ.સ. ૧૦૩૦) સરસ્વતી અને ગંગાના મુખની વચ્ચે નર્મદાનું મુખ ભરૂચ પાસેનું આવેલું છે એમ લખે છે. આમાં છેટું કેટલું એની એને ગમ નથી પરંતુ સરસ્વતી નર્મદાના મુખથી પશ્ચિમમાં મળતી એટલું ચોખ્ખું થાય છે.

૩૦ પંજાબની એ જ નામની એક નદી. એનો પટ પણ આજે સુકાએલો છે. કેટલાક એને જ સરસ્વતી માને છે.

૩૧ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ ૫૫૯. ××× "And Probably so recently as two thousand years ago this Peninsula was an island." પુરાણો હાલના સ્વરૂપમાં લખાયાં તે સમયે કાઠીઆવાડ ગૂજરાતની ભૂમિ સાથે જોડાવાની શરૂઆત થઇ હોવી જોઇએ અને ગૂજરાત કાઠીઆવાડ વચ્ચે પહેલાં શું હતું એ પરંપરા ભૂલાઈ હોવી જોઇએ

પાસે થઈ દક્ષિણમાં ઊતરે છે. બીજું રણ પાસેના ભાગમાંથી કાઠીઆવાડમાં સરસ્વતીને લઈ જવાનો રસ્તો ન જડવાથી પુરાણકાર એને ગુપ્ત કરી ઉડાવીને પ્રભાસ પાસે લઈ જાય છે. આથી એટલું પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સરસ્વતી કચ્છના રણથી આગળ દક્ષિણમાં કોઇ સ્થળે સમુદ્રને મળે છે અને એ સ્થળ કયું તેની પુરાણકારને ખબર નથી. પ્રાચીન પરંપરાને આધારે પુરાણકાર પ્રભાસ આગળ મુખ ધારે છે.

નદીઓના પટમાં થએલો ફેરફાર

આ વસ્તુ નક્કી કરવા માટે પૌરાણિક પરંપરાને વધુ ઝીણવટથી તપાસવાની જરૂર છે, અને તે સાથે પશ્ચિમ હિંદના રેતાળ પ્રદેશમાં થએલા ફેરફાર અને એ પ્રદેશમાં થઈને વહેતી નદીઓના પ્રવાહમાં થએલા ફેરફાર તપાસવાની પણ જરૂર છે. એમાં પહેલી અગત્યની વાત એ છે કે સરસ્વતી વડવાનલને લઈને સમુદ્રમાં મૂકવા જાય છે અને એના તાપથી કોઈ જગ્યાએ ગુપ્ત થઈ જાય છે. આ વડવાનલ એ જ્વાલામુખીથી થએલા ઉત્પાતોનું પૌરાણિક સ્વરૂપ છે.[૩૨] એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરસ્વતીનો પ્રવાહ નાશ પામવામાં જ્વાલામુખીના ભૂકંપ આદિ ઉત્પાત એ ઘણાં કારણોમાંનું એક અગત્યનું કારણ છે. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન અને ગૂજરાતના ભાગમાં વારંવાર ધરતીકંપ થતા અને તેથી જલ–સ્થલમાં ફેરફાર થઈ ગએલા એવા દાખલા છે.[૩૩] આવાં કારણથી અને અતિવૃષ્ટિથી થતા જળપ્રલય જેવા બનાવોથી ખાસ કરીને રેતાળ પ્રદેશમાં નદીઓના પ્રવાહ ઉપર બહુ અસર થાય છે. પંજાબ, સિંધ, રાજપુતાના અને ગૂજરાતની નદીઓના પ્રવાહમાં આ રીતે ઘણો ફેરફાર થએલો છે.[૩૪] વધારામાં ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ઉત્તરદક્ષિણ વહેતી નદીઓ ખાસ કરીને

---

૩૨ વડવાનલ એટલે જ્વાળામુખી એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. (જુઓ ન. દે. મહેતાકૃત શાક્ત સંપ્રદાય). વડવાનલને પૃથ્વીના પડમાં કે સમુદ્રમાં રહેલો અગ્નિ કહે છે. એને ઔર્વાનલ પણ કહે છે. મહાભારતમાં પ્રભાસ આગળ અગ્નિતીર્થ કહે છે અને પ્રભાસ પાસે સરસ્વતી સંગમની પરંપરા છે એટલે સરસ્વતી વડવાગ્નિને લાવી સમુદ્રમાં નાખે છે એને કાંઇ સંબંધ હોવો જોઇએ. વરાહમિહિર હિંદુસ્તાનના દેશો ગણાવતાં નૈઋત્યમાં વડવામુખ આવેલું કહે છે. આ વડવામુખ પૌરાણિક મત પ્રમાણે સમુદ્રમાં છેટે નહિ પણ ભારતવર્ષના દેશ તરીકે છે. એટલે સરસ્વતીના મુખ આગળ જતાં વડવાગ્નિને સમુદ્રમાં નાખ્યો તે ભાગ વડવામુખ પ્રદેશ કહેવાતો હોવો જોઇએ. પ્રભાસ પાસે અગ્નિતીર્થ એ વાતને ટેકો આપે છે. વડવામુખ આખો પ્રદેશ એટલે પ્રભાસમાં જ નહિ પણ આસપાસનો ભાગ પણ હોઈ શકે. (વરાહમિહિર બૃ. સં. નક્ષત્રકૂર્મવિભાગ). વડવાનલ, ઔર્વાનલ અને એના પાર્જીટરે કરેલા અર્થની ચર્ચા કરવાને અહીં સ્થાન નથી. એના અર્થોમાં પાછળથી ઘણી ગુંચવણ થએલી છે.

૩૩ સ્કંદપુરાણ નાગરખંડમાં. હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર એટલે આનર્ત દેશમાં આવા ભૂકંપના ઉત્પાતોના ઉલ્લેખો આવે છે. અ. ૭૧ શ્લો. ૨૩. यदा वै भूमिकंपस्तु संप्रजातः सुदारुणः ॥ रक्तश्रृंगः प्रचलितः स्वस्थानादतिवेगतः ॥ આ બનાવ તારકાસુરને સ્કંદે માર્યો ત્યારે તે પડયો તે વખતે બન્યો અને તે વખતે ચમત્કારપુરનાં ઘર પડી ગયાં એમ લખ્યું છે. વળી જુઓ Briggs Cities of Gujarastra VII. તારકાસુરનો અને ખંભાતના સ્થળનો સંબંધ આગળ જોયો છે.

૩૪ જુઓ River Courses of the Punjab & Sind: R.B. Whitehead. (Ind. Ant. Sept. 1932). આ ગૃહસ્થે સરસ્વતીના પટ માટે 'હકરા' નદીના નામથી ઠીક પ્રકાશ નાખ્યો છે. આ નદીઓના વિષયમાં મૅજર રૅવર્ટી આધારભૂત ગણાય છે. ઉપરોક્ત લેખમાં મી. વ્હાઇટહેડે નદીઓના પટના ફેરફાર માટે ઉત્તમ ચર્ચા કર્યા છતાં સરસ્વતી માટે પ્રાચીન પરંપરા ઉપર ધ્યાન ન આપવાથી બધા જેવી ભૂલ કરી છે, અને હાલની નદીઓની ચર્ચા કરી છે. સરસ્વતીના ગુપ્ત થવાનું કારણ સરસ્ એટલે તળાવોવાળી નદી અને તળાવો ખેતી માટે કરેલાં તેથી એ નદી કદી સમુદ્રને પહોંચી જ નથી અને ગુપ્ત થઈ છે એમ લખે છે. પરંતુ 'હકરા' અગર એક એવી મોટી નદી અદૃશ્ય થઇ છે કે જેને કદાચ સિંધુ પણ મળતી હોય અને પંજાબની બીજી નદીઓ અને જમના મળતી હતી એમ લખે છે. જે માટે લેખ વાંચવા જેવો છે. રેતાળ જમીનમાં નદીઓના પટ વીસથી ત્રીસ માઇલ પહોળાઈમાં ફેરફાર થાય છે એમ મૅજર રૅવર્ટીનું માનવું છે. એ લખે છે કે સતલજ ત્રીસથી પાંસઠ માઇલ પશ્ચિમમાં ખસી છે. ચીનાબ રાવી વગેરેનું પણ એવી રીતે થયું છે.

રેતાળ પ્રદેશમાં પૂર્વ તરફથી પશ્ચિમ તરફ પૃથ્વીના પોતાની ધરી ઉપરના દૈનિક ભ્રમણને લીધે ધસતી જાય છે. આમ પંજાબની નદીઓના પ્રવાહ હાલ છે એવા પૂર્વે નહોતા. સિંધુ આદિ નદીઓ હાલ કરતાં ઘણી પૂર્વમાં વહેતી અને સિંધુ પોતાની શાખાઓ સાથે કચ્છના રણમાં મળતી.[૩૫] બીઆસ નદી સ્વતંત્ર કચ્છના રણના સમુદ્રને મળતી.[૩૬] સતલજ સરસ્વતીની કે બીઆસની શાખા હતી.[૩૭] જમના સરસ્વતીને મળતી એમ માનવાને કારણ છે.[૩૮] સિંધુ અને એની શાખાઓ, બીઆસ અને એની શાખાઓ હાલ છે તેનાથી ઘણી પૂર્વમાં વહેતી એટલે સરસ્વતીનો પ્રવાહ પણ હાલ મનાય છે ત્યાંથી પૂર્વમાં હતો. સરસ્વતી પુષ્કરમાં થઈને વહેતી એમ બધાં પુરાણો કહે છે, અને પુષ્કર પ્રાચીન કાળથી અજમેરની પાસે છે એ સિદ્ધ થએલી વાત છે. એટલે ઉપરનો સિદ્ધાંત માન્ય રાખીએ તો સરસ્વતી હિમાલયમાંથી

---

૩૫ એ જ પૃ. ૧૬૮. મૅજર રેવર્ટીનું માનવું છે કે એક વખત સિંધુ નદી હકરાની (ઘગ્ઘર અથવા સરસ્વતી) શાખા હતી. મિ. વ્હાઇટહેડ લખે છે કે ઍલેકઝાંડરના આવ્યા પછી સિંધુ અને ગંગાના પ્રવાહ અને મુખમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે. આ હકીકત ઘણી અગત્યની છે. જુઓ અમરનાથદાસ કૃત India and Jambu Island P. 124,21. દાસ તો એટલે સુધી કહે છે કે હાલનો સિંધુનો પ્રવાહ તે પ્રાચીન કાબુલનો પ્રવાહ છે. સિંધુ તો ઘણી પૂર્વમાં વહેતી.

૩૬ River Courses of the Punjab & Sind: Whithead (Ind. Ant. 1932. Sept). શ્રીયુત અમરનાથ દાસ બીઆસ (વેદની વિપાશા) સતલજ (વેદની શતદ્રી) જમના અને ભાગીરથી પાસેપાસે વહેવાનું લખે છે. એપોલોનીસસ ઓફ્રેઇસે બીઆસ મારફતે સમુદ્રમાં મુસાફરી કરી હતી અને એણે બીઆસના મુખ પાસે દૂરથી સિંધુનું મુખ જોયું હતું. એટલે બીઆસ અને સિંધુ કચ્છના રણને મળતી હોવી જાઇએ. રા. દાસ આ ઉલ્લેખોમાં બીઆસની પાસે એ મુસાફરે કહેલી ભાગીરથીનો ઉલ્લેખ કરે છે તે જોકે સ્પષ્ટ કરેલો નથી પરંતુ એ પોતે જ લખે છે કે એ નદી સરસ્વતી હોવી જોઈએ અને તે ખરૂં છે. એઓ ધારે છે કે બીઆસ સ્વતંત્ર દરિયાને ન મળતી હોય તો સરસ્વતીને મળતી હતી અને તેની મારફતે વહાણમાં જવાનું. પરંતુ બીઆસ સ્વતંત્ર સમુદ્રને મળતી એ પરંપરા વિચિત્ર રીતે તારીખે હાફીઝ અબ્રુ (Illiot IV) માં જળવાઈ રહી છે. એમાં 'બીઆ' નદીને 'ખંભાત'ના રાજ્યમાં થઇને સમુદ્રમાં પડતી લખી છે અને જમનાને ગૂજરાતમાં થઈ સમુદ્રમાં પડતી લખી છે. જમના સરસ્વતીને મળતી અને સરસ્વતી નાશ થયા પછી ગંગાને મળી એ આગળ જોઈશું. ઉપરોક્ત તવારીખમાં જમના ગૂજરાતમાં આવતી એમ લખ્યું છે.

૩૭ Whitehead:–River Courses of the Punjab & Sind. 'The Sutluj was a tributary of the Hakra.' કલકત્તા રીવ્યુમાં મિ. ઓલ્ડહામે તો હકરાને જ સતલજ ધારેલી છે. હકરા એ હાલની ઉત્તરની સરસ્વતીનું બીજું નામ છે તે જોયું છે.

૩૮ એ જ. "Hakra was fed by both Satlaj and Jumna." મિ. વ્હાઇટહેડ લખે છે કે ખેતીવાડી ખાતાના મિ. નીકલસનના મત પ્રમાણે (૧૯૧૬) એમ સિદ્ધ થયું કે ચૌતાંગ નદીનો માઈલ પહોળો પટ એ જમનાનો જૂનો પટ છે. આગળ જમના ચૌતાંગ મારફતે હકરાને મળતી એમ લખે છે. આ ચૌતાંગ (Chautang) એ વૈદિક દૃશદ્વતી નદી છે જે સરસ્વતીની શાખા હતી અને જેની અને સરસ્વતીની વચ્ચેનો ભાગ બ્રહ્માવર્ત કહેવાતો. એની પછી તરત જ જમના નદી આવે છે. જમના સરસ્વતીને મળતી તે માટે વધારામાં જુઓ. Oxford Survey of Br. Empire Asia P. 17. By Herberton and Howarth (Geology). રા. અમરનાથ દાસ લખે છે કે ટૉલેમીના વખતમાં સરસ્વતીના ઉપલા અને નીચલા પ્રવાહ જુદા થઈ ગયા અને વચ્ચેનો ભાગ અંતઃશીલાને નામે ઓળખાવા લાગ્યો જેને પુરાણો વિનશન અથવા સરસ્વતી ગુપ્ત થઈ એમ કહે છે. હકરાનો સૂકો મોટો પટ ભાવલપુર રાજ્યમાં થઈ બીકાનેરના રણમાં આવે છે. હકરા એટલે નીચી સપાટીનું રણ. આ ઉપરથી મીહરાન નદી (Eastern Nara) પંજાબની કઈ નદી હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ સિંધુની પશ્ચિમની શાખા હોય. આ નદી છેક પદરમી સદી સુધી હતી (જુઓ મોહેન જો ડેરો અને ઈન્ડસવેલી—સર જોન માર્શલકૃત), તે હાલ નથી એટલે એ નદી પણ લુપ્ત થઈ છે.

છેવટનું મુખ હતું એમ પણ ગ્રીક લેખકોના મત ઉપરથી વિદ્વાનો માને છે.[૪૧] એનો અર્થ એટલો જ છે કે સિંધુ અને એની બીજી સહચરીઓ પૂર્વમાં રાજપૂતાનાના રણમાં પશ્ચિમ ભાગ સુધી વહેતી હતી. વેદમાં સાત સાત સખીઓવાળી ત્રણ મહાનદીઓ કહેલી છે.[૪૨] તેમાં પહેલી સિંધુ, બીજી સરસ્વતી, અને ત્રીજી ગંગા સાથે અહીં સંબંધ નથી. સિંધુ અને સરસ્વતી પોતાની સાત સાત શાખાઓ સહિત સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્રને મળતી. એટલે સિંધુનાં મુખ હાલના કચ્છના મોટા રણની જગ્યાએ માનીએ તો સરસ્વતી પણ એ જ દિશામાં સમુદ્રને મળતી હોવાથી કચ્છના રણના નીચલા ભાગમાં કે એથી સહેજ દક્ષિણે એનું મુખ હોવું જોઈએ એમ માનવું પડે.[૪૩] મહાભારત પ્રમાણે સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખ છેક પાસેપાસે નથી, અને સરસ્વતીના મુખને સિંધુના મુખ કરતાં પ્રભાસનું સાહચર્ય વધારે છે અને પુરાણો એને ટેકો આપે છે તે જોતાં કચ્છના રણમાં જ ઉપર નીચે સિંધુ અને સરસ્વતી બન્ને સમુદ્રને મળતી એમ માનવાને વાંધો આવે છે. બીઆસ નદી સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્રને મળતી અને એનું મુખ સિંધુના મુખની પાસે હતું

---

૪૧ Ptolemy's Ancient India: Mcerindle: (Bengal) P. 33-37. ટૉલેમી સિંધુનાં સાત મુખ ગણાવે છે તેમાં પૂર્વ તરફનું મુખ કચ્છના રણમાં પૂર્વોત્તર ખૂણામાં પડતી લૂણી નદીને 'લોણીબારા' એ નામથી કહે છે. ટૉલેમી (ઈ.સ. ૨૫૦ લગભગ) સરસ્વતીને ધ્યાનમાં લેતો લાગતો નથી. સિંધુ પછી ગંગાનાં મુખ ગણાવે છે. આ ગણત્રીએ ઘણાને ભ્રમમાં નાખ્યા છે. ટૉલેમીની ભૂગોળને અક્ષરશઃ સત્ય માનીને અમરનાથ દાસે જે ગોટાળો ઊભો કર્યો છે તે આગળ જોઈશું. પરંતુ મેકક્રીંડલ પણ ગોટાળામાં પડે છે. ટૉલેમી કહે છે કે ગંગાનાં મુખમાં જમણું અથવા પશ્ચિમનું મુખ 'કૅમ્બીસોન' (Kambyson) છે. અને ડાબું અગર પૂર્વનું મુખ કંએરિઓન છે. મેકક્રીન્ડલ ટૉલેમી ઉપર ચર્ચા કરતાં કહે છે ટૉલેમી (પૃ. ૧૦૧) ગંગાની આ ત્રણ મુખ્ય શાખાઓને ગંગાનો સરસ્વતી સાથેનો સંબંધ ત્રિવેણી આગળ થાય છે ત્યાંથી જુદી પાડે છે. ત્રિવેણીથી સરસ્વતી કૅમ્બીસોન મુખમાં પશ્ચિમમાં ગઈ, અને જમના જુદી પડી વચ્ચેનાં મુખમાં ગઈ; અને પૂર્વ તરફની ગંગા તે હાલની પદ્મા નદી. હવે આ ત્રિવેણીને ઉપલી અસંભવિત ઘટના બંધ બેસાડવા બંગાળમાં શોધે છે, અને કોઈપણ ત્રણ નદીઓ મળી તેને ત્રિવેણી કહેવાના રિવાજને ભૂલી બંગાળમાં ત્રિવેણીને લાવે છે. ટૉલેમીના વર્ણન ઉપરથી તો પ્રસિદ્ધ અલ્લાહાબાદની ત્રિવેણી જ છે. આ આખા વર્ણનમાં ટૉલેમીથી આજ સુધીનો ગોટાળો ચાલેલો છે. ઊલટું એનું વર્ણન બતાવે છે કે એણે સિંધુ પછી તુરત ગંગાનાં મુખ ગમે તેમ લીધાં છે અને પોતે હિંદ આવેલો નથી એટલે સાંભળેલું લખ્યું છે. એટલે સિંધુથી હિંદની આખી પહોળાઈમાં ગંગાનાં મુખ પાથર્યાં છે અને કૅમ્બીસોનમાં મધ્ય હિંદમાંથી છૂટી પડી પશ્ચિમમાં આવેલી ગંગા અથવા ભાગીરથી તે સરસ્વતી એ પરંપરાને ટેકો આપે છે. એને હાલ બંગાળના ઉપસાગરમાં ખોળવી એ ભ્રમ છે. કૅમ્બીસોન પણ સ્કંભતીર્થ કે સ્કંભપુરને કેમ ટેકો ન આપી શકે? ભાગીરથી ગંગા સરસ્વતીનું જૂનું નામ છે તે આગળ જોઈશું. સરસ્વતીનું પાવનત્વ ગંગા ઉપર ગયું અને ગંગા પૂર્વમાં ગઈ તે સાથે કેટલીક પરંપરા પણ પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં ગઇ.

૪૨ ઋગ્વેદ ૧૦–૭૫. આમાં प्र सप्त सप्त त्रेधा हि चक्रमुः એમ સાતસાતના ત્રણ મહાનદીઓના પ્રવાહનો ઉલ્લેખ છે, અને સિંધુને મોટી કહેલી જણાય છે. અનુક્રમ ગંગાથી પશ્ચિમ તરફનો લીધો છે. इमंमे गंगे यमुने सरस्वती शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ॥ असिक्न्या मरुद्वृद्दे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्मा सुषोमया ॥ એ પછી રસા સિંધુ કુભા, ગોમતીઆ ઈત્યાદિ નામ આપે છે. આ સૂક્ત પાછળનું હોઈ ગંગાયમુનાના પ્રદેશની પાર આર્ય સંસ્કૃતિ ગયાનું સૂચવે છે. આ નદીઓનાં નામ હાલની નદીઓની સાથે બેસાડવા પ્રયત્ન થયા છે, પરંતુ તે બધા સફળ થએલા નથી. આ સૂક્ત વૈદિક ઋષિનું ભૌગોલિક જ્ઞાન બતાવે છે.

૪૩ કચ્છના રણના ઉપલા ભાગમાં સિંધુ અને બીઆસનાં મુખ હતાં અને કચ્છનો અખાત સરસ્વતીનું મુખ હોય એમ કોઇ કહે પરંતુ એમાં આખી યે પૌરાણિક પરંપરા અને પ્રભાસ આગળના સંગમને વાંધો આવે. સિદ્ધપુરવાળી સરસ્વતીને સરસ્વતી માનનારા કચ્છનો અખાત સામો જ હોવાથી એને એનું મુખ માને છે.

એવો એક ઉલ્લેખ મળે છે તે જોયું. એ ઉપરથી સરસ્વતી કચ્છના રણમાં નહોતી મળતી એ વાતને વધારે ટેકો મળે છે. કવિ રાજશેખર ઉત્તરાપથ અને પશ્ચિમ દેશની ભૂગોળ લખતાં તે બન્નેમાં સરસ્વતી નદી લખે છે.[૪૪] એ ઉપરથી આ બે નદીઓ હાલ દેખાય છે તે પ્રમાણે તદ્દન જુદી કે એક જ પ્રવાહ એ નક્કી થતું નથી. તેમજ પશ્ચિમ દેશની સરસ્વતી તે પાટણ સિદ્ધપુરવાળી કે પ્રભાસવાળી તે પણ રાજશેખરના લખાણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું નથી.[૪૫] પણ રાજશેખર પછી એકાદ સદી પછી અલબરૂની પશ્ચિમ દેશમાં પ્રભાસની સરસ્વતીનો જ ઉલ્લેખ કરે છે. એ ગમે તેમ હોય તોપણ એ બન્ને સરસ્વતીઓ જુદી નદીઓ હોવાનો જેટલો સંભવ છે તેટલો જ સંભવ એક જ નદી હોવાનો છે. દાખલા તરીકે ભૂગોળનો લેખક ગોદાવરીને મહારાષ્ટ્રમાં પણ લખે ને આંધ્રમાં પણ લખે. મુંબાઈ ઈલાકામાં પણ લખે ને મદ્રાસ ઈલાકામાં પણ લખે. એથી કરીને ગોદાવરી એક જ છે તેમ સરસ્વતી પણ એક ગણી હોય અને રાજશેખરે એમ લખવામાં પૌરાણિક પરંપરા પણ લક્ષ્યમાં રાખી હોય.

સરસ્વતી અને ઉત્તર ગૂજરાતની નદીઓ

વડવાનલ અથવા જ્વાલામુખી અને ધરતીકંપને લીધે અને અતિવૃષ્ટિને લીધે પશ્ચિમ હિંદની નદીઓમાં જે મોટા ફેરફાર થઈ ગયા[૪૬] તેમાં કેટલીક મોટી નદીઓના પ્રવાહ બદલાયા ઉપરાંત કેટલીક નદીઓના ટુકડા પણ થઈ ગયા. સરસ્વતી આખી યે લુપ્ત થયાથી એને મળનારી કેટલીક નદીઓ સિંધુને અને કેટલીક ગંગાને મળી.[૪૭] નીચાણના રેતાળ પ્રદેશમાં એના ટુકડા પણ થઈ ગયા અને ગૂજરાતમાં બનાસ, પાટણની સરસ્વતી, સાબરમતી વગેરે નદીઓ બની ગઈ.[૪૮] એટલે પ્રાચીન સરસ્વતીની બધી પરંપરાઓ આ બધા પ્રદેશમાં વહેતી નદીઓને ઓછીવધતી લાગુ પડી અને એનાં તીર્થો એ બધી નદીઓએ વહેંચી લીધાં. આ રીતે સરસ્વતીનાં કેટલાંક તીર્થ સાબરમતી ઉપર આવ્યાં છે.[૪૯] સરસ્વતી લુપ્ત થયા પછી

---

૪૪ રાજશેખરકૃત काव्यमीमांसा. (Baroda Oriental Series). આ ઉલ્લેખ નવમી સદીના અંતનો એટલે અલબરૂની-થી એક સૈકો જુનો કહી શકાય.

૪૫ ઉત્તરાપથમાં જે સરસ્વતી કવિ રાજશેખર લખે છે તે હાલની સરસ્વતી કહેવાતી નાની નદી અને વિનશન (પતિયાલા)માં ગુપ્ત થતો સરસ્વતી છે. આ વિનશન પાસે સ્થાનેશ્વર અને ત્યાં પૃથૂદક એટલે ઉત્તરાપથ અને મધ્ય દેશ તથા પશ્ચિમ દેશની સરહદનું સ્થાન; એટલે રાજશેખર બે સરસ્વતી લખે છે. પરંતુ રાજશેખરની ભૂગોળ બહુ ટૂંકામાં છે એટલે કાંઈ સ્પષ્ટ થતું નથી. પણ પરંપરાને એ કવિએ ધ્યાનમાં તો લીધી જ હશે. વિનશન શ્રૌત સૂત્રો જેટલું જૂનું છતાં એનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો.

૪૬ ગૂજરાતના ભાગમાં આ કારણોથી ફેરફાર થયા, જ્યારે ઉત્તર હિંદમાં આ કારણો ઉપરાંત મુસલમાન સમયના શરૂઆતના ભાગમાં ખોદાએલી નહેરોથી પણ ફેરફાર થયા છે. પ્રાચીન મુસલમાન લેખકોએ કરેલાં પંજાબ અને પશ્ચિમ મધ્ય હિંદની નદીઓનાં વર્ણનમાં આજે ઘણો ફેરફાર દેખાય છે. એટલે છેલ્લાં હજાર વર્ષમાં પણ પંજાબની નદીઓમાં ફેરફાર થયા છે.

૪૭ India & Jambu Island: A. Das: P. 121. સરસ્વતીના ટુકડા થયા બાબત રા. દાસનું લખાણ વાંચવા જેવું છે. એનું દરિયા સાથેનું મુખ ઉપરના પ્રવાહથી કપાઇને જુદું પડી ગયું. સિંધુ છેક પશ્ચિમે જવાથી સતલજાદિ સરસ્વતીને બદલે સિંધુને મળવાથી સિંધુ સાથેનો સંબંધ છેક તૂટી ગયો, સતલજ, બીઆસ બધી સિંધુને મળતી થઇ ગઇ અને જમના ગંગાને મળતી થઇ. સરસ્વતીનું પોતાનું પાણી ઘગ્ઘરમાં જઈ સકાઇ ગયું.

૪૮ ગૂજરાતની હદમાં ઉત્તર હિંદમાંથી કોઈ મોટી નદી આવતી હતી એમ ભુસ્તરશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે. હાલની ગૂજરાતની નદીઓ એના કકડા છે એ આગળ જોઇશું.

૪૯ જુઓ પદ્મપુરાણાંતર્ગત साभ्रमती माहात्म्य. કપાલમોચન તીર્થ, સપ્તસારસ્વત તીર્થ, સોમતીર્થ, વગેરે સાબરમતીને કિનારે આવ્યાં છે. મહાભારત શલ્યપર્વ વગેરેમાં સરસ્વતીનાં પ્રભાસ સિવાય ઉપરનાં બધાં તીર્થ કુરુક્ષેત્રની લગભગમાં જ કહ્યાં છે. તેમ છતાં

જેમ એનું પાવનત્વ ગંગામાં ગયું તેમ એનાં તીર્થો કુરુક્ષેત્રથી ગૂજરાત સુધીમાં વહેંચાઇ ગયાં. સ્કંદ-પુરાણમાં એક કથા આ વાતને ટેકો આપે છે. વિશ્વામિત્રના શાપથી રુધિરવાળી થએલી સરસ્વતીનું જલ ચોખ્ખું કરવા માટે અર્બુદારણ્યમાં વસિષ્ઠે એકીવખતે બે નદીઓ ઉત્પન્ન કરી તે એક સરસ્વતી અને બીજી સંભ્રમથી ઉત્પન્ન થઈ માટે સાભ્રમતી–સાબરમતી.[૫૦] એથી જણાય છે કે અર્બુદારણ્ય છોડયા પછીનો મૂળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ પાટણની સરસ્વતી અને સાબરમતીના સાંનિધ્યવાળા ભાગમાં હોવો જોઇએ અને વડવાનલ–જ્વાલામુખી[૫૧]–ભૂકંપ–થી એ પ્રવાહ ઊડી જઈ આ નાની નદીઓ થઈ ગઈ.

ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડ વચ્ચે સરસ્વતીનો પ્રવાહ

પૌરાણિક પરંપરા અને તીર્થવર્ણન ધ્યાનમાં રાખતાં અર્બુદારણ્ય મૂકીને સરસ્વતીનો પ્રવાહ સિદ્ધપુર આદિ સ્થળો પાસે થઈ પશ્ચિમ તરફ વહી ઝીલાણની લગભગથી દક્ષિણ તરફ વળ્યો એમ માની શકાય. ત્યાંથી નળકંઠો[૫૨] અને ખંભાતનું રણ[૫૩] જેને દરિયાની ખાડીનો પુરાએલો ભાગ માનવામાં આવે છે તે

ચે કુરુક્ષેત્રથી પ્રભાસની વચ્ચે તીર્થો નહિ હોય એમ માનવાને કારણ નથી. એથી ઊલટું શલ્યપર્વનો એ ભાગ તીર્થોની પરંપરા યાદ હોવાથી અને સ્થળ ભૂલાઈ જવાથી બધાંને એક જગ્યાએ મૂક્યાં જણાય છે. પ્રભાસ આજ સુધી પ્રસિદ્ધ હોવાથી એને તો બીજે મૂકાય તેમ હતું નહિ. પદ્મપુરાણ આ બાબતમાં ખરું પણ હોય. જોકે એ માટે નિશ્ચિત તો કોઈ કહી શકે તેમ નથી. સાબરમતી અને સરસ્વતી તટનાં તીર્થ એક એ વાત બહુ સૂચક છે.

૫૦ સ્કંદપુરાણ નાગરખંડ અ. ૧૭૩. સિદ્ધપુરવાળી સરસ્વતી અને સાબરમતીનું ઉત્પન્ન થવાનું આમ એક મૂળ અને એક જ સમય તથા વ્યક્તિ એ બહુસૂચક છે. પદ્મપુરાણ સાભ્રમતી એટલે ભમતી ગંગા કહે છે. સ્કંદપુરાણ સરસ્વતીને ફરી સ્વચ્છ કરતાં સંભ્રમથી સાભ્રમતી વસિષ્ઠે ઉત્પન્ન કરી એમ કહે છે. એ બતાવે છે કે પરંપરાની ઝાંખી હોવા છતાં એક જ મહાનદીના ટુકડા હોવાની વાત પુરાણકાર ભૂલી ગયા છે. પરંતુ ભમતી ગંગા અને સંભ્રમ એ બંને વાત સરસ્વતી જે મૂળ ગંગા જ છે તે વાતને ટેકો આપે છે. संभ्रमं परमं गत्वा विश्वामित्रस्य चोपरि ॥१०॥ रंध्रद्वयेन विप्रेन्द्रा लोचनाभ्यां निरीक्षणात् ॥ एकस्य सलिलं क्षिप्तं यत्रजाता सरस्वती ॥१२॥ द्वितीयस्तु प्रवाहोयः संभ्रमात्तस्य निर्गतः॥ साच साभ्रमती नाम नदी जाता धरातले ॥१४॥

૫૧ ગૂજરાતના, કચ્છ કાઠીઆવાડના, સિંધ વગેરેના ભાગ વારંવાર ભૂકંપથી પીડાયાનું આગળ જોઈ ગયા. અંબાજી માતા પાસે આરાસુર વગેરે તથા આબુ વગેરેમાં ભૂકંપ વારંવાર થાય છે તે આજે પણ જાણીતું છે. અંબાજીના પ્રકોપથી કુંભારિયાનાં દહેરાં બળ્યાની આખ્યાયિકા ભૂકંપ અને જ્વાળામુખીનું કાર્ય જ વ્યક્ત કરે છે. ગૂજરાતમાં સો વર્ષ ઉપર–ઈ.સ. ૧૮૧૯માં જે પ્રચંડ ભૂકંપ થયો તેમાં કેટલા ફેરફાર થયા તે જાણીતી વાત છે. કચ્છમાં સિંધુની છેલ્લી શાખા લખપત બંદર આગળ થઇને વહેતી હતી તે હમેશને માટે લુપ્ત થઈ અને રણમાં ઘણા ભાગ ઊંચાનીચા થઈ ગયા. એ ભૂકંપ નજરે જોનારા કહે છે કે એ વખતે જમીન નદીના મોટા તરંગોની પેઠે ઉછાળા લેતી હતી. (જુઓ કચ્છ ગેઝેટીઅર–ભૂકંપનું વર્ણન). છેલ્લાં સો વર્ષમાં પણ ગૂજરાતમાં ધરતીકંપ ત્રણથી ચાર વખત થયાનું નોંધાએલું છે. આબુના ભાગમાં તો ઘણીવાર થયા છે. આમ સો વર્ષ પહેલાં ફેરફાર થઈ નદી ખસી ગઈ તો છેલ્લાં ત્રણ હજાર વર્ષમાં ફેરફાર થાય તેમાં નવાઈ નથી. છેલ્લા ધરતીકંપે (૧૮૧૯) પણ એટલું બધું બદલી નાખ્યું છે કે પહેલાંનું સમજાય નહિ. જુઓ વ્હાઇટહેડનો પંજાબની નદીઓનો લેખ.

૫૨ કાઠીઆવાડ અને ગૂજરાતની વચ્ચે અને ખંભાતના અખાત અને કચ્છના રણના અગ્નિ ખુણાની વચ્ચે આ નળ સરોવર આવેલું છે. ૧૮૨૭માં મિ. મેલવીલ (Melvill) કહે છે કે એની અને રણની વચ્ચેનો ભાગ એટલો નીચો છે કે કોઇ વસ્તીવાળો ભાગ ભાગ્યે જ એટલો નીચો હોય. નળ અને ભોગાવો નદીનો નીચલો પ્રવાહ મળીને નજીકના ભૂતકાળમાં દરિયાનો ફાંટો હશે એમ ગેઝેટીઅરના લેખકોનું માનવું છે. અતિવૃષ્ટિ વખતે કચ્છના રણનું પાણી નળમાં આવે છે અને વધીને ખંભાતના અખાતમાં પણ જાય છે. એ વખતે કાઠીઆવાડ આજે પણ બેટ બની જાય છે. નળને કાંઠે કાણાં કોતરેલા મોટા પત્થર

રસ્તે એ પ્રવાહ ખંભાતના અખાત આગળ આવતો. ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની વચ્ચેનો આ પટો દરિયાઈ ખાડી જ પહેલાં હશે અને સુકાએલી નદીનો પટ નહિ હોય એમ સિદ્ધ કરવાને કારણ નથી.[૫૪] રેતાળ પ્રદેશમાં ઉત્તર દક્ષિણ વહેતી નદીઓ પોતાનો પટ ૨૦થી ૩૦માઈલ આઘોપાછો બદલે છે અને પટ જતો રહે છે તેમ તે જગ્યાએ રણ થઈ રહે છે.[૫૫] એ પટનું પાણી ખારૂં રહે છે તેથી પણ તે દરિયો જ

નીકળે છે જેને વહાણનાં પ્રાચીન વખતનાં લંગર કહે છે. ઇ.સ. ૧૭૮૮ સુધી પર્તણવાડ (Partanvada) મીઠાપુર સુધી ભાવનગરનાં વહાણ મીઠું લઇ આવતાં અને ભાલનું રૂ લઇ જતાં. કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅરનો લેખક આ ભાગ પુરાવાનું કારણ ખંભાતનો અખાત પુરાતો ગયો એમ માને છે. એ કારણ થોડે અંશે હોય ખરૂં. કારણકે અખાતના હાલના ભાગમાં ભરતી અને નર્મદા વગેરેના પ્રવાહથી જળમળ ઘસડાઈ જાય પણ નળ અને તેની નીચેના ભાગમાં મોટી નદીઓ ન મળવાથી જળમળ ભરાતો જાય. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં આ વિભાગ પુરાવાનું કારણ એક આખ્યાયિકા કે જેમાં ટીટોડીનું ઈંડું તણાયું હતું અને ગરુડે સમુદ્ર સુકાવ્યો હતો એ આપે છે. એટલે કોઇપણ રીતે ત્યાંથી સમુદ્ર અથવા સમુદ્ર જેવડો જલસમૂહ સુકાયો એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે. વહાણનાં લંગર મળે છે તે પ્રાચીન ઢબનાં છે તે પણ સૂચક છે. (જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૬ અને કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૫૫૯).

૫૩ ખંભાતનું રણ નળકંઠાની નીચેથી ખંભાતના અખાત સુધી જાય છે. એનું વર્ણન આગળ કરેલું છે.

૫૪ નદીઓ ખસવાથી રણ થયાના દાખલા પશ્ચિમ હિંદમાં જ ખાસ મળે છે. જુઓ આગળ જણાવેલો મિ. વ્હાઈટહેડનો લેખઃ "Subsequently the rivers deserted their ancient beds, retreated to the North West (પંજાબ માટે), and a vast tract of country became a waterless desert." × × "A huge river system which once flowed down from mountains through Bhavalpur, and which has wholly disappeared." આ મહાનદી ગુપ્ત થઈ તેનું છેલ્લું ચિન્હ છેક અઢારમી સદી સુધી હતું એમ એ લેખક લખે છે. આ રણના રસ્તા ઉપર પહેલાં ફળદ્રુપ જગ્યાએ આવેલાં નદીતટનાં શહેરો ને ગામોના ઉજ્જડ ટેકરા આજે પણ પડેલા છે. કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૮ (Geology)માં કાઠીઆવાડ ગૂજરાત વચ્ચેના આ પટાને માટે આ પ્રમાણે લખ્યું છે. " In tertiary and Post tertiary times Kathiawar was an Island. The Indus or *some other large river,* flowed into an arm of the sea, which probably streached nearly if not quite as far as Lahor. When the Indus or the *other river changed its course,* and entered the sea through the lesser run. Jhalawad was a shallow muddy lagoon connected with the sea both through the gulfs of Cutch and Cambay." પછી લખે છે કે ખંભાતનો અખાત પાછો હઠતો ગયો તેમ ભાલનો પ્રદેશ બંધાતો ગયો અને સિંધુ હાલની જગ્યાએ ગઈ ત્યારે ઝાલાવાડ ફળદ્રુપ બન્યો. કા. ગેઝેટીઅરનો લેખક કાઠીઆવાડને જ્વાળામુખીથી ઉત્પન્ન થયો ગણે છે જ્યારે ઈમ્પીરીઅલ ગેઝેટીઅર (Vol. I. pp. 37-38. (Geology) અરવલ્લી જે જૂનામાં જૂનો છે તેટલો જૂનો કાઠીઆવાડ ગણે છે. પરંતુ રજપુતાનાના રણમાં દરિયો હોવાનું જણાવે છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે હિંદુસ્તાનનું હાલનું સ્વરૂપ બંધાતાં પહેલાં હિમાલય થતાં પહેલાં રજપુતાનામાં ભલે દરિયો હોય પરંતુ વૈદિક સમયમાં ત્યાં દરિયો નહોતો એ ભૂલી જઈ ગયા. આ બાબત વૈદિક સમયને લાગુ પાડે તો ગેઝેટીઅરના લેખકો સરસ્વતીને ધ્યાનમાં નથી લેતા એ જ કારણ છે. એટલે જેમ પતિયાળાનું રણ, ભાવલપુરનું, રજપુતાનાનું તેમ ગૂજરાતમાં રાધનપુરથી ગૂજરાત કાઠીઆવાડ વચ્ચે આવેલો નળકંઠો અને ખંભાતનું રણ એ બધું મહાનદી ખસી જઈ લુપ્ત થવાથી રણ થઈ ગયું. એ સળંગ પટામાં ઉતરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ નદી જ ખસી ગઈ ને રણ થયું, સમુદ્ર સુકાઇને નહિ. વધુ આગળ જોઈશું.

૫૫ આગળ વ્હાઈટહેડના લેખના પંજાબની નદીઓના ઉલ્લેખમાં વીસથી ત્રીસ માઈલ પહોળા પટમાં નદીનો પ્રવાહ બદલાયા કરે છે અને એંશી માઈલ છેટે પણ જાય છે તે જોયું. તે જોતાં રાધનપુર અને કાઠીઆવાડ ગૂજરાત વચ્ચેનો રણનો પટો સમુદ્ર

હશે એમ માની શકાય નહિ. જે ફેરફારો અને ઉત્પાતોથી સરસ્વતી આખી યે લુપ્ત થઈ ગઈ તે જ ફેરફારોથી અને ઉત્પાતોથી કચ્છ અને ખંભાતના અખાતોનાં મુખ પહોળાં થઈ સમુદ્રનાં પાણી નદીના પટમાં પેસે અને તેથી પાણી ખારૂં થાય. વળી મોટી પહોળી નદીઓ પોતાના મુખથી ઘણા માઈલ સુધી ખારી હોય છે એ તો આજે પણ જોવામાં આવે છે.

ખંભાતનો અખાત

હવે સરસ્વતી ખંભાતના રણને રસ્તે ઊતરી આવતી હોય એમ માનીએ તો પણ તે ખંભાતના અખાતને મળતી નહોતી. ખંભાતનો અખાત પોતે જ સરસ્વતીનું પહોળું થઈ ગએલું મુખ છે. ખંભાતના અખાતમાં આવેલા પીરમ બેટના[૫૬] અશ્મીભૂત અવશેષોથી સિદ્ધ થાય છે કે ખંભાતનો અખાત પૂર્વે હાલ છે તેથી કાંઈક જુદા સ્વરૂપમાં હતો. એ અવશેષો અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રના આધારથી બ્રીગ્સ એમ માને છે કે ખંભાતનો અખાત એ સાબરમતીનું પહોળું થઈ ગએલું મુખ છે, અને એક વખત નર્મદા તાપી વગેરે નદીઓ સાબરમતીને મળતી. આ વાત સાબરમતી જેવડી ટુંકી નદીને માટે માનીએ તે કરતાં સરસ્વતીને માટે વધારે બંધ બેસે છે.[૫૭] સરસ્વતીને એના લાંબા પ્રવાહમાં જે જે નદીઓ મળવા આવી એમાં નર્મદા[૫૮] પણ

કરતાં નદીનો સુકાએલો પટ હોવાનું વધારે બંધ બેસે છે. આગળ જોયું તેમ કચ્છના રણમાં જેમ સમુદ્રનાં અશ્મીભૂત અવશેષો (fossils) નથી મળતાં પણ નદીનાં મળે છે, તેમ આ પટામાં પણ સમુદ્રનાં અવશેષ મળ્યાનો ઉલ્લેખ નથી. જોકે કચ્છના રણ જેટલી ઝીણી સંશોધન આ ભાગની થઈ નથી.

૫૬ પીરમના અશ્મીભૂત અવશેષો માટે જુઓ Ahmedabad Gaz. (Bom. IV.) P. 350. આ અવશેષોમાં ઘણાં પ્રાણીઓના અવશેષોમાં ખાસ કરીને મીઠા પાણીના કાચબાના અવશેષ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાના છે. હરણ, ઘોડા, હાથી મગર વગેરે પ્રાણીઓના અવશેષો છે. એટલે એ કિનારો મૂળ ખારા પાણીના અખાતને બદલે મીઠા પાણીની નદીનો કિનારો કેમ ન હોય ?

૫૭ Briggs Cities of Gujarashtra Chap. VII. "There are various traditions extant respecting this gulf—one, particularly, tells of the Kahiawar territary having, centuries ago, bordered upon the Surat line of Coast, with merely the Sabermati flowing between, the separation not wider than at Wauta; that the Narbadda as well as the Tapti fell into this thirsty stream which drinks the waters of so many rivers in its lengthy course; that successive earthquakes, to which Gujarat is susceptible, allowed the waters of the Indian Ocean to burst upon the land—and then, as conclusive evidence for the truth of this legend the foosils remains of Perim are quoted." આ અવશેષો કાશ્મીરના સીરમુરના ટેકરા અને સિંધુના પ્રદેશોમાં મળે છે તે જાતના હતા એમ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે. એ પછી ઇ. સ. ૧૮૩૬માં કૅપ્ટન ફુલજેમ્સે ઘોઘા આગળ ટેકરા ખોદાવી તપાસ કરી બંગાળની રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીને લખી મોકલેલું તે માટે લખે છે અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓના મતભેદ માટે લખે છે. આગળ ઉમેરે છે કેઃ "Among many speculations in respect of the gulf of Cambay, I have heard it urged that the waters of the Indus will at some-times break hither by the Runn of cutch, similarly to the irruption of the Black Sea into the Thracian Bosphorus and thus render Kathiawar insulated." બ્રીગ્સના ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓને આધારે કરેલા આ ઉલ્લેખોથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ખંભાતનો અખાત કોઈ નદીનું પહોળું થઇ ગએલું મુખ છે. વળી ભવિષ્યમાં કોઈ વખત ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ સિંધુને કચ્છનું રણ તોડી ખંભાતના અખાતમાં આવવાનું ધારે છે તેમાં અને બ્રીગ્સ

મળવા આવી એમ પૌરાણિક ઉલ્લેખ છે તે વાત ખંભાતનો અખાત સરસ્વતીનું મુખ છે એમ માનીએ તો બંધ બેસે છે. ઉત્તર ગૂજરાતમાં ઝીલાણ તીર્થ છોડયા પછી પ્રભાસ સુધી જતાં ઘણાં થોડાં તીર્થો ગણાવ્યાં છે અને તેનો પત્તો લાગતો નથી. પણ એ રસ્તામાં એક ઉલ્લેખ શત્રુમર્દન પર્વતનો અને બીજો કૃતસ્મર પર્વતનો છે.૫૯ કૃતસ્મર પર્વત વડવાનલને લીધે ભસ્મ થઈ ગયો એમ પુરાણકાર લખે છે. એટલે એનો સવાલ નથી અને શત્રુમર્દન પર્વત શત્રુંજય જ હોઈ શકે. કૃતસ્મર પછી પ્રભાસ આવે છે પણ એ પર્વતનો પત્તો લાગતો નથી.

પ્રભાસ અને સરસ્વતીનું મુખ

હવે પુરાણકાર ઝીલાણથી ગુપ્ત કરી સરસ્વતીને કાઠીઆવાડમાં કાઢે છે. સીધી રીતે તો કાઠીઆવાડ રેતાળ પ્રદેશ નહોતો, પથ્થરનો પ્રદેશ હોવાને લીધે સરસ્વતી એને ભેદીને પ્રભાસ પાસે જઈ શકે તેમ નથી. તેમજ કાશ્મીરથી ખંભાતના અખાત સુધી નદીનાં પાણી ખસી જઈ રણ બની ગએલી જમીનનાં જે સળંગ ચિન્હો મળે છે તેવાં કાઠીઆવાડમાં એને જોડનારા અવિચ્છિન્ન પ્રવાહનાં ચિન્હો મળી આવતાં નથી. એટલે સરસ્વતીનું મુખ પ્રભાસ પાસે છે એ વાત લાક્ષણિક રીતે જ સમજવાની છે. પ્રાચીન કાળમાં પગરસ્તે કાઠીઆવાડ વચ્ચે થઇને હાલની પેઠે પ્રભાસ જવાનો રસ્તો હતો નહિ. ખંભાતના અખાતને કિનારે થઈને જવાતું.૬૦ બહુ પ્રાચીન કાળમાં તો સિંધુ અને સરસ્વતીના પ્રવાહ વહાણોના અવરજવર માટે ખાસ વપરાતા. એટલે પંજાબ અને બ્રહ્માવર્ત અને મધ્ય દેશમાંથી પ્રભાસ આવનારને સરસ્વતી મારફતે આવવું પડે. ગોપનાથ અગર બહુ તો જાફરાબાદ પાસે ખંભાતના અખાતનું મુખ છે ત્યાં સરસ્વતીનું મુખ માનીએ તો પ્રભાસ જનાર ત્યાં સુધી આવી જળ કે સ્થળને રસ્તે તુરત પ્રભાસ જઇ શકતો. એટલે મધ્ય દેશ કે ઉત્તર હિંદમાં બેસીને ભૂગોળ (પૌરાણિક) લખનાર પ્રભાસને સરસ્વતીના મુખ પાસે ગણે એમાં નવાઈ નથી. આપણી પ્રાચીન પૌરાણિક ભૂગોળ મધ્ય દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને લખાએલી છે.૬૧ એટલે દૂરનાં અમુક સ્થાન અમુકની પાસે એમ લખે ત્યારે તદ્દન ચોક્કસ કે અડોઅડ સ્થળ ગણવાનાં

સાબરમતીનું મુખ ધારે છે તેમાં ભૂલ એટલી જ થાય છે કે આ તર્ક કરતી વખતે એ બધાના મનમાં લુપ્ત થએલી સરસ્વતી છે જ નહિ. એટલે આ બધું જોતાં આ વર્ણન સરસ્વતીને લાગુ પડે છે. સાબરમતી ઘણી નાની અને સિંધુ તો કચ્છના રણની પશ્ચિમે ખસી ચૂકી હતી. આ બાબત અમરનાથદાસનો મત આગળ જોઈશું. ઘણી મોટી અતિવૃષ્ટિ વખતે ભેગું થએલું પાણી સરસ્વતીને જૂને માર્ગે ઉપર કહ્યું તેમ ખંભાતના અખાતમાં આવે.

૫૮ India & Jambu Islandમાં શ્રીયુત દાસ બ્રહ્મપુરાણ અધ્યાય ૧૨૫ને આધારે લખે છે કે સરસ્વતીને એના નીચલા પ્રવાહમાં નર્મદા નદી મળે છે.

૫૯ સરસ્વતી માહાત્મ્ય અને સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડ

૬૦ છેક મુસલમાન સલ્તનતના સમય સુધી કાઠીઆવાડ જવાનો ધોરી રસ્તો પેટલાદ થઈ પશ્ચિમ કિનારે થઈ જવાનો હતો. સોમનાથ જવા માટે માથાવેરાનું સિદ્ધરાજના વખતમાં થાણું બાહુલોદ (હાલનું ભોળાદ) હતું. સાબરમતી સમુદ્રસંગમથી થોડું દૂર આવેલું આ ગામ 'દાણીઆરો' એ નામનું પ્રાચીન વેરો લેવાનું સ્થળ આજે પણ જાળવી રહ્યું છે. ભોળાદની ઉત્તરે ખંભાતના રણના એક ગામમાં દરિયો હતો અને બંદર હતું એવી માન્યતા અને ચિન્હો આજે છે.

૬૧ પૌરાણિક તેમજ બીજા લેખકો પણ પ્રાચીન પ્રણાલિકાને અનુસરી મધ્ય દેશને ધ્યાનમાં રાખીને જ ભૂગોળ લખે છે. લેખક બીજા સ્થળનો વતની હોય તોપણ ધ્યાનમાં તો મધ્ય દેશ જ રહે છે. ફક્ત પોતાના સ્થળથી જોવાને લીધે દિશાઓમાં સ્હેજ ભૂલ કરે છે અને તેથી જ દેશોની દિશામાં એકબીજામાં વિરોધ જણાય છે. તેથી જ સૌરાષ્ટ્રાદિને કોઇ દક્ષિણમાં અને કોઇ પશ્ચિમમાં અને કોઈ નૈઋત્યમાં કહે છે.

નહિ. આજે પણ નકશાઓથી ન ટેવાએલો ગૂજરાતી રામેશ્વર મદ્રાસ પાસે આવ્યું એમ પૂછે છે અને મદ્રાસી દ્વારકાં અમદાવાદ પાસે આવ્યું અગર મુંબાઈ પાસે આવ્યું એમ સમજે છે.[૬૨] ખરી રીતે એ બન્ને સ્થળો અનુક્રમે ઘણાં દૂર છે અને ઝડપી રેલવે ગાડીથી પણ દોઢ દિવસે પહોંચાય. એટલે નકશા અને અવરજવરનાં હાલનાં સાધનોથી વિમુખ એવા પ્રાચીન સમયમાં મધ્ય દેશમાં ભૂગોળ લખનાર પ્રભાસને સરસ્વતીના મુખ પાસે મૂકે એમાં નવાઈ નથી.[૬૩] ગૂજરાત કાઠીઆવાડ વચ્ચેનો જલપ્રદેશ રણ થઈ ગયો. નીચેનો ટુકડો અખાત જેટલો પહોળો થઈ ગયો. રજપુતાનામાં વહેતો પટ પણ રણ થઈ ગયો એટલે પ્રાચીન પરંપરાને ધ્યાનમાં રાખનાર પુરાણકારને સરસ્વતીને વિનશનમાં ગુપ્ત કરી દેવી પડી. વચ્ચેના ભાગમાં એક નાની નદીને અર્બુદારણ્યમાંથી કાઢી સરસ્વતી ઠરાવવી પડી; અને પ્રભાસ આગળ ગીરનાં જંગલમાંથી નીકળતી એક નાની નદીને સરસ્વતી માનવી પડી. આ બીનાને પુરાણો કરતાં વધારે ચોક્કસ અને એદંદરે સારી રીતે પ્રાચીન ગણી શકાય એવો આધાર મળે છે. ખગોળાચાર્ય વરાહમિહિર અમુક અમુક પ્રદેશો ઉપર અમુક ગ્રહોની અસર ગણાવતાં લખે છે કે "आनर्तार्बुद पुष्कर सौराष्ट्राभीरशूद्ररैवतका ॥ नष्टा यस्मिन्देशे सरस्वती पश्चिमो देशः ॥" આ શ્લોક સરસ્વતીના પ્રવાહનો આખો પ્રદેશ સ્પષ્ટ કરે છે અને આટલા દેશોના સાહચર્યમાં સરસ્વતી નદી વહેતી હતી તે નષ્ટ થઇ ગઈ તે પશ્ચિમ દેશ એ તાત્પર્ય છે.[૬૪] આ પ્રદેશ ઉપર શનિની અસર છે એમ વરાહમિહિર લખે છે. અને શનિ ગૂજરાત–સૌરાષ્ટ્રનો અધિષ્ઠાતા ગ્રહ છે.[૬૫] એટલે આ ઉલ્લેખથી સરસ્વતી પુષ્કર અને અર્બુદાદિ પ્રદેશમાંથી આનર્ત્ત અને સૌરાષ્ટ્ર આગળ આવી નષ્ટ થઈ એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

સરસ્વતીનાં તીર્થો

સરસ્વતી નદી વૈદિક સમયના લોકોની સર્વથી વધારે પવિત્ર નદી હતી. પહેલી અસુર, પછી આર્ય અને તે પછી એ બન્નેના મિશ્રણની સંસ્કૃતિઓનું કેન્દ્ર સરસ્વતી ઉપર હતું. એટલે એના તટપ્રદેશનાં તીર્થો એ ભારતનાં સર્વથી પવિત્ર તીર્થો ગણાતાં. સરસ્વતીનો આખો પ્રવાહ લુપ્ત થયો પણ લોકના મનમાંથી એનું પાવનત્વ અને એનાં તીર્થો લુપ્ત થયાં નહિ. એની આસપાસ ઊભી થએલી પરંપરાઓ ભૂલાઈ નહિ. એને મળેલું દેવીનું પદ ભૂલાયું નહિ. એટલે વખત જતાં એ પાવનત્વ અને દેવીપદ ગંગા ઉપર આરોપવામાં આવ્યાં. તીર્થો હિંદુસ્તાનમાં–ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદમાં છૂટાં વહેંચાઈ ગયાં. પરંપરાઓના ટુકડા થઈ

---

૬૨ આમ પૂછનારા ગુજરાતી અને મદ્રાસી મને ઘણા મળ્યા છે.

૬૩ ખંભાતના અખાતનું મુખ એટલે ઉપર કહ્યું તેમ વૈદિક સરસ્વતીનું મુખ એટલે ગોપનાથની લગભગ પાસેની જગ્યા– એનાથી પ્રભાસ પૂરું સો માઈલ પણ નથી. ખરી રીતે ખંભાતના અખાતનું મુખ ગોપનાથ આગળ પણ નહિ પરંતુ એક બાજુ દમણ અને બીજી બાજુ સામે જાફ્રાબાદ અગર તો છેક દીવ એ બે સ્થળો આગળ સીધી લીટી દોરીએ ત્યાંસુધી ગણી શકાય. અને સમુદ્રે ધસીને અખાતને પહોળો કર્યો તે પહેલાં એટલે સુધી હોય તો નવાઈ પણ નથી. આજે પણ કાઠી- આવાડના કિનારાનો ખરો વળાંક જાફ્રાબાદથી શરૂ થાય છે. એટલે ત્યાં મુખ ગણીએ તો પ્રભાસ પચાસ માઈલ પણ છેટું નથી.

૬૪ વરાહમિહિર બૃહતસંહિતા ૧૬. શ્લો. ૩૧. આમાં શનિના આધિપત્યવાળા ઉપરના દેશો ઉપરાંત વધારામાં ખાસ કુરુ- ભૂમિ, પ્રભાસ, વેદસ્મૃતિ નદી (પારિમાત્ર–અરવલ્લીમાંથી નીકળતી નદી વિશેષ) અને મહી નદીનો તટ એટલું સાથે જ શનિના આધિપત્યમાં ગણાવે છે અને તે ઉપર કરેલી ચર્ચા પ્રમાણે સરસ્વતીના તટપ્રદેશમાં આવી જાય છે. ગૂજરાત કાઠી- આવાડની હદની વચ્ચે થઈ સરસ્વતી વહેતી હોય તો જ સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત્ત અને આભીર એ દેશોને સાથે ગણાવી શકાય.

૬૫ સ્કંદપુરાણમાં આ બાબતનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે. ગ્રહભક્તિના બીજા સ્તોત્રમાં શનિને સૌરાષ્ટ્રદેશોદ્ભવ કહ્યો છે તે પણ જોઈ ગયા. જ્યોતિષાચાર્ય વરાહમિહિરે તો શનિના આધિપત્યવાળા બધા દેશો ગણાવ્યા.

ઓછાવધતા ફેરફાર સાથે રહ્યા. સપ્તસિંધુની પેઠે સપ્તસારસ્વત રહ્યું પણ એની સાત સખીઓને જુદે-જુદે નામે ગમે ત્યાં સંબંધ વગર ગોઠવી દીધી.[૬૬] એનાં તીર્થોને કોઈ જાતના ક્રમ વગર ગમે ત્યાં ગોઠવી દીધાં.[૬૭] ઘણાં તીર્થોનો પત્તો લાગતો નથી તે આ નવા પ્રવાહને રસ્તે શોધવામાં આવે તો જડે. જોકે સરસ્વતીની સાથે એનાં ઘણાં તીર્થો નાશ પણ પામ્યાં છે. આવાં તીર્થો સરસ્વતીનો નીચલો પ્રવાહ નક્કી ન થવાથી કેટલાક વિદ્વાનો કુરુક્ષેત્રમાં બેસાડી દે છે તે બરોબર નથી. શંખતીર્થ, નાગધન્વનતીર્થ, સોમતીર્થ વગેરેને કુરુક્ષેત્રમાં મૂકવા માટે કલ્પનાનો પણ આધાર નથી; સરખા અવાજવાળાં સ્થળો પણ ત્યાં નથી. ગૂજરાતમાં ઉપર જણાવેલા સરસ્વતીના નાશ પામેલા પ્રવાહની નજીકમાં એવાં નામનાં સ્થળો મળી આવે છે. વઢીઆરમાં શંખપુર,[૬૮] સાબરમતીને કાંઠે સોમતીર્થ,[૬૯] અને ખંભાતના અખાતને કાંઠે ભાવનગર પાસે નાગધનિબ[૭૦] ગામ પૌરાણિક પરંપરાને વધારે ટેકો આપે છે. ભાવનગરના સિહોર-સિંહપુર-ગામનું પ્રાચીન નામ સારસ્વતપુર છે, અને એ નામ માટે સરસ્વતીના સંબંધ સિવાય બીજું કોઈ કારણ બંધ બેસે તેમ નથી. સારસ્વત બ્રાહ્મણોને ત્યાં સંબંધ નથી.

સરસ્વતી તટના પ્રાચીન આશ્રમો

ભૃગુ, ચ્યવન, કર્દમ, કપિલ, દધીચિ વગેરે પ્રાચીન ઋષિઓનો સંબંધ ખાસ કરીને હિંદના પશ્ચિમ ભાગ

---

૬૬ શલ્યપર્વ અ. ૩૯-૪. સુપ્રભા, કાંચનાક્ષી. વિશાલા, મનોરમા, સરસ્વતી, ઓઘવતી, સુરેણુ, વિમલોદકા એટલાં નામ મહાભારતમાં ગણાવ્યાં છે. આ સાત નામે સરસ્વતીને ઉત્તર હિંદમાં ગયા વગેરે જગ્યાઓએ વહેંચી દીધી છે. પ્રભાસખંડ અને માહાત્મ્યમાં જુદાં નામ છે. આમ આ નામોમાં ફેર ઉપરાંત વહેંચણી જ બતાવે છે કે સરસ્વતીના સર્વસ્વના ટુકડા કુદરતે અને પુરાણકારોએ કરી નાખ્યા છે. (નામની વિગત માટે ઉપરનું શલ્યપર્વ. ઉપરાંત પૌરાણિક કથાકોષ, પ્રભાસખંડ અને સરસ્વતી માહાત્મ્ય જુઓ).

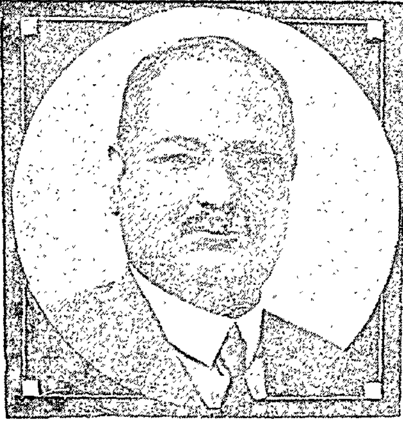
૬૭ મહાભારતમાં કોઇ જાતનો ક્રમ સાચવેલો નથી. માહાત્મ્ય અને પુરાણમાં કાંઇક ક્રમ છે. શલ્યપર્વમાં તો પ્રભાસથી ઉપડી બેએક તીર્થ ગણાવી એકદમ કુરુક્ષેત્રમાં લઇ જવામાં આવે છે. શલ્યપર્વના લેખકને પ્રભાસ આગળ સરસ્વતીની પરંપરા અને મુખ, તથા કુરુક્ષેત્રથી હિમાલય સુધીનો પ્રવાહ એથી વધારે કાંઇ ખબર નથી.

૬૮ શલ્યપર્વ અ. ૩૭. સ્કં. પુ. નાગરખંડ અ. ૧૧. શલ્યપર્વમાં એને સરસ્વની તીરે કહ્યું છે. નાગરખંડ આનર્ત્ત દેશમાં વિશ્વામિત્રના આશ્રમ પાસે કહે છે. મહાભારતમાં 'સાગરાનુપે' સાગરની પાસે નીચી જમીનમાં સ્રંગતીર્થમાં વિશ્વામિત્રે તપ કરી બ્રાહ્મણત્વ મેળવેલું એમ લખે છે. એટલે વિશ્વામિત્રના આશ્રમ પાસેનું શંખતીર્થ સાગરની નજીકમાં સરસ્વતી તીરે આવે. કચ્છના રણના પૂર્વાવતાર સમુદ્રની નજીક ઝીલાણતીર્થ પાસે સમુદ્રની નજીક થઇને વહેતી સરસ્વનીના તીરે શંખતીર્થ હોય તો જ 'સાગરાનુપે' બંધ બેસે એવી જગ્યા મહાભારતના આધારે કુરુક્ષેત્રમાં કેટલાક બેસાડે છે તેમ કોઈ બેસાડે તો બંધ બેસે નહિ. શંખપુર-વઢીઆરમાં છે તે બરોબર આ જગ્યાએ આવી રહે છે.

૬૯ પદ્મપુરાણ ઉત્તરખંડ અ. ૧૫૪. सोमतीर्थं ततो गच्छेद्रुसं साभ्रमती तटे ॥ पातालाद्यत्र निर्गत्य कालाग्निरभवद्भवः॥ સરસ્વતીના માહાત્મ્યમાં સોમતીર્થ સરસ્વતી તટે કહેલું છે. મહા. વનપર્વ અ. ૮૧માં પણ એને સરસ્વતી તટે કહ્યું છે. તે કેટલાક કુરૂક્ષેત્રમાં માને છે તે ભ્રમ છે.

૭૦ શલ્યપર્વ બલદેવ તીર્થયાત્રા: કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅરના લેખકે આ ગામનું નામ ત્યાં નાગનો ધ્વનિ થાય છે માટે નાગ-ધ્વનિ એવું બેસાડેલું છે. પરંતુ એ માટે આધાર નથી. ધ્વનિમાં ધને વ જોડેલો છે જ્યારે ધન્વનમાં ધ આખો છે અને નને વ જોડેલો છે અને 'ધનિબ' શબ્દ ધન્વનને વધારે બંધ બેસે છે, ધ્વનિને નહિ. ધ્વનિમાં 'બ'નો ખુલાસો થતો નથી. વર્ણન માટે કા. ગેઝેટીઅર જુઓ.

૭૧ કાઠીઆવાડ સર્વસંગ્રહ પૃ. ૫૮૯. શિહોર પૌરાણિક સ્થળ છે. એનું સિંહપુરથી પ્રાચીન આ નામ છે.

સૈયદ એમ. એસ. મૌલવી એમ.એ.
ઍડમિનિસ્ટ્રેટર: તા. ૨-૭-૨૯ થી તા. ૩૧-૧૦-૩૦

રાવ બહાદુર એ. કે. કુલકર્ણી બી.એ.
ઍડમિનિસ્ટ્રેટર: તા. ૧-૧૧-૩૦ થી તા. ૧૨-૧૨-૩૦
દીવાન: તા. ૧૩-૧૨-૩૦ થી તા. ૨૬-૬-૩૧

વી. બી. મહેતા બી.એ.
દીવાન: તા. ૨૭-૬-૩૧ થી તા. ૩૦-૧૧-૩૧

દી. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા બી.એ.
દીવાન: તા. ૧-૧૨-૩૧ થી તા. ૧૩-૨-૩૪

ખાન બહાદુર એફ. એસ. માસ્ટર બી.એ.
દીવાન: તા. ૧-૫-૩૪ થી તા. ૩૧-૧-૩૫

સાથે છે. તેમાં કર્દમ, કપિલ, અને દધીચિનો સંબંધ તો ખાસ કરીને સરસ્વતી સાથે જ છે. લોકપરંપરા પ્રમાણે પણ કર્દમ અને કપિલના આશ્રમ સિદ્ધપુરની સરસ્વતી અને કાઠીઆવાડની સરસ્વતી બંને જગ્યાએ મનાય છે. દધીચિનો આશ્રમ સાબરમતી અને સિદ્ધપુરની સરસ્વતી ઉપર મનાય છે.[૭૨] વૈદિક ભૃગુઓ અને પૂરુઓનું સ્થાન સરસ્વતીનો તટપ્રદેશ જ હતું.[૭૩] લોકકથા ભૃગુઓને નર્મદાના મુખ પાસે મૂકે છે.[૭૪] યદુ આદિ પાંચ જાતિઓ પશ્ચિમ હિંદના જલના રસ્તાઓની સ્વામી હતી, અને સિંધુ-સરસ્વતી નદીઓ મુખથી મૂળ સુધી એમના કબજામાં હતી.[૭૫] આ જાતિઓનો અને ખાસ કરીને યદુઓનો ગૂજરાત સાથે સંબંધ પરંપરાથી જાણીતો છે. આ બધાનો સાથે વિચાર કરતાં ખંભાતના અખાતના મુખથી હાલના ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની વચ્ચે થઈ આબુ પાસે થઈ વૈદિક સરસ્વતી ઉત્તરમાં હિમાલય સુધી ચાલી જતી એમ સમજાય છે.

સરસ્વતીનો દરિયા જેવો પ્રવાહ અને પશ્ચિમ હિંદનું રણ

સિંધુ નદીનું નામ સમુદ્રનો પર્યાય થયો તેમ સરસ્વતીનું પુલ્લિંગ સરસ્વાન્ પણ સમુદ્રનો પર્યાય થયો. આ બીના અર્થહીન નથી. આ શબ્દોને લીધે વેદમાં વપરાતો ખુદ સમુદ્ર શબ્દ પણ સાગરવાચક નથી, માત્ર મોટી નદીને માટે છે એમ કેટલાક આપણા તથા યુરોપીય વિદ્વાનો માને છે તે બરોબર નથી,[૭૬]

---

૭૨ પ્રભાસખંડ અને સરસ્વતી માહાત્મ્ય. વળી દધીચિવાળી કથા સાભ્રમતી માહાત્મ્યમાં પદ્મપુરાણમાં પણ આપેલી છે. (પ. ઉ અ. ૧૪૮). પ. ઉ. અ. ૧૫૬માં સરસ્વતીની પેઠે સાભ્રમતીને પણ પ્રાચી કહી છે. સરસ્વતી માહાત્મ્યમાં દધીચિની કથા અને આશ્રમ સરસ્વતી તીરે કહેલો છે. (દધિસ્થલી–દેથલી પાસે!) અહીં દધીચિને ભાર્ગવ કહ્યા છે. મહા. વન. અ. ૮૧ શ્લો. ૧૮૫–૭માં સરસ્વતી તટે દધીચી તીર્થ કહ્યું છે અને ત્યાં અંગિરસ કુલના સારસ્વત રહેતા હતા એમ લખ્યું છે. ત્યાં નહાવાથી સારસ્વતી ગતિ થાય છે. આ સારસ્વત તે પદ્મપુરાણના પિપલાદ જેનું તીર્થ સોમતીર્થ પહેલાં આવે છે. મહા. વન. અ. ૮૧માં–૧૧૫માં સપ્ત સારસ્વત તીર્થ લખે છે તે જ તીર્થ સાબરમતી તટે સપ્તધાર નામનું લખતાં પદ્મપુરાણ ઉ. ખં. અ. ૧૩૬માં કહે છે કે એનું નામ કૃતયુગમાં સપ્ત સારસ્વત હતું અને ત્રેતામાં મંકિતીર્થ હતું. આ મંકિ મહર્ષિ તે મંકણક મુનિ એમ સમજાય છે કારણકે એ તીર્થનો એની સાથે સંબંધ છે. સ્કંદ. નાગરખંડમાં આ મુનિએ હાટકેશ્વર ક્ષેત્રમાં અગત્યનો ભાગ ભજવેલો છે. વનપર્વ ઔશનસ તીર્થ લખે છે તેને પદ્મપુરાણ સાબરમતી તટે ખડ્ગધાર તીર્થ પાસે મૂકે છે. આ તીર્થ ગુપ્ત છે. વળી વનપર્વે લખેલું પ્રસિદ્ધ કપાલમોચન તીર્થ પદ્મપુરાણ ઉ. ખં. અ. ૧૩૨ શ્લો. ૬માં સાબરમતીને તટે લખે છે. આ બધું સાથે વિચારતાં એમ સમજાય છે, વનપર્વે શલ્યપર્વે કુરુક્ષેત્રમાં મૂકેલાં તીર્થો બીજી પરંપરા પ્રમાણે ગૂજરાતના સાહચર્યમાં દેખાય છે. વનપર્વ અને શલ્યપર્વમાં સરસ્વતીનાં તીર્થો પ્રભાસની પાસે બેચાર ગણાવી બાકીનાં બધાં કુરુક્ષેત્રમાં ભેગાં કરી મૂકી દીધેલાં જણાય છે. આમ થવું અશક્ય છે. પ્રભાસ અને કુરુક્ષેત્ર વચ્ચેના લાંબા પ્રવાહમાં બેચાર તીર્થ હોય એ માનવા જેવું નથી. એટલે એનો અર્થ એ કે વચ્ચેનાં તીર્થો પ્રવાહ લુપ્ત થયા પછી ભેગાં કરી કુરુક્ષેત્રની આસપાસ ગોઠવી દેવાયાં. સરસ્વતીના પ્રવાહના ગૂજરાતની હદમાં ટુકડા થઈ ગયા, ને તેનાં તીર્થ બે જગ્યાએ ગોઠવાયાં. અહીં એ પણ નોંધવા જેવું છે કે સરસ્વતી તીરે આવેલા કર્દમાશ્રમમાં પોતાની પુત્રીને કર્દમને આપી પાછા વળતાં મનુ રથમાં બેસી જતાં સરસ્વતીના બન્ને તટના આશ્રમો જોતા જોતા ગયા એમ ભાગવત લખે છે. (સ્કંધ. ૩. અ. ૨૨.) આનો અર્થ એ કે મનુ રથને બદલે વહાણમાં ગયા. એક કિનારા પર ચાલતા રથમાંથી સરસ્વતી જેવડી નદીના બન્ને કિનારા એક સાથે જોવાય નહિ. વહાણમાં વચ્ચેથી જોવાય. અ. ૨૧માં કર્દમાશ્રમ સરસ્વતી તીરે કહ્યો છે.

૭૩ ઋ. ૭–૯૬–૨. પાંચ જાતિઓ (અસુરોની) માટે ઋ. ૬–૬૧–૧૨ જુઓ. પાંચ જાતિમાં યદુઓને પણ ગણે છે.

૭૪ ખંભાતનો અખાત સરસ્વતીનું મુખ હોય અને નર્મદા એને મળે એટલે ભૃગુઓનું બન્ને સાથે સાહચર્ય ઠરે.

૭૫ Asura in India. By A. Banerjee Shastri. P. 48–51.

૭૬ આ વિષયની વધુ ચર્ચાને અહીં સ્થાન નથી. વિગત માટે જુઓ Indian His. Quarterly Vol. VIII. 2. માં

અને વૈદિક સમયના લોકોને સાગરનું ભાન નહોતું એમ માને છે તે પણ ખરું નથી. એ સમયના લોકોને સમુદ્રનું-સાગરનું સારું જ્ઞાન હતું અને સમુદ્ર શબ્દ કેટલીક જગ્યાએ સ્પષ્ટ સાગરના અર્થમાં વાપરેલો છે. સિંધુ અને સરસ્વતી નદી એમના પ્રવાહના નીચલા ભાગમાં ઘણી પહોળી સમુદ્ર જેવી વિશાળ થઈ ગઈ હતી તેથી જ એ બન્ને નદીઓના નરજાતિના શબ્દો સમુદ્રના પર્યાય થઈ ગયા. જે નદીઓની વચ્ચે વહાણ ચાલે તો કિનારા ન દેખાય એવી નદીઓને આજે પણ સાગર કહે છે અને પ્રાચીન કાળમાં સમુદ્ર કહેતા.૭૭ સિંધુ અને સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહ એવા હોવાથી એમનાં નામ સમુદ્રના પર્યાય થઈ ગયા. સરસ્વતીનો નીચલો પ્રવાહ રજપુતાનાના દક્ષિણ ભાગથી ખંભાતના અખાતના મુખ સુધી એવો પહોળો હશે એમ માની શકાય. રાધનપુર બાજુનું રણ, નળકંઠો અને ખંભાતનું રણ અને ખંભાતનો અખાત એટલું એ બાબતની સાક્ષી પુરી શકે છે. રાજપુતાનાનું રણ આ વિસ્તાર કરતાં મોટું છે કારણકે એમાંથી સરસ્વતીનો પ્રવાહ ખસતો ખસતો લુપ્ત થયો અને સિંધુનો ખસીને દૂર ગયો એટલે એ બધો ભાગ રણ થઈ ગયો.૭૮ રાધનપુર વાળા રણથી ખંભાત સુધીમાં માત્ર એકલી સરસ્વતી જ લુપ્ત થઈ. નળકંઠા વાળા ભાગમાં સિંધુના પ્રદેશમાંથી નીકળે છે એવા મોટા કાણાવાળા પથ્થરો-જે પ્રાચીન કાળમાં વહાણને લંગર નાંખવા માટે વપરાય છે-નીકળે છે.૭૯

શ્રીયુત અમરનાથદાસે હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન ભૂગોળના સ્થળનિર્ણયો કર્યા છે. એ નિર્ણયો પ્રાચીન ભૂગોળના અભ્યાસીને છેક નકામા છે. પરંતુ નદીઓનાં નામના ફેરફાર બાબતના નિર્ણય બાજુએ મૂકતાં તેમના પટના ફેરફાર માટેની કેટલીક ચર્ચાનો થોડો ભાગ કામનો છે. એ લખે છે કે ખંભાતનો અખાત હતો નહિ અને તેને બદલે નર્મદા નદી હાલ અખાતને મળે છે તે ન મળતાં ઉત્તર તરફ વળી કચ્છના અખાતને મળતી.૮૦ કોઈ મોટી ખંડસ્થ (continental) નદીની કલ્પના ભાવનગર નજીક એઓ કરે છે. પરંતુ નર્મદાને

અમીયકુમાર ચેટરજીનો 'વૈદિક સમુદ્ર' ઉપરનો લેખ.

૭૭ Cambridge His. of India. I. P. 80.

૭૮ સરસ્વતી અને સિંધુ સિવાય વિપાશા પણ સમુદ્રને સ્વતંત્ર મળતી તે પણ ત્યાંથી જ લુપ્ત થઈ એટલે એ બધો ભાગ મોટું રણ થયો. ત્યાં સમુદ્ર હતો તે ખસીને રણ થયું એ માન્યતા ખરી નથી. શ્રીમાળ આગળ પણ સમુદ્ર નહિ પણ સમુદ્ર જેવા પ્રવાહવાળી નદી હોઇ શકે. ત્યાં સમુદ્ર શબ્દ દરિયાના અર્થમાં ન સમજવો.

૭૯ અમદાવાદ ગેઝટીઅર. આ વિશે આગળ લખી ગયા છીએ.

૮૦ India & Jambu Island: A. Das. P. 105. શ્રીયુત અમરનાથ દાસ પ્રસિદ્ધ એન્જીનીઅર છે. નદીઓ સંબંધી એમનો અભ્યાસ પ્રશસ્ત છે. પરંતુ પૌરાણિક સ્થળોને ગમે ત્યાં ઠોકી બેસાડવામાં કાંઈ નિયમ રાખેલો નથી. ફક્ત નદીઓના પટનો વિષય તેમનો હોવાથી તે ઉપર ધ્યાન આપવા જેવું છે. બાકીનો ભાગ ટૉલેમી ઉપર ખોટો આધાર રાખી બેસાડેલો છે. એ રીતે રા. દાસ રાસમાળામાં આપેલી ચમારડી ગામ (વળા) પાસે આવેલી. ભાવનગરની ખાડીને એક નદી સમજે છે. અને ત્યાંથી ઉત્તર તરફ જતો પટો કોઈ નદી સુકાઇ જવાથી થયો એમ માની 'ભાવનગર નદી'નું નામ આપી નર્મદા નદી ટૉલેમીના વખતમાં ખંભાતના અખાતને રસ્તે ઉત્તર તરફ વહી કચ્છના અખાતને મળતી એમ કહે છે. નદીના પટની તેમની આ માન્યતા તદ્દન ખરી છે, પરંતુ તે નર્મદાને બેસાડવામાં તેઓ ઊંધે રસ્તે જાય છે. નર્મદાને ઉપર ચઢાવવા માટે ભૂસ્તર કે બીજો એકે આધાર નથી. સરસ્વતીને કચ્છના રણમાં મૂકે છે એટલે એ ખ્યાલ એમને આવતો નથી. પરંતુ એ પટમાં કોઈ મોટી ખંડસ્થ નદી એઓ માને છે. એ 'એન્જીનીઅરિંગ'ને લગતી મુદ્દાની વાત ધ્યાનમાં રાખી એમનો ઉતારો કરીએઃ—

"From this we find that the Bhavnagar river, *was the lower reaches of a big continental river,* as it was the passage for the argosies from the sea into the country, and the description cannot apply to the present river, if it drained as now a small area of the

ઊંચે ચઢાવી કચ્છના અખાત પાસે લઈ જતા હોવાથી સરસ્વતીને કચ્છના રણના ઉપલા ભાગને મેળવે છે. એ મોટી ખંડસ્થ નદી તે જ નર્મદા એમ માને છે અને જે રસ્તે આપણે સરસ્વતીને કચ્છના રણની નજીકથી ખંભાત અખાતમાં લાવવા પ્રયત્ન કર્યો તે જ રસ્તે શ્રીયુત અમરનાથદાસ નર્મદાને ઊંચે કચ્છના અખાતને મેળવવા ચઢાવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભાવનગર પાસે થઈ કચ્છના અખાત સુધી કોઈ મોટી નદી છે એટલું તો નક્કી થાય છે. હવે શ્રીદાસ કહે છે તેમ નર્મદાને ઊંચે ચઢવાનો સંભવ નથી અને એમ નક્કી કરવા માટે કોઈ જાતનો આધાર પણ નથી; જ્યારે એ જ રસ્તે સરસ્વતીને નીચે ઉતારવા માટે પરંપરાના અનેક આધારો છે.

સરસ્વતી એ જ ભાગીરથી ગંગા હોય!

કપિલમુનિને સરસ્વતી સાથે સંબંધ છે એ જોયું. એ જ કપિલદેવનો પાતાળ સાથે સંબંધ પુરાણો જોડે છે. સાગરપુત્રોએ પાતાળ સુધી ખોદી નાંખ્યું અને કપિલે એમને ભસ્મ કરી નાંખ્યા. એમનો ઉદ્ધાર કરવા ભગીરથે સ્વર્ગમાંથી ભાગીરથી ગંગા ઉતારીને સમુદ્ર સુધી એને લઈ ગયો. આ કથાનું પૌરાણિક પડ ઉકેલવાનું આ સ્થાન નથી. પરંતુ આ બીનાને પૂર્વના ગંગાસાગર સાથે સંબંધ નથી પણ પશ્ચિમના સરસ્વતી સંગમ (અરબીસમુદ્ર) ને સંબંધ છે.[૮૧] ગૂજરાતના કિનારાનો પાતાળ સાથે સંબંધ, અસુરોનું સ્થાન અને નાગલોકની ભોગવતી વગેરે બાબતોની આગળ જુદા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચા કરીશું. ટૂંકામાં સગરોનો સંબંધ પશ્ચિમ સાથે છે, પૂર્વ સાથે નથી. કપિલ સાથેની લડાઈ એમને સરસ્વતી અને ગૂજરાતના કિનારા સુધી લાવે છે, અને

Gujarat peninsula, and debouching into the sea in its nabourhood, the mainland lying to the east of the river, the outlet to the sea must have been towards the west, and then north or *south;* thus we have it *that the gulf of Cambay did not exist,* and it was firm land through which the Bhavnagar river entered mainland; its outlet to the sea to its west." (Italics are mine.) આમ ખંભાતના અખાતની જગ્યાએ અખાત નહિ પણ જમીન, પરંતુ એની અંદરથી—એ જ જગ્યાએ—'ભાવનગર' નદી ઉત્તર તરફ વહેતી બતાવી પછી એ નદી તે નર્મદા એમ લખે છે. આ વર્ણનનો પટ તે નર્મદા નહિ પણ સરસ્વતી. રા. દાસનો લખેલો પટ ખરો પણ નદી ખોટી. રા. દાસ આગળ (પૃ. ૧૨૦–૧) લખે છે કે ભાગીરથી ગંગા સરસ્વતી સાથે સંબંધ ધરાવતી. અને પદ્મપુરાણને આધારે એને (ગંગાને) સરસ્વતી સાથે પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ મળતી લખે છે. સરસ્વતી નાશ થયા પછી ગંગા પૂર્વ તરફ વળી. સરસ્વતીના ટુકડા થયા. દરિયાનું એનું મુખ કપાઈ ગયું. ઉપરના પૂર્વ તરફના પ્રવાહ જમના સાથે ગંગામાં ગયા. પશ્ચિમના પ્રવાહ સતલજ સાથે સિંધુમાં ગયા. કેટલુંક પાણી ઘગ્ઘરમાં જઈને સુકાઈ ગયું. રજપુતાનાનું રણ થઈ ગયું. આ પ્રમાણે રા. દાસ જુદી રીતે પણ આપણા અનુમાનને ટેકો આપે છે. ભાગીરથી ગંગા પશ્ચિમ તરફ જતી એ વાત સરસ્વતી પોતે જ મૂળ ભાગીરથી ગંગા અને એનો નાશ થયા પછી એનું નામ અને પાવનત્વ હાલની જાન્હવી ગંગામાં ગયું એ આપણા અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. અને ટૉલેમીનાં ગંગાના મુખનાં નામોનો ખરો સંબંધ સરસ્વતીના મુખ સાથે હોવાના અનુમાનને પણ ટેકો આપે છે. (કૅમ્બીસોન). ઉત્તર ગૂજરાતની નાની નદીઓ એ સરસ્વતીના દક્ષિણ પ્રવાહના ટુકડા.

૮૧ સ્કં. પુ. આવંત્યખંડાન્તર્ગત રેવાખંડ. અ. ૧૭૫. શ્લો. ૧ થી ૧૦. વળી ભાગવત ૫. અ. ૧૭માં વિષ્ણુ પાદોદકી ગંગાના ચાર પ્રવાહોમાંનો એક મેરુ પર્વત ઉપરથી બ્રહ્માની નગરીમાં થઈ ઘણાં શિખરો મૂકી ભરતખંડમાં આવી દક્ષિણ સમુદ્રને મળે છે એનું નામ અલકનંદા. આ નદી તે હાલની ગંગા નહિ પણ સરસ્વતી. પુરાણકારોએ આ સ્વર્ગગંગાને સાત નામે અને સાત રૂપે કહેલી છે તેમાં ભાગીરથી તે સરસ્વતી. સરસ્વતીનાં નામોમાં એનું નંદા નામ છે તે આ અલકનંદાનું ટૂંકું રૂપ છે. હાલની ગંગા એ જાન્હવી ગંગા.

સરસ્વતીને નર્મદાના મુખ સુધી લઈ જાય છે. જેમ અગસ્ત્યે સમુદ્ર પીધો અને બ્રહ્માએ કહ્યું કે ભગીરથ ગંગાથી એને ફરી પૂરશે એ જલમાંથી સ્થળ અને ત્યાં પાછું જળ એ ઘટનાનું રૂપક છે અને એ પશ્ચિમ હિંદના કોઈ ભાગને લાગુ પડે છે, તેમ ઉતથ્યે સમુદ્રને ઘટ્ટ બનાવી પી જઈ જમીન બનાવી અને સરસ્વતીને કહ્યું કે તું અદૃશ્ય થઈ રણમાં જતી રહે અને તારાથી તજાએલો મુલક અપવિત્ર ગણાશે અને સૂકો થઈ જશે એ પણ સરસ્વતી નાશ પામી-ખાસ કરીને એ સમુદ્ર જેટલી વિશાળ હતી ત્યાંથી પણ નાશ પામી અને એ જગ્યા કોરી રણ જેવી થઈ ગઈ એ ઘટનાનું રૂપક છે[૮૨] અને ગૂજરાત રાજપુતાનામાં રહેલા સરસ્વતીના વચલા પટને લાગુ પડે છે. એ મુલક ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે અપવિત્ર પણ ગણાય છે. આ સરસ્વતીનું એક નામ ભોગવતી પણ હતું અને તે એના ગૂજરાતમાં આવેલા નીચલા પ્રવાહનું હોય એમ લાગે છે.[૮૩] એનો વિચાર આગળ કરીશું. સરસ્વતી હિમાલયમાંથી આવી ખંભાતના અખાતરૂપે સમુદ્રને મળી એટલી વાત તો સમજાય છે.

---

૮૨ મહાભારત અનુશાસન પર્વ: અ. ૧૫૪ (બંગાળ આવૃત્તિ). નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાં આ અધ્યાય નથી. પરંતુ ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટે મહાભારત બહાર પાડ્યું છે તેમાં આ અધ્યાય છે.

૮૩ સરસ્વતીનું એક નામ ભોગવતી હતું તેની ચર્ચા ખંભાતનું એક નામ ભોગવતી હતું તે બાબતની જુદી પરિશિષ્ટમાં કરી છે. સરસ્વતીના ટુકડા થઈ ઉત્તર ગૂજરાતમાં નાની નદીઓ થઈ. સાબરમતી, હાલની સરસ્વતી વગેરે પૂર્વોત્તરમાં અને ભોગાવો વગેરે પશ્ચિમમાં ટુકડા થયા. એમાં ભોગાવો નદીએ તો ભોગવતી નામ પણ જાળવી રાખ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ૩

અસુરો અને ગૂજરાતનો કિનારો

દેવો અને અસુરો

આપણા દેશની સૌથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક પરંપરા એ દેવાસુર સંગ્રામ. દેવો એટલે ઋગ્વેદના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં સૌથી છેલ્લી આવેલી લડાયક જાતિ. એને આપણે આર્યને નામે ઓળખીએ છીએ. આ જાતિ હિંદુસ્તાનમાં આવી તે પહેલાં બીજી એક જાતિ આવીને વસેલી હતી. એ અસુર જાતિ.[૧] એ જાતિની પરંપરા આપણે ભૂલી ગયા કે ઉલટી રીતે સમજ્યા.[૨] એટલે અસુર નામની સાથે વાઘ વરુની પેઠે આપણને ભય પેદા થાય છે. અસુરો એટલે લાંબુ નાક, સિંહ જેવા દાંત અને શિંગડાં વાળાં ભયંકર પ્રાણી નહિ પરંતુ એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિવાળી, આર્યોના હિંદમાં આવતા પહેલાં સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશથી છેક ઉપરના ભાગ સુધી વસી રહેલી[૩] આપણા જેવી મનુષ્યની જાતિ. આ જાતિ હિંદની જ વતની કે બહારથી આવેલી એ વિષય બહુ વાદગ્રસ્ત હોવાથી અહીં ચર્ચીશું નહિ.[૪]

---

૧ "આ પૃથ્વી પહેલાં દૈત્યો–અસુરોની હતી" ઇત્યાદિ પુરાણવચનનો અર્થ એ છે કે દેવો એટલે આર્યો પાછળથી આવ્યા અને તે આવ્યા ત્યારે અસુરો વસી ચૂકેલા હતા. રામાયણ મહાભારતાદિમાં આ વર્ણનો કરેલાં છે. પૂર્વે સમુદ્રથી વીંટાએલી આ પૃથ્વી દૈત્યોની હતી, પરંતુ દીતિપુત્રોને હરાવી દેવોએ છીતી લીધી. રામાયણ બાલકાંડ–સર્ગ ૪૫માં સમુદ્રમંથન વર્ણનમાં પણ આપેલું છે.

૨ અસુરનો અર્થ યાતુધાનના અર્થમાં કર્યો એટલું જ નહિ પણ વિદ્વાન ટીકાકારો પણ અસુ એટલે પ્રાણ ઉપરથી અસુર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરવા પ્રેરાયા. વેદના પદ્ધતિસર અર્થ કરનાર સર્વથી પ્રાચીન યાસ્કના પહેલાં પણ ઘણા પ્રયત્નો અર્થ કરવા માટે થયા હતા. એટલે યાસ્ક (ઈ.સ. પૂર્વે સાતમી સદી) પહેલાં પણ વેદાર્થ યથાર્થ રીતે ભૂલાવા માંડયા હતા. પરંતુ અસુરો પૂર્વે દેવો એટલે આર્યોને સ્થાને હતા અને દેવનો અર્થ આજે જે રીતે માનીએ છીએ તે રીતે પણ પૂર્વે અસુરો એ જ સ્થાને હતા. એ પરંપરા ભાષાએ સાચવી છે. જુઓ असुरा दैत्यदनुजेन्द्रारि दानवाः॥शुक्रशिष्या दितिसुता पूर्वदेवा सुरद्विषः॥અમરકોષ॥ દેવ એ માત્ર માનવાચક શબ્દ જ ગણવાનો. પૂર્વદેવાઃ એ શબ્દ પહેલાં અસુરો આર્યો–દેવો જેટલા માનવાળા ને સત્તાવાળા હતા એમ બતાવે છે.

૩ Asura in India: By Anant Prasad Banerjee Shastri P. 5, 18 વગેરે. આ બાબત ચર્ચા આગળ કરીશું.

૪ અસુર જાતિ આર્યેતર જાતિ હતી એ તો હવે ઘણાખરા વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે પરંતુ અસુર જાતિને એસિરિયા સાથે સંબંધ છે અને એસિરિયાનું અશૂર શહેર અસુર જાતિના કાંઈક મોટા સંબંધથી પડેલું વગેરે હાલ મનાવા લાગ્યું છે. વેડેલે મોહેન-જો-ડેરો અને હરપ્પાની મહોરછાપો (seals) ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરી વેદના કક્ષ, ઔશિજ, કક્ષિવાન વગેરે મુનિઓ એસિરિયાના હતા અને સિંધુના મુખ આગળ આવીને વસ્યા હતા એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ વેડેલની દલીલોને હજી પૂરતું સમર્થન મળ્યું નથી તેમજ એસિરિયા અને હિંદના કિનારાના ભાગ સુધી કોઈ સમાન સંસ્કૃતિનાં લક્ષણ જણાયાનું કબૂલ કર્યા છતાં પણ એ મહોરછાપો વૈદિક ઋષિઓની છે એવું સર જોન માર્શલ કે મોહેન-જો-ડેરોની શોધ કરનારામાંથી કોઈએ અગર હિંદના કોઈ પ્રમાણભૂત પુરાવિદે હજી કબૂલ કર્યું નથી. એટલે વેડેલનાં અનુમાનો હજી માત્ર અનુમાનો જ રહે છે; અને સિંધુ તટની સંસ્કૃતિનો જન્મ હિંદુસ્તાનની ભૂમિ ઉપર થયો કે એસિરિયા વગેરે દેશોમાં થયો તે હજી સુધી સિદ્ધ થયું નથી. હિંદુસ્તાનમાં સિંધુ તટ ઉપર જન્મેલી સંસ્કૃતિ છેક ભૂમધ્ય સમુદ્રના તટપ્રદેશ સુધી ગઇ એવો એક મત છે; તેવો જ બીજો મત ત્યાંની સંસ્કૃતિ હિંદુસ્તાનમાં આવી એવો પણ છે. મોહેન–જો–ડેરોના લેખો અને મહોરછાપોના સત્ય અને સંતોષકારક ઉકેલ

એ જાતિ પશ્ચિમ–ઉત્તર હિંદમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી વસતી હતી અને ગૂજરાત કાઠીઆવાડ વગેરેનો કિનારો વૈદિક સમયમાં એમના હાથમાં હતો એટલું બતાવવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. એટલું તો નિશ્ચિત જ છે કે આર્યો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે અસુર જાતિ, સરસ્વતી અને સિંધુના મુખપ્રદેશથી અરબી સમુદ્રના કિનારે થઈ યુફ્રેટીસ ટિગ્રીસના અંદરના ભાગોમાં છેક એસિયામાઇનોરના એસિરિયા અને ફિનિશિયા સુધી વસવાટનો અને વેપારનો સંબંધ ધરાવતી હતી.[5] આ જાતિનો મુખ્ય વ્યવસાય વાણિજ્ય અને વહાણવટું હતાં. જ્યોતિષ, વૈદું અને સ્થાપત્ય પણ એમની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિના ભાગ હતાં. સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખથી ઉપર પ્રવાહે બન્ને કાંઠાઓ ઉપર એમનાં જબરજસ્ત થાણાં હતાં.[6] આ લોકો બાંધેલા શહેરોમાં રહેતા. શહેરો અને કિલ્લાઓ બાંધવા એ એમની ખાસિયત હતી.[7]

ન થાય ત્યાંસુધી આ બાબત શંકાઓ રહ્યા જ કરવાની. ઋગ્વેદ ૬–૩૨–૫માં ઇંદ્રની સ્તુતિમાં કહે છે કે "Indra . . . hath swiftly won the waters from *Southward*. Thus set at libery, the rivers flow to their goal incessant and exaustless. અહીં Southward માટે दक्षिणतः શબ્દ મૂળમાં વાપર્યો છે. ટીકામાં એનો અર્થ યુરોપીય વિદ્વાનો દક્ષિણ તરફનો વરસાદ એવો લે છે. એમ હોતાં બીજી લીટી બેસે નહિ. એનો અર્થ સિંધુ અને સરસ્વતીના દક્ષિણ તરફના પ્રવાહ તે બાજુનાં અસુર થાણાં જીતી તે આર્યોને માટે ખુલ્લા કર્યા એમ જ બેસે.

૫ Mohanjo Daro & the Indus Civilization: Marshall: P. 50–58. મોહેન–જો–ડેરો અને હરપ્પાનાં ખોદકામમાં જે જે વસ્તુઓ નીકળી છે તેવી વસ્તુઓ એસિયામાઇનોરથી હિંદના કિનારા સુધીમાં નીકળેલી છે અને તેમની કેટલીક પ્રાચીન કથાઓનું પણ સમાનપણું છે. આ બધા ઉપરથી એ સંસ્કૃતિનો જન્મ ગમે ત્યાં હોય પણ એ બધા ભાગમાં કાંઈક સમાનતા હતી અને જનસમાજ અગર એનો એક ભાગ એકસરખી સંસ્કૃતિ અને ધર્મનો હતો એમ મનાય છે. સિંધુથી નાઇલ સુધી એક ભૌગોલિક પટ જેવું લાગવા ઉપરાંત સંસ્કૃતિ એક હતી એમ મોહેન–જો–ડેરોએ સિદ્ધ કર્યું છે.

૬ A. Banerjee Shastri: Asura in India: P. 48–41–82–86. પુરુઓ સરસ્વતીની બન્ને બાજુએ રહેતા હતા એ ઉલ્લેખ વેદમાં છે. (ઋ. ૭–૯૬–૨) અને પુરુઓ અસુરો છે એ આગળ જોઇશું. તે જ પ્રમાણે યદુઓ પણ એમના સંબંધી હોઇ સમાન જાતિના હતા. યદુઓનો વસવાટ મથુરાથી કાઠીઆવાડ ગૂજરાતના કિનારા સુધી હતો. સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં જે ચર્ચા કરી છે તે મુજબ વૈદિક સરસ્વતી બ્રહ્માવર્તમાં થઇને કાઠીઆવાડ–ગૂજરાતમાં આવી સમુદ્રને મળતી હતી તે દૃષ્ટિએ કિનારાનો મથુરા વગેરે ઉત્તરના ભાગ સાથેનો સંબંધ ઘણો સરળ બને છે. જમના–જેના તટે મથુરા આવેલું છે તે એક વખત સરસ્વતીને મળતી હતી.

૭ Asura in India: P. 18 21. મહા. સભાપર્વ.–સ્થાપત્ય એ અસુરોનો ખાસ વિષય હતો. મયદાનવને નામે સ્થાપત્યના ગ્રંથના ઉલ્લેખ એ સિદ્ધ કરે છે. પુરાણોમાં જ્યાંજ્યાં અસુરો, નાગો, દૈત્યો આદિનાં વર્ણનો છે ત્યાં એ લોકો ભવ્ય મહેલોમાં અને નગરોમાં રહેતા અને તેની રચના મયદાનવે કરેલી એમ કહે છે. મહાભારતની પ્રસિદ્ધ સભા મયે બાંધેલી તે જાણીતું છે. આનો અર્થ એ કે મયસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બાંધેલી. બાંધકામ એ અસુરોની સિદ્ધિ હતી. આર્યો તેમાં કાંઈ જાણતા નહોતા. મોહેન–જો–ડેરોમાં છેલ્લા પડમાં પથ્થરયુગનાં જે અજાયબભરેલાં બાંધકામના પાયા નીકળ્યા છે તે આર્યસંસ્કૃતિના નથી પણ આર્યેતર સંસ્કૃતિના છે એમ સિદ્ધ થયું છે. (જુઓ Mohanjo Daroના ગ્રંથમાં સચિત્ર વર્ણન છે.) મોહેન–જો–ડેરોના ગ્રંથના લેખકો એ અસુરોના એમ સ્પષ્ટ કહેતા નથી. એ સવાલ જ એમણે વધુ શોધખોળ માટે અદ્ધર રાખેલો છે. પરંતુ આર્યેતર એટલે અસુર અગર દાસ એ બેમાંથી એક જ હોય અને દાસોએ બાંધકામ નથી કરેલાં તે માટે આગળ જોઈશું. મય આદિની પૌરાણિક કથાઓ પણ અસુરો બાંધકામમાં કુશળ હતા, દાસો નહિ એમ બતાવે છે. અસુરપુર એ શબ્દ વૈદિક સાહિત્યમાં આવે છે તેવો આર્યો માટે આવતો નથી. એ અસુરો બાંધેલાં શહેરો અને કિલ્લાઓમાં રહેતા હતા એમ બતાવે છે. (ઐતરેય બ્રા. ૧–૨૩ quoted in A. India P. 21) સમરાંગણ સૂત્રધાર નામનો સ્થાપત્યનો ગ્રંથ મયદાનવ ઉપરથી થયો કહેવાય છે.

એમના વિરોધી આર્યો એમના પછી હિંદમાં આવેલા. તેઓ સાદા, સરળ, અને કેવળ લડાયક ગુણ વાળા હતા. ખેતરો ખેડવાં અને ઝુંપડાં અગર તો છેક સાદાં મકાનોમાં અણરક્ષાએલાં ગામડાં જેવાં સમૂહોમાં રહેવાની એમની રીત હતી.[૮] આ આર્યો અસુરોને હરાવી દેશના માલીક થઈ દેવો કહેવાયા અને અસુરો અધમ કહેવાયા, એ આગળ જોઈશું. આર્યો માત્ર યુદ્ધ વિદ્યામાં અસુરોથી ચઢીઆતા હતા.

દાસ જાતિ

આ અસુરો અને આર્યો ઉપરાંત દાસ–દસ્યૂ નામની હિંદની અસલ વતની એક ત્રીજી જાતિ હતી. અસુરો અને આર્યો બન્ને તેની સાથે લઢતા અને એ જાતિએ પણ સમય પ્રમાણે બન્નેની સાથે સંપ અને શત્રુતા રાખેલી, અને દેવાસુર સંગ્રામમાં બેમાંથી એક પક્ષે રહી લઢેલી.[૯] આ સંગ્રામ વેદકાળના જૂનામાં જૂના સમયમાં શરૂ થઈ ઋગ્વેદના છેવટના સમયમાં લગભગ પૂરો થયો. હિંદના વાયવ્ય પ્રદેશમાં વસતા દાસ લોકોને પહેલાં અસુરોએ અને પછી આર્યોએ પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ નસાડયા.[૧૦] આ સંગ્રામને પરિણામે આ ત્રણે જાતિઓ એક બીજા સાથે એવી વિચિત્ર રીતે મળી ગઈ કે એ મેળવણીમાંથી બનેલા હાલના હિંદુ સમાજમાં પોતાને શુદ્ધ આર્ય માનતો બ્રાહ્મણ મૂળ આ ત્રણમાંથી કયી જાતિનો તે પારખી શકાય નહિ. આ ત્રણ જાતિઓની મેળવણીની શરૂ થએલી ક્રિયાને મહાભારતના યુદ્ધે છેવ-ટની મહોર મારી દીધી.[૧૧]

---

૮ Asura in India: P. 18–21. બાંધકામ અસલ અસુરોનું અને પછી દાસોનું ખાસ કાર્ય હતું. આર્યો માટે તેવા ઉલ્લેખો નથી. જુઓ Mohenjo Daroનો ગ્રંથ. આમાં આ બાંધકામ આર્યોનાં નથી એમ લખેલું છે. અસુરોનાં છે એમ સ્પષ્ટ તો નથી લખ્યું. પરંતુ કોઇ આર્યેતર જાતિનાં છે એમ કહેલું છે. અસુરોનો ખ્યાલ આવેલો નથી અગર તેમાંથી નીકળેલા લેખો વંચાય ત્યાંસુધી એ ગ્રંથના લેખકોએ લખવું યોગ્ય નહિ ધાર્યું હોય. પરંતુ પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે મય આદિ મોટા બાંધકામ કરનાર અસુરો છે તે જોયું. એટલે એ આર્યેતર જાતિ તે અસુરો જ છે.

૯ Asura in India: P. 36–37. દાસો કાળા અને બેઠેલા ટૂંકા નાકવાળા હતા. એમને વેદ 'અનાસ' નાક વગરના કહે છે. આર્યો સફેદ અને લાંબા તીક્ષ્ણ નાકવાળા હતા. અસુરો હિરણ્ય અથવા સોનેરી અંગના હતા. અસુરોનો વર્ણ હિરણ્ય એમ પ્રો. બૅનરજી શાસ્ત્રીએ બતાવ્યું છે. ઋગ્વેદ ૧–૩૫–૧૦માં हिरण्य हस्तो असुरो વગેરે મંત્ર છે. એ સાથે તૈતિરીય અ-રણ્યકનો સ્કંદપુરાણની પ્રસ્તાવનામાં આપેલો શિવસ્તુતિનો ઉતારો જોવા જેવો છે. नमो हिरण्य बाहवे हिरण्य वर्णाय हिरण्य रूपाय हिरण्य पतयेऽम्बिका पतये उमापतये पशुपतये नमः।। આમ હિરણ્યહસ્ત વેદનો દેવ, અને હિરણ્યબાહુ પશુપતિ શિવ અને હિરણ્યવર્ણ અસુરોનો એ શું સૂચન કરે છે તે પ્રશ્ન છે. શિવ અસુરોના દેવ એ આગળ જોઇશું.

૧૦ એ જ પૃ. ૩૬–૩૭. બ્રાહ્મણ સમય સુધી ઘણીખરી વૈદિક સમયની ઐતિહાસિક પરંપરાઓ તાજી હતી. છતાં યજુર્વેદ અસુરો માટે જે ઉલ્લેખ કરે છે કે અસુરો અંધકારથી વ્યાપ્ત છે તે જોતાં અસુરોની ઋગ્વેદ કાળની પ્રતિષ્ઠા પાછલા વૈદિક સમયમાં ઓછી થતી આવતી હતી.

૧૧ એ જ પૃ. ૮૩–૮૪. શ્રી અનંતપ્રસાદ બૅનરજી શાસ્ત્રી એમના નિબંધમાં અસુરો, આર્યો અને દાસ જાતિનું જે અદ્ભુત મિશ્રણ થયું તેનું સુંદર વર્ણન સપ્રમાણ કરે છે. આજ સુધીના વૈદિક સાહિત્યના લેખકોએ અસુર જાતિને યથાર્થ રીતે સમજવામાં ઘણો ગોટાળો કરેલો છે, અને વેદોના યુરોપીય વિદ્વાનોમાંથી ઘણાઓએ તો એના રૂપક તરીકે અર્થ કરેલા છે. પાર્જીટર અસુરોને જુદી જાતિ ગણે છે. એમની દલીલો ઉત્તમ છે. પરંતુ ઐલો માટેની એમની માન્યતા વાદગ્રસ્ત છે; અને તેને લીધે કેટલાંક આર્ય અને અસુર કુલને ઓળખવામાં એમણે શંકા ઉત્પન્ન થાય એવું લખાણ કરેલું. આમ છતાં પણ પ્રાચીનતમ બ્રાહ્મણોને આર્યો કરતાં અસુરો–દૈત્ય દાનવો સાથે ખાસ સંબંધ છે. આર્ય બ્રાહ્મણો છે નહિ. મુખ્ય દેવોએ બ્રાહ્મણ અસુરોને મારી બ્રહ્મહત્યા કરી એમ પુરાણો કહે છે છતાં વૃત્રાદિને મારવા માટે વેદો દેવોનાં વખાણ કરે છે વગેરે વિગત (Ancient Indian His.

દેવાસુર સંગ્રામ

ઋગ્વેદના મોટા ભાગમાં દેવપ્રાર્થનાઓ ઉપરાંત જે ઐતિહાસિક ટુકડા નજરે પડે છે તે આ દેવાસુર સંગ્રામ. પુરાણોએ એ ટુકડાને સાંધીને એમાંથી એમની રીત પ્રમાણે ઇતિહાસ બનાવ્યો છે. એટલે વેદાર્થનું આ પુરાણો વડે સમુપબૃંહણ થાય તો જ અર્થ બંધ બેસે એ વાત સિદ્ધ થએલી છે.૧૨ વેદ સમયના દેવાસુર સંગ્રામના એક કરતાં વધારે ભાગ પડે તેમ છે. વૃત્રાદિ અહિ-અસુરો સાથેનો સંગ્રામ સર્વથી પહેલો છે. પરંતુ પાછળથી થએલી મેળવણી પછી લખાએલાં પુરાણોએ જેમને આર્ય રાજાઓ તરીકે ગણ્યા છે એવા રાજાઓ અને જાતિ વિભાગોનાં નામ વેદમાં મળે છે, અને એ અસુર જાતિના હતા એમ સિદ્ધ થાય છે.૧૩ વેદમાં જેને દાશરાજ્ઞ કહે છે તે આ જાતિ વિભાગોનાં યુદ્ધોનાં ઉલ્લેખો છે. પાંચજન એ અસુરોની પાંચ વિખ્યાત ટોળીઓ છે.૧૪ વૃત્ર સાથેનો સંગ્રામ આર્યો એમના દેવોને નામે લડ્યા. દાશરાજ્ઞના સંગ્રામ પાછળથી એક આર્ય સંસ્કૃતિના સંગ્રામો તરીકે ઇતિહાસે નોંધ્યા હોવાથી એ મનુષ્યો વચ્ચે થએલાં યુદ્ધો રૂપે મનાયાં. આર્યો તરફથી દિવોદાસ, સુદાસ આદિ રાજાઓ હતા. અસુરો તરફથી પુરુઓ, યદુઓ, તુર્વસુઓ, અણુઓ આદિ હતા. આ અસુર જાતિમાં દૈત્ય, દાનવ, રાક્ષસ, નાગ

Tradition: P. 304-8. Pargiter) ખાસ નોંધવા જેવી છે. પરંતુ પાર્જીટર પછી આ બાબત નવો પ્રકાશ પડ્યો છે, અને મોહેન-જો-ડેરોની આર્યેતર સંસ્કૃતિની શોધખોળ ઉપરથી આજ સુધી મનાએલી વૈદિક સમયની સમાજવ્યવસ્થાની માન્યતાઓમાં ફેરફાર કર્યા વગર છુટકો નથી. દાનવો અને દૈત્યો આપણા જેવા માણસો હતા તેને માટે બૅનરજી શાસ્ત્રી ઉપરાંત પાર્જીટરના ઉપરોક્ત ગ્રંથનાં પૃ. ૨૯૦-૯૧ જુઓ. એમાં પ્રસિદ્ધ વૈદિક કુળો અસુરો હતાં તે સમજાવેલું છે. આ આખો વિષય એક ગ્રંથ થાય એવડો મોટો હોવાથી ટુંકમાં અહીં લખવું અર્થ વગરનું થાય. શ્રી બૅનરજી શાસ્ત્રી કહે છે કે અસુરો અને દાસો આર્યોથી હાર્યા અને કાળે કરીને એ ત્રણે જાતિઓનું મિશ્રણ થઇને હિંદુ સમાજ એવો બન્યો કે કોણ મૂળ કયી જાતિનું તે ઓળખાય નહિ. આર્યો વિજેતા હોવાથી મિશ્ર સંસ્કૃતિ ઉપર મહોરછાપ એમની પડી. મહાભારતનું યુદ્ધ આ મિશ્રણ ક્રિયાનું છેલ્લું રૂપ હતું એમ એઓ માને છે. (પૃ. ૭૭, ૮૩, ૮૪.)

૧૨ આ વૈદિક સમયનો ઇતિહાસ નક્કી કરવા માટે એકલા વેદો નહિ, તેમજ એકલાં પુરાણો પણ નહિ. પરંતુ इतिहासपुराणभ्यां वेदंसमुपबृंहयेत् । बिभेत्यम्यश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ।। એ વચન પ્રમાણે વેદાર્થને ઇતિહાસ પુરાણોથી આધાર આપવાનો છે અને તેમ ન થાય તો વેદાર્થનું ખૂન થાય છે. એટલે વેદના ભાષ્યકારો અસુર શબ્દનો અર્થ असु એટલે પ્રાણ ઉપરથી કરે કે વૃત્રાદિનો અર્થ વિદ્વાનો મેઘ કે એવી કુદરતી વસ્તુઓ કરે તે ઉપલા વચનનો ભંગ કરે છે અને વેદાર્થ યથાર્થ થતો નથી. તે સાથે પુરાણો ઉપર દાનલોભી બ્રાહ્મણોએ ચઢાવેલાં પડ પણ કાઢી નાખી વેદાર્થને લગાડવાનાં છે. અસુર જાતિ જે વેદ સમયમાં ઉત્તમ સંસ્કૃતિ વાળી હતી તે નિંદાને પાત્ર થઇ એ શબ્દ ગાળરૂપે મનાવા લાગ્યો. જ્યારે પરદેશી તરીકે આવેલા આર્યો જે મોટે ભાગે બ્રાહ્મણોના દ્વેષી હતા તેમનો આર્ય શબ્દ માનવાચક થઇને એ શબ્દ લગાડવામાં ખુદ બ્રાહ્મણો પોતે ગર્વ કરવા લાગ્યા. બ્રહ્મણો સર્વોપરિ થયા પછી ગોઠવાયલાં પુરાણોમાં એ છાપ દેખાય છે.

૧૩ પુરુઓ, યદુઓ, ભૃગુઓ અને બીજા ઘણા વૈદિક ઋષિઓ અને રાજાઓ આ જાતમાં છે. જુઓ Asura in India: યદુઓ માટે પૃ. ૭૯ થી ૮૬; ભૃગુઓ માટે પૃ. ૧૬-૫૫-૬૩. ચ્યવન અને દધીચી પણ એમાં આવે છે. (પૃ. ૫૮) ભૃગુ-શુક્ર અસુરોના ગુરુ એ પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. વેદમાં ભૃગુઓ દ્રુહુઓના ગોર છે.

૧૪ Asura in India: P. 16, 60. યદુઓ વગેરે અને ભૃગુને પણ ગણે છે. ભૃગુનું પશ્ચિમ એશિયાની એસિરિયા વગેરેની ભાષામાં Phrigian નામ છે. 'ભ'નો એ તરફની ભાષામાં 'ફ' થાય છે એના દાખલાઓ આપેલા છે. ભૃગુઓ અસુરો તે માટે પણ જુઓ પૃ. ૧૭ અને ૧૮.

આદિ પેટા જાતિઓ હતી.[૧૫] આ બધી જાતિઓ સિંધુના ઉપરના પ્રદેશથી સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ સુધી વસેલી હતી. આમાંની કેટલીક જાતિઓ સમુદ્ર અને નદીઓનાં નૌયાન માટે જાણીતી હતી. નાગ જાતિમાં બે ભેદ હતા. એક પર્વતવાસી અને બીજી જલવાસી. જલવાસી નાગ જાતિના હાથમાં અસુરોનું વહાણવટું હતું.[૧૬] આ જાતિઓએ સિંધુ અને સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર છેક મુખ સુધી, અને સમુદ્રના દ્વીપો ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું હતું. આર્યો નૌયાનમાં છેક અજ્ઞાન હતા.[૧૭] નદી અને સમુદ્રના વહાણવટાથી મળતા દ્રવ્ય અને વૈભવ પડાવી લેવા માટે થએલું વેર એ પણ આ સંગ્રામોનું એક કારણ છે. એ વિભવના મૂળનું જ્ઞાન થતાં સમુદ્રનાં દ્વાર અને નદીઓ કબજે લેવા માટે પણ આ સંગ્રામ થયા છે. સમુદ્રમંથનની પૌરાણિક કથા એ દરિયાઈ વેપારથી પ્રાપ્ત થએલી લક્ષ્મી અને તે લેવા દેવાસુરો લઢ્યા એ ઐતિહાસિક બીનાનું પૌરાણિક રૂપ છે.[૧૮]

પશ્ચિમ હિંદની નદીઓ અને અસુરો

આ નદીઓના પ્રવાહ કબજે કરવાનાં યુદ્ધો વૈદિક સમયમાં ફક્ત સિંધુ સરસ્વતી અને એમની સખીઓને લાગુ પડે છે. બીજી હિંદની ગંગા વગેરે મોટી નદીઓને તે સાથે સંબંધ નથી. આ બે નદીઓનાં મુખ એ સમયે હાલ છે ત્યાં નહિ પણ જુદી જ જગ્યાએ હતાં. સિંધુ નદી હાલ કચ્છના રણના ઉપલા ભાગમાં જ્યાં પૂર્વે સમુદ્ર હતો ત્યાં મળતી હતી. પશ્ચિમોત્તર હિંદની બધી નદીઓ મોટે ભાગે આ બે મહા નદીઓમાં પોતાનાં પાણી ઠલવતી. એ બન્ને નદીઓ એમનાં મુખથી છેક પંજાબનાં મેદાનોના

---

૧૫ Asura in India: P. 96. પાર્જીટર. A. I. His. Tr. P. 290-91. પાર્જીટર પૃ. ૨૭૭માં રાક્ષસોને દરિયાઈ પ્રજા કહે છે. પૃ. ૩૦૬–૮નું વર્ણન પણ નોંધવા જેવું છે. અહીં પાર્જીટરે આપેલા આધારો જોવા.

૧૬ Asura in Indiaમાં નાગજાતિનું વર્ણન જુઓ. P.P. 92-98. સિંધુ આદિ નદીઓ તેમજ પૂર્વની નદીઓ પણ અસુર નાગોને કબજે હતી. નાગજાતિ એ અસુરોની મુખ્ય પેટાજાતિ હતી એ શ્રી બૅનરજી શાસ્ત્રીનું માનવું છે. નર્મદાકિનારો કર્કોટક નાગોના કુલના હાથમાં હતો. એમનું ભ્રમણ નદીઓના માર્ગથી થતું. પર્વતવાસી નાગો તક્ષક કુલના. શ્રી બૅનરજી શાસ્ત્રી જરાસંધ અને દ્વારકાંના યાદવો નાગકુલના અસુરો હતા એમ માને છે પરંતુ એ માટેનો એમનો આધાર મજબૂત નથી. પરંતુ તે અસુર તો હતા જ.

૧૭ Asura in India: P. 35. "Arya navigation of the sea is unknown, whereas Asuryans is very often connected with the river. આર્યોને સમુદ્રનું ભાન નહોતું એમ જે સામાન્ય અર્થમાં કહે છે તે ગોટાળો કરે છે. અસુરની વાત ધ્યાનમાં લેતા નથી. અસુરો પાસે નદીઓના રસ્તા હતા. (પૃ. ૩૬). વેદમાં તુર્વસુ યદુ દ્રુહ્યુ વગેરેના સંબંધ જલ સાથે છે.વધુ માટે હવે પછીના પરિશિષ્ટમાં જુઓ.

૧૮ સમુદ્રમંથનની કથાને જુદાજુદા વિદ્વાનોએ જુદાંજુદાં રૂપકો આપી અર્થ કરેલા છે. કોઈ તો કુદરતના દેખાવો સાથે એ કથાને સરખાવે છે. પરંતુ નવી શોધખોળથી વેદોના અર્થ (સ્તુતિઓના મંત્રો બાદ કરતાં) નવી દૃષ્ટિથી કરવા પડશે એ વખત હવે પ્રાપ્ત થયો છે. વેદોમાં આર્ય અને અસુરોના જે સંગ્રામો આવે છે તે ઝીણવટથી વાંચતાં સમુદ્રમંથન એ દરિયાઈ વેપાર અને તેનાં કેન્દ્રો તથા માર્ગો હાથ કરવા માટેનો પોતાની સત્તા વધ્યા પછી આર્યોનો એક ભારે પ્રયત્ન કહેવાય. લક્ષ્મી વગેરે રત્નો સમુદ્રમાંથી નીકળ્યાં અને તે માટે દેવો અને દૈત્યો લડ્યા. મંથન ઘણાં વર્ષ ચાલ્યું. વાસુકિ નાગ વલોણાનું દોરડું–નેતરૂં–બન્યો વગેરે વાતો લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવા માટેના દરિયાઇ માર્ગ, ખરી લક્ષ્મી દરિયાઈ વેપારથી થાય છે, એ માટે લાંબું યુદ્ધ વગેરેનું પૌરાણિક સ્વરૂપ છે. અસુરોનું નૈકાખાતું નાગજાતિના હાથમાં હતું. એમનો રાજા વાસુકિ મંથનમાં દોરડું બન્યો એટલે એણે અગત્યનો ભાગ લીધો એમ જ અર્થ છે. હાલનું (૧૯૧૪) મહાયુદ્ધ જેમ વેપાર વગેરે આર્થિક લાભ માટે હતું એમ વેદકાળનું આ આર્થિક યુદ્ધ હતું. આપણા પૂર્વજો ધન માટે નહોતા લઢતા, બધા સાધુ હતા એમ માનવાને કારણ નથી. મનુષ્યસ્વભાવ દરેક કાળમાં સરખો જ હતો અને સરખો જ છે.

ઉત્તર પ્રદેશ સુધી વહાણ ચાલી શકે એવી હતી.[19] એ બન્નેની નાનીમોટી સાત સાત શાખાઓને લીધે છેક ગાંધારથી યમુનાના તટપ્રદેશ સુધીનો વિશાળ પ્રદેશ મહાસાગર પારના દેશો સાથે સીધો અને સરળ વ્યવહાર રાખી શકતો.[20] સરસ્વતી નદી પશ્ચિમમાં સિંધુ અને પૂર્વમાં પારિયાત્ર (આરવલ્લી) પર્વતની હારમાળાને સમાંતર વહી ગૂજરાતની સીમામાં સમુદ્રને મળતી. કચ્છના રણનો ઉપલો ભાગ જેમ સિંધુનાં મુખોથી વ્યાપ્ત હતો તેમ ખંભાતનો અખાત સરસ્વતીનું મુખ હતો એમ માનવાને કારણ છે. એક મત એવો છે કે સરસ્વતી પણ કચ્છના રણને જ મળતી. આ વિષયની ચર્ચા જુદા પરિશિષ્ટમાં કરી છે. આ બન્ને નદીઓનાં મુખને ગૂજરાતની સીમા સાથે નિકટનો સંબંધ હતો એ તો નિર્વિવાદ વાત છે. આ કારણથી અને અસુરોના હાથમાં વેદ સમયનો જળવટનો આખો વ્યવહાર હોવાથી ગૂજરાતનો કિનારો અસુર જાતિનાં પ્રબળ થાણાંથી ભરેલો હતો.[21]

દેવાસુર સંગ્રામનો કાળનિર્ણય

વેદના સમયમાં યદુઓ અણુઓ વગેરે જાતિઓ અને નાગ જાતિની જળ સાથે સંબંધ ધરાવતી શાખાનો ગૂજરાત સાથે ખાસ સંબંધ હતો.[22] દેવાસુર સંગ્રામ–આર્યો અને અસુરોના સંગ્રામમાં હારજીત બન્ને પક્ષની થવા છતાં પરિણામે અસુરો હારતા આવ્યા, અને વખત જતાં ઉપર કહ્યું એવું જાતિઓનું મિશ્રણ શરૂ થયું તે અરસામાં છિન્નભિન્ન થએલી અસુર જાતિના છુટા વ્યક્તિગત નેતાઓ પંજાબ અને બ્રહ્માવર્તના પ્રદેશમાંથી નાસી દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ છુટા છુટા પોતાની સત્તા જાળવી રહ્યા હતા.[23] આ

---

૧૯ આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા સરસ્વતીના પ્રવાહના પરિશિષ્ટમાં કરી છે.

૨૦ આપણી પ્રાચીન ભૂગોળનો મહાર્ણવ તે અરબી સમુદ્ર, બંગાળી ઉપસાગર નહિ એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. અહીં પૌરાણિક સપ્ત સમુદ્રોનો અર્થ ગણવાનો નથી. પરંતુ સામાન્ય ભૂગોળનો અર્ણવ ગણવ.નો છે. અને તે પૃથ્વીની ભૂગોળ માટે નહિ પણ ભારતવર્ષની. એ રીતે વરાહમિહિરે ભારતની નૈઋત્યે મહાર્ણવને મૂકયો છે તે યથાર્થ છે. પ્રાચીન અસુરો વગેરે હિંદના વતનીઓનાં નૌયાન આ સમુદ્ર દ્વારા હતાં. મહાર્ણવ માટે જુઓ બૃહતસંહિતા ૧૪.

૨૧ Asura in India: P.P. 84-86. Pargiter. A. In. His. Tr. P. 304-7. આ બાબત વધુ ચર્ચા આગળ કરીશું.

૨૨ Asura in India: P. 54, P.P. 79-96. શ્રી બેનરજી શાસ્ત્રી યદુઓને નાગજાતિના કહે છે અને તે માટેના તેમના આધાર સબળ નથી. નાગજાતિ અસુરોમાં ખાસ આગળપડતી અને લડાયક જાતિ હતી, અસુરોનું અને નાગોનું વતન એક જ સાથે પાતાળમાં હતું વગેરે ઘણી વિગતો પુરાણોમાં અને વૈદિક સાહિત્યમાં એ બેના સંબંધ માટે મળે છે. અહિ એટલે નાગ એ શબ્દ અસુરો–દૈત્યો માટે પણ વાપરેલો છે અને વૃત્રાસુરને અહિ કહેલો છે. પરંતુ યાદવોને સ્પષ્ટ રીતે અસુરોના નાગ નામના પેટા વિભાગના હોવાનો વિશ્વસનીય ઉલ્લેખ મળતો નથી. યાદવો અસુર જાતિના હતા એટલું માત્ર સ્પષ્ટ થાય છે. બલદેવ શેષનો અવતાર ગણાતા અને તેમના મરણ વખતે તેમના મુખમાંથી નાગ નીકળ્યો અને સમુદ્રમાં પેઠો એ વાતને કેટલું વજન આપવું તે શંકા છે. બલદેવનું મરણ કાઠીઆવાડને કિનારે થયું એ ઐતિહાસિક વાત ગણી શકાય. ઐતિહાસિક નાગજાતિમાં કર્કોટક નાગો નર્મદાકિનારે વસતા હતા એટલું તો સ્પષ્ટ છે.

૨૩ Asura in India: P. 16-20. વેદ સમયમાં વૃત્ર, બલ, પુરુકુત્સ, રૌહિણ આદિ અસુરો વ્યક્તિગત (Individual) હતા એમ બેનરજી શાસ્ત્રીનું માનવું છે. કારણકે એમનાં કોઈ પ્રસિદ્ધ કુળના ઉલ્લેખો નથી. વેદકાળના પાછલા ભાગમાં જાતિઓના મિશ્રણ વખતે પૃથુ, વૈન્ય, બલિ, ભગદત્ત, જરાસંધ, કંસ, રાવણ વગેરે ઘણા અસુરો ગણાવ્યા છે. મિ. બેનરજી શાસ્ત્રીનું માનવું એમ છે કે આર્યોએ જે મિશ્રણ ઉત્પન્ન કર્યું તેમાં સામા પડી લડયા તે આ વ્યક્તિગત અસુરો પાછળથી ભયંકર પ્રાણી –યાતુધાન–Demonsના અર્થમાં ગણાયા. પૃ. ૭૭. એમના અંત માટે જુઓ પૃ. ૯૪. અસુરો અને આર્યોનો ધાર્મિક ભેદ પણ હતો જ. એ લોક આર્યોની ક્રિયાઓ પાછળથી કોઈ કોઈ કરવા લાગ્યા. એમને કર્મ ન કરનારા, અદેવયુ, અયજ્વન્, અવ્રત વગેરે કહ્યા છે. પાછળના સંપ્રદાયોવાળા પણ વિરૂદ્ધ મતવાળાને આમ દૈત્ય અસુરો ગણવા લાગ્યા.

ઘણા લાંબા સમયના ગાળામાં જુદાજુદા અસુર રાજાઓનો કાળનિર્ણય કરવા માટે કાંઈ સાધન નથી. મોહન-જો-ડેરોની શોધખોળોથી વેદનો આજ સુધી મનાતો સમય હવે ઘણો દૂર ગયો છે.[૨૪] જોકે એ ખંડેરોના છેક તળિયાના પડમાંથી મળેલી વસ્તુઓ વેદના લાંબા સમયના માત્ર એક ભાગની ગણી શકાય. એ રીતે જોતાં આ વ્યક્તિગત અસુર રાજાઓનો સમય ઈ. પૂર્વે ૩૫૦૦થી ૨૦૦૦નો માની શકાય.[૨૫] પાણિનિ અને યાસ્કના સમયથી તો એ પરંપરાઓ એટલા સૈકા જૂની છે કે છેવટમાં છેવટ એને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષથી તો પછી લવાય તેમ નથી.

અસુરો-પશ્ચિમ હિંદનો કિનારો અને સમુદ્ર

હવે પશ્ચિમ એશિયાના દેશોથી કાઠીઆવાડના કિનારા સુધી પ્રાચીન કાળમાં સમાન સંસ્કૃતિ હતી એ તો સિદ્ધ થયું છે.[૨૬] એ સંસ્કૃતિ અસુર જાતિની હતી એમ પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી, ડૉ. વેડેલ વગેરે કહે છે, અને કોઈ આર્યેતર જાતિની હતી એમ મોહેન-જો-ડેરોના લેખકોએ સિદ્ધ કરેલું છે. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી અને વેડેલ કહે છે તેમ અસુરો એસીરિયાથી હિંદમાં આવ્યા હોય કે હિંદથી એ બાજુ ગયા હોય એ વાદગ્રસ્ત વિષયને અહીં છોડી દેવાની જરૂર છે.[૨૭] મોહેન-જો-ડેરોના લેખકોએ પણ એમને જડેલી 'આર્યેતર' સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ ક્યાં હશે એ ચર્ચા વધુ પ્રમાણો જડે તે માટે મુલ્તવી રાખી છે. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી કહે છે તેમ ભવિષ્ય પુરાણના એક ઉલ્લેખ ઉપરથી-'અસુરો સમુદ્ર પારથી આવ્યા હતા'-આ લોકો એસિરિયાથી જ આવ્યા હતા એમ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી અસુરોની છેલ્લી હાર પછી એ લોકોમાંથી જેઓ આર્ય સંસ્કૃતિમાં ન ભળી ગયા તે પાછા એસિરિયા ગયા એમ કહે છે તેને વધારે આધારની જરૂર છે. તેથી ઉલટું એ લોકો હિંદના દક્ષિણ ભાગમાં અને દક્ષિણ હિંદી મહાસાગરમાં[૨૮] તથા અરબી સમુદ્રના[૨૯] ટાપુઓમાં ગયા એમ માનવાને સબળ કારણો છે. એટલે એ વાદગ્રસ્ત વાત પડતી મૂકી બધાએ સ્વીકારેલું એટલું સત્ય કબૂલ કરવું જોઈએ કે અસુર જાતિ વૈદિક સમયમાં પશ્ચિમ હિંદમાં વતન[૩૦] કરીને રહેલી હતી; અને સમુદ્ર સાથેના તેમના વિશિષ્ટ

---

૨૪ જુઓ મોહેન-જો-ડેરોના સર જોન મારશલના ગ્રંથનું કાલનિર્ણયનું પ્રકરણ. એમાંનાં મોડામાં મોડાં અવશેષોને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦ થી ૩૨૦૦નાં ધારવામાં આવે છે. આ અવશેષો પથ્થરયુગનાં કહે છે. એટલે ઋગ્વેદનો સમય આજથી ૫૦૦૦ વર્ષથી પણ ઘણો પાછળ જાય છે.

૨૫ પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીએ વૈદિક અને એસિરિયન પ્રમાણો સરખાવી સમયનિર્ણય કર્યો છે. એઓ ઋગ્વેદના સમયના અંતમા અસુરોની જાતિ તરીકે છેલ્લી હાર માને છે એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષની લગભગમાં માને છે. એટલે ઋગ્વેદ પછીનાં વ્યક્તિગત અસુર રાજ્યો ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ની લગભગ માની શકાય. મોહેન-જો-ડેરો અને હરપ્પાની મહોરો ડૉ. વેડેલે વાંચી છે તે ખરી ઠરે તો કેટલાક ઋગ્વેદના ઋષિઓના સમય નક્કી થાય તેમ છે. પરંતુ મોહેન-જો-ડેરોની અસુર સંસ્કૃતિનો સમયનિર્ણય કરવામાં ખાસ મદદ કરે છે.

૨૬ Sir J. Marshall, Mohenjo Daro & Indus Civilization. I. 50-58.

૨૭ પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીનું Asura in India અને વેડેલનું Indo Sumerian Seals deciphered.

૨૮ મલાયાના ટાપુઓમાં—જાવા સુમાત્રા—વગેરેમાં.

૨૯ અરબી સમુદ્રમાં લક્ષદ્વીપ, માલદ્વીપ ઉપરાંત બીજા ટાપુઓ હતા તે. Holdich: Gates of India. P. 146.

૩૦ સિંધુમુખેથી ઉપર પ્રવાહે પંજાબ સુધી પણ અસુરોનો વસવાટ હતો એમ પૌરાણિક પરંપરા અને વૈદિક ઉલ્લેખોથી સિદ્ધ થાય છે. પરુષ્ણી નદી ઉપર એમની હાર વૈદિક સમયમાં જાણીતી છે. પુરાણોમાં અસુરો અસ્તાચળ ઉપર લશ્કર લઇ ઊભા એમ આવે છે. પરંતુ ખરું આ પ્રમાણે સમજાય છે. વેદમાં ઋગ્વેદ ૧૦-૬૭મા સૂક્તમાં અર્બુદ દૈત્યનો ઉલ્લેખ છે. અને જલનો અસુર ગણેલો છે.

સંબંધથી,[31] અને સિંધુ તથા સરસ્વતી જેવી મોટી નદીઓ કાશ્મીરથી સમુદ્ર સુધી જઈ શકાય[32] તેવી તેમની સત્તામાં હોવાથી, તે માર્ગે સમુદ્રપર્યટન કરતા હોવાથી એ નદીઓનાં મુખવાળા આખા પ્રદેશમાં એમની ખાસ વસ્તી હતી. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી વૈદિક આધારોથી સરસ્વતી નદી ઉપર અસુરોનાં કેન્દ્રો હતાં એમ કબૂલ કરવા છતાં મુખ્ય થાણું (base) સિંધુમુખમાં હતું એમ લખે છે. એમ ભૂલ થવાનું કારણ એ છે કે સરસ્વતીનું મુખ સિંધુથી જુદું હતું એમ એ સ્પષ્ટ રીતે માનતા નથી. ખરી રીતે એ બન્ને નદીઓનાં મુખ જુદાં હતાં પણ બહુ છેટાં નહોતાં. એટલે એ બન્ને ઉપર અસુર કુળોનાં થાણાં હતાં.[33]

અસુરો અને ગૂજરાતનો કિનારો

આ બન્ને નદીઓના મુખપ્રદેશના જલથી આનર્ત્ત દેશ ઘેરાએલો હતો.[34] વૈદિક અસુરોનાં પાંચકુલ–પંચજનાઃ–માં યદુ ઉર્વસુ, દ્રુહ્યુ, ભુજ્યુ, પૂરુ અને એમના સહાયક ભૃગુઓ હતા.[35] ભૃગુઓનું સ્થળ પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે નર્મદાના મુખ આગળ એ નામથી પ્રસિદ્ધ ભૃગુકચ્છમાં હતું. એમના મુખ્ય પુરુષ ચ્યવન ભૃગુને આનર્ત્તના શર્યાતિ સાથે વ્હેવાઇનો સંબંધ હતો.[36] એ જ કુળના દધિચી અને એમના કુળના સારસ્વત અગર પિપ્પલાદનાં સ્થળો પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે સરસ્વતીતીરે અને કેટલેક મતે

(મંત્ર ૧૨). પાંચમા મંત્રમાં અસુરપુરી પશ્ચિમમાં હતી એમ લખે છે. विभिद्यापुरं शयथेमपार्ची ઈત્યાદિથી શરૂ થતા મંત્રમાં સાયણ અપાચી એટલે પશ્ચિમ તરફની અસુરપુરી એવો અર્થ કરે છે, અને ગ્રીફીથ Western Castle અર્થ કરે છે. અર્બુદને Watery Demon કહ્યો છે. આ અર્બુદ ને અર્બુદ–આબુ સાથે સંબંધ હશે? પુરાણોમાં મનુષ્ય વ્યક્તિઓનાં નામ ઉપરથી દેશોનાં નામો પડ્યાના દાખલા ઘણા છે. જુઓ બલિના છોકરાઓ અંગ, વંગ, કલિંગ, પુંડ્ર, સુમ્હ વગેરે છે જે દેશનાં નામ છે. ભારતના નવ ખંડનાં નામ પણ રાજપુત્રોનાં નામ છે. તો અર્બુદ અસુરના સ્થાન ઉપરથી અર્બુદ–આબુ નામ કેમ ન પડ્યું હોય? આ માટે કોઈ સીધો પુરાવો નથી. અર્બુદની પાસે થઇને વૈદિક સરસ્વતી આવતી હતી. એ પર્વતની બીજી બાજુ કચ્છના રણનો પૂર્વાવતાર સમુદ્ર હતો એટલે બ્રહ્માવર્તમાં રહેનાર આર્ય ઋષિને અર્બુદાચલમાં રહેનાર અર્બુદ દૈત્ય Watery Demon સ્વાભાવિક રીતે લાગે. अपाचीનો અર્થ પશ્ચિમ અને દક્ષિણ બન્ને થાય છે. અર્બુદને કાદ્રવેય નાગજાતિનો કહ્યો છે. નાગોના જલ–વહાણવટા સાથેના સંબંધથી પણ અર્બુદ Watery Demon કહેવાય.

૩૧ Asura in India: P. 20. જેમ સમુદ્રને નાગોનું રહેઠાણ કહ્યો છે તેમ મહાભારતમાં અસુરોનું રહેઠાણ કહ્યો છે. વળી असुराणां च बांधवम्, असुराणां शरणम् વગેરે સમુદ્રને કહેલું છે.

૩૨ સિંધુ, સરસ્વતી, કાશ્મીરથી સમુદ્ર સુધી જઈ શકાય તેવી હતી તે માટે આધારો સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં જુઓ.

૩૩ આ બધી ચર્ચા પણ સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં કરી છે. Imp. Gaz. I. ૩૦માં સરસ્વતીનું મુખ સિંધુમુખ પાસે માનીને ત્યાં નાશ પામેલાં શહેરોનાં ઘણાં ચિન્હો હતાં એમ લખે છે. ખરી રીતે એ પ્રાચીન સિંધુના મુખની વાત છે. ત્યાં સમૃદ્ધ શહેરો હતાં એટલી વાત નોંધવા જેવી છે.

૩૪ સિંધુ અને વિપાશાનાં મુખો કચ્છના રણના સમુદ્રમાં અને સરસ્વતીનું મુખ ખંભાતના અખાત રૂપે એટલે ગૂજરાતનો કેટલોક ભાગ અને કાઠીઆવાડ એ જળથી ઘેરાએલા જેવા. આનર્ત્ત એ કાઠીઆવાડના પૂર્વ તરફના કેટલાક ભાગને પણ કહેતા તે જોઈશું.

૩૫ Asura in India: P. 16, 17, 18, 41, 55.

૩૬ Pargiter: A. Ind. His. Tra. P. 265, 304, 194-97. દધિચીને ચ્યવનના પુત્ર કહ્યા છે. 'Cyavana is always connected with the west of India, the country around the Gulf of Cambay, in or near Sharyati's territory Anarta. (P. 196) પછી ચ્યવને વૈડૂર્ય પર્વત ઉપર (પશ્ચિમ વિંધ્ય) તપ કર્યું એમ લખે છે. ખંભાતનો ને વૈડર્યનો સંબંધ જાણીતો છે તે પાછળ જોયું છે.

સાબરમતીને તીરે હતાં.[૩૭] આ બાબત સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં સાબરમતીનો સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહ સાથેનો સંબંધ ચર્ચ્યો છે. યદુઓનું મુખ્ય સ્થળ આનર્ત્ત દેશની રાજધાની કુશસ્થલી અથવા દ્વારકામાં હતું, અને એ સ્થળ પ્રભાસના સાંનિધ્યમાં સરસ્વતીના મુખની પાસે હતું.[૩૮]

આ પ્રમાણે વૈદિક મધ્યદેશ એટલે પંજાબ અને કંઈક અંશે બ્રહ્માવર્તની ઉત્તરે આર્ય સંસ્કૃતિ, એની દક્ષિણે એટલે વૈદિક નીચ્ય દેશ અને પૌરાણિક પાતાલ અથવા અધોભુવનમાં અસુર સંસ્કૃતિ, અને એ બન્ને સાથે જોરથી ઘસાતી જતી હિંદના મૂળ વતની દાસ લોકો જે બધે પથરાએલા પડયા હતા, તેમની સંસ્કૃતિ હતી. એટલે અસુર સંસ્કૃતિ ગુજરાત કાઠીઆવાડના કાંઠાઓથી રાજપુતાનાના ઉત્તર ભાગ સુધી અને સિંધ તથા પંજાબના કેટલાક ભાગ સુધી હતી. આમ આર્ય અને અસુર બન્ને સંસ્કૃતિઓ અને પાછળથી એમનું થએલું મિશ્રણ–એ બધું હિંદના પશ્ચિમ ભાગમાંથી પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ ગયું છે.[૩૯] પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં આવ્યું, અગરતો મધ્યદેશમાં જન્મ પામી બધે પ્રસર્યું એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. આમાં અસુર સંસ્કૃતિનો સંબંધ પશ્ચિમ એસિયાના દેશોની વાત બાજુએ મૂકી એકલા હિંદની દૃષ્ટિએ જોતાં મૂળથી સિંધ–કચ્છ–ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડના કિનારા સાથે જ હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે.[૪૦]

---

૩૭ દધિચીની કથા પુરાણોના સરસ્વતી માહાત્મ્યોમાં આપેલી છે. પદ્મ એ સ્થળ સાબરમતીતટે મૂકે છે અને પિપ્પલાદ તીર્થ પણ ત્યાં પાસે જ મૂકે છે. સ્કંદ પાટણવાળી સરસ્વતીતીરે મૂકે છે. આ બાબત સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં ચર્ચા કરેલી છે. પિપ્લાદની ઉત્પત્તિ બેત્રણ રીતે પુરાણોમાં આપી છે. એને સારસ્વત પણ કહ્યો છે. એના ઉરુમાંથી વડવાનલ ઉત્પન્ન થયો એવી કથા છે.ભૃગુકુલના આ મહર્ષિએ વૈદિક સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં શો ભાગ ભજવ્યો તે ચર્ચવાની અહીં જરૂર નથી. પણ એ મહર્ષિ ગૂજરાતની ભૂમિ ઉપર થયા એ કહેવાનો હેતુ છે.

૩૮ દ્વારકાનું નામ કુશસ્થળી પણ છે. એ આનર્ત્ત દેશની રાજધાની હતી, અને યાદવોની રાજધાની પણ હતી. હાલ કાઠીઆવાડને સૌરાષ્ટ્ર કહીએ છીએ. પરંતુ પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે એનો કેટલોક ભાગ આનર્ત્ત કહેવાતો હતો. પૌરાણિક કથાકોષના લેખક ગૂજરાતના પશ્ચિમ કિનારાને સુરાષ્ટ્ર અને કાઠીઆવાડને આનર્ત્ત કહે છે તે એક રીતે બરોબર છે. પાર્ઝીટરના નકશામાં પણ એ રીતે આપેલું છે, પરંતુ આ બાબતમાં એક જ વાંધો આવે છે તે એ કે પ્રભાસ સૌરાષ્ટ્રમાં મૂળથી ગણાય છે. ઈ. સ. ની શરૂઆત જેટલા જૂના ગ્રીક લેખકો પણ સૌરાષ્ટ્ર (Sarestrene)નો ઉલ્લેખ કરે છે તે સિંધુમુખથી તુરત આવે છે. એટલે અનિશ્ચિત રીતે (vaguely) આ બન્ને દેશો એક ગણાતા હોય કે એક દેશના ભાગ હોય કે સરહદો મળેલી હોય. દ્વારકા તો આનર્ત્તમાં જ હતું. એટલે કદાચ કાઠીઆવાડનો પશ્ચિમ ભાગ સુરાષ્ટ્ર કહેવાતો હશે. ગૂજરાતનો કિનારો કિનારાની અનિશ્ચિતતાને લીધે એમાં ગણાયો હોય. એનું નામ ખરી રીતે અનૂપ અને અપરાંત છે. આનર્ત્ત દેશની દ્વારકાપુરી હાલ છે તે નહિ એ સિદ્ધ થએલું છે. શ્રી દુ. કે. શાસ્ત્રી જુનાગઢને દ્વારકા કહે છે. (જુઓ પુરાતત્ત્વ ત્રિમાસિક) જ્યારે બુદ્ધિપ્રકાશમાં ઘણું કરીને મહામહોપાધ્યાય હાથીભાઇ શાસ્ત્રી કોડીનાર પાસે મૂળ દ્વારકાને જ દ્વારકાં કહે છે. જે વ્યાજબી લાગે છે.

૩૯ Asura in India: P. 69-77.

૪૦ Asura in India: P. 6, 11, 16, 18, 33, 34, 36, 41, 42, 48, 69, 72, 77. 82–86, 100. આટલે સ્થળે પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીએ અસુરોનાં મુખ્ય સ્થળો સિંધુમુખ અને સરસ્વતીતટ ઉપર હતાં એમ લખ્યું છે એને માટે ઘણા આધાર આપ્યા છે. અહીં મૂળ આધાર લંબાણના ભયથી આપ્યા નથી. સિંધુ અને અને સરસ્વતી બેમાંથી મુખ્ય થાણું કઇ નદી ઉપર હતું તે સ્પષ્ટ નથી. પરંતુ ઋગ્વેદ પૂરુઓ સરસ્વતીને બન્ને કાંઠે હતા એમ લખે છે, અને શતપથ બ્રાહ્મણ પૂરુઓ અસુરો હતા એમ સ્પષ્ટ લખે છે. (શત. VI. 8-1-14.) પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી પૃ. ૪૧–૪૨માં સિંધુ અને સરસ્વતી ઉપરનાં ભિન્નભિન્ન અસુરકુલો ગણાવે છે.સરસ્વતીના તટનાં અસુરકુલો, અણુ, દ્રુહ્યુ, મધુ, તુર્વસુ, પૂરુ એમ ઋગ્વેદ VI.61-12 X. 53-4, I. 108-8 વગેરેના આધારે કહે છે. સરસ્વતી તટનાં કુલોને Main Body of Asuras કહે છે અને આ બન્ને નદીઓ માટે આર્યો સાથે Fight for the waterways (પૃ. ૩૭). કહે છે. અને ફેર એટલો જ છે કે પ્રો. બેનરજી

ગૂજરાત અને વ્યક્તિગત અસુરો

વ્યક્તિગત અસુરોનાં થાણાંઓમાં પણ આ વિભાગમાં નામો મળી આવે છે. મધુ દૈત્યનું મધુપુર ગૂજરાતમાં.૪૧ તાલધ્વજનું તાલધ્વજપુર ગૂજરાતમાં.૪૨ હિડિંબનું હિડિંબવન૪૩ ગૂજરાતમાં. બલિ રાજાને નર્મદાકિનારે ભૃગુકુલના બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞ કરાવ્યો હતો.૪૪ મહિષ જાતિના અસુરોનું અને પાછળથી કરકોટક નાગ–અસુર જાતિનું સ્થાન નર્મદાકિનારે–માહિષ્મતી ઉપર.૪૫ તારકાસુરનું સ્થાન પુરાણ પ્રમાણે ખંભાત પાસે.૪૬ બાણાસુરનું સ્થાન પણ કોઈ દક્ષિણ ગૂજરાતમાં મૂકે છે પરંતુ એ સ્પષ્ટ નથી.૪૭ કાલનેમી, નિમિ, કાલયવન, આદિનાં સ્થળો અરબી સમુદ્રના નાશ પામેલા ટાપુઓમાં હોવાનું સમજાય

સરસ્વતીને કચ્છના રણમાં સિંધુને મળતી કહે છે. અને સિંધુનો એક ફાંટો હાલને સ્થળે વહેતો પણ માને છે. જ્યારે ખરી રીતે સિંધુના બધા ફાંટા કચ્છના રણને મળતા. વિપાશા સ્વતંત્ર કચ્છના રણને મળતી અને સરસ્વતી સ્વતંત્ર દક્ષિણ સમુદ્રને મળતી. આપણા ભૂગોળકારોનો 'મહાર્ણવ' તે અરબી સમુદ્ર અને તેની નીચેનો હિંદી મહાસાગર. બંગાળી ઉપસાગર સાથે બહુ પ્રાચીન સંબંધ નથી. ભારતની ભૂગોળમાં વરાહમિહિર બૃહત્ સંહિતામાં નૈઋત્યમાં જ महार्णवोऽत्रैव એમ કહે છે.

૪૧ મધુમતીપુરી મહુઆને કહે છે. કોઇ મતે મોઢેરા પણ ગણાય છે. એ ચર્ચાને અહીં સ્થાન નથી. બન્ને સરસ્વતીના પ્રવાહ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એ વાત એ લેખ ઉપરથી સમજાશે. મધુ દૈત્ય આનર્ત્ત સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે માટે આગળ લખીશું.

૪૨ તળાજા–તાલધ્વજપુર. જુઓ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅરમાં તળાજા શબ્દ.

૪૩ હિડિંબ વન પાવાગઢ અને ગોધરાનાં જંગલોમાં ગણાય છે. કોઇ કાઠીઆવાડમાં કહે છે. મ્હૈસુર ગેઝેટીઅર મ્હૈસુરમાં આવેલા ચીતલદુર્ગ તાલુકાના ગામમાં મૂકે છે. રાજશેખર (નવમી સદી) કાવ્યમીમાંસામાં ગૂજરાતની નદીઓ ગણાવતાં મહી અને નર્મદાની વચ્ચે હિડિંબા નામની નદી લખે છે. જેનો હાલ પત્તો નથી. ઢાઢર વગેરે નદીઓની પૂર્વાવતાર કોઇ સ્હેજ મોટી નદી હશે. હાલ ગોધરા જીલ્લામાં 'હડપ' નદીમાં એ નામ જળવાઈ રહ્યું જણાય છે. મહાભારતમાં સહદેવ ગૂજરાતમાં આવ્યા બાદ ઘટોત્કચને (હૈડિંબ) લંકા મોકલે છે અને સ્કંદપુરાણ એના પુત્રનો સંબંધ મહીસાગર સંગમ સાથે જણાવે છે. આ પરંપરાઓ હિડિંબ વનને ગૂજરાતમાં મૂકવા માટે ઠીક ગણાય.

૪૪ ભાગવત સ્કં. ૮. અ. ૧૮ શ્લો. ૨૦–૨૧. ભરૂચમાં વિષ્ણુએ વામનરૂપે પૃથ્વી માગી ને લેતી વખતે વિરાટ રૂપ લીધું એ છેતરપંડી માટે બલિએ ટોણું માર્યું પણ વચન પાળ્યું. બલિએ દૈત્યોને કહ્યું કે જે કાલ આપણા પક્ષમાં હતો તે દેવોના (આર્યોના) પક્ષમાં ગયો છે. કાલને આધીન બધા છે.

૪૫ N. De's Geographical Dictionary of Ancient India: P. 119-120. મ્હૈસુરને મહિષાસુરપુર અને માહિષ દેશ ઠરાવવા મ્હૈસુર ગેઝેટીઅરના લેખક ડૉ. રાઈસ વગેરે એ પ્રયત્ન કરે છે. તેની વિરુદ્ધ ચર્ચા કરી છે અને તે ખરી છે. અશોકે પોતાનો માણસ મોકલેલો અને મહાભારત આદિના આધારથી અનૂપ દેશની રાજધાની માહિષ્મતી, અને ત્યાં મહિષ દેશ એમ પુરવાર થયું છે. એને મહેશ્વર–મહેશ્વરપુર પણ કહે છે. મહી અને નર્મદાની વચ્ચેનો એ દેશ વિશેષ. તારકાસુરને મહિષ અસુરો મદદમાં આવેલા તેમનો દેશ. પાર્જીટર ત્યાં પાછળથી કરકોટક નાગો આવ્યા અને રહ્યા એમ લખે છે. અસુર જાતિનો પ્રવાહ અહીંથી દક્ષિણમાં મ્હૈસુરમાં જઇને વસ્યો અને એ દેશનું નામ મહિષાસુરપુર–મ્હૈસુર પડ્યું.

૪૬ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. સ્તંભતીર્થે મહીસાગર સંગમ–નાગરખંડ. તામ્રવતી નગરી. બન્ને રીતે ખંભાત.

૪૭ બાણાસુરનું સ્થાન હિંદના ચારે છેડે અને વચ્ચે ગમે ત્યાં દરેક પ્રાંતવાળા મૂકે છે. શ્રી નંદલાલ દેની Geo. Dic. of An. Indiaમાં લગભગ છથી આઠ જગ્યાએ બાણાસુરનું સ્થાન કહે છે. એમાં મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણે ત્રિપુર નર્મદા કિનારે આવેલું તે બાણાસુરનું નગર એમ કહે છે. એ જ શોણિતપુર. મધ્ય હિંદ, આસામ, હિમાલય–કમાઉન જીલ્લો, મદ્રાસ બધે એ સ્થાન મૂકેલું છે. બાણાસુર બલિનો પુત્ર કહેવાય છે અને અસુરોની સામાન્ય પરંપરા પ્રમાણે એ પશ્ચિમ હિંદમાં જ હોય. પણ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને બધે લઈ જવાની આપણા લોકની રીત છે. મદ્રાસ પાસે મહાબળિપુર કહે છે તે બલિનું સ્થાન મનાય છે. પરંતુ તેનું ખરૂં નામ મહામલ્લપુરમ્ છે.

છે.[૪૮] પૌલસ્ત્યો–રાવણ આદિ રાક્ષસ જાતિના અસુરોનું સ્થાન લંકામાં. લંકાનો સ્થળ નિર્ણય વાદગ્રસ્ત હોઈ અહીં કરવો જરૂરનો નથી. પરંતુ હાલનો સીલોનનો ટાપુ લંકા નથી અને લંકા દક્ષિણ સમુદ્રમાં કોઈ સ્થાને હોવું જોઇએ એવો વિદ્વાનોનો મત છે.[૪૯] આ લંકામાં જવા માટે ઉત્તર હિંદમાંથી મુખ્ય ધોરી રસ્તો ગૂજરાતનાં બંદરોએ થઇને હતો.[૫૦] આમ અસુર કુલોના મોટા ભાગનો સંબંધ આપણા કિનારા સાથે હતો. વ્યક્તિગત અસુરોમાં જાતિઓના મિશ્રણ વખતે પ્રસિદ્ધ મથુરાનો કંસ, મગધનો જરાસંધ અને પ્રાગ્જ્યોતિષ (આસામ) નો ભગદત્ત, અને ચેદીનો શિશુપાલ એટલા ગૂજરાતથી વેગળા હતા. મથુરાથી તો જમના મારફતે સરસ્વતીમાં થઈ ગૂજરાતના કિનારા સાથે સીધો સંબંધ સુલભ હતો.[૫૧] એટલે જ પુરાણો અને મહાભારતાદિમાં યાદવો અને પાંડવોનું મથુરા, અને હસ્તિનાપુર તથા ઇંદ્રપ્રસ્થથી દ્વારકા આવવું વારંવાર સહેલાઇથી થઈ શકતું.

અસુર સંસ્કૃતિ ગૂજરાતથી દક્ષિણમાં ગઈ

પશ્ચિમ હિંદ–ગૂજરાત બાજુનાં અસુરોનાં મૂળ થાણાંઓમાંથી અસુરો અને એમની વધીઘટી સંસ્કૃતિ હિંદના પૂર્વ અને દક્ષિણ ભાગોમાં ગઈ એ સ્પષ્ટ છે.[૫૨] મ્હૈસુરમાં અસુરોની જે પરંપરા અને સ્થળો બતાવાય

---

૪૮ સહદેવે દિગ્વિજય (દક્ષિણ) કરતી વખતે ભરૂચ બાજુ આવ્યા પછી સમુદ્રના ટાપુઓના વતની અસુરો પાસે કર ભાગ લેવા દૂતો મોકલ્યા. કાલયવન આદિ એ બાજુના ટાપુઓના હતા.

૪૯ આ બાબતની ચર્ચા માટે શ્રી નંદલાલ દેની Geo. Dic. of An. Indiaમાં લંકા શબ્દ જુઓ. વળી Indian His. Qur.માં આ ચર્ચા થએલી છે. એક મત અમરકંટક આગળ લંકા અને બીજો માલદ્વીપ આગળ કહે છે. સીલોન લંકા નથી એમ ઘણા પુરાવા મળે છે. સીલોનનું પૌરાણિક નામ તામ્રપર્ણ દ્વીપ છે. એ પછી લાટ દેશના સિંહબાહુના પુત્ર વિજયે, અને બીજે મતે સિંહલકુમારે એનું નામ સિંહલદ્વીપ પાડ્યું. એ નામ પણ પ્રાચીન છે. લંકાનું નામ સિંહલદ્વીપ પડ્યું એ વાત ભ્રમમૂલક છે. રામાયણ દશરથ રાજાના વખતમાં લંકામાં રાવણ અને સિંહલદ્વીપમાં બીજો રાજા કહે છે. પરંતુ પૌરાણિક ભૂગોળ પુરાણો કરતાં વધારે ચોક્કસ લખનાર વરાહમિહિર (પાંચમી સદી) દક્ષિણના દેશો ગણાવતાં अथ दक्षिणेन लंका એમ શરૂ કરી પછી થોડા દેશ ગણાવી સિંહલ ગણાવે છે. એટલે સિંહલદ્વીપ–સીલોન અને લંકા જુદા સમજાય છે. વધુ ચર્ચા ઇન્ડીઅન હીસ્ટોરીકલ ક્વાર્ટરલીમાં બીજા મતના નિરાસ કરીને કરેલી છે. અને એ લેખક લક્ષદ્વીપ માલદ્વીપમાંથી એકને લંકા કહે છે. ગમે તેમ પણ બે દેશ જુદા છે. વરાહમિહિર લંકા અને ઉજ્જનની રેખા (longitude) એક કહે છે જ્યારે સીલોન તો તેનાથી બહુ પૂર્વમાં આવે. સ્કં. પુ. કૌ. ખંડ ૩૯માં પણ સિંહલ અને લંકા જુદાં કહ્યાં છે.

૫૦ મહાભારત સભાપર્વમાં દક્ષિણનો દિગ્વિજય કરી ભરુકચ્છ આવેલા સહદેવે લંકાના રાજાનો કર લેવા ઘટોત્કચને મોકલ્યો.

૫૧ જમના સરસ્વતીને મળતી હતી તે માટે સરસ્વતીના પ્રવાહનો લેખ જુઓ.

૫૨ Asura in India: P. 69. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી લખે છે કે અથર્વવેદના સમયમાં (જેને એ બ્રાહ્મણસમયની લગભગ મૂકે છે) અસુરો મધ્ય દેશ થઇને પૂર્વ તરફ ગયા. 'They had left the North and the West far behind.' અથર્વ. X. 1-6માં અંગિરસોને માટેના ઉલ્લેખમાં 'પ્રતીચીન' શબ્દના યુરોપીય વિદ્વાનોએ કરેલા અર્થો અસંગત જણાવી એનો સીધો અર્થ પશ્ચિમના એવો કરે છે." Pratichi (Av. X. 1-6) is an indication that the Asuras had travelled beyond the Sarswati. અથર્વવેદ. XII. ૧–૫માં પ્રાચીનસમયમાં પૃથ્વી ઉપર દેવોએ અસુરોને હરાવ્યા એમ કહ્યું છે. એ પૃથ્વી કે જ્યાં મનુષ્યો પહેલાં જન્મ્યાં. આગળ પૃ. ૭૭માં આ પ્રમાણે લખે છે: "Asura in his greatness and decline has been traced above from the Indus Valley to the east of India from the Arabian Sea to the Bay of Bengal. He came from 'across the sea of salt water', and carried gradually his headquarters on the 'Ganges & Jumna'." यथा देवा असुरेषु श्रद्धा मुग्रेषु चक्रिरे (ઋ. X. 151-3) એ આધારે આર્યો પણ પ્રથમ એમને માન આપતા. શ્રી બેનરજી શાસ્ત્રી દક્ષિણે લંકા, પૂર્વે મગધ

છે તે મૂળ ગૂજરાતના અસુર સ્થળો છે.[પ૩] અગસ્ત્યે સરસ્વતીતટેથી દક્ષિણમાં જઈ ત્યાં ધર્મપ્રચાર

અને આસામ, ઉત્તરમાં તક્ષશીલા, એ બધે અસુરો સિંધુમુખ અને સરસ્વતીના પ્રદેશમાંથી ફેલાયા એમ સાબીત કરે છે. (પૃ. ૩૩). પૃ. ૮૭માં મહા. આદિ. ૬૩–૭; મત્સ્ય. ૪૩; વિષ્ણુ. ૪–૧૧; હરિવંશ ૧–૩૩; વાયુ. ૯૪; વગેરે બીજા આધારોથી યદુઓ અસુરો હતા એમ સિદ્ધ કર્યું છે. પૂરુઓ વૈદિક સાહિત્યમાં અસુરો છે એમ પણ સિદ્ધ કર્યું છે તે આગળ જોયું. યદુઓની સત્તા ગૂજરાતથી મથુરા સુધી હતી એમ પણ સિદ્ધ કર્યું છે. (પૃ. ૮૩) પૃ. ૮૫માં હરિવંશની યદુઓ માટેની પરંપરા પાણિનિથી જૂની છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. (જોકે હરિવંશ પાણિનિ પછી ભલે લખાયું હોય) એ પછી આશ્વલાયન ગૃહ્ય સૂત્રનો મહાભારતનો ઉલ્લેખ અને હરિવંશ એની પૂરવણી એ બધું બતાવીને યદુઓની પૌરાણિક પરંપરા વૈદિક સમય સુધી પહોંચે છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ VIII ૧૪ ઉપરથી અસુરો મધ્ય દેશની નૈઋત્યે હતા એવું સૂચન મળે છે એમ પણ કહે છે. પછી લખે છે કે "The Harivansha (૯૪) gives their exact situation–Yadu's father Haryasiva married to the daughter of Asura Madhu called Madhumati, founded a new kingdom called Anarta & Surashtra, and also known as Anup on the beautiful sea-beach. Thus the Yadus must have crossed over the sea to their west. And without doubt it is the Arabian Sea." પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી યદુઓને ગૂજરાતમાં ઉપરની ચર્ચા મુજબ મૂકે છે તે બરોબર છે. એ લોક અરબી સમુદ્રની બીજી બાજુથી આવ્યા તે માન્યતાની ચર્ચા આગળ કરેલી છે. યદુનો બાપ હર્યશ્વ કે યયાતિ એ વાદગ્રસ્ત બાબત અહીં ચર્ચીશું નહિ. બન્ને રીતે એ અસુર જાતિનો ઠરે છે. યયાતિનો સંબંધ પણ પશ્ચિમ હિંદ સાથે છે. આવી જાતની ગૂંચો પુરાણોમાં છે. મધુ દૈત્ય યદુઓનો સગો. શ્રીકૃષ્ણ પોતે મધુ ઉપરથી માધવ કહેવાય. અને મધુને માર્યો માટે મધુસૂદન. આ બધી ગૂંચવણના ઉકેલ પાર્જીટરની રીતે કરવાના છે. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી નાગપુર મ્યુઝિયમમાં બેબીલોનની Adad (Hadad જે માટે પરિશિષ્ટ અમાં લિંગપૂજા–સ્કંભ વગેરેના લેખમાં ચર્ચા કરી છે)ની એક મહોર (seal) જડી છે એ ઉપરથી પશ્ચિમ એશિયાની અસર બતાવે છે. મોહેન–જો–ડેરોએ એ વાત સાબીત કરી છે. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીએ ભૃગુઓ યદુ, તુર્વસુ, પૂરુ આદિ પાંચ જાતિઓના સંબંધી છે એમ પુરવાર કરીને (પૃ. ૫૭ થી ૭૦) ભૃગુ, અથર્વણ અને અંગિરસ્ એ શબ્દો એક જ વ્યક્તિ માટે છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. એ આખી ચર્ચામાં ઉતરાય તેમ નથી. અથર્વવેદ અસુરોનો વેદ. એ વેદ ઘણો જૂનો અને અથર્વવેદ પોતે સ્કંભ સૂક્ત (X. ૭)માં કહે છે તેમ બધા વેદમાં પુરાણો છે. લો. મા. તિલક ભાંડારકર મેમોરિયલ વૉલ્યુમમાં અથર્વવેદનું પશ્ચિમ એશિયાનું સામ્ય એક લેખ દ્વારા બતાવ્યું છે. એ વેદના કર્તા ભૃગુ. ભૃગુના કુલનું નામ અંગિરસ્ અને એમણે પ્રસરાવેલા મતનું (cult) નામ અથર્વ. એટલે એ મતના અથર્વણ કહેવાય. ચ્યવનને ભાર્ગવ કહે છે પરંતુ ચ્યવન પોતે જ ભૃગુ છે એવો મત પણ છે. દધ્યંચ્ અથર્વણ છે. અથર્વવેદને અંગિરસ્ ભૃગુનું નામ મળીને બીજા વેદોથી ભિન્ન વ્યક્તિગત કર્તાપણું એ વેદને મળેલું છે. આ વેદને વૈદિકોએ પાછળથી સ્વીકાર્યો. ત્યાંસુધી વેદત્રયી હતી. શ્રી જ્યોતીંદ્ર મોહન ચૅટરજી કૃત Ethical conception of the Gathasમાં પણ આ બાબત ચર્ચા રહેજ જુદી રીતે કરે છે અને જરથોસ્તી ધર્મને અંગિરસ્ વેદ ગણે છે. એઓ એક સમાન પ્રાચીન ધાર્મિક સંસ્કૃતિના ત્રણ ભિન્ન રૂપના ત્રણ મહાન પ્રચારક પયગંબરો ગણાવે છે અને નરનારાયણના નારાયણ મુનિ એ પોતે જ પારસીઓના પયગંબર જરથોસ્ત એમ સિદ્ધ કરી, પહેલા પયગંબર ભગવાન નારાયણ જરથોસ્ત, બીજા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગોવિંદ અને ત્રીજા ભગવાન તથાગત ગૌતમ (બુદ્ધ) એમ કહે છે. ત્રણેએ એક જ ધાર્મિક સંસ્કૃતિ ભિન્નભિન્ન રૂપે કહી. આમ આખી હિંદુ સસ્કૃતિની જન્મભૂમિ પશ્ચિમમાં છે. તે ઈરાનમાં જન્મી કે હિંદની પશ્ચિમમાં તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ખરી રીતે ભારતની પશ્ચિમ સરહદ અનિશ્ચિત છે. ભૃગુઓ અથર્વવેદના કર્તા હોય અને ચ્યવન પોતે ભૃગુ હોય તો પછી પશ્ચિમ હિંદ–આનર્ત્ત–માં પૌરાણિક પરંપરા એમને મૂકે. પશ્ચિમ એશિયા સુધી એક સંસ્કૃતિ હતી એ સિદ્ધ વાત છે તો તેનો જન્મ ક્યાં એ જ નક્કી કરવાનું છે. હિંદમાંથી એ કેમ ન ગઈ હોય? અને એ આખી અસુર સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ નહિ તો એક વખતનું કેન્દ્ર ગૂજરાત કાઠીઆવાડનો કિનારો કેમ ન હોય? આ બાબતો અથર્વવેદની કે તેના કોઈ ભાગની રચના પણ ક્યાં થઈ હશે તે નથી સૂચવતી?

પ૩ Mysore Gaz. I. P. 273-76. મ્હૈસુર રાજ્યમાં કમ્મસંદ્ર નામનું ગામ છે તેનું પ્રાચીન નામ સ્તંભોદધિ છે. ત્યાં

કર્યો.૪૫ બંગાળી ઉપસાગર ઉપર અસુર સંસ્કૃતિ અરબી સમુદ્ર ઉપરથી ગઈ. આ સંસ્કૃતિ કાળે કરીને મલાયાના ટાપુઓ સુધી પ્રસરી.૫૫ બલિનું સ્થાન જાવા પાસે ગયું.૫૬ કંબોજ હિંદની પશ્ચિમેથી બ્રહ્મદેશની દક્ષિણ-પશ્ચિમે ગયું.૫૭ ખંભાતના અખાત ઉપરનું તામ્રલિપ્ત બંગાળના ઉપસાગર ઉપર ગયું.૫૮

અસુરો અને શિવપૂજા

આ અસુર સંસ્કૃતિના પ્રચારની એક મુખ્ય બીના તે શિવ અને સ્કંદની પૂજા અને તેનો વિસ્તાર. દેવી-પૂજા પણ આમાં ગણી શકાય. ઋગ્વેદમાં રુદ્ર છે જેમાંથી ઐતિહાસિક શિવનું સ્વરૂપ થયું એમ મનાય છે. એ મૂળ અગ્નિ ઉપરથી થવાનું પણ મનાય છે.૫૯ લિંગપૂજા અનાર્યોની હતી, વેદમાં એની નિંદા છે એમ પણ કહે છે.૬૦ એ લિંગપૂજા દાસલોકોની હતી એમ એક મત છે. પાછળથી જે મિશ્રણ થયું તેમાં વૈદિક રુદ્ર અને અનાર્યોની લિંગપૂજા મિશ્ર હિંદુ સમાજની પૌરાણિક શિવપૂજા સાથે મળી ગઈ.૬૧ આમ હોવા છતાં ઋગ્વેદનો રુદ્ર એ આર્યોનો દેવ નથી, પણ અસુરોનો દેવ છે. વેદમાં નીંદેલી લિંગ-પૂજા એ દાસલોકોની હતી કે અસુરોની એ સ્પષ્ટ થતું નથી.૬૨ પરંતુ લિંગાકાર વસ્તુઓની પૂજા પશ્ચિમ

અગસ્ત્યે વાતાપી રાક્ષસને પચાવ્યો એમ કહે છે. ગૌતમ અને કણ્વનાં નામ પણ ત્યાં કાવેરી તટે બતાવે છે. અગસ્ત્ય તામીલ અને કણ્વ તેલુગુ ભાષાના કર્તા ગણાય છે. ત્યાં હરિહર ગામમાં ગુહાસુર, ચિતલ દુર્ગમાં હિડિંબાસુર, અને ચામુંડીની ટેકરી-માં મહિષાસુરનું સ્થાન કહે છે. પરશુરામે દરિયો હઠાવી ત્યાં સાત કોંકણ, કરાટ–વિરાટ–મહારાટ, કોંકણ, હૈગ, તુલય, કેરલ —બનાવ્યાં. ત્યાં સોરાબ (Sorab) તાલુકો છે તેને જમદગ્નિની સુરભિનું સ્થાન કહે છે. સુરભિનું સોરાબ થઇ ગયું. ચંદ્રગુટ્ટી પાસે રેણુકાનું મંદિર. કોલાહલમ્મા (કોલાર) પાસે કાર્તવીર્ય અર્જુનને પરશુરામે માર્યો. 'હીરયુગલપુરમાં પરશુનું મંદિર એનું પ્રાચીન નામ ભાર્ગવપુરી. એ ગામમાં જન્મેજયે સર્પયજ્ઞ કર્યો એમ કહી ત્યાં યુ. સે. ૮૯ (ઈ. પૂ. ૩૦૧૨)નો લેખ બતાવી બ્રાહ્મણોને દાન મળ્યાનું કહે છે. મ્હેસુર ગેઝેટીઅરનો લેખક પોતે જ એ લેખ બનાવટી ધારે છે. આ બધી વિગત ઉપરથી જણાશે કે પરંપરાઓ ગૂજરાત બાજુથી કેવી રીતે મ્હેસુર બાજુ ગઈ છે, અને તેને કેવાં રૂપ મળે છે. આ પરંપરાઓ મ્હેસુરથી ગૂજરાતમાં આવી એમ કોઈ કહે તો તે આખા ઇતિહાસથી અવળું છે.

૫૪ આ બાબત સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. ડૉ. કૃ. આયંગરના S. Indian Culture પૃ. ૧૮ જુઓ.

૫૫ Asura in India: P. 33.

૫૬ જાવા પાસે બલિ નામનો ટાપુ જ્યાં હિંદ બહાર હિંદુ ધર્મની આજે એક જ જગ્યા ગણાય છે.

૫૭ કૅમ્પોડીઆ.

૫૮ Asura in India: P. 121-123. Pre-Aryan Pre-Dravidian Maritime people of Indiaની બાબત લખતાં લખે છે: "This Pre-Aryan Pre-Dravidian Civilization extands at least from Kamboja in the North west is Cambodge in Indo China, from Tamluk in the gulf of Cambay to Tamluk in the gulf of Bengal." તામલુક તામ્રલિપિનું પ્રાકૃત નામ છે. પ્રો. બેનરજી Weberના Ind. Stud. ને આધારે લખે છે. ખંભાતનું તામ્રલિપિ નામ બીજા સ્વતંત્ર આધારથી આગળ આપણે સિદ્ધ થયું તે જોયું છે.

૫૯ Bhandarker's Shaivizm બુ. કે. શાસનકૃત. શૈવ સંપ્રદાય.

૬૦ એજ જુઓ. વેદમાં શિશ્નદેવાઃ ને દૂર રાખવા ઇંદ્રને પ્રાર્થે છે. (ઋગ્વેદ).

૬૧ Asura in India: P. 14, 17. રુદ્ર, શિવ ને લિંગપૂજા ભેગી થઈ ગયાના બીજા પણ ઘણા પુરાવા છે. રુદ્ર અ-સુરોનો દેવ છે તે માટે પૃ. ૧૫માં ચર્ચા કરી છે. રુદ્રને ભેષજ કહે છે અને ભૈષજ્ય એ અસુરોની વિદ્યા હતી. આર્યો વૈદકથી અજ્ઞાન હતા. વૈદક, સ્થાપત્ય, જ્યોતિષ વગેરે અસુરોની વિદ્યાઓને અસુરમાયા કહેતા. ઋગ્વેદ ૨–૩૩–૭માં રુદ્રને જલાશ કહ્યો છે તે જલસંબંધી ભૈષજ્યને લગતું એમ પ્રો. બેનરજી માને છે. એકંદરે રુદ્રનો સંબંધ જલ સાથે છે તેનો એ વિશેષ પુરાવો છે.

૬૨ ઋગ્વેદમાં શિશ્નદેવાઃ શિશ્નપૂજકોની નિંદા છે તે આર્યેતર વર્ણની છે. દાસોની છે એમ જે મનાય છે તે માટે આધાર નથી.

એશિયાના દેશોથી હિંદુસ્તાન સુધી સર્વવ્યાપી હતી એ તો સ્પષ્ટ જણાય છે. મોહેન-જો-ડેરોનાં ખંડેરોમાંથી પશુપતિ શિવની અગર જેમાંથી ઐતિહાસિક શિવપૂજા નીકળી એવા તદ્રૂપ દેવની મૂર્તિઓ અને શિશ્ન આકારનાં લિંગો બન્ને નીકળેલાં છે.[૬૩] એ સ્થળે અસુરો અને દાસો રહેતા હોય અને બન્નેની ભિન્ન પૂજાની વસ્તુઓ હોય એ જેમ શક્ય છે તેમ અસુરોની કોઈ જાતિ લિંગપૂજા પણ કરતી હોય એ પણ શક્ય છે. પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે અસુરો શિવપૂજક છે. નાગલોકો જે અસુરોનો એક ભાગ છે તેઓ આદિલિંગ હાટકેશ્વરના પૂજકો છે.[૬૪] એટલે શિવ અને લિંગ બન્ને પૂજા કદાચ અસુરોમાં પણ હોય. પાશુપત સંપ્રદાય ઇ.સ. ની શરૂઆત પહેલાં ઉત્પન્ન થયાનું મનાય છે.[૬૫] મોહેન-જો-ડેરોનાં અવશેષોમાં જે ત્રિમૂર્તિ,[૬૬] શિવની મૂર્તિ અને લિંગો નીકળ્યાં છે એ શિવ અને લિંગની પૂજાઓ એટલા જૂના સમયમાં હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. શિવની મૂર્તિ આસપાસ પશુઓ રાખેલાં છે તેથી પશુપતિ નામનું સૂચન કરે છે. વળી એ મૂર્તિની કેડે એક ચિહ્ન છે તે જો કંદોરાનો છેડો ન હોય તો ઊર્ધ્વ મેઢ્ર હોવાનું મનાય છે.[૬૭] આ બધું એ સમયે શિવ અને લિંગપૂજા ઐતિહાસિક શિવ જેવી નહોતી એમ માનીએ તોપણ એ પૂજાઓ જેમાંથી નીકળી એનાં પૂર્વસ્વરૂપ જેવી હતી એટલું તો ચોક્કસ છે. પાશુપત મત શરૂ થયાનો જે સમય કહીએ છીએ તે લકુલીશાચાર્યના સમયને આધારે કહીએ છીએ. પરંતુ પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે લકુલીશ પાશુપતાચાર્ય તો શિવના છેલ્લા અવતારરૂપ છેવટના આચાર્ય ગણાતા હતા. એ પહેલાં ઘણા આચાર્યો થયાનું જણાવેલું છે.[૬૮] તો પછી પાશુપત મત અગર તો એ મતના પૂર્વાવતારરૂપ મત

પ્રો. બેનરજી પણ એમ જ માને છે. શિશ્નપૂજકો બાંધેલા કિલ્લા–શહેરમાં રહેતા એમ પણ વેદના એ ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે. રુદ્ર–શિવ અસુરોના ખાસ દેવ છે એમ પુરાણો વગેરે ઉપરથી સિદ્ધ થયા પછી, અને સ્કંભની અથર્વવેદની ભાવના સ્પષ્ટ થયા પછી અસુરોની જ કોઇ જાતિ લિંગપૂજક કેમ ન હોય? નાગલોકો લિંગપૂજક હતા એમ માનવાને કારણ છે; અને મોહેન–જો–ડેરોમાંથી લિંગો નીકળ્યાં છે. પશ્ચિમ એશિયામાં શિશ્નપૂજામાંથી ઉદ્‌ભવેલી સ્તંભપૂજા વગેરેની ચર્ચા કરેલી છે. સ્કં. પુ. કૌ.૩૯માં પાતાળમાં દૈત્યો, નાગો રહેવા છતાં હાટકના લિંગના પૂજક નાગોને કહ્યા છે.

૬૩ જુઓ માર્શલના મોહેન–જો–ડેરોના ગ્રંથના પહેલા ભાગનું ધર્મ ઉપરનું પ્રકરણ અને તેને લગતાં ચિત્રો.

૬૪ સ્કંદપુરાણનો આ બાબતનો ઉલ્લેખ પાતાલના લેખમાં આપ્યો છે. રા. માનશંકરભાઇએ નાગરોત્પત્તિના લેખમાં આ બાબતના ઉલ્લેખ કરેલા છે.

૬૫ Bhandarker's Shaivizm (શૈવાઝમ).

૬૬ આ ત્રિમૂર્તિ તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવની ત્રિમૂર્તિ નહિ. એ પાછળનો ખ્યાલ છે. પહેલાં શિવને ત્રણ માથાં કરતા. એવી શિવમૂર્તિઓના ઉલ્લેખ ડૉ. ગોપીનાથ રાવના Elements of Hindu Iconographyમાં આપેલા છે. આબુ પાસે દેવાંગણમાં એવી ત્રિમૂર્તિનું મંદિર છે.

૬૭ Marshall: Mohenjo Daro & Indus: P. 51. એમાં એ મૂર્તિનું બધું વર્ણન આપેલું છે.

૬૮ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૪૦. આમાં શૈવયોગીઓનાં નામ કહ્યાં છે. છેલ્લા લકુલીશ કાયાવરોહણમાં થશે એમ કહ્યું છે. અહીં ખંભાતના ગુપ્ત ક્ષેત્રને માટે રુદ્રક્ષેત્ર શબ્દ વાપર્યો છે તે ખાસ નોંધવા જેવો છે. કાયાવરોહણ નર્મદા તીરે છે. ત્યાં લિંગ-પૂજાના ખાસ પ્રચારને લીધે નર્મદાના કંકર એટલા શંકર ગણાય છે. જુઓ સ્કં. પુ. કેદારખંડ અ. ૩૧. શ્લો. ૧૦૩. અહીં નર્મદાના કંકર શંકર તુલ્ય એમ કહે છે ને આગલા શ્લો. ૧૦૨માં બધાં લિંગમાં બાણલિંગ ઉત્તમ એમ કહે છે. સ્કંદનું એ વચન છે. અથર્વવેદ ૪–૬–૪માં અપસ્કંભ નામનો શબ્દ વાપરે છે એનો અર્થ જુદોજુદો કરેલો છે. એ ખરો અર્થ લુપ્ત થયાનું સૂચવે છે. બ્લુમફીલ્ડ એનો અર્થ બાણ (arrow) કરે છે. (Vedic Index) એને છેડે વિષ છે એમ કહેલું છે. આ શિવ-લિંગનું કોઈ સ્વરૂપ હોય? અને એનો સલિલમાં ઊભેલા હિરણ્યવેતસ સ્કંભ ગુહ્ય પ્રજાપતિ સાથે સંબંધ હશે? ખેતરમાં મર્યાદા-ચિન્હ બાણ કરે છે તે, ક્ષેત્રપાલ, ક્ષેત્રપાલનો શિવ સાથે સંબંધ, અને લિંગને બાણ કહે છે તે એ બધાંનો કાંઈ સંબંધ હોય

વેદકાળ સુધીનો જૂનો હતો એમ આ ઉપરથી જણાય છે; અને અસુરોમાં એ પૂજા હશે એમ પણ સમજાય છે. નર્મદાકિનારે લકુલીશ પાશુપતાચાર્યનું સ્થાન, ગૂજરાતનો કિનારો પાશુપતોના જોરવાળો, અને સિંધુ નદી ઉપર આ વસ્તુઓ નીકળી એ બધું ઘણું સૂચક છે. અસુરો નાગો વગેરે લોકોનું રહેઠાણ અને શિવપૂજાનું આદ્યસ્થાન હિંદનો આ પશ્ચિમ કિનારો હતો એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. શિવનો સંબંધ પર્વત સાથે પાછળથી થએલો છે પરંતુ મૂળ સંબંધ જળ સાથે છે એ ભૂલવું જોઇએ નહિ.૬૯

અસુરો અને સ્કંદપૂજા

શિવપુત્ર સ્કંદ–કાર્તિકેય એ હિંદુ દેવોમાં બહુ ગુંચવણવાળી વ્યક્તિ છે. એના જન્મ માટે પુરાણોમાં જે વાતો આપી છે તેના વિરોધો જોતાં છતાં એનો શિવ સાથે કાંઇક સંબંધ છે એટલું તો વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ એની જાતિ માટે અને કુલ માટે કાંઈ નિશ્ચય ન હોવાથી એને શિવપુત્ર કહ્યો જણાય છે. શિવ-પાર્વતિ, અગ્નિ, ગંગા અને કૃત્તિકાઓ; એ ચારેનો એ પુત્ર ગણાય છે.૭૦ એનો અવતાર તારકાસુરને મારવા માટે થયો છે.૭૧ એને લગતી પૌરાણિક પરંપરાઓ એને સરસ્વતીના તટપ્રદેશમાં મૂકે છે.૭૨ પુરાણોમાં મોટામાં મોટું સ્કંદપુરાણ એના નામ સાથે જોડાયું છે. એમાં માહેશ્વર ધર્મોનો પ્રચાર સ્કંદે કર્યો એમ લખે છે.૭૩ સાત દિવસના બાળકે દેવસેનાનું આધિપત્ય લઇને મહીસાગર–ખંભાત–આગળ તારકાસુરને

તો કોઈ વિદ્વાન પ્રકાશ નાખશે. આદ્યલિંગ હાટકેશ્વર અને લિંગપૂજાની બાબત વધુ ભોગવતી વાળા પરિશિષ્ટમાં જુઓ.

૬૯ પાતાલના લેખમાં શિવનાં જળને લગતાં નામો જુઓ. જલાશ શબ્દ પણ એ સૂચવે છે. અહિર્બુધ્ન્ય રુદ્રનું એક નામ છે તે ઋગ્વેદ પ્રમાણે જલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શિવને પર્વત સાથે સંબંધ હોવાનું કાંઇ જડયું નથી એમ મોહેન-જો-ડેરોના લેખક પૃ. ૫૬માં લખે છે. ગૂજરાત કાઠીઆવાડને કિનારે વેદકાલમાં અસુરોનો નિવાસ અને આર્યેતર પૂજાઓ અને પાછળથી પાશુ-પતોનો નિવાસ (પૌરાણિક સમયમાં) એટલે ધર્મશાસ્ત્રોએ એ બાજુ જવામાં પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું. સરસ્વતી બ્રહ્માવર્તમાંથી એ બાજુ આવી એટલે નિષાદ દેશમાં જવાથી નાશ પામી. શૂદ્ર આભીરના પ્રતિદ્વેશથી નાશ પામી એમ મહાભારત (શલ્ય-પર્વ)માં કહ્યું છે. શૂદ્ર આભીર દેશો આનર્ત સૌરાષ્ટ્રના સાંનિધ્યમાં વરાહમિહિરે કહેલા છે.

૭૦ Elements of Hindu Iconography Vol. II. Part II. PP. 415-21. એમાં પુરાણોને આધારે સ્કંદના માતાપિતા કોણ એ ચર્ચા કરેલી છે. અને ડૉ. ગોપીનાથરાવ એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે સ્કંદની જાતિ માટે ગુંચવણ ઊભી થઇ છે. 'Thus then it will be seen a sort of confusion arose about the real parentage of Skanda.' (પૃ. ૪૨૦). ઇલોરાની ગુફાઓમાં રામેશ્વરના મંદિરમાં શિવનાં પાર્વતી સાથે લગ્ન થતા દેખાવની 'કલ્યાણસુંદર-મૂર્તિ' (તામીલમાં કલ્યાણમ્ એટલે લગ્ન) નું શિલ્પ કોતરેલું છે. એમાં શિવ પાર્વતી સાથે લગ્ન કરે છે તે વખતે સાથે ગણેશ અને કાર્તિકેય પણ ઊભા છે! ડૉ. ગોપીનાથરાવ (એ જ. Vol. II. Part I. P. 350.) એમ માને છે કે આ બે દેવો પણ અનાદિ કાળથી હતા અને પાછળથી શિવપાર્વતીના પુત્રો કહેવાયા.

૭૧ સ્કં. પુ. કૌ. ખંડના ઉલ્લેખો જોયા. બીજા બધા પૌરાણિક ઉલ્લેખો એ વાત કહે છે તે જોયું. સ્કંદનું એક નામ જ તારકારિ છે અને પ્રતિમાવિધાન પ્રમાણે એ સ્વરૂપની ભિન્ન મૂર્તિ યોજાય છે.

૭૨ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૪૭. पुराकिलगुहो विद्वान् पुण्ये सारस्वते तटे ॥ भूतप्रेतपिशाचानामाधिराज्येऽभिषिच्यत ॥८५॥ स च सर्वाणि भूतानि मर्यादा मवधारयत् ॥ આ ઉલ્લેખ સ્કંદનો સરસ્વતી તટ સાથે સંબંધ જોડવા ઉપરાંત સરસ્વતી તટે ભૂતપિશાચો વગેરેની વસ્તી અને એનો સ્કંદ રાજા એમ બતાવે છે. ભૂતપિશાચો તે અસુરો પાછળના બ્રા-હ્મણોએ નાદેલા અને Demonsના અર્થમાં ગણાયા તે લેવાના છે. મહાભારત શલ્યપર્વ પણ સ્કંદનો સરસ્વતી તટ સાથે સંબંધ જોડે છે.

૭૩ સ્કંદપુરાણ. વ્યંકટેશ પ્રેસ આવૃત્તિમાં પ્રસ્તાવનામાં બૃહન્નારદીય પુરાણનો ઉતારો. "यत्र माहेश्वरा धर्माः षण्मुखेन

માર્યો એ આખી કથાના પડ નીચે મિશ્રણ થતા પહેલાંના અને સંક્રાંતિકાળના શૈવ અસુરો અને વૈદિક આર્યોના યુદ્ધની ઐતિહાસિક તત્ત્વવાળી કથા ઢંકાએલી લાગે છે. સ્કંદને શિવભક્ત તારકને માર્યાનો પસ્તાવો થાય છે.૭૪ સ્કંદ ઐતિહાસિક મનુષ્ય હોય અને વીર પૂજાય છે તેમ પૂજાતો હોય કે પછી ઈંદ્રાદિની પેઠે દેવ જ હોય અને એને નામે યુદ્ધ લઢાયું હોય એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ એ ગમે તે હોય છતાં પોતાની ભૂમિમાંથી અસુરો અને નાગોની સાથે એને દક્ષિણમાં જવું પડયું, અને આજે ઉત્તર હિંદ કે ગૂજરાતમાં એને કોઈ પૂજતું નથી. એને કુમાર ધારે છે ને સ્ત્રી એનું દર્શન કરી શકતી નથી. જ્યારે દક્ષિણમાં એ મુખ્ય દેવ તરીકે પૂજાય છે અને એનું માન એના પિતા શિવ કરતાં પણ વધારે છે; એને કુંવારો રાખવાને બદલે બે સ્ત્રીઓ પરણાવે છે, અને સ્ત્રીઓ દર્શન કરી શકે છે. એક જ દેવ માટે રિવાજનો આટલો બધો ફેર કેમ?૭૫ દ્રાવિડ દેશમાં એનાં અનાર્ય નામો પણ છે.૭૬ પરંતુ નવાઈ જેવું તો એ છે કે એને નાગપૂજા સાથે જોડે છે, અને એનું સુબ્રમણ્ય નામ નાગનું નામ પણ કહે છે.૭૭ આ સાથે સુબ્રમણ્ય સહસ્રનામમાં આપેલાં

प्रकाशिताः"॥ પ્રભાસખંડ દ્વારકા માહાત્મ્યમાં પણ સ્કંદપુરાણ આખું સ્કંદે બ્રહ્મપુત્ર ભૃગુને કહ્યું, ભૃગુએ અંગિરસ્‌ને કહ્યું, એણે ચ્યવનને કહ્યું, એણે ઋચીકને કહ્યું એમ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયું. આ વચનમાં ઐતિહાસિક કાંઈ નથી. સ્કંદ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય કે દેવ હોય તોપણ તે ભૃગુ-ચ્યવન જેટલી પ્રાચીન વ્યક્તિ નથી, પરંતુ પુરાણકાર એને દેવ ગણી જે ઋષિઓએ એ પરંપરા પ્રાપ્ત કરી તેમાં ભૃગુ આદિ આગળ જોએલા આપણા પ્રાંત સાથે સંબંધ ધરાવતા ઋષિઓનાં નામ ગણાવે છે એ માત્ર સૂચક છે. અને માહેશ્વર ધર્મનો પ્રચાર ક્યાંથી થયો તે સૂચવે છે.

૭૪ જુઓ સ્કં. પુ. કૌ. ખંડ અ. ૩૨ અને ૩૩. એક વખત તો શિવભક્ત જાણી સ્કંદે તારકને માર્યો નહિ. પછી વિષ્ણુના કહેવાથી માર્યો ત્યારે પસ્તાવો થયો. તેની શાંતિ માટે લિંગ સ્થાપ્યાં. કેદારખંડ અ. ૨૯ શ્લો. ૭૬માં તો તારકાસુર દેવોને કહે છે કે 'તમે આ કુમારને મારી સામે શા માટે ધર્યો છે?' એ બતાવે છે કે કુમારને સેનાપતિ બનાવવામાં કાંઇક ભેદ છે જે ખુલે ત્યારે સમજાય. એમ કહેવાય છે કે હૂમાયૂંના એના ભાઈઓ સાથેના યુદ્ધમાં નાનો અકબર એના કાકાના હાથમાં હોવાથી એને કોટ ઉપર બેસાડ્યો જેથી હૂમાયૂંના લશ્કરનાં તીર બંદૂકો અકબરને વાગવાના ભયથી યુદ્ધ ઉપર અસર થાય. આ દાખલાથી અહીં અવળું હોય. આર્યેતર જાતિના કોઇ બહુ લાગવગવાળા કુટુંબના બાળકને આર્યો પોતાના શત્રુઓની સામે ધરીને લઢવા આવ્યા હોય એમ બને. પરંતુ આ અનુમાનને ઉપરના કેદારખંડના સંદિગ્ધ વાક્ય સિવાય બીજો ટેકો નથી.

૭૫ ગૂજરાતમાં સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી સ્કંદના મંદિરમાં જઈ શકતી નથી. બંગાળમાં હલકી સ્ત્રીઓ એને પૂજે છે એમ ડૉ. ગોપીનાથરાવ કહે છે. ગૂજરાતની કથાઓમાં સ્કંદને કુંવારો માને છે અને ગણેશને બે સ્ત્રીઓ માને છે. દ્રાવિડ દેશમાં ગણેશ કુંવારો અને સ્કંદને બે સ્ત્રીઓ છે. આ દેવસેના અને દૈત્યસેના એમ મનાય છે તે રૂપક માત્ર છે. દ્રાવિડો વલ્લી નામની અનાર્ય સ્ત્રી સાથે પણ એનો સંબંધ જોડે છે અને વલ્લીકલ્યાણસુંદર એનું નામ કહે છે. દેશિક સુબ્રમણ્ય નામનું સ્કંદનું સ્વરૂપ શિવને પણ સ્કંદ બોધ દે છે તેનું છે. મદ્રાસ ઈલાકામાં સ્કંદનો મોટો મહિમા છે અને એનાં મોટાં સ્વયંપ્રધાન મંદિરો છે. એના વરઘોડા બન્ને સ્ત્રીઓ સાથે નીકળે છે.

૭૬ મુરગન-મલ્લી-વલ્લીકલ્યાણસુંદરમ્ વગેરે એનાં અનાર્ય નામો છે. આર્ય નામો સ્કંદ, કાર્તિકેય, ગુહ, ષણ્મુખ, અગ્નિભૂ, તારકારિ, કુમાર, પાર્વતીસુત વગેરે છે.

૭૭ Vogel: Indian Serpent Lore: P. 272 દક્ષિણ કનાડા પ્રાંતમાં પશ્ચિમ ઘાટના એક શિખર ઉપર નાગનું મંદિર છે. તેનું નામ સુબ્રમણ્ય છે. સુબ્રમણ્ય શબ્દનો અર્થ serpent-king નાગરાજ એમ કરેલો છે. પર્વતનું નામ પુષ્પગિરિ અને તેની તળેટીમાં ગામ છે તેનું નામ પણ તીર્થ ઉપરથી સુબ્રમણ્ય છે. એ સ્કંદનાં નામોમાંનું એક છે. અને દ્રાવિડ દેશમાં સ્કંદ મોટેભાગે એ નામે જ ઓળખાય છે. આ સાથે સ્કંદના નામોમાં જે સર્પ-નાગને લગતાં નામો છે તે સરખાવવાં. વળી ડૉ. ગોપીનાથરાવ એમના પ્રતિમાવિધાનના ગ્રંથમાં સ્કંદના સ્વયંપ્રધાન મંદિરમાં કરવાની પરિવાર દેવતાઓની મૂર્તિઓની યાદીઓ કુમારતંત્રના આધારે આપે છે. પરિવારદેવતા ૮, ૧૨, ૧૬, ૩૨ એમ કરે છે. તેમાં નીચેનાં નામો નોંધવા

સ્કંદનાં નામોમાં ભોગીશ્વર, ભોગિન્, ભોગવત્, મહોરગ, સર્પરાજ, ઉરગેશ્વર, પન્નગ, વગેરે નામો ખાસ નોંધવા જેવાં છે. શિવનો નાગ સાથે સંબંધ જાણીતો છે. પણ શિવનાં નામોમાં આ નામ નથી. પરંતુ સ્કંદના આ નામો તો જાણે એ નાગજાતિનો કોઈ વીર હોય તેવાં જ છે. તારકાસુરને માર્યાનું એને નામે પ્રસિદ્ધ થયું એ ભેદ તો ખુલે ત્યારે સમજાય, પરંતુ એમાં ભેદ છે તે એટલું તો સમજાય છે. અને ધાર્મિક યુદ્ધની કોઈ વિચિત્ર ગુંચવાએલી પરંપરા ગૂજરાતના કિનારેથી દક્ષિણમાં ગઈ એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ખંભાત આગળ તારકાસુરવધ સ્કંદે કર્યો. એ સ્થળનું નામ કુમારિકાક્ષેત્ર. દક્ષિણમાં હિંદુસ્તાનને છેક છેડે કુમારિકાનું સ્થાન અને પ્રસિદ્ધ મંદિર. કન્યાકુમારિકાના એ સ્થળની તદ્દન પાસે તીરૂચેન્દૂરમાં સ્કંદનું મોટું ધામ; અને ત્યાં સમુદ્ર કિનારે મહેન્દ્રપુર ગામ–જે દરિયામાં લુપ્ત થયું છે એમ મનાય છે–ત્યાં આગળ સ્કંદે તારકાસુરને માર્યો એવી કથા દક્ષિણમાં ચાલે છે.૭૮ બંને જગ્યાએ તારકાસુરને માર્યાની જગ્યા ગુપ્ત અથવા લુપ્ત થઇ છે એમ કહે છે. આ બધું હિંદુસ્તાનમાં જાતિઓ મિશ્રણ પછી આર્યેતર જાતિઓ સરસ્વતીના કિનારા છોડી નાઠી અને વિચિત્ર રીતે મિશ્રણ થએલા રિવાજો અને પૂજાઓ સાથે લેતી ગઈ એમ બતાવે છે. હિંદુસ્તાનના ઈતિહાસમાં અનેક કારણોને લીધે અનેક ભ્રમણયુગો આવ્યા છે. એમાંના ઘણાખરા ભ્રમણયુગોમાં ગૂજરાતના કિનારાએ અગત્યનો ભાગ ભજવેલો છે એમ માન્યા વગર ચાલે તેમ નથી.૭૯

જેવાં છે:—યક્ષેન્દ્ર, રાક્ષસેન્દ્ર, પિશાચેન્દ્ર, ભૂતરાટ્, ગંધર્વ, કિન્નર, દૈત્યનાયક, દાનવાધિપ. બીજી યાદીમાં:—સૂર્ય, શાસ્ત, યમ, સપ્તમાતૃકા, વરુણ, અગસ્ત્ય, નારદ, દુર્ગા વગેરે છે. ત્રીજી યાદીમાં:—હાથી, બ્રહ્મા, અગસ્ત્ય, નારદ, વગેરે ૧૬ છે. ચોથી યાદીમાં ઉપરના ઉપરાંત ૩૨ કરવા માટે વાસુકિ, અષ્ટાવક્ર, ભૃંગી (ભૃગુ ?) દક્ષ, શુક, ભૂ વગેરે ઉમેરે છે. સ્કંદના આ પરિવારદેવતાઓ એનો અસુરો–દૈત્ય દાનવો; નાગો વગેરે સાથે સંબંધ વ્યક્ત કરે છે અને તેમાં અગસ્ત્ય અને નારદનાં નામ નોંધવા જેવાં છે. નારદ અને અગસ્ત્યનો ગૂજરાતના કિનારા સાથેનો સંબંધ આગળ જોયો છે. સ્કંદના પરિવાર દેવતાનાં નામોમાં દૈત્યનાયક દાનવા ધિપ વગેરે નામો એ જાતિનો શત્રુ નહિ પણ તેમનો નાયક તેમનો અધિપતિ સૂચવે છે ઉપર સરસ્વતીતટે ભૂત પિશાચના રાજ્યનો અધિપતિ તેને કહ્યો તે પણ સૂચક છે. આ જાતિના લોક દક્ષિણમાં જઈ પોતાના વીરની પૂજા સાથે લઈ ગયા અને ઉત્તરમાં તે પૂજા લુપ્ત થઈ. ડૉ. ગોપીનાથરાવ આગળ પુરાણને આધારે સૂર્ય પૂજાનું તત્ત્વ પણ સ્કંદપૂજામાં આવી ગયું છે એમ લખે છે અને સ્કંદની તામીલ દેશમાં થતી પૂજાની સ્તુતિઓનો દાખલો ટાંકે છે. સ્કંદના દ્વારપાલો તરીકે રાજ્ઞ એ સૂર્ય છે અને સૌશ એ શિવ છે એમ કહે છે. દક્ષિણમાં સૂર્યપૂજા સ્વતંત્ર રીતે નથી. ગૂજરાતમાં પહેલાં બહુ હતી અને હાલ પણ કોઈ કોઈ સ્થળે છે. એટલે સ્કંદની સાથે આ પૂજા દક્ષિણમાં જઇ મિશ્રણ થઇ ગયું હોય એમ સંભવે.

૭૮ સ્કંદનાં પરાક્રમોને લગતી દક્ષિણમાં આખી યે પરંપરા સ્કંદપુરાણના કૌમારિકાખંડ કરતાં જુદી છે. દ્રાવિડોને કહીએ છીએ કે સ્કંદે તારકાસુરને ગૂજરાતમાં ખંભાત આગળ માર્યો એમ સ્કંદપુરાણમાં લખ્યું છે તો એ લોકો આશ્ચર્યથી ચકિત થઇ જાય છે.

૭૯ શૈવો–પાશુપતોનો પ્રચાર ગૂજરાતના કિનારા ઉપર થયો એ જોયું. સ્કંદ એ ધર્મના પ્રચારમાં કોઇ કાળે કોઈ જાતનો ભાગ લીધો હશે એમ સમજાય છે. આ બધું દક્ષિણમાં ગયું. ધર્મશાસ્ત્રો જે સમયમાં રચાયાં તે સમયે આ બ્રાહ્મણો અને વૈદિકો તથા શૈવોની મારામારીઓ ચાલતી હોવી જોઇએ. એટલે જ સરસ્વતી જ્યાં નાશ થઇ તે શૂદ્ર આભાર નિષાદ આદિ અને પાછળથી सिंधु सौवीर सौराष्ट्रान् तथा चात्यन्तवसिन: એ વગેરે દેશોમાં જનારાને ફરી સંસ્કાર કરવો એમ શાસ્ત્રવચન છે. બ્રાહ્મણો સુદ્ધાં વૈદિક ધર્મ છોડી શૈવ ધર્મમાં ગયા, દક્ષે કરેલી શિવની નિંદા, શિવને યજ્ઞભાગ નહોતો મળતો વગેરે કથાઓ વૈદિકો અને પાશુપતોના ઝગડા વ્યક્ત કરે છે. એનું સવિસ્તર વર્ણન ડૉ. ગોપીનાથરાવનાં ગ્રંથમાં ભા. ૨. ગ્રંથ ૧ લા મ પૃ. ૫૦થી ૫૫માં જોવું.

અસુરો અને દેવીપૂજા

અહીં અસુરોની એક બીજી પૂજા–દેવીપૂજા–માટે કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. વૈદિક આર્યોમાં દેવીપૂજાનું સ્થાન બહુ ગૌણ છે. આર્યો અસુરો અને દેવીપૂજાનો વિષય બહુ વિસ્તારથી ચર્ચવા જેવો છે પરંતુ તેને અહીં સ્થાન નથી. દેવીપૂજા મૂળથી આર્યેતર વર્ણની છે. આર્ય જનસમાજ મૂળથી પિતૃપ્રધાન છે–Patriarchal–અસુર જનસમાજ મૂળથી માતૃપ્રધાન છે,–Matriarchal–એટલે અસુરમાં પુરુષદેવો કરતાં સ્ત્રીદેવીનું મહત્ત્વ વધારે છે.૮૦ પશ્ચિમ એશિયાથી પશ્ચિમ હિંદ સુધીની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં આવેલી પૂજાનું મહત્ત્વ સિદ્ધ થએલું છે.૮૧ એટલે હાલ શક્તિસંપ્રદાય અને દેવીપૂજા જે રીતે ચાલે છે તેનું મૂળ સ્વરૂપ અસુર લોકોની પ્રાચીન દેવીપૂજામાં હોય એમ સમજાય છે.૮૨ આ રીતે જોતાં ચંડીએ દૈત્યોને માર્યા એ વાત તારકને સ્કંદે માર્યો એટલી જ વિચિત્ર લાગે છે. જાતિઓના મિશ્રણ પછી જ આ વાત ઉત્પન્ન થએલી જણાય છે; અને વિસ્તારના ભયથી એ ચર્ચા અહીં થઈ શકે તેમ નથી.૮૩ દેવીપૂજાનું

---

૮૦ Asura in India. P. P. ૧૦૧થી 135 પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીએ આ બાબત બહુ વિસ્તારથી અને મનનયોગ્ય ચર્ચા કરી છે. આ લેખમાં એ લાંબી ચર્ચાને સ્થાન નથી. આખી યે ચર્ચા બહુ રસમય છે. વૈદિક દેવીઓ અસુરોની અને પશ્ચિમ એશિયાની દેવીઓ સાથે સામ્ય, વગેરે ચર્ચા પણ કરી છે.

૮૧ Marshall Mohanjo Daro. Vol. I. chapter on Religion.

૮૨ એ જ I. P. 57. ધર્મ ઉપરનું પ્રકરણ જુઓ. મોહેન-જો-ડેરોની મહોર છાપો ઉકેલવાને કેટલાક પ્રયત્ન થયા છે. એમાં સંતોષકારક કયો પ્રયત્ન તે તો ભવિષ્ય કહેશે. ઈ. સ. ૧૯૩૨ના Indian His. Qur. માં શ્રીયુત ડૉ. પ્રાણનાથે એ લિપિ ઉકેલવા નવો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેનો બીજો ભાગ જોવા જેવો છે. એમાં શિવ અને દેવીપૂજા વિષે ઉલ્લેખો છે. એ તપાસવાનું આ સ્થાન નથી. એ લિપિમાં એ લેખકને ગૌરીશ, નાગેશ, નગેશ, શિશ્ન, હ્રીઁ, ક્લીઁ, શ્રીઁ. વગેરે બેસાડ્યું છે અને સુમેરિયન દેવદેવી ઉપર પણ લખેલું છે. તાંત્રિકપૂજાઓ ઉપર પણ પ્રકાશ નાખ્યો છે. મોહેન-જો-ડેરોના લેખકો ગૂજરાત અને દ્રાવિડ દેશની દેવીપૂજાનું મૂળ સિંધુની સંસ્કૃતિની દેવીપૂજામાં જુએ છે. આ પૂજાઓ પાછળની શાકતોની પૂજાઓથી જુદી છે. પરંતુ શાકતોની પૂજાનું મૂળ એમાં હોય. આવી ગ્રામદેવતાઓ ગૂજરાત અને દક્ષિણમાં ઘણી છે,અને એ બધી આર્યેતર છે. કુટુંબ કુટુંબ અને ગામ ગામની જુદી દેવીઓ છે. ગૂજરાતમાં આવી દેવીઓનાં મંદિરો ઘણાં છે. તેમનાં નામો આર્યભાષાનાં નથી પણ અનાર્ય મૂળ સૂચવે છે. સ્કંદપુરાણમાં કૌમારિકાખંડમાં કુમારિકાક્ષેત્ર અથવા સ્તંભતીર્થની આસપાસ એવી દેવીઓનાં નામો આપ્યાં છે. અ. ૪૭માં ગુહે. (સ્કંદ) સિદ્ધાંબિકાઓ સ્થાપી અને નારદે દક્ષિણમાં તારા સ્થાપી. ભાસ્કરા, યોગનંદિનીનાં નામો આપેલાં છે. તે પછી નારદે નવદુર્ગા સ્થાપ્યાનું લખે છે. એમાં ત્રિપુરા અને કોલંબાનું નામ છે. કપાલેશ્વરી સુવર્ણાક્ષીનાં નામ પણ છે. (અ. ૬૨) વટયક્ષિણી–વડૂચીની ઉત્પત્તિ પણ ત્યાં કહેલી છે. નારદે સ્થાપેલી કુલ ચૌદ સિદ્ધાંબિકાઓ લખી છે. અ. ૬૫માં લોહાણસ્થ ક્ષેશ્વરી, વત્સરાજના નામ ઉપરથી વત્સેશ્વરી; આ વત્સેશ્વરી અટ્ટાલજગ્રામ પાસે વત્સરાજ અટ્ટાલયા નામની રાક્ષસીને મારશે ત્યાં છે. આ ગામ તે હાલનું અડાલજ કહેવાય છે. એટલે અહીં કૌમારિકાક્ષેત્રની હદ અડાલજ સુધી લીધી. આગળ મહીસાગરની પાસે ધર્મારણ્યક્ષેત્રમાં એ સ્થળ છે એમ લખ્યું છે એથી અડાલજ સિદ્ધ થાય છે. ગય નામના દૈત્યને મારવાથી ગય ત્રાડેશ્વરી થશે. આ ગત્રાડ ગામ અમદાવાદ પાસે છે ત્યાં છે. અહીં દૈત્યને મારવાની વાત રિવાજ પ્રમાણે પુરાણકારે નાખી છે. બાકી આ બધી ગ્રામ દેવતાઓ છે. હાલ ખોડિયાર, વિસત વગેરે ઘણી માતાઓ ગૂજરાતમાં આર્યેતર મૂળ સ્વરૂપમાં દેવીપૂજાનું સૂચન કરે છે. દ્રાવિડ દેશમાં આનું ઘણું સામ્ય છે. પરંતુ હિંદના બીજા પ્રાંતોમાં નથી. બીજા પ્રાંતોમાં પાછળથી થએલી શાસ્ત્રોક્ત દેવીઓ પૂજાય છે. જે ગૂજરાતમાં પણ છે. પ્રો. બેનરજી તો કાલી, દુર્ગા વગેરે પણ અસુરોના સંબંધની ગણે છે. પરંતુ મોહેન–જો–ડેરોના લેખકો એ દેવીઓથી આ ગ્રામદેવતાઓને જુદી પાડે છે.

૮૩ પ્રો. બેનરજી લખે છે કે સ્ત્રીસન્માનની ભાવના આર્યોમાં નહોતી પણ અસુરોમાં હતી. કારણ અસુરજનસમાજ માતૃ-

કેન્દ્ર આજે બંગાળમાં છે. પણ જે આર્યેતર જાતિઓની દેવીપૂજા હતી તેના મૂળ સ્વરૂપનાં ચિન્હો તો હાલ ગૂજરાત અને પશ્ચિમ હિંદને કિનારે દ્રાવિડ દેશ અને મલબાર બાજુ જ છે.૮૪

અસુરો અને બર્બર જાતિ ગૂજરાતમાં

આ ચર્ચા પૂરી કરતાં પહેલાં એક બીજી વાત કહી દેવી પડે તેમ છે. એ આપણા પ્રાંતના કેટલાક ભાગમાં ચાલતી બળીઆ દેવની પૂજા અને બાધા. સ્કંદપુરાણમાં આ પૂજાની ઉત્પત્તિ મહીસાગર સંગમે થઈ એમ કહે છે. ભીમસેન પાંડવના પુત્ર ઘટોત્કચ હૈડિમ્બ જે પ્રાગ્જ્યોતિષ પુરની કામકટંકટા નામની રાક્ષસીને પરણ્યો હતો તેનો પુત્ર બર્બરિક થયો.૮૫ એ મહા પરાક્રમી થયો અને મહાભારત યુદ્ધ પછી શ્રીકૃષ્ણના વચનથી બાળકોના રોગ માટે એનું મસ્તક પૂજાય છે એવી કથા છે.૮૬ આપણા લોકો બળીઆ થાય છે ત્યારે બળીઆ દેવની બાધા રાખે છે. બળીઆ થાય ત્યારે સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાંતમાં શીતલાની બાધા રખાય છે. ફક્ત ગૂજરાતના અમુક ભાગમાં જ આ રીતે પુરુષદેવ—બળીઆ—પૂજાય છે. આ બર્બરિક એ પણ આર્યેતર વર્ણના કોઈ વીર પુરુષની પૂજા હોય અને એનો પાંડવો સાથે સંબંધ જોડી દેવાયો હોય એમ સમજાય છે. પણ તે હૈડિંબ હોવાથી અસુરના સંબંધનો તો ખરો જ. કાઠીઆવાડમાં બાબરીઆવાડ જિલ્લો, બાબરા ગામ વગેરેને આ બર્બર જાતિ સાથે સંબંધ છે.૮૭ એ જાતિના કોઈ

પ્રધાન હતો. આ બાબતના એમણે આપેલા દાખલા લંબાણના ભયથી નહિ જોઇએ. પરંતુ એક વાત નોંધવા જેવી છે. રાવણને કવિએ ખરાબ ચીતર્યો છે. પરંતુ સીતા અને રામમાં દૈવી અંશ ઇતિહાસની ખાતર બાજુએ રાખી જોતાં શું જણાય છે? રાવણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે. એ બહુ બળવાન રાક્ષસ કુળનો રાજા હતો. એ ધારત તો સીતાજીને અંતઃપુરમાં મોકલી શકત. પણ તેમ ન કરતાં અશોકવાડીમાં રાખી. યુદ્ધ થયું તો પણ સીતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઇ જાતનો જુલ્મ કર્યો નથી. એ રાવણને માટે ઓછું વખાણવાલાયક નથી. આર્ય રામચંદ્રે લોકાપવાદના ભયના બહાને પવિત્ર સીતાજીને વનમાં મોકલ્યાં! પછી કવિ એ બાબત બચાવ ગમેતેમ કરે. મિશ્રણ પછી આર્યોનું જોર થતાં હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીસમાજ દબાઇ ગયો. ગૂજરાતમાંથી દક્ષિણ અને મલબારમાં એ સમાજ ગયો ત્યાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કાંઈ જુદી રહી છે.

૮૪ આ અસુર માતૃપ્રધાન જનસમાજનાં ચિન્હો દક્ષિણ અને મલબારમાં છે. મલબારમાં તો વારસો પણ છોકરીના વંશમાં જાય છે. એ માટે ત્યાં મરુમક્કટ્ટયમ્ નામનો કાયદો પણ છે. મામાનો વારસો ભાણેજને મળે છે, રાજાની રાણી તે તેની બહેન. તેના પુત્રને રાજ્ય મળે. અને બનેવી તે માત્ર બહેનનો પરિણીત સ્વામી. રાજા તેનો ભાઈ. રાજાના પુત્રને માત્ર એના મામાની જમીન ભોગવવાની. અસુરોમાં ભાઈબહેનોમાં લગ્ન થતાં એનું આ ચિન્હ છે. એ માટે અસુરલગ્નોની ચર્ચા પ્રો. બેનરજીએ કરેલી છે. દક્ષિણમાં મામાની છોકરીને ફોઇનો છોકરો હકથી પરણે છે તે પણ આ રિવાજનું ચિન્હ છે. આર્યોના સંસર્ગથી મૂળ રિવાજમાં હાલ છે તે ફેર થયા. મલબારમાં લગ્નબંધન શિથિલ છે. સ્ત્રી જ મુખ્ય વ્યક્તિ છે. એક પત્નીને કાયદા પ્રમાણે બહુ પતિ કરવા એ અસુર રિવાજ હતો. દ્રૌપદીને પાંચેને પરણાવવા માટે એ પ્રાચીન કૌટુંબિક રિવાજ યુધિષ્ઠિરને યાદ હતો એવો મહાભારતમાં શ્લોક છે. આજે એ રિવાજ હિમાલયના કેટલા ભાગ અને મલબાર તથા ટોડા લોકોમાં છે.

૮૫ સ્ક. પુ. કૌ. ખંડ. માં આ કથા અ. ૫૯થી ૬૬માં આપેલી છે.

૮૬ સ્કં. પુ. કૌ. ખંડ. અ. ૬૬.

૮૭ પદ્મપુરાણ ઉત્તર ખંડ. અ. ૧૦૧માં રાહુ શિવ પાસે જાય છે એવા વર્ણનના પ્રસંગમાં શ્લો. ૩૫માં લખે છે કે राहुर्विमुक्तो यस्तेन सोऽपतत् बर्बर स्थले ॥ अतःसर्ववर्बरोद्भूत इति भूमौप्रथांगताः ॥ એની અનુક્રમણિકામાં राहोर्बर्बदेशोद्भवत्वकथनम् ॥ એમ લખ્યું છે. આ બર્બર દેશ વરાહમિહિર બૃહત્સંહિતામાં હિંદની નૈર્ઋત્યે લખે છે. બર્બરિકનું માથું શ્રી કૃષ્ણના વચનથી પૂજાય છે તે આજે બળીઆકાકાનું માથું પૂજાય છે તેથી સમજાય છે. રાહુનું પણ એકલું માથું છે એમ કહેવાય છે. બર્બર દેશના સાહચર્યથી રાહુ અને બર્બરિક સાથે કાંઈ સંબંધ હશે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કાઠીઆ

વીર પુરુષે ગૂજરાતના કિનારા ઉપર ખંભાતના સ્થળે કાંઈ પરાક્રમ કર્યું હશે તેથી એની પૂજા શરૂ થઈ હોય. એ જાતિએ પછી કાઠીઆવાડમાં વાસ કર્યો એમ જણાય છે. પશ્ચિમ હિંદના આ તરફના કાંઠે બર્બરોનું થાણું ઈ. સ.ની શરૂઆતથી હતું એમ ગ્રીક ઉલ્લેખોથી જણાય છે.[૮૮] બર્બરો આર્યેતર જાતિના હતા એ તો સ્પષ્ટ છે. એમના સ્થાનને લીધે અસુર જાતિના પણ હોય. બર્બરિક–બળીઆ દેવની પૂજા ફક્ત ગૂજરાતમાં છે એ સૂચક છે. પુરાણો બર્બરિકને દેવી અને શિવપૂજક કહે છે.

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી એટલું જણાશે કે પ્રાચીન સમયમાં ગૂજરાતકાઠીઆવાડથી સિંધ સુધીનો કિનારો અસુર જાતિઓના તાબામાં હતો; અને શિવપૂજા–લિંગપૂજા–દેવીપૂજા–સ્કંદપૂજા–એ બધી પૂજાઓની ચોક્કસ જન્મભૂમિ ગમે તે જગ્યાયે હોય પણ અસુરો દ્વારા એનો ફેલાવો પશ્ચિમ હિંદના આ કિનારા ઉપરથી હિંદના બીજા ભાગોમાં થયો.[૮૯]

વાડમાં બાબરીઆ લોકો એક વખત બળવાન હતા. બર્બરોને છેલ્લા વશ કરવામાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનું નામ પ્રસિદ્ધ છે, એ વાત લોકકથામાં બાબરાભૂતને નામે જાણીતી છે. બાબરા ગામ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પ્રમાણે અર્જુનપુત્ર બભ્રુવાહનનું ગણાય છે. એ માત્ર અવાજ સાદ્રશ્યથી થયું હશે. બળીઆદેવની પૂજા-બર્બરિક-રાહુ વગેરેને કેટલો ને કેવો સંબંધ હશે તે સ્પષ્ટ કહેવું મુશ્કેલ છે.

૮૮ ટૉલેમી અને પેરીપ્લસ બર્બરી અને બર્બરીકાન કહે છે અને એને સિંધુમુખ પાસ મૂકે છે. બર્બર દેશ પંજાબની ઈશાને અને કોંકણની ઉત્તરે પણ કોઇ મૂકે છે. બૃહત્સંહિતા નૈર્ઋત્યે મૂકે છે. Bom. Gaz. I. Part I. P. 174-75માં ડૉ. બુલરની લાંબી નોંધ આપેલી છે. તેમાં પણ આ મારે ચર્ચા કરેલી છે. ગમે તેમ પણ બર્બર દેશ ગમે ત્યાં મૂકાતો હોય છતાં આજે તો કાઠીઆવાડમાં બાબરીઆવાડમાં એ નામ જળવાઈ રહ્યું છે. હિંદી બર્બરોને આફ્રિકાના બર્બરો સાથે સંબંધ હશે કે નહિ એ કહી શકાય નહિ. બર્બરોને રાક્ષસ–મ્લેચ્છ જાતિના સિદ્ધરાજના સમયમાં માનેલા છે. Bom. Gaz. IX. Gujarat Hindu Population. P. 266. બાબરીઆનો સંબંધ આહીર સાથે છે.

૮૯ કેટલાક એમ માને છે કે પ્રાચીન કાળમાં ગૂજરાતનું ઠામઠેકાણું નહોતું. પરંતુ એ ભ્રમ છે. ગૂજરાત નામ ગમે ત્યારે પડ્યું હોય પરંતુ બીજે નામે એ ભૂમિ ઉપર શૂન્ય જ હતું એમ કહેવું તે સત્ય નથી. એમ કહેનારા બૌદ્ધ સાહિત્યમાં હિંદના બીજા ભાગ જેટલા આપણા આ ભાગનાં નામ આવતાં નથી એ ઉપરથી એમ માને છે આમ છતાં પણ શૂર્પારિક, ભૃગુ-કચ્છ આદિને લીધે કિનારો તો પ્રાચીન કાળમાં વસવાટ વાળો હતો એમ કબૂલ કરે છે. ગૂજરાતના ભાગમાં વસ્તી નહોતી કે એ ભાગ પ્રસિદ્ધ નહોતો એમ કહેવાને નકારાત્મક દલીલ સિવાય બીજી દલીલ બતાવતા નથી. આપણી પ્રાચીન ભૂગોળમાં સ્થળોનાં નામ વારંવાર બદલાયાં છે. એટલે પ્રાચીન નામ કયાં હશે એ શોધ્યા વગર દેશનું ઠામઠેકાણું નહોતું એમ કહેવું વ્યાજબી નથી. 'સરસ્વતીનો પ્રવાહ', 'પાતાલ' અને 'અસુરો' એ ત્રણ લેખોની ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે હિંદના કોઈ પણ ભાગ કરતાં ગૂજરાત, સિંધ, અને પંજાબનો ભાગ–નામ ગમે તે હોય તોપણ–પહેલો સુધરેલો હતો. મોહેન–જો–ડેરોના લેખકોએ ત્યાં નીકળેલી અદ્‌ભૂત સંસ્કૃતિનું ક્ષેત્ર નર્મદા કિનારાથી સિંધુમુખની પશ્ચિમ સુધી હતું એમ સિદ્ધ કર્યું છે. એ આ વાતની ખાતરી આપે છે.

પરિશિષ્ટ ૩

ભોગવતી અને પાતાલ

એની સાથે ગૂજરાતના કિનારાનો સંબંધ

ખંભાતનું ભોગવતી નામ

ખંભાતનાં અનેક નામમાં એક નામ ભોગવતી પણ છે. નામોની ચર્ચા આગળ 'અભિધાન'ના પ્રકરણમાં અને પરિશિષ્ટ અમાં કરી છે. કેટલાંક નામ કેવળ વિશેષણ માત્ર પણ છે. કેટલાંકનાં કારણો મળે છે, અને કેટલાંકનાં મળતાં નથી. ત્રંબાવટી નામનું કારણ ખરૂં અને દંતકથાનું બંને મળે છે તે આગળ જોઈ ગયા. પરંતુ ભોગવતી[1] નામનું કારણ મળતું નથી. તેમજ એ નામ કોઇ સ્થળે વપરાયું હોય એમ પણ જણાયું નથી. ભોગવતી નામ ફક્ત ત્રંબાવટીની પેઠે લોકપરંપરામાં ચાલ્યું આવેલું છે એ સિવાય કાંઈ મળતું નથી. ત્રંબાવટીની પેઠે કોઈ ગ્રંથમાં નામ મળતું નથી. એ નામ વિશેષણ હોય એમ પણ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. એટલે બહુ ભોગવિલાસ ભોગવાય એવું શહેર એમ કહેવાને આધાર નથી. ભોગ-વિલાસની વિપુલતાવાળાં હિંદુસ્તાનમાં ખંભાતથી મોટાં ઘણાં શહેરો હતાં. પરંતુ એમાંથી કોઈનું નામ ભોગવતી પડેલું જણાયું નથી. તો પછી ખંભાતનું નામ વિશેષણ તરીકે ભોગવતી લેવાનું કારણ નથી. ભોગવતી નામ જૂની લોકપરંપરામાં ચાલ્યું આવેલું છે અને તે કાંઈ પણ મુદ્દા વગર તો નહિ કહેવાયું હોય એટલું સમજાય છે. ખંભાતની પૌરાણિક પ્રાચીનતા છે એ તો આગળ જોઈ ગયા. એટલે આ નામ જો ખરેખર પ્રાચીન હોય તો પૌરાણિક પરંપરાની દૃષ્ટિએ એને શોધવું પડે. પુરાણોમાં પાતાલમાં આવેલી નાગલોકોની રાજધાનીને ભોગવતી કહેલી છે. ખંભાતનું નામ લોકપરંપરાથી ભોગવતી કહે છે. પરંતુ કોઈ પુરાણ કે લેખ કે એવા પ્રમાણભૂત સાહિત્યમાં ત્રંબાવટી–તામ્રલિપ્તની પેઠે ભોગવતી નામ ખંભાતને માટે વપરાએલું નજરે પડતું નથી. એટલે અનુમાનને આધારે પૌરાણિક પરંપરાઓનો ટેકો લઈ ભોગવતીને ખંભાત સાથે અગર ગૂજરાતના એ ભાગ સાથે કાંઈ સંબંધ છે કે નહિ તે ચર્ચીએ.

પાતાલ

સરસ્વતીના પ્રવાહની પેઠે ભારતવર્ષની ભૂગોળની બીજી એક વિચિત્ર ઘટના તે પાતાલ. સરસ્વતીનો પ્રવાહ તો ખરો હતો તે ઊડી ગયો અને તેને માટે પુરાણોએ વિચિત્ર વાત જોડી. પાતાલ પુરાણો જેવું ધારે છે તેવું છે જ નહિ, છતાં પૌરાણિક ભૂગોળનો એ એક ભાગ છે એટલો ફેર એ બે ઘટનાઓમાં છે. પાતાલ જે અર્થમાં લેવાય છે તે અર્થમાં તો પૌરાણિક ભૂગોળકારની એ એક વિચિત્ર કલ્પના છે. અસુરો જેમ[2] આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્ય હતા છતાં પુરાણોએ એમને અર્ધ દૈવી મેલી સત્તાવાળા ભયંકર

---

૧ ત્રંબાવતી પિણ કહિયેં, ખંભનગર પિણ લહિયેં. 'ભોગવતી' પિણ હોય નગર લીલાવતી જોય. ઋષભદાસ. ભરતબાહુબલિરાસ.

૨ અસુરો માટેના જુદા પરિશિષ્ટમાં આ ચર્ચા કરેલી છે. છેક અર્વાચીન સમયની વાત કેવી વિચિત્ર રીતે બદલાઈ જાય છે તેનો એક વિચિત્ર દાખલો છે. મદ્રાસમાં હેમ્પડન નામના એક યુરોપિયના નામથી પૂલ બંધાયો તે 'હેમ્પડન બ્રિજ' કહેવાતો. તામીલ ભાષામાં બોલવામાં 'હ' અને 'અ'માં ફેર નથી ગણતા. તેથી 'આમ્ડન બ્રિજ' બોલવાનું. તામીલમાં આમ્ડનનો અર્થ ધાંયજો થાય છે. તેથી મૂળ હેમ્પડન ભૂલાઈ 'આમ્ડન'નું 'ધાંયજાનો પૂલ' પડ્યું. હાલ એ જગ્યાએ જતી ટ્રામ ગાડીઓ

પ્રાણી કલ્પ્યા તેમ પાતાલ એ આપણી પૃથ્વી ઉપરનો જ એક ભૂમિવિભાગ છે છતાં પુરાણોએ એને પૃથ્વીના પડની અંદરનો મુલક કલ્પ્યો. પરંપરાઓ જળવાયા છતાં એના ઉપર કેવાં ભારે પડ ચઢી ગયાં છે એનો આ એક દાખલો છે.

વેદમાં પાતાલ નથી. વૈદિક ભૂગોળનું કેન્દ્રસ્થળ પંજાબ અને બ્રહ્માવર્ત હોવાથી એને ઉદ્દેશીને ભૂમિવિભાગ કહેવાતા હતા.[3] પૌરાણિક સાહિત્યમાં પાતાલ દેખાવા માંડે છે. પૌરાણિક વર્ણનોમાં પાતાલ પૃથ્વીની ઉપરનો જ કોઇ ભાગ છે એમ વારંવાર જણાઈ આવવા છતાં એ પૃથ્વીના પડની અંદર છે અને વિવર–કાણાંમાં થઇને એમાં જવાનો રસ્તો હોય છે એમ લગભગ દરેક પુરાણોએ સ્પષ્ટ કરેલું છે. કૂવા, તળાવ, નદી, સમુદ્રના તળીઆમાંથી પણ પાતાલમાં જવાય છે એવી માન્યતા છે.[4]

પૌરાણિક પાતાલવર્ણન

લગભગ દરેક પુરાણો પાતાલને અસુરોનું રહેઠાણ માને છે.[5] ઋગ્વેદના સમય પછી અસુરો હારી જઈ આર્યોના ધિક્કારને પાત્ર બન્યા તે પછીના સાહિત્યમાં એમના રહેઠાણને માટે આર્ય સાહિત્યમાં હલકો અભિપ્રાય બંધાતો ગયો. આમ છતાં પણ પૌરાણિક પરંપરાએ પ્રામાણિકપણું સાચવ્યું છે, અને તેથી કરીને આવો હલકો અભિપ્રાય સર્વવ્યાપી નથી. આ હલકા અભિપ્રાયનું મૂળ છેક યજુર્વેદ જેટલું પ્રાચીન જણાય છે. યજુર્વેદમાં અસુરોના સ્થાનને અંધકારથી વ્યાપ્ત કહ્યું છે.[6] આ ઉપરથી વધતેવધતે પુરાણોએ પાતાલની વિચિત્ર કલ્પના યોજી છે એમ જણાય છે.

કેટલાંક પુરાણોમાં પાતાલનું સુંદર વર્ણન આપેલું છે. પાતાલમાં સુંદર બાગબગીચા, મહેલો, અને વિહારસ્થાનો છે.[7] સૂર્યનો તાપ નથી છતાં તેજ સારૂં રહે છે.[8] સ્વર્ગ કરતાં એની શોભા ચઢીઆતી

ઉપર Barber's Bridge એવું પાટિયું લગાડે છે. જોકે ત્યાં અમદાવાદના ઍલિસ બ્રિજ પાસે બેસે છે તેમ ઘાંયજા બેસતા નથી. હાલની વાત આમ ફેરવાઇ જાય છે તો સેંકડો વર્ષની પરંપરા બદલાય તેમાં શું નવાઇ.

૩ પતિયાલામાં આવેલા સ્થાનેશ્વર સુધી મધ્ય દેશની હદ ગણાતી. તેની ઉપરનો ભાગ જ ઉત્તર ગણાતો. એટલે મધ્ય દેશ ત્યાંથી સરસ્વતી અને પાછળના ભાગમાં યમુના સુધી ગણાતો. તેની પૂર્વનો બધો ભાગ પ્રાચ્ય દેશ ગણાતો.

૪ નદીમાં ડૂબકી મારી પાતાલમાં ગએલાના દાખલા પુરાણોની કથાઓમાં છે. નાગોના રહેઠાણ તરીકે આ બધાં સ્થાન ઉપરાંત ઝાડ વગેરે પણ ગણે છે. પણ જળ મુખ્ય છે. જુઓ J. Ph. Vogel: Indian Serpent Lore. P. 272. દક્ષિણ હિંદમાં દરેક કૂવા પાતાલનાં દ્વાર કહેવાય છે. ઊંડા કૂવાને ગૂજરાતમાં પણ પાતાલકૂવા કહે છે.

૫ જુઓ મહાભારત ઉદ્યોગપર્વ અ. ૯૭ થી ૧૦૫ નારદનું પાતાલનું વર્ણન. વિષ્ણુપુરાણ (Quoted by Vogel P. 31) ભાગવત સ્કં. ૫. અ. ૨૪. લિંગપુરાણ અ. ૨૭. સ્કંદપુરાણ કૌ. ખં. અ. ૩૯ અને પૌરાણિક કથાકોષ પાતાલ શબ્દ.

૬ શુ. યજુર્વેદ ૪૦–૩. (Quoted by A. Banerjee Shastri in Asura in India) असुर्यानामतेलोकाः अंधेन तमसावृताः ॥ तांस्तेप्रेत्यापिगच्छंति ये के चात्महनो जनाः ॥

૭ જુઓ ભાગવત સ્કં. ૫. અ. ૨૪. પાતાલમાં ગઢ, ઘર, બાગબગીચા, જળાશયો મયદાનવે બાંધેલાં છે એમ લખે છે. નારદે પાતાલનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. જુઓ Vogel. Indian Serpent Lore. P. 31. નારદને ઇંદ્રના સ્વર્ગ કરતાં સારૂં લાગેલું.

૮ Vogel. Indian Serpent Lore. P. 31. કોઈ પુરાણો એમ પણ કહે છે કે અજવાળું નાગોના મણિઓને લીધે રહે છે. (ભાગવત). પરંતુ સૂર્ય છે પણ તેનો પ્રકાશ માત્ર છે, તાપ નથી એ વધારે ખરૂં છે. આનો અર્થ એટલો થઈ શકે કે પાતાલમાં એકદમ બહુ તાપ કે ટાઢ નથી. આ વર્ણન પંજાબ કે દક્ષિણ હિંદ કે તાર્તરીમાં પાતાલ ધારનારાને ટેકો નથી આપતું. એ જગ્યાઓએ ટાઢ અતિશય છે અને તાપ પણ (તાર્તરી સિવાય) અતિશય છે. એટલે સૂર્ય છતાં તાપ ન પડે એવો સમશીતોષ્ણ તો ગૂજરાત કાઠીઆવાડનો દરિયાકિનારો છે.

છે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે.[૯] એને પૃથ્વીના પડની અંદરનું સ્વર્ગ જ કહેલું છે.[૧૦] અસુરોની અનેક જાતિઓ ઉપરાંત નાગલોકોનું પણ એ રહેઠાણ છે.[૧૧] આવા સુંદર વર્ણનની સાથે દેવ–આર્યો–ના દ્વેષીઓનું સ્થાન હોવાથી એની નિંદા પણ થએલી જણાય છે. પ્રશંસા કરતાં નિંદા પાછળથી થએલી હોવાથી લોકહૃદયમાં નિંદા વધારે વસેલી છે. આ કારણથી પાછળના ભાષાશાસ્ત્રીઓ 'પાપ કરવાથી જ્યાં પડાય છે તે પાતાલ' એવો અર્થ કરવામાં પ્રેરાયા છે.[૧૨] પરંતુ એ જ ભાષાશાસ્ત્રીઓ અને નીંદનારાં પુરાણો પાતાલને ખરા સ્વરૂપમાં સમજાવવાને સહાયભૂત થઇ પડે તેમ છે તે હવે જોઇએ.

ભારતવર્ષની પ્રાચીન વૈદિક સમયની ભૂગોળમાં પૌરાણિક સમયની પેઠે ભિન્નભિન્ન દેશોનાં નામ જડતાં નથી તે જોયું. વૈદિક સમયના અંત ભાગમાં એટલે કે પાણિનિના સમયમાં દેશના[૧૩] નાના ભૂમિવિભાગોનાં નામ જડે છે. ઋગ્વેદના સમયમાં તો બ્રહ્માવર્તને મધ્યસ્થ કેન્દ્ર સમજીને ફક્ત ઉત્તર, પૂર્વ, અને નીચ્ય[૧૪] એવા ભાગ પાડેલા છે. દક્ષિણને બદલે વૈદિક સમયનો આ નીચ્ય શબ્દ બહુ મહત્ત્વનો છે. વૈદિક સમયની તે પ્રદેશની લગભગ બધી મહા નદીઓ આ 'નીચ્ય'–અધોભુવન અગર દક્ષિણ તરફ વહેતી. એટલે એ રીતે પણ નીચ્ય શબ્દ સ્વાભાવિક છે. બ્રહ્માવર્ત એટલે સરસ્વતી અને દૃશદ્વતી નદીની વચ્ચેનો (પતિયાલાની લગભગનો પ્રદેશ) ભાગ અને પંજાબનો પૂર્વ ભાગ એટલું એ સમયે મધ્ય દેશ તરીકે ગણાતું. યમુનાથી પૂર્વનો પૂર્વ દેશ, અને કાશ્મીર, હિમાલય વગેરે ઉદીચ્ય અથવા ઉત્તર દેશ ગણાતો. સિંધુ અને સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહો–બ્રહ્માવર્તથી તરત જ દક્ષિણથી શરૂ થઈ સમુદ્ર સુધીના દક્ષિણના ભાગો તે 'નીચ્ય' દેશને નામે ઓળખાતા.

પાતાલ પૃથ્વી ઉપર કે પૃથ્વીની અંદર

પાતાલના 'અસુરલોક,' 'નાગલોક,' વગેરે પર્યાયોની સાથે 'અધોભુવન' એ પણ પર્યાય છે.[૧૫] અસુરો, નાગલોકો અને પ્રાચીન વૈદિક સમયની આખી યે ખરી પરંપરા ઘસાઈ ગઈ. અને એના પડછાયા માત્ર રહ્યા. એટલે

---

૯ એ જ પૃ. ૩૧. ભાગવતનું વર્ણન પણ એ જ કહે છે.

૧૦ ભાગવત સ્કં. ૫, અ. ૨૪. 'પૃથ્વીની ગુફારૂપ સ્વર્ગ' લિંગપુરાણ અ. ૪૫. શ્લો. ૧૧. 'नृपेण वलिना चैव पाताल-स्वर्गवासिना ॥' Vogel: P. 83. નારદવર્ણન. 'ભોગવતી અમરાવતી જેવી હતી.' સ્કંદપુરાણ કૌ. ખં. અ. ૩૯. શ્લો. ૪.

૧૧ ઉપર જણાવેલાં તમામ પુરાણો વગેરેમાં પાતાલ, અસુરો, દૈત્યો, દાનવો, રાક્ષસો, નાગો, સર્પો, સુરભી, સુપર્ણ ગરુડો, પણિઓ એટલાનું વાસસ્થાન છે. વાયુપુરાણમાં સાત પાતાલમાં ઉપરની જાતિઓનાં પ્રસિદ્ધ પેટાકુલો કયાં કયાં રહે છે તેની લાંબી નામાવલિ આપેલી છે. ભાગવતના ઉપર કહેલા અધ્યાયમાં પણ મુખ્ય અસુરોનાં નામ આપ્યાં છે, અને નાગોનાં નામ પણ આપ્યાં છે. લિંગપુરાણમાં પણ ઉપર કહેલા અધ્યાયમાં નામો છે.

૧૨ पतंत्यत्रपापात् ॥ એ રીતે પાપ કરનારા પડે છે તે પાતાલ એમ પાછળથી વ્યુત્પત્તિ કરેલી છે.

૧૩ પાણિનિ ગણપાઠમાં હિંદના ઘણા દેશ અને શહેરનાં નામ આપેલાં છે. પાણિનિના સમયને વેદકાળનો અંત સમય ગણે છે. आनर्त, सौवीर, सुराष्ट्र વગેરે દેશો, અને वलभि, महीनगर વગેરે નગરો સૂત્રોમાં આપેલાં છે. काशिकाએ પાછળથી ઉમેરેલાં એ સમયનાં ગણતા નથી. જુઓ સી. વી. વૈદ્યે પોતાના વૈદિક સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પાણિનિએ આપેલાં ભૌગોલિક નામોની યાદી. વલભીપુર એ ઉપરથી ઘણું પ્રાચીન જણાય છે. મહીનગરની ચર્ચા કરી ગયા છીએ.

૧૪ શતપથ અને ઐતરેય બ્રાહ્મણોને આધારે શ્રી અનંતપ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રીએ પોતાના Asura in India: P. 69માં લખેલું છે. હિંદની પશ્ચિમની મર્યાદા બહુ પ્રાચીન ભૂગોળના ઉલ્લેખોમાં કોઇએ કહી હોય એમ જણાતું નથી એ પણ સૂચક છે.

૧૫ અમરકોષ: પાતાલવર્ગ. अधोभुवनपाताल वलिसद्म रसातलम् ॥ नागलोकोऽथ ઈત્યાદિ.

વૈદિક 'નીચ્ય દેશ'ના સીધા અને સરળ પર્યાય 'અધોભુવન'નો અર્થ પાછળના પુરાણકારો અને કોષકારોએ પૃથ્વીના પડની અંદર આવેલું ભુવન અથવા લોક એવો કર્યો. પરંતુ સામાન્ય વિચાર કરવાથી પણ એ અર્થ થાય નહિ. એ આ ઉપરથી સમજી શકાશે. અસુરો સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખ આગળથી ઉત્તર તરફ આર્યો સામે લઢવાને ચઢતા એને નીચેથી ઊંચે ચઢતા એમ વેદમાં કહેલું.[૧૬]

પાતાલની પરંપરા આમ પ્રાચીન હોવા છતાં અસુરો અને નાગલોકોના આ નીચ્ય અગર અધઃપ્રદેશનું નામ પાતાલ તો વૈદિક સમય પછી પુરાણોએ જ પાડયું હોય એમ લાગે છે. પરંપરા વેદ જેટલી જ જૂની પુરાણોએ સાચવેલી છતાં નામ તેટલું જૂનું છે કે નહિ એનો પત્તો લાગતો નથી, તેમજ એ નામ પડવાનું ખરૂં કારણ પણ કોઈ ગ્રંથમાં દેખાતું નથી. 'પાપ કરનાર પડે' એ વ્યુત્પત્તિ તો પાતાલ શબ્દ વપરાશમાં આવ્યા પછીની સ્પષ્ટ લાગે છે, કારણકે એમ હોય તો એને સ્વર્ગથી પણ ઉત્તમ એમ કહે નહિ. પાતાલને સ્વર્ગથી પણ સારૂં કહેવામાં ખરેખરી પરંપરા પુરાણોએ સાચવી છે. એક વખત અસુરોની જાહોજલાલી આર્યો કરતાં ભારે હતી અને સ્થાપત્યાદિ કલાઓમાં આર્યોથી અસુરો વધારે સુધરેલા હતા[૧૭]એટલે એમનું રહેઠાણ આર્યોના રહેઠાણથી ઉત્તમ હોય જ. એટલે આ અધઃ અથવા નીચ્ય પ્રદેશનું નામ પાતાલ પડવાનું કારણ એટલું જ સમજાય છે કે આ પ્રદેશ એટલે સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ પાસે પાતાલ નામનું એક પ્રસિદ્ધ બંદર હતું.[૧૮] આ નગરના પ્રદેશીઓના ઉલ્લેખોના સમયનો વિચાર કરતાં પુરાણો હાલના

---

૧૬ ઋગ્વેદ ૨–૧૨–૧૨માં द्यामारोहन्तम् એ શબ્દોનો અર્થ ઘણા આકાશમાં ચઢતો એમ કરે છે. પરંતુ લુડવીગ (Ludwig) ના આધારે પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી સિંધુના મુખથી ઉપરના દેશમાં ચઢતા—'ascending to the higher tracts' એવો અર્થ કરે છે. આ અર્થ વ્યાજબી લાગે છે. કારણ આખા સૂક્તમાં આકાશનો અર્થ બંધ નથી બેસતો. શંબર આદિનાં નામો આવે છે તે પૃથ્વી ઉપર–અને સિંધુના પ્રદેશની આસપાસમાં બનેલા બનાવો વ્યક્ત કરે છે. નદીઓના પ્રવાહ પંજાબ બાજુથી આ 'નીચ્ય' પ્રદેશમાં નીચે ઉતરતા એટલે નદીઓ મારફતે જનાર ઊંચે ચઢવાનું સમજે.

૧૭ મયદાનવ મોટો સ્થપતિ અસુર હતો. વિશ્વકર્માની પેઠે અસુરોની સ્થાપત્યસિદ્ધિ કલ્પિત નથી. મોહેન–જો–ડેરોએ એ સિદ્ધ કર્યું છે. એ ચર્ચાને અહીં સ્થાન નથી. મહાભારતના નારદના વર્ણનમાં અને ભાગવતના ઉપર લખેલા ઉલ્લેખમાં બાંધકામના ઉલ્લેખો એ વાત સિદ્ધ કરે છે. મોહેન–જો–ડેરોની આર્યેતર સંસ્કૃતિનું વર્ણન વાંચવા જેવું છે. અસુરોના પરિશિષ્ટમાં વધુ ચર્ચા કરી છે. ભાગવત લખે છે કે 'પાતાલમાં ઘરના સ્વામીઓ દૈત્ય, દાનવ અને નાગો છે જેમની ઈચ્છા ઈશ્વરથી પણ તોડાતી નથી' (અ. ૨૪. સ્કં. ૫) અને નારદ, ઈંદ્રના સુખ કરતાં અહીં વધારે સુખ છે એમ લખે છે એથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

૧૮ જુઓ Nandalal De's Dictionary of Ancient Indian Geography. Conningham's Ancient Geography of Indiaમાં પાતાલ શબ્દ અને પાતાલનું વર્ણન. સિંધુના મુખ આગળ પાતાલનગર હતું તે સાથે આખા સિંધુના Deltaને પણ પાતાલ કહેતા. આ નગર ઘણું પ્રાચીન હતું. ગ્રીક એલચી મેઘાસ્થનિસ (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦) પાતાલનો ઉલ્લેખ સિંધુના મુખ આગળ કરે છે. (Bom. Gaz. I. Part I. P. 533). મેઘાસ્થનિસ સિંધુ પાસે તેર જાતિઓ ગણાવે છે જેમાં Orostraeને પાતાલના દ્વીપ સાથે જોડે છે. ગેઝેટીઅરનો લેખક St. Martinના આધારે આ 'પાતાલદ્વીપ'ને કાઠીઆવાડ સાથે જોડે છે. (એ જ પૃ. ૫૩૪) અહીં પાતાલને દ્વીપ કહે છે એ ખાસ સૂચક છે. એટલે એ નગર તેમજ પ્રદેશ પણ હતો એમ ગ્રીક એલચી લખે છે. ઈ.સ. પૂ. ૨૫૦માં ગ્રીક Agatharkhides લખે છે કે હિંદમાં પાતાલ સાથેનો વેપાર Sabacans of Yemenના હાથમાં હતો. (એ જ પૃ. ૫૩૫). ઇ.સ. પૂ. ૧૮૦ લગભગમાં Menandros રાજાએ પૂર્વમાં યમુના સુધીનો અને કિનારામાં પાતાલથી સુરાષ્ટ્ર સુધીનો કિનારો જીતી લીધો હતો. અહીં પાતાલને Pattalene–lower sind એમ લખ્યું છે. (એ જ પૃ. ૫૩૫) ઈ.સ. ૨૩–૭૯માં પ્લીની (Pliny) પાતાલનો ઉલ્લેખ કરે છે. (એ જ પૃ. ૫૩૬). ટૉલેમી (Ptolemy) (ઈ.સ. બીજી સદી) કાઠીઆવાડના કિનારા પહેલાં પાતાલનો ઉલ્લેખ કરે છે. (Mecrindles: Bengal Ed:

સમયમાં ગોઠવાયાં તે પહેલાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી પાતાલ આબાદ હતું એટલે વેદના 'નીચ્ય' દેશને પુરાણો એ દેશના કેન્દ્રસ્થળ સાથે યોજે એ સ્વાભાવિક છે. આર્ય–અસુર–અને દાસ એ જાતિઓનું મિશ્રણ ઓળખાય નહિ એવી રીતે થઇ ગયા પછી, એ ત્રણેમાં સર્વોપરી આર્ય સંસ્કૃતિનાં ગુણગાન ગાનાર પુરાણકારોને અસુરો અને નાગોનું પાતાલ મધ્ય દેશમાંથી અધઃ–નીચે લાગે. સમય જતાં આ પરંપરા એટલી બધી ઝાંખી થઈ ગઈ કે અસુરો માણસ મટી ભયકર પ્રાણી થઈ ગયા; નાગલોકો પેટે ચાલનારા તે જ નામનાં પ્રાણીઓ થઈ ગયા, એટલે એમનું રહેઠાણ પાતાલ એ રાફડા કે કાણાંનું પર્યાય બની ભૂમિના પડની નીચે જતું રહ્યું. પાતાલ સંબંધીના પૌરાણિક ઉલ્લેખોમાં અને વર્ણનોમાં 'ધરાતલે,' 'મહીતલે' વગેરે શબ્દો વાપરેલા છે.[૧૯] એમાં 'તલે'નો અર્થ પૃથ્વીના તલની અંદર એવો શા કારણથી કરાય છે તે સમજાતું નથી. 'તલ' શબ્દનો અર્થ સપાટી ઉપર એવો કેમ ન કરવો ? 'કરતલે' એનો અર્થ હથેલીમાં–હથેલીની ઉપર એવો કરીએ છીએ, હથેલીની ચામડીની નીચે એવો નથી કરતા. તો પછી ધરા–કે મહી–કે પૃથ્વી 'તલે'નો અર્થ પણ પૃથ્વીના તલની ઉપર એમ સાદો ને સરળ કેમ ન થાય ? બીજું એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે દરેક પુરાણો પ્રમાણે સાતે પાતાલોમાં થઇને દાનવ–દૈત્ય–અસુરો, સુરભી, નાગલોક, સુપર્ણ ગરુડ પક્ષીઓ વગેરે રહે છે.[૨૦] એટલે સવાલ એટલો જ થાય છે કે નાગ કાણાંમાંથી ભૂમિના ગર્ભમાં રહી શકે પરંતુ આ બીજા બધા શી રીતે રહ્યા ? એટલે પાતાલ ભૂમિના ગર્ભમાં નથી અને નાગલોક તે પેટે ચાલનારા નાગ નથી. પાતાલ ભૂમિ ઉપરનો ભાગ છે.

સપ્તપાતાલ

પાતાલ સાત કહેલાં છે. અતલ, વિતલ, નિતલ, ગભસ્તિમત, મહાતલ, સુતલ, અને રસાતલ; આ બધાં પાતાલ કહેવાય છે અને કોઇ ગ્રંથ પાતાલ નામનો આ સાતમાં એક ભાગ ગણાવે છે.[૨૧] પૃથ્વીના

P. 146-47 & 139) એ પ્રમાણે પાતાલ નગરના ઉલ્લેખો છે. એરીઅન પણ પાતાલને ત્યાં મૂકે છે. એ નગર હાલના સિંધ હૈદરાબાદ પાસે હતું એમ કનિંગહામ આદિનું માનવું છે. પરંતુ તે માટે મતભેદ છે. સિંધુ હાલ કરતાં પૂર્વમાં વહેતી એટલે એ નગર પૂર્વમાં હોવાનો સંભવ વધારે છે. કચ્છના રણના પૂર્વાવતાર સમુદ્રમાં સિંધુ મળતી તે વખતે સિંધુની એકાદ શાખા ઉપર એ નગર હોવાનો સંભવ છે. Sir T. Holdich. Gates of India. P. 148માં એવું વર્ણન છે. હૈદરાબાદથી ૩૦ માઈલ દક્ષિણ પૂર્વે મૂકે છે.

૧૯ લિંગ પુ. અ. ૪૫–૨૩. (क्ष्मातल); સ્કંદ. નાગર. અ. ૧. એ જ અ. ૩૧–૭. धरणीतल; એ જ શ્લો. ૨૭ અને પછી धरातल અને महीतल; નાગરખંડ અ. ૩૧. શ્લો. ૨૭માં તલ શબ્દ ધરાતલ અને મહીતલ કહી પૃથ્વીની ઉપર અને અંદર એમ બે અર્થમાં વાપર્યો છે.

૨૦ જુઓ પાછળ નોટ ૧૧.

૨૧ કોઈ પુરાણ ગભસ્તિમતને બદલે 'તલાતલ' કહે છે. અલ્બરૂનીએ વાયુ અને આદિત્યપુરાણ પ્રમાણે પાતાલનો કોઠો આપેલો છે તે જોવા જેવો છે. પુરાણોમાં વાયુનું પ્રાચીનત્વ જાણીતું છે. આદિત્યપુરાણે આદિત્યના શરીરના ભાગ મુજબ પાતાલનો ક્રમ આપ્યો છે તેને અલ્બરૂની બીજાં પુરાણો કરતાં ક્રમમાં ઠીક ગણે છે. (Sachan's Al Baruni P. 230–31.) સ્કંદ. કૈ. ખં. અ. ૩૯માં પાતાલનું સારું વર્ણન છે. अतलंवितलं चैव नितलं च रसातलम् ॥ तलातलं च सुतलं पातालं चापि सप्तमम् ॥ પછી એ ભૂમિઓના રંગ આપ્યા છે. તે પછી લખે છે કેઃ तेषु दानव दैतेय नागाश्चैव सहस्रशः ॥ स्वर्लोकादपि रम्याणि द्रष्टानि बहुशो मया ॥ आह्लादकारिणो नाना मणयो यत्र पन्नगाः ॥ दैत्यदानव कन्याभिर्महा रूपाभिरन्विते ॥ पाताले कस्य न प्रीति र्विमुक्तस्यापि जायते ॥ यत्र नोष्णं न शीतं न वर्ष दुःखमेव च ॥ भक्ष्य

પડમાં આ સાત એકની નીચે એક એમ આવેલાં છે એવી પૌરાણિક કલ્પના છે. આ પાતાલો ભૂમિના પડ નીચે તો નથી જ એ જોયું. તો પછી ભૂમિ ઉપર એ ક્યાં છે તે જોઇએ. વિદ્વાનોએ એને માટે ભિન્નભિન્ન તર્ક કરેલા છે. કેટલાક પાતાલને દક્ષિણ હિંદ–દ્રાવિડ દેશ–સાથે મેળવે છે. કેટલાક પાતાલનો પર્યાય શબ્દ બલિસદ્મ હોવાથી જાવા સુમાત્રા વગેરે પાસે આવેલા બલિ ટાપુને લીધે મલાયાના દ્વીપોને પાતાલ ગણે છે. શ્રી નંદલાલ દેએ લાંબી ચર્ચા કરી પાતાલને અફઘાનિસ્તાન બાજુ તાર્તરી અને ઓકસસ નદી પાસે[૨૨] મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ બધા પ્રયત્નો એમાં કરેલી દલીલોની ખાતર ધ્યાનમાં લેવા જેવા છતાં એમાં આપણાં પુરાણોની પરંપરાને બરોબર ધ્યાનમાં લીધેલી નથી.

પૌરાણિક પરંપરામાં પાતાલ પૃથ્વીના પડની નીચે છે એટલી માન્યતા જ માત્ર કાઢી નાખીએ તો પાતાલ માટે કાંઈક પ્રકાશ પડી શકે છે, અને એ માન્યતા માટેની ચર્ચા આગળ કરી ગયા. એ માન્યતા વેદ સમયની અસુરો વગેરેની અને નીચ્ય ભૂમિના અર્થની પરંપરા ઘસાઈ જઇને છેક ઝાંખી થઈ ગઈ તેથી ઉદ્ભવી છે તે પણ જોયું. એટલે પુરાણો તરફથી બીજા ટેકા કયા મળે છે તે જોઇએ.

પાતાલ નાગલોક અને પૌરાણિક ભૂગોળ

પાતાલનો પર્યાય જેમ 'બલિસદ્મ'–અસુરોની ભૂમિ છે તેમ 'નાગલોક' પણ છે. પૌરાણિક ભૂગોળમાં જંબુ દ્વીપસ્થ ભારતવર્ષના નવદ્વીપો કહેવાય છે.[૨૩] એનું સવિસ્તર વર્ણન આગળ ખાસ પ્રકરણમાં કરી ગયા. આ દ્વીપોમાં દક્ષિણે તામ્રપર્ણ અથવા સિંહલદ્વીપ મૂક્યા પછી નૈઋત્યે ગભસ્તિમત અને પશ્ચિમે નાગદ્વીપ

भोज्य महाभोग कालोयत्रापि जायते ॥ અહીં પાતાલનું સુખ, શીતોષ્ણની સમાનતા, સ્વર્ગ કરતાં રમ્ય વગેરે નોંધવા જેવું છે.

૨૨ બલિસદ્મ શબ્દ પાતાલનો પર્યાય છે તેથી જાવા પાસેના બલિ ટાપુને પાતાલ ગણવા માટે આધાર નથી. આગળ ચર્ચીશું તે મુજબ દક્ષિણમાં અસુરો વગેરે પાછળથી—વૈદિક સમયના અંત ભાગમાં ગએલા છે. શ્રી નંદલાલ દે પોતાના પ્રાચીન ભૌગોલિક કોષમાં અને ઈન્ડીઅન હીસ્ટોરીકલ કવાર્ટરલીમાં પાતાલ માટે લાંબી ચર્ચા કરે છે. હૂણલોકો Te-le કહેવાતા હતા તેનું સંસ્કૃત 'તલ' થયું. અતલ વિતલ આદિને જાતિઓના નામ તરીકે આ પ્રમાણે બેસાડે છેઃ A-telites (અતલ); Ab-telites (વિતલ જેનું બંગાળી બીતલ કરીને બેસાડેલું જણાય છે); Neph-thalites (નિતલ); To-Charis (તલાતલ); તલાતલને બદલે ગભસ્તિમત્ લઇ એનો Jaxartes કહે છે; અને તલાતલને તક્ષકોનું સ્થાન કહે છે; Hai-telites (મહાતલ); Ci-darites or Su-tribes, (સુતલ); આ સુતલને Oxus નદી પાસે મૂકે છે. આ લોકને સુરભિ અને સુપર્ણ ગરુડો સાથે મેળવે છે. રસાતલને પણ Jaxartes સાથે મેળવી રસા નદીનો પ્રદેશ કહે છે નાગ શબ્દ પ્રાચીન હૂણોનું નામ Hiung-Muનો અપભ્રંશ કહે છે. શેષને સોગ્ડીઆનાની Sses જાતિ, અને વાસુકિને Usuivis જાતિ કહી બીજી નાગજાતિનાં નામ બેસાડે છે. રસાતલને દાનવોનું પણ સ્થાન કહીને હિરણ્યપુર નગરને ત્યાં મૂકે છે અને કાસ્પીઅન સમુદ્ર હિરણ્યકશિપુના નામ ઉપરથી થયાનું લખે છે. ભાગવતની હાટકી નદીને શાકદ્વીપની હિરણ્યવતી નદી સાથે મેળવે છે પણ ભાગવતનું એ આખું વર્ણન ભૂલી જાય છે. જેની ચર્ચાની અહીં જરૂર નથી. પાતાલનગરને બલ્ખની પૂર્વોત્તરે ઓકસસને કાંઠે મૂકે છે. આ બધું લખ્યા છતાં હિંદુ પરંપરા પાતાલને હિંદુસ્તાનમાં મૂકે છે એમ કબૂલ કરે છે. આ અનુમાનો બરોબર નથી તેની લાંબી ચર્ચા અસ્થાને છે. પાતાલનો સમુદ્ર સાથેનો સહયોગ સર્વમાન્ય છે એટલે શ્રી નંદબાબુનાં અનુમાનો પરંપરાની છેક વિરુદ્ધ છે. પાતાલનો છેવટનો ભાગ સુપર્ણ ગરુડોને લીધે ઈરાનના દક્ષિણ કિનારા સુધી જાય પરંતુ દરિયાકિનારાથી બહુ ઊંચા પાતાલને લઈ જવા માટે કોઈ આધાર નથી. રા. નંદબાબુ સૂર્ય પશ્ચિમમાં નીચો ઊતરે માટે પશ્ચિમનો ભાગ એ ભૂમિનો ગર્ભ અને તે પાતાલ એમ અર્થ કરે છે.

૨૩ इंद्रद्वीपः कसेरुमान् ताम्रपर्णो गभस्तिमान् नागद्वीपः सौम्यो गंधर्वो वरुणः कुमारिद्वीपश्चायंनवमः રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાંસાઃ પૃ. ૯૨. વળી વિષ્ણુપુરાણ અને સ્કંદપુરાણ કૌ. ખં. અ. ૩૯ જુઓ.

લખેલા છે. આમાં ઈંદ્રદ્વીપ, તામ્રપર્ણ અને ઉત્તરનાં ગાંધર્વ એટલા દ્વીપોના સ્થળનિર્ણય થઈ ગએલા છે.૨૪ એટલે પૌરાણિક ક્રમ આ દ્વીપોની બાબતમાં તો ખરો છે. એટલે ગભસ્તિમત અને નાગદ્વીપ ભારતવર્ષની નૈઋત્યે અને પશ્ચિમે છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. હવે પૌરાણિક ભૂગોળમાં દ્વીપોનો અર્થ માત્ર ટાપુ જ થતો નથી પણ પ્રદેશના કે ભૂમિવિભાગના સામાન્ય અર્થમાં પણ દ્વીપ શબ્દ વાપરેલો છે. કોઈ સ્થળે તો એ જ દ્વીપોને માટે ખંડ શબ્દ વાપરેલો છે.૨૫ હવે પુરાણોમાં પાતાલની કોઈ મર્યાદા નિશ્ચિત કરેલી નથી, પરંતુ એનું વર્ણન અદ્ધર જેવું જ (Vague) છે. પાતાલના સાત ભાગ પાડેલા છે તેનો પણ નિશ્ચિત મર્યાદાનો અર્થ કરવાનો નથી. પ્રાચીન હિંદુઓને સાતનો આંકડો પસંદ હોવાથી સપ્તસિંધુ, સપ્તસારસ્વત, સપ્તગોદાવરની પેઠે જ સપ્તપાતાલ સમજવાનાં છે.૨૬ કાણાંમાંથી ભૂમિના પડમાં પેસતા સાપ ઉપરથી પાતાલને ભૂમિની અંદર માનનારા પૌરાણિકને નાગો ઉપરાંત અસુરો વગેરે પાતાલમાં હોવાની પરંપરાથી ગુંચવણ ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ નિકાલ ન જડવાથી તે દરેકનાં સ્થાન માટે પાતાલના જ સાત ભાગ પાડયા અને દરેકને જુદાં સ્થાન આપ્યાં. પરંતુ સાત પાતાલમાં એક નામ ગભસ્તિમત છે તે જોયું. આ ગભસ્તિમત ભારતવર્ષના નૈઋત્યે આવેલા એક દેશ-દ્વીપ તરીકે જ ગણેલું છે. એ ઉપરાંત પાતાલનો પર્યાય 'નાગલોક' એ પુરાણનો નાગદ્વીપ જ છે. લોક અને દ્વીપનો અર્થ અહીં દેશ–ભૂમિ વિભાગ એટલો જ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. એટલે ભારતવર્ષની નૈઋત્યે અને પશ્ચિમે આવેલા આ બે ખંડનો સમાવેશ પાતાલમાં થાય છે એમ માનવું પડે. નાગલોક અથવા દ્વીપની પેઠે ગભસ્તિમત પણ નૈઋત્યે આવેલો દ્વીપ અગર ખંડ વિશેષ છે તે સાથે એ સપ્તપાતાલોમાંનું એક પાતાલ પણ ગણાય છે તે જોયું. આ બે નામ ભારતવર્ષના નૈઋત્ય અને પશ્ચિમની ભૂગોળમાં રહી ગયાં છે; અને સપ્તપાતાલની પૌરાણિક કલ્પનામાં રહી ગયાં છે, તે બહુ જ સૂચક છે. અને હિંદના દક્ષિણ પશ્ચિમ કિનારાને પાતાલનો ભાગ કહેવા માટે પૂરતાં છે. પાતાલને ભૂમિના પડ નીચે ધારવાની કલ્પના કરતાં કરતાં પણ આટલી ઐતિહાસિક બારી રહી ગઈ જણાય છે. હવે આ બે દ્વીપો કયા તે પ્રાચીન ભૂગોળના લેખકોએ હજી સુધી ચોક્કસ કરેલું નથી. શ્રી સુરેન્દ્રનાથ મજમુદાર શાસ્ત્રીએ બીજા દ્વીપોના સ્થળનિર્ણય કર્યા છે તે મુજબ આ બન્નેને કચ્છ અને કાઠીઆવાડ, અને મુંબાઈના કિનારા પાસેના બેટો માને છે.૨૭ વળી પુરાણો વિવર અથવા કાણાંમાં થઇને પાતાલમાં જવાનું દ્વાર કહે છે તે સાથે પાણીમાં થઇને પણ પાતાલમાં જવાય છે૨૮ એમ કહે

---

૨૪ સુરેન્દ્રનાથ મજમુદાર શાસ્ત્રીનું લખેલું કનિંગહામની પ્રાચીન ભૂગોળમાં પરિશિષ્ટ પૃ. ૭૪૯–૫૪.

૨૫ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૩૯. શ્લો. ૧૧૨ થી ૧૧૬. पारियात्रस्यचैवार्वाक खंडं कौमारिकं स्मृतम् ॥ सहस्रमेकमेकं च सर्वखंडान्यमूनि च ॥ દ્વીપ એટલે બે બાજુ પાણી તે. ચાર બાજુવાળો બેટ નહિ. દ્વીપકલ્પ અને દોઆબ દ્વીપ કહી શકાય.

૨૬ આ બધામાં સાતના આંકડાનો ખાસ સાત એવો અર્થ નથી. સપ્તસારસ્વત કેવળ કલ્પિત જ લાગે છે. સપ્તગોદાવરનો પત્તો લગાડવો મુશ્કેલ છે. સપ્તસિંધુ ઉપરથી સપ્ત લગાડવાની પ્રણાલિકા થઈ હશે. સપ્તકોંકણ પણ કહેવાય છે. સપ્તપાતાલની પેઠે આકાશમાં સપ્તલોક પણ કહેલા છે.

૨૭ Appendix I to Cunningham's Ancient Geog. of India By Surendranath Majmudar P.P. 553-54.

૨૮ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૬૩. બર્બરિક વિવરમાં થઇને નાગલોકમાં રત્નમય લિંગ પાસે જાય છે. નાગરખંડ અ. ૮માં એને વલ્મિક કહે છે. અને Indian Serpent Lore P. 30.માં વલ્મિકને પાતાલનું દ્વાર કહેલું છે. અમરકોષ नागलोकोऽथ कुहरं शुषिरं विवरं विलम् ॥ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रंध्रं श्वभ्रं वपाशुषिः ॥ એમ નાગલોક એટલે પાતાલનો પર્યાય કહીને પછી કાણાંના પર્યાય ગણાવે છે. મેદિનીકોષ पातालं नागलोके स्यात् विवरे वडवानले ॥ એમ કહે છે. પાતાલને બિલ સ્વર્ગ

છે. વિવર અથવા કાણાંનું તો પરંપરા લુપ્ત થયા પછી પાછળથી જ યોજેલું સ્પષ્ટ દેખાય છે, પરંતુ પાણી મારફતે પાતાલ જવાની પરંપરા સાચી જણાય છે. વેદકાલના નીચ્ય દેશ અથવા અધોભુવનમાં સિંધુ અને સરસ્વતી દ્વારા વહાણોમાં જ જવાતું. સિંધુના મુખ પાસે આવેલું પાતાલનગર પ્રાચીન ભારતનું એક અગત્યનું બંદર હતું. એના ઉલ્લેખો ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સદી પહેલાંના મળે છે.[૨૯] એટલે પાતાલનું ખરૂં નામ કોષકારો કહે છે તેમ અધોભુવન–નીચ્ય પ્રદેશ હોવા છતાં એ પ્રદેશના કેન્દ્રરૂપ પાતાલ બંદર હોવાથી પાતાલને નામે એ બધો પ્રદેશ ઓળખાવા લાગ્યો એમ જણાય છે. સિંધુનાં મુખનો આખો પ્રદેશ (delta) પણ પાતાલ કહેવાતો હતો. આ બધી પરંપરાઓ ધ્યાનમાં લેતાં અને પાતાલના સાત ભાગ એટલે અનિશ્ચિત મર્યાદા કલ્પેલી છે તે ધ્યાનમાં લેતાં સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ મૂળ પ્રથમ પાતાલમાં–અધોભુવનમાં ગણાતા હશે અને સર્વથી જૂના પુરાણોએ જ્યારે પ્રાચીન પરંપરાઓ ભેગી કરી નોંધી ત્યારે આ પ્રદેશ ઈરાનના કિનારાથી હિંદના આખા પશ્ચિમ કિનારાને પાતાલમાં ગણ્યો હશે એમ સમજાય છે.[૩૦] વૈદિક સમયમાં અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન અને ઈરાનનો કેટલોક ભાગ પણ એક જ સમાન સંસ્કૃતિનો હતો. એટલે સિંધુના મુખની પશ્ચિમે–અફઘાનિસ્તાન–બલુચિસ્તાન–ઈરાનનો દક્ષિણ કિનારો પણ નીચ્ય પ્રદેશ ગણાવાથી અનિશ્ચિત (Vague) રીતે પાતાલમાં ગણાઈ ગયો હશે. આ ઉપરાંત પાતાલની મર્યાદા અનિશ્ચિત હોવાથી અરબી સમુદ્રના નાશ પામેલા ટાપુઓ અને લક્ષદ્વીપ માલદ્વીપ પણ પાતાલના સામાન્ય નામમાં સમાવેશ થઈ શકે.[૩૧] સપ્તના આંકડાનો અર્થ મર્યાદાનું અનિશ્ચિતપણું એટલો જ કરવાનો છે.

પાતાલ હાટકેશ્વર અને ગૂજરાતનો કિનારો

હવે પાતાલના સ્થળનિર્ણય માટે બીજી અગત્યની બાબત તે હાટકેશ્વર. હાટકેશ્વરનું સ્થાન પાતાલમાં છે એમ પુરાણો કહે છે. સ્કંદપુરાણમાં તો નાગરખંડ નામનો આખો મોટો ખંડ હાટકેશ્વરક્ષેત્રના મહિમાનો આપેલો છે. નાગરખંડનું આખું યે વર્ણન હાટકેશ્વરક્ષેત્રને આનર્ત દેશ[૩૨] સાથે જોડે છે. એટલે પાતાલ ભૂમિના ગર્ભમાં નહિ પણ પૃથ્વીના પટ પર છે એમ માનીએ તો હાટકેશ્વરક્ષેત્રના યોગને લીધે આનર્ત દેશ કે એનો કોઈ ભાગ પાતાલમાં ગણાતો હશે એમ સમજાય. નાગરખંડ અને બીજે પુરાણોમાં જ્યાં-

---

એટલે કાણાં અથવા ગુફાના સ્વર્ગ કહે છે. ભાગવત એને પૃથ્વીની ગુફારૂપ સ્વર્ગો કહે છે. આ પ્રમાણે બિલ અને વિવરનો પર્યાય શ્વભ્ર એટલે કોતર છે તે પણ સૂચક છે. સાબરમતી નદીનું નામ શ્વભ્રવતી છે અને એના વાંઘાંવાળા પ્રદેશનું નામ શ્વભ્ર છે અને રુદ્રદામા ક્ષત્રપના લેખમાં એણે એ શ્વભ્ર દેશ જીત્યાનું લખ્યું છે. આ શ્વભ્ર દેશને વિવર પાતાલ આદિ સાથે સંબંધ હશે ? આગળની ચર્ચા ઉપરથી વાંચનાર સમજી લેશે. જોકે નક્કી કાંઇ કહેવાય તેવું નથી.

૨૯ આ ઉલ્લેખો આગળ નોટ ૧૮માં જોયા. ઍલેકઝાંડરનું આખું નૌકાસૈન્ય પાતાલ બંદરના વિશાળ ડક્કાઓમાં સમાઈ ગયું હતું. (Mecrindle's Ptolemy P. 147.) વેપાર અને નૌકાસૈન્ય બન્નેની દૃષ્ટિએ એની ઉપયોગિતા એ સમયે હતી. એ સમયે એરિયન (Arrian) કહે છે કે પાતાલ એ ભાગમાં મોટામાં મોટું શહેર હતું.

૩૦ પાતાલ સિંધુના મુખપ્રદેશમાં એટલે એની આસપાસનો બધો કિનારો પાતાલ કહેવાય. એના સાત ભાગ ગમે તેમ કર્યા જણાય છે. અસુરોની ભૂમિ તરીકે પણ આ બધો ઈરાન સુધીનો કિનારો પાતાલ કહી શકાય. વધારે અસુરોના લેખમાં ચર્ચીશું.

૩૧ ઉપર જણાવેલા મજમુદાર શાસ્ત્રીના નિર્ણયમાં ગભસ્તિમતમાં લક્ષદ્વીપ માલદ્વીપને ગણે છે. આ દ્વીપો પ્રાચીન કાળમાં જોડાએલી ભૂમિ હોવાનો સંભવ છે. અરબી સમુદ્રમાં ગૂજરાત કાઠીઆવાડ કચ્છના કિનારા પાસે પ્રાચીન કાળમાં બેટો હતા તે નાશ પામ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે.

૩૨ સ્કં. નાગર. અ. ૧લો, ૪થો વગેરે ઘણા અધ્યાયોમાં છે.

જ્યાં હાટકેશ્વરનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં ત્યાં પાતાલ ભૂમિની અંદર છે અને વિવરમાં કે વલ્મીકમાં થઇને એમાં જવાનો રસ્તો છે એમ કહેવાનું પુરાણકાર ચૂકતા નથી. ૩૩ તેમ છતાં પણ ખરી વાત તેમનાથી ઢાંકી શકાતી નથી. નાગરખંડના પહેલા જ અધ્યાયમાં લિંગપૂજાની ઉત્પત્તિ કહેતાં બ્રહ્માએ સ્થાપેલું હાટકેશ્વરનું લિંગ આનર્ત દેશના તાપસોના અરણ્યમાં પ્રથમ પડ્યું અને પાતાલમાં ગયું એમ વર્ણન છે.૩૪ તે પછી ચોથા અધ્યાયમાં ત્રિશંકુને ચાંડાલત્વથી મુક્ત કરવા આબુ પર્વત ઉપર ગએલા વિશ્વામિત્રને માર્કંડેય મુનિએ આબુથી નૈઋત્ય દિશામાં આવેલા હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં જવા કહ્યું અને ત્યાં દેવમાર્ગે પાતાલમાં જઈ પાતાલ-ગંગામાં સ્નાન કરી હાટકેશ્વરદર્શનથી તેનો ઉદ્ધાર થયો.૩૫ આ વર્ણનમાં હાટકેશ્વરક્ષેત્ર આબુથી નૈઋત્યે સ્પષ્ટ કહેવા છતાં દેવમાર્ગ કહીને પૌરાણિક રૂપ આપવા યત્ન થયો છે.૩૬ આઠમા અધ્યાયમાં તો હાટકેશ્વર-દર્શનથી યજ્ઞયાગાદિ કર્યા વગર સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થતાં દેવોને ચિંતા થઈ તેથી હાટકેશ્વરતીર્થનો ઉચ્છેદ કરવા ધાર્યું એમ કહી 'ધરાતલે'ને બદલે સ્પષ્ટ રીતે 'ધરાપૃષ્ઠે'૩૭ શબ્દ વાપર્યો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આબુની નૈઋત્યે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર એટલે પાતાલ હતું. વળી બ્રહ્માએ શિવલિંગના કુદરતી આકારે સુવર્ણનું લિંગ કર્યું અને તે પ્રથમ લિંગ હતું. એનો ઉચ્છેદ કરવા દેવોએ પ્રયત્ન કર્યો. આ બધાનો અર્થ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં લિંગપૂજાની શરૂઆતમાં વૈદિક બ્રાહ્મણો સાથે લિંગપૂજક શૈવોનો–પાશુપતોનો વિગ્રહ અને વૈદિકોએ હાટકેશ્વરક્ષેત્રનો નાશ કરવો, એટલો જ થાય છે. આવો નાશ એ ક્ષેત્રનો બે વખત થએલો જણાય છે. ૩૮ લિંગપૂજા અને પાશુપત સંપ્રદાયનો આદ્ય પ્રચાર ગૂજરાતના કિનારા સાથે છે એ તો જાણીતી વાત છે. એટલે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર આનર્ત દેશ અને પાતાલના એક ભાગનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે.

---

૩૩ સ્કં. નાગર. અ. ૮–૨૧ અને શ્લો. ૧૨૦–૨૧.

૩૪ લિંગપૂજાની ઉત્પત્તિનાં ત્રણ કારણોમાંનું આ એક કારણ છે, અને તે આનર્ત દેશમાં બન્યું છે. ખંભાતના સ્કંભતીર્થ નામ અને લિંગપૂજાની ઉત્પત્તિને સંબંધ છે અને નર્મદાતટ અને કાયાવરોહણમાં પાશુપત મતનો પ્રથમ સંચાર થયાનું પણ આગળ જોયું છે. એટલે પ્રથમ લિંગપૂજામાં હાટકેશ્વરનું લિંગ થયું એ સૂચક છે. બ્રહ્માએ ॥ ततो हाटकमादाय तदाकारंपितामहः ॥ कृत्वालिंगं स्वयं तत्र स्थापयामास हर्षितः ॥ ६३ ॥ मयाद्यायं त्विदं लिंगं हाटकेन विनिर्मितम् ॥ ख्यातिं यास्यति सर्वत्र पाताले हाटकेश्वरम् ॥ ६५ ॥ આમાં તદાકાર શબ્દ તો લિંગપૂજાનો શિશ્નપૂજા સાથેનો સંબંધ પણ વ્યક્ત કરે છે. નાગરખંડમાં અનેક જગ્યાએ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર આનર્ત દેશમાં અને હાટકેશ્વર પાતાલમાં એમ લખી આખી વાતને પૌરાણિક વેશ પહેરાવી વિવરમાં પેસવાની વાતો કરે છે. પરંતુ એ વિરોધોમાં હાટકેશ્વર અને તેમનું ક્ષેત્ર આનર્તમાં જ છે એ દેખાઇ આવ્યા વગર રહેતું નથી.

૩૫ એ જ અ. ૪થો. एतस्मात्पर्वतात्क्षेत्रं हाटकेश्वर संज्ञितम् ॥ अस्ति नैऋत्यदिग्भागे देशे चानर्तसंज्ञके ॥ ५२ ॥ तत्राद्यं स्थापितं लिंगं हाटकेन सुरोत्तमैः ॥ यत्तत्संकीर्त्यते लोके पाताले हाटकेश्वरम् ॥ ५३ ॥ આ શ્લોકો પૌરાણિક રૂપમળવા છતાં આનર્ત દેશ એ પાતાલ એમ બતાવે છે. હાટકનું લિંગ એ આદ્યલિંગ હતું. અથર્વવેદના સ્કંભનો મૂળ લિંગપૂજા સાથેનો સંબંધ જોતાં સ્કંભને હિરણ્યવેતસ કહેલ છે અને વેતસનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે શિશ્ન કરેલો છે તે જોતાં આ આદ્યલિંગ હાટકેશ્વરને અને સ્કંભને સંબંધ હશે ?

૩૬ એ જ અધ્યાય ૮. શ્લો. ૫૫ થી ૫૯.

૩૭ એ જ અધ્યાય ૮. શ્લો. ૧૮. तीर्थमेतत्धरापृष्ठे हाटकेश्वर संज्ञितम् ॥

૩૮ એ જ અધ્યાય ૮. ઇન્દ્રે બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મુક્ત થવા પ્રથમ પૂરેલું વિવર પાછું ઊઘડીને ત્યાં વલ્મીક થયો હતો. નાગ તે માર્ગે આવતા, ત્યાંથી પાતાલમાં પેસીને હાટકેશ્વરદર્શનથી પાપમુક્ત થયો. અને તીર્થનો આવો મહિમા જોઈ એને ફરી પાંશુથી પૂરવા કહ્યું.

અસલ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર ક્યાં ?

અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવી જોઇએ. હાટકેશ્વર નાગરોના ઈષ્ટદેવ છે અને એમનું મૂળ સ્થાન વડનગર હાટકેશ્વરક્ષેત્ર ગણાય છે. નાગરોત્પત્તિ માટે અનેક અનુમાનો થયાં છે, અને એ બધાં ધ્યાનમાં લેતાં અને હમણાં શ્રીદેવદત્ત ભાંડારકરે નાગરો માટે નવી વાતો જાહેર કરી છે[૩૯] તે જોતાં આ અતિ વિવાદગ્રસ્ત વિષયમાં આ સ્થળે ઊતરવું યોગ્ય નથી. તે સાથે નાગરખંડમાં હાટકેશ્વરક્ષેત્ર વડનગરને ઉદ્દેશીને વર્ણવેલું હોવા છતાં એના ઉલ્લેખોમાં એવા વિરોધો માલુમ પડે છે કે અસલ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર વડનગરમાં નહિ એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. એ બધી ચર્ચા વિસ્તારના ભયથી અહીં છોડી દઈશું. વડનગરને હાટકેશ્વરક્ષેત્ર માનનારા શ્રીમાનશંકરભાઇએ પણ હાટકેશ્વર મૂળ પાતાલમાંથી આવ્યા અને વડનગરમાં પછી સ્થાપન થયા એમ તો કબૂલે કરે છે.[૪૦] એટલે મૂળ પાતાલના હાટકેશ્વર તે વડનગરવાળા નહિ એ આપણા મતને હાનિ થતી નથી. વડનગર પ્રાચીન શહેર હોવા છતાં એ મૂળ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર નહોતું અને પાછળથી થયું એ સ્કંદપુરાણના તમામ વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. એક ખાસ સ્પષ્ટ વાત તો એ છે કે આબુથી નૈઋત્યે તે કચ્છ ને કાઠીઆવાડ આવે વડનગર નહિ. વડનગર દક્ષિણે છે. વળી કાશ્મીરના-ઇતિહાસના એક ઉલ્લેખથી પંજાબમાં ચંદ્રભાગા નદી પાસે પાતાલ છે એમ પણ મનાવવા યત્ન થએલો છે.[૪૧] પરંતુ એમાં ચંદ્રભાગાને રસ્તે પાતાલમાં જવાનો માત્ર ઉલ્લેખ છે. એટલે ચંદ્રભાગાને રસ્તે સિંધુમાં થઇને પાતાલનગર–સિંધુમુખ આગળ અવાતું એટલો જ અર્થ છે. પંજાબમાં પાતાલ નહિ.

પાતાલ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર અને ગૂજરાતના કિનારાના સંબંધની પરચુરણ વિગતો

નાગરખંડમાં સોમનાથના એક ઉલ્લેખમાં સોમનાથ પણ હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં હોવાનું લખે છે.[૪૨] એ ઉપરાંત

---

૩૯ Ind. Ant. March-April. 1932. એમાં પહેલાંના વિચાર બદલી બંગાળના કાયસ્થને નાગર માની, નાગર કોઈ વિશિષ્ટ જાતિ માની હાટક દેશ હિમાચલ પાર સાથે જોડે છે. હાટકેશ્વરનો ખુલાસો કરતા નથી. ભાંડારકરે હાટકને દેશ ઠરાવ્યો તો હાટકેશ્વરને કેમ વિસાર્યા.

૪૦ માનશંકર પીતાંબરદાસ કૃત નાગરોત્પત્તિ લેખઃ ૬ઠ્ઠી ગુ. સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ. પૃ. ૧૧૪. એઓશ્રી લખે છે કે હાટકેશ્વર પાતાલમાં મૂળ નાગલોકોના દેવ પણ નાગરોએ પછીથી લીધા અને આગળ લખે છે કે પાતાલના સુવર્ણ લિંગ–હાટકેશ્વરને ચમત્કારપુર–જે એમના મત પ્રમાણે વડનગર છે—માં ચિત્રશર્મા નામના બ્રાહ્મણે સ્થાપન કર્યું. આ બધી બાબતમાં રા. માનશંકરભાઈની વિવાદગ્રસ્ત બીજી વાતો સાથે અહીં સંબંધ નથી. ફક્ત વડનગર મૂળ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર નહિ પણ પાછળથી ત્યાં સ્થાપન થએલું એ વાત બરોબર છે. સાંભળ્યા પ્રમાણે રા. માનશંકરભાઇએ આ લેખ પછી હમણાં પોતાના વિચાર બદલ્યા છે અને વડનગર આનંદપુર તે ગૂજરાતનું નહિ પણ કાઠીઆવાડમાં બીજું છે તે એવી મતલબનો લેખ મુંબાઇના'ગુજરાતી' પત્રમાં લખ્યો છે. એથી પણ વડનગર અસલ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે, અને કાઠીઆવાડ બાજુ એ ક્ષેત્રને ખોળવામાં તદ્દન નહિ તો કાંઈક ખરો રસ્તો જડે છે એમ સમજાય છે.

૪૧ એ જ પૃ. ૧૧૬.

૪૨ સ્કં. પુ. નાગર. અ. ૬૩. માં સોમનાથોત્પત્તિ હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં કહી છે અને શ્લો. ૪૬માં પ્રભાસમાં લખ્યું છે. ખંભાતનું કુમારિકાક્ષેત્ર અને સોમનાથનું પ્રભાસક્ષેત્ર એ બધું કોઇ વખતે આનર્ત અગર હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં ગણાતું હશે. હાટકેશ્વરક્ષેત્ર વિસ્તૃત હોવું જોઇએ. અને એ બધાં ઘણાં પાસે પાસે હોવાં જોઇએ. આનર્તની એક વખતની રાજધાની દ્વારકાં કહેલી છે. એ જોતાં આનર્તની હદ મૂળ દ્વારકાં અને પ્રભાસ સુધી મનાતી હોવી જોઈએ. આ પ્રદેશોનાં નામો અને હદો કાળે કાળે ફરેલાં છે. વડનગર જેટલે છેટે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર મૂકવાનું કાંઈ કારણ મળતું નથી. પૌરાણિક દૃષ્ટિએ એ ભાગ ધર્મારણ્ય (મોઢેરા) અને અર્બુદની વધારે પાસે ગણાય. એ વિભાગ આનર્તથી જુદા છે.

સ્કંદપુરાણ કૌમારિકાખંડમાં બ્રહ્માએ મહીસાગરસંગમ ઉપર પહેલું હાટકેશ્વરનું સુવર્ણ લિંગ સ્થાપ્યું એમ લખે છે.[૪૩] એ જ ખંડમાં આગળ બર્બરક તપભંગ થવાથી દૈત્યની પાછળ વિવરને રસ્તે પાતાલમાં પેઠો ત્યાં રત્ન-સુવર્ણમય લિંગ જોયું. ત્યાંથી ચાર રસ્તા જતા હતા: એક દક્ષિણનો શૂર્પારક-સોપારા તરફ, બીજો પૂર્વનો શ્રીપર્વત તરફ, ત્રીજો પશ્ચિમનો પ્રભાસ તરફ અને ચોથો ગુપ્તક્ષેત્ર અથવા ખંભાત તરફ. આ વર્ણન પાતાલ અને હાટકેશ્વરને ગૂજરાત કાઠીઆવાડના કિનારા સાથે જોડે છે.[૪૪] નાગરખંડમાં અજપાલ રાજા ઉપર પ્રસન્ન થએલા હાટકેશ્વર એને પોતાની સાથે પાતાલમાં લઈ ગયા. ત્યાં એણે અજપાલેશ્વરી અથવા પરમેશ્વરી દેવીનું સ્થાપન કર્યું. આ પરમેશ્વરીનું પીઠ પાતાલમાં કહેવાય છે. આજે ગૂજરાતની એક જ્ઞાતિની એ કુલદેવી છે. એટલે પરમેશ્વરીના પીઠવાળું ગૂજરાતનું સ્થળ પાતાલનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરે છે.[૪૫] અગસ્ત્યાશ્રમ પુરાણો ઘણી જગ્યાએ મૂકે છે.[૪૬] એમાં સ્કંદપુરાણાંતર્ગત પ્રભાસખંડ અગસ્ત્ય સમુદ્ર પી ગયા એ બનાવ પ્રભાસ આગળ લાવે છે. ખરી રીતે મહાભારત અને દરેક પુરાણોના અગસ્ત્યના ઉલ્લેખો જોતાં દક્ષિણમાં જતા પહેલાં અગસ્ત્યાશ્રમનો સંબંધ સરસ્વતીના નીચલા તટ ઉપર કોઈ જગ્યાએ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. એટલે નાગર, પ્રભાસ, મહાભારતાદિ ઉલ્લેખોથી સરસ્વતી મારફતે અગસ્ત્યનું સમુદ્રયાન સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રભાસખંડમાં લખે છે કે પ્રસન્ન થએલા દેવો પાસે અગસ્ત્યે માગ્યું કે લોકો આ પ્રભાસક્ષેત્રમાં હાટકેશ્વરના પાતાલલિંગનું હમેશાં પૂજન કરે.[૪૭] આગળ સ્કંદપુરાણ કૌમારિકાખંડના હાટકેશ્વર ખંભાત પાસે જ છે એ ઉલ્લેખ અને આ પ્રભાસ ક્ષેત્રવાળો ઉલ્લેખ, સરસ્વતીનો પ્રવાહ ગૂજરાત કાઠીઆવાડની વચ્ચે થઈ ખંભાતના અખાત રૂપે પ્રભાસની લગભગ પાસે સમુદ્રને મળતો એ ચર્ચા કરી

---

૪૩ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૪૮. શ્લો. ૨૦–૨૧. ब्रह्मात्र स्थापयित्वा तु हाटकेश्वर संज्ञितम् ॥ महीनगर के लिंगं पातालात्तु मनोहरम् ॥ અહીં પણ ત્રેતાયુગમાં ચોલ દેશમાંથી સોમનાથ જવા માટે આવેલા બે બ્રાહ્મણોને ગુપ્તક્ષેત્ર મહીસાગર તીર્થમાં સોમનાથ ઉત્પન્ન થયા એમ કહી અહીં હાટકેશ્વર બ્રહ્માએ સ્થાપેલા એમ કહે છે.

૪૪ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૬૩. શ્લો. ૫૯ થી ૬૩. અહીં બર્બરિક જે દૈત્યની પાછળ પાતાલમાં જાય છે તેને અહિંસા ધર્મવાળો જૈન કે બૌદ્ધ કહ્યો છે. એટલે ઈ.સ. ની શરૂઆતના સૈકાઓમાં શૈવો અને બૌદ્ધો તથા જૈનોની લડાઇ વ્યક્ત કરે છે. બર્બરિક પલાશી દૈત્યને હરાવે છે ત્યારે વાસુકિ વગેરે નાગો તેને આશ્વાસન આપી કહે છે કે આ દૈત્યે અમને પાતાલથી પણ નીચે કાઢ્યા. આ ઉલ્લેખ શૈવો ગૂજરાતના કિનારાની પણ દક્ષિણે ગયા હશે એમ બતાવે છે.

૪૫ પરમેશ્વરીનું પીઠ પાતાલમાં છે તે માટે જુઓ ન. દે. મહેતા કૃત 'શાકત સંપ્રદાય'માં આપેલી પીઠોની યાદી. પરમેશ્વરી દેવી, સાળવી લોકોના કશ્યપ ગોત્રના તુલા નામના કુળની કુળદેવી છે.

૪૬ સ્કં. પુ. પ્રભાસખંડ પ્રભાસક્ષેત્રમાં અગસ્ત્યાશ્રમ કહે છે. નાગરખંડ હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં કહે છે (અ. ૩૩). મહાભારત વનપર્વ (નિર્ણયસાગર)માં અ. ૮૦માં પુષ્કરમાં અગસ્ત્યાશ્રમ છે. અ. ૮૫માં પ્રયાગમાં કહે છે. અ. ૮૬માં પાંડ્ય દેશમાં હાલ છે ત્યાં કહે છે. એ જ અધ્યાયમાં આગળ વૈડૂર્ય પર્વત પાસે અગસ્ત્ય અને એમના શિષ્યોનો આશ્રમ કહે છે. વૈડૂર્ય પર્વત વિંધ્યના પશ્ચિમ છેડે ગૂજરાતને લગતો છે એ મહાભારત આગળ કહે છે કારણ તે પછી તુરત સૌરાષ્ટ્ર લખે છે. વૈડૂર્ય પર્વત કે જેમાંથી ખંભાતમાં પ્રસિદ્ધ એવા અકીકના અમુક જાતના પથ્થર નીકળે છે અને જેને લીધે ગૂજરાતનો એ આખો ભાગ વૈડૂર્ય દેશ કહેવાતો તે છે. આમ અગસ્ત્યાશ્રમની ખેંચતાણ છે પરંતુ અગસ્ત્ય સરસ્વતીના તટ સાથે વધુ સંબંધ ધરાવે છે. સિંધુતીર્થમાં અગસ્ત્ય લોપામુદ્રાને પરણ્યા: એ સિંધુસાગરનું તીર્થ કે સિંધુનો અર્થ સમુદ્ર લઇએ તો સરસ્વતી સાગરસંગમ એમ થાય છે. આ તીર્થને મહત્તીર્થ કહ્યું છે. વનપર્વ. અ. ૧૩૨-૬.

૪૭ સ્કં. પુ. પ્રભાસખંડ. અ. ૭૫. ગૂજરાતને કિનારેથી અગસ્ત્ય દક્ષિણમાં ગયા એ કથા દ્રાવિડ દેશમાં પણ છે. ડૉ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગર લખે છે કે અગસ્ત્ય દ્વારકાંથી વૃષ્ણીઓનાં ૧૮ કુટુંબો દક્ષિણમાં લાવ્યા.

છે તે ધ્યાનમાં લેતાં, હાટકેશ્વરક્ષેત્ર સરસ્વતી–સમુદ્રસંગમની આસપાસ કોઈ સ્થળે હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે; અને દેવોએ બે વખત એનો નાશ કર્યાનું આગળ જોયું. એમ એ ક્ષેત્રના મૂળ સ્થાનનો નાશ થયો અને સરસ્વતીના મુખની ખરી પરંપરા ભૂલાઈ પ્રભાસને અડોઅડ મુકાઈ, તે સાથે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર પણ પુરાણકારોએ અનેક જગ્યાએ મૂક્યું એમ સંભવે છે.[૪૮] ગમેતેમ પણ આ ઉલ્લેખો હાટકેશ્વરક્ષેત્રને વડનગર પાસે નહિ પણ ગૂજરાતના કિનારા પાસે હતું એટલું તો બતાવે છે. એનો એક બીજો આડકતરો પુરાવો મળે છે. પુરાણકારો પાતાલ ભૂમિ ઉપર છે છતાં એને એની અંદર નાખે છે તેમ વડવામુખ પણ સમુદ્રમાં ઘણે છેટે મૂકે છે. પરંતુ પરંપરાને ખરા રૂપમાં જોનાર ખગોળવેત્તા વરાહમિહિર વડવામુખને ભારતની નૈઋત્યનો દેશ વિશેષ કહે છે.[૪૯] સરસ્વતી વડવાનલને લઇને આવી અને સમુદ્રમાં નાખ્યો એમ કથા છે; અને તે જગ્યાએ વડવામુખ એ વાત વરાહમિહિરના વડવામુખ સાથે બરોબર બંધ બેસે છે. હવે વડવાનલનો પર્યાય ઔર્વાનલ છે અને ઔર્વાનલ સાથે પણ સરસ્વતીની એ જાતની જ કથા છે.[૫૦] આ ઔર્વાનલનો પર્યાય પાતાલ છે. કોઈ કોષ તો વડવાનલનો જ પર્યાય પાતાલ આપે છે.[૫૧] એ રીતે પણ વડવામુખ એ પાતાલ એમ ઠરે છે. એટલે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર, આનર્ત દેશ, વડવામુખ એ બધા યોગથી પાતાલ અથવા એનો ભાગ ગૂજરાત કાઠીઆવાડ–કચ્છનો કિનારો કહી શકાય. વિશેષમાં પાતાલવાસી નાગનાં નવ કુલ કોષકારો ગણાવે છે તેમ વિષના પણ નવ પ્રકાર ગણાવે છે. આમાં કેટલાંકનાં નામ સમજાતાં નથી. પરંતુ એમાં બે જાતનાં વિષનાં નામ પ્રદેશને લગતાં છે. એક સૌરાષ્ટ્રિક અને બીજું દારદ. સૌરાષ્ટ્રિક એટલે સૌરાષ્ટ્રનું અને દારદ એ દક્ષિણ બલુચિસ્તાનનો ભાગ છે. નાગની પેઠે વિષ પણ પાતાલનાં ગણવાનો રિવાજ છે. એટલે આ નામો પણ બલુચિસ્તાનથી ગૂજરાતનો કિનારો નિર્દેશ કરે છે.[૫૨] વધારામાં સિદ્ધ નાગાર્જુને રસસિદ્ધિને માટે પાતાલમાં વાસ કરેલો અને વાસુકિ નાગે માળા આપેલી એવી કથા છે. જૈન કથા પ્રમાણે નાગાર્જુન પાદલિપ્તાચાર્યનો સમકાલિન અને રસસિદ્ધિ માટે એમની પાસે રહ્યાનો ઉલ્લેખ છે. એટલે શત્રુંજય–પાલિતાણા પાસે એ રહેલો હોવો જોઇએ. સ્તંભન-પાર્શ્વનાથની કથામાં નાગાર્જુન સ્તંભનપુર–શેઢી નદીને કિનારે રસનું સ્તંભન કરે છે એમ લખેલું છે. એટલે રસસિદ્ધિ માટે નાગાર્જુન પાતાલમાં આવ્યો તે ગૂજરાતને કિનારે આવ્યો એમ કહી શકાય.[૫૩] સાત પાતાલોમાં હાટકેશ્વરક્ષેત્રનું માત્ર એક વિતલ પાતાલ કહેલું છે.[૫૪] એટલે ગૂજરાતનો કિનારો અગર

---

૪૮ એક વડનગર પાસે, બીજું ગુપ્તક્ષેત્ર ખંભાતમાં, ત્રીજું પ્રભાસક્ષેત્રમાં, કોઈ એ ક્ષેત્રને દક્ષિણમાં પણ લઈ જાય છે. મૂળ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર જોકે કિનારાના ભાગમાં હશે એમ સ્પષ્ટ થવા છતાં તદ્દન ચોક્કસ સ્થળનિર્ણય થઈ શકતો નથી. ખંભાતના અખાતના મૂળ પાસે ગોપનાથ કે એવી જગ્યાના કિનારા પાસે મૂળ એ ક્ષેત્ર હોય કે અખાતના કિનારા ઉપર પણ હોય.

૪૯ વરાહમિહિર-બૃહત્સંહિતા. અ. ૧૪. નક્ષત્ર કૂર્મ વિભાગ.

૫૦ વડવાનલ અને ઔર્વાનલ સરસ્વતીને લગતી કથા માટે જુઓ સ્કં. પુ. પ્રભાસખંડ.

૫૧ અમરકોષ. નાનાર્થ વર્ગ. और्वानलेऽपि पातालम् ॥ એને વડવાનલ સાથે સંબંધ છે. મેદિનીકોષમાં કહે છે કે पातालं नागलोकेस्याद्विवरे वडवानले ॥ આમ પાતાલ નાગલોક વિવર વડવાનલ બધા પર્યાય છે.

૫૨ અમરકોષ : પાતાલવર્ગ. દારદને માટે ટીકામાં લખે છે કે दारदो विषभेदे स्यात् पारदे हिंगुले पुमान् ॥ એટલે પારત અગર હિંગુલ દેશ–દક્ષિણ બલુચિસ્તાનનો કિનારો વ્યક્ત થાય છે.

૫૩ આ કથા આગળ 'અભિધાન' પ્રકરણમાં જોઇ ગયા છીએ. પ્રભાવક ચરિત્ર અભયદેવ પ્રબંધ, અને તીર્થકલ્પમાં એ વિષે હકીકત મળે છે અને બીજાં જૈન લખાણોમાં પણ મળે છે.

૫૪ જુઓ ભાગવતનો ઉપરોક્ત ઉલ્લેખ. અને પૌરાણિક કથાકોષમાં હાટકેશ્વર શબ્દ. આ ઉપરથી સમજાશે કે પાતાલના મોટા અને અનિશ્ચિત (Vague) વિસ્તારમાં હાટકેશ્વરક્ષેત્ર અથવા ગૂજરાતનો કિનારો એ એક માત્ર ભાગ છે.

એનો એક ભાગ સાતમાંથી એક પાતાલ ગણાતું હતું એમ સમજાય છે. આ ઉપરથી સાતે પાતાલ સાથે લેતાં ઈરાનના કિનારાથી હિંદના પશ્ચિમ કિનારાના અમુક ભાગ સુધી પાતાલની અનિશ્ચિત મર્યાદા હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. વૈદિક સમયનું અધોભુવન અથવા નીચ્ય દેશ તો સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ, એટલે સિંધથી ગૂજરાતના કિનારાનો પ્રદેશ એમ જ સિદ્ધ થાય. પાછળથી પુરાણોએ મર્યાદા અનિશ્ચિત વધારી. આર્યો (દેવો) અને અસુરોના યુદ્ધમાં અસુરો નદીઓ–સિંધુ–સરસ્વતી–દ્વારા ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં નાઠા અને આર્યો વહાણવટામાં અસુરો જેટલા કુશલ ન હોવાથી પાછળ ન જઈ શક્યા[૫૫] એટલે સિંધુ સરસ્વતી નદીનાં–મુખોના પ્રદેશને અધઃ, નીચ્ય, અંધકારમય પ્રદેશ ગણી એને અસુરોના વાસ તરીકે અને અસુર જાતિના એક ભાગ નાગલોકના વાસ તરીકે ગણ્યો. સિંધુમુખના પાતાલનગર ઉપરથી પુરાણોએ એને પાતાલ નામ આપ્યું.

પાતાલ, નાગલોક અને સમુદ્ર

હવે પાતાલનો નાગજાતિ સાથે અને તે બન્નેનો સમુદ્ર સાથે જે સંબંધ તે જોઇએ. પાતાલ અને નાગલોકનું તાદાત્મ્ય આગળ સિદ્ધ કરેલું છે. એ બન્નેનો સમુદ્ર સાથેનો યોગ પાતાલને પંજાબમાં કે તાર્તરીમાં કે એવી બીજી કોઈ જગ્યાએ ન મૂકવા માટે પૂરતો છે. નાગલોક એટલે નાગદ્વીપ. એનો પૌરાણિક સ્થળનિર્ણય ભારતવર્ષની નૈરૃત્યે થયો છે. બીજા એક ઉલ્લેખમાં નાગદ્વીપ ને લંકાની ઉત્તર પશ્ચિમે–વાયવ્ય ખૂણામાં–મૂકેલો છે એ પણ એ વાતને ટેકો આપે છે.[૫૬] મહાભારતમાં સમુદ્રને નાગાનાં આલય કહેલો છે. મહાવંશમાં સમુદ્રના રાજા વરુણને અને સાગરને બન્નેને નાગરાજ કહ્યા છે, અને એમનો સંબંધ નાગદ્વીપ સાથે યોજે છે.[૫૭] બૌદ્ધો પશ્ચિમનો સ્વામી આપણા વરુણની પેઠે વિરૂપાક્ષ નામના નાગને માને છે.[૫૮] નાગદ્વીપ અને સમુદ્રમાં નાગો, અસુરો અને ગંધર્વો રહે છે એમ બૌદ્ધ પરંપરા છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ પરંપરાઓ (traditions) નાગને મુખ્યત્વે સમુદ્ર, તળાવ, સરોવર, નદી, ઝરા, વગેરે જળની જગ્યાઓનો અધિષ્ઠાતા ગણે છે.[૫૯] આ બધું નાગજાતિનો ખાસ કરીને સમુદ્ર અને નૌયાન સાથેનો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. અસુરજાતિના પેટા ભાગ રૂપે આ નાગજાતિના હાથમાં વૈદિક સમયમાં, આર્યો–અસુરોની લઢાઇઓ વખતે, અસુરોનું વહાણવટું અને નૌકાસૈન્ય હતાં.[૬૦] નાગજાતિનું જોર વૈદિક સમયમાં કાશ્મીરથી ગૂજરાતના કિનારા

---

૫૫ Asura in India: By A. Banerji Shastri P. 54. "Of set purpose the Aryan in Yajur. veda ingnores the Asura. Except as refugees in outer darkness. The nether regions under the sea, thought those who could not follow them across the water."

૫૬ Vogel: Indian Serpent Lore: P. 119.

૫૭ મહા. આદિ. અ. ૨૧–૬ અને અ. ૨૫–૪. બૌદ્ધ પરંપરામાં પણ એ પ્રમાણે છે. જુઓ Vogel: Indian Serpent Lore. P. 32. સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૧૬માં તારક સાથે દેવો લઢવા આવ્યા એમાં જલેશ વરુણ નાગ ઉપર બેસીને આવ્યો એમ લખ્યું છે. (શ્લો. ૫૬). એ યુદ્ધ પુરાણ પ્રમાણે ખંભાત આગળ થયું તે જોયું.

૫૮ એ જ પૃ. ૩૨. સમુદ્ર અને નાગ તથા વરુણનો આ સંબંધ સૂચક છે.

૫૯ Vogel: Indian Serpent Lore. P. 3. "Their power over the element of water, Nagas are essentially water spirits." પર્વતવાસી નાગ એ નાગલોકોની એક ખાસ પેટાજાતિ છે. વૃત્ર–અહિ પર્વતવાસી હોવાનો વેદનો ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી પર્વત નાગનો નિવાસ એમ થયું હશે. અને નગ–પર્વત ઉપરથી પણ થયું જણાય છે. પરંતુ નાગો મોટે ભાગે સમુદ્ર–જળ સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે.

૬૦ Asura in India: P.P. 92-93. નાગો અસુરોનો એક ભાગ હતા. શ્રી બેનરજી શાસ્ત્રીએ ઘણા આધારો આપી આ ચર્ચા કરી છે. કેટલીક ગૂંચવણ પણ ઊભી કરી છે. પરંતુ મુખ્ય વાત બરોબર છે.

સુધી હતું. અસુર-નાગોની હાર થતી ગઈ તેમતેમ તેઓ ઉત્તરના આર્યસત્તાના મુલકો છોડી એમની પોતાની સત્તાનાં અને જળને રસ્તે જ જઈ શકાય તેવાં સ્થળો-પાતાલ-ગૂજરાતથી સિંધના કિનારાઓએ આવીને વસ્યા અને આર્યો અનેક સદીઓ પછી જેમ દક્ષિણમાં વધતા ગયા તેમતેમ નાગ-અસુરો દક્ષિણ હિંદમાં આગળ ચાલ્યા ગયા. દક્ષિણ હિંદમાં નાગજાતિની સત્તા વખતે એમની એક શાખા બળવાન વહાણવટી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતી.[૬૧] એટલે નાગોની વધેલી સત્તા વખતે કાશ્મીર સુધી તેમનો વાસ છતાં, અને પડતી વખતે છેક દક્ષિણમાં ગયા છતાં, વૈદિક સમયમાં અને દક્ષિણમાં જતાં પહેલાં તેમનાં મુખ્ય થાણાં સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ-ગૂજરાતથી સિંધના કિનારા સુધીના પ્રદેશ-ઉપર હતાં. એટલે નાગો-અસુરો ગૂજરાત કાઠીઆવાડ કચ્છના પ્રદેશમાં એક સમયે-હાલની હિંદુ વર્ણમાં ન ઓળખી શકાય તેવી રીતે તેમનું મિશ્રણ થઈ જતાં પહેલાં-રહેતા હતા એમ માનવામાં વાંધો નથી. એમનું રહેઠાણ તે બધું પાતાલ.

ગૂજરાતમાં નાગપૂજા

પૌરાણિક પરંપરા—જેમ દરેક દેશમાં બન્યું છે તેમ—બદલાઈ ગઈ ત્યારે અસુરો ભયંકર પ્રાણીઓ થઈ ગયા અને નાગો પેટે ચાલનાર સાપ થઈ ગયા ત્યારે એમની પૂજા થવા લાગી. આ નાગપૂજા હાલ દક્ષિણમાં મ્હૈસૂર-મલબાર બાજુ ઘણી છે.[૬૨] પરંતુ ગૂજરાત કાઠીઆવાડમાં તો નાગદેવનાં જુદાં મંદિરો છે. પંજાબ અને કાશ્મીરમાં નાગપૂજા છે એમ કહેવાય છે. પરંતુ જુદાં મંદિરો છે કે નહિ તે જાણવામાં નથી. ઉત્તર ગૂજરાતમાં થરાદ પાસે ધીમા ગામમાં ધરણિધર-શેષનું મોટું મંદિર છે જ્યાં હિંદુસ્તાનમાંથી લોકો બાધા મૂકવા આવે છે.[૬૩] કાઠીઆવાડમાં ચરમાલીઆજી નાગનું મોટું મંદિર ચોકડી ગામ પાસે છે. ગુગા અથવા ગોગા નામથી નાગપૂજા ઉત્તર-પશ્ચિમ હિંદમાં ઘણી છે. પરંતુ ગુજરાતમાં કાસવા ગામમાં ગોગાનું મંદિર છે. સર્પપૂજા ઉપર મોટો ગ્રંથ લખનાર ડૉ. વૉગેલ લખે છે કે ગોગા અથવા ગુગા પંજાબ બાજુનો કોઈ પૂજાતો વીર હશે. પરંતુ લોકકથા એનો વાસુકિ નાગ સાથે સંબંધ જોડે છે. વળી ડૉ. વૉગેલ ગોગા ક્યારે થઈ ગયા તે બાબતમાં બેત્રણ લોકમાન્યતાઓ આપે છે. તેમાં એક કથા એને પૃથ્વીરાજના વખતમાં ચોહાણ જાતિનો હતો એમ કહે છે. બીજામાં મહમૂદ ગીઝનીના સમયમાં મૂકે છે. ત્રીજામાં ઔરંગઝેબના સમયમાં મૂકે છે. બધા એને વાસુકિ સાથે જોડે છે.[૬૪] જો એ દેવત્વ પામેલો વીર હોય

---

૬૧ Racial Synthesis in Hindu Culture: S. V. Viswanath (Trubner-London) નાગલોકોનું વર્ણન. P.P. 77-81. દક્ષિણમાં કોરોમાંડલ (ચોલમંડલ) કિનારા ઉપર નાગજાતિનું એક વખત બહુ જોર હતું. તામીલમાં નાગની પેટા જાતિનાં નામો આપેલાં છે. તેમાં ઓળિયાર નામની જાત વહાણવટીઓ તરીકે જાણીતી છે. આ ગ્રંથના લેખક શ્રી વિશ્વનાથે નાગોને દક્ષિણના વતની મૂળથી ગણ્યા છે. પરંતુ એ ભ્રમ છે. નાગો દક્ષિણમાં પાછળથી પ્રસરેલા છે. દક્ષિણના ખરા વતની દાસ અગર દસ્યૂઓ છે. અસુરોના લેખમાં એની ચર્ચા કરી છે. શીલપદીકારમ્ નામના તામીલ ગ્રંથમાં ઉત્તરના નાગોની એક જાતિને ઉત્તમ વણકરજાતિ કહેલી છે. એ ગ્રંથમાં નાગલોક ચારસો યોજન કહ્યો છે અને તે વર્ણન મનુષ્યજાતિનું છે. કલ્પિત નાગ અને કલ્પિત પાતાલનું નથી. એ લોક સમુદ્રમાં નાશ પામશે એમ લખ્યું છે. પણ નાગને પર્વતવાસી પણ કહ્યો છે જે પાછળના નાગોનું વર્ણન સમજી શકાય.

૬૨ Vogel: Indian Serpent Lore. P. 272. મલબારમાં દરેક હિંદુના બાગમાં એક ખૂણામાં એક ઝાડને વધવા દે છે. તેને નાગ તરીકે પૂજે છે. તામીલ દેશમાં નાગપૂજા બહુ છે. પશ્ચિમ ઘાટના એક ઊંચામાં ઊંચા શિખર ઉપર નાગમંદિર છે. તેનું નામ સુબ્રમહ્ય છે. પર્વતનું નામ પુષ્પગિરિ છે.

૬૩ એ જ પૃ. ૨૬૮. ૬૪ એ જ પૃ. ૨૬૪.

તો તે વાસુકિ સર્પ કુલનો હોય એમ સમજાય છે. વળી દરેક કથા એને વાગડનો મૂળ વતની કહે છે, એટલે કચ્છ–ગૂજરાત–કાઠીઆવાડમાં એનું વતન ઠરે છે.[૬૫] કાઠીઆવાડમાં વાસુકિ નાગ વાસંગજી નામથી પૂજાય છે. કચ્છ–કાઠીઆવાડ–ઉત્તર ગૂજરાતમાં નાગપૂજા અને નાગનાં સ્થાનો ઘણાં છે. દક્ષિણ હિંદમાં નાગપટ્ટણ કે નાગરકોઈલ જેવાં સ્થાનો છે પરંતુ તે ઉત્તરમાંથી નાગલોક ત્યાં ગયા પછીનાં છે. ગૂજરાત કાઠીઆવાડ વગેરે પ્રદેશમાં એવાં નાગ નામ ધરાવતાં ઘણાં સ્થળો છે.[૬૬] કથાસરિત્સાગરમાં વાસુકિનું મોટું તીર્થ લાટ દેશમાં છે અને ત્યાં ઘણા લોક ભરાય છે. તીર્થ પાસે મોટું સરોવર છે એમ લખ્યું છે. ગૂજરાત કાઠીઆવાડમાં આહીર-રબારી-કાઠી વગેરે મૂળ નાગજાતિના ગણાય છે. [૬૮] આહીર જાતિ ગૂજરાતમાં એક વખત લડાયક જાતિ હોવાનું જણાય છે.[૬૯] રબારીઓ મૂળ આ જાતિઓમાં પૂજારી હોય એમ સમજાય છે. આજે પણ ગોગના પૂજારીઓ રબારીઓ છે. દાહોદ પાસેથી જડેલા એક લેખમાં સોલંકી સમયમાં ગૂજરાતના એક પ્રધાને ગોગનારાયણનું મંદિર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.[૭૦] એટલે અગીઆરમી-બારમી સદીમાં જુદું મંદિર બંધાય એટલો નાગપૂજાનો મહિમા હોવો જોઇએ એમ સિદ્ધ થાય છે, અને ડૉ. વૉજેલ ધારે છે તે કરતાં ગૂજરાતમાં એ પૂજા જૂની હોવી જોઇએ અને ગોગ નામ પણ જૂનું હોવું જોઇએ એમ સમજાય છે. ગોગના વાગડના સંબંધ અને ગૂજરાતમાં પ્રાચીન સમયથી પૂજા થતી તેથી ગોગ–વાસુકિ કુલના નાગોનું પણ કોઈવાર ગૂજરાતમાં ઘણું મહત્વ હોવાનું જણાય છે. નાગાર્જુનને વાસુકિ નાગે માળા આપી એ જૈનકથા આગળ જોઈ ગયા તે પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. એટલે નાગલોકમાં પણ ભોગવતી નગરીના સ્વામી વાસુકિ કુલના સર્પરાજાનું જોર આ ભાગમાં એક

૬૫ એ જ પૃ. ૨૬૪. ગુગા, ગોગ અથવા ગોગા બાપજીના નામથી ઉત્તર ગૂજરાતમાં સર્પપૂજા બહુ થાય છે; અને રબારીમાં ગુગાનો 'વાયરો' આવે છે; અને સર્પદંશ એ લોક ઉતારે છે. કાસવાના ગોગનું મંદિર મોટું ગણાય છે. નવાઇની વાત એ છે કે ડૉ. વૉજેલે ગુગા અથવા ગોગ ઉપર લંબાણથી લખ્યા છતાં અને ગોગ વાગડનો વતની કહ્યા છતાં ગૂજરાતમાં એની પૂજા સંબંધી એક અક્ષરે લખ્યો નથી જ્યારે પંજાબ આદિમાં બહુ પૂજાય છે એમ લખ્યું છે. પંજાબમાં ગુગાને મુસલમાનો પણ ગુગાપીરને નામે માને છે. ગુગાનો વાયરો રબારીઓને આવે છે, અને એ લોકનો આહીર સાથેનો સંબંધ પણ સૂચક છે.

૬૬ Vogel: Indian Serpent Lore P. 268. Mr. Watsonનો Places of Snake Worship in Kathiawar એ લેખનો ઉલ્લેખ કરે છે. થાનમાં નાગમંદિર છે. ત્યાં વાસુકિની મૂર્તિ ત્રણ માથાંની છે. તલસાણામાં પ્રતિક નાગનું મંદિર છે; ચૂડામાં ચોકડીગામમાં દેવાનિક ચરમાલીઆનું મંદિર છે: નાગધન્વન્ (નાગધનિબા) નાગસીરી જેનું નામ નાગપત્તન છે તે પણ નાગનો સંબધ વ્યક્ત કરે છે. ભૂજ ભુજંગમપુર–કચ્છ નાગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. નાગપત્તન પૂર્વે પત્તન શબ્દ ઉપરથી મોટું હશે. એ મોટું બંદર હતું એમ મિરાતે અહમદી કહે છે. એને 'બારા' કહેલું છે તે ઉપરથી એ સાચું લાગે છે. મેવાડમાં નાગદા ગામ છે તે પૂર્વે મોટું નગર હતું. નાગદા એ નાગહ્રદનું અપભ્રંશ રૂપ છે. નાગની કથાનાં બીજાં ગામ કાઠીઆવાડમાં છે.

૬૭V ogel: Indian Serpent Lore: 202. લાટમાં આ સ્થળ કયું તે પત્તો લાગતો નથી.

૬૮ Bom. Gaz.: Gujarat Population: Hindus P. 264. આહીર શબ્દ. P. ૪૫૦માં લખે છે કે નાગોને રજપૂતો ગણ્યા છે. વળી કાઠી અને બાબરીઆને આહીરના સંબંધી કહે છે. કા. ગૅઝેટીઅર P. 557માં કાઠી, બાબરીઆ, આહીર અને મેર વચ્ચે ભેદ નથી. જેઠવા તે માત્ર એમનું જયેષ્ઠ મોટું કુટુંબ છે. આઇને અકબરીમાં કાઠીને આહીર કહ્યા છે આહીર ને આભીર એક છે.

૬૯ ભાવનગર પ્રાચીન લેખસંગ્રહ–૧. નવાનગર ગુંદાગામ આગળ રુદ્રસિંહ ક્ષત્રપના સેનાપતિ આભીર બાહકનો લેખ.

૭૦ આ લેખ ડૉ. હ. હ. ધ્રુવને જડેલો. તેમણે બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાવેલો એમ યાદ છે. આ લખતી વખતે બુદ્ધિપ્રકાશ ન મળી શકવાથી ચોક્કસ અંકનો આધાર નથી આપી શકતો.

વાર સારૂં હશે એમ જણાય છે. આ બધો વિચાર સાથે કરતાં અને ઉપરની તમામ લોકકથાઓ અને પૌરાણિક ઉલ્લેખોની ચર્ચા ધ્યાનમાં લેતાં ગૂજરાત કાઠીઆવાડ કચ્છના પ્રદેશો–ખાસ કરીને કિનારા, નાગો અને અસુરોનાં વતન એક વખત હતાં અને પૌરાણિક પાતાલના ભાગ ગભસ્તિમત અને નાગદ્વીપ એ બંને હિંદના આ કિનારા સાથે ઘણો નિકટનો સંબંધ હતો તે પણ વ્યક્ત થાય છે.

ભોગવતી

આ નાગોની પાતાલમાં આવેલી નગરી–વાસુકિની રાજધાની તે ભોગવતી. નારદે કરેલા ભોગવતીના વર્ણનમાં એને અમરાવતી જેવી કહેલી છે.[૭૧] સ્વર્ગ કરતાં ત્યાં વધારે સુખ હતું. મહાભારતમાં પોતાની કન્યા માટે વર શોધવા જતા ઇંદ્રના સારથી માતલી સાથે નારદ પાતાલમાં ગયા તેનું વર્ણન છે. પૃથ્વી ઉપર ઊતરી વરુણ જલરાજ પહેલો આવ્યો પછી નાગલોકમાં આવ્યા.[૭૨] આનો અર્થ ઉત્તર હિંદમાંથી સિંધુને માર્ગે પાતાલમાં આવતાં પાતાલનગર અથવા સિંધુમુખ આગળથી સમુદ્ર શરૂ થયો તે વરુણલોક. સિંધુમુખ આગળ વરુણ અથવા સલિલરાજ[૭૩] તીર્થ પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાંથી પાતાલની મર્યાદા શરૂ થઈ એમ સમજવાનું. આગળ જતાં સાતમાંથી એક પાતાલમાં આવેલી ભોગવતી નગરીમાં એ બન્ને આવ્યા. એટલે સિંધુના મુખથી સમુદ્ર મારફતે કાઠીઆવાડ ગૂજરાતને કિનારે અવાતું તેનું એ સૂચન છે. ભોગવતીને કેટલાક દક્ષિણમાં પર્વત ઉપર ગણે છે.[૭૪] કેટલાક પ્રયાગ પાસે કહે છે[૭૫] પરંતુ એ માન્યતા પરંપરાથી અવળી છે. પાતાલ અને ભોગવતીને સમુદ્રની સાથે જ સંબંધ છે. અહીં એક બીજી વાત વિચારવા જેવી છે. ભોગવતી નામ સરસ્વતી નદીનું છે.[૭૬] અને એને નાગલોકની એક નદી કહેલી છે.[૭૭] હાટકેશ્વર વર્ણનમાં

---

૭૧ Vogel: Indian Serpent Lore P. 83.

૭૨ એ જ પૃ. ૮૨. અહીં નાગલોકમાં માતલી અને નારદ ફર્યા એમ લખતાં કહે છે. ત્યાં વરુણના રાજ્યની સત્તા ચાલે છે એમ લખ્યું છે. એ રીતે વરુણનું રાજ્ય એટલે સમુદ્રનો સંબંધ નાગલોક અથવા પાતાલ સાથે જોડે છે. ત્યાંથી દૈત્યોના હિરણ્યપુરમાં થઈ સુપર્ણ ગરુડોના દેશમાં ગયા એમ લખે છે. સુપર્ણ ગરુડો સ્વભાવે ક્રૂર હોવાથી ક્ષત્રીય જ રહે છે. બ્રાહ્મણ થઈ શકતા નથી એમ કહે છે. આ વર્ણન આ નાગો, ગરુડો, અસુરો–દૈત્યો વગેરે પ્રાણીઓ હાલ માનીએ છીએ તેવાં નહિ પણ મનુષ્ય જાતિના હતા એમ બતાવે છે. આ બધું વરુણના રાજ્યમાં–પાતાલમાં છે.

૭૩ જુઓ નંદલાલ દે કૃત Dictionary ot ancieut Indian Geography. પાતાલ શબ્દ.

૭૪ રા. બા. ડૉ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગર એમના 'South Indian Culture' અને એણે હિંદને આપેલો ફાળો એ ગ્રંથમાં જણાવાનું શ્રી ભોજનગર તે ટૉલેમીનું Argyre અને એ ઉરગપુર અને એનું Alternative ભોગવતીપુરમ્ હોય કે જે ઉપરથી શ્રી ભોજપુરમ્ થયું હોય વગેરે દલીલો કરે છે તે નિરાધાર છે. એ દલીલો લાટને બંગાળામાં મૂકવા માટે મહાવંશમાં સુપારગ આવે છે તે પ્રસિદ્ધ સોપારાને બદલે સુ–પાર સારો કિનારો અર્થ લઈ જવા–સુમાત્રામાં મૂકે છે તેના જેવું નિરાધાર છે. એમના ઉપરોક્ત ગ્રંથનું પૃ. ૩૭૪–૫ જુઓ. Vogel: Indian Serpent Lore P. 201-2. રામાયણ કિષ્કિંધાકાંડને આધારે લખે છે. આ પર્વત ઉપરની ભોગવતીનગરી અન્ય પુરાણોની સમુદ્રની નગરીથી જુદી અને નાગલોકો દક્ષિણમાં ગયા પછી બેસાડેલી છે.

૭૫ મહાભારત વનપર્વ (નિર્ણયસાગર) અ. ૮૩. શ્લો. ૭૭ અને ૮૬ ભોગવતી વાસુકિનું તીર્થ અને પ્રજાપતિની વેદી એમ લખે છે. આ માન્યતાને સમુદ્રમાં ભોગવતી છે એ માન્યતા સાથે વિરોધ છે અને વાસુકિતીર્થ સરસ્વતીતીરે નાગધન્વનમાં છે એમ મહાભારતનો પોતાનો (શલ્યપર્વ) વિરોધ છે. એટલે પ્રયાગ પાસે ભોગવતી મૂકીને મહાભારતે પોતાનો જ વિરોધ કરી સરસ્વતી નાશ થયા પછી ઘણે વખતે એ વાત ઉમેરી લાગે છે.

૭૬ જુઓ શ્રી દેરાસરી કૃત પૌરાણિક કથાકોષ અને Vogel: Indian Serpent Lore 201-2.

૭૭ પૌરાણિક કથાકોષ; ભોગવતી શબ્દ. નાગલોકની નદી ઉપરાંત સ્વર્ધુનીનો ત્રીજો ઓઘ પણ એને કહે છે અને સ્વર્ધુનીના

વિતલ પાતાલમાં ભોગવતી નદીને તીરે હાટકેશ્વર આવેલા છે એમ લખેલું છે.૭૮ હાટકેશ્વર મૂળ નાગલોકોના દેવ છે એમ પણ પુરાણ કહે છે.૭૯ પાતાલ, હાટકેશ્વરક્ષેત્ર, પ્રભાસક્ષેત્ર ગુપ્તક્ષેત્ર–ખંભાત, નાગલોક અથવા નાગદ્વીપ અને આનર્ત દેશ એ બધું એક જ અથવા એક બીજાનાં અત્યંત સાહચર્યમાં છે એ આગળ જોયું. અસલ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર જે નાશ પામ્યું છે એમ પુરાણો લખે છે તે સરસ્વતીના મુખપ્રદેશની લગભગમાં ગૂજરાત કાઠીઆવાડના કિનારાના સાંનિધ્યમાં હોવું જોઇએ એ પણ આગળ જોયું. તો એ બધાના સાહચર્યવાળી નાગલોકના દેશની રાજધાની પણ એ જ પ્રદેશમાં હોય એમ માનવાને વાંધો નથી. જે નામની નદી હોય તે નામનું શહેર તેને કિનારે હોય એવા દાખલા હોય છે.૮૦ ભોગવતી વાસુકિની નગરી અને નાગલોકની રાજધાની. ભોગવતી નાગલોકની નદી. ભોગવતી એ સરસ્વતીનું–ખાસ કરીને તેના નીચલા પ્રવાહનું નામ, અને એનો નીચલો પ્રવાહ ખંભાતના અખાતમાં થઇને હતો એ ચર્ચા આગળ કરી. કાઠીઆવાડમાંથી નળ અને ખંભાતના રણને મળતી ભોગાવા નદી ભોગવતી નામનું અવશેષ હોઈ શકે. એ ભોગાવાને બિલગંગા એટલે પાતાલગંગા પણ કહે છે.૮૧ વળી મહાભારત એક જગ્યાએ ભોગવતી વાસુકિની નગરી પ્રયાગ પાસે મૂકે છે. એ સમુદ્રથી દૂર હોવાને લીધે પૌરાણિક પરંપરાથી ઊલટી છે. પણ એ જ મહાભારત બીજી જગ્યાએ નાગધન્વન જે સરસ્વતીને તીરે છે તેને વાસુકિની નગરી કહે છે. નાગધન્વનનો પત્તો ન લાગવાથી વૉર્‌ત્ઝેલ એ તીર્થ કુરુક્ષેત્રમાં સરસ્વતીતીરે હશે એમ નિરાધાર વાત કરે છે. નાગધન્વન કોઈ પણ જગ્યાએ હોય તો તે ખંભાતના અખાતને કિનારે હોવાનો સંભવ છે તે સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં જોયું. આ બધું એમ બતાવે છે કે ખંભાતના અખાતની લગભગમાં ભોગવતી નગરી હોવી જોઇએ. સ્કં. પુ.માં સ્તંભતીર્થમાં નારદીયસર (હાલનું ખંભાતનું નારેસર) ઉપર નાગલોકોએ પહેલાં (પુરા) તપ કરેલું–કદ્રુના શાપનો છુટકારો કરવા માટે–અને ત્યાં નાગેશ્વરલિંગ તળાવના ઉત્તર તટે સ્થાપેલું એમ લખ્યું છે. એ ખંભાતના સ્થળનો નાગ સાથે સંબંધ બતાવે છે. ખંભાતનું એક પ્રાચીન નામ ભોગવતી છે એ આ વાતને ટેકો આપે છે; જોકે એ નામ કેટલા પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યું આવે છે તે કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ખંભાત એટલું પ્રાચીન છે કે ભોગવતી નામ ઉપર લખી તે નાગલોક અને પાતાલની ચર્ચાને આધારે ખંભાતનું જ અગર એની આસપાસના કોઈ પ્રાચીન નગરનું હોવાનો ખાસ સંભવ છે. અસલ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર લુપ્ત થયું છે અને ખંભાતની ભૂમિને ગુપ્તક્ષેત્ર કહે છે. ખંભાત નામનો

સાત ઓઘમાં ત્રીજો ઓઘ સરસ્વતી છે એટલે ભોગવતી તે સરસ્વતી ગણાય.

૭૮ એ જ હાટકેશ્વર શબ્દ જુઓ.

૭૯ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૩૯. શ્લો. ૭ થી ૯: पाताले सप्तमे चास्ति लिंगं श्री हाटकेश्वरम् ॥ ब्रह्मणा स्थापितं पार्थ सहस्र योजनोच्छ्रितम् ॥ हाटकस्य तु लिंगस्य प्रासादो योजनायुतः ॥ सर्व रत्नमयो दिव्यो नानाश्चर्य विभूषितः॥ तच्चार्चयन्ति तल्लिंगं नानानागेन्द्रसत्तमाः ॥ અ. ૬૩માં બર્બરિક પાતાલમાં જાય છે ત્યાં પણ રત્નમય લિંગનું નાગલોક સેવન કરે છે એમ લખ્યું છે.

૮૦ પહેલાં આ રિવાજ હતો. સ્કંદપુરાણમાં ખંભાતનું જ નામ મહીનગર આપેલું છે. દક્ષિણમાં કાવેરીપત્તન છે વગેરે. વારાણસી, શુક્તિમતી એ પણ નદી ઉપરથી નગરીના દાખલા છે. (Geo. Dic. of An Ind.)

૮૧ બિલગંગા માટે જુઓ કાઠીઆવાડ સર્વસંગ્રહ. પૃ. ૨૯૮. સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહની અને તે ઉપરનાં તીર્થોની પરંપરાના કેવી રીતે ટુકડા થઈ ગયા છે તે ચર્ચા કરી છે. પાટણ સિદ્ધપુર પાસેની સરસ્વતી અને સાબરમતી વગેરે એ પ્રવાહના ટુકડા ઉપરાંત એ બન્ને નદીઓએ તીર્થો પણ વહેંચી લીધાં છે, તેમ એ પ્રવાહને રસ્તે બીજી બાજુ ભોગાવા નદીએ ભોગવતી નામ જાળવી રાખ્યું છે. ભોગાવા નદી નળ અને ખંભાતના રણને હાલ મળે છે.

સ્તંભતીર્થ સાથે સંબંધ અને સ્કંભ એ હાટકેશ્વરની પેઠે આદિ લિંગ–સુવર્ણનું લિંગ એ બધું પણ સૂચક છે.૮૨ અને એ બધાંનું સાંનિધ્ય પણ સૂચક છે. વૈદિક કાલની પરંપરા ઝાંખી ધ્યાનમાં લઈ મધ્ય દેશમાં બેસી ભૂગોળ લખનાર પુરાણકારને સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશો અને તેની આસપાસના મુલકો, સપ્તપાતાલ અને એની નગરી ભોગવતી, વગેરે સમુદ્રના ગર્ભમાં લાગે એ શક્ય છે. તે સમયે સમુદ્ર જેવી મોટી નદીઓ મારફતે જ ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં જવાતું એ જોઈ ગયા.

પાતાલ અને પણિ

પણિ જાતિના લોકને પુરાણોએ પાછળથી દૈત્ય એટલે યાતુધાન વર્ગના ગણ્યા છે. વેદમાં એ લોક એક વેપારી વર્ગ જેવા સામાન્ય માણસો છે તે સ્પષ્ટ છે. વૈદિક યજ્ઞયાગાદિ ન કરનારા અને બ્રાહ્મણોને ન સંતોષનારા અને સખ્તાઇથી વ્યાજ લેનારા હોવાથી દૈત્ય વર્ગમાં ગણાઈ નિંદાયા. આ પણિઓ એ ફિનિશિયન જાતિના વેપારી, એ જેમાંથી વણિજ અને હાલનો વાણીઆ શબ્દ આવેલો છે તે, એમ વિદ્વાનો માને છે. આ ફિનિશિયનોનું વતન કયું તે બહુ વાદગ્રસ્ત વિષય હોઈ અહીં ચર્ચાને સ્થાન નથી. પરંતુ વતન તરીકે નહિ તો વસવાટ તરીકે પણ સિંધુ અને સરસ્વતીના તટ પ્રદેશો ઉપર એ લોક રહેતા અને આર્યોના

---

૮૨ આગળ લિંગપૂજા અને સ્કંભતીર્થના પરિશિષ્ટમાં આ બાબત કેટલીક ચર્ચા કરી છે. નાગરખંડ હાટકેશ્વરને બ્રહ્માએ તદાકારમાં પૂજેલું પ્રથમ સુવર્ણલિંગ કહે છે. આનર્તના અરણ્યમાં શંકરનું લિંગ પડી ગયાની જે કથા છે તે અક્ષરશઃ પ્રભાસખંડમાં પ્રભાસક્ષેત્રમાં પંચપ્રભાસમાં આદ્ય પ્રભાસતીર્થનું વર્ણન કરતાં આપેલી છે; અને નાગરખંડની પેઠે જ લખ્યું છે કે આ લિંગના પૂજનથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થવાના ભયથી ઇન્દ્રે પ્રભાસમાં આવી લિંગને વજ્રથી આચ્છાદિત કર્યું. એટલે નાગર અને પ્રભાસ બન્ને ખંડની કથા પ્રમાણે બ્રહ્માએ સ્થાપેલું આદિલિંગ (એટલે હાટકેશ્વર–પ્રભાસખંડમાં એ નામ સ્પષ્ટ નથી લખ્યું) નાશ પામ્યું છે, એ તો સ્પષ્ટ છે. ખંભાતમાં શાર્વિક–શૈવતીર્થ નાશ પામી ગુપ્ત થવાનું કારણ બહુ મોટા માહાત્મ્યથી ગર્વ આવ્યો તેથી ગુપ્ત થયું એમ લખ્યું છે. આદ્ય વગેરે પાંચ પ્રભાસ લોકે હાલ પ્રભાસની પાસે બતાવવામાં આવે છે પરંતુ આદ્ય શબ્દ જ પછીનું પ્રભાસ હોવાનું વ્યક્ત કરે છે. પરંપરાઓની આ બધી ગુંચવણ સરસ્વતીનું મુખ જે અદ્ધર (Vague) રીતે પ્રભાસ પાસે મૂક્યું છે તેની લગભગમાં કોઈ મોટું આદ્ય શૈવતીર્થ નાશ પામી ગુપ્ત થયાનું સૂચવે છે. અને એ કારણથી એની પરંપરાઓ જુદી જુદી જગ્યાએ વહેંચાઈ ગઈ. આગળ ચાલતાં પ્રભાસખંડમાં લખે છે કે રૂરૂ દૈત્યને મારવા કુમારિકા દેવી પાતાલમાં ગઈ તેનું તીર્થ પ્રભાસક્ષેત્રમાં છે અને બલદેવજી નાગનું સ્વરૂપ લઈ પ્રભાસ પાસે આવેલા પાતાલના વિવરમાં ગયા એમ પણ લખ્યું છે. કુમારિકાક્ષેત્ર ખંભાતના સ્થળમાં છે તે તો જાણીતું છે. અને ત્યાં પણ પાતાલનું વિવર હોવાનું કૌમારિકાખંડમાં લખ્યું છે. નાગરખંડમાં ઈંદ્રદ્યુમ્ન રાજાની લાંબી કથા આપી છે અને તે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવી રહ્યો અને ભતૃયજ્ઞ પાસે આવ્યો એમ લખ્યું છે. એ કથા તે જ વિગતથી કૌમારિકાખંડમાં આપી છે અને ઇંદ્રદ્યુમ્નેશ્વર મહીસાગર ઉપર છે એમ લખ્યું છે. ભતૃયજ્ઞ પણ સ્તંભતીર્થમાં પાશુપત દીક્ષા લઈ રહેવાનું લખ્યું છે. આ ગુંચવણ પણ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર, પ્રભાસક્ષેત્ર અને સ્તંભતીર્થની પરંપરાઓ મૂળ એક પરંપરામાં નીકળી છે અને એ બધું એક જ અથવા એકમાંથી કોઇ કાળે ભિન્ન થએલું એમ સૂચવે છે. હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં ઇંદ્રદ્યુમ્ન જે ભાગ ભજવે છે તેવો કે તેથી વધારે સ્તંભતીર્થમાં ભજવે છે. મહી નદીનું નામ ઇંદ્રદ્યુમ્નતનયા અને ખંભાતમાં ઇંદ્રદ્યુમ્નેશ્વર એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. એ કથા બન્ને ખંડમાં સરખી હોવાથી હાટકેશ્વરક્ષેત્ર સ્તંભતીર્થના પરમ સાંનિધ્યમાં આવે એવું સૂચન છે. ભાગવતમાં વિતલ પાતાલના હાટકેશ્વર પાર્વતી સાથે જોડું બની રહેલા છે અને એમાંથી હાટકી નદી નીકળે છે આદિ વર્ણન, સ્કંભ ને હિરણ્યવેતસ અને સલિલની મધ્ય રહેલું, ગુહ્ય પ્રજાપતિ વગેરેને બંધબેસતું લાગે છે. ઋગ્વેદમાં ઘૃતની નદીમાં રહેલું હિરણ્યવેતસ ભાગવતની હાટકી નદી અને હાટકેશ્વરને મળતું કહી શકાય. શિવ અને તેમના લિંગનો સંબંધ બીજા બધા કરતાં જળ સાથે વધારે લાગે છે. શિવલિંગને તો જળ ઘણું પ્રિય છે. આ બધાનો સાથે વિચાર કરતાં શિવનાં મહાભારતમાં કહેલાં નામોમાં આ નામો વિચારવા જેવાં છે. સુવર્ણરેતસ્, સમુદ્ર, વડવામુખ, ઊર્ધ્વલિંગ, મેઢ્રજ, તરંગવિદ્, વિન્કલિન,

સંસર્ગમાં આવેલા હતા એ વેદ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ભાગવત પુરાણમાં એમને પાતાલના વાસી કહ્યા છે; અને અસુરાદિ જાતિઓ પણ ત્યાં રહે છે એમ કહ્યું છે.૮૩ ઉપરની તમામ ચર્ચા અને પાતલ વાસની અસુરોની ચર્ચા ધ્યાનમાં લેતાં પણ પાતાલ હિંદનો પશ્ચિમ કિનારો એમ ઠરે છે. એ પાતાલ સાત છે. એમાંનાં મુખ્ય નગરોમાંનું એક નગર ભોગવતી, તે જ નામની નદીને તીરે વિતલ પાતાલના હાટકેશ્વર સાથે બંધ બેસવાથી, નાગલોકના અને સરસ્વતીના સાહચર્યથી, ખંભાતના અખાતને કિનારે હોય એમાં બહુ શંકા રહેતી નથી. હાલ કોઈ બીજા નગરનું બીજું નામ ભોગવતી જાણ્યામાં નથી. દંતકથા ખરી હોય તો ખંભાતની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં ખંભાતનું નામ ભોગવતી તે આ પ્રાચીન ભોગવતી હોઈ શકે.

ભોગવતીપુર અને પાતાલને ગૂજરાત–કાઠીઆવાડ–કચ્છના કિનારા સાથે સંબંધ છે એ આગલી ચર્ચામાં જોયું. અહીં એક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. પૌરાણિક ભૂગોળ હાલ જે રૂપમાં લખેલી મળે

મહાલિંગ, ગુહ્ય, મહાર્ણવનિપાતવિદ્, ગભસ્તિ, નીરજ, અહિર્બુધ્ન્ય. આ નામોનો અર્થ સમજાય તેવો છે. અહિર્બુધ્ન્ય નામ તો બહુ સૂચક છે. એ નામ અગિયાર રુદ્રમાં પણ ગણે છે. એમાંનો અહિ શબ્દ સૂચક છે. ઋગ્વેદમાં વિશ્વેદેવોના સૂક્તોમાં અહિર્બુધ્ન્ય નામ વારંવાર આવે છે (અજૈકપાદની સાથે) અને ત્યાં એનો સંબંધ સમુદ્ર–જળ સાથે છે. એનો અર્થ Dragon (અહિ) of the deep એવો કરેલો છે. લિંગપૂજા ઘણી પ્રાચીન છે એ તો સિદ્ધ થએલી વાત છે. લિંગ અને શિવનું પર્વતો સાથે જોડાણ પાછળથી થએલું છે. (સ્કં. પુ. કેદારખંડ અ. ૩૧-પર્વતલિંગ.) બાકી મૂળ તો શિવનો, રૂદ્રનો અને લિંગનો સંબંધ જળ સાથે છે. એટલે સ્કંભતીર્થ, હાટકેશ્વર, નાગલોક, વડવામુખ, સરસ્વતીનું મુખ વગેરેનું અત્યન્ત સાન્નિધ્ય જણાય છે. અહીં એટલું પણ ઉમેરવાની જરૂર છે કે કૌમારિકાખંડમાં સ્તંભતીર્થમાં સ્કંદે તારકાસુરને હરાવ્યો. નાગરખંડમાં એ વાત ટૂંકામાં કહીને એ બનાવ હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં બન્યો હોય એવો દેખાવ (અ. ૭૦)માં કર્યો છે. અને અ. ૭૧ માં એ દૈત્ય પડ્યો તેથી ભૂકંપ થયો અને ચમત્કારપુર (હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવેલું)નાં ઘર પડી ગયાં. આખરે બ્રાહ્મણો ઉપર પ્રસન્ન થએલા સ્કંદે એ નગરનું નામ સ્કંદપુર રાખવા કહ્યું. આગળ અ. ૨૬૪ માં સ્કંદે તારકાસુરને હરાવવા તૈયારી કરી તામ્રવતી નગરીમાં શંખ વગાડ્યો. (શ્લો. ૮) એમ લખ્યું છે. તો નાગરખંડનું સ્કંદપુર કયું? તામ્રવતી એ ખંભાત એ તો આગળ સિદ્ધ કરેલું છે. તો હાટકેશ્વરક્ષેત્રનું સાન્નિધ્ય કયાં? બીજું લિંગપુરાણમાં બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવના મહાલિંગ–(સ્કંભ)જેનો પાર પામી શકાયો નથી તેની સ્તુતિ કરતાં એક શ્લોકાર્ધ આ પ્રમાણે કહે છે: હેમલિંગની સ્તુતિ બોલી પછી પંચતત્ત્વનાં લિંગ બોલી પછી કહે છે કે "सारस्वताय मेघाय मेघवाहनतेनमः ।। नमो भगवते तुभ्यं नागानां पतये नमः ।। આમ શિવલિંગ સ્તુતિમાં હેમલિંગ, સારસ્વત અને નાગોનાપતિ એ બધું ખાસ સચક છે. અને હેમલિંગ તે સ્કંભ તેમજ હાટકેશ્વર તે સ્પષ્ટ સમજાય છે. તેને માટે અહીં વાપરેલો સારસ્વત શબ્દ અને ઉપર લખ્યો તે વડવાનલ શબ્દ પણ નોંધવા જેવો છે. વડવામુખ શંકરનું નામ અને સરસ્વતીનામુખ પાસે તેનું ભૌગોલિક સ્થળ તે પણ આગળ જોયું. એ સ્કંભ હાટકેશ્વર, ખંભાતના અખાત રૂપે સરસ્વ-તીનું મુખ અને વડવામુખ એ બધાનું અત્યન્ત સાહચર્ય કે સાન્નિધ્ય વ્યક્ત કરે છે. (લિંગ. પુ. અ. ૧૮ શ્લો. ૨૪) આગળ અધ્યાય ૫૧ માં મંદાકિની નદી જ્યાં શિવ સગણ વાસ કરી રહેલા છે તેનાં વિશેષણો આપેલાં છે. શિવને સોમ કહ્યા છે ને સોમનાથ ગણવા કે નહિ તે સ્પષ્ટ નથી કહેલું. મંદાકિનીનાં કનકનંદા અને નંદા એવાં નામ આપ્યાં છે. અને ત્યાં હજાર બ્રાહ્મણોનું વન છે એમ કહ્યું છે. આ વર્ણન અને મંદાકિની તથા નંદા નામ સરસ્વતીનાંછે. (સરસ્વતીના પ્રવાહનો લેખ જુઓ) એને પશ્ચિમ તીરે કાંઇક દક્ષિણમાં રુદ્રપુરી છે એમ કહે છે. ત્યાં જગદંબા સાથે શંકર હમેશાં ક્રીડા કરી રહેલા છે. આ પ્રમાણે શંકરનાં તીર્થો દરેક દ્વીપમાં પર્વત, વન, નદી અને અર્ણવ સંધિમાં આવેલાં છે એમ કહ્યું છે. આ વર્ણન હાટકેશ્વર સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહ ઉપર ગમે ત્યાં હશે તેને લાગુ પડે છે, અર્ણવ સંધિ શબ્દ ખાસ સૂચક છે. ટીકાકાર અર્ણવ સંધિને સમુદ્ર અને નદીનો સંગમ કહે છે. આમ અર્ણવ સંધિ ઉપર ખંભાતની જગ્યાએ શૈવતીર્થ હતું તે, અગર સોમનાથ, અગર લુપ્ત થએલા હાટકેશ્વર જ આવી શકે. આ અને રામેશ્વર સિવાય બીજું શૈવતીર્થ અર્ણવ સંધિ ઉપર નથી.

૮૩ ભાગવત સ્કં. પુ. અ. ૨૪ અને મૅકડોનેલની Vedic Index માં પાણિ શબ્દ.

છે તેમાં સાગરસંવૃતખંડ–કુમારિકાખંડ એ ભારત વર્ષના નવ ખંડોમાંનો મુખ્ય અને વર્ણાશ્રમ ધર્મના લોકથી વસાએલો છે. એટલે હાલનો ભરતખંડ એમ વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કર્યું છે. ખંભાતના પ્રદેશનું નામ કુમારિકાક્ષેત્ર એમ એક પુરાણ કહે છે. એ સ્થળ ભરતખંડની મધ્યમાં નથી પણ પશ્ચિમને ખૂણે છે. છતાં ખંડનું નામ નાને રૂપે એણે ધારણ કરી ભરતખંડમાં મુખ્ય હોય એમ દેખાવ કર્યો છે. એ જ ભારતવર્ષના નવ ખંડમાંના બીજા બે ખંડ ગભસ્તિમત અને નાગદ્વીપ જે એની પશ્ચિમ અને નૈર્ઋત્યમાં આવેલા છે તે નામ સપ્તપાતાલના બે ભાગ તરીકે પણ પુરાણોએ ગણેલા છે; અને એની દિશા ઉપરથી કુમારિકાક્ષેત્રની નજીકમાં એ દ્વીપો આવે છે. તો કોઈ શંકા કરે કે ભારતવર્ષીય ભરતખંડના મુખ્ય ભાગ જેવું કુમારિકાક્ષેત્ર તે તેની સીમાની પાર આવેલા અન્ય દ્વીપોમાં શી રીતે ગણાય અને પાતાલમાં પણ શી રીતે ગણાય. એમ ગણીએ તો પુરાણનો પોતે લખેલી ભૂગોળ સાથે વિરોધ આવે.

સમયના મોટા અને લાંબા વિસ્તાર ઉપર છૂટી ફેલાએલી પરંપરાઓને ભેગી કરી ગોઠવનાર પુરાણકારનો આ બાબતમાં દોષ કાઢવો ઠીક નથી. જે દ્વીપોને ભારતવર્ષના અન્ય દ્વીપો ગણી મુખ્ય ભરતખંડથી જુદા પાડીએ છીએ તેમાંના કેટલાક આજે ભરતખંડના પોતાના જ ભાગ બની ગયા છે. દ્વીપ એટલે પણ બે બાજુએ પાણી–ચાર બાજુએ નહિ એ આગળ જોયું છે. ગાંધાર અને બ્રહ્મદેશ આદિ દ્વીપમાં જ જુદે નામે ગણાતા તે જુદેજુદે સમયે ભરતખંડથી જુદા પડી ગયા અને ભારતવર્ષની પોતાની પૌરાણિક મર્યાદા લુપ્ત થઇ. મધ્ય દેશમાં બેસી પૌરાણિક ભૂગોળ લખનાર આ બધી મર્યાદાઓમાં અને ઝાંખી થએલી પરંપરાઓને ગોઠવવામાં સ્ખલન કરે તે સ્વાભાવિક છે. કુમારિકાક્ષેત્ર ભરતખંડ–કુમારિકા ખંડની મધ્યમાં નથી, પશ્ચિમ ખૂણે છે છતાં તેને ખંડનું નામ આપી અગત્ય બતાવી છે તે સિદ્ધ કરે છે કે એ અગત્ય ખંડની મધ્યસ્થતાની નથી પણ વર્ષની મધ્યસ્થતાની અને એક વખતે ખંડના અને વર્ષના મુખ્ય વેપારના કેન્દ્ર તરીકેની છે. જેમ પાછળથી ગુજરાત અને હિંદને ખંભાતને નામે ઓળખતા તેમ. એટલે એ વાત તો લાક્ષણિક જ ગણવાની. પરંતુ ગભસ્તિમત અને નાગદ્વીપ ભારતવર્ષના જ દ્વીપો છે અને પાતાલના પણ ભાગ છે તે બાબતની અને તેમના સ્થળની ચર્ચા આગળ કરી તે જોતાં ભરતખંડની પશ્ચિમ છેડે આવેલું ખંભાત–કુમારિકાક્ષેત્ર આ દ્વીપોની તદ્દન પાસે ઠરે. વચ્ચે થઈ વહેતી સરસ્વતી નદી જ ભારતવર્ષના બે દ્વીપોને જુદા પાડતી હોય એમ ગાંધાર બ્રહ્મદેશ વગેરે ઉપરથી આપણા પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશને માટે કહી શકાય. એટલે પાતાલ કલ્પનામય થઈ ગયું અને તેના ભાગ દ્વીપો તરીકે વહેંચાઈ ગયા તે લાંબા સમયના ગાળામાં મર્યાદાની ચોક્કસતા પાછળથી ભૂગોળ લખનાર જાળવી શકે નહિ. પુરાણોમાં એક બીજા સાથે જ આવા વિરોધો આવે છે અને અનેક દેશોની મર્યાદાઓનાં ઠેકાણાં રહેલાં નથી. આપણા લાટ દેશની મર્યાદા જ કેટલી વિશાળ થઇ કેટલી સંકોચાઈ છે તે ઉપરથી આ વાત સમજાય. એટલે ખંભાતક્ષેત્રનું નામ કુમારિકાક્ષેત્ર હોવા છતાં પણ તે છેડા ઉપર હોવાથી ઘણા પ્રાચીન સમયમાં તેની મર્યાદા અત્યન્ત સાનિધ્યના દ્વીપોમાં ગણાય અને દૂર રહી પાછળથી ભૂગોળ લખનાર ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવું લખે તેમાં નવાઈ નથી. ભારતની ભૂગોળમાં આવા નાના ગોટાળા અને પાછળથી કલ્પનામય થઇ ભૂમિના પડમાં ગએલું આખું યે પાતાલ આ વાતને ટેકો આપે છે.

ઉપસંહાર

આ લેખમાં ઘણી બાબતોની ચર્ચા થઈ છે. એ બધી ચર્ચા અને નીચેની ટિપ્પણીઓમાં કરેલી ચર્ચા અને ખાસ કરીને ટિપ્પણ ૮૨ માં કરેલી આદિલિંગ સ્કંભ, હાટકેશ્વર, પ્રભાસક્ષેત્ર, ગુપ્તક્ષેત્ર ઈન્દ્રદ્યુમ્નની વાત વગેરેની ચર્ચા, અને આગળનાં સ્કંભ અને લિંગપૂજા, અસુરો, અને સરસ્વતીનો પ્રવાહ એ ત્રણ પરિશિષ્ટોમાં કરેલી ચર્ચાઓ એ બધું ધ્યાનમાં લેતાં જે જે ફલિત થાય છે તે ટૂંકામાં સ્પષ્ટ રીતે

ફરી નોંધવાની જરૂર છે તે આ પ્રમાણેઃ—

(૧) વેદકાલનું અધોભુવન અગર નીચ્ય દેશ તે સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખના પ્રદેશો. (૨) એ પ્રદેશો અસુર જાતિના હાથમાં હતા અને અસુરો આર્યોની સાથે લડનારી એક જાતિ વિશેષ હતી. (૩) નાગલોકો આ અસુરોનો એક ભાગ–પેટા જાતિ હતી અને જલપ્રવાહ તથા વહાણવટું એમના હાથમાં હતું. (૪) તેથી નદીમુખો તેમને તાબે હોઈ ત્યાં તેમનાં ખાસ થાણાં હતાં. (૫) આ મુખ્ય વૈદિક નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણ–ઉપરથી નીચે વહેવાથી પણ નીચેનો ભાગ અધોભુવન અગર નીચ્ય દેશ કહેવાતો અને અસુરોના વાસને લીધે આર્યોને અગમ્ય અને નિંદ્ય હતો. (૬) એ સ્થળ ઉપર ઈ.સ. પૂર્વે પાતાલ નામનું નગર હતું તેની કેન્દ્રસ્થ ઉપયોગિતાને લીધે આ નીચ્ય દેશનું પાતાલ નામ પડયું અને અસુરો અત્યન્ત નિંદ્ય થઈ આર્યશત્રુ થયા પછી આર્યોના રંગથી રંગાએલા પૌરાણિકોએ પાતાલને ભૂમિના પડમાં ધકેલી કાઢયું, અને અસુરો ભયંકર પ્રાણીવિશેષ બની ગયા. (૭) અથર્વવેદનો સ્કંભદેવ આદિ લિંગ અને પૌરાણિક લિંગોદ્ભવમૂર્તિ–શિવ–કહી શકાય. (૮) અથર્વવેદની આર્યેતરતા અને લિંગપૂજાની મૂળ આર્યેતરતા અને પશ્ચિમ એશિયાના કિનારાથી હિંદના કિનારા સુધીની તેની વ્યાપકતાથી લિંગપૂજા અસુરોની હોય એમ ગણી શકાય, અને સ્કંભ લિંગરૂપે સ્તંભરૂપે અગર બંનેરૂપે એક વખત પશ્ચિમ હિંદમાં પૂજાતો હતો એમ ગણી શકાય. (૯) હાટકેશ્વર મૂળ નાગલોકના દેવ, પુરાણો પ્રમાણે બ્રહ્માએ પૂજેલું આદિલિંગ અને સુવર્ણનું લિંગ, અને નાગલોકો અસુરોની પેટા જાતિ, એ નાગજાતિ સ્કંભ અને હાટકેશ્વરનો કોઈ સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. નોંધ ૮૨માં આપેલાં શિવનાં નામ ખાસ વિચારવા જેવાં છે. (૧૦) સ્કંભને ગુહ્યપ્રજાપતિ હિરણ્યમય કહ્યો છે. હાટકેશ્વર પ્રથમ બ્રહ્માએ 'તદાકાર' સુવર્ણમાં બનાવી પૂજ્યું (Realistic Linga) એ પણ સૂચક છે. (૧૧) મોહેન–જો–ડેરોમાંથી ત્રિમુખ શિવ અને 'તદાકાર' લિંગની મૂર્તિઓ આ વાતની પ્રાચીનતા અને ભૌગોલિક વ્યાપકતા બતાવે છે. અને પાશુપત મતનો ગૂજરાતના કિનારા સાથે સંબંધ જોતાં લિંગ-પૂજાના આદ્ય પ્રચારમાં આ કિનરાએ જે ભાગ ભજવેલો તે સિદ્ધ કરી તેની પ્રાચીનતા મનાય છે તેથી વધારે છે એમ પણ વ્યક્ત કરે છે. (૧૨) સરસ્વતીનો પ્રવાહ ખંભાતના અખાતમાં થઈ પ્રભાસના સાન્નિધ્યમાં સમુદ્રને મળતો ત્યાં વડવામુખ નામનો દેશ હતો; આ સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહનું નામ ભોગવતી હતું, તે વિતલ પાતાલની નદી ગણાતી અને હાટકેશ્વરનું ત્યાં સાન્નિધ્ય હતું. (૧૩) આ બધા ઉપરથી હાટકેશ્વર જે વિતલ પાતાલમાં ગણાતા અને આનર્ત દેશમાં પણ ગણાતા તે સરસ્વતીના મુખ પ્રદેશ પાસે હોવા જોઇએ, સ્કંભ સાથેના મળતાપણાથી ખંભાતના સ્થળની લગભગ પણ હોઈ શકે; એ એક કરતાં વધારે વાર લુપ્ત થયા–એટલે એ પૂજાનો વૈદિકોએ નાશ કર્યો–અને સ્કંભક્ષેત્ર પણ ગુપ્તક્ષેત્ર થયું. (૧૪) આમ થવાથી પાછળના પૌરાણિકોએ આખી પરંપરાના ટુકડા કરી દરેક ક્ષેત્રો જુદાં કર્યાં. આ ટુકડા થએલી પરંપરાઓ મૂળ એક મોટી બીના વ્યક્ત કરતી હોય તો સ્કંભતીર્થ સોમનાથ અને હાટ-કેશ્વર ક્ષેત્ર એ બધાને એક કરતું કોઈ મોટું શૈવતીર્થ ગૂજરાતને કિનારે સરસ્વતીના મુખના પ્રદેશમાં હોવું જોઇએ. (૧૫) પાછળ અસુરોના પરિશિષ્ટમાં કરેલી સ્કંદ વિશેની ચર્ચા ધ્યાનમાં લઈ સ્કંદનો ખંભાતના સ્થળ સાથેનો સંબંધ ખાસ નોંધવા જેવો છે. નાગરખંડના સ્કંદપુર અને તામ્રવતીના ઉલ્લેખો પણ નોંધવા જેવા છે. સ્કંદે માહેશ્વર ધર્મોનો ઉપદેશ કર્યો એમ પુરાણ પોતે કહે છે. અહીં એક વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે કે સ્કંદની મોટા દેવ તરીકે પૂજા દક્ષિણ હિંદમાં છે. એ દેશમાં પેરીય પુરાણ (મોટું પુરાણ) નામનાં તામીલ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે બૌદ્ધ અને જૈન મતોનું જોર હિંદમાં બહુ હતું તે દક્ષિણ હિંદમાં સ્કંદે તોડયું અને ઉત્તર હિંદમાં કુમારિલ ભટ્ટે તોડયું. સ્કંદ દેવ તરીકે પૂજાવા છતાં આટલી ઐતિહાસિકતા રહી ગઈ છે. એ પાછળ કરેલાં અનુમાનને ટેકો આપે છે. સ્કંદની ઐતિહાસકતા

ઠરે તો પણ તેનો સમય ઠરાવવો બહુ મુશ્કેલ છે પણ તે બહુ પ્રાચીન છે એટલું તો ખરૂં. શૈવમતો-નો આદ્ય પ્રચાર ગૂજરાતના કિનારા ઉપર થયો એ વાતને આ હકીકતનો પણ ટેકો મળી શકે. અને ખંભાતના અખાતના સાન્નિધ્યમાં ઘણા પ્રાચીન કાળમાં કોઈ મોટું શૈવતીર્થ હતું અને હાલના સ્વરૂપમાં નહિ તો કોઈ જુદા સ્વરૂપમાં શિવ અને લિંગપૂજા વેદકાળ જેટલી જ જૂની હતી અને વૈદિકો તથા પાછળથી જૈન, બૌદ્ધો ને વળી પાછા વૈદિકો એમ બધાના એ લોક સાથે ઝઘડા થતા એ બધું વ્યક્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે મુદ્દા આગલી ચર્ચામાંથી નીકળે છે. અને પૌરાણિક પરંપરાઓના આધારે કરેલાં આ અનુમાનો જો ખરાં હોય અગર ખરો રસ્તો બતાવનારાં હોય તો એ ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે ગૂજરાતનો કિનારો ઘણા પ્રાચીન સમયથી વસ્તીવાળા અને સુધરેલા ઉદ્યોગી અને વેપારી વર્ગના વસવાટવાળો હોવો જોઇએ. ખંભાતનું સ્થળ અસલથી સમૃદ્ધ, કેન્દ્રરૂપ, અને ધાર્મિક સ્થાનરૂપ હોવું જોઇએ અને આદ્ય લિંગપૂજાના સ્થાનરૂપ પણ હોવું જોઇએ. હિંદના આ પશ્ચિમ કિનારા પાસે બીજા બેટ પણ હોવા જોઇએ અને એ પ્રદેશની ભૂગોળ આજ છે તેથી કાંઈક જુદી પણ હોવી જોઇએ. આ અનુ-માનો હિંદના કોઈ પણ સ્થળ કરતાં આ પશ્ચિમ કિનારો વધારે જૂની સંસ્કૃતિવાળો અને પાછળથી ભ્રમણયુગમાં એ સંસ્કૃતિને ચારે તરફ વહેંચનારો હોવો જોઇએ અને ખંભાત અગર એ સ્થળે જે નામે જે શહેર હોય તેણે એક વખત આ બધી બાબતોમાં ઘણો ઉપયોગી ભાગ ભજવેલો હોવો જોઇએ.

પરિશિષ્ટ ए

ખંભાતના રાજવંશની વંશાવળી

(૧) મિરઝાં જાફર નજમુદ્દૌલા મોમીનખાન પહેલા (બહિશ્તનશીન થયા ઈ. સ. ૧૭૪૩માં) == લગ્નસંબંધ અલીઆબેગમ સાથે—અલીઆબેગમતે મિરઝાં અબ્દુલહુસેન દેહલામી મોમીનખાન, ગુજરાતના દીવાન (૧૭૨૩-૨૮)નાં પુત્રી

(૨) મુફતીઆરખાન—નુરૂદ્દીન મહમ્મદખાન મોમીનખાન બીજા (બહિશ્તનશીન ૧૭૮૩)

(૩) એમણે દત્તક લીધેલા તે મહમ્મદ કુલીખાન (મિયાં મનુ) તે ઈ.૧૭૪૩–૪૮માં ખંભાતના સુબા ઝેનુલ અબેદીન નજમખાન (બહિશ્તનશીન ૧૭૮૯)ના પુત્ર (તેમણે તથા તેમનાં પત્ની બુઝર્ગ ખાનુમે—મોમીનખાન બીજાનાં બહેને—ઉછેરી મોટા કરેલા.) == લગ્નસંબંધ જોગની ખાનુમ (મોમીનખાનની પુત્રી)સાથે

(૪) ફતેહઅલીખાન—નજમુદ્દૌલા, મુમતાઝુલ્મુલ્ક મોમીનખાન ત્રીજા (બહિશ્તનશીન ઈ. ૧૮૨૩)

(૫) બંદેઅલીખાન—મોમીનખાન ચોથા (બહિશ્તનશીન ઈ. ૧૮૪૧)

યાવરઅલીખાન

(૬) હુસેનયાવરખાન—મોમીનખાન પાંચમા (બહિશ્તનશીન ઈ. ૧૮૮૦)

(૭) જાફરઅલીખાન સાહેબ—મોમીનખાન છઠ્ઠા (બહિશ્તનશીન ઈ. ૧૯૧૫)=લગ્નસંબંધ [illegible] બેગમ સાહેબા સાથે. (પહેલું લગ્ન મચ્છલીપટ્ટણના [illegible] સાહેબનાં પુત્રી સાથે થએલું.)

નજફખાન · નુરૂદ્દીન મુહમ્મદખાન · ફતેહઅલીખાન · બાકરઅલીખાન · બંદેઅલીખાન · અલીયાવરખાન

(૮) હિઝ હાઈનેસ નવાબ નજમુદ્દૌલા, મુમતાઝુલ્મુલ્ક, મોમીનખાન બહાદુર, દિલાવરજંગ હુસેનયાવર ખાનસાહેબ બહાદુર, મોમીનખાન સાતમા—ખંભાતના નવાબ સાહેબ; તખ્તનશીન ઈ.સ. ૧૯૩૦.

પરિશિષ્ટ એ

ખંભાત રાજ્યનાં ગામોની યાદી

૧ તારાપુર
૨ નગરા
૩ નેજા
૪ જલાપુર
૫ નવાગામ વાંટા
૬ મોતીપુરા
૭ ગોકુલપુરા
૮ રંગપુર
૯ કણુજ
૧૦ ખુવેજ
૧૧ આગલીઆરા
૧૨ માલપુર
૧૩ આદરૂજ
૧૪ ટોલ
૧૫ મહીયારી
૧૬ ઈસરવાડા
૧૭ ઉટવાડા
૧૮ જલ્લા
૧૯ મોભા
૨૦ હરિયાણ
૨૧ સાયમા
૨૨ કાળી તળાવડી
૨૩ છતરડી
૨૪ કંસારી
૨૫ નાના કળોદરા
૨૬ પોપટવાવ
૨૭ વાટોલા
૨૮ ઊંદેલ
૨૯ વાસણા
૩૦ કળમસર
૩૧ ખડોધી
૩૨ ધુવારણ
૩૩ હરિપુરા
૩૪ કાંધરોટી
૩૫ ઉંદેલી
૩૬ નંદેલી
૩૭ શાહપુર
૩૮ ફીંગણી
૩૯ શકરપુર
૪૦ મહેતપુર
૪૧ લુણેજ
૪૨ દહેડા
૪૩ પાલડી
૪૪ સોખડા
૪૫ માલાસોની
૪૬ ભાટતલાવડી
૪૭ ભીમતળાવ
૪૮ જુની આખોલ
૪૯ નવી આખોલ
૫૦ નવાગામ બહારા
૫૧ તામસા
૫૨ હસનપુરા
૫૩ ગુડેલ
૫૪ વરણેજ
૫૫ વડગામ
૫૬ તરકપુર
૫૭ પાંદડ
૫૮ રોહોણી
૮૪ [illegible]
૮૫ વાકતળાળ
૮૬ ચાંગડા
૮૭ ઈંદરણેજ

આ ગામોમાં તારાપુર, નગરા, કણુજ, સાયમા, ઊંદેલ, કળમસર, શકરપુર, વડગામ, ગોલાણા, વરસડા વગેરે થોડાં ગામ એક હજારની ઉપર અને પાંચ હજારની અંદરની વસ્તીનાં ગણાય છે. તારાપુર સારું ગામ છે. ત્યાં દૈત્યનો ટેકરો બતાવવામાં આવે છે તે તારકાસુરનું સ્થાન મનાય છે. તારકાસુર ઉપરથી તારાપુર નામ પડ્યાનું કહેવાય છે. નગરા એ જૂનું ખંભાત છે. નગરક મહાસ્થાન એનું જૂનું નામ છે.

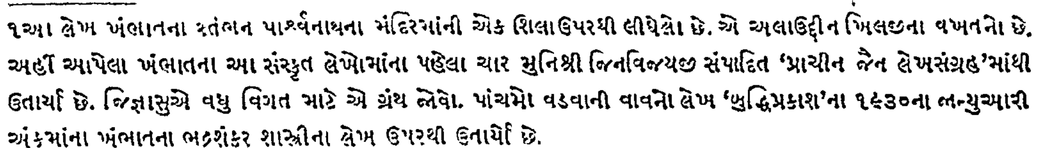
परिशिष्ट ओ

अ संस्कृत लेखो

(१)[1]

स्तंभनपुरस्थलेखाः ।

ओं अर्हं ॥ संवत् १३६६ वर्षे प्रतापाक्रांतभूतलश्रीअलावदीन सुरत्राणप्रतिशरीर-श्रीअल्पखानविजयराज्ये श्रीस्तम्भतीर्थे श्रीसुधर्मास्वामिसंताननभोनभोमणिसुविहितचूडा-मणिप्रभुश्री जिनेश्वरसूरिपट्टालङ्कारप्रभुश्री जिनप्रबोधसूरिशिष्यचूडामणियुगप्रधानप्रभुश्री जिनच-न्द्रसूरिसुगुरूपदेशेन उकेशवंशीयसाहजिनदेव साहसहदेवकुलमण्डनस्य श्रीजेसलमेरौ श्रीपार्श्व-नाथविधिचैत्यकारितश्रीसम्मेतशिखरप्रासादस्य साहकेसवस्य पुत्ररत्नेन श्रीस्तम्भतीर्थे निर्मा-पितसकलस्वपक्षपरपक्षचमत्कारिनानाविधमार्गणलोकदारिद्र्यमुद्रापहारिगुणरत्नाकरस्य गुरु-गुरुतरपुरप्रवेशकमहोत्सवेन संपादितश्रीशत्रुंजयोज्जयंतमहातीर्थयात्रासमुपार्जितपुण्यप्राग्भारेण श्रीपत्तनसंस्थापितकोद्दडिकालङ्कारश्रीशान्तिनाथविधिचैत्यालय श्रीश्रावकपौषधशालाकारा-पणोपचितपसृमरयशःसंभारेण भ्रातृसाहराजुदेव साहवोलिय साहजेहड साहलषपति साहगुण-धर पुत्ररत्न साह जयसिंह साहजगधर साहसलषण साहरत्नसिंह प्रमुखपरिवारसारेण श्री-जिनशासनप्रभावकेण सकलसाधर्मिवत्सलेन साहजेसलसुश्रावकेण कोद्दडिकास्थापनपूर्वं श्री-श्रावकपोषधशालासहितः सकलविधिलक्ष्मीविलासालयः श्रीअजितस्वामिदेवविधिचैत्यालयः कारितआचन्द्रार्कं यावन्नन्दतात् ॥ शुभमस्तु । श्रीभूयात् श्रमणसंघस्य । श्रीः ।

१ આ લેખ ખંભાતના સ્તંભન પાર્શ્વનાથના મંદિરમાંની એક શિલાઉપરથી લીધેલો છે. એ અલાઉદ્દીન ખિલજીના વખતનો છે. અહીં આપેલા ખંભાતના આ સંસ્કૃત લેખોમાંના પહેલા ચાર મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત 'પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ'માંથી ઉતાર્યા છે. જિજ્ઞાસુએ વધુ વિગત માટે એ ગ્રંથ જોવો. પાંચમો વડવાની વાવનો લેખ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના ૧૯૩૦ના જાન્યુઆરી અંકમાંના ખંભાતના ભટ્ટશંકર શાસ્ત્રીના લેખ ઉપરથી ઉતાર્યો છે.

(२)[२]

॥ र्द० ॥ अर्हं ॥

श्रेयांसि प्रतनोतु वः प्रतिदिनं श्रीनाभिजन्मा जिनो
यस्यांकस्थलसीम्नि केशपटली भिन्नेंद्रनीलप्रभा ।
सोत्कंठं परिरंभसंभ्रमजुषः साम्राज्यलक्ष्म्या · · · · · ·
· · · · · · · विटं(*)कंकणकिणश्रेणीव संभाव्यते ॥ १ ॥

सेव्यात्पार्श्वविभुर्नतौ फणिपतेः सप्तास्य चूडामणि–
संक्रान्तः किल योऽष्टमूर्तिरजनि स्पष्टाष्टकर्मच्छिदे ।
यद्भक्तं दशदिग्जनव्रजमभित्रातुं तथा(*)सेवितुं
यं यत्पादनखाविशत्तनुरभूदेकादशांगोऽपि सः ॥ २ ॥

त्रैलोक्यालयसप्तनिर्भयभयप्रध्वंसलीलाजय–
स्तम्भा दुस्तरसप्तदुर्गतिपुरद्वारावरोधार्गलाः ।
प्रीतिप्रोक्षितस(*)प्ततत्त्वविटपिप्रोद्भूतरत्नाङ्कुराः
शीर्षे सप्तभुजङ्गपुङ्गवफणाः पार्श्वप्रभोः पान्तु वः ॥ ३ ॥

लोकालोकलसद्विचारविदुरा विस्पष्टनिःश्रेयस–
द्वारः सारगुणालयस्त्रिभुवनस्तुत्याङ्घ्रिपङ्केरुहः ।
श(*)श्वद्विश्वजनीनधर्मविभवो विस्तीर्णकल्याणभा
आद्योऽन्येऽपि मुदं जनस्य ददतां श्रीतीर्थराजः सदा ॥ ४ ॥

दैत्यारिर्नियतावतारनिरतस्तत्रापि कालं मितं
त्राताऽर्केन्दु भवान्ववाय(*)पुरुषास्तेऽपि त्रुटत्पौरुषाः ।

---

२ લેખ ખંડિત છે. ખંભાતમાં કુંથુનાથના મંદિરમાંથી એ મળી આવેલો. ३१"×१६" ઈંચના ધોળા પથ્થર ઉપર એ છે. આખો હશે ત્યારે આ લેખ લાંબો અને ઉપયોગી હોવો જોઈએ.

कः कर्ता दितिसूनुसूदनमिति ध्यातुर्विधातुः पुरा
सन्ध्याम्भश्चुलुकाद्भटो भवदसिं दैत्यैः समं कम्पयन् ॥ ५ ॥

चौलुक्यादमुतः समुद्ररसनोद्धारैकधौरेयता–
दुग्ध(*)र्षादुदभूदंचदभयश्चौलुक्यनामान्वयः ।
जातास्तत्र न के जगत्त्रयजयप्रारम्भनिर्दम्भदो–
स्तम्भस्तम्भितविश्वविक्रमचमत्कारोर्जिता भूभुजः ॥ ६ ॥

तेषामुद्दामधाम्नामसमतममहःसंपदां सम्प्रदायै–
र्वीरश्रीदर्प्पणानां दिवसपतिरिव द्योतकोऽभूत् · · · · ।
राजार्णोराजनामा रणरुधिरनदीशोणमर्णोधिमरणो
भारैर्द्विट्स्त्रैणसांद्रांजननयनभवैः श्यामतामानयद्यः(*)॥७॥

यस्यासिः समराम्बरे बुधरवद्धारा प्रपातै रिपु–
स्त्रीगण्डस्तनभित्तिचित्ररचनाः स्मर्तव्यमात्राः सृजन् ।
तेने कामपि तां प्रतापतडितं यस्याद्युतिर्द्योतते
ऽद्यापि स्थाणुललाटलोचनदिनस्वाम्यौर्व्ववह्निच्छ(*)लात्॥८॥

अङ्गचङ्गीमतरङ्गितरङ्गा रङ्गदुल्वणांगुणप्रगुणश्रीः
राजनीतिरिव यस्य नरेन्द्रोर्वल्लभाऽजनि सलक्षणदेवी ॥ ९ ॥

तस्मिन्निन्दुकलोपदंशकसुधा कल्पद्रुदत्तासव–
स्वादेभ्यो द्युतधूजनाधरर(*)सं सम्बुध्यमानेऽधिकम् ।
तत्पुत्रो लवणाब्धितीरविलसद्वीरप्रणादो जय–
प्रासादो लवणप्रसादनृपतिः पृथ्व्याः प्रपेदे पतिः ॥ १० ॥

रणप्रणुन्नारिमनःप्रसादः सधर्म्मकर्म्माप्तशिवप्रसादः(*) ।
दानप्रतानक्षतविप्रसादः कस्यानमस्यो लवणप्रसादः ॥ ११ ॥

खेदी चेदीश्वरोभूदुरुभयतरलः कुन्तलः कामरूपः
कामं निष्कामरुपः कलहकलहयच्छेदशीर्णो दशार्णः ।
काम्बोजस्त्रु(*) टयदोजः स्थितिरतिसरलः केरलः सूरसेन–
स्वामी निःशूरसेनः प्रसरति परितो यत्र दिग्जैत्रयात्रे ॥ १२ ॥

रम्यसर्वविषयाद्भुतलक्ष्मीकाननाशिखरिजातिमनोन्या(ज्ञा) ।
प्रेयसी मदनदेवीरमन्दं त(*)स्य संमदमदत्त महीव ॥ १३ ॥

किं नो स्वश्रतयाथ निर्जरतया मृत्युंजयत्वेन वा
नित्यं दैत्यजयोद्यमेन नयतः प्राणप्रियाकेलयः ।
इत्यर्तिं द्युसदा रणैर्दनुजनुर्निर्दारणैर्दारुणै–
र्लुम्पत्यत्र(*)सुतोऽस्य वीरधवलो भारं बभार क्षितेः ॥ १४ ॥

श्रीदेव्या नव्यनीलोत्पलदलपटली कल्पिता केलिशय्या
स्फुर्जद्बाहूष्मवह्नेर्निखिलरिपुवनप्रोषिणो धूमपंक्तिः ।
वीरत्वे दृष्टिदोषोच्छ्(*)यविलयकृते कज्जलस्यांकलेषा(खा)
पाणौ कृष्टारिलक्ष्म्याः श्लथतरकबरी यस्य रेजेऽसियष्टिः ॥ १५ ॥

भूपस्यास्य प्रतापं भुवनमभिभविष्यन्तमत्यन्ततापं
जाने ज्ञानेन मत्वा पृथुदवथुभिया पूर्वमेव प्रतेने । (*)
वह्निर्वेश्माग्रभाले शशिकरशिशिरस्वर्धुनीसन्निधाने
वार्द्धावौर्वो निवासं पुनरिह मिहिरो मज्जनोन्मज्जनानि ॥ १६ ॥

गौरीभूतभुजङ्गमरुचिरा रुचिपीतकालकूटघटाः ।
अकलङ्कितविधूत्यविधुर्यत्की(*)र्त्तिर्जयति शिवमूर्त्तिः ॥ १७ ॥

वहुविग्रहसङ्गरचितमहसा धनपरमहेलया श्रितया।
जयलक्ष्म्येव सदेव्या वयजलदेव्या दिदेव नरदेवः ॥ १८ ॥

तस्मिन् शम्भुसभासदां विदधति प्रौढप्रभावप्रभा
प्राग्भारैः परमेश(*) दर्शनपरानन्दस्पृशां विस्मयम्।
तज्जन्मा जगतीपतिविजयते विश्वत्रयीविश्रुतः
श्रीमान् विश्वलदेव इत्यखिलस्वान्तेषु शल्यं क्षिपन् ॥ १९ ॥

यं युद्धसज्जमिव चापधरं निरीक्ष्य स्वप्ने विपक्षनृपतिः प्रति ....

(૩)[3]

(1) ....। .... तो जातं विघ्नविध्वंसदैवतं ॥ १ ॥ शठ-
दलकमठेन ग्रावसङ्घातमुक्तं प्रशमकुलिशवह्नेः

(2) .... श्रियं वः ॥ २ ॥ औदा-
सिन्येन येनेह विजितारातिवाहिनी। पार्श्वनाथजिनं नौमि कौमारं मारसंस्तुतम् ॥ ३ ॥

(3) .... दिनोदयं स चक्रे गुरु-
गगनाभ्युदितः सहस्रकीर्त्तिः ॥ ४ ॥ संवत् ११६५ वर्षे ज्येष्ट वदि ७ सोमे सजय(ति)

(4) .... पाति जगन्ति ॥ ५ ॥ दिव्ये गुर्जरमण्डले-
ऽतिविपुले वंशोऽतिदीप्तद्युतिश्चौलुक्यो विदितः परैरकलितः श्वेतातपत्रोज्ज्वलः ॥ क्ष्मा

૩ આ લેખ ખંડિત છે અને ખંભાતમાં ચિંતામણપાર્શ્વનાથના મંદિરમાંથી મળી આવેલો છે. ૩૨"×૧૯" ઇંચનું કદ છે.

(5) .... पागतोनिजभुजोपार्ज्या च राज्यश्रियम् ॥ ६ ॥ श्रीमान् लूणिगदेव एव विजयिशम्भुप्रसादोदितस्तस्माद्वीररसैकवीरधवलः पुत्रः प्रजापालकः

(6) .... जयी येनाधीशमुदस्य कन्दमिव तं कीर्तेः पुना रोपितं ॥ ७ ॥ रिपुमल्लप्रमर्द्दी यः प्रतापमल्ल ईडितः ॥ तत्सूनुरर्ज्जुनो राजा राज्येऽजन्यर्ज्जुनो परः ॥ ८ ॥ ऊ

(7) .... क्ति विजयी परेषां। तन्नन्दनोऽनिन्दितकीर्त्तिरस्ति ज्येष्ठोऽपि रामः किमु कामदेवः ॥ ९ ॥ उभौ धुरं धारयतः प्रजानां पितुः पदस्यास्य च धुर्यकल्पौ । कल्पद्रुमौ

(8) .... णौभुवि रामकृष्णौ ॥ १० ॥ श्रीस्तम्भतीर्थं तिलकं पुराणां स्तम्भं जयश्रीमहितं महद्भिः । आस्ते पुरं प्रौढिममोढवंशे सुभूषिते भूपतिवर्णनीये ॥ ११ ॥ निदर्शनं साधुसुसत्यसन्धौ वं

(9) .... कीर्तिरामः । खलाख्यया यो विदितो महद्धिर्वृद्धिं गतो धर्म्मधनी विनीतः ॥ १२ ॥ रूपलक्षणसौभाग्यधर्म्मदाननिदर्शनं जाता या प्रौढनारीषु सातोऽस्य चाद्डा .... ॥ १३ ॥ सं ...

(10) .... देशात्साध्वी ह्यकार्षीज्जिनपार्श्वचैत्यं यन्मण्डलं नागपतेः फणाग्ररत्नं नु किं पुण्यमूर्त्तमस्याः ॥ १४ ॥ अविकलगुणलक्ष्मीर्विकलःसूनुराजः समभवदिह पुण्यः शीलसत्या स

(11) .... लमुदयस्थं द्योतयोर्येन चक्रे रविरिव भुवनं यो मानितः सर्वलोकैः ॥ १५ ॥ सवितृचैत्यस्य पुरः सुमण्डपं योऽकारयत्पूज्यसुधर्म्मभण्डनं । स्वसा च तस्याजनि रत्नसञ्ज्ञिका सुरत्नसूर्या धनसिंहगेहिनी

(12) ॥ १६ ॥ भीमडजाल्हणकाकलवयजलखीमडगुणिमाद्याः। तयोर्वभूवुस्तनया निजवंशो-द्धरणधौरेयाः॥ १७॥ पितृव्यकसुतैः सार्द्धं यशोवीरो यशोधनः। पालयन्नस्ति पुण्यात्मा शैवं धर्म्मं जिनस्य च

(13) ॥१८॥ आस्वडपुत्रौ · · · सुमदनपालाभिधौ धन्यौ वृत्तानन्दितलोकौ प्रीत्या राम-लक्ष्मणसदृक्षौ (शौ) ॥ १९॥ जाया जाल्हणदेवीति स्वजनकैरवकौमुदी। तस्य पुत्रौ तया प्रसुतौ शब्दार्थाविव भारतीदेव्या ॥ २०॥ षे(खे) तलः क्षितिपति–

(14) गुंणिगण्यो योऽच्छलकलियुगं सुविवेकात् सिंहशाववदभीविंजयादिसिंहविश्रुत इलेन्दुरयं किं ॥२१॥ दिवं गते भ्रातरि तस्य सूनौ लालाभिधे धर्म्मधुरीणमुख्ये श्रेयोर्थमस्यैव जिनेन्द्रचैत्यै येनेह जी–

(15) र्णोद्धरणं कृतं तु ॥ २२॥ जयताद्विजयसिंहः कलिकुम्भैकविदारणैककृतयत्नः। निज-कुलमण्डनभानुर्गुणी दीनोद्धरणकल्पतरुः॥ २३॥ सद्वृत्तविमलकीर्तिस्तस्यासीद्गुणवंशभूः पुण्यपटोदयक्ष्माभृत् पठप · · ·

(16) षदीधिति ॥ २४॥ अनूपमा नाम सुवृत्ततोऽपि श्रियादिदेवीत्युभये तु जाये। पुरोग-वन्धोरभवश्च तस्य कान्ता वरा सूहवी धर्म्मशीला ॥ २५॥ देवसिंहः सुतोऽप्यस्य मेरुवन्महिमास्पदं दीपवद् द्योतितं येन कुलं चार्थीयमा · · · · ·

(17) ॥ २६॥ गुरुपट्टे बुधैर्वर्ण्यो यशःकीर्तिर्यशोनिधिः। तद्बोधादर्हतः पूजां यः करोति त्रिकालजां ॥ २७॥ हुङ्कारवंशजमहर्धमणीयमानः श्रीसाङ्गणः प्रगुणपुण्यकृतावतारः। तारेशसन्निभयशो जिनशा-

(18) सनार्हो निःशेपकल्मषविनाशनभव्यवर्णः ॥ २८॥ सिंहपुरवंशजन्मा जयताख्यो विजित एनसःपक्षः। शुभधर्म्ममार्गचारी जिनभूमौ ननु च कल्पतरुः ॥ २९॥ प्रल्हादनो महा-भव्यो जिनपूजापरायणः। पात्रदानामृतेनैव क्षालितं वसुधात–

(19) लम् ॥ ३० ॥ अपरं च अत्राऽगमन्मालवदेशतोऽमीसपादलक्षादथ चित्रकूटात् । आ-भानुजेनैव समं हि साधुर्यः शाम्मदेवो विदितोऽथ जैनः ॥ ३१ ॥ धान्धुर्बुधः साधुकल्हः प्रबुद्धो धन्यो धरित्र्यां धरणीधरोऽपि । श्रीसङ्घभ · · · ·

(20) मुनिमानसाधुर्हाल्लिस्तथा राहड इष्टदर्शी ॥ ३२ ॥ साधुर्गजपतिर्मान्यो भूपवेश्मसु सर्वदा । राजकार्यविधौ दक्षो जिनश्रीस्कन्धधारकः ॥ ३३ ॥ नरवेषेण धर्म्मोऽयं धामा नामा स्वयं भुवि । सुतोत्तमो विनीतोऽस्य जिनचिन्तामणिप्रभुः

(21) ॥ ३४ ॥ नाम्ना नभोपतिरिहाधिपमाननीयः साधुः सुभक्तः सुहृदः प्रसिद्धः । नोडेकितः साधुमदात्कदापि यो दानशौण्डः सुभसौ (शौ)ण्डनामा ॥३५॥ धेहडोऽपि सुधर्म्मस्यः साधुः सोमश्च सौम्यधीः । दानमण्डनसौभाग्य…………

(22) कः सतां मतः ॥ ३६ ॥ अजयदेव इह प्रकटो जने तदनु खेतहरिः कुशलो जयी । अनुजपूनहरिर्हरिविक्रमः सुजननाम इहापि परिश्रुतः ॥ ३७ ॥ सल्लक्षणो बापण नाम-धेयो देदो विदां श्रेयतरश्च साधुः । सना…………

(23) पुरेन्द्रो जिनपूजनोद्यतो रत्नोऽपि रत्नत्रयभावनारतः ॥ ३८ ॥ छाजुः सुधीः पण्डित-मानमर्दनः साधुः सदादानरतश्च जैनः । एते जिनाभ्यर्चनपात्रभक्ताः श्रीपार्श्वनाथस्य विलोक्य पूजां ॥ ३९ ॥ सम्भूय सर्वैर्विधिवत्सु–

(24) भव्यपूजाविधानाय विवेकदक्षैः । श्रीधर्म्मवृद्धः प्रभवाय शश्वत्कीर्त्तिस्थितिः सुस्थितकं महद्भिः ॥ ४० ॥ वस्त्रखण्डतथा कुष्टमुरुमांसीसटंकणा । चर्मरङ्गाद्यसद्‌द्रव्यमालया वृषभं प्रति ॥ ४१ ॥ एको द्रम्मस्तथा · · · · · ·

(25) मालतीलघुवस्तुतः । गुडकम्बलतैलाद्यतङ्गडादिवृषं प्रति ॥४२॥ श्रीपार्श्वनाथचैत्येऽस्मिन् द्रमार्द्धं स्थितके कृतं । भव्यलोकस्य कामानां चिन्तामणिफलप्रदे ॥ ४३ ॥ संवत् १३५२ वर्षे श्रीविक्रमसमतीतवर्षेषु

(26) त्रिशता समं द्विपञ्चाशद्दिनैरेवं कालेऽस्मिन् रोपितं ध्रुवं ॥ ४४ ॥ यावत्तिष्ठन्ति सर्वज्ञाः शाश्वतप्रतिमामयाः । तावन्नन्द्यादिमे भव्याः स्थितर्कं चात्रमङ्गलम् ॥ ४५ ॥ श्रीमान् सारङ्गदेवः पुरवरमहितः स्तम्भतीर्थं सुतीर्थं नं–

(27) द्याचैत्यं जिनानामनघगुरुकुलं श्रावका दानधन्याः । नानातेजाधनाद्याः सुकृतपथपुषो मोषनामाहराव्हदेवो राजादिदेवो जिनभवनविधौ मुख्यतां ये गतास्ते ॥ ४६ ॥ भावाढ्यो भावभूपस्व–

(28) जनपरिवृतो भोजदेवोऽपि दाता जैने धर्म्मेऽनुरक्ताः श्रुतिगुणसहिताः साल्हरत्नौ वदान्यौ । अन्ये केऽपि सन्तः स्थितकमिह सदा पालयन्त्यत्र वृद्धिं पुष्णन्तस्तेषु पार्श्वो विदधतु विपुलां · · · · ·

(29) ती तामहाश्रीः ४७ ॥ छ ॥ ६४ ॥ प्रशस्तिरियं लिखिता ठ० सोमेन उत्कीर्णा सूत्र० पाल्हाकेन ॥

(४)[४]

॥ ओं ॥

श्रेयः सन्ततिधाम कामितमनः कामद्रुमांभोधरः
पार्श्वः प्रीतिपयोजिनीदिनमणिश्चिन्तामणिः पातु वः ।
ज्योतिःपङ्क्तिरिवाब्जिनीप्रणयिनं पद्मोत्करोल्लासिनं
सम्पत्तिर्न जहाति यच्चरणयोः सेवां सृजन्तं जनम् ॥ १ ॥

આ લેખ ચિંતામણ પાર્શ્વનાથના મંદિરનો હશે એમ ધારવામાં આવે છે. આ મંદિર બીજું ચિંતામણજીનું મંદિર હોવું જોઇએ. કયું એ નક્કી થઇ શક્યું નથી. આ લેખમાં ખંભાતના પ્રસિદ્ધ વેપારી વહાણવટી અને કાવીના વતની પરીખ વજીઆ અને રાજીઆ નામના અકબરના વખતમાં થઈ ગએલા ભાઇઓનો ઉલ્લેખ છે. વધુ વિગત માટે લેખનો ગ્રંથ જોવો. લેખનો છેડાનો ગદ્ય ભાગ બીજા કોઈ સ્વતંત્ર લેખને લગતો હોય એમ શ્રી જિનવિજયજીનું માનવું છે.

श्रीसिद्धार्थनरेशवंशसरसीजन्माब्जिनीवल्लभः
पायाद्वः परमप्रभावभवनं श्रीवर्द्धमानः प्रभुः ।
उत्पत्तिस्थितिसंहृतिप्रकृतिवाग् यद्गीर्जगत्पावनी
स्वर्वापीव महाव्रतिप्रणयभूरासीद् रसोल्लासिनी ॥ २ ॥

आसीद्वासववृन्दवन्दितपदद्वन्द्वः पदं सम्पदां
तत्पट्टांबुधिचन्द्रमा गणधरः श्रीमान् सुधर्म्माभिधः ।
यस्यौदार्ययुता प्रहृष्टसुमना अद्यापि विद्यावनी
धत्ते सन्ततिरुन्नतिं भगवतो वीरप्रभोर्गौरिव ॥ ३ ॥

बभुवुः क्रमतस्तत्र श्रीजगच्चन्द्रसूरयः ।
यैस्तपाविरुदं लेभे बाणसिद्धयर्क्कवत्सरे (१२८५) ॥ ४ ॥

क्रमेणास्मिन् गणे हेमविमलाः सूरयोऽभवन् ।
तत्पट्टे सूरयोऽभवन्नानन्दविमलाभिधाः ॥ ५ ॥

साध्वाचारविधिपथः शिथिलतः सम्यक्‌क्रियां धाम यै–
रुद्धे स्तनसिद्धिसायकसुधारोचिर्म्मिते (१५८२) वत्सरे ।
जीमूतैरिव यैर्जगत्पुनरिदं तापं हरद्भिर्भृशं
सश्रीकं विदधे गवां शुचितमैः स्तोमैरसोल्लासिभिः ॥ ६ ॥

पश्चाश्रयैरलमलं क्रियते स्म तेषां
श्रीणन्मनांसि जगतां कमलोदयेन ।
पट्टः प्रवाह इव निर्जरनिर्झरिण्याः
शुद्धात्मभिर्विजयदानमुनीशहंसैः ॥ ७ ॥

तत्पट्टपूर्वपर्व्वतपयोजिनीप्राणवल्लभप्रतिमाः ।
श्रीहीरविजयसूरिप्रभवः श्रीधाम शोभन्ते ॥ ८ ॥

ये श्रीफतेपुरं प्राप्ताः श्रीअकब्बरशाहिना ।
आहूता वत्सरे नन्दानलर्तुशशभृन्मिते (१६३९) ॥ ९ ॥

निजाशेषेषु देशेषु शाहिना तेन घोषितः ।
षाण्मासिको यदुक्त्योच्चैरमारिपटहः पटुः ॥ १० ॥

स श्रीशाहिः स्वकीयेषु मण्डलेष्वखिलेष्वपि ।
मृतस्वं जीजिआख्यं च करं यद्वचनैर्जहौ ॥ ११ ॥

दुस्त्यजं तत्करं हित्वा तीर्थं शत्रुंजयाभिधम् ।
जैनसाद्गिरा चक्रे क्ष्माशक्रेणामुना पुनः ॥ १२ ॥

ऋषीश्रीमेघजीमुख्या लुम्पाका मतमात्मनः ।
हित्वा यच्चरणद्वन्द्वं भेजुर्भृङ्गा इवाम्बुजम् ॥ १३ ॥

तत्पट्टमब्धिमिवरम्यतमं सृजन्तः
स्तोमैर्गवां सकलसन्तमसं हरन्तः ।
कामोल्लसत्कुवलयप्रणया जयन्ति
स्फूर्जत्कला विजयसेनमुनीन्द्रचन्द्राः ॥ १४ ॥

यत्प्रतापस्य माहात्म्यं वर्ण्यते किमितः परम् ।
अस्वप्नाश्चक्रिरे येन जीवन्तोऽपि हि वादिनः ॥ १५ ॥

सुन्दरादरमाहूतैः श्रीअकब्बरभूभुजा ।
द्राग् यैरलंकृतं लाभपुरं पद्ममिवालिभिः ॥ १६ ॥

श्रीअकब्बरभूपस्य सभासीमंतिनीहृदि ।
यत्कीर्तिमौक्तिकीभूता वादिवृन्दजयाब्धिजा ॥ १७ ॥

श्रीहीरविजयाह्वानसूरीणां शाहिना पुरा ।
अमारिमुख्यं यद्दत्तं यत्साक्तत्सकलं कृतं ॥१८॥

अर्हन्तं परमेश्वरत्वकलितं संस्थाप्य विश्वोत्तमं
साक्षात् शाहिअकब्बरस्य सदसि स्तोमैर्गवामुद्यतैः ।
यैः संमीलितलोचना विदधिरे प्रत्यक्षशूरैः श्रिया
वादोन्मादभृतोद्विजातिपतयो भट्टा निशाटा इव ॥ १९ ॥

सैरभी सौरभेयी च सौरभेयश्च सैरभः ।
न हन्तव्या न च ग्राह्या बन्दिनः केऽपि कर्हिचित् ॥ २० ॥

येषामेष विशेषोक्तिविलासः शाहिनाऽमुना ।
ग्रीष्मतप्तभुवे वाब्दपयःपूरः प्रतिश्रुतः ॥ २१ ॥

युग्मम् ।

जित्वा विप्रान् पुरः शाहेः कैलास इव मूर्त्तिमान् ।
यैरुदीच्यां यशःस्तम्भः स्वो निचख्ने सुधोज्ज्वलः ॥ २२ ॥

इतश्च—

उच्चैरुच्छलिताभिरूर्मिततिभिर्वारांनिधे बन्धुरे
श्रीगन्धारपुरे पुरन्दरपुरप्रख्ये श्रिया सुन्दरे ।
श्रीश्रीमालिकुले शशाङ्कविमले पुण्यात्मनामग्रणी-
रासीदाल्हणसी परीक्षकमणिर्नित्यास्पदं सम्पदाम् ॥ २३ ॥

आसीद्देल्हणसीति तस्य तनुजो जज्ञे धनस्तत्सुत-
स्तस्योदारमनाः सनामुहलसी संज्ञोऽभवन्नन्दनः ।

तस्याभूत्समराभिधश्च तनयस्तस्यापि पुत्रोऽर्जुन-
स्तस्यासीत्तनयो नयोर्जितमतिर्भीमाभिधानः सुधी ॥ २४ ॥

लालूरित्यजनिष्ट तस्य गृहिणी पद्मेव पद्मापते-
रिभ्योऽभूत्तनयोऽनयोश्च जसिआसंज्ञः सुपर्वप्रियः ।
पौलोमीसुरराजयोरिव जयः पित्रोर्मनःप्रीतिकृद्
विष्णोः सिन्धुसुतेव तस्य जसमादेवीति भार्याऽभवत् ॥२५॥

सद्धर्मं सृजतोस्तयोः प्रतिदिनं पुत्रावभूताशुभा-
वस्त्येको वजिआभिधः सदभिधोऽन्यो राजिआह्वः सुधीः ।
पित्रोः प्रेमपरायणौ सुमनसां वृन्देषु वृन्दारकौ
शर्व्वाणीस्मरवैरिणोरिव महासेनैकदन्ताविमौ ॥ २६ ॥

आद्यस्य विमलादेवी देवीव शुभगाकृतिः ।
परस्य कमलादेवी कमलेव मनोहरा ॥ २७ ॥

इत्यभूतामुभे भार्य्ये द्वयोर्बान्धवयोस्तयोः
ज्यायसो मेघजीत्यासीत्तनुः कामो हरेरिव ॥ २८ ॥

युग्मम् ।

सुस्निग्धौ मधुमन्मथाविव मिथो दस्राविव प्रोलस-
द्रूपो ख्यातिभृतौ धनाधिपसतीनाथाविव प्रत्यहम् ।
अन्येद्युर्बृहदिभ्यसभ्यसुभगं श्रीस्तम्भतीर्थं पुरं
प्राप्तौ पुण्यपरम्पराप्रणयिनौ तौ द्वावपि भ्रातरौ ॥ २९ ॥

तत्र तौ धर्म्मकर्म्माणि कुर्व्वाणौ स्वभुजार्जिताम् ।
श्रीयं फलवतीं कृत्वा प्रसिद्धिं प्रापतुः पराम् ॥ ३० ॥

काबिल्लदिक्पतिरकब्बरसार्व्वभौमः
स्वामी पुनः परतकालनृपः पयोधेः
कामं तयोरपि पुरः प्रथिताविमौस्त–
स्तत्तद्दिशोरसदृशोरनयोः प्रसिद्धिः ॥ ३१ ॥

तेषां च हीरविजयव्रतिसिन्धुराणां
तेषां पुनर्विजयसेनमुनीश्वराणाम् ।
वाग्भिर्सुधाकृतसुधाभिरिमौ सहोदरौ
द्राग् द्वावपि प्रमुदितौ सुकृते बभुवतुः ॥ ३२ ॥

श्रीपार्श्वनाथस्य च वर्द्धमान
प्रभोः प्रतिष्ठां जगतामभीष्टाम् ।
घनैर्धनैः कारयतः स्म बन्धू तौ
वार्द्धिपाथोब्धिकलामितेऽब्दे १६४४ ॥ ३३ ॥

श्रीविजयसेनसूरिर्निमर्म्ममे निर्म्ममेश्वरः ।
इमां प्रतिष्ठां श्रीसङ्घकैरवाकरकौमुदीम् ॥ ३४ ॥

चिन्तामणेरिवात्यर्थं चिन्तितार्थविधायिनः ।
नामास्य पार्श्वनाथस्य श्रीचिन्तामणिरित्यभूत् ॥ ३५ ॥

अङ्गुलैरेकचत्वारिंशता चिन्तामणेः प्रभोः ।
संमिता शोभते मूर्तिरेषा शेषाहिसेविता ॥ ३६ ॥

सदैव विध्यापयितुं प्रचण्ड–
भयप्रदीपानिव सप्तसप्पान् ।
योऽवस्थितः सप्त फणान् दधानो
विभाति चिन्तामणिपार्श्वनाथः ॥ ३७ ॥

लोकेषु सप्तस्वपि सुप्रकाशं
किं दीप्रदीपा युगपद्विधातुम् ।
रेजुः फणाः सप्त यदीयमूर्ध्नि
मणित्विषा ध्वस्ततमःसमूहाः ॥ ३८ ॥

सहोदराभ्यां सुकृतादराभ्या-
माभ्यामिदं दत्तबहुप्रमोदम् ।
व्यधायि चिन्तामणिपार्श्वचैत्य-
मपत्यमुर्व्वीधरभित्सभायाः ॥ ३९ ॥

निकामं कामितं कामं दत्ते कल्पलतेव यत् ।
चैत्यं कामदनामैतत् सुचिरं श्रियमश्नुताम् ॥ ४० ॥

उत्तम्भा द्वादश स्तम्भा भान्ति यत्रार्हतो गृहे ।
प्रभूपास्त्यै किमभ्येयुः स्तम्भरूपभृतोंशवः ॥ ४१ ॥

यत्र प्रदत्तदृक्शैत्ये चैत्ये द्वाराणि भान्ति षट् ।
षण्णां प्राणभृतां रक्षार्थिनां मार्गा इवागतेः ॥ ४२ ॥

शोभन्ते देवकुलिकाः सप्त चैत्येऽत्र शोभनाः ।
सप्तर्षीणां प्रभुपास्त्यै सद्विमाना इवेयुषाम् ॥ ४३ ॥

द्वौ द्वारपालौ यत्रौच्चैः शोभेते जिनवेश्मनि ।
सौधर्म्मेशानयोः पार्श्वसेवार्थं किमितौ पती ॥ ४४ ॥

पञ्चविंशतिरुत्तुङ्गा भान्ति मङ्गलमूर्त्तयः ।
प्रभुपार्श्वे स्थिताः पञ्चव्रतानां भावना इव ॥ ४५ ॥

भृशं भूमिगृहं भाति यत्र चैत्ये महत्तरम् ।
किं चैत्यश्रीदिदृक्षार्थमितं भवनमासुरम् ॥ ४६ ॥

यत्र भूमिगृहे भाति सौपानी पञ्चविंशतिः ।
मार्गालिरिव दुरितक्रियातिक्रान्तिहेतवे ॥ ४७ ॥

संमुखो भाति सोपानोत्तारद्वारि द्विपाननः ।
अन्तःप्रविशतां विघ्नविध्वंसाय किमीयवान् ॥ ४८ ॥

यद्भाति दशहस्तोच्चं चतुरस्रं महीगृहम् ।
दशदिक्सम्पदां स्वैरोपवेशायेव मण्डपः ॥ ४९ ॥

षड्विंशतिर्विबुधवृन्दवितीर्णहर्षा
राजन्ति देवकुलिका इह भूमिधाम्नि ।
आद्यद्वितीयदिवनाथरवीन्दुदेव्यः ।
श्रीवाग्युताः प्रभुनमस्कृतये किमेताः ॥ ५० ॥

द्वाराणि सुग्रपञ्चानि पञ्च भान्तीह भूगृहे ।
जिवत्सवोऽहोहरिणान् धर्म्मसिंहमुखा इव ॥ ५१ ॥

द्वौ द्वास्थौ द्वारदेशस्थौ राजतो भूमिधामनि ।
मूर्तिमन्तौ चमरेन्द्रधरणेन्द्राविव स्थितौ ॥ ५२ ॥

चत्वारश्चमरधरा राजन्ते यत्र भूगृहे ।
प्रभुपार्श्वे समायाता धर्म्मास्त्यागादयः किमु ॥ ५३ ॥

भाति भूमिगृहे मूलगर्भागारेऽतिसुन्दरे ।
मूर्त्तिरादिप्रभोः सप्तत्रिंशदंगुलसंमिता ॥ ५४ ॥

श्रीवीरस्य त्रयस्त्रिंशदङ्गुला मूर्त्तिरुत्तमा।
श्रीशान्तेश्च सप्तविंशत्यङ्गुला भाति भूगृहे ॥५५॥

यत्रोद्धता धराधाम्नि शोभन्ते दश दन्तिनः।
युगपज्जिनसेवायै दिशामीशा इवाययुः ॥५६॥

यत्र भूमिगृहे भान्ति स्पष्टमष्ट मृगारयः।
भक्तिभाजामष्टकर्म्मगजान् हन्तुमिवोत्सुकाः ॥५७॥

श्रीस्तम्भतीर्थपूर्भूमिभामिनीभालभूषणम्।
चैत्यं चिन्तामणेर्वीक्ष्य विस्मयः कस्य नाभवत् ॥५८॥

एतौ नितांतमतनु तनुतः प्रकाशं
यावत् स्वयं सुमनसां पथि पुष्पदन्तौ।
श्रीस्तम्भतीर्थधरणीरमणीललामं
तावच्चिरं जयति चैत्यमिदं मनोज्ञम् ॥५९॥

श्रीलाभविजयपण्डिततिलकैः समशोधि बुद्धिधनधुर्यैः।
लिखिता च कीर्त्तिविजयाभिधेन गुरुबान्धवेन मुदा ॥६०॥

वर्ण्णिनीव गुणाकीर्ण्णा सदलङ्कृतिवृत्तिभाग्।
एषा प्रशस्तिरुत्कीर्णा श्रीधरेण सुशिल्पिना ॥६१॥

श्रीकमलविजयकोविदशिशुना विबुधेन हेमविजयेन।
रचिता प्रशस्तिरेषा कनीव सदलङ्कृतिर्जयति ॥६२॥

इति श्रीपरीक्षक प्रधान प० वजिआ प० राजिआनामसहोदरनिर्म्मापितश्रीचिन्तामणिपार्श्वजिनपुङ्गवप्रासादप्रशस्तिः सम्पूर्णा। भद्रंभूयात् ॥

ओं नमः। श्रीमद्विक्रमातीत संवत् १६४४ वर्षे प्रवर्त्तमानशाके १५०९ गंधारीय प० जसिआ तद्भार्या बाई जसमादे सम्प्रति श्रीस्तम्भतीर्थवास्तव्य तत्पुत्र प० वजिआ प० राजिआभ्यां वृद्धभ्रातृभार्याविमलादे लघुभ्रातृभार्याकमलादे वृद्धभ्रातृपुत्रमेघजी तद्भार्या-मयगलदेप्रमुखनिजपरिवारयुताभ्यां श्रीचिन्तामणिपार्श्वनाथ श्रीमहावीर प्रतिष्ठा कारिता। श्रीचिन्तामणिपार्श्वचैत्यं च कारितं। कृता च प्रतिष्ठा सकलमण्डलाखण्डलशाहिश्रीअकब्बर-सन्मानितश्रीहीरविजयसूरीशपट्टालङ्कारहारसदृशैः शाहिश्रीअकब्बरपर्षदि प्राप्तवर्णवादैः श्री-विजयसेनसूरिभिः॥

(५)

વડવાની વાવનો લેખ

(१)

श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्रीपातशाहश्रीमहम्मूदशाहनसीरदीनविजयराज्ये।

श्रीमान् वीरः श्रीमहम्मूदशाहो
जम्बूद्वीपक्षोणिपालैरुपास्यः ।
येन त्राता दक्षिणाशानृपश्रीः
सोऽयं जीयाच्छश्वदानन्दसिन्धुः ॥ १ ॥

श्रीपादशाहमहमूदनराधिपेन्द्रः श्रीमन्महम्मदनृवीरसुतोऽतिवीरः।
शूरावधिर्विजयते जितमालवेशः संग्रामभूमिषु धनुर्धृतिमात्रयत्नात् ॥ २ ॥

स जयति जगतः कर्ता जातो यन्नाभिपङ्कजाद्ब्रह्मा ।
सृजति प्रजाः समस्ता मुनिसुरनरदैत्यभेदतः सततम् ॥ ३ ॥

मरीचिरिति तस्य सुतः सूनुस्तस्येह कश्यपो जयति।
सकलसुरासुरमानवजनकस्तपसां स राशिरिव मूर्तः ॥ ४ ॥

तस्मात् स कश्यपमुनेर्जगदेकचक्षुराविर्बभूव भगवानदितौ सुपत्न्याम् ।
तेजोनिधिर्ग्रहपतिस्तमसां निहन्ता चण्डांशुभानुमिहिराभिधया प्रसिद्धः ॥ ५ ॥

तेन प्रसादातिशयेन वंशः प्रष्ठापितः श्रीमिहिरेण भूमौ ।
तद्वंशजाः ख्यातिमगुस्त्रिलोक्यां ते मैहिरा इत्यतिपुण्यवन्तः ॥ ६ ॥

वंशे तस्मिन्नजनि रजनीकान्तविद्योतमानो
वित्तेशादप्यधिकविभवो वैजल्याख्यः प्रसिद्धः ।
आसीदस्याप्यथ सुतनयः सोहडः सर्वमान्यो
नान्यो यस्य व्रजति तुलनां सद्गुणैः कोऽपि लोके ॥ ७ ॥

चत्वारोऽमुष्य पुत्राः समजनिषत ते वानराद्या वदान्याः
द्वैतीयीकोऽथ रामस्तदनु च विजयी श्रीमुकुन्दो महौजाः ।
सन्मार्गैकानुयायी विविधगुणनिधिः श्रीमुरारिश्चतुर्थो
माता रूडीति नाम्ना समभवदुचिता काशिपुर्येकवासा ॥ ८ ॥

मुकुन्द इति नामा योऽजनिष्टास्य सुनन्दनः ।
पत्नी तस्याऽभवद्राजू नाम्नी श्रीधनदाम्बिका ॥ ९ ॥

पुत्रस्तस्याऽथ धन्यः सकलगुणनिधिः श्रीधनानामधेयो
भामादेवीति भार्या समभवदपरा पूरिनामाऽस्ति यस्य ।
वापीं चन्द्राश्मनद्धां सरसि वड्डवकेऽचीकरद्विष्णुतृप्त्यै
शश्वत्सच्चित्तहंसो जगति विजयते श्रीमति स्तम्भतीर्थे ॥ १० ॥

वापीकूपतडागसत्रविविधप्रसादविप्रस्थिति-
क्ष्माधान्योदकविप्रपूर्वबहुविधाऽऽरामादिदानानि च
धन्यस्य द्विजवल्लभस्य सुतरां सुश्रद्धया कुर्वत-
स्तृप्तिं याति मनो न यस्य स धनो जीयात् सतां सम्मतः ॥ ११ ॥

भ्राताऽस्य जगतीमान्यः साईयाह्वो गुणाकरः ।
पुत्रपौत्रैर्युतो धन्यः कामं जीयाच्छतं समाः ॥१२॥

धनदसुतो बलराजो लीलादेव्यास्तु जीवनं जयतात् ।
यं दधती निजगर्भे शोभननामा रमासमा जगति ॥१३॥

नसारो विजयन्तां गुणनिधयः श्रीनृसिंहदासाद्याः ।
अवरः सुखदासाह्वो जनिष्यमाणाः परे पुत्राः ॥१४॥

श्रीमन्नृपविक्रमार्कसमयातीतसंवत् १५३९ वर्षे भाद्रपदसुदि ८ गुरौ मेहरश्रीमुकुन्द-सुतमेहरश्रीधनाकेन सकललोकहितार्थं इयं वापी कारिता, श्रीरस्तु। प्रशस्तिकारकवाचकेभ्यः ॥श्रीः॥ तथा सूत्रधारराजासुतवना सूत्रधारदेवदाससुतषेता, एताभ्यां रचिता ।

यावच्चेन्द्रशशाङ्को यावन्मेरुर्महागिरिः स्थायी ।
अचला यावद्वसुधा तावन्नन्दन्त्वियं वापी ॥१५॥

(२)

॥ॐ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

दत्तेऽश्वगजश्रेणिसम्पत्तिं श्रीगजाननः ।
सन्तुष्टः सिद्धिकामान् वः करोतु करुणानिधिः ॥१॥

लक्ष्मीजानिपदाम्भोजं नत्वाऽभीष्टार्थसिद्धिदम् ।
प्रशस्तिरचनां कुर्वे वाप्याः श्रीधनदस्य च ॥२॥

जगन्मङ्गलरूपेह नागवल्लीति विश्रुता ।
तदाराधनतो वर्णस्ताम्बूलीति प्रथामगात् ॥३॥

तत्र प्रादुर्भवद्वंशे सोहडाविजलात्मजः ।
मुक्ता मुक्तिपुरी येन काशिका कारिका धनैः ॥४॥

प्रासादाः शिवशक्तिचण्डमहसां लक्ष्मीपतेर्नैकधा
नागास्यस्य च वेदवेदशशभृत्संख्यान्विता रक्षिताः ।
तीर्थे स्तम्भपुराभिधेऽत्र सततं श्रीसोहडेनोच्चकै–
स्तत्पुण्यं किल वेद चेत् स भगवान् सर्वज्ञमूर्त्तिः शिवः ॥ ५ ॥

अथाऽजनि सुतस्तस्य मुकुन्द इति नामतः ।
श्रीमुकुन्दपदाम्भोजजातषट्चरणस्थितिः ॥ ६ ॥

अस्ति तस्यात्मजः पुण्यकृतामग्रेसरो महान् ।
विख्यातः श्रीधनानामा वदान्योऽवनिमण्डनम् ॥ ७ ॥

यो मासानृतुसम्मितान् हरिपुरीमध्यास्य चक्राङ्कितं ।
कृत्वा स्वीयकलेवरं द्विजगणैर्युक्तश्च सद्बन्धुभिः ।
लोकान् दुर्ग्रहपाशतः कतिपयान् दत्वा धनं भूरिशो ।
धन्योऽमोचयदन्नदः सुधनदो जीयाद्दयावारिधिः ॥ ८ ॥

वापीकूपतडागसत्रविविधप्रासादविप्रस्थिति–
क्ष्माधान्योदकविप्रपूर्वबहुविधाऽऽरामादिदानानि च ।
धन्यस्य द्विजवल्लभस्य सुतरां सुश्रद्धया कुर्वत–
स्तृप्तिं याति मनो न यस्य स धनो जीयात् सतां सम्मतः ॥ ९ ॥

योऽयजल्लक्षहोमेन नीलं च उदवाहयत् ।
तुलापुरुषदानाद्यैर्भूयो हरिमपूपुजत् ॥ १० ॥

प्रबन्धवलितां वासश्रेणीं ब्रह्मपुरीं नवाम् ।
अन्नपूर्णां द्विजेभ्योऽदात् यः स जीयाद्धनाभिध ॥ ११ ॥

दयापरिवृढेनेयं वापिका कारिता दृढा ।
पूर्णा क्षीरोपमैर्नीरैः स जीवतु शतं समाः ॥ १२ ॥

साधुस्वादुरसोपेतैः रदसीयैर्जलैर्विभुः ।
धनदस्य हृदम्भोजस्थायी प्रीणातु माधवः ॥ १३ ॥

ग्रहाग्निभूतेन्दुमिते वर्षे (१५३९) श्रीनृपविक्रमात् ।
नभस्ये सितपञ्चम्यामिन्दौ वापी सुनिर्मिता ॥ १४ ॥

दुर्भिक्षे दारुणे काले वर्षे साधारणाऽभिधे ।
अनन्नामजलप्रायां वीक्ष्य सर्वां वसुन्धराम् ॥ १५ ॥

कामस्याङ्कनकामेन धनदेव महीयसा ।
कारिता जीवलोकस्य जीवनाय सुवापिका ॥ १६ ॥

धनदो बलराजेन युक्तः पुत्रेण धीमता ।
पौत्रैश्च भ्रातृभिर्वश्यैः सहितो जयताच्चिरम् ॥ १७ ॥

श्रीरस्तु ॥ ५ ॥ द्विजांघ्रिपद्मपीयूषसेवनाप्तसुखोदयः ।
प्रशस्तिमकरोद्रम्यां हलाख्यो नागरो द्विजः ॥ १८ ॥

यावद्दशदिशां पालाः यावत्क्षीराम्बुधिः स्थिरः ।
तावद्राजतु वापीयं श्रीमद्धनदकारिता ॥ १९ ॥

शुभमस्तु । श्रीतम्बोलीयज्ञातीयमिहिरश्रीमुकुन्दसुतमिहिरश्रीधनाकेन सकललोकजीवनाय इयं सुमत्तवारणजालगवाक्षप्रदेशशोभिता कारिता, सूत्रधारराजासुतवनाकेन सूत्रधारदेवदाससुतपेताकेन कृता । अस्तु कल्याणं प्रशस्तिवाचकश्रावकजनानाम् ॥ श्रीः ॥

(૬)

નગરામાં જયાદિત્યના મંદિરના લેખ

(૧)

श्री संवत् १२९२ वर्षे आषाढ सुदि ७ रवौ श्रीनारदमुनिविनिवासित श्रीनगरकमहास्थाने संवत् ९० वर्षीय अतिवर्षाकालवशादतिपुराणतया च आकस्मिक श्रीजयादित्यदेव-महाप्रासादपतनविनष्टायां श्रीरन्नादेवीमूर्तौ पश्चात् श्रीमत्पत्तन वास्तव्य प्राग्वाट् ठ० श्री-चंदपा(मा)त्मज ठ० श्रीचंडप्रसादांगज ठ० श्रीसोमतनुज ठ० आशराजनंदनेन ठ० कुमार-देवीकुक्षिसंभूतेन महामात्य श्रीवस्तुपालेन स्वभार्यामहं श्रीसोमपुत्र . . . मिदेव श्रीजया-दित्यदेवपत्न्या श्रीराजलदेव्या मूर्तिरियं कारिता शुभमस्तु ॥

(૨)

श्री संवत् १२९२ वर्षे आषाढ सुदि ७ रवौ श्रीनारदमुनिविनिवासित श्रीनगरक-महास्थाने संवत् ९० वर्षीय अतिवर्षाकालवशादतिपुराणतया च आकस्मिक श्रीजयादित्य-देवमहाप्रासादपतनविनष्टायां श्रीरन्नादेवीमूर्तौ पश्चात् श्रीमत्पत्तन वास्तव्य प्राग्वाट् ठ० श्री-चंदपा(मा)त्मज ठ० श्रीचंडप्रसादांगज ठ० सोमतनुज ठ० श्रीआशराजनंदनेन ठ० श्री-कुमारदेवीकुक्षिसंभूतेन महामात्य श्रीवस्तुपालेन स्वभार्यायाः ठ० काश्चकमत्याः राजकुक्षि-भवा श्रीललितादेवी पुण्यार्थमिति... दित्यदेव कीर्तिः श्रीरन्नादेवीमूर्तिरियं कारिता ।शुभमस्तु॥

(શ્રી ભદ્રશંકર શાસ્ત્રીએ આપેલી નકલ ઉપરથી)

ખંભાતને સામે કિનારે આવેલા કાવીતીર્થના લેખમાં ખંભાતનું સ્તંભતીર્થ અને ત્રંબાવતી એમ એક જ શ્લોકમાં બે નામવાળો ઉલ્લેખઃ—

श्रीस्तंभनाधीशजिनेशपार्श्वप्रसादसंपादितसर्वसौख्यम् ।
त्रंबावतीति प्रति नामधेयं श्रीस्तम्भतीर्थं नगरं प्रसिद्धम् ॥

(આ લેખ અકબરના વખતનો છે.) પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ. કાવીતીર્થ લેખ.

ब ફારસી લેખો*

(૧)

મસીદના ઉત્તરના બારણા ઉપરનો લેખ

જે અલ્લાહને માટે વકફ કર્યું છે તેમાંથી આ છે. જાણો કે આ મુબારક જુમ્મા મસ્જિદ અને તેની ઈમારત કુલ જમાતને માટે તેના પોતાના ખાસમાંથી છે. જે અલ્લાહે તેના ફજલ અને બખ્શિશથી આપ્યું એ માત્ર અલ્લાહ તઆલાને માટે છે. વિદ્વાન અને આદિલ સુલતાન મહોમદશાહ બીન તઘલખશાહ સુલતાનના રાજ્યના વખતમાં અલ્લાહ તઆલાની દયાની આશા રાખનાર નબળા બંદા દોલતશાહ મહોમદ આંબરને અલ્લાહે તેની નેની મારફત અપાવ્યું. આ બીના થઈ તા. ૧૮ મહોર્રમ સને ૭૨૫ હીજરી.

(૨)

વજુ કરવાના હોજ ઉપરનો લેખ

મુસલમાન લોકોની કોશિશથી આ જૂનું હોજ સારી છત સહિત તાબીર કરવામાં આવ્યું. બતાવવા માટે મને તારીક કહી કે આ પાક કરવા માટે ઘણો ચશમો (હોજ) છે.

(૩)

જુમા મસ્જિદના ટાંકા ઉપરનો લેખ

આ પાણીના ટાંકાના અને હોજમાં પાણી જારી કરવાના કામમાંથી સને ૧૦૩૦ હીજરીમાં ફુરસદ મળી. સારા કામની પ્રેરણા કરનાર અલ્લાહનો સૌથી કમતરીન દરજ્જાનો બંદો અલી બીન અબજબી બગદાદી.

(૪)

જુમા મસ્જિદની દક્ષિણ તરફ આવેલી મોટી કબર ઉપરનો લેખ

મુબારક શહીદ, ખુદાએ દયા કરેલા અને ગુનાહ માફ કરેલા નબળા બંદા, મહાન ઈજ્જતવાળા, આખી દુનિયામાં પ્રખ્યાતી પામેલા જકીઉદ્દૌલા વદ્દીન મલેક પીરૂજ નામે બોલાવવામાં આવતા, ઉમર ઈબ્ન આહમદ કાજરૂની આ કબર છે. અલ્લાહ તઆલા તેના ઉપર દયા કરે, અને તેને માફી આપે, અને તેને સ્વર્ગવાડીમાં મુકામ આપે. ઈશ્વર તેના ઉપર દયા કરે. તે બુધવારે સને ૭૩૪ હીજરીના સફર મહીનાની ૧૫મી તારીકે ગુજરી ગયો.

(૫)

જુમા મસ્જિદની દક્ષિણ તરફ આવેલી નાની કબરનો લેખ

ખુદાએ દયા કરેલી અને ગુનાહ માફ કરેલી બાઈ, સ્ત્રીઓને માટે અભિમાનનું કારણ અને કન્યાઓને માટે મુગટ, મરહુમ ખાજા હુસેન ગેલાનીની દીકરી અને મરહુમ મલેક પીરૂજ બીન નુર કહી બોલાવવામાં આવતા જકીઉદ્દીન ઉમર કાજરૂની ધણીઆણી બીબી ફાતેમાની આ કબર છે. તા. ૨૦ સવ્વાલ સને ૭૮૩ હીજરીમાં ગુજરી ગઈ.

---

* આ લેખોના તરજૂમા ગન્હરઅલી ડોસુભાઇ શેખે કરેલા તે ઉપરથી નકલ કરી છે.

(૬)

મૅજિસ્ટ્રેટ કોર્ટની પૂર્વે આવેલી નાની જૂની (પહેલી) કબર ઉપરનો લેખ

અલ્લાહે દયા કરેલા અને ગુનાહ માફ કરેલા, અલ્લાહ તઆલાની દયાની આશા રાખનારા, વેપારીઓને માટે અભિમાનનું કારણ, સૌથી મહાન શેઠ, ખાન જલાલુદ્દીન બીન મોહમદ બીન અલી મખુગેલાનીની આ કબર છે. શુક્રવારની રાત્રે સને ૯૨૮ હીજરીના રમજાન મહીનાની પાંચમી તારીકે તે ગુજરી ગયા.

(૭)

મૅજિસ્ટ્રેટ કોર્ટની પૂર્વે આવેલી બીજી કબર ઉપરનો લેખ

અલ્લાહે દયા કરેલા ખાન જલાલુદ્દીન બીન અલી સુલતાન ગેલાનીની આ કબર છે. બુધવારને દિવસે સને ૯૭૯ હીજરીના મહોર્રમ મહીનાની બાવીસમી તારીકે તે ગુજરી ગયા.

(૮)

ત્રણ દરવાજા ઉપરનો જૂનો લેખ

અકબરશાહના વખતમાં આ સારા પાયાવાળો મનોહર બજાર પૂરેપૂરો તૈયાર થયો તે મનગમતું છે; તેથી 'ઈસતબરક્' અને 'દીબા' નામનાં લૂગડાંથી તેને શણગારવાની જરૂર નથી. બીરદે (કવિનું નામ) તેના પૂરા થયાની તારીક લખી કે 'ઇમારતો ખુશકારક છે અને બજાર ખૂબસૂરત છે.' સને ૯૯૨ હીજરી.

(૯)

લાલબાગનો લેખ

મીરઝાં બાકરનો બાગ (વાડી) ઘણો સારો છે જે મનોહરતામાં ઈરમની વાડી જેવો છે. આ મુબારક વાડી બનાવવાનો વરસ વિચારતાં 'સ્વર્ગવાડી' થાય છે. સને ૧૧૦૭ હીજરી.

(૧૦)

ઇદિગાહનો લેખ

આ લેખ બરોબર વંચાતો નથી.

क ખંભાત સંસ્થાનની બાદશાહી સનદો

(૧)

મોગલ શહેનશાહ શાહઆલમે હીજરી સને ૧૨૧૦માં નજમનખાન બહાદુરને આપેલી સનદ

ઈલાહી

હુવલ અઝીઝ

આલીજાહી સાહેબે આલમ
બાદશાહઝાદએ વલીએહદ
મિરઝા અકબરશાહ બહાદુર

મુઅલ્લા
તા. ૬ રબીઉલ અવ્વલ
સને ૩૮ જુલુસે વાલા
ફરીથી જાહેરાત કરી

ગુરુવાર તા. ૧૯ માહે શવ્વાલે મુકર્રમ સને ૩૮ જુલુસે મુબારકે મુઅલ્લા મુઆફેકે સને ૧૨૧૦ હીજરી મુતાબિક ઉરદી બેહેશ્ત મહીનો.

કુદસી અલકાબ – બુલન્દ જનાબ – આલમીઆન મઆબ – ફેરજન્દ બજાન પૈવન્દ – સઆદતમન્દ – બરખુરદાર – કામગાર – મનસુરે બખ્ત્યાર – વાલા નસબે આલી તબાર – ગુલદસ્તએ બુસ્તાને સુલતનત – બાનીએ મબાનીએ માદલત – સમરએ દૌહએ અજમત – કુર્રએ બાશિરએ સઆદત – ગુર્રએ નાસીયએ હશ્મત – શર્ફએ લિવાએ નુસરત – હિઝબરેબીશએ દિલાવરી વ દીલેરી – શહ સવારે જલાનગાહે શીરમરદી વ શીરી – દુર્રેતુત્તાજે ખિલાફત – અખ્તરે બુરજે સઆદત – હામીએ દીને મતીન – મુરવ્વિજે એહકામે સૈયદુલ મુરસલીન – મિસબાહે અબદ – ફુરૂગે જહાનબાની – મુઅસ્સિસે આસારે ગુરગાની – ફુરૂગે દુદમાને સાહેબ કિરાની – બાદશાહઝાદએ આલમ વ આલમીઆન – નૂરે હદકએ જહાન વ જહાનીઆન – નૂરે ચશ્મે રાહતુલ કુલુબ – રફીઉલ કદર બુલન્દ મકાન – અલમુખતસ બ મયામને મલિકે મનનાન – મહબતે અનવારે ઈનાયતે ઈજદે સુબહાન – પ્રતિનિધિ પાટવી કુંવરના વકીલોના પત્રવ્યવહારથી.

ફરીથી જાહેરાત
કરવી

અને આકાશના માનવાલા દરબારના કમતરીન ખાને જાદ બખ્શિરામની વાકે નીગારી (સમાચાર નોંધ)ના વખતમાં લખવામાં આવે છે કે દુનિયાના સઘળા લોકોએ માનેલો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો કે નજમખાન બહાદુર છ હજાર મુદ્દાત અને પાંચ હજાર સંચળ ઘોડેસવારો તેમજ દિલેરજંગના

ખિતાબ (પ્રતિષ્ઠા નામ)થી અને ડંકાનિશાનની બક્ષિશની પદવીથી ઊંચી પદવી ભોગવનાર થાય. વાકેઆ તારીખ અગીઆર માહે શવ્વાલ સને ૩૮ની યાદીની સનદ મુજબ લખ્યું.

કુદસી અલકાબ – બુલન્દ જનાબ – આલમીઆન મઆબ – ફરજન્દ બજાન પૈવન્દ – સઆદતમન્દ – બરખુરદાર – કામગાર – મન્સૂરે બખ્ત્યાર – વાલા નસબે આલી તબાર – ગુલદસ્તએ બુસ્તાને સુલતનત – બાનીએ મબાનીએ માદલત – સમરએ દૌહએ અઝમત – કુર્રએ બાસિરએ સઆદત – ગુર્રએ નાસીયએ હશ્મત – રાફએ લીવાએ નુસરત – હિઝબરે બીશએ દિલાવરી વ દિલેરી – શહ સવારે જૌલાનગાહે શીરમર્દી વ શીરી – દુર્રતુત્તાજે ખિલાફત – અખ્તરે બુરજે સઆદત – હામીએ દીને મતીન – મુરવ્વિજે એહકામે સૈયદુલ મુરસલીન – મિસબાહે અબદ – ફુરૂગે જહાનબાની – મુઅસ્સિસે આસાસે ગુરગાની – ફુરૂગે દૂદમાને સાહેબ કિરાની – બાદશાહઝાદએ આલમ વ આલમીઆન – નૂરે હદકએ જહાન વ જહાનીઆન – નૂરે ચશ્મે રાહતુલ કુલુબ – રફીઉલ કદર બુલન્દ મકાન – અલમુખતસ બ મઝામને મલિકે મનનાન – મહબતે અનવારે ઈનાયતે ઇઝદે સુબહાન – આલીજાહી સાહેબે આલમ બાદશાહઝાદા પાટવી કુંવર મિરઝા અકબરશાહ બહાદુરના વકીલોના દસ્કત (પત્રવ્યવહાર)ની સમજૂતી એ કે વાકએ નીગારી (સમાચાર નોંધબુક)માં દાખલ કરવામાં આવે.

નકલે ખતે અનવર (પાદશાહના લેખની નકલ)
સાદ (મંજૂરીની સહી)

નજમખાન બહાદુરના વકીલની અરજી ખાસ સહી સાથે ઑફિસમાં આવી કે બાદશાહી મહેરબાની અને બક્ષિશથી આશા છે કે વકીલ કરનાર નજમખાન છ હજાર મુદ્દાત અને પાંચ હજાર ચંચળ સવારો અને દિલેરજંગના ખિતાબ (પ્રતિષ્ઠાનામ) અને ડંકાનિશાનની બક્ષિશની ઊંચી પદવીથી ઊંચી પદવી ભોગવનાર થાય. પાટવી કુંવર બાદશાહઝાદા સાહેબે આલમ મીરઝા અકબરશાહ બહાદુરના દસ્કતના શેરાની સમજૂતી કે સાદ (મંજૂરી) મુજબ અમલ કરવામાં આવે.

ડંકો અને નિશાન

છ હજાર મુદ્દાત અને ખિતાબ
પાંચ હજાર ચંચળ સવારો
૫૦૦૦

લખ્યું તારીખ મહીનો સદર સને મજકુર જુલુસે વાલા

કુલ્લ વાકીઆ મુજબ છે

સનદની પૂઠે શેરા

વાકેઆ સાથે મુકાબિલ કરી

પહેલી રબીઉલ અવ્વલ સને ૩૮ સ્યાહા (હકીકતની નોંધબુક)માં લખવામાં આવ્યું. સાદ—અરજ લખવામાં આવી—

૭ રબીઉલ અવ્વલ સને ૩૮ સ્યાહાનામા સાથે ફરીથી અરજી મુકાબિલ કરી.

(અરજીની સહી) શાહે આલમ
બાદશાહે ગાઝી
બહાદુરખાને ઝાહે
મીર એહમદઅલી-
ખાન મુઅજ્જ-
મુદૌલા

તા. ૬ રબીઉલ અવ્વલ સને ૩૮ સ્યાહામાં દાખલ કરી

સ્યાહે પહોંચતાં

હજૂરના સ્યાહા મુજબ છે. ૧૧ શવ્વાલ ૩૮

મુકાબિલ થઈ અને ફેહરીસ્તમાં છે.

શાહ
આલમ બાદ-
શાહે ગાઝી ફી-
દવીએ બખ્શિ-
રામ

મીમ

બાદશાહે ગાઝી
બિન હજરતે શાહ
આલમ મીરઝા મહોમ્મદ
અકબરશાહ બહાદુર નૂરે દીદએ
સાહેબ કિરાની ખુલાસએ
ઔલાદે ગુરગાની નૂરે
હદીકએ ખિલાફત કુરૈએ
બાસેરએ સુલતનત

એન

તા. ૨૨ બાવીસમી માહે જીકાદ સને ૩૮ જુલુસે વાલા

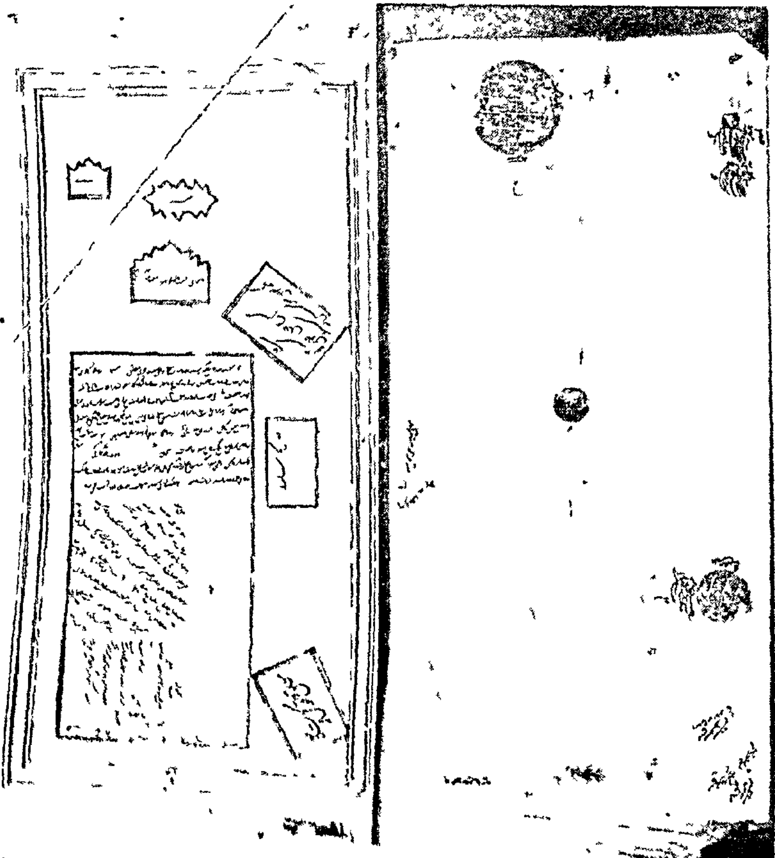
નકલ વાકએ કુલની ઑફિસમાં પહોંચી.

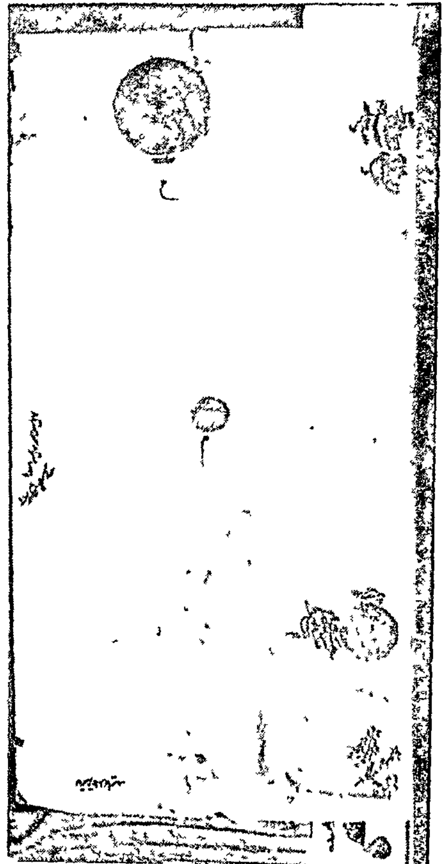
વાવ

તા. ૨૨ બાવીસમી જીકાદ સને ૩૮ જુલુસે વાલા

વાકએ કુલની નોંધબુકમાં દાખલ કરવામાં આવી

વાવ

બાદશાહી સનદો

(૧) મોગલ શહેનશાહ શાહ આલમે હીજરી સને ૧૨૧૦માં નજબખાન બહાદુરને આપેલી સનદ તથા તેનો પાછળનો ભાગ (૨) એ જ સાલમાં શહેનશાહ શાહ આલમે ગાગરઅલીખાન બહાદુરને આપેલી સનદ તથા તેનો પાછળનો ભાગ

(૨)

મોગલ શહેનશાહ શાહઆલમે હીજરી સને ૧૨૧૦માં યાવરઅલીખાન બહાદુરને આપેલી સનદ

ઈલાહી

હુવલ અઝીઝ

આલીન્તહી સાહેબે આલમ
બાદશાહઝાદએ વલીએહદ
મિરઝા અકબરશાહ બહાદુર

ગુરુવાર તા. ૧૯ માહે શવ્વાલે મુકર્રમ સને ૩૮ જુલુસે મુબારકે મુઅલ્લા મુઆફેકે સને ૧૨૧૦ હીજરી મુતાબિક ઉરદી બેહેસ્ત મહીનો.

કુદરતી અલકાબ—બુલન્દ જનાબ—આલમીઆન મઆબ—ફરજન્દ બન્તન પૈવન્દ—સઆદતમન્દ—બરખુરદાર—કામગાર—મનસુરે બખ્તયાર—વાલા નસબે આલી તબાર—ગુલદસ્તએ બુસ્તાને સુલતનત—બાનીએ મબાનીએ માદલત—સમરએ દૌહએ અજમત—દુર્રએ બાશિરએ સઆદત—ગુર્રએ નાસીયએ હશમત—શક્એ લિવાએ નુસરત—હિઝબરેબીશએ દિલાવરી વ દીલેરી—શહ સવારે મૈદાનગાહે શીરમરદી વ શીરી—દુર્રેતુત્તાજે ખિલાફત—અખ્તરે બુર જે સઆદત—હામીએ દીને મતીન—મુરવ્વિજે એહકામે સૈયદુલ મુરસલીન—મિસબાહે અબદ—કુરૂગે જહાનબાની—મુઅસ્સિસે આસાસે ગુરગાની—કુરૂગે દૂદમાને સાહેબ કિરાની—બાદશાહઝાદએ આલમ વ આલમીઆન—નૂરે હદકએ જહાન વ જહાનીઆન—નૂરે ચશ્મે રાહતુલ કુલુબ—રફીકુલ કદર બુલન્દ મકાન—અલમુખતસ બ મયામને મલિકે મનનાન—મહબતે અનવારે ઈનાયતે ઈજદે સુબહાન—પ્રતિનિધિ પાટવીકુંવરના વકીલોના પત્રવ્યવહારથી.

અને આકાશના માનવાળા દરબારના કમતરીન ખાને જાદ બખ્શિરામની વાકે નીગારી (સમાચાર નોંધ)ના વખતમાં લખવામાં આવે છે કે દુનિયાના સઘળા લોકોએ માનેલો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો કે યાવરઅલીખાન બહાદુર પાંચ હજાર સુદાત અને ચાર હજાર ચંચળ ઘોડેસવારોની પદવીથી અને ડંકાનિશાનની બખ્શિશથી ઊંચી પદવી ભોગવનાર થાય. વાકેઆ તા.

અગીઆર માહે શવ્વાલ સને ૩૮ની યાદીની સનદ મુજબ લખ્યું.

કુદસી અલકાબ – બુલન્દ જનાબ – આલમીઆન મઆબ – ફરજન્દ બજાન પૈવન્દ – સઆદતમંદ – બરખુરદાર – કામગાર – મન્સૂરે બખ્ત્યાર – વાલા નસબે આલી તબાર – ગુલદસ્તએ બુસ્તાને સુલતનત – બાનીએ મબાનીએ માદલત – સમરએ દૌહએ અજમત – દુર્રએ બાસિરએ સઆદત – ગુર્રએ નાસિયએ હસ્મત – રાફએ લિવાએ નુસરત – હિઝબરે બીશએ દિલાવરી વ દિલેરી – શાહસવારે જૌલાનગાહે શીરમરદી વ શીરી – દુર્રતુત્તાજે ખિલાફત – અખતરે બુરજે સઆદત – હામીએ દીને મતીન – મુરબ્બિજે એહકામે સૈયદુલ મુરસલીન – મિરાબાહે અબદ – ફુરૂગે જહાનબાની – મુઅસ્સિસે આસારે ગુરગાની – ફુરૂગે દુદમાને સાહેબ કિરાની – બાદશાહઝાદએ આલમ વ આલમીઆન – નૂરે હદકએ જહાન વ જહાનીઆન – નૂરે ચશ્મે રાહતુલ કુલુબ – રફીઉલ કદર બુલન્દ મકાન – અલમુખતસ બ મયામને મલિકે મનનાન – મહબતે અનવારે ઈનાયતે ઇજદે સુબહાન – આલીજહી સાહેબે આલમ બાદશાહઝાદા પાટવી કુંવર મિરઝા અકબરશાહ બાહાદુરના વકીલોના દસ્કત (પત્રવ્યવહાર)ની સમજુતી એ કે વાકએ નીગારી (સમાચાર નોંધબુક)માં દાખલ કરવામાં આવે.

નકલે ખતે અનવર (પાદશાહના લેખની નકલ)

સાદ (મંજૂરીની સહી)

યાવરઅલીખાન બહાદુરના વકીલની અરજી ખાસ સહી સાથે ઑફિસમાં આવી કે બાદશાહી મહેરબાની અને બખ્શિશથી આશા છે કે વકીલ કરનાર (યાવરઅલીખાન) પાંચ હજાર મુદાત અને ચાર હજાર ચંચળ સવારોની પદવીથી અને ડંકાનિશાનની બખ્શિશથી ઊંચી પદવી ભોગવતાર થાય. પાટવી કુંવર પાદશાહઝાદા સાહેબે આલમ મિરઝા અકબરશાહ બહાદુરના દસ્કતના શેરાની સમજૂતી કે સાદ (મંજૂરી), મુજબ અમલ કરવામાં આવે.

કુલ્લ વાકીઆ મુજબ છે.

ડંકાનિશાન	
	પાંચ હજાર મુદાત
	ચાર હજાર ચંચળ સવારો
	૪૦૦૦

લખ્યું તારીખ મહીનો સદર સને મજકુર જુલુસે વાલા

સનદની પૂઠે શેરા

વાકેઆ સાથે મુકાબિલ કરો

પહેલી રબીઉલઅવ્વલ સને ૩૮ સ્યાહા (હકીકતની નોંધબુક)માં લખવામાં આવ્યું. સાદ—અરજી લખવામાં આવી—

૭ રબીઉલ અવ્વલ સને ૩૮ સ્યાહાનામા સાથે ફરીથી અરજી મુકાબિલ કરી.

હકીકતમાં લખેલ છે.

શાહે આલમ
બાદશાહે ગાઝી
બહાદુરખાને ઝાદે
મીર એહમદઅલી-
ખાન મુઅઝ્ઝ-
મુદૌલા

તા. ૯ રબીઉલ અવ્વલ સને ૩૮ સ્યાહામાં દાખલ કરી
સ્યાહે પહોંચતાં
હજૂરના સ્યાહા મુજબ છે. ૧૧ શવ્વાલ ૩૮
મુકાબિલ થઈ અને ફેહરીસ્તમાં છે.

શાહ
આલમ બાદ-
શાહે ગાઝી ફી-
દવીએ બખ્શિ-
રામ

મીમ

બાદશાહે ગાઝી
બિન હજરતે શાહ
આલમ મીરઝા મહોમ્મદ
અકબરશાહ બહાદુર નૂરે દીદએ
સાહેબ કિરાની ખુલાસએ
ઔલાદે ગુરગાની નૂરે
હદાકએ ખિલાફત કુરએ
બાસેરએ સુલતનત

એન

તા. ૨૨ બાવીસમી માહે જીકાદ સને ૩૮ જુલુસે વાલા
નકલ વાકએ કુલની ઑફિસમાં પહોંચી.

વાવ

તા. ૨૨ બાવીસમી જીકાદ સને ૩૮ જુલુસે વાલા
વાકએ કુલની નોંધબુકમાં દાખલ કરવામાં આવી.

વાવ

પરિશિષ્ટ ઔ

આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી

સંસ્કૃત

ऋग्वेद संहिता—सायण भाष्योपेता.

अमरकोष (निर्णयसागर).

अथर्ववेद संहिता.

महास्कंदपुराण—कौमारिकाखंड (व्यंकटेश प्रेस).

,,	केदारखंड	,,
,,	नागरखंड	,,
,,	रेवाखंड	,,
,,	प्रभासखंड	,,

पद्मपुराण (आनंदआश्रम).

लिङ्गपुराण (व्यंकटेश प्रेस).

भागवतपुराण.

महाभारत—आदिपर्व (भांडारकर रीसर्च इन्स्टीटयूट आवृत्ति अने निर्णयसागर आवृत्ति).

,,	सभापर्व	,,	,,
,,	उद्योगपर्व	,,	,,
,,	वनपर्व	,,	,,
,,	सभापर्व	,,	,,
,,	अनुशासनपर्व	,,	,,

शतपथब्राह्मण.

प्राचीन जैन लेखसंग्रह (आचार्य जिनविजयजी).

श्रीप्रभावकचरित (चंद्रप्रेमसूरि).

तीर्थकल्प (जैन) (जिनप्रेमसूरि).

प्रबंधचिन्तामणि (मेरुतुङ्ग).

,, चतुर्विंशति.

सुकृतसंकीर्तन (अरिसिंह).

हीरसौभाग्य महाकाव्य (देवविमल गणि).

कीर्तिकौमुदी (सोमेश्वरदेव).

काव्यमीमांसा (राजशेखर) (Baroda Oriental Series).

हम्मीरमदमर्दन नाटक (जयसिंहसूरि) ,,

वसंतविलास (बालचंद्रसूरि) (Baroda Oriental Series).
वस्तुपालचरित (जिनहर्षगणि).
नाभिनंदनोद्धार प्रबंध (कक्कसूरि) (પંડિત ભગવાનદાસ હરખચંદ સંપાદિત).
बृहत्संहिता (वराहमिहिर).

ગૂજરાતી

મિરાતે સિકંદરી (ગુ. વ. સો.).
આનંદકાવ્યમહોદધિ—મૌક્તિક પથીક (મુનિ સંપતવિજયજી).
નાગરોત્પત્તિ નિબંધ (૬ઠ્ઠી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ) મા. પી. મહેતા કૃત.
પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ (પ્રાકૃત) (Baroda Oriental Series).
કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ.
પૌરાણિક કથાકોષ ભા. ૧ થી ૫ (ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી—ગુ. વ. સો.).
મિરાતે અહમદી વૉ. ૨ (હસ્તલિખિત દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરી).
„ „ ભા. ૧ અને ૨ નિઝામુદ્દીન ચિશ્તી સાહેબ.
ભૂસ્તરવિજ્ઞાન ભા. ૨ (ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી —ગુ. વ. સો.).
પ્રાકૃત વ્યાકરણ (પંડિત બહેચરદાસભાઈ).
શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ (દુ. કે. શાસ્ત્રી).
શાક્ત સંપ્રદાય (દી. બ. ન. દે. મહેતા, બી. એ.).
પ્રાચીન લેખસંગ્રહ (ભાવનગર).
વસંત (માસિક) સં. ૧૯૬૯–૭૦નું વર્ષ.
ખંભાતનો ઇતિહાસ.
ખંભાત જૈન ચૈત્ય પરિપાટી.

અંગ્રેજી

Imperial Gazetteer Vol. I.
Bombay Gazetteer Vol. I Part I (History of Gujarat).
„ „ Vol. VI (Cambay).
„ „ Vol. IV (Ahmedabad).
„ „ (Kaira).
„ „ Vol. IX (Gujarat Population: Hindus).
„ „ Kathiawar Gazetteer.
„ „ Cutch.
Baroda Gazetteer Vol. I.
Mysore Gazetteer Vol. I.
Vishnu Puran Vol. II by Wilson.
Rig Veda Vol. I & II. tr. by Griffith.
Original Sanskrit Texts : Vol. V by Muir.

Dr. Peterson's search for Sanskrit Mss. J.B.B.R.A.S. No. XLV 1884-86. (in two vols.)

Elements of Hindu Iconography Vol. I Parts I & II by Gopinath Rao.

" " " Vol. II Parts I & II. "

Ancient Indian Historical Tradition by Pargiter.

Racial Synthesis in Hindu Culture by Vishwanath (Trubner's Series).

Asura in India by Prof. Ananta Prasad Banerjee Shastri.

History of Sanskrit Literature (Vedic Period) by C.V. Vaidya.

Watter's Yuan Chevang Vol. II (R.A. Society London).

India & Jambu Island by Amarnath Das.

Indian Antiquery.

Epigraphia Indica.

Indian Historical Quarterly.

Mohenjo Daro & Indus Valley Vol. I by Sir J. Marshall.

Some Contributions of South India to Indian Culture by Dr. Krishnaswamy Iyengar.

Indo-Sumerian Seals Deciphered by Weddel.

Gates of India by Sir T. Holdich.

Indian Serpant Lore by Vogel.

Vedic Index : Vol. I & II by Macdonell & Keith.

Cambridge History of India : Vol. I by Rapson.

Ancient Symbol Worship: Importance of Phallic Idea in the Religions of Antiquity by Hodder M. Westeropp & C. Staniland.

Indishe Studien Vol. XV by Weber.

Vaishnavism & Shaivism by Sir R.G. Bhandarkar.

Religions of India by Barth.

Encyclopaedia Britannica (for Cambay & Phoenicia).

Rasmala by A.K. Forbes.

History of Important Towns & Cities in Gujarat & Kathiawar by Altéker.

Oxford Survey of British Empire: Asia (Geology) by Herberton & Howarth.

Geographical Dictionary of Ancient India by Nandalal De.

Cunninghams' Ancient Geography of India by S.N. Mazumdar Shastri.

Ptolemy's Ancient India by Me Crindle (S.N. Mazumdar).

Travels of Durante Barbosa by Stanley.

" of Ludovico De Verthema.

" of Tavernier.

Embassey of Sir Thomas Roe by W. Foster.

Early Travels in India by W. Foster.
English Factories in india 1620-23.
Al Barunis' India by Sachau (Trubners' Series).
Portuguese Power in India by Whiteaway.
Portuguese in India Vols. I & II by Danvers.
Mandelslo's Travels in Western India by Commissariat.
British Beginnings in Western India by Rawlinson.
Oriental Memoirs: Vols. I & II by J. Forbes. (Richard Bentely 1834).
Cities of Gurjarashtra by Briggs.
Travels in Western India by Todd.
Archeological Survey of Western India (Cambay).
Indian Art Journal (1886).
Periplus of the Ethririan Sea.
Western India by A. Mackay.
Akber Namah of Abul Fazl (English Translation).
Ayne Akberi of „ „ Gladwin's Translation.
Tuzuki Jahangiri: Vols. I & II Tr. by Rogers & Beveridge (Royal As. Soc. Lon.)
Mirat-i-Sikandari by Sir Clive Bayley. (Bayley's Gujarat).
Mantukhabut-Tavarikh of Al Badauni: Vol. I by W.H. Lowe (Bibliotheca Indica).
Tabakat-i-Akberi of Nizamuddeen Ahmed (Beng. Royal Asiatic Society).
Mirat-i-Ahmedi : Dr. Birds's Translation (Bird's Gujarat).
Supplement to Mirat-i-Ahmadi by Navabali & Seden.
Tarikh-i-Hafiz Abru (Elliot Vol. IV).
Nuzhatul Mushak of Al Idrisi (Elliot Vol. I).
Taziyatul Amsar Wa Tajryatul Asar of Abdullah Wassaf (Tarikhi Wassaf)—(Elliot Vol. III).
Tarikh-i-Alai of Amir Khusru (Elliot Vol. III).
Tarikh-i-Firozshahi of Ziandeen Burni (Elliot Vol. III).
Jamiul Hikayat of Muhammad Ufi (Elliot Vol. II).
Kitabul Akalim of Al Istakhari (Elliot Vol. I).
Ashkalul Bilad of Ibn Hankal (Elliot Vol. I).
Mantukhabul Lubab of Khafikhan (Elliot Vol. VII).
Eminent Musalmans by Natesan.
Bombay Government Selections (Cambay).
Article on Babylonians & Assyrians by H. Zimmern Enc. of Rel. & Ethics Vol. II.
„ on Phoenicians by Leurs Bayles Paton. „ „ Vol. IX.
„ on Semitic Symbolism „ „ Vol. XII.

Article on Syrians or Armenians: Enc. of Religion & Ethics. Vol. XII.
„ on Stones (General : Indian : Semitic : Greek—by Hartland, Crooke, Barton & Gardener) Enc. of Religion & Ethics Vol. XI.
Article on Hinduism by W. Crooke. Enc. of Rel. & Ethics Vol. VI.
„ on Massebhah
„ on Poles & Posts by G.A. Barton Enc. of Religion & Ethics Vol. X.
„ on Phallism by E.S. Hartland „ „ Vol. IX.
„ on Saivism by R.W. Frazer „ „ Vol. XI.
„ on Arabs (Ancient) „ „ Vol. I.
„ on River Systems of the Punjab.
Ethical Conception of the Gathas by Chatterjee.
Administration Report of Cambay State 1931.
Records of the Government of Bombay (Bom. Govt. Record Office).